Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Godišnjak 32: Centar za balkanološka ispitivanja

Govedarica, Blagoje

2002

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

https://bastina.anubih.ba/items/a35be754-cf87-4e3f-8ea7-a07c109059ab

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

https://bastina.anubih.ba/

ISSN 0350-0020

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN UND KÜNSTE VON BOSNIEN-HERZEGOWINA

GODIŠNJAK
JAHRBUCH

KNJIGA/BAND XXXII

Centar za balkanološka ispitivanja
Zentrum für Balkanforschungen
Knjiga/Band 30

Redakcija/Redaktion
Dževad Juzbašić, Zdravko Marić,
Veljko Paškvalin, Blagoje Govedarica

Urednik/Herausgeber
Blagoje Govedarica

SARAJEVO - FRANKFURT AM MAIN - BERLIN - HEIDELBERG
2002

Sadržaj / Inhaltsverzeichnis

Predgovor izdavača / Vorwort des Herausgebers 9

Vorwort des ersten Direktors der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts / Riječ prvog direktora Rimsko-germanske komisije Njemačkog arheološkog instituta 12

Vorwort des Vorsitzenden der internationalen Kommission für die Erforschung der Vorgeschichte des Balkans an der Heidelberger Akademie der Wissenschaften / Riječ predsjednika Međunarodne komisije za istraživanje praistorije Balkana Hajdleberške akademije nauka 15

Johannes Müller

Zur Bedeutung der Crvena stijena für Frühneolitikum und Neolithikum des ostadriatischen Raumes 19

Mihael Budja

Neolithisation processes in Southeast Europe 23

Bogdan Brukner

Die Vinča-Kultur in Raum und Zeit 61

Jan Lichardus und Marion Lichardus-Itten

Karanovo und Vinča. Zu chronologischen und kulturellen Verbindungen während des Mittelneolithikums in Südosteuropa 105

Brunislav Marijanović

Novi nalazi minijaturnih neolitičkih sjekira od jadeita u Dalmaciji / New Findings of miniature Jadeite Neolithic Hatchets in Dalmatia (Croatia) ... 123

Borislav Jovanović

Metalurgija bakra eneolitskog perioda na Centralnom i Zapadnom Balkanu / Copper mettallurgy and Eneolithic Period of the Central and West Balkan . 133

Zorko Marković

Ranobrončanodobna faza vučedolske kulture u zapadnoj Bosni i sjevernoj Hrvatskoj / Die frühbronzezeitliche Phase der Vučedoler Kultur in Westbosnien und Nordkroatien 141

Petar Popović
Enamel and Scordisci 349
Branko Kirigin
Novosti o Grcima u Dalmaciji / News about the Greeks in Dalmatia 363
Ivo Fadić
Antičke staklarske radionice u Liburniji / Antike Glasereien in Liburnien . 385
Ante Škegro
Procurator Ecclesiae Salonitanae 407
Zef Mirdita
O istočnoj i sjevernoj granici Dardanaca i Dardanije u antici / Über die östliche und nördliche Grenze der Dardaner und Dardaniens in der Antike 419
Nenad Cambi
Bilješka o reversu mitričkog reljefa iz Konjica / A Note on the Obverse of the Mithraic Relief from Konjic 439
Marin Zaninović
Mogorjelo od vile do kastruma / Mogorjelo from Villa to Castrum 447
Enver Imamović
Problem Argentarije / Das Problem des Argentaria 457
Bernhard Hänsel, Kristina Mihovilič, Biba Teržan und Barbara Teßmann
Ein frühmittelalterliches Massengrab vor der Befestigungsmauer von Monkodonja in Istrien 467
Nada Miletić
Reljefna ploča iz Carevog Polja kod Jajca / The carved slab from the Carevo Polje near Jajce 493
Lidija Fekeža
Slučajni srednjovjekovni nalazi iz Binježeva kod Sarajeva / Zufällige Mittelalterfunde in Binježevo bei Sarajevo 509
Živko Mikić
O fizičkoj antropologiji u Bosni i Hercegovini / Über die physische Anthropologie in Bosnien und der Herzegowina 529
Astrida Bugarski
Periodska naselja stočara u Bosni i Hercegovini / Periodical Settlements of Shepherds in Bosnia and Herzegovina 539
Lada Buturović
Perceval i Meho kroz prostor i vrijeme / Parzival und Meho durch Raum und Zeit 557
Adrese autora / Autorenadressen 577

Predgovor izdavača

Ovaj broj Godišnjaka Centra za balkanološka ispitivanja posvećen je uspomeni na Alojza Benca, univerzitetskog profesora, akademika i dugogodišnjeg rukovodioca Centra, a povodom desete godišnjice od njegove smrti 6. marta 1992. godine. Časopis se izdaje u saradnji sa Rimsko-Germanskom Komisijom Njemačkog arheološkog Instituta iz Frankfurta na Majni, Institutom za praistoriju Slobodnog univerziteta u Berlinu i Internacionalnom komisijom za proučavanje praistorije Balkana Hajdelberške akademije nauka iz Hajdelberga.

Balkanološka istraživanja u Bosni i Hercegovini imaju dugu tradiciju koja doseže do davne 1904. godine kada je arheolog i filolog Karl Patsch osnovao Institut za istraživanje Balkana, koji je u okviru Zemaljskog muzeja u Sarajevu djelovao do raspada Austro-Ugarske Monarhije 1918. godine. Nakon toga uslijedila je dugotrajna pauza u balkanologiji ovoga prostora, da bi 1954. godine na inicijativu akademika Henrika Barića u okviru Naučnog društva Bosne i Hercegovine došlo do osnivanja Balkanološkog instituta. Alojz Benac preuzima rukovođenje ovom institucijom 1962. godine i od tada ona nosi naziv Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

Period u kome je Benac rukovodio Centrom predstavlja vrijeme stalnog uspona ove institucije. Zahvaljujući izuzetnom naučnom i organizatorskom umjeću Alojza Benca, a dobrim dijelom i dugogodišnjoj arheološkoj tradiciji Sarajeva i Bosne i Hercegovine, kao i svestranom zalaganju nekadašnjih stalnih saradnika Edine Alirejsović, Živka Mikića, Seada Čerkeza i Blagoja Govedarice, ovaj Centar je postao mjesto okupljanja i djelovanja naučnika sa čitavog Balkana. Sve to je rezultiralo izvanrednim naučnim dostignućima i svestranom publicističkom djelatnošću. Vodjen vizionarskim duhom Alojza Benca Centar je u tom periodu zaista izrastao u jednu od najznačajnijih arheoloških i balkanoloških institucija u ovom dijelu Evrope.

Nakon smrti Alojza Benca i u narednim ratnim godinama došlo je do neminovne stagnacije u radu Centra. Institucija se ipak uspjela održati zahvaljujući razumijevanju i naporima matične Akademije nauka i umjetnosti. Velike zasluge u tome ima akademik Dževad Juzbašić koji je u tom teškom periodu preuzeo rukovođenje Centrom, kao i dr. Zdravko Marić čiji rad je u znatnoj mjeri doprinio nastavku izdavačke djelatnosti Centra. U ovom broju Godišnjaka uzelo je učešće 40 autora iz Francuske, Njemačke, Slovenije, Hrvatske, Jugoslavije, te iz Bosne i Hercegovine. U ime redakcije svima na ovaj način izražavam zahvalnost na saradnji. Redakcija takodje zahvaljuje rukovodstvu Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine na svestranoj podršci u pripremi

S. Čerkez und B. Govedarica, ist dieses Zentrum zu einem Ort der Begegnung und des Wirkens verschiedener Wissenschaftler aus ganz Südosteuropa geworden. All das führte zu außerordentlichen wissenschaftlichen Erfolgen und vielseitigen publizistischen Tätigkeiten. Geführt vom visionären Geist des Alojz Benac entwickelte sich das Zentrum zu einer der bedeutendsten archäologischen und balkanologischen Institutionen in diesem Teil Europas.

Nach dem Tod von Alojz Benac, in den unmittelbar darauf folgenden Kriegsjahren kam es zu einer unausweichlichen Stagnation in der Tätigkeit des Zentrums. Der Institution gelang es jedoch, sich zu erhalten und dies vor allem dank des Verständnisses und der Anstrengungen der Akademie der Wissenschaften und Künste Bosnien-Herzegowinas. Großes Verdienst kommt dabei dem Mitglied der Akademie Dževad Juzbašić zu, der in jener schwierigen Zeit die Leitung des Zentrums übernommen hat, sowie Zdravko Marić, dessen Bemühungen in einem bedeutenden Maße zur Fortsetzung der publizistischen Tätigkeit des Zentrums beigetragen haben.

An der vorliegenden Ausgabe des Jahrbuchs wirken 40 Autoren aus Frankreich, Deutschland, Slowenien, Kroatien, Jugoslawien sowie aus Bosnien-Herzegowina mit. Im Namen der Redaktion drücke ich ihnen herzlichen Dank für ihre Mitarbeit aus. Die Redaktion bedankt sich ebenso bei der Führung der Akademie der Wissenschaften und Künste Bosnien-Herzegowinas für ihre vielseitige Unterstützung bei der Vorbereitung des Jahrbuchs, sowie denn genannten deutschen Institutionen für die finanzielle Unterstützung, ohne die es nicht möglich gewesen wäre, dieses Werk in Druck zu geben.

Das tiefe Andenken an Alojz Benac und die vorliegende Ausgabe des Jahrbuchs des Zentrums für Balkanforschungen sollten die Wiederbelebung und weitere Entwicklung der archäologischen Tätigkeit in Bosnien-Herzegowina anregen und dazu beitragen, dass die Zusammenarbeit zwischen den Wissenschaftlern, die die Geschichte und Kultur des Balkans erforschen, intensiviert wird. Es ist unser Wunsch, dass dieses Zentrum und mit ihm Sarajewo und Bosnien-Herzegowina wieder ein Ort werden, in dem sich Wissenschaftler versammeln, dass es wieder eine Brutstätte fortschrittlicher Initiativen wird, wie es das auch war, als es Alojz Benac leitete. Die Tatsache, dass dieser Band auf ein starkes Echo unter den beteiligten Autoren gestoßen ist, gibt uns Hoffnung, dass dies auch das Interesse eines bedeutenden Teils der wissenschaftlichen Öffentlichkeit in Europa widerspiegelt.

Blagoje Govedarica

Forschungen beginnen zu können. An diesen Grabungen wird sich auch Dušanka Kučan vom Niedersächsischen Institut für historische Küstenforschung in Wilhelmshaven beteiligen. Aus Sarajewo stammend ist sie 1966 als Paläobotanikerin auf Empfehlung von Alojz Benac an dieses Institut gekommen und sie wird nun von dort aus wieder in ihrer Heimat aktiv. Die Arbeiten von Alojz Benac werden dabei als Basis und als Richtschnur dienen. Sie sind zugleich ein Vorbild für die Pflege der internationalen Zusammenarbeit.

Siegmar von Schnurbein

Riječ prvog direktora Rimsko-germanske komisije Njemačkog arheološkog instituta

Alojz Benac je jedan od prvih stranih gostiju koji je nakon 2. svjetskog rata posjetio Rimsko-Germansku Komisiju. Bilo je to u martu davne 1953. godine kada je Benac došao u Njemačku na poziv Gerharda Bersua i Njemačkog arheološkog instituta. Tom posjetom trasiran je put brojnim gostima koji su iz Jugoslavije dolazili u Frankfurt i koji su, kao i sam Benac 1955, često duže vremena učestvovali na iskopavanjima u Heuneburgu i u Feddersen Wierde. Bersu i mnogi drugi njemački arheolozi su takođe boravili u Jugoslaviji, iz čega su se razvili uski osobni i stručni kontakti. Izmedju ostalog to se iskazalo i monografijom "Studien zur Stein- und Kupferzeit im nordwestlichen Balkan", koju je Benac 1961. objavio u "Izvještajima Rimsko-Germanske Komisije", kao i u njegovom predavanju održanom 1977. prilikom proslave 75. godišnjice našeg Instituta. Pored Alojza Benca i Milutin Garašanin je bio nosilac te intenzivne međusobne saradnje. Garašanin je bio prvi stranac koji je nakon 2. svjetskog rata objavljivao u Rimsko-Germanskoj Komisiji. Prije kratkog vremena je preminuo, pa u ovoj Spomenici Alojzu Bencu odajemo iz Frankfurta poštu i njegovom beogradskom prijatelju. Benac i Garašanin su zajednički uspostavili temelje poslijeratne njemačko-jugoslovenske saradnje.

Iz tih razloga omogućavanje štampanja Spomenice Alojzu Bencu predstavlja i brigu Rimsko-germanske komisije. Time bismo htjeli da doprinesemo ponovnoj izgradnji, za arheologiju stare Evrope, tako važnog Centra za balkanološka ispitivanja, kako bi kao i ranijih godina, iz Sarajeva ponovno krenuli brojni naučni impulsi. Sa istim ciljem su u ljeto 2000. Bernard Hänsel i Biba Teržan iz Berlina zajedno sa potpisanim poduzeli putovanje u Sarajevo, da bi se informisali o situaciji. Na osnovu toga je nastao dogovor Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Instituta za praistoriju i ranu istoriju Otto-Friedrich univerziteta u Bambergu i Rimsko-Germanske Komisije Njemačkog arheološkog instituta o zajedničkom istraživanju neolitika na području Sarajeva, koja će otpočeti u ljeto 2002. To je bila i prioritetna istrazivačka tema Alojza Benca, zbog čega

Vorwort des Vorsitzenden der internationalen Kommission für die Erforschung der Vorgeschichte des Balkans an der Heidelberger Akademie der Wissenschaften

Mit dem Namen Alojz Benac, dessen Tod am 6. März 1992 nach 10 Jahren mit der Herausgabe dieser Gedenkschrift gedacht wird, ist die Gründung einer für die Entwicklung der prähistorischen Archäologie in Südosteuropa wichtigen internationalen Institution eng verbunden. Sie blickt in diesem Jahr auf 30 Jahre ihres Bestehens zurück. Am 30. Oktober 1972 war zu Sarajewo in den Räumen der ehrwürdigen Akademie der Wissenschaften und Künste für Bosnien und Herzegowina zum ersten Mal die "Internationale Interakademische Kommission für die Erforschung der Vorgeschichte des Balkans" zusammengetreten. Der Anstoß zu ihrer Gründung, die bereits 1969 während des VIII Kongresses der jugoslawischen Archäologen in Bor angeregt worden war, ging von den damals bedeutendsten Repräsentanten der südosteuropäischen prähistorischen Archäologie aus: Alojz Benac, in diesen Jahren Generalsekretär des Rates der Jugoslawischen Akademien der Wissenschaften und zugleich Sekretär der Bosnisch-Herzegowinischen Akademie, Milutin V. Garašanin von der Serbischen Akademie in Belgrad und Vladimir Milojčić von der Heidelberger Akademie. Den Vorsitz hatte Grga Novak, der Präsident der damaligen Jugoslawischen Akademie der Wissenschaften und Künste in Zagreb übernommen, womit die Kommission innerhalb der jugoslawischen Akademien verankert wurde. In den wissenschaftlichen Ausschuß waren aus Belgrad auch Nikola Tasić, aus Zagreb Božidar Čečuk, aus Sarajewo Borivoj Čović und aus Heidelberg Klaus Kilian einbezogen worden.

Das Aufgabengebiet der Kommission sollte in erster Linie der Förderung zusammenfassender Arbeiten zur prähistorischen Archäologie des Balkanraums dienen, um seine Bedeutung für die Vermittlung der von Altvorderasien und der Ägäis nach Europa ausgehenden Impulse für die Kulturentwicklung seit der Frühzeit nachvollziehen zu können. Das Fehlen übergreifender Darstellungen für die Epochen seit dem Neolithikum bis zur Römischen Kaiserzeit war von Benac, Garašanin und Milojčić besonders hervorgehoben worden. Die zunehmende Anzahl an Ausgrabungen, deren Ergebnisse in einem in mehreren Sprachen abgefaßten umfangreichen Schrifttum veröffentlicht wurde, hatte schon damals zu einer Fülle neuer Erkenntnisse geführt, so daß es der internationalen Forschung erschwert war, einen Überblick der Kulturentwicklung in diesem großen geographischen Raum zu bewahren. Eine Abhilfe hatten in der Nachfolge von V. Gordon Childe, der 1929 sein großes Überblickswerk "The Danube

vor allem aber der Zerfall der jugoslawischen Staatengemeinschaft, dessen tragische Folgen ihm erspart geblieben sind, haben die in Sarajewo und bei den späteren Sitzungen in Hvar geplanten, weitgespannten wissenschaftlichen Vorhaben beeinträchtigt. Nachdem am 4. April 2002 auch das dritte Gründungsmitglied der Kommission, Garašanin, seinen Kollegen und Freunden in den Tod gefolgt ist, bleibt ihr vornehmstes Vermächtnis, die von ihnen begründete wissenschaftliche internationale Zusammenarbeit zu fördern, in einem gemeinsamen Europa lebendig.

Harald Hauptmann

Riječ predsjednika Međunarodne komisije za istraživanje praistorije Balkana Hajdleberške akademije nauka

Ime Alojza Benca preminulog 6. marta 1992. i čija se deseta godišnjica smrti obilježava ovom Spomenicom, usko je vezano za osnivanje jedne međunarodne institucije veoma značajne za razvoj praistorijske arheologije u jugoistočnoj Evropi. Upravo ove godine puni se 30 godina od njenog osnivanja: 30. oktobra 1972. u Sarajevu, u prostorijama cijenjene Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, po prvi put se sastala "Internacionalna međuakademijska komisija za istraživanje praistorije Balkana". Podsticaj za njeno osnivanje dali su već 1969. godine, na VIII Kongresu arheologa Jugoslavije u Boru, tadašnji najznačajniji predstavnici praistorijske arheologije jugoistočne Evrope: Alojz Benac, tada generalni sekretar Savjeta jugoslovenskih akademija nauka i Akademije nauka Bosne i Hercegovine; Milutin V. Garašanin iz Srpske akademije u Beogradu i Vladimir Milojčić iz Hajdelberške akademije. Rukovođenje je preuzeo Grga Novak, predsjednik tadašnje Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, s ciljem da se i druge jugoslovenske akademije pridruže radu Komisije. U naučni odbor su uključeni Nikola Tasić iz Beograda, Božidar Čečuk iz Zagreba, Borivoj Čović iz Sarajeva i Klaus Kilian iz Hajdelberga.

Djelatnost Komisije trebalo je u prvoj liniji da pospješuje sistematski rad u okviru praistorijske arheologije Balkana, kako bi se sagledao značaj ovog prostora, preko koga su još od najranijih vremena prenošeni impulsi kulturnog razvoja iz prednje Azije i Egeje ka kontinentalnoj Evropi. Benac, Garašanin i Milojčić posebno su ukazivali na nedostatak sveobuhvatne prezentacije perioda od neolita do rimskog carstva. Sve veći broj iskopavanja čiji rezultati su mahom objavljivani u brojnim lokalnim publikacijama pružao je mnoštvo novih informacija, ali je međunarodnoj naučnoj javnosti ipak bio otežan uvid u kulturni razvoj ovog velikog geografskog područja. Nakon V. Gordona Childa koji je 1929. godine objavio obuhvatno djelo "The Danube In Prehistory" dalji

Zur Bedeutung der Crvena stijena für das Frühneolithikum und Neolithikum des ostadriatischen Raumes

Johannes Müller
Bamberg

Bereits im Jahre 1957 hat A. Benac aufgrund seiner Grabungen in der Crvena stijena die dort entdeckte Impresso-Keramik aus Schicht III einem Frühneolithikum zugeordnet.[1] Er hat damit wegweisend für weitere Forschungen im ostadriatischen Raum erstmals eine Vordanilozeitliche neolithische Keramik identifiziert, die mit westadriatischer Ware in Verbindung gebracht werden konnte.[2]

Insgesamt liegen aus den fast 150qm der Impresso-Schicht 38, relativ grob bearbeitete Keramikeinheiten vor, bei denen Cardialabdrücke gegenüber Kerbungen, Abdrücken mit gerippten Muschelrändern, Einstichen, Fingernageleindrücken und einfachen Ritzlinien dominieren.[3] Bei den Verzierungsmotiven handelt es sich ausschließlich um einfache Abdrücke oder Stempelungen, es fehlen nicht nur Zickzackmuster, sondern auch Doppelabdrücke. Unter den Silexgeräten der Crvena stijena sind für die Schichten III und IV vor allem die Kerbklingen zu nennen,[4] die lateral gekerbte und durch Kantenretusche verstärkte Arbeitskanten aufweisen. Dieses offenbar zum Glätten länglicher, im Querschnitt gerundeter Gegenstände, z. B. von Holzpfeilen, eingesetzte Gerät kommt z.B. auch in Odmut vor.[5] Mit diesen Inventaren bildete die Crvena stijena in der 2. Hälfte des 20. Jahrhunderts eine der Leitfundstellen für die mesolithische und neolithische Entwicklung Südosteuropas.

Eine neuere Diskussion erfuhren die Fundverhältnisse in der Crvena stijena durch die absolut chronologische Datierung des adriatischen Frühneolithikums und des dinaridischen Mesolithikums.[6] Im Rahmen der 14C-Datierungen

---

1 Benac 1958; Benac 1962.

2 Bernabó Brea 1950.

3 Vgl. auch Müller 1994, 144.

4 Benac 1956, 168.

5 Marković 1985, Taf. XXII, 9.

6 Chapman/Müller 1990.

der seltene Befund vor, in dem sich die Wechselbeziehungen unterschiedlicher Wirtschaftssysteme und Gemeinschaften erkennen lassen. Solche Kommunikationsbezüge lassen sich auch auf anderen räumlichen Ebenen[9] vor allem durch archäometrische Untersuchungen, z.B. chemisch-mineralogische Keramikanalysen verifizieren.[10]

Literaturverzeichnis

1. **Basler Dj.** 1975, *Crvena stijena* (Nikšić 1975).

2. **Benac A.** 1956, *Crvena stijena - 1955* (I-IV stratum). Glasnik XI, 1956, 167-182.

3. **Benac A.** 1958, *Crvena stijena - 1956.* Glasnik Sarajevo Arh. XIII, 1958, 21-64.

4. **Benac A.** 1962, *Studien zur Stein- und Kupferzeit im nordwestlichen Balkan.* Bericht Römisch-Germanisches Zentralmuseum 42 (1961), 1962, 1-171.

5. **Bernabó Brea L.** 1950, *Il Neolitico a ceramica Impressa e la sua diffusione nel Mediterraneo.* Rivista Studi Liguri 3, 1950, 25-36.

6. **Chapman J./ Müller J.** 1990, *Early farmers in the Mediterranean basin - the Dalmatian evidence.* Antiquity 64, 1990, 127-34.

7. **Malez M.** 1975, *Kvartana fauna Crvene Stijene.* In: -. in Basler 1975 (Hrsg.), 1975.

8. **Marković C.** 1985, *Neolit Crne Gore* (Belgrad 1985).

9. **Müller J.** 1994, *Das ostadriatische Frühneolithikum. Die Impresso-Kultur und die Neolithisierung des Adriaraumes.* Prähistorische Archäologie in Südosteuropa (Berlin 1994).

10. **Müller J.** 2000, *"Earplugs", ceramics and sheep: examples of communication and bound aries in the Adriatic early neolithic.* Società Preistoria Protostoria Friuli-Venezia Giulia 8, 2000, 151- 9.

11. **Spataro M.** 2001, *An interpretative approach to the prehistory of the Edera Cave in the Trieste Karst: The archaeometry of the ceramic assemblage.* Accordia research papers 8 (1999-2000), 2001, 83-99.

[9] Vgl. auch Müller 2000.

[10] Vgl. Spataro 2001.

ISSN 0350-0020

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN UND KÜNSTE VON BOSNIEN-HERZEGOWINA

GODIŠNJAK
JAHRBUCH

KNJIGA/BAND XXXII

Centar za balkanološka ispitivanja
Zentrum für Balkanforschungen
Knjiga/Band 30

Redakcija/Redaktion
Dževad Juzbašić, Zdravko Marić,
Veljko Paškvalin, Blagoje Govedarica

Urednik/Herausgeber
Blagoje Govedarica

SARAJEVO - FRANKFURT AM MAIN - BERLIN - HEIDELBERG
2002

PIV 13/XXXII-30a

Inv. br. 13584

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BIH
BIBLIOTEKA
SARAJEVO

Sadržaj / Inhaltsverzeichnis

Predgovor izdavača / Vorwort des Herausgebers 9

Vorwort des ersten Direktors der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts / Riječ prvog direktora Rimsko-germanske komisije Njemačkog arheološkog instituta 12

Vorwort des Vorsitzenden der internationalen Kommission für die Erforschung der Vorgeschichte des Balkans an der Heidelberger Akademie der Wissenschaften / Riječ predsjednika Međunarodne komisije za istraživanje praistorije Balkana Hajdleberške akademije nauka 15

Johannes Müller

Zur Bedeutung der Crvena stijena für Frühneolitikum und Neolithikum des ostadriatischen Raumes 19

Mihael Budja

Neolithisation processes in Southeast Europe 23

Bogdan Brukner

Die Vinča-Kultur in Raum und Zeit 61

Jan Lichardus und Marion Lichardus-Itten

Karanovo und Vinča. Zu chronologischen und kulturellen Verbindungen während des Mittelneolithikums in Südosteuropa 105

Brunislav Marijanović

Novi nalazi minijaturnih neolitičkih sjekira od jadeita u Dalmaciji / New Findings of miniature Jadeite Neolithic Hatchets in Dalmatia (Croatia) ... 123

Borislav Jovanović

Metalurgija bakra eneolitskog perioda na Centralnom i Zapadnom Balkanu / Copper mettallurgy and Eneolithic Period of the Central and West Balkan . 133

Zorko Marković

Ranobrončanodobna faza vučedolske kulture u zapadnoj Bosni i sjevernoj Hrvatskoj / Die frühbronzezeitliche Phase der Vučedoler Kultur in Westbosnien und Nordkroatien 141

Hermann Parzinger und Nikolaus Boroffka
Zur bronzezeitlichen Zinngewinung in Eurasien. Die Bergarbeitersiedlung bei Karnab, Uzbekistan 161

Slaviša Perić
O problemu načina sahranjivanja u gornjem toku reke Bosne tokom bronzanog i gvozdenog doba / Zum Problem der Bestattungsweise im oberen Lauf des Flusses Bosna in der Bronze- und Eisenzeit 179

Georg Kossack
Tordierte Gefäßhenkel am Begin der Spätbronzezeit 199

Boško Marijan
Razvoj simbolike vodenih ptica na primjeru prsnoga nakita kasnog brončanog i ranog željeznog doba u Bosni i Hercegovini / Die Entwicklung der Symbolik der Wasservögel am Beispiel des Fingerschmucks der Spätbronze- und Früheisenzeit in Bosnien-Herzegowina 217

Milorad Stojić
Najstariji nalazi gvozdenih predmeta u Srbiji / Die ältesten Eisengegenstände in Serbien 235

Ante Milošević
Željezna križna sjekira iz korita Cetine u Sinjskom Polju / Prehistoric iron lugged Axe from the Cetina River Bed in the Sinj Feld 251

Branka Raunig
Slučajni nalazi prahistorijskog oružja iz Bihaćkog Polja / Zufällige Funde der prähistorischen Waffen vom Bihać-Feld 267

Nives Majnarić-Pandžić
Multi-headed "Pins" of the Donja Dolina Type Revisited 283

Zdravko Marić
Panonski elementi u japodskoj materijalnoj i duhovnoj kulturi uz srednji tok rijeke Une / Pannonische Elemente in der japodischen materiellen und geistigen Kultur beim Mittellauf des Flusses Una 293

Rastko Vasić
Die Geheimnisse der Hochebene von Glasinac 307

Blagoje Govedarica
Zwischen Hallstatt und Griechenland: die Fürstengräber in der frühen Eisenzeit des Mittelbalkans 317

Veljko Paškvalin
Inhumirani grob žene na Kamenjači u Brezi nekropoli predrimskih Dezidijata / The inhumed Grave of a Women from Kamenjača in Breza, a nekropolis of the pre-roman Daesitiates 329

Petar Popović
Enamel and Scordisci 349
Branko Kirigin
Novosti o Grcima u Dalmaciji / News about the Greeks in Dalmatia 363
Ivo Fadić
Antičke staklarske radionice u Liburniji / Antike Glasereien in Liburnien . 385
Ante Škegro
Procurator Ecclesiae Salonitanae 407
Zef Mirdita
O istočnoj i sjevernoj granici Dardanaca i Dardanije u antici / Über die östliche und nördliche Grenze der Dardaner und Dardaniens in der Antike 419
Nenad Cambi
Bilješka o reversu mitričkog reljefa iz Konjica / A Note on the Obverse of the Mithraic Relief from Konjic 439
Marin Zaninović
Mogorjelo od vile do kastruma / Mogorjelo from Villa to Castrum 447
Enver Imamović
Problem Argentarije / Das Problem des Argentaria 457
Bernhard Hänsel, Kristina Mihovilič, Biba Teržan und Barbara Teßmann
Ein frühmittelalterliches Massengrab vor der Befestigungsmauer von Monkodonja in Istrien 467
Nada Miletić
Reljefna ploča iz Carevog Polja kod Jajca / The carved slab from the Carevo Polje near Jajce 493
Lidija Fekeža
Slučajni srednjovjekovni nalazi iz Binježeva kod Sarajeva / Zufällige Mittelalterfunde in Binježevo bei Sarajevo 509
Živko Mikić
O fizičkoj antropologiji u Bosni i Hercegovini / Über die physische Anthropologie in Bosnien und der Herzegowina 529
Astrida Bugarski
Periodska naselja stočara u Bosni i Hercegovini / Periodical Settlements of Shepherds in Bosnia and Herzegovina 539
Lada Buturović
Perceval i Meho kroz prostor i vrijeme / Parzival und Meho durch Raum und Zeit 557
Adrese autora / Autorenadressen 577

Predgovor izdavača

Ovaj broj Godišnjaka Centra za balkanološka ispitivanja posvećen je uspomeni na Alojza Benca, univerzitetskog profesora, akademika i dugogodišnjeg rukovodioca Centra, a povodom desete godišnjice od njegove smrti 6. marta 1992. godine. Časopis se izdaje u saradnji sa Rimsko-Germanskom Komisijom Njemačkog arheološkog Instituta iz Frankfurta na Majni, Institutom za praistoriju Slobodnog univerziteta u Berlinu i Internacionalnom komisijom za proučavanje praistorije Balkana Hajdelberške akademije nauka iz Hajdelberga.

Balkanološka istraživanja u Bosni i Hercegovini imaju dugu tradiciju koja doseže do davne 1904. godine kada je arheolog i filolog Karl Patsch osnovao Institut za istraživanje Balkana, koji je u okviru Zemaljskog muzeja u Sarajevu djelovao do raspada Austro-Ugarske Monarhije 1918. godine. Nakon toga uslijedila je dugotrajna pauza u balkanologiji ovoga prostora, da bi 1954. godine na inicijativu akademika Henrika Barića u okviru Naučnog društva Bosne i Hercegovine došlo do osnivanja Balkanološkog instituta. Alojz Benac preuzima rukovođenje ovom institucijom 1962. godine i od tada ona nosi naziv Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

Period u kome je Benac rukovodio Centrom predstavlja vrijeme stalnog uspona ove institucije. Zahvaljujući izuzetnom naučnom i organizatorskom umjeću Alojza Benca, a dobrim dijelom i dugogodišnjoj arheološkoj tradiciji Sarajeva i Bosne i Hercegovine, kao i svestranom zalaganju nekadašnjih stalnih saradnika Edine Alirejsović, Živka Mikića, Seada Čerkeza i Blagoja Govedarice, ovaj Centar je postao mjesto okupljanja i djelovanja naučnika sa čitavog Balkana. Sve to je rezultiralo izvanrednim naučnim dostignućima i svestranom publicističkom djelatnošću. Vodjen vizionarskim duhom Alojza Benca Centar je u tom periodu zaista izrastao u jednu od najznačajnijih arheoloških i balkanoloških institucija u ovom dijelu Evrope.

Nakon smrti Alojza Benca i u narednim ratnim godinama došlo je do neminovne stagnacije u radu Centra. Institucija se ipak uspjela održati zahvaljujući razumijevanju i naporima matične Akademije nauka i umjetnosti. Velike zasluge u tome ima akademik Dževad Juzbašić koji je u tom teškom periodu preuzeo rukovođenje Centrom, kao i dr. Zdravko Marić čiji rad je u znatnoj mjeri doprinio nastavku izdavačke djelatnosti Centra. U ovom broju Godišnjaka uzelo je učešće 40 autora iz Francuske, Njemačke, Slovenije, Hrvatske, Jugoslavije, te iz Bosne i Hercegovine. U ime redakcije svima na ovaj način izražavam zahvalnost na saradnji. Redakcija takodje zahvaljuje rukovodstvu Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine na svestranoj podršci u pripremi

Godišnjaka, kao i navedenim institucijama iz SR Njemačke bez čije finansijske potpore štampanje djela ovog obima ne bi bilo moguće.

Pored dužnog sjećanja na Alojza Benca izdavanje ovog broja Godišnjaka trebalo bi da podstakne oživljavanje i dalji razvoj arheološkog rada u Bosni i Hercegovini, kao i da doprinese intenziviranju saradnje među naučnicima koji se bave proučavanjem istorije i kulture balkanskog prostora. Želja nam je da ovaj Centar, a zajedno sa njim i Sarajevo i Bosna i Hercegovina ponovno postanu mjesto okupljanja naučnih radnika i rasadnik naprednih impulsa, kao što je to bilo u vrijeme dok je Alojz Benac rukovodio ovom institucijom. Snažan odziv saradnika u Godišnjaku daje nam nadu da je to i odraz interesa značajnog dijela naučne javnosti ovog dijela Evrope.

Blagoje Govedarica

Vorwort des Herausgebers

Das vorliegende Jahrbuch des Zentrums für Balkanforschungen ist dem Andenken an Alojz Benac, dem Universitätsprofessor, Mitglied der Akademie und langjährigen Leiter des Zentrums aus Anlass des zehnten Jahrestages seines Todes am 6. März 1992 gewidmet. Der Band wird herausgegeben zusammen mit der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts in Frankfurt am Main, dem Institut für Prähistorische Archäologie der Freien Universität zu Berlin und der Internationalen Kommission für die Erforschung der Vorgeschichte des Balkans der Heidelberger Akademie der Wissenschaften.

Balkanologische Forschungen in Bosnien-Herzegowina haben eine lange Tradition, die bis in das Jahr 1904 reicht, als der Archäologe und Philologe Karl Patsch ein Institut für Balkanforschung gegründet hat, das innerhalb des Landesmuseums in Sarajewo bis zum Zerfall der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1918 seine Wirkung entfaltete. Daraufhin folgte ein langjähriger Stillstand in der hiesigen Balkanologie, der bis zum Jahre 1954 dauerte, als auf Betreiben von Henrik Barić im Rahmen der Gesellschaft für Wissenschaft Bosnien-Herzegowinas das Institut für Balkanologie gegründet wurde. Alojz Benac übernahm 1962 dessen Leitung, es trägt seitdem den Namen "Zentrum für Balkanforschungen der Akademie der Wissenschaften und Künste Bosnien-Herzegowinas".

Die Zeit, in der Alojz Benac das Zentrum leitete, brachte ihm einen ständigen Aufstieg. Dank seiner außerordentlicher wissenschaftlicher und organisatorischer Fähigkeiten und zu einem guten Teil auch der langjährigen archäologischen Tradition Sarajewos und Bosnien-Herzegowinas sowie dank Anstrengungen der ehemaligen Mitarbeiter des Instituts E. Alirejsović, Ž. Mikić,

S. Čerkez und B. Govedarica, ist dieses Zentrum zu einem Ort der Begegnung und des Wirkens verschiedener Wissenschaftler aus ganz Südosteuropa geworden. All das führte zu außerordentlichen wissenschaftlichen Erfolgen und vielseitigen publizistischen Tätigkeiten. Geführt vom visionären Geist des Alojz Benac entwickelte sich das Zentrum zu einer der bedeutendsten archäologischen und balkanologischen Institutionen in diesem Teil Europas.

Nach dem Tod von Alojz Benac, in den unmittelbar darauf folgenden Kriegsjahren kam es zu einer unausweichlichen Stagnation in der Tätigkeit des Zentrums. Der Institution gelang es jedoch, sich zu erhalten und dies vor allem dank des Verständnisses und der Anstrengungen der Akademie der Wissenschaften und Künste Bosnien-Herzegowinas. Großes Verdienst kommt dabei dem Mitglied der Akademie Dževad Juzbašić zu, der in jener schwierigen Zeit die Leitung des Zentrums übernommen hat, sowie Zdravko Marić, dessen Bemühungen in einem bedeutenden Maße zur Fortsetzung der publizistischen Tätigkeit des Zentrums beigetragen haben.

An der vorliegenden Ausgabe des Jahrbuchs wirken 40 Autoren aus Frankreich, Deutschland, Slowenien, Kroatien, Jugoslawien sowie aus Bosnien-Herzegowina mit. Im Namen der Redaktion drücke ich ihnen herzlichen Dank für ihre Mitarbeit aus. Die Redaktion bedankt sich ebenso bei der Führung der Akademie der Wissenschaften und Künste Bosnien-Herzegowinas für ihre vielseitige Unterstützung bei der Vorbereitung des Jahrbuchs, sowie denn genannten deutschen Institutionen für die finanzielle Unterstützung, ohne die es nicht möglich gewesen wäre, dieses Werk in Druck zu geben.

Das tiefe Andenken an Alojz Benac und die vorliegende Ausgabe des Jahrbuchs des Zentrums für Balkanforschungen sollten die Wiederbelebung und weitere Entwicklung der archäologischen Tätigkeit in Bosnien-Herzegowina anregen und dazu beitragen, dass die Zusammenarbeit zwischen den Wissenschaftlern, die die Geschichte und Kultur des Balkans erforschen, intensiviert wird. Es ist unser Wunsch, dass dieses Zentrum und mit ihm Sarajewo und Bosnien-Herzegowina wieder ein Ort werden, in dem sich Wissenschaftler versammeln, dass es wieder eine Brutstätte fortschrittlicher Initiativen wird, wie es das auch war, als es Alojz Benac leitete. Die Tatsache, dass dieser Band auf ein starkes Echo unter den beteiligten Autoren gestoßen ist, gibt uns Hoffnung, dass dies auch das Interesse eines bedeutenden Teils der wissenschaftlichen Öffentlichkeit in Europa widerspiegelt.

Blagoje Govedarica

Vorwort des ersten Direktors der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts

Zu den ersten ausländischen Gästen, die nach dem 2. Weltkrieg die Römisch-Germanische Kommission besuchten, gehörte Alojz Benac. Gerhard Bersu hatte eine Einladung des Deutschen Archäologischen Instituts ausgesprochen und so kam Benac im März 1953 nach Deutschland. Dieser Besuch bildete den Auftakt für zahlreiche Gäste, die aus Jugoslawien nach Frankfurt kamen und die, wie Benac 1955, zum Teil für längere Zeit an den Grabungen auf der Heuneburg und der Feddersen Wierde teilnahmen. Bersu und viele andere Archäologen aus Deutschland wurden ihrerseits nach Jugoslawien eingeladen, woraus sich besonders enge persönliche und fachliche Verbindungen entwickelten. Sie zeigten sich unter anderem in den "Studien zur Stein- und Kupferzeit im nordwestlichen Balkan", die Benac 1961 in den Berichten der Römisch-Germanischen Kommission veröffentlichte und darin, daß er beim 75. Jubiläum unseres Instituts im Jahr 1977 einen der Festvorträge gehalten hat. Neben Benac war Milutin Garašanin die treibende Kraft dieser intensiven Zusammenarbeit. Er war der erste Ausländer, der nach dem 2. Weltkrieg schon 1951 in den Berichten der Römisch-Germanischen Kommission publizierte. Vor wenigen Wochen ist er verstorben und so sei mit der Gedenkschrift für Alojz Benac von Frankfurt aus auch dessen Freund aus Belgrad gewürdigt. Sie haben gemeinsam das Fundament für die deutsch-jugoslawische Zusammenarbeit nach dem Kriege gelegt.

Den Druck der Gedenkschrift für Alojz Benac zu ermöglichen, war daher der Römisch-Germanischen Kommission ein Anliegen. Wir wollen damit auch zum Wiederaufbau des für die Archäologie Alteuropas so wichtigen Zentrums für Balkanforschungen beitragen, damit von Sarajewo wieder ähnlich viele wissenschaftliche Impulse ausgehen, wie in den früheren Jahren. Im selben Sinne haben Bernhard Hänsel und Biba Teržan aus Berlin zusammen mit dem Unterzeichnenden im Sommer des Jahres 2000 eine Reise nach Sarajewo unternommen, um sich über die Situation zu informieren. Daraus entstand eine Vereinbarung zwischen dem Nationalmuseum, dem Institut für Vor- und Frühgeschichte an der Otto-Friedrich-Universität in Bamberg und der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, um ab dem Sommer 2002 gemeinsame Ausgrabungen zum Neolithikum im Raum Sarajewo zu unternehmen. Dies war auch das bevorzugte Forschungsthema von Alojz Benac, und wir freuen uns, in seinem Sinn in Butmir und Okolište mit neuen

Forschungen beginnen zu können. An diesen Grabungen wird sich auch Dušanka Kučan vom Niedersächsischen Institut für historische Küstenforschung in Wilhelmshaven beteiligen. Aus Sarajewo stammend ist sie 1966 als Paläobotanikerin auf Empfehlung von Alojz Benac an dieses Institut gekommen und sie wird nun von dort aus wieder in ihrer Heimat aktiv. Die Arbeiten von Alojz Benac werden dabei als Basis und als Richtschnur dienen. Sie sind zugleich ein Vorbild für die Pflege der internationalen Zusammenarbeit.

Siegmar von Schnurbein

Riječ prvog direktora Rimsko-germanske komisije Njemačkog arheološkog instituta

Alojz Benac je jedan od prvih stranih gostiju koji je nakon 2. svjetskog rata posjetio Rimsko-Germansku Komisiju. Bilo je to u martu davne 1953. godine kada je Benac došao u Njemačku na poziv Gerharda Bersua i Njemačkog arheološkog instituta. Tom posjetom trasiran je put brojnim gostima koji su iz Jugoslavije dolazili u Frankfurt i koji su, kao i sam Benac 1955, često duže vremena učestvovali na iskopavanjima u Heuneburgu i u Feddersen Wierde. Bersu i mnogi drugi njemački arheolozi su takođe boravili u Jugoslaviji, iz čega su se razvili uski osobni i stručni kontakti. Izmedju ostalog to se iskazalo i monografijom "Studien zur Stein- und Kupferzeit im nordwestlichen Balkan", koju je Benac 1961. objavio u "Izvještajima Rimsko-Germanske Komisije", kao i u njegovom predavanju održanom 1977. prilikom proslave 75. godišnjice našeg Instituta. Pored Alojza Benca i Milutin Garašanin je bio nosilac te intenzivne međusobne saradnje. Garašanin je bio prvi stranac koji je nakon 2. svjetskog rata objavljivao u Rimsko-Germanskoj Komisiji. Prije kratkog vremena je preminuo, pa u ovoj Spomenici Alojzu Bencu odajemo iz Frankfurta poštu i njegovom beogradskom prijatelju. Benac i Garašanin su zajednički uspostavili temelje poslijeratne njemačko-jugoslovenske saradnje.

Iz tih razloga omogućavanje štampanja Spomenice Alojzu Bencu predstavlja i brigu Rimsko-germanske komisije. Time bismo htjeli da doprinesemo ponovnoj izgradnji, za arheologiju stare Evrope, tako važnog Centra za balkanološka ispitivanja, kako bi kao i ranijih godina, iz Sarajeva ponovno krenuli brojni naučni impulsi. Sa istim ciljem su u ljeto 2000. Bernard Hänsel i Biba Teržan iz Berlina zajedno sa potpisanim poduzeli putovanje u Sarajevo, da bi se informisali o situaciji. Na osnovu toga je nastao dogovor Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Instituta za praistoriju i ranu istoriju Otto-Friedrich univerziteta u Bambergu i Rimsko-Germanske Komisije Njemačkog arheološkog instituta o zajedničkom istraživanju neolitika na području Sarajeva, koja će otpočeti u ljeto 2002. To je bila i prioritetna istrazivačka tema Alojza Benca, zbog čega

se posebno radujemo novim istraživanjima na Butmiru i Okolištu. U tim radovima će učestvovati i Dušanka Kučan iz Donjesaksonskog instituta za istorijska obalna istraživanja iz Wilhemshavena. Porijeklom iz Sarajeva, ona je na preporuku Alojza Benca kao paleobotaničarka 1966. godine došla u taj institut i odatle će evo opet biti aktivna u svojoj domovini. Istraživanja Alojza Benca služe nam pri tome kao osnova i putokaz. Istovremeno ona predstavljaju i uzor za njegovanje međunarodne saradnje.

Siegmar von Schnurbein

Vorwort des Vorsitzenden der internationalen Kommission für die Erforschung der Vorgeschichte des Balkans an der Heidelberger Akademie der Wissenschaften

Mit dem Namen Alojz Benac, dessen Tod am 6. März 1992 nach 10 Jahren mit der Herausgabe dieser Gedenkschrift gedacht wird, ist die Gründung einer für die Entwicklung der prähistorischen Archäologie in Südosteuropa wichtigen internationalen Institution eng verbunden. Sie blickt in diesem Jahr auf 30 Jahre ihres Bestehens zurück. Am 30. Oktober 1972 war zu Sarajewo in den Räumen der ehrwürdigen Akademie der Wissenschaften und Künste für Bosnien und Herzegowina zum ersten Mal die "Internationale Interakademische Kommission für die Erforschung der Vorgeschichte des Balkans" zusammengetreten. Der Anstoß zu ihrer Gründung, die bereits 1969 während des VIII Kongresses der jugoslawischen Archäologen in Bor angeregt worden war, ging von den damals bedeutendsten Repräsentanten der südosteuropäischen prähistorischen Archäologie aus: Alojz Benac, in diesen Jahren Generalsekretär des Rates der Jugoslawischen Akademien der Wissenschaften und zugleich Sekretär der Bosnisch-Herzegowinischen Akademie, Milutin V. Garašanin von der Serbischen Akademie in Belgrad und Vladimir Milojčić von der Heidelberger Akademie. Den Vorsitz hatte Grga Novak, der Präsident der damaligen Jugoslawischen Akademie der Wissenschaften und Künste in Zagreb übernommen, womit die Kommission innerhalb der jugoslawischen Akademien verankert wurde. In den wissenschaftlichen Ausschuß waren aus Belgrad auch Nikola Tasić, aus Zagreb Božidar Čečuk, aus Sarajewo Borivoj Čović und aus Heidelberg Klaus Kilian einbezogen worden.

Das Aufgabengebiet der Kommission sollte in erster Linie der Förderung zusammenfassender Arbeiten zur prähistorischen Archäologie des Balkanraums dienen, um seine Bedeutung für die Vermittlung der von Altvorderasien und der Ägäis nach Europa ausgehenden Impulse für die Kulturentwicklung seit der Frühzeit nachvollziehen zu können. Das Fehlen übergreifender Darstellungen für die Epochen seit dem Neolithikum bis zur Römischen Kaiserzeit war von Benac, Garašanin und Milojčić besonders hervorgehoben worden. Die zunehmende Anzahl an Ausgrabungen, deren Ergebnisse in einem in mehreren Sprachen abgefaßten umfangreichen Schrifttum veröffentlicht wurde, hatte schon damals zu einer Fülle neuer Erkenntnisse geführt, so daß es der internationalen Forschung erschwert war, einen Überblick der Kulturentwicklung in diesem großen geographischen Raum zu bewahren. Eine Abhilfe hatten in der Nachfolge von V. Gordon Childe, der 1929 sein großes Überblickswerk "The Danube

in Prehistory" vorgelegt hatte, verschiedene Gelehrte wie Ion Nestor, Benac, Radoslav Galović und Garašanin mit ihren Studien zu bestimmten Kulturperioden im Balkan in den Berichten der Römisch-Germanischen Kommission geschaffen. Und nicht zuletzt hatten die großangelegte, schon 1949 erschienene "Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas" von Milojčić und darauf folgende vergleichende chronologische Studien zur Kulturentwicklung seit dem Neolithikum im Balkan- und Karpatenraum gezeigt, daß für die meisten Regionen zwischen der Ägäis und Mitteleuropa eine Zusammenschau dieser Epochen fehlte. Vor allem waren wichtige, aufgrund zahlreicher Grabungen gewonnene Materialien der Forschung unzugänglich geblieben. Andererseits waren bedeutende Kulturregionen wie Albanien, dem eine wichtige Rolle in den Kontakten zwischen der nördlichen Ägäis, dem adriatischen Raum und dem nordwestlichen Balkan zukommt, archäologisch kaum erschlossen. Schon damals wurde von der Kommission beklagt, daß trotz umfangreicher Grabungstätigkeit systematische und klar begründete stratigraphische Untersuchungen, die eine zuverlässige Grundlage zu überregionalen Kulturvergleichen bilden könnten, fehlen.

Von der Kommission war als ständiger Sitz Sarajewo und mit Čović ihr erster Sekretär bestimmt worden. In der Wahl dieses Ortes, in dem die alten Traditionen des westlichen Balkanraums mit denen des osmanischen Reichs und Mitteleuropas eine glückliche Verbindung eingegangen waren, wurde die weltoffene Persönlichkeit von Benac sichtbar. In das weitgespannte wissenschaftliche Programm sollten von der Kommission auch die anderen Akademien Südosteuropas einbezogen werden, um die als Folge des 2. Weltkriegs neu entstandenen Barrieren zwischen den einzelnen Staaten nicht nur Südosteuropas zu überwinden. Eine ähnliche Zielsetzung, die archäologische und historische Forschung über die Grenzen hinweg zu fördern, hatten sich auch die nach 1965 entstandenen Balkanologischen Institute an verschiedenen Orten in den Balkanländern gesetzt. Der 1966 in Sofia veranstaltete "Premier Congres International des Études Balkaniques et Sud-Est Européennes", an dem Benac als einer der herausragenden Repräsentanten der internationalen Archäologie in Erscheinung trat, war Ausdruck seiner Forschungskonzeption, die die herrschenden Ideologien überwinden sollte.

Als bedeutendstes Ergebnis seiner wissenschaftlichen Tätigkeit, mit dem die Grenzen seines engeren Fachgebietes Ur- und Frühgeschichte überschritten wurden, kann die mit mehreren jugoslawischen Kollegen edierte Urgeschichte Jugoslawiens ("Praistorija Jugoslavenskih Zemalja") gelten. Mit ihren zwischen 1979-1987 vom "Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH" in Sarajewo herausgegebenen fünf monumentalen Bänden liegt eine beispielhafte Zusammenschau der Kulturentwicklung vom Paläolithikum bis zur Eisenzeit im nordwestlichen Balkanraum vor. Die 1973 eingerichtete Heidelberger Zweigstelle der Balkan-Kommission hatte ebenfalls 1979 den ersten Band einer eigenen Monographienserie vorlegen können, die synoptischen Studien zur prähistorischen Archäologie in Anatolien, der Ägäis und des Balkanraums gewidmet ist. Der Tod von Milojčić, des ersten Vorsitzenden dieser Kommission, im Jahre 1978 und seines langjährigen Kollegen und Freundes Benac im Jahre 1992,

vor allem aber der Zerfall der jugoslawischen Staatengemeinschaft, dessen tragische Folgen ihm erspart geblieben sind, haben die in Sarajewo und bei den späteren Sitzungen in Hvar geplanten, weitgespannten wissenschaftlichen Vorhaben beeinträchtigt. Nachdem am 4. April 2002 auch das dritte Gründungsmitglied der Kommission, Garašanin, seinen Kollegen und Freunden in den Tod gefolgt ist, bleibt ihr vornehmstes Vermächtnis, die von ihnen begründete wissenschaftliche internationale Zusammenarbeit zu fördern, in einem gemeinsamen Europa lebendig.

Harald Hauptmann

Riječ predsjednika Međunarodne komisije za istraživanje praistorije Balkana Hajdleberške akademije nauka

Ime Alojza Benca preminulog 6. marta 1992. i čija se deseta godišnjica smrti obilježava ovom Spomenicom, usko je vezano za osnivanje jedne međunarodne institucije veoma značajne za razvoj praistorijske arheologije u jugoistočnoj Evropi. Upravo ove godine puni se 30 godina od njenog osnivanja: 30. oktobra 1972. u Sarajevu, u prostorijama cijenjene Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, po prvi put se sastala "Internacionalna međuakademijska komisija za istraživanje praistorije Balkana". Podsticaj za njeno osnivanje dali su već 1969. godine, na VIII Kongresu arheologa Jugoslavije u Boru, tadašnji najznačajniji predstavnici praistorijske arheologije jugoistočne Evrope: Alojz Benac, tada generalni sekretar Savjeta jugoslovenskih akademija nauka i Akademije nauka Bosne i Hercegovine; Milutin V. Garašanin iz Srpske akademije u Beogradu i Vladimir Milojčić iz Hajdelberške akademije. Rukovođenje je preuzeo Grga Novak, predsjednik tadašnje Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, s ciljem da se i druge jugoslovenske akademije pridruže radu Komisije. U naučni odbor su uključeni Nikola Tasić iz Beograda, Božidar Čečuk iz Zagreba, Borivoj Čović iz Sarajeva i Klaus Kilian iz Hajdelberga.

Djelatnost Komisije trebalo je u prvoj liniji da pospješuje sistematski rad u okviru praistorijske arheologije Balkana, kako bi se sagledao značaj ovog prostora, preko koga su još od najranijih vremena prenošeni impulsi kulturnog razvoja iz prednje Azije i Egeje ka kontinentalnoj Evropi. Benac, Garašanin i Milojčić posebno su ukazivali na nedostatak sveobuhvatne prezentacije perioda od neolita do rimskog carstva. Sve veći broj iskopavanja čiji rezultati su mahom objavljivani u brojnim lokalnim publikacijama pružao je mnoštvo novih informacija, ali je međunarodnoj naučnoj javnosti ipak bio otežan uvid u kulturni razvoj ovog velikog geografskog područja. Nakon V. Gordona Childa koji je 1929. godine objavio obuhvatno djelo "The Danube In Prehistory" dalji

korak u tom pravcu učinili su naučnici kao Jon Nestor, Alojz Benac, Radoslav Galović i Milutin Garašanin u svojim studijama o određenim kulturnim periodima na Balkanu koje su objavljene u Izvještajima Rimsko-germanske komisije. Već monografija V. Milojčića "Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas" koja je objavljena 1949. godine, kao i nakon nje izdate uporedne hronološke studije kulturnoistorijskog razvoja neolita i narednih epoha na balkanskom i karpatskom prostoru, ukazivale su da za većinu regija između Egeje i srednje Evrope nedostaje cjelovit pregled tih perioda. Poseban problem predstavljala je nedostupnost materijala sa mnogobrojnih iskopavanja. Sa druge strane, značajne kulturne regije kao napr. Albanija koja je imala važnu ulogu u kontaktima između sjeverne Egeje, Jadrana i sjeverzapadnog Balkana, bile su arheološki skoro neistražene. U Komisiji je već od početka naglašavano da i pored obimne istraživačke djelatnosti još uvijek nedostaju sistematska i na jasnoj stratigrafiji zasnovana iskopavanja koja bi mogla služiti kao pouzdana osnova za uporedne studije različitih regija.

Za stalno sjedište Komisije izabrano je Sarajevo, a njen prvi sekretar bio je B. Čović. U izboru tog grada, u kome se sretno susreću stare tradicije zapadnog Balkana sa onima iz osmanskog carstva i srednje Evrope jasno se odražava otvorenost ličnosti Alojza Benca. U obimnom naučnom programu Komisije bilo je predviđeno učešće i drugih Akademija iz jugoistočne Evrope, kako bi se doprinijelo prevazilaženju barijera koje su kao posljedica 2. svjetskog rata postojale između pojedinih država, i ne samo u ovom dijelu Evrope. Intenziviranju arheoloških i istorijskih istraživanja, kako u okviru tako, i izvan lokalnih granica, doprinijeli su instituti za balkanske studije koji su nakon 1965. godine osnivani u više zemalja ovog regiona. Nove ideje bile su vidljive već na "Premier Congres International des Études Balkaniques et Sud-Est Européennes" održanom 1966. godine u Sofiji. Na tom kongresu se Alojz Benac pojavljuje kao jedan od vodećih predstvnika internacionalne arheologije, zastupajući istraživačku koncepciju koja je težila prevazilaženju vladajućih ideologija.

Kao najznačajniji rezultat naučne djelatnosti, kojim Benac prelazi okvire svog užeg stručnog područja, treba svakako navesti "Praistoriju jugoslavenskih zemalja" publikovanu u saradnji sa više jugoslovenskig kolega. Pet tomova tog monumentalnog djela štampanih između 1979. i 1987. godine u Centru za balkanološka ispitivanja ANU BiH u Sarajevu, pružaju izvanredan pregled kulturnog razvoja sjeverozapadnog Balkana od paleolita do željeznog doba. U hajdelberškom odjeljenju Balkanske Komisije koje je osnovano 1973. godine takođe se radilo na sinoptičkim studijama te vrste. Tako je 1979. izdat prvi tom u seriji monografija posvećenih praistorijskoj arheologiji Anadolije, Egeje i Balkana. Smrt prvog predsjednika ove Komisije V. Milojčića 1978. godine, kao i njegovog dugogodišnjeg kolege i prijatelja A. Benca 1992, a posebno raspad jugoslovenske državne zajednice, čijih tragičnih posljedica je Benac ostao pošteđen, znatno su usporili rad na obimnim naučnim projektima koji su bili planirani na sastanku u Sarajevu i na kasnijim sjednicama Komisije na Hvaru. Nakon što se 4. aprila 2002. i treći osnivač Komisije Milutin Garašanin u smrti pridružio svojim kolegama i prijateljima, ostaje obaveza da se međunarodna naučna saradnja intenzivno pospješuje, kako bi njihov plemeniti zavjet i dalje živio u zajedničkoj Evropi.

Harald Hauptmann

Zur Bedeutung der Crvena stijena für das Frühneolithikum und Neolithikum des ostadriatischen Raumes

Johannes Müller
Bamberg

Bereits im Jahre 1957 hat A. Benac aufgrund seiner Grabungen in der Crvena stijena die dort entdeckte Impresso-Keramik aus Schicht III einem Frühneolithikum zugeordnet.[1] Er hat damit wegweisend für weitere Forschungen im ostadriatischen Raum erstmals eine Vordanilozeitliche neolithische Keramik identifiziert, die mit westadriatischer Ware in Verbindung gebracht werden konnte.[2]

Insgesamt liegen aus den fast 150qm der Impresso-Schicht 38, relativ grob bearbeitete Keramikeinheiten vor, bei denen Cardialabdrücke gegenüber Kerbungen, Abdrücken mit gerippten Muschelrändern, Einstichen, Fingernageleindrücken und einfachen Ritzlinien dominieren.[3] Bei den Verzierungsmotiven handelt es sich ausschließlich um einfache Abdrücke oder Stempelungen, es fehlen nicht nur Zickzackmuster, sondern auch Doppelabdrücke. Unter den Silexgeräten der Crvena stijena sind für die Schichten III und IV vor allem die Kerbklingen zu nennen,[4] die lateral gekerbte und durch Kantenretusche verstärkte Arbeitskanten aufweisen. Dieses offenbar zum Glätten länglicher, im Querschnitt gerundeter Gegenstände, z. B. von Holzpfeilen, eingesetzte Gerät kommt z.B. auch in Odmut vor.[5] Mit diesen Inventaren bildete die Crvena stijena in der 2. Hälfte des 20. Jahrhunderts eine der Leitfundstellen für die mesolithische und neolithische Entwicklung Südosteuropas.

Eine neuere Diskussion erfuhren die Fundverhältnisse in der Crvena stijena durch die absolut chronologische Datierung des adriatischen Frühneolithikums und des dinaridischen Mesolithikums.[6] Im Rahmen der 14C-Datierungen

---

1 Benac 1958; Benac 1962.

2 Bernabó Brea 1950.

3 Vgl. auch Müller 1994, 144.

4 Benac 1956, 168.

5 Marković 1985, Taf. XXII, 9.

6 Chapman/Müller 1990.

wurde deutlich, dass Wildbeuter und Ackerbauern über mehrere Jahrhunderte gleichzeitig nebeneinander existiert haben müssen. Darüber hinaus ist wahrscheinlich, dass die küstenzugewandten Ackerbauern der Impresso-Gemeinschaften weite Gebiete der Dinariden zur Sommerweide im Rahmen ihrer Fernviehhaltung nutzten. Aufgrund dieser Situation, der gleichzeitigen Existenz unterschiedlicher Wirtschaftsformen in benachbarten Gebieten und der Wahrscheinlichkeit von Kommunikation aufgrund gemeinsamer Interessen an einem ökologisch sowohl zum Weiden als auch zum Jagen geeigneten Gebiet, steigt die Wahrscheinlichkeit für Fundstellen mit sowohl mesolithischen als auch neolithischen Elementen.

Bei der Crvena stijena handelt es sich offensichtlich um eine solche Fundstelle. Dabei lässt sich eine Entwicklung von der mesolithischen Schicht IV zur Schicht III mit Impresso-Keramik darstellen:[7]

- Unter den Silexgeräten dominieren in Schicht IVa und IVb1 gekerbte Klingen gegenüber Messern bzw. nichtretuschierten Klingen, daneben finden sich Rundkratzer und endretuschierte Abschläge. In Schicht IVb2 kommen zwar Kerbklingen und end- bzw. schrägretuschierte Abschläge häufig vor, daneben nimmt allerdings eine eher asymmetrische Abschlagindustrie breiten Raum ein. Die Industrie kann gesamthaft als Lokalvariante eines Tardigravettien (Schicht IVb2) bzw. des Castelnovien (Schicht IVa und IVb1) bezeichnet werden.
- An Knochengeräten finden sich neben verschiedenen Spitzen und Meißeln zwei Geweihhacken.
- Neben Wildtierknochen von vor allem Hirsch. Reh, Wildschwein, Fuchs, Feldhase und Rind konnten Haustierknochen des Rindes und von Schaf/-Ziege identifiziert werden.[8]
- Eine Cardialmuschel dokumentiert Bezüge zur Küste.

Interessanterweise findet sich eine ganz ähnliche Fundzusammensetzung und Fauna in Schicht III: Kerbklingen, Rundkratzer, Knochenspitzen und neben Wildtieren domestiziert Schaf/Ziege und Rind. Allerdings finden wir jetzt ebenfalls die oben bereits vorgestellte Impresso-Keramik.

Rein klassifikatorisch liegt also in Crvena stijena IV eine spätmesolithische Geräteindustrie mit neolithischen Wirtschaftselementen, in Crvena stijena III eine spätmesolithische Geräteindustrie mit frühneolithischer Keramik und neolithischen Wirtschaftselementen vor. Modellhaft können wir diese Fundsituation als einen Mischkomplex beschreiben, bei dem die Adaption neolithischer Elemente durch einheimische Mesolithiker erklärt werden kann. Gemeinschaften, die rein typologisch einem Castelnovien zuzuordnen sind, übernehmen zuerst Tierhaltung und später Keramik. Damit liegt aus der Crvena stijena

[7] Vgl. Basler 1975; Müller 1994, 200.

[8] Vgl. Malez 1975.

der seltene Befund vor, in dem sich die Wechselbeziehungen unterschiedlicher Wirtschaftssysteme und Gemeinschaften erkennen lassen. Solche Kommunikationsbezüge lassen sich auch auf anderen räumlichen Ebenen[9] vor allem durch archäometrische Untersuchungen, z.B. chemisch-mineralogische Keramikanalysen verifizieren.[10]

Literaturverzeichnis

1. **Basler Dj.** 1975, *Crvena stijena* (Nikšić 1975).

2. **Benac A.** 1956, *Crvena stijena - 1955* (I-IV stratum). Glasnik XI, 1956, 167-182.

3. **Benac A.** 1958, *Crvena stijena - 1956.* Glasnik Sarajevo Arh. XIII, 1958, 21-64.

4. **Benac A.** 1962, *Studien zur Stein- und Kupferzeit im nordwestlichen Balkan.* Bericht Römisch-Germanisches Zentralmuseum 42 (1961), 1962, 1-171.

5. **Bernabó Brea L.** 1950, *Il Neolitico a ceramica Impressa e la sua diffusione nel Mediterraneo.* Rivista Studi Liguri 3, 1950, 25-36.

6. **Chapman J./ Müller J.** 1990, *Early farmers in the Mediterranean basin - the Dalmatian evidence.* Antiquity 64, 1990, 127-34.

7. **Malez M.** 1975, *Kvartana fauna Crvene Stijene.* In: -. in Basler 1975 (Hrsg.), 1975.

8. **Marković C.** 1985, *Neolit Crne Gore* (Belgrad 1985).

9. **Müller J.** 1994, *Das ostadriatische Frühneolithikum. Die Impresso-Kultur und die Neolithisierung des Adriaraumes.* Prähistorische Archäologie in Südosteuropa (Berlin 1994).

10. **Müller J.** 2000, *"Earplugs", ceramics and sheep: examples of communication and bound aries in the Adriatic early neolithic.* Società Preistoria Protostoria Friuli-Venezia Giulia 8, 2000, 151- 9.

11. **Spataro M.** 2001, *An interpretative approach to the prehistory of the Edera Cave in the Trieste Karst: The archaeometry of the ceramic assemblage.* Accordia research papers 8 (1999-2000), 2001, 83-99.

[9] Vgl. auch Müller 2000.

[10] Vgl. Spataro 2001.

Neolithisation processes in Southeast Europe

Mihael Budja
Ljubljana

"Događaji koji su se zbili prije više hiljada godina i ljudi koji su tada živjeli, u velikoj mjeri bude našu maštu. Mi smo skloni da tim ljudima i događajima dajemo u našoj mašti fantastične oblike. Divovi i patuljci, neizmjerna bogatstva i strašne borbe samo su blijedi primjeri toga. i što je čovjek primitivniji, više je sklon čudesnim pričama iz daleke prošlosti. A da li stvarno nešto znamo o tim davnim vremenima? I da li nam je, konačno, potrebno da znamo?"

Benac 1955

Introduction

After many years of modern investigation the transition from mainly hunter-gatherer Mesolithic to predominantly farming Neolithic societies still remains embedded in the context of a succession of periods, a linear evolution and cultural development, which linked mobile hunter-gatherer groups with the Mesolithic, and sedentary farmers with the Neolithic. The dominant model depicted hunter-gatherer social systems as rigid patrilocal, exogamous and territorial band organizations, and related this to a scarcity of resources and the importance of hunting. Farming, on the other hand, would imply, at the first sight, different relations of production, with cultivation removing many of the risks and uncertainties of hunter-gathering, allowing accumulation, and thus making reciprocity far from desirable. Although it is broadly accepted that early farmers still made extensive use of hunted and gathered resources, it remains the paradigmatic view that the hunter-gatherer and early farming communities can be distinguished from one another in their forces of production, including the technological sets that they employed. It still maintains the premise that hunter-gatherer's (i.e. late Mesolithic) and farmer's (i.e. early Neolithic) artefact sets, being deposited in cave sites in southeast Europe and the

Mediterranean mainly, by definition belong to different (mutually exclusive) stratigraphic, chronological and cultural contexts.

The interpretation of the transition to farming in Europe is linked to the assumption that farming emerged in the context of four critical innovations - domestic plants and animals, polished stone tools, and ceramics. The typological determinations and spatially restricted distributions of different pottery types (the normative identification) supposed to correlate with the genesis of Early Neolithic cultures on the regional level on the one hand, and the migration of farmers bringing in all the concomitant knowledge and skills of farming (in accordance with Childean cultural and revolutionary approaches) on the other. Several mutually exclusive regional pottery distributions - the "Balkan-Anatolian complex of painted pottery" in Southeast Europe, the "Cardiumimpresso Pottery Culture" in Mediterranean and the "Linear Pottery Culture" in Central and West Europe - were used to objectify the gradual colonisation of Europe. The first and the second have been recognized as the "secondary centres of the neolithisation of Europe", that most direct link to the cultural traditions of Asia Minor. The rate of spread of newcomers across Europe, and the colonisation of the continent, was objectified by a suggestive pattern of hundreds of radiocarbon dates relating to the earliest Neolithic settlement strata comprising pottery and domesticates. When those dates are plotted on the continental map, a south-east to north-west gradient becomes evident, suggesting that it may have taken about 2,500 years for the agricultural frontier to reach the ends of the continent and to complete the process of the transition to farming in Europe.[1]

Bearing in mind these arguments, we have to take into account "double discontinuity" - the discontinuity between the past and present and between the material world and the world of ideas, which makes relative the value of the archaeological explanations. In other words, we can research the archaeological record, but we cannot study the processes which created them.

Interpretative backgrounds

Although it is broadly accepted that the process of neolithisation of Europe was related exclusively to the change from food collection to food production, it still remains a controversial question whether this change in the palaeoeconomy was the consequence of cultural diffusion or demic expansion. The first hypothesis is that it was farming that was diffused and adopted by local foragers. The latter states that they were farmers, and their language radiated from the Middle East toward Europe, Central and South Asia, and

[1] Clark 1965, 58-73; Lüuning 1988(1991). 29-30; Breunig 1987; Parzinger 1993; Müller 1994; Ammerman/Cavalli-Sforza 1984, 58-62, fig. 4.5.

to some extent North Africa. Perhaps the most popular recent interpretation is based on the model of an "isochronic line of agricultural expansion in Europe".[2]

Using the concepts of "demic expansion", "wave of advance" and "agricultural frontier zone" they suggest a slow expansion of people into Europe driven by population growth resulting from agricultural surpluses, and either the displacement or absorption of the less numerous hunter-gatherer populations. Thus the rate of advance of agriculture into Europe is held to be compatible with the estimation that the farmers spread, hypothesising fertility rates and mobility of early farmers comparable to those observed in ethnographically similar situations. In correspondence with the relocation of the agricultural frontier, shifting at a rate of 1km per year across the continent, demic expansion is supposed to have had a dramatic effect on the European gene pool. The most important consequence is that the major component of the modern European gene pool derives from Near-Eastern Neolithic farmers rather than indigenous Mesolithic foragers. In other words, the Eurasian neolithisation process in the period 9500-5500 BP was exclusively the domain of Near-Eastern farmers who were allowed to plant their genes and farming practices across Europe, Central and South Asia, and preserve their ethnic, cultural and social identity. It is important to note here that the evidence provided by the sites where the elements of a farming economy in the context of typologically determined "Late Mesolithic (culture)" is rarely discussed, whether because of taphonomic filters operating in a framework of unsystematic and inconsistent research procedures and interpretative postulates which maintain that Mesolithic stone tool assemblages and elements of the "Neolithic package" are culturally, chronologically and spatially mutually exclusive, or because of prejudices toward hunter-gatherers in general and Mesolithic peoples in particular. What I would like to suggest here is that it is no longer sufficient to use the modified "Three-Age" typological paradigm as a heuristic device to direct our interpretational modelling or to minimize the social context of the agricultural transition by such claims as that "local groups also hunted goats, probably derived from coastal herders, before the former adopted domestication".[3]

A recent revival of interest in the transition to farming has brought about the understanding that agriculture developed independently in several areas of the world and that clear-cut shifts from dependence on hunting, fishing and gathering to dependence on agriculture depended on a number of particular conjunctions of circumstances in particular places at particular times,[4] and it de facto remains a problem to recognise the processes by which agriculture and pastoralism became established throughout Eurasia.

---

[2] Ammerman/Cavalli-Sforza 1984, 58-62. Fig. 4.5; Cavalli-Sforza/Cavalli-Sforza 1995; Cavalli-Sforza 1996; Cavalli-Sforza/Menozzi/Piazza 1993, 639-646).

[3] Chapman/Müller 1990, 132.

[4] Harris 1996b, 553, 557.

It is important, however, to stress the significance of pre-Neolithic adaptations for the development or adoption of incipient agriculture, since small-scale cultivation of (mainly) wild plants and animals is practised by indigenous foragers in the context of a "continuum of people-plant-animal interaction".[5] Therefore, it is a choice of manipulating resources rather than the actual fact of substituting wild resources with domesticates. It was suggested that instead of conceiving the transition from hunting and gathering to herding or cultivation as an evolutionary progression from one distinct type of society to another we have to be aware of the usefulness of treating hunting and gathering, herding and cultivation as alternative strategies which are, separately or in combination, appropriate to particular social or natural environments.[6] It is useful to remember that the questions of "when", "where", "why" and "who" are still of basic interest in the "late Mesolithic and early Neolithic" palimpsests in Southeast Europe and the Mediterranean.[7] Was "Neolithic man the first human producer", and was there "no other before him", as Cauvin recently claimed?[8] Was the origin of Neolithic plant and animal packages exclusively in the Near East, which then spread throughout Anatolia and Europe?[9] Was the Mesolithic population sparse throughout Europe[10] and was it really genetically replaced by different mechanisms of population diffusion that correlate with agro-pastoral dispersals?[11] And finally, the question that might have been asked in the traditional interpretative contexts from the very beginning: was it "cardial" and "monochrome" pottery that marked the initial Neolithic cultures in the Balkans and Mediterranean, or does it, in fact, represent a widely distributed set of shapes and motifs, symbols which were recognized and used by members of different groups and served to signify specific social interactions, power relations and exchange networks (as containers for foods) within and between the late hunter-gatherer and early farming communities?

The transition to farming in Europe and the genetic palimpsest

We have already mentioned that perhaps the most popular interpretation recently is represented in the work of Ammerman and Cavalli-Sforza. They introduce into archaeology the principle of synthetic genetic maps - geographical maps of isopleths (lines of equal value) of principal component values, calculated as optimised linear functions of all available gene frequencies of modern

[5] Harris 1989, 11-26; 1996a, 1-9.

[6] Layton/Foley/Williams 1991, 255-274; Hawkes/O. Connell 1992, 63-65.

[7] Halstead 1996, 296-309.

[8] Cauvin 2000, 207.

[9] Zohary/Hopf 2000.

[10] Meiklejohn et al. 1997; Jackes et al. 1997.

[11] Zvelebil 2000, 57-79.

Eurasian populations.[12] Seven principal components were listed, while the first three are recognized as the most significant and are rather arbitrarily linked with specific historical events and processes. There is no doubt, however, that "a principal components analysis represents a palimpsest of all the processes which have taken place, from the earliest human settlement to the present time".[13]

Ammerman and Cavalli-Sforza based the interpretation of the transition to farming in Europe on analyses of correlations of "contour maps" for the first principal component from 95 gene frequencies with the southeast (Levant) - northwest (Europe) gradient and maps of the "latest" Mesolithic occupation and the "spread of early farming to Europe" which is an updated version of the distribution of radiocarbon dated early Neolithic sites published by Clark in 1965.[14] They believe that the "extraordinarily high" resemblance of the maps demonstrates:

- there was "no prolonged chronological overlap between Mesolithic occupation and the onset of early farming" in Europe,[15] and
- the pattern of temporal and spatial distribution of early Neolithic settlements corresponds well with the contour map of the distribution of the first principal component of gene frequencies in modern European populations.[16]

However, the frontier lines of the 500 year temporal intervals of spatial distribution of early Neolithic sites that ran parallel to one another over much of Europe were determined as "an isochronic line of agricultural expansion in Europe".[17] In accordance with "the wave of advance model" they hypothesised the increased population densities within the agricultural frontier zones, causing demic expansion into new territory at an average rate of 1 km per year and a diffusive gene flow between the Neolithic farmers and Mesolithic hunter-gatherers. In consequence, there would be less expectation of continuity between the two, and the contribution of the latter to the subsequent development of the genetic and cultural history of Europe is supposed to be insignificant.

Although the archaeological data cannot directly address the question of demic expansion and genetic replacement, the estimation of the dynamics at the agricultural frontier is directly linked to the identification of the distribution of Early Neolithic sites in "time and space". It is hypothesised that there is

---

12 Menozzi/Piazza/Cavalli-Sforza 1978, 786- 792.

13 Renfrew 2000,5.

14 Ammerman/Cavalli-Sforza 1984, figs. 4.5-6, fig. 6.10; Cavalli-Sforza 1996, 61, fig. 4.1a).

15 Ammerman/Cavalli-Sforza 1984, 60.

16 Cavalli-Sforza 1996, 53.

17 Ammerman/Cavalli-Sforza 1984, fig. 4.5; Sokal/Oden/Wilson 1991, fig. 1; Cavalli-Sforza/Menozzi/Piazza 1993, fig. 2a; Cavalli-Sforza 1996, fig. 4.1.

a relationship between the distribution and density of archaeological sites and the distribution and density of human populations in the selected regions. An old idea that was revived recently holds that, because of an almost total lack of evidence of Mesolithic sites in both Central and Southeast Europe and the Iberian Peninsula, the Mesolithic population must have been very sparse and, in consequence, this would have allowed farmers to expand and colonise the regions rapidly.[18] It was already evident that the present distribution of (late) Mesolithic (early) Neolithic was very much affected by the processes (longterm and catastrophic) that restructured the geomorphology and reshaped the relief of the regions in the Holocene. In plotting sites on a general map of Eurasia and in hypothesising a spatial discontinuity between Mesolithic and Neolithic settlements, we have to take into consideration the fact that the patterns available to research are the various outcomes of consecutive cycles of alluvation, erosion, and sedimentation of valleys and the rise in Mediterranean, Marmara and Adriatic sea-levels.[19] With this in mind, I would argue that many coastal or inland riverside sites of the Mesolithic or, more importantly, many short-term Early Neolithic sites still remain unavailable, buried under alluvium or covered by sea.

Some further thoughts on the restrictions connected with the selection and formation of artefact sets should also be considered. The distinction between Neolithic and Mesolithic sites was based on general typological categorizations, which were used to objectify hunter-gatherers and farmers "cultural" sequences. This objectification maintains the paradigmatic perception that farming practices could only be embedded in Neolithic "cultural" contexts.[20] From this point of view it is impossible to ignore the fact that an analysis of spatial distribution of early Neolithic settlements may not reflect the actual diffusion of farming practices and changes in subsistence strategies. However, the story was recorded in the genetic pattern produced by DNA from Y (male) chromosomes.[21] The map for the First Principal Component, representing 28.1% of the modern genetic variance of Europe, showed a clear gradual distribution in values between the Near East and Northwest Europe; however, it was recently realised that:

- a principal components analysis is a palimpsest of all the processes that have taken part in the historical process it accounts for;
- a large part of the first principal component - the classic markers - may have been due to earlier gene flow processes and that the overall genetic impact of the Neolithic in Europe with a greater emphasis is now being

[18] Pinhasi/Foley/Mirazón 2000, 50, 54 see also Trinhgam 1968, 46-53, 67, fig. 7.

[19] Chapman 1989; 1994; van Andel/Gallis/Toufexis 1995, 131; Lambeck 1996; Ryan et al. 1997, 119-126; Okay et al. 1999, 129.

[20] ZilhÜao 1993, 47-49; 1997, 19-42; Budja 1996a, 61-76.

[21] Cavalli-Sforza/Minch 1997, 274-251; Sykes&Renfrew 2000, 13-15.

correlated to the initial colonization in the Palaeolithic and subsequent colonization episodes in the Mesolithic;
- the low proportion of variance associated with the first principal component for classical markers (28.1%) indicates a minor input by the Neolithic newcomers and the great significance of the Mesolithic contribution to later European prehistory.[22]

A much more precise story is found in the pattern of mitochondrial DNA genetic gradients, giving us the female (X) picture. Before we continue, a word about the human genome - the collective name for the entire DNA in each cell. It is organized into separate volumes - chromosomes deposited in the cell nucleus. There are twenty-four different chromosomes in the human genome, but we have two sets of most of them, one from each parent. Twenty-two of them are known as autosomes, the other two X and Y-chromosomes determining sex. Males have both X and Y-chromosomes, but females have a pair of X-chromosomes only. The human genome contains another, very special piece of DNA - mitochondrial (mt) DNA - embedded in the cell cytoplasm. Unlike nuclear DNA, it is inherited from one parent only, the mother. This means that at any time in the past only one woman alive at that time was the maternal and hence the mitochondrial DNA ancestor of a particular person, which is definitely not the case with nuclear DNA, where the number of potential nuclear ancestors doubles at every generation.[23] So far, in archeogenetic studies relating to the origins of the Neolithic and the agricultural transition in Europe, the DNA as it survives in the genes of living people has been used in sampling, sequencing, geographically patterning and interpreting events and processes in the remote past in spite of critical limitations. The methodological topics have already been discussed.[24] But as a non-geneticist I would suggest that we remember that the reconstruction of genetic history and its explanation through migration or demic diffusion relates to the survivors, existing descent lines, whether represented in male (Y chromosomes) or female (mtDNA) markers and, that those numerous lineages which became extinct are by definition not recorded in the living record - the extant genetic palimpsest.[25]

However, the "founder analysis" of mitochondrial DNA seems to be more reliable in identification and dating of migrations into new territory and in the evaluation of the suggested Neolithic demic diffusion and population replacement. The analysis confirmed the southeast-northwest spatial gradient on the one hand, but showed the low values obtained for the demic component of the Neolithic expansions on the other. It was suggested that "most of the modern European mtDNA landscape was formed neither in Early Upper Palaeolithic

---

[22] Renfrew 2000, 5, 9; Sykes/Renfrew 2000, 17; Sykes 2000, 26.

[23] Sykes/Renfrew 2000, 14.

[24] Richards et al. 2000, 1251-1276.

[25] Richards et al. 1996, 185-198; Sykes/Renfrew 2000, 16.

colonization - nor as a result of demic diffusion from the Near East - but rather in Late glacial re-expansions within Europe itself".[26] Based on the results of the founder analysis of mt DNA, Richards et al. conclude that <10% of extant lineages date back to the first colonization of Europe by anatomically modern humans, and that in order of 10-20% arrived during the Neolithic, but most of the other lineages "seem most likely to have arrived during the Middle Upper Palaeolithic and to have expanded during the Late Upper Palaeolithic").[27][28] It is interesting that Neolithic contributions to extant mt DNA evidently vary regionally and that the incoming lineages, at least on the maternal side, were in the minority, in comparison with indigenous Mesolithic lineages, even in those regions where centres of secondary neolithisation and the pioneer colonization of uninhabited areas have been suggested. Regional analysis shows the Neolithic contribution - the incoming lineages with the values of ~20% for Southeast, Central, Northwest and Northeast Europe. In the Mediterranean coastal area it is even lower than ~10%, similar to that in Scandinavia.[29] On the explanatory level, recognizing the major significance of the indigenous Mesolithic lineages, they also suggest that:

- acculturation occurred principally in Southeast Europe;
- the expansion of the LBK (Linearbankeramik) cultural complex through Central Europe did indeed include a "substantial demic component", which in consequence means that there was a "considerable replacement" of population;
- the transition to farming in the Mediterranean and Scandinavia was very late and "the impact of newcomers likely very slight".[30]

We have to note some salient points in this interpretative context concerning the results of recently available genetic studies of domestication of emmer wheat that "appears to have expanded from the Near East on two occasions, correlating closely with the observation by *Richards et al. 1996*" of the two incoming and chronologically distinctive Neolithic lineages.[31] It is broadly accepted that wild emmer, tetraploid wheat (*Triticum dicocoides*) is endemic to the Near Eastern "arc" where its domestication could only have taken place and Neolithic agriculture have originated. It was suggested also that genetic comparisons between the founder crops and their wild progenitors suggest that the wild ancestors of most of them (except for barley) were introduced into cultivation only once and at only one location.[32] However, the results of the

[26] Richards/Macaulay 2000, 148.
[27] Richards/Macaulay 2000, 148.
[28] Richards et al. 2000, 1272.
[29] Richards et al. 2000,1271.
[30] Richards et al.2000, 1271.
[31] Allaby 2000, 323.
[32] Zohary/Hopf 2000, 243.

molecular phylogenetic studies of modern plants suggest that emmer wheat may have been domesticated more than once, and that hexaploid wheats (e.g. *Triticum spelta and Triticum aestivum*), which arose from a hybridisation of emmer and the wild grass *Aegilops squarrosa*, have multiple origins.[33]

Genetically-driven explanations are usually used to argue that the biogeography of plant domesticates can indicate "expanding populations" or a "record of human movement",[34] although it is well known that genetic analysis is unable to determine whether the movement of a domesticate from one location to another was due to its being carried by group of migrating humans or if it resulted from trade between two static communities.[35] Discussing the archaeological data in the western Mediterranean we have already pointed out that no direct or indirect evidence of cereal agriculture has yet been found that could have correlated with the hypothesised initial colonization and, with all due respect to the motto absence of evidence is not evidence of absence, on the Iberian Peninsula crop-husbandry appeared a few hundred years later than animal-husbandry.[36] In the eastern Mediterranean, in contrast, on the tip of the Balkan Peninsula in the Grevena region, the present-day habitats for wild einkorn exist.[37] It is perhaps no coincidence that among the archaeobotanical remains collected from the Mesolithic deposits in the nearby Theopetra cave wild einkorn wheat (*Triticum boeoticum*) has been reported.[38] But the Balkans region seems to remain excluded as an area of primary domestication of wild einkorn.[39] It is worth mentioning that einkorn wheat "appears to be less frequent" than two other founder cereals (emmer and barley) in the Levantine Neolithic, which is certainly not the case in the Balkans where much richer remains of einkorn wheat are available. Einkorn prevails over emmer wheat in "the frequency of pure hoards", retaining its principal role throughout the Neolithic and even later periods.[40] It has been demonstrated in Southeast Europe that the evident impact of the first farmers on vegetation was neither on a landscape scale nor in the form of a time-transgressive wave of forest clearance.[41] But small-scale forest clearance, burning, and coppicing, however, predate the earliest Neolithic sites in the regions. It is my belief that the application of the concept of a "continuum of people and plant interaction" such as that mentioned above in the context of pre-Neolithic adaptations for the

---

33 Brown 1999, 89-98.

34 Harris 1996b, 569; Allaby 2000, 321.

35 Brown 1999, 89-98.

36 Budja 1999, 122-128; cfr. ZilhÜao 1997, 23-26; Bernabeu Aubán 1997, 11-12.

37 Zamanis et al. 1988.

38 Kyparissi-Apostolika 2000, 137.

39 Heun et al. 1997, 1312-1314; 1998, 65-69; Zohary/Hopf 2000, 36-42, 243.

40 Zohary/Hopf 2000, 38-3.

41 Willis/Benett 1994, 326-330; Willis 1995, 9-24.

development or adoption of incipient agriculture should definitely be taken into consideration in the Balkans.

Although aware of our own incomplete understanding of methodological approaches involved, as well as of the broader interpretative implications of human lineage patterns, I would point out that the results of the DNA analysis have revised the interpretation of the transition to farming and the neolithisation of Europe. It is broadly accepted that the overall genetic impact now being placed on Palaeolithic and Mesolithic events and neolithisation processes played a minor role in shaping the current European gene pool.[42] It is our belief, however, that the dispersal of farming was embedded in the existing, pre-Neolithic social contexts, economic parameters, patterns of mobility, and the palaeoenvironmental conditions of each geographical entity in Southeast Europe. With the growing body of data from different (micro) regions, it has become apparent that the introduction of farming to Europe was not the monothetic consequence of the "wave of advance" and demic expansion as a mean of "an actual colonisation by real people (always without faces, gender, age, etc)" as was, for example, ironically indicated by Ruth Tringham recently,[43] but the clusters of "several related but different processes, spanning several millennia, and following distinctive regional and local trajectories".[44] It is worth noting that in order to examine the interactions of communities with different modes of subsistence (foraging and farming respectively), non-metric anatomical variants of the skull and post-cranial bones were examined on sites with the largest number of individuals buried, and where the coexistence of Mesolithic and Neolithic modes of subsistence in the region was demonstrated as having been over one thousand years.[45] In view of a proposed porous frontier between Mesolithic and Neolithic cultures in the region,[46] osteological material does not exhibit significant differences between Lepenski Vir Mesolithic and Balkan-Anatolian complex of Early Neolithic (Starčevo Culture). Furthermore, the data presented by Roksandić[47] argue strongly against the wave of advance model that proposes the supplanting of local foragers by incoming farmers, even if the substitution is understood as partial and continuous.

---

42 Renfrew 2000; Sykes/Renfrew 2000; Sykes 2000; Richards et al. 2000; Richards/Macaulay 2000.

43 Tringham 2000, 31.

44 Halstead 1996, 306.

45 Voytek/Tringham 1990, 492-499; Radovanović 1996, 39-43; Radovanović/Voytek 1997, 21.

46 Sensu Dennell 1985 and Zvelebil 1996.

47 Roksandić 2000, 1-100.

Pottery in the context of the neolithisation of Europe: the Balkans and the Adriatic

There is no doubt, however, that the pottery in most interpretative contexts was primarily used as a chronological and 'ethnic' marker in determining the genesis of Early Neolithic cultures at the regional level. In the ex oriente lux model its symbolic status and social role in farming societies in the Balkans and the Aegean have been limited to the identification of "indisputable typological similarities" with the cultural traditions of Asia Minor. Many authors have traced similarities between the Balkans and Anatolia, and the dependence of the former on the latter has never been questioned. The Aegean and the Balkans were hypothesised as recipients "of repeated waves of migrations from Anatolia and Syro-Cilicia in particular, as well as of cultural influence that came independently, or actual migrations".[48] On the other hand, the pottery was recognized as the "backbone of archaeology" and "the most obvious diagnostic element" in the context of a cultural continuum from east to west. Although at first it was "secondary rather than an indispensable element of the Neolithic", or of the food-producing economy, it nonetheless becomes predominant amongst all the finds from the moment that its use becomes widespread in an Early Neolithic stage".[49] It is not surprising that the virtually paradigmatic status of spatially restricted distributions of selected pottery types and ornaments has been used to mark the boundaries of the primary and secondary centres of neolithisation, as well as the sequential colonization of Southeast Europe.

Contemplating the dawn of the Aegean and the Balkan Neolithic, Milojčić and Theocharis hypothesised an Early Neolithic relative chronological and cultural sequence of a "pre-ceramic", "monochrome" (Achilleion or EN I), "red-on white" painted pottery (Protosesklo or EN II) and "impresso" pottery (Presesklo/Magulitca EN III).[50] Having correlated the Thessalian, Çatal Höyük and Haçilar sequences, they objectified a paradigmatic mirror chronological scheme equating the Aegean Early Neolithic towards "the short Neolithic" and Middle and Late Neolithic towards "the long Chalcolithic" periods in Asia Minor.[51] However, although stressing the contemporaneity, similarity and primitiveness of the earliest Thessalian and Çatal Höyük (East, levels XII-IX) monochrome pottery, Theocharis made the point that "we do not believe that this primitive pottery was introduced from Asia Minor".[52]

---

[48] Weinberg 1965, 308.

[49] Theocharis 1973, 39.

[50] Milojčić 1959, 1-56; 1973a.248-251; Theocharis 1967; Breunig 1987, 93-101; Müller 1991,333-340; 1994, 205,215-221; Parzinger 1993.

[51] Schachermeyr 1976, 174-176.

[52] Theocharis 1967, 173.

There were hypotheses that the confinement of the region to be settled by Anatolian migrants first, the primary centre of neolithisation in Europe, corresponded with the spatial distribution of settlements comprehending "preceramic" and "monochrome" pottery layers in Thessaly. The common marker of the demic expansion, "a breakthrough of the elements of the Balkan-Anatolian complex of the Early Neolithic" towards the Danube and of the creation of secondary centres of neolithisation was determined by the distribution of pottery with white painted decoration. Moreover, in combination with impresso and barbotine pottery it is being used as the determinative element in correlating the Presesklo/Magulitca and initial phases of Karanovo and Starčevo-Körös-Çris complexes. This made it possible to equate the initial phase of the Early Neolithic in the northern Balkans and Carpathian with its end in Thessaly and the formation of an agricultural frontier zone in the Danubian zone. In diffusionistic perspective the "indisputable typological similarities" of painted pottery distributed between Anatolia, Balkans and Carpathian is recognized as the constitutive "Anatolian" element of the Balkan-Anatolian complex, as well as an "ethnic" marker in the genesis of a koine among the first farmers in the Balkans and Anatolia (Fig. 1).[53]

However, emphasis has been laid recently on the fact that the growing evidence of the pottery deposited in the so-called aceramic layers in Argissa, Sesklo, Soufli Magula, Gentiki and Achilleion in Thessaly, Franchthi and Dendra in the Argolid, and at Knossos in Crete strongly suggest that the Prepottery Neolithic in Greece did not exist.[54]

Milojčić's successive phasing of Early Neolithic in Thessaly and the sequential diffusion of monochrome, painted and impresso pottery concerns, for the time being, has no chronological value although they maintain "a critical place because of its importance for dating".[55] It is not only that impresso pottery (Presesklo or Vorsesklo phase) occurred side by side with the red-on-white painted pottery in the Protoseskio phase,[56] as recent research in Thessaly has shown, but the impresso decoration that "was made with the finger nail (nail impressions) or by pinching clay between the finger and thumb, and by deeper nail impressions (barbotine), known from the early levels of the EN".[57] It follows, then, that a "monochrome" phase of undecorated pottery in sensu stricto in Thessaly did not exist and in consequence all the cross-cultural

[53] Milojčić 1952, 313-318; 1956, 208-210; 1959, 1-56; 1960, 320-335; Nandris 1970, 192-213; Benac/ Garašanin/ Srejović 1979, 27; Garašanin 1979, 84-106; Garašanin/Radovanović 2001, 118- 125; Nikolov 1987, 8-19; 1990, 63-69, Abb. 7; 1998. 82-83; Lüuning (1988)1991, 27-93; Todorova 1989, 14-15; 1998, 27-54; Todorova/Vajsov 1993; Demoule/Perlès 1993, 355-416; Parzinger 1993, 254-255; Gallis 1994, 58; van Andel/Runnels 1995, 481-500; Tringham 2000, 23-29; Perlès 2001.

[54] Bloedow 1991. 1-43; Gallis 1994, 58; 1996, 32; Perlès 1990, 130-137; 2001, 64-97.

[55] Gallis 1994. 58; 1996, 120.

[56] Thissen 2000a, 164.

[57] Gallis 1996, 120.

correlations based on the supposition of its appearance and distribution in Southeast Europe must be reconsidered.

However, the interpretation of the processes of neolithisation in the Eastern Balkans is still closely connected with the distributions of "monochrome" and/or white painted pottery. Two alternative approaches have been proposed recently. The first is based on the premise that the sequence of Early Neolithic phases in the central and eastern Balkans (Karanovo I-III) corresponds with the succession of the colours that were used in colouring the (tulip beaker) pottery: white, wine red, brown and polychrome. While white is the one and only colour that marked the first phase, wine red and brown appeared in the second, and polychrome at the end of the third phase.[58] The similarity to the Thessalian sequence proposed by Milojčić and Schachermeyr is, of course, not coincidental, although Nikolov hypothesised direct communication between Karanovo and Haçilar and that groups of Neolithic people migrated from the south (mainly from Anatolia) along the Struma and Mesta river valleys, settled in Upper Thrace in the Early Neolithic and gradually colonised northern Bulgaria later.[59] The initial Early Neolithic phase Elešnica, identified in the Mesta valley was recently correlated with Haçilar IX-VI and Ilipinar X levels.[60]

Todorova and Vaysov posited the second.[61] They believe the initial neolithisation is reflected in the distribution of "monochrome" pottery in the Balkans that is identified as the "Balkan Monochrome Neolithic" and its appearance in Europe has to be embedded in the context of a Balkan-Anatolian cultural *koine* and closely connected with the "great migration" in mid seventh millennium B.C. that began from south Central Anatolia, entering Europe via Thessaly and on the estuary of the Marica river. It is interesting to note that the colonization of the southern and northern Balkans is supposed to have happened almost simultaneously in the period between 6400 and 6100 cal B.C. (Fig. 2).Todorova objectifies the Balkan Monochrome Neolithic as a package of monochrome (undecorated) and impresso pottery, the stone tool assemblage consists of "microliths and typical trapezes", "poorly developed agriculture" indicated by the occurrence of lentils and einkorn and the domesticated sheep and goats that have been found in Poljanica, Orlovec, Koprivec and Obhodov.[62] Several phases of its development were assumed to be similar to the development in Asia Minor. The latest is supposed to correlate with the appearance of white painted pottery in the Karanovo complex.[63] According to the 14°C series from Poljanica the site is dated to 6180-6120 cal BC at 1σ.[64]

---

58 Nikolov 1990, 63.

59 Nikolov 1988, 29-30; 1990, 63-69; Stefanova 1996, 15-19)

60 Nikolov 1997, 140.

61 Todorova/Vaysov 1993; 1998.

62 Todorova 1989, 11-12; 1998, 27-36.

63 Todorova 1998, 35-36; Vajsov 1998, 108.

64 Nikolova 1998, 128.

It is worth remembering that the correlations with the Impresso (cardium) complex in the Adriatic were hypothesised in two interpretative contexts. While the first, embedded in the concept of "east-west" distribution in Eurasia, Anatolia and Greece remains out of the main route, the "Syrian impresso technique" is supposed to have spread "from Asia Minor to the Dinaric-Adriatic region first" from where it dispersed to the Balkans, the Danube region and at times to northern Greece.[65] There are two alternative chronological interpretations of cross-cultural connections available. Milojčić himself favoured the idea of asynchronous development in the Balkans region and therefore correlates the beginning of the Neolithic in the Adriatic with its end in Thessaly. Thus the genesis of the Adriatic Impresso (cardium) complex was parallel to the late Preseskio and Sesklo periods.[66] Batović, however, hypothesised that the appearance of pottery in Dalmatia (impresso-cardium) and Thessaly (monchrome) was coeval, although it appeared in different regional cultural contexts.[67]

However, Batović's basic idea has been recently actualised in the second interpretative context favouring the concept of "monochrome" pottery distribution first. Its relative synchronous appearance, objectified in "horizon Ib",[68] was postulated on the cross-regional axis from Çatal Höyük in Central Anatolia across Thessaly(!) to Škarin Samograd in the Eastern Adriatic.[69] Having analysed the stratigraphic sequences and corresponding pottery assemblages in the region, they found monochrome pottery in a cave site at Škarin Samograd deposited in the lowest layer superimposed with a later one that contains impresso-cardium pottery. Müller and Parzinger applied the typological sequence to the whole region, maintaining the concept of initial Neolithic that has to be correlated with the appearance of monochrome pottery. Not for long; a year later, Müller, when contemplating the Adriatic neolithisation process and the genesis of Impresso culture, pointed out that in the micro region two incompatible sequences are available and that, in fact, impresso-cardium pottery is older than the monochrome. In Škarin Samograd the monochrome pottery was indeed deposited in an older layer (5730-5530(5630) cal BC at 1σ) than the impresso-cardium (5620-5490(5540) cal BC at 1σ) but on the flat, stratified site at Pokrovnik, located in close proximity, the latter was recorded in all the lowest, Early Neolithic phases IIII and, according to available 14°C dates (5970- 5760(5840) cal BC at 1σ) it is older.[70]

Finally, Müller in modelling the Early Neolithic typological sequence in the Adriatic, contrary to Parzinger (1993), objectified the sequential phases in

---

65 Schachermeyr 1976, 46.

66 Milojčić 1973b, 6; Müller 1991, 339; 1994, 220-221.

67 Batović 1966, 122, 234-235.

68 Parzinger 1993, 253-254.

69 Müller 1988, 233; 1991, 338; Parzinger 1993, 53, 254; Chapman 1994, 133-156.

70 Müller 1994, 112-123, 125, 182-185, 347.

such a way that impressed ornaments (shaped by fingertip, fingernail and awls) determine the initial phases of Impresso A. Shell (Carduium sp.) impressions appeared later, determining phases Impresso A2, B1-2 and C (Fig. 3 and 4).[71] Thus the neolithisation of the Eastern Adriatic was consequently linked to:

- the secondary centre of neolithisation hypothesised for eastern Sicily and Southern Italy,
- the spread of the impressed pottery, domesticates and cultivates across the Adriatic Sea, and along the eastern coast towards the northern Adriatic,
- the gradual colonization of the Eastern Adriatic coast and its hinterland, supposedly based on an evaluation of the difference in the 14°C the dates of the earliest Neolithic deposits in the region that matches the two isochronal lines of Neolithic expansion at a 500 year interval, as defined in this part of Europe by Ammerman and Cavalli-Sforza,
- postulates that the distribution of impresso-cardium pottery in Adriatic reflects the area of farming colonization, and its most northern extension represents the boundary to a refuge of hunters which supposedly lay beyond.[72]

It is worth remembering in this interpretative context the overlaying "Strata III and IV" at Crvena Stijena in Crna Gora. Alojz Benac, the excavator of the site when discussing Milojčić's pre-pottery Neolithic in southeast Europe (1956) put it very decisively that "stratum IV must be in any case considered a late Mesolithic".[73] He namely hypothesised that overlaying strata III and IV do not contain traces of either plant cultivation or animal domestication, but they do contain typologically comparable stone tool assemblages. Because pottery was deposited in the superimposed layer III he believed the "stratum III" to be the earliest Neolithic in the region, and the pottery to be objectified as the Impresso-cardium culture. However, correlating the continuity in foraging economy with 'ethnic' and the neolithisation process with the pottery production, he insisted that the process must have been completed first at Crvena Stijena before spreading into the Adriatic basin.[74] As it was already pointed out,[75] there are data available that can open up the possibilitiy of interpretation in terms of selective adoption of farming economy in the region. Domesticated *Bos Taurus brachieros* and *Capra hircus* have been well documented in stratum IV,[76] although being ignored most of the time.[77]

---

[71] Müller 1991, 322-328; 1994, 149-156.

[72] Müller 1991, 311-358; 1994; Chapman/Müller 1990, 127-134; Forenbaher 1999, 521-530. For comments see Budja 1993, 188-189; 1996, 72-73.

[73] Benac 1957, 36, 38.

[74] Benac 1964, 90-91; 1975, 127-132.

[75] Budja 1993, 1996.

[76] Malez 1975, 159-160.

[77] E.g. Batović 1979, 510; Marković 1985, 12-15; Tringham 2000, 27.

Pottery in the context of the transition to farming in Southeast Europe: reading the palimpsest.

It is time, we believe, to point out some facts concerning pottery appearance, its distribution and its technological as well as symbolic meanings in the palimpsest of the transition to farming in Southeast Europe. The pottery in the so-called late Mesolithic contexts, although being broadly accepted, still maintains marginal interpretative value on the regional as well as on the continental level. The demarcation between the "monochrome" and "impresso" pottery distributions that objectifies two, by definition distinct, "cultural and ethnic" complexes in the Balkans and the Adriatic is apparent. The boundary has been set in the region, indeed, but its later appearance correlates with the Early Neolithic painted pottery distributions. Furthermore, Thessalian pottery is considered either a local invention,[78] or a result of the indirect diffusion of constitutive Neolithic items such as painting, mud-brick houses and agriculture from Anatolia.[79] However, it is the fact as stated by Thissen, that according to "our calibrations the first pottery Neolithic sites in Thessaly date to approximately 6200 cal BC". These sites were settled two centuries earlier than the first occupation at Ilipinar and Fikirtepe in western Anatolia and the Marmara region and Hoca Çesme in the Marica River delta in southeast Thrace. Moreover, interpreting the results of the analysis of pottery assemblages from western Anatolia and the southern Balkans, he pointed out that the similarities in pottery were too general to "attest for an Anatolian origin of the Thessalian ceramics" and that Thessalian pottery production was developed on the spot and "not as part of the baggage of the immigrants".[80] An "early monochrome"horizon embedded in the context of "the earliest known settlement of agriculturalist and pastoralist" was recently identified at Asphaka in Epirus, and dated to 7380 ± 240 BP.[81]

The situation in the Peloponnese is different as it was contemplated recently. There "we have at least two different pottery traditions: a Thessalian one and a Southern Greek one, neither related in time nor in origin." These different traditions reflect supposedly different patterns of neolithisation of both regions.[82]

We have already pointed out that the most northerly and the most westerly distribution points of monochrome-impresso pottery in southeast Europe were fixed in hunter-gatherer contexts.[83] The first is embedded in the

[78] Thissen 2000a, 305; 2000b, 148-149.

[79] Schubert 1999, 201.

[80] Thissen 2000a, 133,194-195; 2000b, 148-149.

[81] Douzougli 1996, 46, 117.

[82] Thissen 2000a, 193; 2000b, 144-146.

[83] Budja 1996, 73-74; 1999, 134-136.

Lepenski Vir culture in the Danube Gorges region. Unfortunately, most of the pottery assemblages are still scantily published and being discussed from the very beginning as matters of taphonomic filter and stratigraphic problems of vertical displacement and post-depositional disturbance. The presence of in situ pottery was recently directly confirmed inside Lepenski Vir: 4, 28, 36, 54 and Padina: 2, 3, 5, 6, 7, 12, 17 trapezoidal houses (Fig. 5 and 6).[84] They have been recognized as Lepenski Vir Ib-e or I/2-3 (e.g. IGM IV-V) Mesolithic phases.[85].

Monochrome-impresso pottery appeared in the package together with geometric microliths and a new Montbani blades technique, and it was stratigraphicaly separated from the white painted pottery that was recognised as the marker of the Neolithic Starčevo and Gura Baciului cultures (i.e. the Balkan-Anatolian complex of the Early Neolithic).[86]

It was confirmed recently that the pottery appeared in the context of "an intermediate phase" from a Mesolithic-type dietary regime, based largely on aquatic resources and then to one based largely on terrestrial resources that "probably included a major agricultural component".[87] While the transitional phase was dated in the period 6156-5720 cal BC (at 2σ), the dating of houses 36 (6390-6020 cal BC at 2σ) and 54 (6170-6130 cal BC at 2σ) in Lepenski Vir seems to predate the process. However, Bonsall et al. (2000.129) have pointed out, the charcoal samples were from long-lived tree species (oak and elm) and, such samples can yield 14°C ages that are several hundred years older than the archaeological events they purport to date (the "old wood" effect).

Lepenski Vir pottery appearance chronologically corresponds well with pottery in Achilleion (6240-6160 cal BC at 2σ), Nea Nikomedeia (6140-6080 cal BC at 2σ) and Poljanica (6220-6040 cal BC at 2σ), as discussed above.[88] The most westerly distribution point of monchrome-impresso pottery is fixed for now in Edera (Stenašca) Cave in Trieste Karst. The context where the pottery was deposited is described as a well-defined fireplace in layer 3a. The monochrome (unornamented) pottery was associated with a flint assemblage, "composed of 538 artefacts (shatter included), 61 microburins, 1 core fragment, 1 denticulated bladelet, 1 short endscraper, 2 truncations and 2 trapezes".[89] Faunal remains, besides a great amount of marine shellfish remains, were ascribed to 14 individual mammals; half of them belong to a group of domestics:

---

84 Borić 1999, 49-53; Garašanin/Radovanović 2001, 118-125.

85 Srejović 1969, 39; 1973, 252- 253; Radovanović 1996, 287-290

86 Radovanović 1996, 287; Garašanin/Radovanović 2001, 121.

87 Bonsall et al. 2000, 119-132.

88 Bonsall et al. 2000, 128; Thessien 2000b, 147-148, fig. 6, 8; Nikolova 1998, 128.

89 Biagi/Starnini/Voytek 1993, 48.

caprines (40.7%), cattle (4.4%) and domestic pig-wild boar (5.9%).[90] The assemblage is determined as a Mesolithic, Late Castelnovian hunter-gatherer complex and dated to 6700 ± 130 BP (charcoal sample).[91]

There are two more sites we can take into consideration: Sidari on Corfu, and Vlushe in Albania. In the latter (Vidhëz and Armeninë locations) the monchrome pottery has been connected to Mesolithic traditions in the production of b geometric microliths (Fig. 7).[92] At Sidari on Corfu, on the Ionian coast, the first Neolithic phase (level C-base) with evidence of impresso pottery, atypical microliths, as well as sheep and goat and an Early Neolithic stratum (level C-top) containing impresso-cardium pottery were separated by a sterile layer. The lower context is dated to 7670 ± 120 BP and the upper to 7340 ± 180 BP.[93]

We mentioned above Müller's evolutionistic interpretation of Early Neolithic sequence on the eastern Adriatic coast based on the corresponding analyses of pottery assemblages and available stratigraphic (vertical and horizontal) sequences of cave and flat sites in the regions. He objectified the sequence in a way that impressed, nipped and stamped ornaments, shaped by fingertip, fingernail and awls, determine the initial phases Impresso A1. Shellcardium impressed ornaments constitute the successive phases A2, B1-2 and C (Fig. 3 and 4). Interestingly, in Hercegovina, one of the Dinaric regions, the initial ornamental principle evidently maintains a longue durée, as cardium impressed ornaments have never appeared although regularly dispersed some 30 km distance into the Adriatic hinterland. The A1-2 phases are chronologically embedded in the period 6050-5850 cal BC at 1σ.[94]

The earliest impresso pottery assemblages appeared in cave sites at Gudnja on Pelješac peninsula and Vela špilja on Korčula island. Having discussed the relevance of the dates in the context of the gradual colonization of the Eastern Adriatic coast, we mentioned the unreliable stratigraphic correlations between the charcoal samples and artefact depositions.[95]

However, the excavator of the Vela špilja deposit has recently confirmed the hypothesised correlation of 14°C dates (7300 ± 120 BP) and pottery assemblage, ornamented "exclusively by fingertip and awls impressions".[96] The available dates of Impresso A1 pottery assemblage in Gudnja cave are 7170 ± 70 BP and 6935 ± 50 BP.[97]

---

90 Boschin/Riedel 2000, 74, 83.

91 Biagi/Spataro 2001, 35.

92 Prendi 1990, 401; Korkuti 1995, 29-32.

93 Sordinas 1967, 64; 1969, 407; Breunig 1987, 91; Perlès 2001, 49.

94 Müller 1991, 311-358; 1994, 145-162, 182-185.

95 Budja 1996, 72-73.

96 Cečuk/Radić 2001, 88,102, 108.

97 Müller 1994, 348.

In place of concluding remarks

It is shown in Figures 8 and 9 that monochrome-impresso pottery appeared in a wide area, but in a narrow time span in the Balkans, Ionian and Adriatic. In many cases it was closely connected with hunter-gatherers' stone tool sets. There is no direct evidence of pottery production available, but we have to take into account the presence of some unbaked clay masses, as well as some associated monochrome, primitive and slightly baked pottery that has been documented in late Mesolithic context in Theopetra Cave.[98] We pointed out the well-grounded hypothesis that "Thessalian ceramic procedures were developed on the spot and not as part of the baggage of immigrants".[99] The pattern of monochrome-impresso pottery distribution, indeed, contradicts the concepts of secondary centres of neolithisation and of the fertile core area in Thessaly, where an integrated Neolithic package is supposed to have arrived first and exclusively.[100] We mentioned as well that the Balkans Neolithic wheat harvesting pattern differed from that of the Levant. While emmer and barley wheat prevailed there, einkorn was more frequent in the Balkans. Therefore the presence of wild einkorn wheat (Triticum boeoticum) in a Mesolithic context in Theopetra Cave does not seem random because it is near its present-day habitats in the Grevena region.

It was hypothesised that monochrome-impresso pottery in hunter-gatherer contexts at the ends of its dispersal objectify a centralised, either gradual cultural diffusion towards the marginal ends of the Early Neolithic *koine* or sequential demic diffusion and colonization. I believe, on the contrary, that it marks a dispersed and selective course toward a farming adaptation in the Balkans, Ionian and Adriatic. While being aware of taphonomic filters operating in the contexts of unsystematic research procedures, inconsistent interpretative postulates and weak 14°C databases, it seems indeed the process in the Adriatic differs from that in Ionia and the Balkans. In the Corfu, Epirus, Thessaly, Thrace and Danube regions the process of transition to farming was, according to available data, simultaneous and correlative. In the Adriatic the process seems to be unequal (Fig. 9). The distinction between the two areas became obvious when impresso cardium and painted pottery were adopted. The spatial dispersals of two ornamental techniques do not overlap (Fig. 10). Therefore, we may hypothesise the internal "border" formed not between hunter-gatherers and farmers, but incipient farmers in the eastern Adriatic and those in Ionia and the Balkans. It seemed to be immediately after the period of incipient regional farming adaptations.

---

98 Kyparissi-Apostolika 2000, 136.

99 Thissen 2000b, 148; but see also Thissen 1999, 29-40 and 2000a.

100 Van Andel et al. 1995, 131-144; van Andel/Runnels 1995, 481-500.

Parallel with painted pottery, a discrete set of items: anthropomorphic figurines, stamp seals, tokens and stylised amulets (the so-called labrets/lobates and earplugs) have been attested in the Balkans Early Neolithic. It was embedded in a trans-Aegean network, initially based on Melian obsidian transmits, exchange networks and long-distance connections, and Near Eastern origins, most of which have been broadly accepted).[101] Some of them have been interpreted recently as tokens - counters used for calculating quantities of goods in systems of exchange (Budja 1998. 219-235) and messengers between villages, particularly in times of crisis, or even as markers of inter-village marital connections.[102]

However, almost none of the items have crossed the border on the eastern Adriatic coast. There was a single exception, a token found in the context of the Impresso-cardium culture in the Vrbica site (Fig. 11).[103]

We can speculate therefore that the region after adopting incipient farming did not enter a network of reliable integrative mechanisms maintained through regional exchanges. We may also presuppose the society was self-contained and static externally and, as Perlès argues, in such a society there were social barriers to engaging and maintaining the circulation of goods and/or people over long distances.[104]

It is not our intention to discuss the conceptualisation of "availability" and "substitution" phases of agricultural transition as well the principles of forager-farmer interactions and mobility within frontier zones (see Zvelebil in this volume), but to point out that as such, external frontiers do not, we believe, correlate either with "wave of advance" or gradual "demic expansion".

The internal boundaries that appeared after the initial adoption of domesticates or substitution of wild resources with domesticates, we believe, related to the intensity of processes of social and ideological restructuring of forager and the hunter-gatherer communities. They reflect an isolationism that may be seen as a strong dominance of social and ideological continuity. The incoming Near Eastern lineages and the difference of the values for the Balkans (~20%) and Mediterranean coastal area, including the Adriatic (~10%) which we discussed above cannot be linked to incipient farming, but to a network of the circulation of goods and people over long distances that was consequentially set up later.

---

101 Nandris 1970, 192- 213; Makkay 1974, 131-154; 1984; Renfrew 1987, 341-374; Müller 1991, 337-338; 1994, 218-219; 2000, 151-159; Perlès 1992, 115-164; 2001, 54-58, 78-79, 287-288, 296-297; Onassoglou 1996, 163-164; Vajsov 1998, 108; Budja 1998, 219-235.

102 Talalay 1993, 45-46.

103 Budja 1998, 220-222.

104 Perlès 1992, 121.

References

1. **Allaby R.** 2000, *Wheat Domestication. In: Archaeogenetics: DNA and the Population Prehistory of Europe* (C. Renfrew and K. Boyle, eds.). McDonald Institute Monographs, Cambridge: 321-324.

2. **Ammerman A.J. and Cavalli-Sforza L.L.** 1984, *The Neolithic Transition and the Genetics of Populations in Europe.* Princeton University Press. Princeton.

3. **Batović Š.** 1966, *Stariji neolit u Dalmaciji.* Dissertationes II, Zadar.

4. **Batović Š.** *Jadranska zona.* V: Praistorija jugoslovenskih zemalja II, Neolitsko doba: 473-610. Sarajevo.

5. **Benac A.** 1955, *Preistorijsko doba.* In: Benac A., Sergejevski D., Mazalić Đ. Kulturna istorija Bosne i Hecegovine. Sarajevo.

6. **Benac A.** 1957, *Crvena Stijena - 1955 (I-IV stratum).* Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, N.S. Arheologija. 12: 19-50.

7. **Benac A.** 1964, *Studije o kamenom i bakarnom dobu u sjevero-zapadnom Balkanu.* Sarajevo.

8. **Benac A.** 1975. *Mlađi praistorijski periodi u Crvenoj Stijeni: 121-146.* V: Crvena Stijena. Zbornik radova. Nikšić.

9. **Benac A. Garašanin M., Srejović D.** 1979, *Uvod.* V: Praistorija jugoslovenskih zemalja II, Neolitsko doba: 11-31. Sarajevo.

10. **Bernabeu Aubán J.** 1997, *Indigenism and Migrationism.The Neolithisation of the Iberian Peninsula.* Poročilo o raziskovanju paleolitika neolitika in eneolitika v Sloveniji XXIV: 1-18.

11. **Biagi P., Starnini E., Voytek B.** 1993, *The late Mesolithic and Early Neolithic Settlement of Northern Italy: Recent Consideration.* Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji XXI: 45-58.

12. **Biagi P./Spataro M.** 2001, *Plotting the evidence: some aspects of the radiocarbon chronology of the Mesolithic-Neolithic transition in the Mediterranean basin.* Atti della Società per la Preistoria della Regione Friuli Venezia-Giulia XII: 15-54.

13. **Bloedow F.E.** 1991, *The "Aceramic" Neolithic Phase in Greece Reconsidered.* Mediterranean Archaeology 4: 1-43.

14. **Bonsall C. et al.** 2000, *Stable Isotopes, Radiocarbon and the Mesolithic–Neolithic Transition in the Iron Gates.* Documenta Praehistorica XXVII: 119-132.

15. **Borić D.** 1999, *Places that created time in the Danube Gorges and beyond, c. 9000–5500 BC.* Documenta Praehistorica XXVI: 41–70. BOSCHIN F. and RIEDEL A. 2000. The Late Mesolithic and Neolithic of the Edera Cave (Aurisiana, Trieste Karst): a preliminary report. Atti della Società per la Preistoria della Regione Friuli Venezia- Giulia. Quaderno 8: 73-90.

16. **Breunig B.** 1987, *C14-chronologie des vorderasiatischen,sudost-und mitteleuropaischen Neolithikums. Fundamenta.* Monographien zur Urgescichte A13.

17. **Brown A.T.** 1999, *How ancient DNA may help in understanding the origin and spread of agriculture.* Philosophical Transactions of the Royal Society of London. Sries B. Volume 354. Number 1379: 89-98.

18. **Budja M.** 1993, *The Neolithisation of Europe. Slovenian aspect.* Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji XXI: 163-193.

19. **Budja M.** 1996, *Neolithisation in the Caput Adriae region: between Herodotus and Cavalli-Sforza.* Poročilo o raziskovanju paleolitika neolitika in eneolitika v Sloveniji XXIII: 61-76.

20. **Budja M.** 1998, *Clay tokens – accounting before writing in Eurasia.* Documenta Praehistorica 25: 127-136.

21. **Budja M.** 1999, *The transition to farming in Mediterranean Europe – an indigenous respond.* Documenta Praehistorica XXVI: 119-142.

22. **Cavalli-Sforza L.L.** 1996, The spread of agriculture and nomadic pastoralism: insights from genetics, linguistics and archaeology. In: The Spread of Agriculture and Pastoralism in Eurasia (D.R. Harrris, ed.): 51-69.

23. **Cavalli-Sforza L.L. and Cavalli-Sforza F.** 1995, *The Great Human Diasporas. The History of Diversity and Evolution.* Addisson - Wesley Publishing Company. Reading.

24. **Cavalli-Sforza L.L., Menozzi P.,Piazza A.** 1993, *Demic Expansion and Human Evolution.* Science 259: 639-646.

25. **Cavalli-Sforza L.L. and Minch E.** 1997, *Palaeolithic and Neolithic Lineages in the European Mitochondrial Gene Pool.* American Journal of Human Genetics 61:247-251.

26. **Chapman J.C.** 1989, *Demographic Trends in Neothermal South-East Europe.* In: The Mesolithic in Europe. Papers Presented at the Third International Symposium, edited by (C. Bonsall ed.): 500-515. John Donald Publishers LTD, Edinburgh.

27. **Chapman J.C.**1994, *The Origins of Farming in South East Europe.* Préhistoire Europe, 6: 133-155.

28. **Chapman J.C. & Müller J.** 1990, *Early farmers in Dalmatia.* Antiquity 64/242: 127-134.

29. **Clark J.G.D.** 1965, Radiocarbon dating and the expansion of farming from the Near East over Europe. Proceedings of the Prehistoric Society 21: 58-73.

30. **Cauvin J.** 2000, *The Birth of the Gods and the Origins of Agriculture.* Cambridge University Press. Cambridge.

31. **Čečuk B., Radić D.** 2001, *Vela špilja – preliminarni rezultati dosadašnjih istraživanja. Arheološka istraživanja na području otoka Korčule i Lastova.* Hrvatsko arheološko Društvo. Znastveni skup. Vela Luka i Korčula, 18.20. Travnja 1991: 75-118.

32. **Demoule J.P. and C. Perlès** 1993, *The Greek Neolithic: A New Review.* Journal of World Prehistory 7/4: 355-416.

33. **Douzougli A.** 1996a, *Epirus – The Ionian Islands.* In: Neolithic Culture in Greece (G. A. Papathanassopoulos, ed.): 46-48, 117-119. Athens.

34. **Forenbaher S.** 1999, *The earliest Islanders of the Eastern Adriatic.* Collegium Anthropologicum 23:521-530.

35. **Gallis J.K.** 1994, *Results of recent Excavations and topographical work in Neolithic Thessaly.* La Thessalie. Volume A: 57-60. Athens.

36. **Gallis J.K.** 1996, *The Neolithic World.* In: Neolithic culture in Greece (G.A. Papathanassopoulos, ed.): 23-37.

37. **Garašanin M.** 1979, *Centralnobalkanska zona.* Praistorija jugoslovenskih zemalja II, Neolitsko doba: 79-212. Sarajevo.

38. **Garašanin M. & Radovanović I.** 2001, *A pot in house 54 at Lepenski Vir I.* Antiquity 75/287: 118-125.

39. **Halstead P.** 1996, *The development of agriculture and pastoralism in Greece: when, how, who and what.* In: The Spread of Agriculture and Pastoralism in Eurasia. (D.R. Harrris ed.): 296-309.

40. **Harris D.R.** 1989, *An evolutionary continuum of people-plant interaction.* In: Foraging and Farming (D. R. Harris, G. C. Hillman, eds.). One World Archaeology 13: 11-26.

41. **Harris D.R.** 1996a, *Introduction: themes and concepts in the study of early agriculture.* In: The Spread of Agriculture and Pastoralism in Eurasia. (D. R. Harrris ed.): 1-9.

42. **Harris D.R.** 1996b, *The origins and spread of agriculture and pastoralism in Eurasia: an overview.* In: The Spread of Agriculture and Pastoralism in Eurasia. (D. R. Harrris ed.): 552-574.

43. **Hawkes K. and O'connel J.** 1992, *On Optimal Foraging Models and Subsistence Transitions.* Current Anthropology 33/1. 63-65.

44. **Heun M., Borghi B. and Salamini F.** 1998, *Einkorn wheat domestication site mapped by DNA fingerprinting.* Documenta Praehistorica XXV: 65-69.

45. **Heun, M., Schafer-Pregl R., Klawan D., Castagna R., Accerbi M., Borghi B., and Salamini F.** 1997, *Site of Einkorn Wheat Domestication Identified by DNA Fingerpinting.* Science 278: 1312-1314.

46. **Jackes, M., Lubell D. and Meiklejohn C.** 1997, *Healthy but Mortal: Human Biology and the First Farmers of Western Europe.* Antiquity 71/273: 639-658.

47. **Korkuti M.** 1995, *Neolithikum und Chalkolithikum in Albanien.* V Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Monographien B. IV Mainz am Rhein.

48. **Kyparissi-Apostolika N.** 2000, *The Mesolithic/Neolithic Transition in Greece as Evidenced by The Data at Theopetra Cave in Thessaly.* Documenta Praehistorica 2000:133-140.

49. **Lambeck K.** 1996, *Sea-Level Change and Shore-Line Evolution in Aegean Greece Since Upper Palaeolithic Time.* Antiquity 70/269: 588-611.

50. **Layton R., Foley R. and Williams E.** 1991, T*he Transition between Hunting and Gathering and the Specialized Husbandry of Resources.* Current Anthropology 32/3: 255-274.

51. **Lüning J.** (1988)1991, *Frühe Bauern in Mitteleuropa im 6. und 5. Jahrtausend v. Chr.* Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 35 /1: 27-93.

52. **Makkay J.** 1974, *Das frühe Neolithikum auf der Otzaki Magula" und die Körös-Starčevo Kultur.* Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae XXVI: 131-154.

53. **Makkay J.** 1984, *Early Stamp Seals in South-East Europe.* Budapest.

54. **Malez M.** 1975, *Kvartarna fauna Crvene Stijene: 147-168.* V: Crvena Stijena. Zbornik radova. Nikšić.

55. **Marjanović B.** 2000, *Prilozi za prapovijest u zaleđu Jadranske obale.* Monografije. Svezak 2. Filozofski fakultet. Zadar.

56. **Marković Č.** 1985, *Neolit Črne gore.* Beograd

57. **Meiklejohn, C., Wyman J.J., Jacobs K. and Jackes M.K.** 1997, *Issues in the Archaeological Demography of the Agricultural Transition in Western and Northern Europe: A View from the Mesolithic.* In: Integrating Archaeological Demography: Multidisciplinary Approaches to Prehistoric Population, edited by R. R. Paine, pp. 311-326. Center for Archaeological Investigations, Occasional Paper No. 24. Southern Illinois University, Carbondale.

58. **Menozzi P., Piazza A., Cavalli-Sforza L.L.** 1978, *Synthetic maps of human gene frequencies in Europeans.* Science 201: 786-792.

59. **Milojčić V.** 1952, D*ie frühesten Ackerbauer in Mitteleuropa.* Germania 30. 3/4: 313-318.

60. **Milojčić V.** 1956, *Die erste praekeramische baeuerliche Siedlung der Jungstenzeit in Europa.* Germania 34. 3/4: 208-210.

61. **Milojčić V.** 1959, *Ergebnise der Deustschen Ausgrabungen in Thessalien (1953-1958).* Jahrbuch des Römisch-Germanische Zentralmuseums Mainz 6: 1-56.

62. **Milojčić V.** 1960, *Praekeramisches Neolithikum auf der Balkanhalbinsel.* Germania 38, 3/4: 320-335.

63. **Milojčić V.** 1973a, *Zur Frage eines präkeramischen neolithikums in Mitteleuropa.* Actes du VIIIê congres international des sciences prehistoriques et protohisatoriques. Tome 2:248-251

64. **Milojčić V.** 1973b, *Die C14 Methode im Lichte der Komparativ-stratigraphischen Befunde.* Actes du VIIIê congres international des sciences prehistoriques et protohisatoriques. Tome 2: 6-11.

65. **Müller J.** 1988, *v Skarin Samograd - eine frühneolithische Station mit monochromer Ware und Impresso-Keramik an der Ostadria.* Archaologisches Korrespondenzblatt 18: 219-235.

66. **Müller J.** 1991, *Die ostadriatische Impresso-Kultur: Zeitliche Gliederung und kulturelle Einbindung.* Germania 69/2: 311-358.

67. **Müller J.** 1994, *Das ostadriatische Frühneolithikum.* Die Impresso-Kultur und die Neolithisierung des Adriaraumes. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 9: 63-69.

68. **Müller J.** 2000, *"Earplugs", ceramics and sheep: examples of communication and boundaries in the Adriatic Early Neolithic.* Atti della Società per la Preistoria della Regione Friuli Venezia- Giulia. Quaderno 8: 151-159.

69. **Nandris J.** 1970, *The development and relationships of the earlier Greek Neolithic.* Man N.S. 5: 192-213.

70. **Nikolov V.** 1987, B*eitrage zu den Beziehungen zwischen Vorder Asien und Südosteuropa aufgrund der frühneolitischen bemal ten Keramik aus dem Zentralbalkan.* Acta Prahistorica et Archaeologica 19: 8-19.

71. **Nikolov V.** 1990, *Das Flusstal der Struma an der frühneolithischechen Strasse von Anatolien nach Mitteleuropa.* In: Die ersten Bauern, Band 2. Zürich.

72. **Nikolov V.** 1997, *Periodiserung und Chronologie der südwestlichen Variante der Kultur Karanovo I.* In: Uzdarje Dragoslavu Srejoviću. Beograd: 139-145.

73. **Nikolov V.** 1998, *The Circumpontic cultural zone during the 6th millennium BC.* Documenta Praehistorica XXV: 81-90.

74. **Nikolova L.** 1998, *Neolithic sequence: the upper Stryama valley in western Thrace, (with appendix: radiocarbon dating of the Balkan Neolithic).* Documenta Praehistorica XXV: 99-132.

75. **Onassoglou A.** 1996, *Seals. In: Neolithic culture in Greece.* (G. A. Papthanassopoulos, ed.): 163-164.

76. **Okay A.I., Demirbag E., Kurt H., Okay N. and Kuscu, I.** 1999, *An active, deep marine strike-slip basin along the North Anatolian fault in Turkey.* Tectonics 18/1: 116-134.

77. **Parzinger H.** 1993, *Studien zur Chronologie und Kulturgeschichte der Jungstein-, Kupfer- und Frühbronzezeit zvischen Karpaten und Mittlerem Taurus.* Römisch-Germanische Forschungen 52.Frankfurt a. M.

78. **Perlès C.** 1990, *Les industries lithiques taillées de Franchthi (Argolide, Grèce) vol. II, Les industries du Mésolithique et Du Néolithique.* Excavations at Franchthi Cave, Greece, fasc. 5. Indiana University Press, Bloomington & Indianapolis.

79. **Perlès C.** 1992, *System of Exchange and Organisation of Production in Neolithic Greece.* Journal of Mediterranean Archaeology 5/2: 115-164.

80. **Perlès C.** 2001, *The early Neolithic in Greece. The first farming communities in Europe.* Cambridge World Archaeology. Cambridge University Press. Cambridge.

81. **Pinhasi R., Foley R. A., Lahr M.M.** 2000, *Spatial and Temporal Patterns in the Mesolithic-Neolithic Archaeological Record of Europe. In: Archaeogenetics: DNA and the Population Prehistory of Europe (C. Renfrew and K. Boyle, eds.).* McDonald Institute Monographs, Cambridge: 45-56.

82. **Prendi F.** 1990, *Le Neolithique ancien en Albanie.* Germania 68/2: 400-425.

83. **Radovanović I.** 1996, *The Iron Gates Mesolithic.* Ann Arbor: International Monographs in Prehistory, Archaeological Series 11.

84. **Radovanović I. & Voytek B.** 1997, *Hunters, fishers or farmers: sedentism, subsistence and social complexity in the Djerdap Mesolithic.* Analecta Praehistorica Leidensia 29: 19-32.

85. **Renfrew C.** 1987, *Old Europe or Ancient East? The Clay Cylinders of Sitagroi.* In: Proto-Indo-European, the Archaeology of a Linguistic Problem. Studies of Maria Gimbutas: 341-374.

86. **Renfrew C.** 2000, *Towards a Population Prehistory of Europe.* In: Archaeogenetics: DNA and the Population Prehistory of Europe (C. Renfrew and K. Boyle, eds.). McDonald Institute Monographs, Cambridge: 3-12.

87. **Richards M. et al.** 1996, *Paleolithic and Neolithic Lineages in the European Mitochondrial Gene Pool.* American Journal of Human Genetics 59: 185-198.

88. **Richards M. et al.** 2000, *Tracing European Founder Lineages in the Near Eastern mtDNA Pool.* American Journal of Human Genetics 67: 1251-1276.

89. **Richards M., Macaulay V.** 2000, *Genetic Data and the Colonization of Europe: Genealogies and Founders.* In: Archaeogenetics: DNA and the Population Prehistory of Europe (C. Renfrew and K. Boyle, eds.). McDonald Institute Monographs, Cambridge: 139- 151.

90. **Roksandić M.** 2000, *Between Foragers and Farmers in the Iron Gates Gorge: Physical Anthropology Perspective Djerdap Population in Transition from Mesolithic to Neolithic.* Documenta Praehistorca XXVII: 1-100.

91. **Ryan W.B.F. et al.** 1997, *An abrupt drowning of the Black Sea shelf.* Marine Geology 138: 119-126.

92. **Schachermeyer F.** 1976, *Die Ägäische Frühzeit I. Die Vormykenischen Periode. Des griechichen festlandes und der Kykladen.* Österreichiche Akademia der Wissenschaften. Ohilosophisch-historische Klasse. Sitzungsberichte 303. Band. Wien.

93. **Sokal R.R., Oden L.N., Wilson C.** 1991, *Genetic evidence for the spread of agriculture in Europe by demic diffusion.* Nature 351: 143-145.

94. **Sordinas A.** 1967, *Radiocarbon dates from Corfu, Greece.* Antiquity 41: 64

95. **Sordinas A.** 1969, *Investigations of the prehistory of Corfu during 1964-1966.* Balkan Studies 10/2: 393-424

96. **Srejović D.** 1969, *Lepenski Vir. Nova praistorijska kultura u Podunavlju,* Beograd.

97. **Srejović D.** 1971, *Die Lepenski Vir – Kultur und der Beginn der Jungsteinzeit an der mittleren Donau.* In: Die Anfänge des Neolithikums vom Orient bis Nord Europa. Teil II, Östliches Mitteleuropa. Fundamenta. Reihe A. Band:1-39.

98. **Srejović D.** 1973, *Die Anfange des Neolithikums im Bereiche des mittleren Donauraumes.* Actes du VIIIê congres international des sciences prehistoriques et protohistoriques. Tome 2: 252-263.

99. **Stefanova T.** 1996, *A comparative Analysis of Pottery from the "Monochrome Early Neolithic Horizon" and "Karanovo I Horizon" and the Problems of the Neolithization of Bulgaria.* Poročilo o raziskovanju paleolitika, neolitika in eneolitika v Sloveniji XXIII: 15-19.

100. **Sykes B.** 2000, *Human Diversity in Europe and Beyond: From Blood Groups to Genes.* In: Archaeogenetics: DNA and the Population Prehistory of Europe (C. Renfrew and K. Boyle, eds.). McDonald Institute Monographs, Cambridge: 13-22.

101. **Sykes B. & Renfrew C.** 2000, *Concepts in Molecular Genetics. In: Archaeogenetics: DNA and the Population Prehistory of Europe (C. Renfrew and K. Boyle, eds.).* McDonald Institute Monographs, Cambridge: 13-22.

102. **Talalay E.T.** 1993, *Deities, Dolls, and Devices. Excavation at Franchthi Cave, Greece (T.W. Jacobsen, ed.).* Fasc. 9. Indianapolis.

103. **Theocharis R.D.** 1973, *Neolithic Greece. National Bank of Greece.* Athens.

104. **Theocharis R.D.** 1967, *I Avgi tis Thessalikis Proïstorias.* Volos.

105. **Thissen L.** 1999, *Trajectories Towards the Neolithisation of NW Turkey.* Documenta Praehistorica XXVI: 29-39.

106. **Thissen L.** 2000a, *Early Village Communities in Anatolia and the Balkans: Studies in Chronology and Culture Contact.* Unpublished Ph.D. dissertation. Leiden.

107. **Thissen L.** 2000b, *Thessaly, Franchthi and Western Turkey: Clues to the Neolithisation of Greece?* Documenta Praehistorica XXVII: 141-154.

108. **Todorova H.** 1989, *Das Frühneolithikum Nordbulgariens im kontakte des ostbalkanischen Neolithikums.* Tell Karanovo und das Balkan-Neolithikum. Salzburg: 9-26.

109. **Todorova H.** 1998, *Der balkano-anatolische Kulturbereich vom Neolithikum bis zur Frühbronzezeit.* In: In The Steps of James Harvey Gaul. Vol. 1: 27-54. (M. Stefanovich, H. Todorova, H. Hauptmann, eds.). Sofia.

110. **Todorova H., I. Vajsov.** 1993, *Novikamennata epoha v Balgaria (kraja na sedmo-shesto hiljadoletie pr. n. e.).* Sofia.

111. **Trinhgam R.** 1968, *A preliminary study of the early Neolithic and latest Mesolithic blade industries in southeast and central Europe.* In: Studies in Ancient Europe (Eds. J. M. Coles, D. D. A. Simpson). Leicester.

112. **Trinhgam R.** 2000, *Southeastern Europe in the transition to agriculture in Europe: bridge, buffer, or mosaic.* In: Europe's First Farmers (T. D. Price, ed.): 19-56. Cambridge University Press. Cambridge.

113. **Vajsov V.** 1998, *The Typology of the Anthropomorphic Figurines From Norteastern Bulgaria.* In: In The Steps of James Harvey Gaul. Vol. 1: 107-141. (M. Stefanovich, H. Todorova, H. Hauptmann, eds.) Sofia.

114. **van Andel T.H., Gallis C., and Toufexis G.** 1995, *Early Neolithic Farming in a Thessalian River Landscape, Greece.* In: Mediterranean Quaternary River Environments (J. Lewin, M. G. Macklin and J. C. Woodward, eds.):131-143. A. A. Balkema, Rotterdam.

115. **van Andel H.T., Runnels N.C.** 1995, *The earliest farmers in Europe.* Antiquity 69/264: 481-500.

116. **Voytek B. A. and Tringham R.** 1990, *Rethinking the Mesolithic: the Case of South-East Europe.* In: The Mesolithic in Europe. Papers Presented at the Third International Symposium Edinburgh 1985 (C. Bonsall, ed.): 492-499.

117. **Weinberg S.** 1965, *The relative chronology of the Aegean in the stone and early bronze ages.* In Chronologies in Old World Archaeology (R. Ehrich, ed.): 265-320. The University of Chicago Press, Chicago.

118. **Willis K.J. and Bennett K.D.** (1994) *The Neolithic transition - fact or fiction? Palaeoecological evidence from the Balkans.* The Holocene 4: 326-330.

119. **Willis K.** 1995, *The Pollen-Sedimentological Evidence for the Beginning of Agriculture in Southeastern Europe and Anatolia.* Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji XXII: 9-24.

120. **Zamanis A., Samaras S., Stavropoulos ?. and Dille J.** 1988, *Report of an Expedition to Rescue Germplasm of Wild Species of Wheat and Relatives in Greece.* Greek Gene Bank Scientific Bulletin. North Greece Agricultural Research Centre.

121. **Zilhão J.** 1993, *The Spread of Agro-Pastoral Economies across Mediterranean Europe: A View from the Far West.* Journal of Mediterranean Archaeology 6/1: 5-63.

122. **Zilhão J.** 1997, *Maritime pioneer colonization in the early Neolithic of the west Mediterranean. Testing the model against the evidence.* Poročilo o raziskovanju paleolitika neolitika in eneolitika v Sloveniji XXIV: 19-42.

123. **Zohary D. and Hopf M.** 2000, *Domestication of Plants in the Old World.* Third Edition. Oxford University Press. Oxford.

124. **Zvelebil M.** 2000, *The Social Context of the Agricultural Transition in Europe.* In: Archaeogenetics: DNA and the Population Prehistory of Europe (C. Renfrew and K. Boyle, eds.). McDonald Institute Monographs, Cambridge: 57-79.

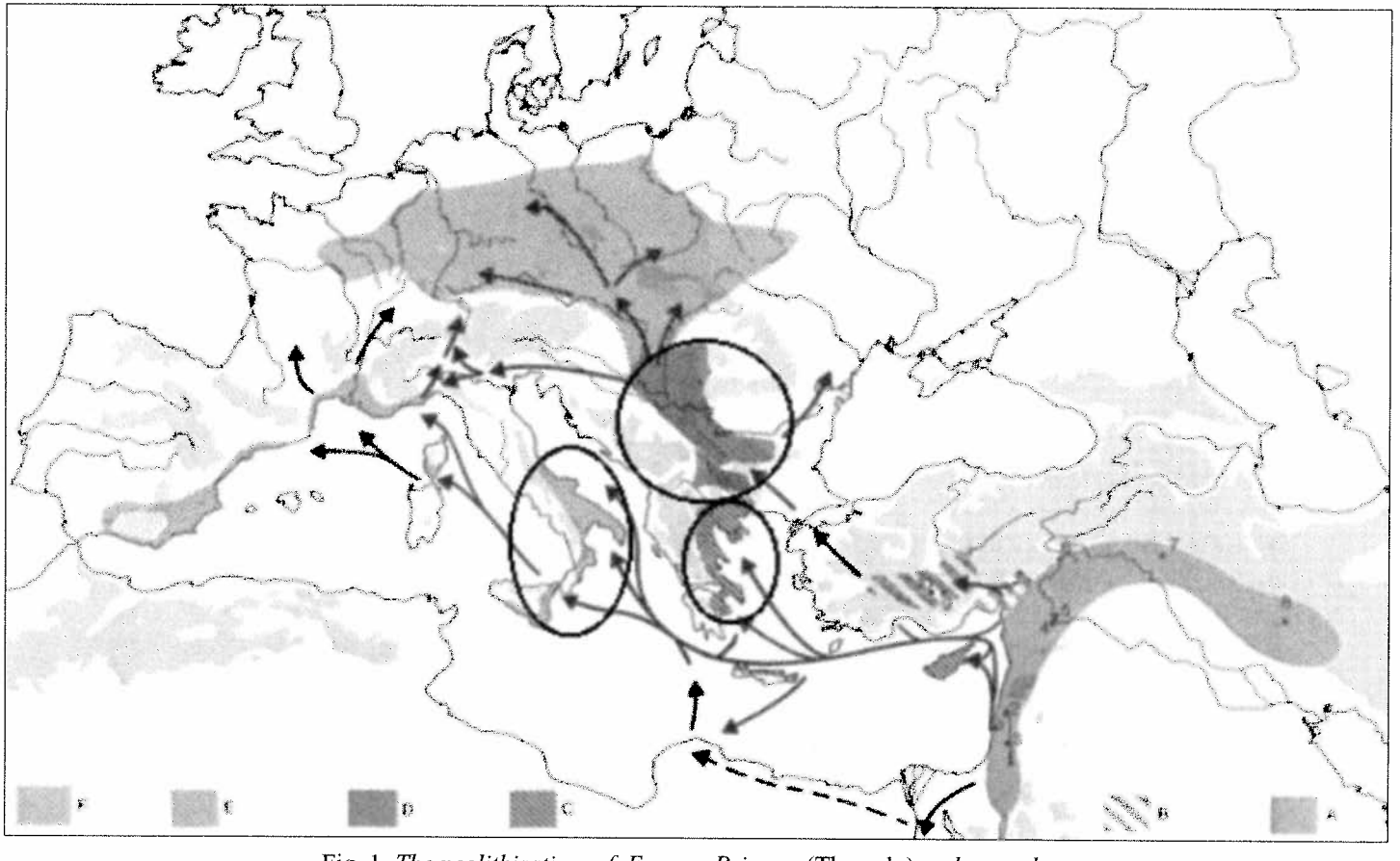

Fig. 1. *The neolithisation of Europe. Primary* (Thessaly) *and secondary* (Balkans and western Adriatic coast) *centres of colonization* (after Lüning 1988. (1991.) Abb.1)

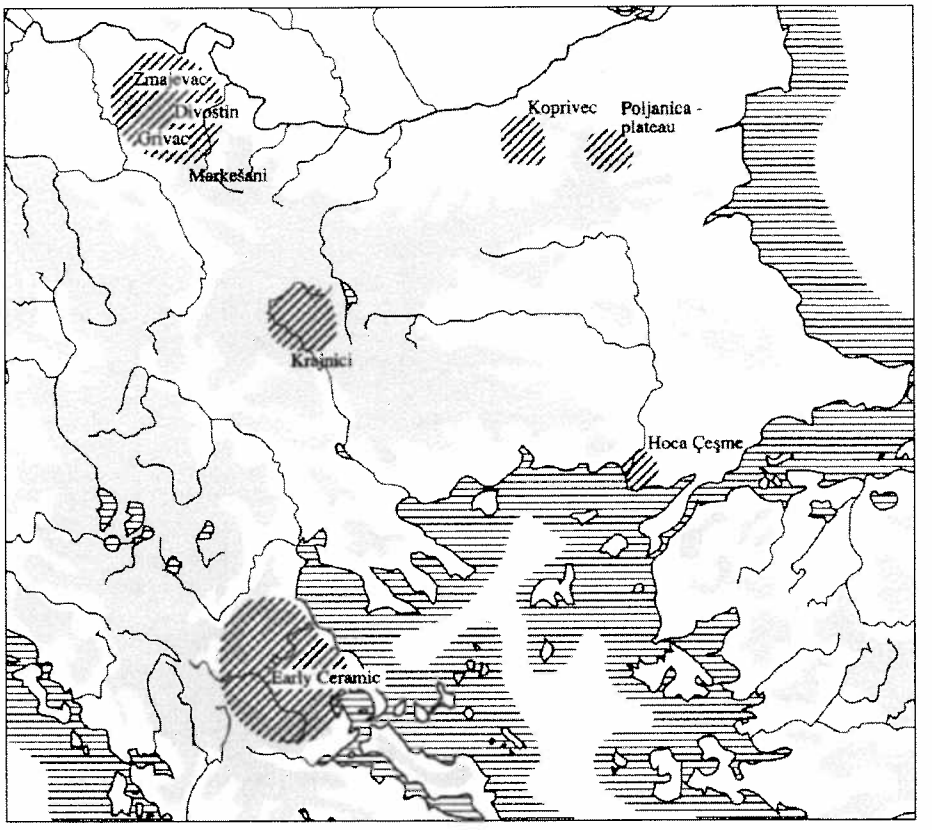

Fig. 2. *"Centres of the Balkan Monochrome Neolithic"*
(after Vajsov 1998. Map 1)

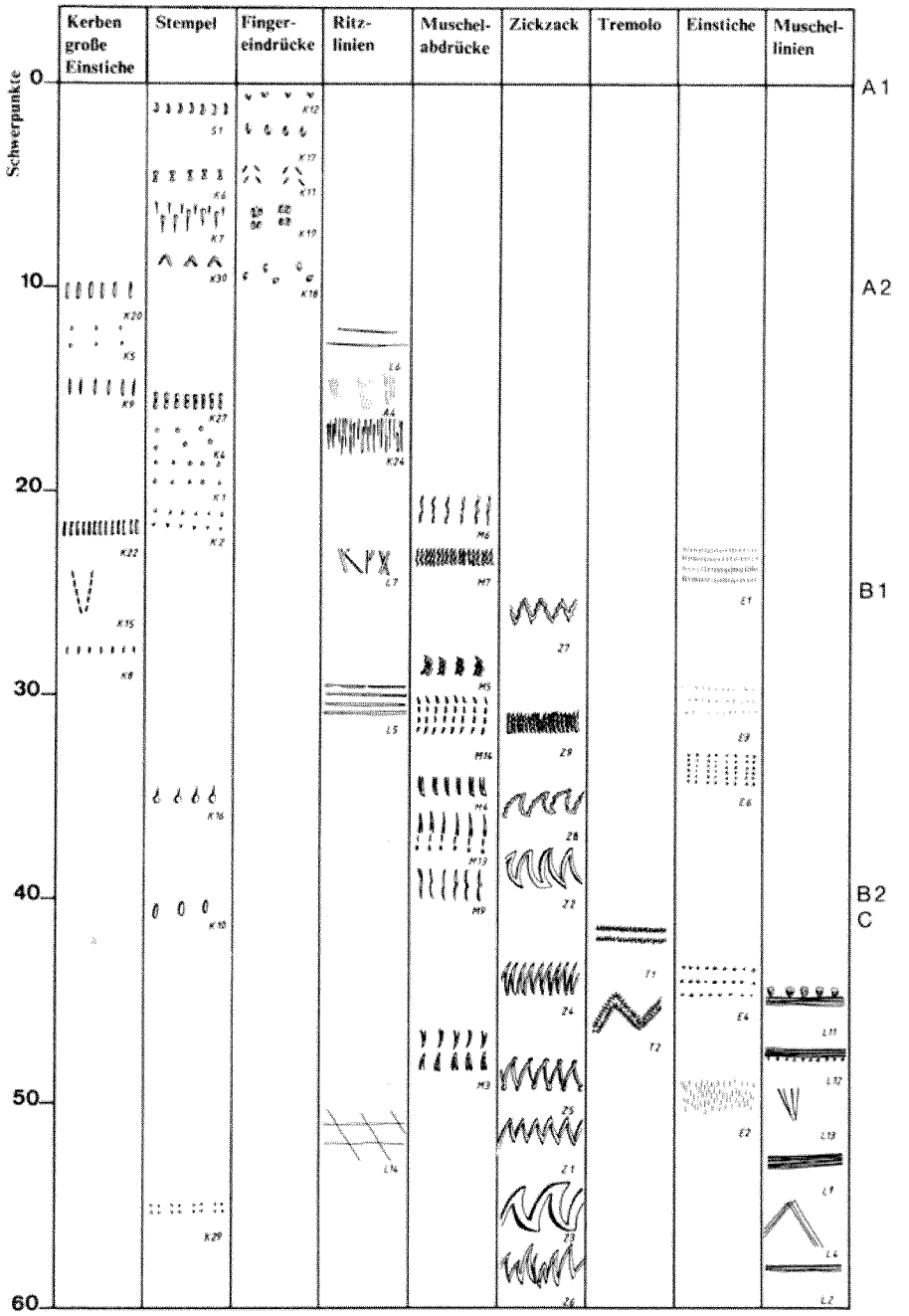

Fig. 3. *Early Neolithic ornamental sequence in Eastern Adriatic*
(after Müller 1991. Abb. 8)

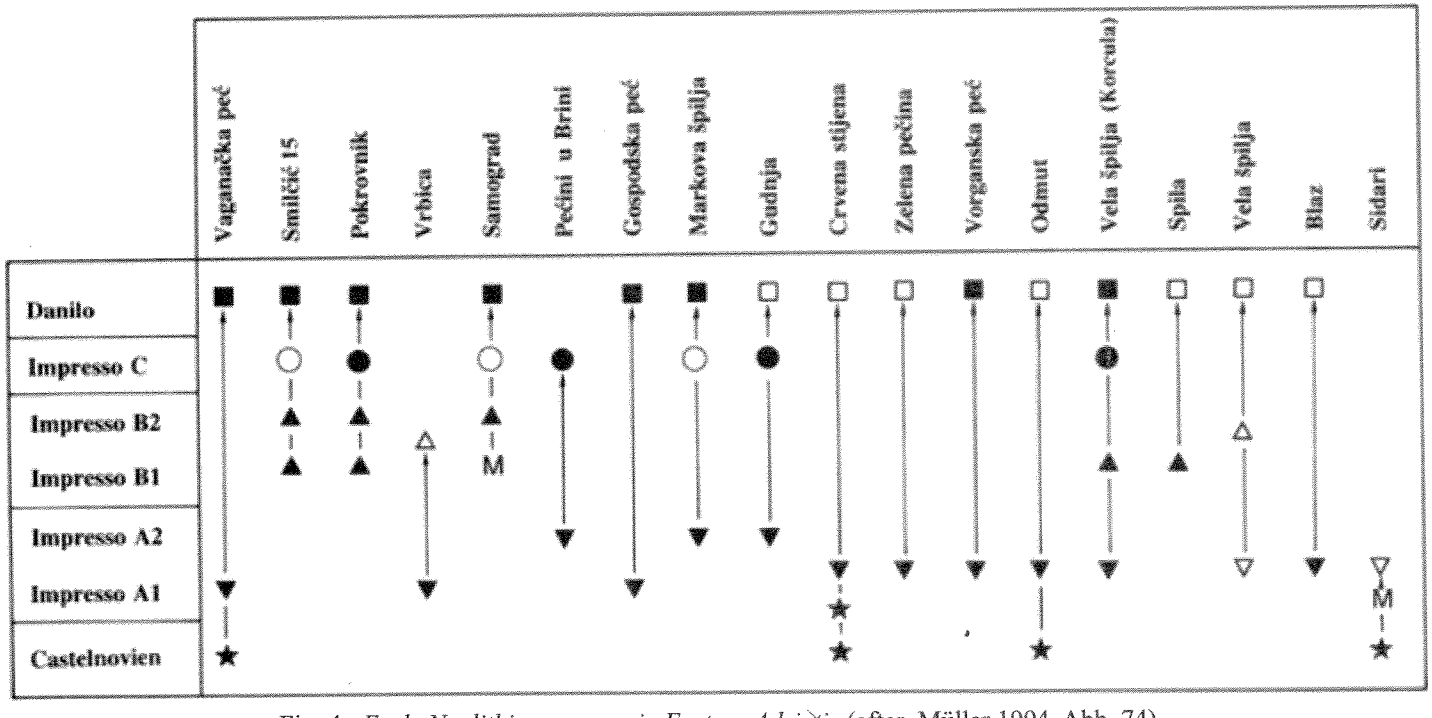

Fig. 4. *Early Neolithic sequence in Eastern Adriatic* (after Müller 1994. Abb. 74)

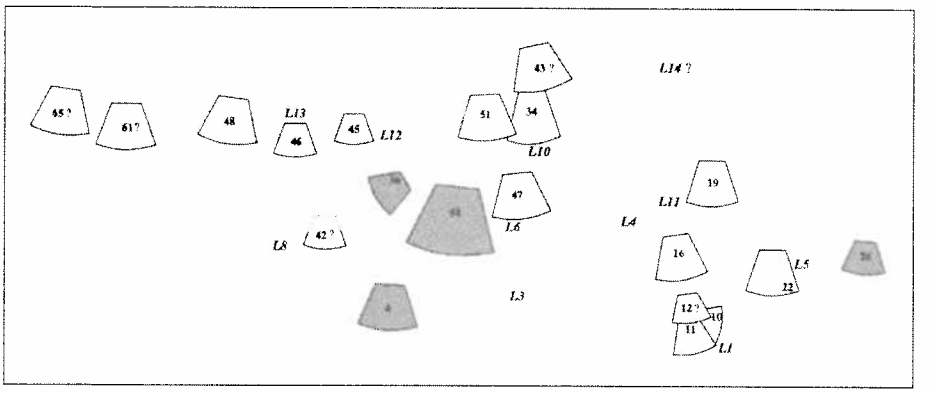

Fig. 5. *Lepenski Vir I: Phase 2. A pots in houses 4, 28, 36 and 54, marked with shaded house plans*
(after Radovanović 1996. Garašanin & Radovanović 2001. 118-125)

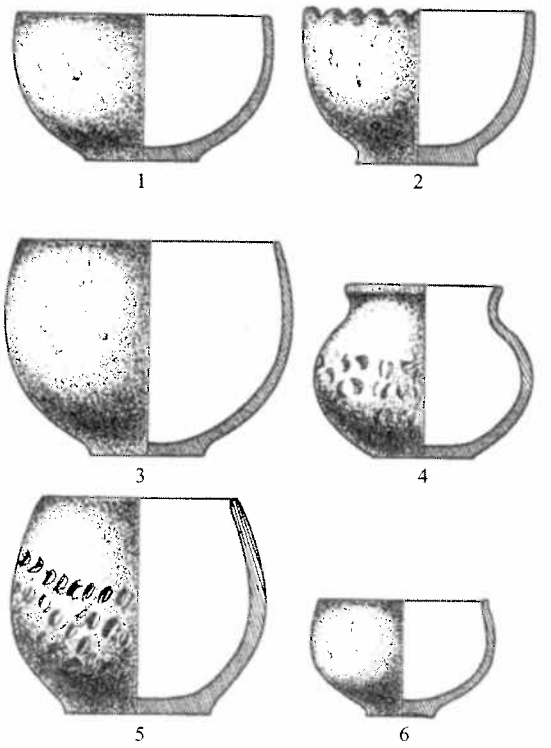

Fig. 6. *Monochrome and impresso pottery in Lepenski Vir*
(after Srejović 1971. Tafel 8)

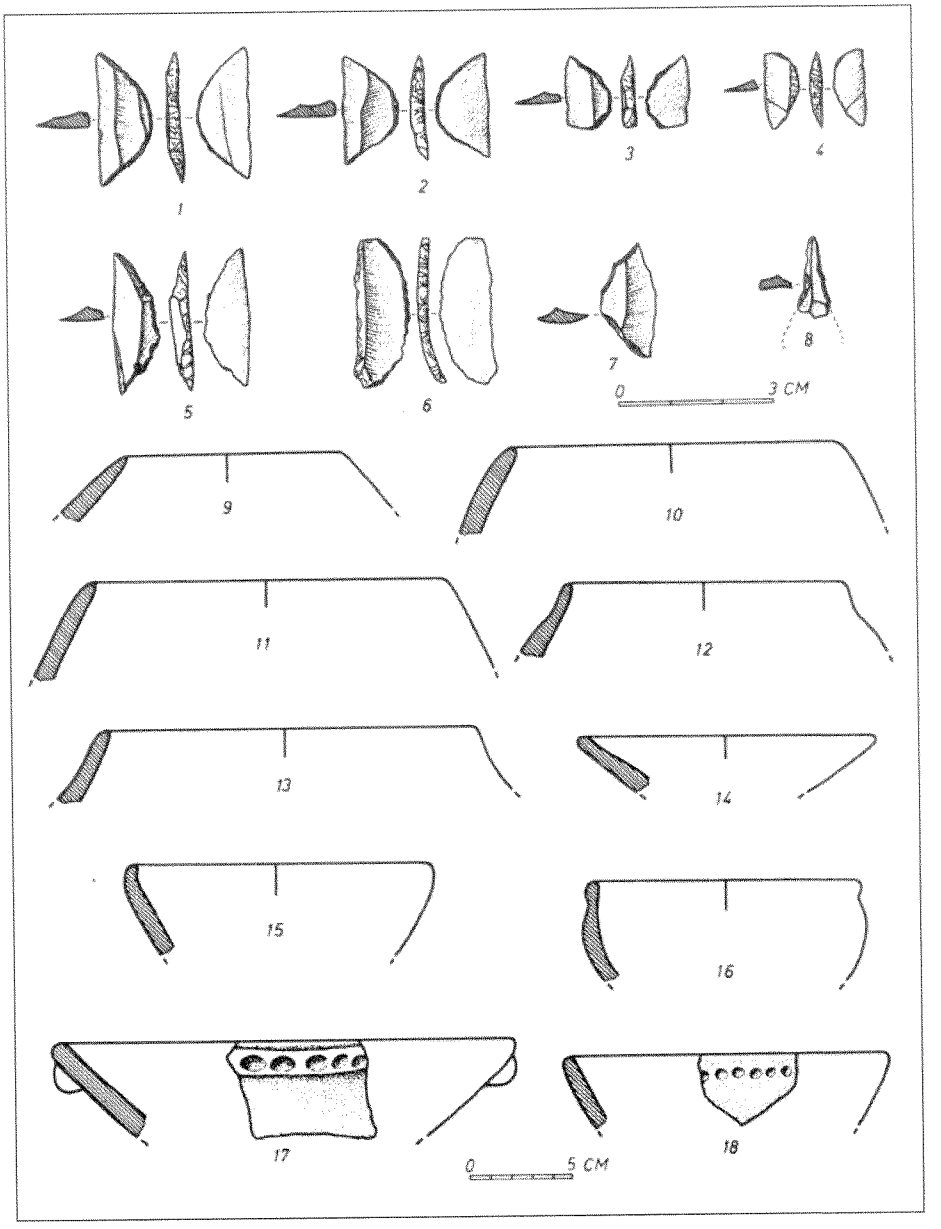

Fig. 7. *Vlushe* (after Prendi 1990. Fig.2)

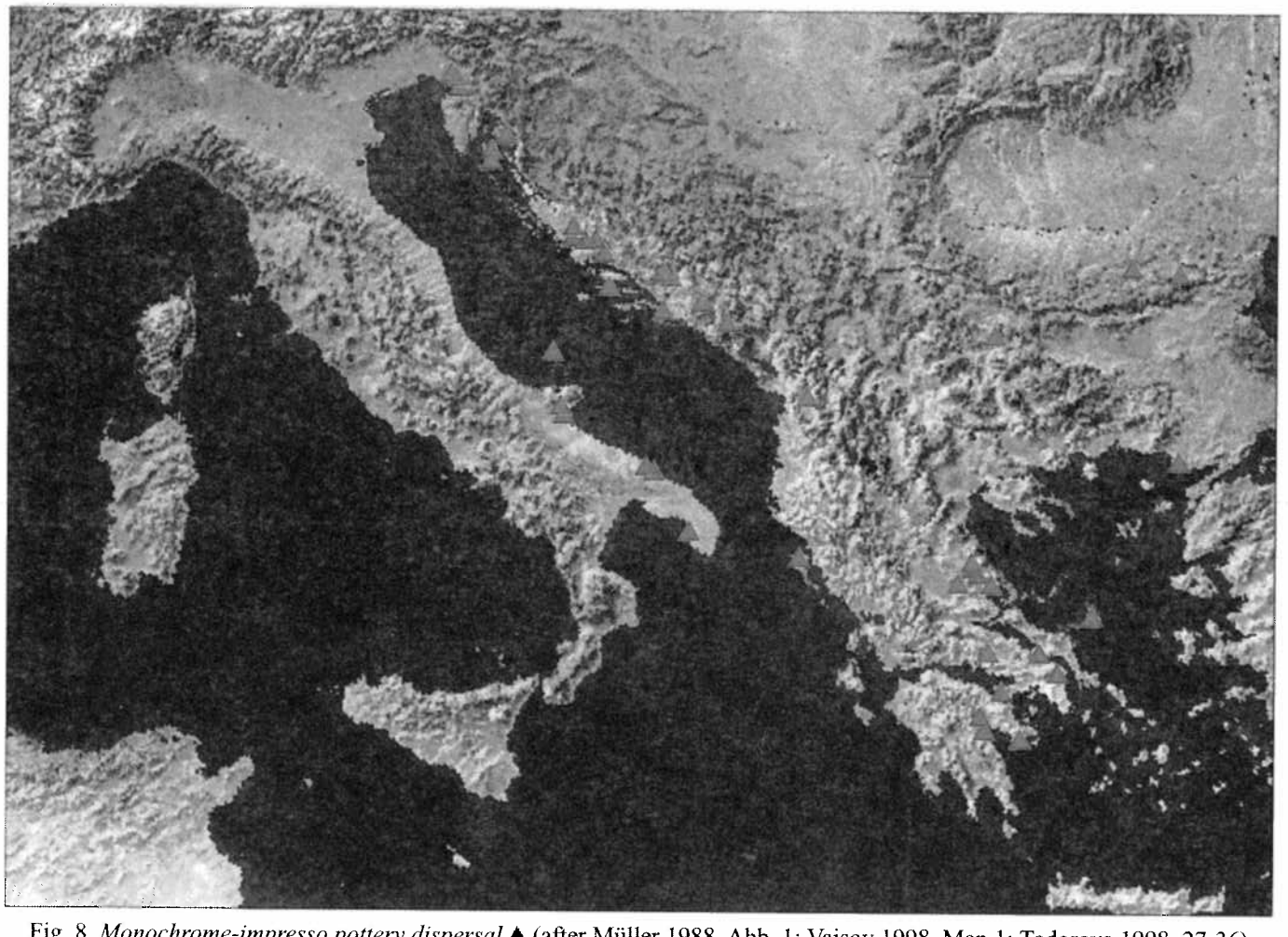

Fig. 8. *Monochrome-impresso pottery dispersal* ▲ (after Müller 1988. Abb. 1; Vajsov 1998. Map 1; Todorova 1998. 27-36)

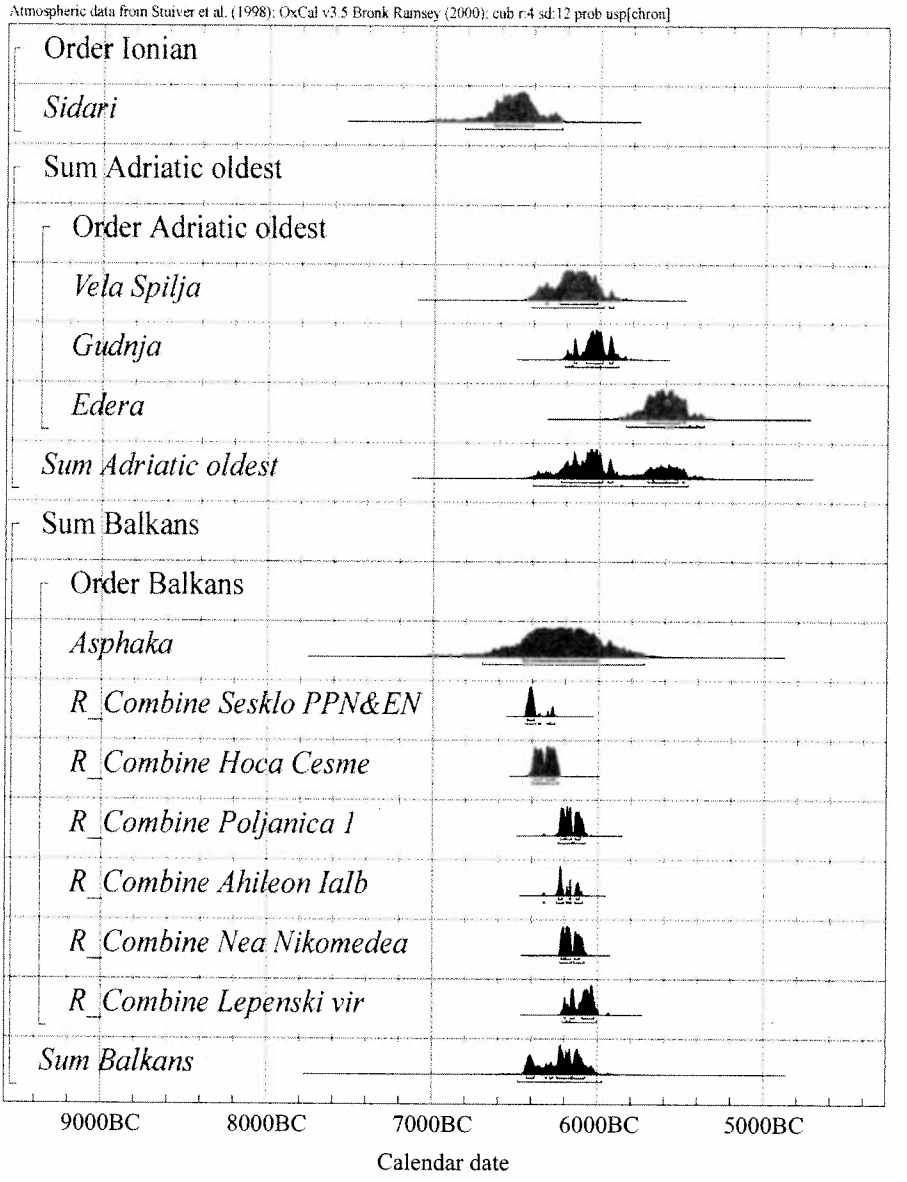

Fig. 9. *OxCal radiocarbon sequence of "incipient Neolithic" on the Balkans, Ionian and Eastern Adriatic.*

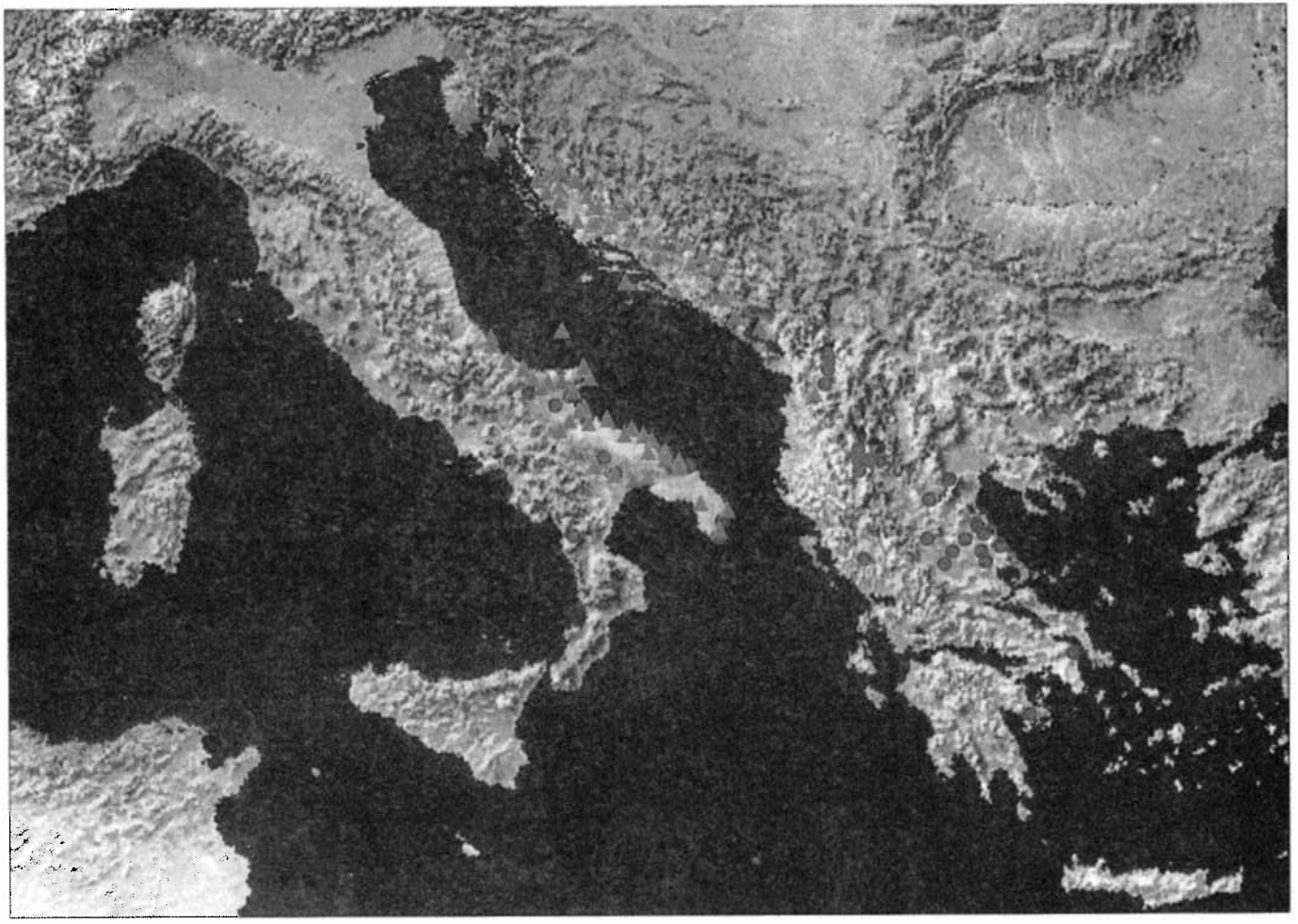

Fig. 10. *Impresso-cardium* ● *and "red painted"* ▲ *pottery distributions* (after Müller 1994. Abb. 81 and 92)

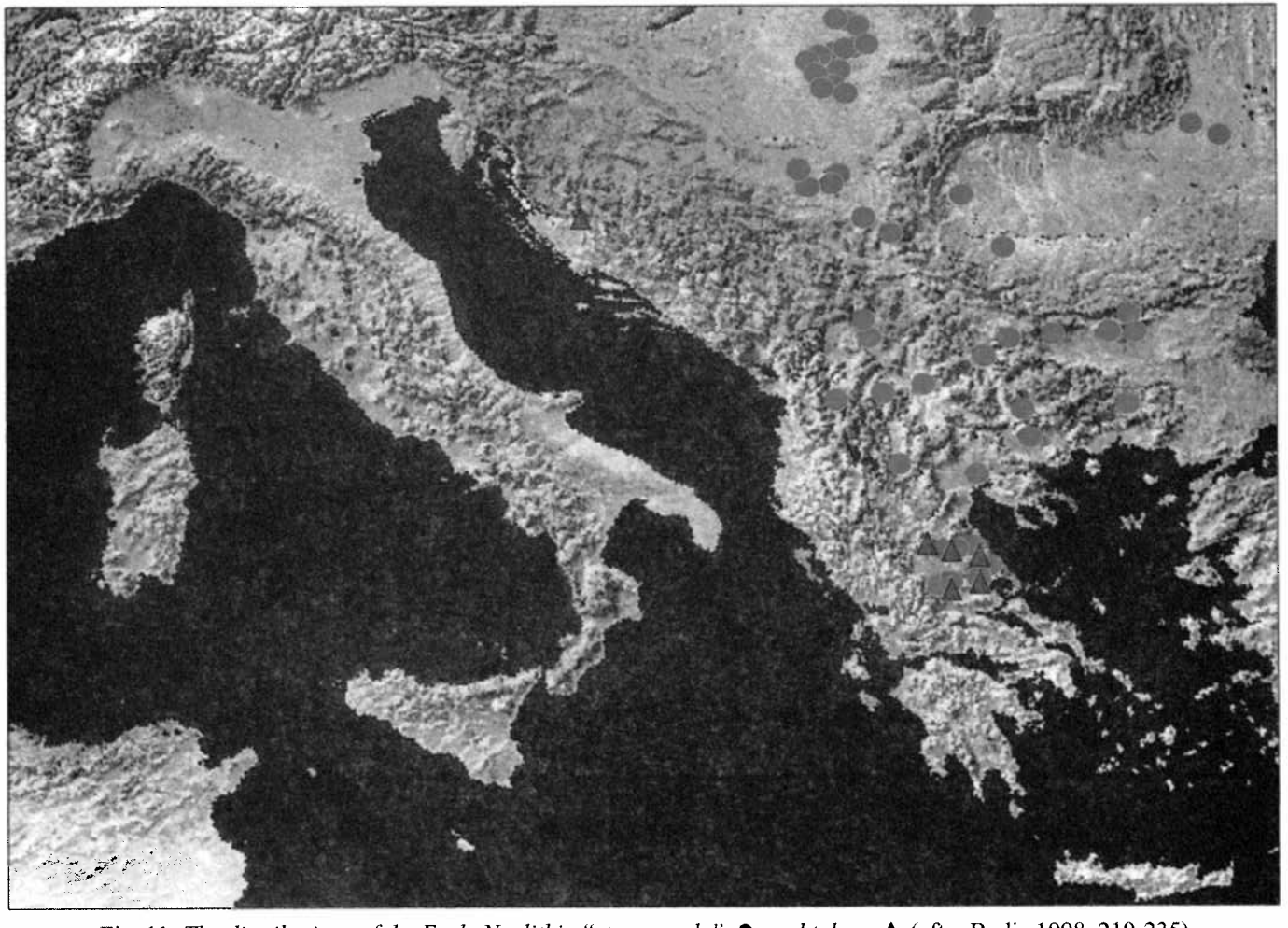

Fig. 11. *The distributions of the Early Neolithic "stamp seals"* ● *and tokens* ▲ (after Budja 1998. 219-235)

Die Vinča-Kultur in Raum und Zeit*

Bogdan Brukner
Novi Sad

Der Titel dieses Beitrags erfordert einen kurzen Kommentar. Wir sind der Meinung, dass jetzt alle Voraussetzungen bestehen, dass nach hundert Jahren der Erforschung der Vinča-Gruppe wieder auf deren Stellung und Rolle in der Entwicklung der spätneolithischen und frühäneolithischen Kultur in Südosteuropa hingewiesen wird.[1] N. Garašanin gebührt bestimmt die führende Stellung in der Erforschung der kultur-chronologischen Eigenschaften der Vinča-Gruppe.[2] V. Milojčić steht ein großes Verdienst für die Einordnung der Vinča-Gruppe in den breiteren Kontext der spätneolithischen Balkangemeinschaft zu.[3] A. Benac ist auch unumgehbar bei der Erforschung des Neolithikums auf dem Gebiet des zentralen Balkan. Er verweist auf den Charakter der Beziehungen und die chronologischen Synchronismen der Vinča-Gemeinschaft mit der angrenzenden Bevölkerung.[4] In den letzten fünfzig Jahren wurden so viele Studien, Diskussionen, interdisziplinäre Beiträge veröffentlicht, es wurden drei internationale Symposien über diese Vinča-Kultur abgehalten.[5] Es ist unmöglich, eine präzise Bibliographie und alle Autoren anzuführen, ohne unbeabsichtigt eine Arbeit oder einen Namen auszulassen.[6] Es gibt also eine Fülle

* An dieser Stelle möchte ich mich bei der Alexander von Humboldt - Stiftung bedanken, dass sie mir ermöglicht hat, drei Monate im Laufe des Jahres 2001 am Institut für Ur- und Frühgeschichte in Heidelberg zu verbringen, in deren Bibliothek ich das Manuskript für diesen Beitrag begonnen und beendet habe.

1 Васић 1932; Васић 1936; Васић 1936а; Васић 1936б; Garašanin 1979, 144; Garašanin 1990, 11.

2 Garašanin 1951; Garašanin 1993, 7-12.

3 Milojčić 1949.

4 Benac 1979.

5 Internationale Symposien über die Vinča-Kultur: Smederevska Palanka 1988 (Vinča and its World, International Symposium, Belgrade 1990); Reschitza - Herkulesbad - Temeswar 1991 ("Die Vinča Kultur - Rolle und ihre Beziehungen", Banatica 11, Reşita 1991); Timişoara (The Vinča Culture, its Role and Cultural Connections,The Museum of Banat, Timişoara 1996). Ausführliche Bibliographie über die Vinča-Kultur bei Schier 1995, 336-379. Habilitationsschrift.

6 Strenge selektive Bibliographie nach eigener Auswahl mit umfangreicher Ergänzungsbibliographie: Brukner 1968; Brukner 1980; Brukner/Jovanović/Tasić 1974; Chapman 1981; Dimitrijević 1979;

von Informationen über die Vinča-Kultur. Vielleicht wird unser Beitrag junge Fachleute anregen, eine ausführliche Monographie über diese Kulturgruppe zu veröffentlichen, die eine so wichtige Rolle bei der Herausbildung der zivilisatorischen Beiträge Südosteuropas zum Kulturerbe des alten Kontinents gespielt hat. Die genannte Studie müsste den zentralen Balkan und das südostliche Pannonien umfassen, da diese Gebiete im Neolithikum und Äneolithikum oft von den Geschehnissen im ägaisch-anatolischen und pannonischen Gebiet beeinflusst wurden.[7] Unsere Vermutungen werden nicht geschwächt durch die Diskussion über den Einfluss der autochthonen Komponenten oder des fremden Anteils bei der Entstehung der Vinča-Kultur. In den Studien von Š. Batović und A. Benac finden wir sehr viel Material über die Entwicklung des Neolithikums und des frühen Äneolithikums an der östlichen Adria und in den westlichen Gebieten des zentralen Balkan, mit denen die Vinča- Gruppe direkte oder indirekte Kontakte aufrecht erhalten hatte.[8]

Der Beginn der Erforschung der Vinča-Kultur stimmt mehr oder weniger überein mit den Anfängen der Erforschung der jüngeren Steinzeit in Südosteuropa.[9] Wenn wir die Erforschung der Vinča-Kultur formell mit dem Beginn der systematischen Ausgrabungen seitens M. Vasić in Vinča im Jahre 1908 verbinden, dann ist es verständlich, dass mindestens drei folgende Generationen einheimischer und ausländischer Archäologen viel dazu beigetragen haben, dass die Vinča-Kultur als einer der am besten erforschten Teile der Urgeschichte im zentralen Balkangebiet betrachtet wird.[10] Es ist notwendig zu bemerken, dass sich neben einheimischen Fachleuten mit der Vinča- Gruppe am meisten amerikanische, deutsche, englische, holländische, polnische und ungarische Urgeschichtswissenschaftler befasst haben (angeführt in alphabetischer Reihenfolge).[11]

Am Anfang unseres Beitrags ist es auch notwendig zu erklären, dass wir mit dem Titel und Inhalt unserer Arbeit keineswegs beabsichtigen, der Vinča-Gruppe eine herausragende oder besondere Stellung im Vergleich zu den anderen Regionen in diesem Zeitraum zuzuteilen. Bei der Auswahl des Materials für

---

Draşovean 1996; Garašanin 1951; Garašanin 1979; Garašanin 1984; Garašanin 1989; Garašanin 1990; Garašanin 1993; Grbić 1934; Grbić 1968; Jovanović/Glišić 1960; Jovanović 1965; Jovanović 1990; Kalicz/Makkay 1987; Lazarovici 1977; Lazarovici 1981; Lazarovici/Draşovean 1999; Lazarovici 2000; McPherron/Srejović 1988; Milojčić 1949; Nica 1991; Özdoğan 1993; Pavúk 1990; Raczky 1992; Schier 2000; Srejović 1963; Srejović 1988; Stevanović 1997; Tringham/Krstić 1990; Tringham et al. 1992; Васић 1932; Васић 1936; Васић 1936a; Васић 1936б.

7 Garašanin 2000, 346.

8 Batović 1979, 635-668; Benac 1979, 363-472.

9 In Griechenland Sesklo forschte Tsountas 1901-1902 (Theocharis, 1973, passim) und Dimini derselbe Archäologe 1903 (Theocharis 1973, passim). In Bulgarien wird das Neolithikum seit den 90-er Jahren des XIX Jahrhunderts erforscht (Todorova 1993, 7). Im rumänischen Banat beginnen die Forschungen ab dem Ende des XIX Jahrhunderts (Lazarovici 1979, 10; Draşovean 1996, 121-125).

10 Vasić 1932; Vasić 1936; Vasić 1936a-b; Srejović 1988, 015.

11 Nach subjektiver Auswahl: amerikanische Wissenschaftler (McPherron/Srejović 1988; Tringham et. al. 1985; Tringham/Krstić 1990; Tringham/Stevanović 1990), englische (Chapman 1981), holländische (Clason 1979; Waterbolk 1988; Zeist 1978); ungarische (Kalicz 1991; Kalicz 1994); deutsche (Milojčić 1949; Milojčić 1950; Schier 1996), polnische (Kaczanowska/Kozlowski 1991, 86).

diesen Artikel mussten wir wegen dessen Umfangs die Informationen selektiv und subjektiv gebrauchen, womit wir vielleicht ungewollt und versehentlich manche Autoren, wissenschaftliche Disziplinen oder Gegenstände, bzw. Artefakte ausgelassen haben.[12]

Die Zeitspanne der Dauer der Vinča-Gruppe verfolgen wir auf Grund von cal. BC nach M. Gimbutas zwischen 5300 und 4000, nach Schier ist der Anfang zwischen 5500/5400, und bei Gläser dauert sie bis ca. 4200 (Selevac).[13] Wir sind der Meinung, dass die Vinča-Gruppe zum späten Neolithikum und zum frühen Äneolithikum gehört. Unsere Vorschläge sind nicht identisch mit den bulgarischen, rumänischen und ungarischen. Im chronologischen Schema, das überwiegt, umfasst das frühe Neolithikum die Protostarčevo-Phase, zum mittleren Neolithikum gehört die Starčevo-Gruppe, und zum späten Neolithikum gehören die frühen Vinča A, B und C-Etappen. Das Ende der Vinča D2-Phase wird in den Beginn des mittleren Äneolithikums eingegliedert.[14] Die terminologische Unabgestimmtheit erschwert das globale Verbinden im Rahmen der festgelegten periodischen Systeme: Neolithikum, Äneolithikum (Bronzezeit) usw. Der ungarische Archäologe N. Kalicz hat Recht, wenn er anführt, dass wir in Zukunft mit neuen Informationen die Modifizierung oder Unifizierung der chronologisch-terminologischen Begriffe des Spätneolithikums und Äneolithikums auf dem Balkan-Pannonischen Gebiet erwarten können.[15] Den ungarischen Neolithikern zufolge, gehören in der pannonischen Tiefebene zum mittleren Neolithikum unter anderem die Phasen Vinča-A und Vinča-B1, sowie mehrere Gruppen der frühen und späten Etappe des Linienbandkeramik-Komplexes (LBK), sowie das frühe Szakálhát oder Szakálhát im Ganzen.[16] Das späte Neolithikum umfasst den Horizont Tisza-Herpály - Csoszhalom - Lengyel.[17] Mit der Tiszapolgár-Kultur beginnt die frühe Kupferzeit.[18] Nach den rumänischen Fachleuten gehören die Vinča-Kultur und die synchronen Kulturen im Rahmen des dreiphasigen entwickelten Neolithikums zum "Hochneolithikum".[19] Mit dem Anfang der Tiszapolgár-Gruppe in Westrumänien beginnt

---

[12] Wir möchten uns bei allen sehr wichtigen Forschern der Vinča-Kultur entschuldigen, die wir, ohne Absicht, in unserer Arbeit nicht erwähnt haben. Leider konnten wir in unserem Text antropologische (Zoffman 1987, passim), paleobotanische (Borojević), osteologische (Clason 1979, passim; Russel 1993, passim; Susi 1991, passim) und andere Forschungen (Ottaway 1979, 53-59) nicht erfassen.

[13] Gimbutas 1991; Schier 2000, 352, Fus. 315; Gläser 1996, 175-212.

[14] Einteilung des Neolithikums im Zentralbalkan in das frühe, mittlere und späte Neolithikum (Benac/Garašanin/Srejović 1979, 635-647). Einteilung der Entwicklung der Vinča-Kultur in die A, B, C und D Phase (Milojčić 1949). Einteilung in die Tordoš I, II, die Gradac- Phase, Vinča-Pločnik I-II a-b Phase (Garašanin 1984, 9). Vinča II (D), frühes Äneolithikum und Anfang des mittleren Äneolithikums (Brukner 1974, 81; Brukner 2000, 294).

[15] Kalicz 1989, 103.

[16] Mittleres Neolithikum: Vinča A - B1; früher und später LBK-Komplex - Szakálhát (Raczky 1989, Fig. 6: 8-9), Szakálhát (Kalicz 1989, 104).

[17] Spätes Neolithikum (Kalicz 1989, 104).

[18] Frühe Kupferzeit (Kalicz 1989, 104).

[19] Lazarovici 1979, 230.

CHRONOLOGY
table

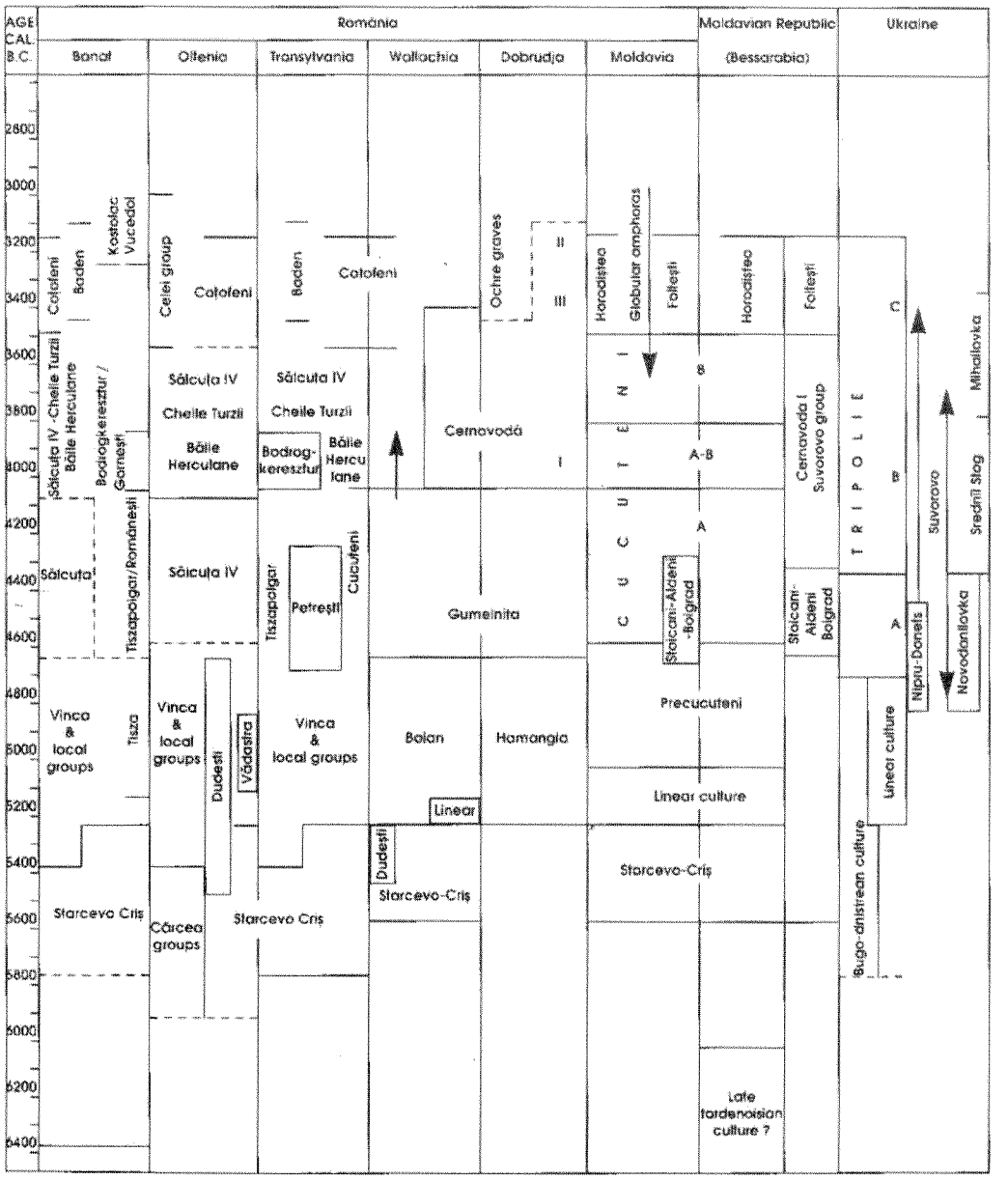

Abb. 1 *Chronologische Tabelle der neolitischen, chalkolitischen Transitionskulturen und der Kulturen vom Beginn der frühen Bronzezeiten* (nach: Cornelia-Magda Mantu, Chronologic Table. In: Cucuteni. The Last Great Chalcolitic Civilization of Europe. Thesaloniki, 1997.)

CHRONOLOGY
table

	Bulgaria				Greece				
	Western	South	North-East	Western Black Sea Area	Thessaly	Central and Southern Greece	Western Macedonia	Central Macedonia	Eastern Macedonia Western Thrace
BRONZE AGE	Măgura Cotofeni	Ezero	Jamnaia	Ezerovo					
TRANSITION	Galatin / Telis	?	Cernavoda III Cernavoda I/ Pevec	Cernavoda I					
CHALCOLITHIC	Krivodol (KSBh)	Karanovo VI	KGK VI	Varna	Rachmani	Attica-Kephala Diros	Mandalo I-II	Kritsana (Late Neolithic)	Sitagroi III B.C.
		Marica (Phase 4)	Poljanica (Phase 4)	Sava (4) Hamangia (4)					
	Gradesnica Dikili Tash-Slatino	Marica (Karanovo V)	Poljanica	Sava (4) / Hamangia (3)	Classical Dimini Otzaki Ayia Sophia	Gonia Corycian Cave Diros	Late Neolithic (Dimini phases)	Olynthos 3 Vassilika IV Olynthos 2 Vassilika III Olynthos 1	Dikili Tash II C (Galepsos) Dikili Tash II B Paradimini IV Sitagroi III A Dikili Tash II A
NEOLITHIC	Kutilo / Akropotamos Topolnica	Karanovo IV (Kolojanovec)	Hotnica	Usoe II / Hamangia (2)	Arapi Tsangli-Larissa	Matt-painted, ware Klisas Cave Elateia	Late Neolithic (Pre-Dimini phases)	Vassilika I-II	Paradimini III Sitagroi II Dikili Tash I Sitagroi I Paradimini I-II
	?	Karanovo III (Veselinova) Karanovo II/III	Samovodene	Usoe I / Hamangia (1)					
	West Bulgaria painted pottery (Cavdar-Kremkovici)	Karanovo II Karanovo I	Ovcarovo	Tsoneva	Zarko (Protogrey ware) Sesklo I-II	Chaironeia Urfinis	Servia Middle Neolithic		
	Monochrom pottery		Monochrom pottery		Preseskio Protoseskio Early Pottery	Rainbow ware Franchthi	Protoseskio (Servia V)		

Cornelia-Magda Mantu

das Äneolithikum.[20] Im bulgarischen Zweiperioden-Schema gehören Vinča A1-A3, zusammen mit den gleichzeitigen Kulturen, zum Übergang vom frühen in das späte Neolithikum, während Vinča C-D parallel laufen mit den Erscheinungen in Bulgarien, die den Anfang des Äneolithikums kennzeichnen.[21] Das Neolithikum wird sonst in das frühe (Karanovo I, II), mittlere (Protokaranovo III) und späte Neolithikum (Karanovo III und Karanovo III-V) eingeteilt.[22]

Bevor wir damit beginnen, die Entwicklungsdynamik unserer Gruppe in Zeit und Raum zu verfolgen, ist es unsere Pflicht, auf die seit langem bemerkte Tatsache hinzuweisen, dass das Territorium der älteren Starčevo-Kultur in vielen Gebieten mit dem zeitlich unmittelbarem Nachfolger, der Vinča-Kultur, übereinstimmt.[23]

Die Vinča-Gruppe umfasst in allen Entwicklungsphasen die zentralen Teile der Balkanhalbinsel und das südostliche Pannonien.[24] Ihr Territorium umfasst alle Gebiete, die zu dieser Zeit und auch heute noch die kürzeste Verbindung zwischen Südost- und Mitteleuropa waren und sind, sowie die Gebiete zwischen der breiteren Zone des westlichen Schwarzen Meer-Raumes und des Ostalpengebiets. Die Genese unserer Gruppe ist eng verbunden mit dem sonst dynamischen Gebiet des Teils der longitunidalen Kommunikation: Vardar/Morava-Tal-Mündung der Save in die Donau-Teißniederung - breite Zone des östlichen, ungarischen Donaugebiets. Die genannte geographische Komponente trug erheblich dazu bei, dass die Vinča-Gruppe eine große Rolle bei der Transformation aus dem frühen (mittleren) in das mittlere (späte) Neolithikum spielte, in der pannonischen Tiefebene, teils in Transsilvanien und Oltenien, und weiterhin im Osten bis Moldavien.[25] Eine zum Teil andere Situation verfolgen wir an den südlichen, südostlichen und südwestlichen Grenzen der Vinča-Gruppe, die sich auf dem Territorium von Nord- und Nordost-Mazedonien, von Skopje-Crna Gora, in Kosovo und im nordöstlichen Montenegro befinden.[26]

Es ist sehr schwer, klar und präzise die Grenzen der Ausbreitung der Vinča-Kultur zu definieren. Dies ist besonders schwer bei der frühesten A-Phase.

---

[20] Draşoveanu 1996, 196.

[21] Тодорова/Вайсов 1993, 79-83.

[22] Nikolov 2000, 12-13.

[23] Garašanin 1979, 143, Fus. 120.

[24] Garašanin 1984, 58, Abb. 36.

[25] Über die Rolle der Vinča-Gruppe bei der Formierung der Sopot-Kultur bei Dimitrijević 1979, 263-307. Obwohl wir nicht in das Bestehen des Protovinča-Horizontes im südlichen Alföld glauben (Makkay 1990, 113-122), verweist das keramische Material auf den Einfluss der Vinča A-Migrationswelle auf die Entwicklung des mittleren (späten) Neolithikums auf dem Areal nördlich des Flusses Maros. Über den Einfluss der Vinča-Kultur auf die Geschehnisse nach dem Wechsel Körös-Starčevo Population auf dem Maros-Temes Gebiet (Goldman/Goldman/Szenászky 1991, 193). Vinča-Kultur in Rumänien (Garašanin 1993, passim). Einfluss der Vinča-Kultur auf das ältere Neolithikum Moldaviens (Ursulescu/Dergačev 1991, 157-172). Auf den möglichen Einfluss der Fertigungstradition von Vinča Terrakotta auf die Typologie der antropomorphen Figurinen des Cucuteni-Tripolie Komplexes bei Monah 1991, 208-304.

[26] Garašanin 1979, 145; Nördöstliches Montenegro (Derikonjić 1996, passim).

Wir sind überzeugt davon, dass die erste Etappe der Vinča-Kultur charakterisiert wird durch das Bestehen von mobilen Siedlungsgruppen, die unabhängig voneinander und sehr früh tief in die relativ schwach besiedelten Teile des südostlichen Ungarn eingedrungen sind. Kontakte mit der einheimischen Bevölkerung waren rudimentär, und oftmals hatten die Gruppen nur schwache Verbindungen oder begrenzte Warenaustauschkontakte mit der in der Gegend lebenden Bevölkerung. Es kann mehr die Rede sein von fast isolierten Zonen, der Vinča-A1- Population, die von autochtonen Einwohnern umgeben waren und nicht von einer exakt festgelegten nördlichen Erstreckungsgrenze unserer Gruppe. Damit wir die Penetration der Besiedler der pannonischen Tiefebene aus Vinča verfolgen können, müssen wir uns daran erinnern, dass Westungarn und die östlichen Teile der pannonischen Tiefebene eine verschiedenartige Kulturentwicklung ab dem Beginn des Spätneolithikums hatten.[27] Aus diesem Grunde muss man den Einfluss (die Anwesenheit) der Vinča-Komponente getrennt in verschiedenen Phasen des mittleren (späten) Neolithikums in der pannonischen Tiefebene erforschen. Schwierigkeiten bereitet die Tatsache, dass man gleichzeitig die Formen und Inhalte der Beziehungen und Kontakte zwischen der späten Starčevo- und der späten Körös-Gemeinschaft mit den Vertretern der Linienbandkeramik (LBK) und der Vinča A-Phase verfolgen muss.[28] Als Beispiel führen wir die chronologische Stellung der Körös-Finaletappe im Verhältnis zur Genese von Szatmár im mittleren Alföld an.[29] Das ist notwendig, denn man beobachtet etwas später fast auf demselben Gebiet die Evolution der späten Alföld-Linienbandkeramikgemeinschaften, (ALBK) wahrscheinlich unter dem starken Einfluss der Vertreter der Vinča-A-Stufe.[30] Evident sind die Präsenz und der Einfluss der balkan-anatolischen Inhalte (Starčevo und Vinča-A-Komponente) bei der Aufteilung der älteren und jüngeren Variante der transdanubischen Linienbandkeramikgemeinschaften (TLBK).[31] Das gleiche gilt für die Anwesenheit der Körös- und Vinča-Population im südlichen Alföld. Zeitgemäße Forschungen in den südlichen und mittleren Teilen von Ungarn verweisen auf den Umstand, dass die Zuwanderer aus Vinča, in unmittelbarem und indirektem Kontakt mit der autochthonen Körös-Population und den LBK- Gemeinschaften, einen Einfluss auf die Ausgliederung von spezifischen lokalen Gruppen hatten.[32] So befinden sich zum Beispiel neben Hódmezovásárhely in Südostungarn auf derselben Lokation zusammen Tonware der LBK-Keramikvariante, definiert als Tére-Gruppe, und

---

[27] Kalicz 1987, 104.

[28] Kalicz/Schreiber-Kalicz 1992, 47- 52.

[29] Horváth 1991, 266; Raczky 1992, 149.

[30] Raczky 1989, 135.

[31] Kalicz 1994, 77-79.

[32] Horváth 1994, 111.

Bruchstücke von Gefäßen aus der Vinča-A2-Etappe.[33] Diese Periode verbinden die ungarischen Autoren mit dem mittleren Neolithikum.[34] In Teilen der östlichen Erstreckungsgrenze der Vinča- Gruppe, in West- und Südwestrumänien, ist die Rolle des Kultureinflusses von Vinča bei der Herausbildung der Dudeşti-Gruppe in Westoltenien und Csmakoz-Ciumeşti IX in Transsilvanien evident.[35] Die Suche nach zuverlässigen Erstreckungslinien der Vinča-Gruppe zum Osten hin ist noch immer sehr schwierig. Es entsteht der Eindruck, dass an der östlichen Ausbreitungslinie keine günstigen geographischen Bedingungen und andere sozial-kulturellen Voraussetzungen wie an der nördlichen Expansionslinie bestanden haben.

Es ist zu vermuten, dass sich die Vinča-Gruppe nicht weiter nach. Osten verbreitet hat, unter anderem deshalb weil sich die im Gebiet östlich der Morava in Richtung des Sofia-Feldes befindliche westliche Zone des Horizontes Karanovo III in den Weg stellte.[36] Für uns ist das Gebiet östlich der Morava in Richtung des Sofia-Feldes und weiter zum Osten und Südosten hin bedeutend wegen der eventuellen und möglichen Entdeckung von alternativen, kreativen Transformationsprozessen, zu denen es eher "nebenbei" gekommen ist. Es handelt sich um die Ausgliederung des "black topped horizon", der bei der Herausbildung von potentiellen Vor-Vinča-Mustern mitgewirkt hat. Eines ist sicher: immer häufiger wird auf zuverlässige synchronistische Verbindungen und gewisse kulturelle Ähnlichkeiten der Karanovo- und der Vinča-Kultur[37] im Rahmen der zeitlichen Übereinstimmung von Karanovo III bis Karanovo VI, die synchronisiert werden mit Vinča A1 - D1/D2, verwiesen.[38] Hier sollte man betonen, dass es sich um eine chronologische Übereinstimmung von zwei authentischen und profilierten Kulturgruppen handelt, welche aus nahestehenden autochthonen Grundlagen mit ähnlichen Urwurzeln hervorgegangen sind.[39]

Teile der südlichen Grenze in Mazedonien haben wir am Anfang dieses Beitrags beschrieben, wobei wir die relativ späte Anwesenheit der Vertreter der Vinča-Kultur angeführt haben, nach der Vinča A1-Phase, zur Zeit von Anzabegovo-Vršnik IV.[40] Die Formierung der südlichen Grenze gehört zu den Verbindungen mit der Zelenikovo II - Etappe im Skopje-Tal und sie wird verbunden mit Berührungen mit den thrakischen Gebieten zur Zeit der Karanovo IV - Phase.[41] Die Frage der Definierung der präzisen Grenzen der Vinča-Kultur bleibt daher noch offen.

---

33 Horváth 1994, 111.

34 Raczky 1981, 233-251.

35 Dudeşti-Gruppe in Oltenien (Nica 1996, 104-123), Csmakoz-Ciumeşti Phase (Kalicz-Makkay 1977, T. 2.).

36 Nikolov 2000, Abb. 4 - Abb. 6; Schier 2000, 352.

37 Schier 2000, 349-358; Garašanin 2000, 343-347.

38 Brukner 2000, Tab. 1, Garašanin 1979, 212. H. Todorova synchronisiert das Vinča D-2 Haus in Poduene mit der Karanovo V - Phase (Todorova 1990, 164).

39 Garašanin 2000, 346.

40 Garašanin 1979, 143.

41 Garašanin 1979, 212.

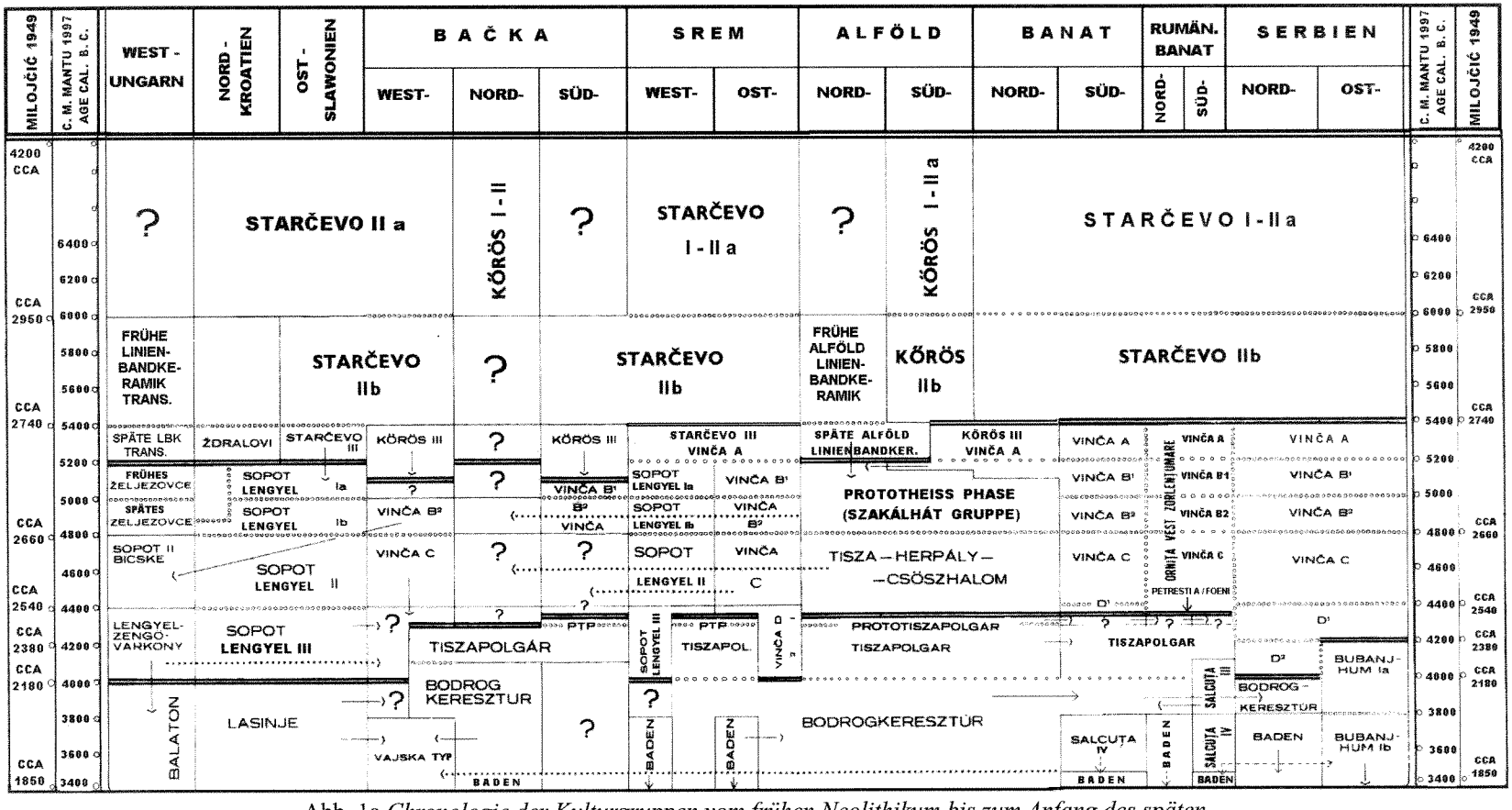

Abb. 1a *Chronologie der Kulturgruppen vom frühen Neolithikum bis zum Anfang des späten Äneolithikums in Südpannonien und einem Teil vom zentralen Balkan*

Dank der Forschungstätigkeit von A. Benac in Bosnien und Herzegowina und Š. Batović an der Adriaküste mit dem Hinterland wurden die Grenze und die lokal-spezifischen Interaktionsformen von zwei Komplexen übersichtlich dargestellt: dem Balkan-Anatolischen und dem Cirkum-Mediteranischen, deren Berührungsgrenzen oder Verflechtungsphasen, die wir vom Kosovo-Montenegro-Gebirge im Südosten bis, in Luftlinie, Zentralbosnien im Südwesten verfolgen.[42] Der Begriff "Übergangszone" entspricht vollständig diesem Puffergebiet, in dem man die dreistufige Entwicklung des Neolithikums verfolgen kann.[43]

Südlich vom mittleren Lauf der Sava gründeten die Vinča-Kolonisten Siedlungen bei Gornja Tuzla im Nordosten von Bosnien.[44] Man ist der Ansicht, dass die Vertreter der entwickelten Phase des älteren Vinča in Kontakt gekommen sind mit den Trägern der Kakanj III-Phase, irgendwo im unteren Lauf des Flusses Bosna.[45] Es ist demnach zu akzeptieren, dass die Anfangsetappen von Vinča A-B1 mit der Kakanj-Gruppe und mit der Danilo-Kultur an der Adriaküste synchronisiert werden können.[46]

Bis jetzt haben wir uns mit der Feststellung der Umrisse der territorialen Ausbreitung unserer Gruppe befasst, obwohl wir dessen bewusst sind, dass wir unter dem Begriff "Territorium und Grenze" nicht die zeitgemäße geographisch-politische, flächenmäßige Definition benutzen dürfen. Denn bei der Erforschung der Evolutionsabläufe der Vinča-Gruppe und der Interaktion der Menschen des Neolithikums in Zeit und Raum gibt es keine sprachlichen und schriftlichen "Erinnerungen" im heutigen Sinne des Wortes. Der Mangel an genannten Informationen, die sonst beim Verfolgen von zeitgemäßen räumlichen Erstreckungen und Besiedlungen anwendbar sind, ermöglicht zahlreiche Hypothesen. Ein besonderes Problem stellt die Erforschung der lokalen Entwicklung auf einem Mikrogebiet dar; die Formierung, Verbreitung und das Verschwinden von Wohnstätten. Leider haben wir nicht mal eine vollständig erforschte Mikroregion mit einer präzise untersuchten vertikalen und horizontalen Stratigraphie, die uns ein Modell/Vorbild sein könnte, welches bei der Erforschung der Vinča-Gruppe in Raum und Zeit anwendbar wäre. Es ist interessant, dass manche Forscher auf regionale Unterschiede in der Entwicklung der Vinča-Gruppe verwiesen haben: auf die klassische (serbische) Variante, Süd- Morava-Variante, Kosovo-, ostbosnische, oltenische und nordbulgarische Variante.[47] Unserer Meinung nach ist diese regionale Einteilung zu streng und unflexibel und entspricht nicht den wahren Verhältnissen vor Ort, und aus

---

42 Benac 1979, 363-472; Batović 1979, 473-634.

43 Benac 1979, passim.

44 Čović 1961, 88 u. w.

45 Benac 1979, 406.

46 Benac 1979, 470; Batović 1979, 634.

47 Garašanin 1979, 181-194; Draşoveanu 1996A, 168.

diesem Grund wird sie selten benutzt. Wir werden hier weiterhin versuchen, den möglichen Irrtum zu vermeiden, dass innerhalb des Ausbreitungsterritoriums der Vinča-Gruppe ein primäres, ältestes Urzentrum der Herausbildung besteht, um welches, bedingt gesagt, jüngere Siedlungen fast in konzentrischen Kreisen gegründet wurden. Die in den letzten Jahren in Südost-Pannonien und im Morava-Tal durchgeführten Untersuchungen zeigen, dass es sich mehr um geographisch verschiedenartige, oftmals weit entfernte Areale handelt, wo Bedingungen für den Übergang in die früheste, die Vinča A1-Phase, entstanden sind. Interessant ist die Bemerkung von W. Schier, dass Vinča-"Belo brdo" eine "überlokale Bedeutung" zwischen den östlichen Teilen der pannonischen Tiefebene und dem Morava-Tal hat.[48] Wir werden auf diese Behauptung noch einmal zurückkommen, aber an dieser Stelle ist es wichtig, dass wir unser Einverständnis mit der These äußern, dass der genannte Raum eine wahrhaft potentielle Transmissionszone ist, oder eine Innovationszone im weitesten Sinne des Wortes, die zur Formierung der Vinča-Kultur geführt hat.

Es bleibt die offene Frage, ob die Randgebiete von Ostserbien in Richtung der Grenze zu Bulgarien mit der potentiellen Zone der Herausbildung der Vinča-Kultur verbunden sind. Das wäre die Periode vor der Herauskristallisierung der Karanovo- und der Vinča-Kultur. Es ist nützlich und wichtig, an dieser Stelle zu bemerken, dass die Interaktion der Vinča- und der Karanovo-Kultur noch bei weitem nicht erfasst ist. Es besteht die Wahrscheinlichkeit, dass zur Zeit der Vinča C1-Phase der Druck seitens dieser Gruppe in Richtung eines Teils vom westlichen Bulgarien verstärkt wurde. Es besteht die Angabe, dass im Sofia-Feld, in Poduene, der Teil eines Hauses erforscht wurde, mit Gefäßen, welche zur Vinča D-Phase gehören.[49] Damit eröffnet sich die Möglichkeit zur Diskussion, ob engere Kontakte zwischen den Karanovo V-Siedlungen und den möglichen Zuwanderern aus Vinča zur Zeit der Phase Vinča-Pločnik II auf dem Gebiet westlich von Sofia wirklich existiert haben. Auf die Anwesenheit oder wenigstens den kulturellen Einfluss der Vinča-Gruppe in Westbulgarien, im Tal des Struma-Flusses, verweisen Keramikfragmente von der spätneolithischen Fundstätte in Domjanica- Sandasko.[50] Bei unseren Untersuchungen des Verhältnisses der Vinča-Welt zu dem sehr starken Kulturkreis der Karanovo III-V-Kultur sollte man nicht vergessen, dass das Struma- und Isker-Tal Gebiete sind, die die Vermutung nahelegen, dass in dieser Zone vielleicht ein Prozess begonnen hat, der zur Aussonderung der Vinča-Gruppe geführt hat. Wir verweisen auf die oft benutzte Erscheinung "black topped

---

[48] Schier 2000, 158.

[49] Todorova 1990, 155-165.

[50] Грембска-Кулова 2000, 51-59.

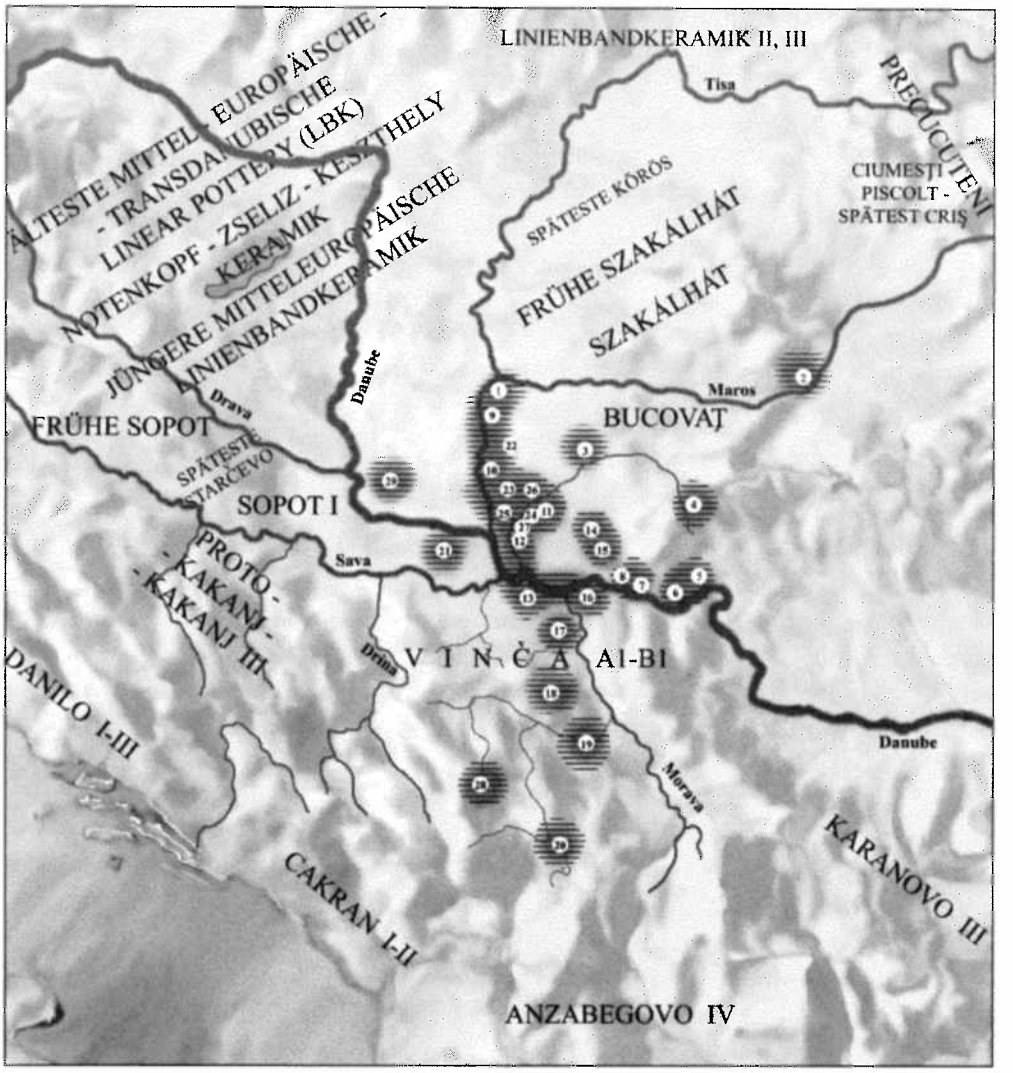

Abb. 2 *Phasen der Formierung und Ausbreitung der Vinča-Gruppe* (A1 - B1). *Spätneolithikum* (nach Baner/Parducz 1946-1948, 39; Benac, 1979; Brukner 1968, 84; Brukner 2002; Derikonjić 1996, sl. 2; *Garašanin*, 1979; Lazarovici 1979, 8; *Ratzky* 1988; Srejović 1988, 049).

horizon", als neuen Vertreter der Tonwaren-Fertigungstechnologie, als Boten einer neuen Zeit. So z.B. ist in der Siedlung Kremnik bei Saparevo die neue Technik des Tonwarebackens ein Teil der Transformation, die in diesem Teil von Südosteuropa eine Einführung in das Spätneolithikum ist.[51]

Viel günstiger sind die Möglichkeiten, die komplexen und vielfältigen Beziehungsformen der Vinča-Gruppe in ihrer nördlichen Ausbreitungsrichtung zu verfolgen. In den südlichen Teilen des östlichen Alföld (großes ungarisches Tiefebenegebiet), zwischen den Flüssen Maros (Mureş) und Körös (Kriş), und seltener nördlich des gleichnamigen Flusses, befinden sich keramische Fragmente der frühen Vinča-Gruppe, von welchen J. Makkay meint, dass sie zur Proto-Vinča-Phase gehören, die, dem Autor zufolge, der Vinča-A-Etappe vorausgeht.[52] Diese theoretische Vermutung ist nicht akzeptiert oder wird nur teils in Betrachtg-ezogen.[53] Es wird der Eindruck erweckt, dass in der Zeit der Penetration der frühen Vinča-Kolonisten nördlich von Maros auf diesem Gebiet keine koheränten Gruppen bestanden haben. Im Gegenteil, deutlich ist vielmehr die Tendenz zur Verflechtung der Vertreter der jüngeren Phase der ALBK-Gruppen mit der survivance der Körös-Alteinwohner und den Vinča-Zuwanderern vom Süden zum Ausdruck. Es handelt sich eigentlich um eine sehr fluide Zeit, welche vom Vordringen der Vinča-A-Kolonisten begleitet wird, als noch immer keine klar gesonderten Territorien mit klar definierten Kulturgruppen bestanden haben. In dieser Zeit existierten sehr mobile, relativ isolierte sog. Familiengruppen, die bis tief in den Norden von Bačka und in die südlichen Gebiete von Alföld, bis zum linken und rechten Ufer des Maros, vorgedrungen sind, fast zur gleichen Zeit, als andere Gruppen der Vinča-Zuwanderer östliche Teile des rumänischen Banat erreicht haben, im Rahmen der, allgemein betrachtet, Vinča-A-Phase.[54]

Gleichzeitig kam es in der breiteren Zone der Mündung der Save in die Donau, wie z.B. in Vinča, zu einem Transformations- und Innovationsprozess auf einem zu dieser Zeit sehr günstigen Raum für eine langwierige Besiedlung. Durch ein Zusammentreffen von verschiedenen Umständen spielte sich innerhalb des später kompakten Territoriums ein dynamisches soziales und kulturelles Geschehen ab, das zur Formierung des großen *tell* führte, welches bestimmt eine der zentralen Siedlungen der Vinča-Kultur ist.[55] Es ist sicher, dass im Tal der Morava mobile Gruppen der Vinča-A-Phase erschienen sind, aber sie drangen nicht tief bis zum Süden vor. Etwas später, also in der B2-C Phase, wovon noch die Rede sein wird, kommt es zur Homogenisierung und erst dann werden die Grenzen zu den benachbarten Kulturgruppen festgelegt.

---

[51] Über das Struma-Tal (Čohadžiev 2000, 253-262). Кремник беи Сапарева бања (Вандова 2000, 42-50).

[52] Makkay 1990, 121.

[53] Schier 1995, 297-301; Makkay 1990, 113-122.

[54] Vinča A-Phase in Transilvanien (Draşoveanu 1996, 187-188).

[55] Brukner 1983, 16-26.

Schon an dieser Stelle dürfen wir feststellen, dass die südliche Ausbreitungsgrenze der Vinča-Kultur erst in der B1-Phase gebildet wurde, wie z.B. in Ovče Polje.[56] Die Verteter der Vinča-Gruppe erscheinen auch verhältnismäßig spät, zu Beginn der Vinča B1-Phase, auf dem Gebiet von Nordost-Mazedonien, am Ende der Anzabegovo-Vršnik-IV-Etappe.[57] Wir können vorläufig generell folgern - die Gründe sind uns unbekannt -, dass die Vinča-Gruppe im Süden allgemein später erscheint als im Norden, an der Linie Vardar - Morava - breitere Mündung der Save in die Donau - Teiß- Maros, mit seitlichem Eindringen in das serbische, rumänische Banat, und weiter zum Osten hin.

Die Art, wie die westliche Erstreckungslinie der Vinča-Gruppe wahrscheinlich gebildet wurde, ist das beste Beispiel einer ungleichmäßigen, sehr komplexen Umwandlung, die von einer ständig aktiven autochthonen Komponente abhängig ist. Das einheimische Substrat war immer präsent auf dem Gebiet des westlichen und zentralen Balkan, sowie in Transdanubien und im östlichen Teil von Ungarn. Wenn wir von der westlichen Erstreckungsgrenze der Vinča-Gruppe sprechen, berücksichtigen wir einen Raum, der sich in einer gedachten, idealen, geraden Linie von Gornja Tuzla im Süden bis nach Budapest im Norden erstreckt. Im Umkreis von etwa 300 km gibt es einige wichtige Mikroregionen, die kulturell und chronologisch nicht zur selben autochthonen Grundlage gehören, denn dort begegneten sich Reste der Starčevo- und der LBK-Gemeinschaften, die sich gegenseitig berührten. Später traten die zugewanderten Vinča-Gemeinschaften in der gleichen Region in Interaktion mit den LBK-Gruppen, und sie beeinflussten z. B. die Herausbildung der Sopot-Kultur.[58] Wir haben also Recht mit der Behauptung, dass am Ende des älteren (mittleren) und am Anfang des mittleren (späten) Neolithikums an der westlichen Grenze Prozesse zu beobachten sind, die erst den Verlauf der zukünftigen Grenzen der spätneolithischen Kulturen erahnen lassen.

Beim Versuch, die Erstreckungslinien längs der westlichen Grenze festzustellen, soll auf den Anfangspunkt im Südwesten, in Höhe des mittleren Laufs des Flusses Bosna, auf die Lokalität "Kalošević" verwiesen werden.[59] Die Grenze verfolgen wir weiterhin über den bosnischen Teil des Sava-Flusses, dann im westlichen Srem und weiter zum Norden hin, von der Lokalität Gomolava bei Sremska Mitrovica, durch Ostslawonien und das westliche Bačka neben Bački Monoštor, weiter zum Norden hin.[60] Westlich von diesem Gebiet, in Süd- und im zentralen Transdanubien, wird sich die Sopot-Bicske-Kultur

---

[56] Garašanin 1979, 207- 212.

[57] Garašanin 1979, 196.

[58] Die westliche Vinča-Grenze in Transdanubien (Brukner 1974, 434); die westliche Grenze in Bosnien (Garašanin 1979, 146); die Anfänge der Sopot-Kultur (Dimitrijević 1979, passim); Regenye 1996, passim; TLBK und Vinča-Kultur (Kalicz 1994, 67, 84).

[59] Benac/Garašanin 1971, 30.

[60] Brukner 1974, 70, Anm. 6, 7.

Abb. 3 *Phase der Konsolidierung und der Blüte der Vinča-Gruppe* (B2 - C). *Spätneolithikum* (nach Benac 1979; Brukner 1968, 84; Brukner 2002; Derikonjić 1996, 109; Garašanin 1979; Kalicz 1987; Lazarovici 1979, 8; Srejović 1988, 049).

formieren.[61] Weiter nördlich kann man von einer Art "Interessensphäre" der Vinča-Kultur sprechen, die wir auf den Lokalitäten südlich von Budapest beobachten könen: Bicske, Fajsz, Békásmegyer und Nagytétény.[62] Handelt es sich um das Eindringen von kompakten sog. Vinča-B-Enklaven, weit weg von ihren Stammgebieten, oder ist der "Bicske-Typ" das Resultat einer Verschmelzung der Vinča-Komponente mit der Lokalbevölkerung der späten Phase der LBK-Gemeinschaften? Die Verflechtung der autochthnonen Starčevo- mit der kolonisatorischen Vinča-Komponente in Ostslawonien, in unmittelbarer Nähe der Vertreter der späten Variante der TLBK-Gruppe vom Typ Malo Korenovo, führt zur Aufteilung der Sopot- Kultur. So lösen sich auf diesem Gebiet Kulturgruppen heraus, die gleichzeitig eine Barriere für die Ausbreitung des Einflusses der Vinča-Gruppe in Richtung Westen und Norden darstellen.[63]

Die nördliche Grenze der Vinča-Gruppe kann man nicht auf dem Gebiet südlich von Budapest in horizontaler Linie zum Osten hin ziehen. Vielleicht erstreckt sie sich in einer schrägen Linie Nordwesten-Südosten, von Bicske-Szeged, dann weiter zum Norden hin, an der Theiß vorbei, bis zum nördlichen Areal des Ufers des Flusses Körös in Ungarn?[64] Hier kommt ein ähnlicher Kontaminationsprozess zum Ausdruck wie im südlichen Transdanubien und im westlichen Slawonien.[65] Die nördliche Grenze verfolgen wir weiter flussaufwärts des Körös, in Richtung Osten nach Transsilvanien, bis zum Territorium der Bukovaţ-Gruppe. Die östliche Ausbreitungslinie beginnt beim entferntesten nordöstlichen Punkt, am Rand der westlichen Karpaten, über das rumänische Banat bis zu den südöstlichen Gebieten von Oltenien - bis zum Fluss Jiu und bis zum rumänischen Ufer des zentralen Teils des Eisernen Tors.[66] Schon an dieser Stelle können wir sagen, dass sich im rumänischen Banat Lokalitäten aus der Vinča A-Phase befinden: Gorea (A-A3), Fratelia (A2), Balta Sărată (A3) und Moldava Veche(A), und im Eisernen Tor Ostrovu Golu (A).[67]

Die Festlegung der Grenzen der Initialgruppen der Formierung der Vinča-Kultur ist gleichzeitig auch ein Versuch, die Lokalitäten, Eindringrichtungen, die Besiedlung, aber auch den Rückzug im zentralen Balkan und im südöstlichen Pannonien zu lozieren. W. Schier ist der Meinung, dass sich die "core area" zwischen Temeswar im Nordosten der gedachten Grenze und Gomolava im Westen und dem mittleren Donaugebiet im Süden befindet.[68]

---

61 Kalicz/Makkay 1972, 13-14.

62 Brukner 1974, Anm. 5.

63 Korenovo-Kultur (Dimitrijević 1979, 309-360), Brezovaljani-Typ (Dimitrijević 1979, 333-346).

64 Raczky 1989, 243, Fig. 1; Kalicz 2000, 295, Abb. 1.

65 Transdanubien (Regenye 1998, 109-116), westliches Slawonien (Dimitrijević 1979, 304-307).

66 Lazarovici 1979, 221-222; Oltenien (Comşa 1963, 31-32).

67 Lazarovici 1979, 173-175.

68 Schier 1996, 147.

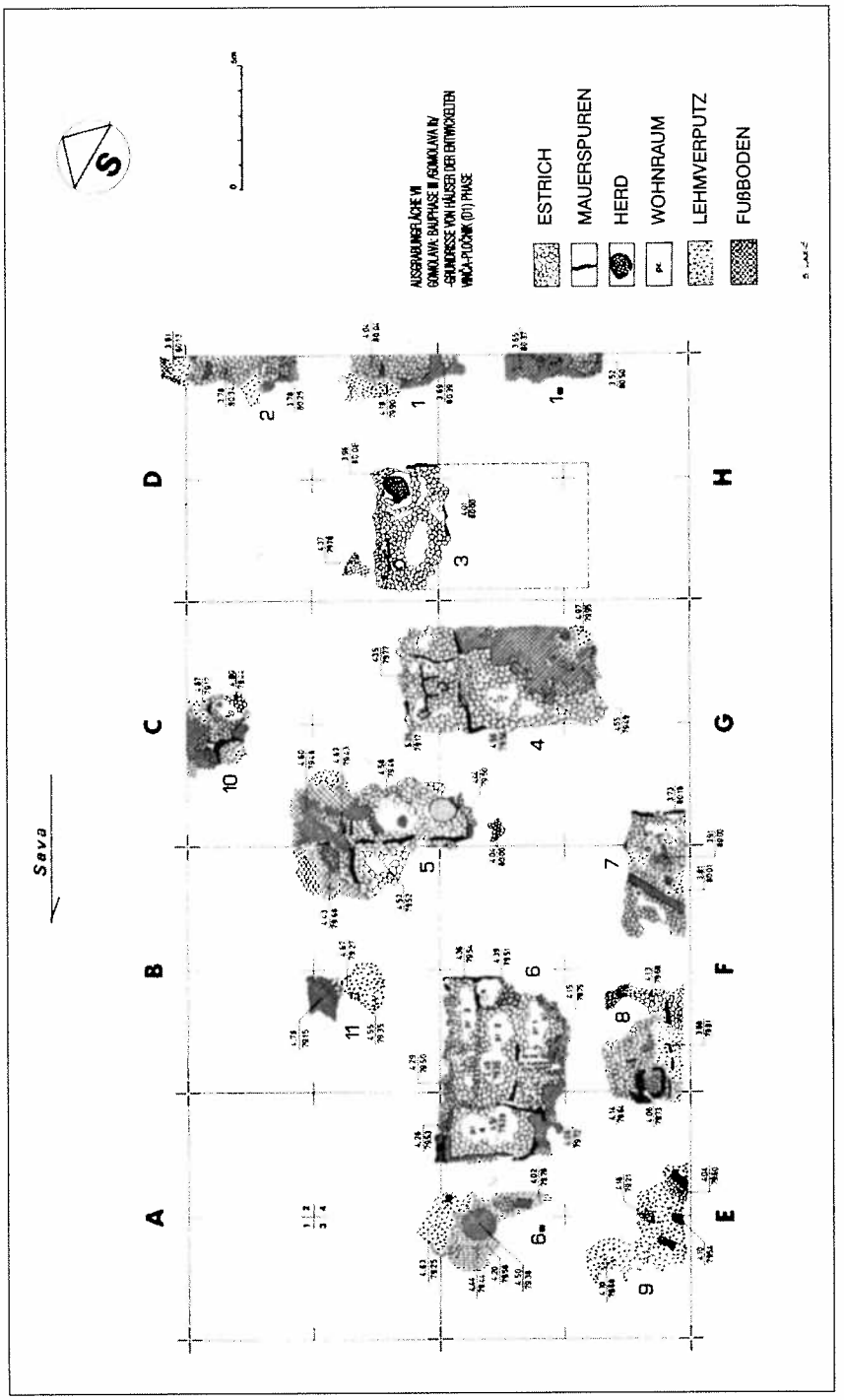

Abb. 4 *Teile der Vinča-Siedlung - Hausreste aus der Gomolava Ib - Phase* (nach *B. Brukner*, 1988.)

Der-selbe Autor analysiert den Keramikbestand aus Vinča in einer Tiefe von 9,5m bis 4m, die er in die Phasen 2a - 8b oder A1a - D1 einteilt.[69] Er stellt fest, dass die Phasen 2a - 3 mit den ursprünglichen Abfallgruben verbunden sind, mit etwas späteren Gruben und der Kulturschicht oberhalb des gewachsenen Lösses (erster Humus zwischen 9,3m und 8,7 m), bzw. mit dem ersten Siedlungshorizont in Vinča.[70] Unser Autor reiht die Phasen 2a - 4 in seine Phasen Vinča A1a, A1b, A2 und A3 ein, die auf etwa 7,9m in Vinča enden, was synchronisiert wird mit der Phase A/Beginn B bei V. Milojčić usw.[71] Die vierte Phase von W. Schier verbindet man grob mit der sog. zweiten Siedlung in Vinča.[72] G. Lazarovici ist der Meinung, dass die Gruben 13 und 21b in Gornea "Câuniţa de Sus" die frühesten Funde der Vinča-Kultur darstellen.[73] Eins ist sicher: die typologischen, keramischen Formen aus Gornea sind wirklich sehr alte Formen, aber es bleibt strittig, ob sie im jetzigen Moment im chronologischen Sinn älter sind als diejenigen in Vinča und ob sie die allerälteste Vinča A1- Phase repräsentieren (nach Schier: Phasen 2a/b).[74] An dieser Stelle ist es notwendig zu bemerken, dass die Feststellung der ungefähren Erstreckungsgrenze der Vinča-Gruppe nur ein Teil der Antwort auf die gestellte Frage nach der Stellung der Vinča-Kultur in Raum und Zeit ist.

Bevor wir uns auf die Lozierung der Orte und Transformationsprozesse in die Anfangsphase der Vinča-Kultur konzentrieren, möchten wir auf die Zweckmäßigkeit der Anwendung der anthropologisch-sozialen Parameter beim Verfolgen der Genese unserer Gruppe hinweisen. Es ist uns heute möglich zu versuchen, den Rahmen der gegenseitigen Abhängigkeit der Makro- und Mikroausbreitung und der Verringerung des Vinča-Territoriums von den Ereignissen innerhalb des Territoriums der Gruppe abzustecken. All diese Entwicklungen waren von den Umständen in Südosteuropa abhängig, aber auch von anderen nahe gelegenen spätneolithischen Gruppen. Viele Faktoren hatten Einfluss auf die Genese und das Verschwinden unserer Gruppe: klimatische[75], soziologische[76], geographische[77], geschichtliche Bedingtheit[78] usw. Heute ist es immer noch sehr schwer, die Forschungsresultate der gegenseitigen Bedingtheit und Abhängigkeit der Vorfälle in den Mikro- und Makroregionen zu bündeln und zusammenzufassen. Schwierigkeiten entstehen bei der Unfähigkeit, in das Kommunikationssystem einzudringen (Informationen, Innovationstransfer, die

---

69 Schier 1995, 215-232.

70 Schier 2000, 215-218, Schier 1996, 147.

71 Schier 1996, 147, Anm. 7.

72 Stalio 1984, 35-36.

73 Lazarovici 1981, 173-175.

74 Schier 2000, 215.

75 Wright 1977, passim; Benac/Garašanin/Srejović 1979, 11-24.

76 Sherratt 1984.

77 Garašanin 1979, 79-84; Dimitrijević 1979, 229-230; Benac 1979, 363-368.

78 Benac/Garašanin/Srejović 1979, 659-667.

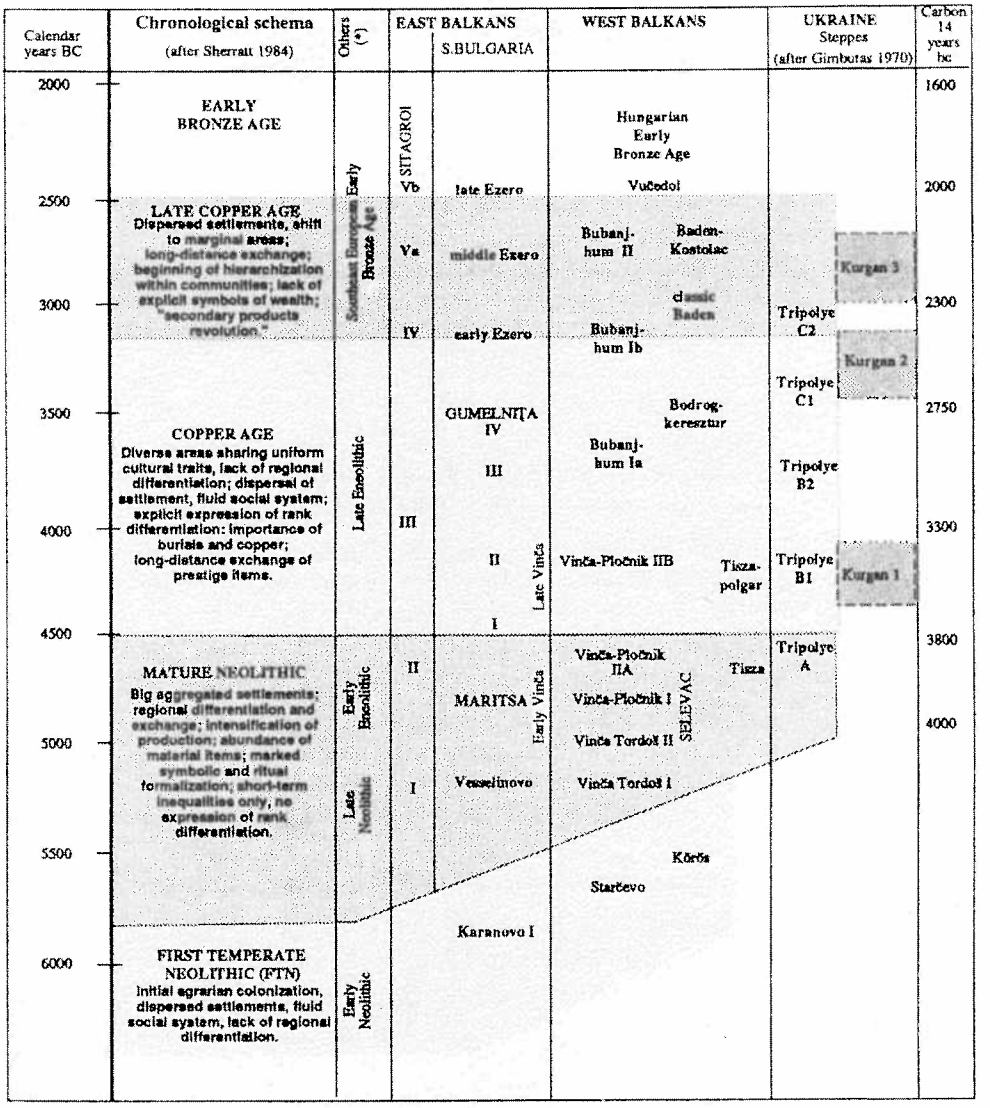

(*) This scheme is a composite of that used by Todorova (1978) and Jovanović (1971).

Abb. 5 *Modell der sozio-chronologischen Hierarchie*
(in: *Tringham-Kristić*, *Selevac: A neolithic village*, 1990, Fig. 16.2)

sog. "Wellenbewegungen" unter den Menschen und in den Dörfern, oder die Interaktion zwischen Individuen und Gruppen in den Siedlungen). Darum sind wir gezwungen, die Ereignisse in der Vinča-Gruppe en block zu betrachten oder als Einzelfälle am Beispiel von konkreten Wohnstätten. So gelingt es uns, die Frage "Wie" teils zu beantworten, aber wir bleiben ohne Antwort auf die Frage "Warum"?!

In den letzen Jahren wurden mehrere Arbeiten veröffentlicht, vor allem in der amerikanischen und britischen Literatur, in denen manche Autoren ihre theoretischen Auffassungen vertreten wie man sog. nicht-materielle Beweise in der Archäologie nutzen soll.[79] Wir werden auf die Zweckmäßigkeit der Einführung von ethno-kulturellen und soziologischen Parametern hinweisen, die das Verfolgen der Interaktion von Individuen und Gruppen und des Lebens in Siedlungen ermöglichen.[80]

Beim soziologischen Ansatz der Erforschung der Genese von Kulturgruppen in der Urgeschichte, und besonders im Neolithikum, wird der Erforschung der Rolle des Hauses oftmals eine zentrale Stellung zugeteilt. Es sind häufig Komponenten der Kulturanthropologie und der Ethnoanthropologie präsent, und der Einfluss der strukturalistischen Schule und Claude Lévi Strauss ist bemerkbar.[81] Die soziologische Komponente bietet Lösungen in Form von mehreren Alternativen. Sammson verweist schon in der Einleitung seines Buches auf die Bedeutung des hierarchischen Modells bei der Anwendung und der Rolle von Teilen des Interieurs in modernen Ethno-Gemeinschaften.[82] Damit eröffnet sich die Möglichkeit des parallelen Vergleichs der Raumnutzung in der Urgeschichte und bei den zeitgenössischen Naturvölkern. Daher ist das Prinzip applikativ bei der Analyse des erhaltenen Interieurs in den Vinča-Häusern. Vielleicht würde man die Regeln für die Einrichtung und Bestimmung bzw. Anwendung von einzelnen Teilen des Interieurs im Objekt entdecken: Position des Eingangs, Altars bzw. der Opferstelle, und von anderen beweglichen und unbeweglichen Objekten. Die entdeckten Häuser in Banjica, Divostin, Jakovo, Gomolava, Obrež, Opovo, Parţa usw. sind aufschlussreich für diese Art von Experimenten.[83]

In der sozialen Archäologie geht man von der Annahme aus, dass heterogene, antagonistische Kräfte in den Dörfersippen bestanden haben, dass sie sich in einem sog. Generationskonflikt befanden.[84] Diese Auseinandersetzungen führten zum Verfall von Siedlungen in einem bestimmten Zeitraum.[85] So

---

[79] Stevanović 1979, passim; Tringham 1995, passim.

[80] Eggert/Veit 1998, 35 u. w; Samson 1990, 2.

[81] Strauss 1958, passim; Kulturanthropologie (Veit 1998, 36-37). Strukturelle Archäologie (Kerig 1998, 220-225).

[82] Samson 1990, 1.

[83] Banjica (Todorović/Cermanović 1961, passim), Divostin (McPherron/Srejović 1988, passim), Jakovo (Jovanović/Glišić 1960, passim), Gomolava (Brukner 1988, passim), Opovo (Tringham u. a. 1985, 1992), Parţa (Lazarovici/Draşoveanu/Maxim 2001, passim), Obrež (Brukner 1962, passim).

[84] Tringham 1990, Fig. 16.2, 584.

[85] Sherratt 1984, 132-134; Tringham 1991, 280-285.

zeigt sich am Beispiel des Wohnmodells in den Siedlungen in Bulgarien: Radingrad, Trgovište, Poljanica und Ovčarevo, dass die soziale Aufgliederung und die Auseinandersetzung zwischen Gruppen und Individuen, bzw. die soziale Unverträglichkeit der Hauptgrund für ihr Verschwinden ist.[86] Man ist der Auffassung, das sich auf diesen äneolithischen *tell*-Siedlungen verschiedene Entwicklungsetappen manifestieren, voll von Auseinandersetzungen zwischen mehr und weniger erfolgreichen Individuen in der Siedlung im Rahmen einer egalitären und individuellen Ideologie. Es ist gewiss, dass man auf unseren spätneolithischen und frühäneolithischen mehrschichtigen Bauhorizonten, wie auf den *tell*-Siedlungen Vinča und Gomolava, auch den Beginn und die Entwicklung der sozialen Spannungen verfolgen könnte, die zu einem kulturellen und ökonomischen Verfall geführt haben, was auch das Verschwinden der Vinča-Kultur bedingt hat. Mit diesen Schlussfolgerungen nehmen wir vielleicht das letzte Kapitel dieses Artikels vorweg. Unsere einzige Absicht ist, die Notwendigkeit der Anwendung von neuen Methoden mit einer sozialen und sozio-ökonomischen Grundlage hervorzuheben, damit die Frage beantwortet wird, warum die Vinča-Kultur vielleicht verschwunden ist. Soziale Spannungen haben in jedem Fall bestanden, aber auch der äußere Faktor ist nicht wegzudenken, wenn man vom Ende der Vinča-Kultur spricht.

Die Entdeckung von spezifischen Objekten oder Teilen von Häusern mit besonderer Bestimmung, wie z. B. der Kultstättenkomplex in Parţa, Häuser mit Altaren in Jakovo, sind Beispiele für das Vorhandensein von speziellen Stellen in Siedlungen und Häusern, die den spirituell-geistigen Bedürfnissen der Siedlungseinwohner dienten.[87] Soziologische Unterschiede gab es bestimmt und sie hatten einen Einfluss auf die Entwicklung der Vinča-Kultur, wie es auch in anderen spätneolithischen und frühäneolithischen Gemeinschaften auf dem Balkan der Fall war.[88] R. Tringham befasste sich zusammen mit ihren Mitarbeitern eingehend mit diesen Fragen.[89]

M. Stevanović leitet anhand von Forschungen in Opovo und auf anderen Lokalitäten im Rahmen der Vinča-Kultur theoretische Modelle des Lebens in Siedlungen ab. Er ist der Meinung, dass die Hausbewohner schon während des Baus dafür gesorgt haben, dass sie ein Material benutzen, welches sie später anzünden und somit die Häuser vernichten können. Das wird als ein kultisch-ritueller Prozess gedeutet, der einem anderen Prozess untergeordnet ist: Bauen-Vernichten - erneutes Errichten der Objekte an der gleichen Stelle.[90] Warum dieses Beispiel eines "Harakiri-Aktes" nur in Südosteuropa, zwischen dem frühen/mittleren Neolithikum und Teilen des Äneolithikums, praktiziert

---

86 Sherratt, 1984, passim.

87 Parţa (Lazarovici/Draşoveanu/Maxim 2001, passim), Jakovo (Jovanović/Glišić 1961, passim).

88 Sherratt 1984, passim.

89 Tringham 1991, passim. Tringham 1995, passim.

90 Stevanović 1997, 362-388.

wurde, bleibt eine offene, aber sehr wichtige Frage.[91] Am Ende dieses sozio-ökonomischen Exkurses durch die Vinča-Kultur können wir annehmen, dass die Bedingungen und Gründe für die Ausbreitung und Einengung der Erstreckungsterritorien, die eine Phase der Besiedelung, Konsolidierung und Blüte, und des Verschwindens oder Absterbens umfassten, hauptsächlich von zwei Faktoren abhingen. In der Verflechtung der äußeren Faktoren und inneren Umstände, die sich in einer ständigen dynamischen und ungleichmäßigen Beziehung befinden, liegt unserer Meinung nach der Schlüssel für die Beobachtung der Vinča-Kultur durch Raum und Zeit.

Unserer Meinung nach kann man generell vier Entwicklungsphasen der Vinča-Gruppe, von der Formierung bis zum Verschwinden, anführen. Die erste Phase beinhaltet die Herausbildung und das Eindringen, bzw. die Besiedlung von neuen Räumen. Diese Etappe umfasst die A bis B1 Phase nach V. Milojčić[92] (Abb. 2).

Die zweite Phase ist bekannt für den Rückzug von den primären peripherischen Räumen. Das ist gleichzeitig die Zeit der Konsolidierung, Profilierung und der kulturell-zivilisatorischen Blüte im Rahmen der Vinča B2-C Stufe (Abb. 3).

Die dritte Phase umfasst den Beginn der Stagnation, wahrscheinlich die Polarisierung in den Siedlungen, und den Zerfall von großen Haushalten in kleinere Familien im Rahmen der Vinča D1-Phase (Abb. 6).

Diese Phase ist aber auch gleichzeitig der Höhepunkt der kulturellen Entwicklung dieser Gruppe, wenn es sich um Kunst und die Errungenschaften der zivilisatorischen Entwicklung handelt. Die vierte Stufe (D2-Phase) wird charakterisiert vom endgültigen Zerfall des Interaktionssystems zwischen Siedlungen (Abb. 7). Die landwirtschaftlichen Flächen und das Lebensterritorium verringern sich drastisch. Wir vermuten, dass klimatische Veränderungen den Verfall und die Verarmung des ökonomischen und kulturellen Potentials beeinflusst haben. Im Norden des östlichen Teils der Pannonischen Tiefebene ist die Bewegung der Tiszapolgár-Gruppe bemerkbar.[93] Vom Norden her ist der Druck der Sopot-Kultur und der Balaton-Gruppe evident.[94] Im Osten beginnt der Druck der Petreşti- und der Iclod-Gruppe.[95] Zu der Zeit ist die Situation an der östlichen Grenze zur Karanovo IV- und V-Phase, sowie in den Sektoren im Norden von Mazedonien und in Kosmet ungenügend klar. Die Vinča-Kultur verschwindet im Rahmen der Vinča D2-Phase.[96]

---

91 Stevanović 1997, Fig. 1, Fig. 33.

92 Milojčić 1949, 72, 76.

93 Tiszapolgár-Gruppe (Brukner 1974, 82, 102, 104, 436, 440).

94 Sopot-Kultur (Dimitrijević 1979, 263-303), Balaton-Gruppe (Horváth 1994, passim; Bánffy 1996, 328).

95 Petreşti- und Iclod-Gruppe (Draşoveanu 1996, 196).

96 Vinča D2-Phase (Brukner 1981, passim), Vinča D3-Phase (Srejović 1988, 013).

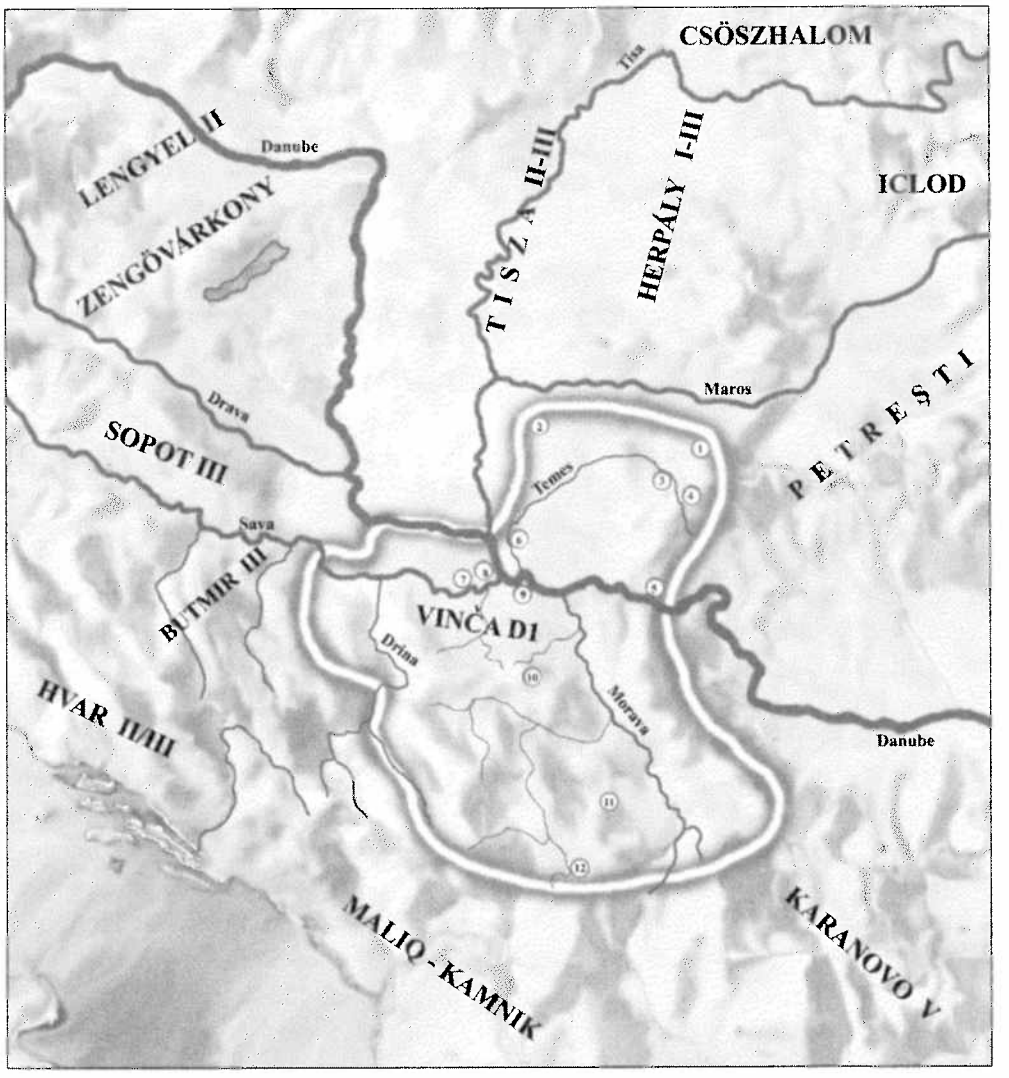

Abb. 6 *Phase der Stagnation der Vinča-Gruppe* (D1). *Ende des Spätneolithikums und Beginn des frühen Äneolithikums* (nach Benac 1979; Brukner 1968; Brukner 2002; Derikonjić 1996, 109; Drasovean 1996, Fig. 1; Garašanin 1979; Kalitz 1987; Lazarovici 1979, 8; Srejović 1988, 049).

Wie erklären wir den Urbeginn der Herausbildung der Vinča- Siedlungen, die zu unserer ersten Formierungsphase gehören? Das Entstehen der Vinča-Siedlungen wurde im Rahmen der Migrations-, Sukzessiv- oder Gradationstheorie erklärt, oder im Rahmen von autochthonistischen, selbständigen Initiativen.[97] Im Allgemeinen könnte man die folgende Bemerkung von M. Garašanin akzeptieren: "*...und dass es sich um einen sehr komplizierten Prozess handelt, in dem verschiedene Komponenten und verschiedene Expansionsmechanismen mitwirken...*".[98] Wir möchten dieser Schlussfolgerung hinzufügen, dass man im Rahmen des Begriffs "Expansion" Bewegungen und Initiativen annehmen kann, die eine Folge lokaler, bzw. autochthoner Umstände ist.

Heute kann man annehmen, dass in den frühen Phasen des Äneolithikums an einigen Punkten in Südwest-Anatolien, und wahrscheinlich auch im Westen und Nordwesten der Türkei, auch ein kulturökonomischer und demographischer Druck ausgeübt wurde, der auch den menschlichen, kolonisatorischen Faktor beinhaltete, der die Herausbildung des späten Neolithikums im Südosten des Balkan direkt oder indirekt beeinflusst hat.[99] Wir sind der Meinung, dass sich in der breiteren Zone des Küstenstreifens von Südosteuropa, vom Peloponnes im Süden bis zum griechischen und türkischen Teil von Thrakien im Norden, eine potentielle Zone herausgliederte, von der aus Transformationsideen auf die mittelneolithischen Gemeinschaften in der Tiefe der östlichen Teile des zentralen Balkan hinüberstrahlten, im Rahmen von Karanovo III und von synchronen Erscheinungen in Bulgarien, was die kulturelle Gleichberechtigung von Karanovo III-IV und dem östlichen, westlichen und nördlichen Anatolien nicht ausschließt.[100] Es ist sehr wahrscheinlich, dass sich westlich vom Karanovo III-Territorium manche autochthonen Populationen unter dem Einfluss der Transformationswelle den neuen Lebensbedingungen angepasst haben und sehr schnell, im Laufe von einer oder zwei Generationen, unter dem ständigen Druck vom Südosten, in die Vinča A-Phase umgewandelt wurden. Es steht außer Zweifel, dass verschiedenartige Faktoren (soziale, ökonomische, demographische und der kultur- zivilisatorische Faktor) einen gleichzeitigen Einfluss bei der Umgestaltung in Südosteuropa ausgeübt haben. Die Treibkraft von spätneolithischem Charakter (Halkolit I-II) beobachten wir zum Beispiel bei der Entwicklung auf dem Gebiet des östlichen Mediterranraums.[101] Die Reflexe dieser Entwicklungen sind die Anfangsetappen bei der Transition in das Spätneolithikum in Südosteuropa.

---

97 Migration (Garašanin 1973, 114-123), Stufenartige Theorie (Jovanović 1968, 131).

98 Garašanin 1979, 200.

99 Nikolov 1991, 169-170. Multi-directional contacts Circumpontic zone and Thrace (Nikolov 1998, 6); Özdoğan 1993, passim.

100 Nikolov 1998, 7.

101 Brukner 1974, Anm. 14.

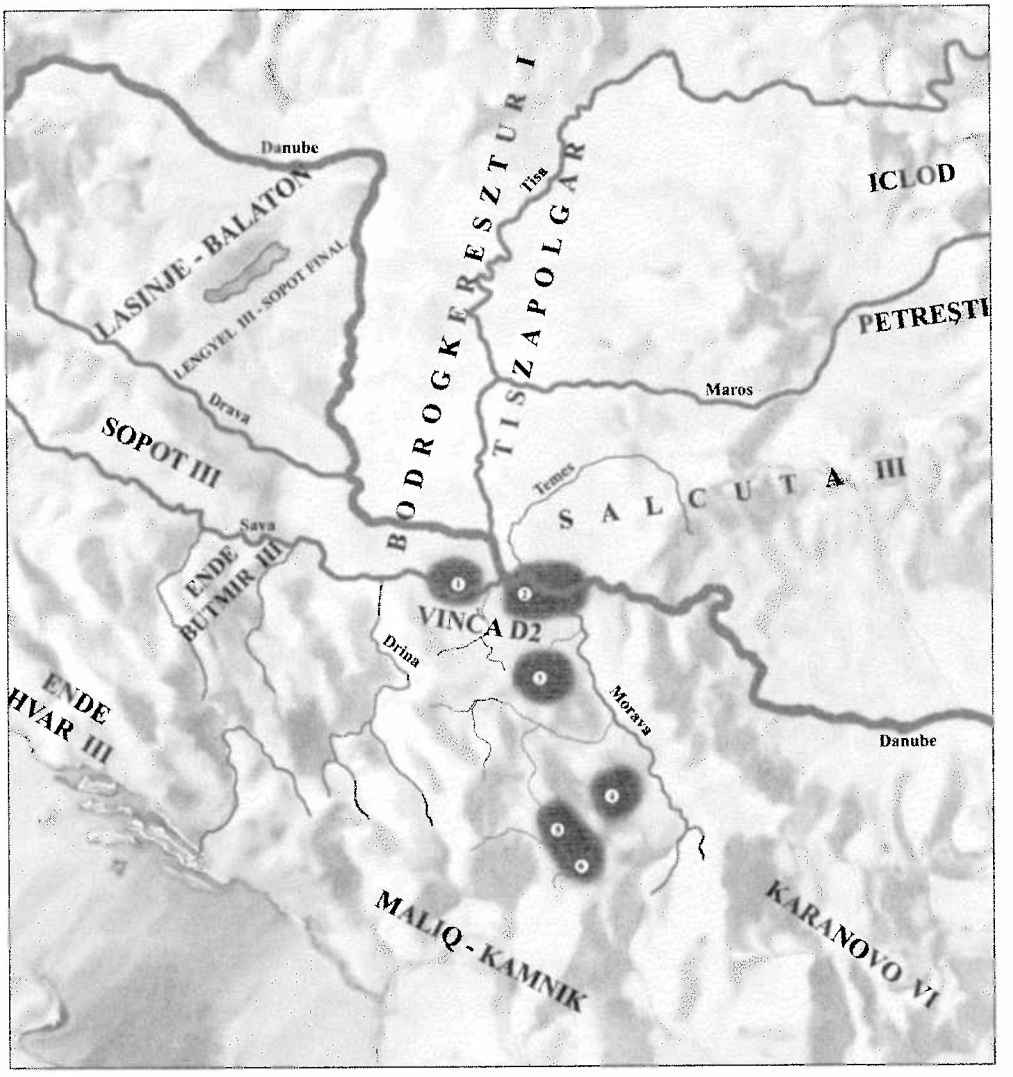

Abb. 7 *Phase des Zerfalls und des Verschwindens der Vinča-Gruppe* (D2).
Ende des frühen Äneolithikums und Anfang des mittleren Äneolithikums
(nach A. Benac, 1979; M. Garašanin, 1979 ; N. Kalitz, 1987; B. Brukner, 2002.)

Bei der Suche nach den Anfangsetappen der Transition in das späte Neolithikum in Südosteuropa sind die Daten aus dem bulgarischen Teil von Thrakien wichtig.[102] In Karanovo III, in Veselinovo "Maleva Mogila" und im Drama "Gerene" ist eine starke Konsolidierung der anatolischen Elemente evident.[103] Aber auch zur Zeit der klassischen Karanovo IV-Phase, besonders in der Schicht "Gerene C", ist die Anwesenheit der vinčanoiden Keramik ausgeprägt.[104] Diese Daten ermöglichen die Synchronisierung des griechischen und türkischen Teils von Thrakien. Im Rahmen von Karanovo IIIb erscheinen also profilierte Gefäße und Vinča-artige Motive im Rahmen der Schichten Hoca Çeşme I - Samovodeni B1.[105] Vinčanoide Motive sind in Karanovo IVa noch stärker ausgeprägt, die zum Horizont Aşaği Pinar 3, Usoe I, Samovodene B2 und Hotnica I gehören.[106] Alle angeführten Innovationen, die einen Migrationsursprung haben, verringern nicht die Rolle der autochthonen Grundlagen in Südosteuropa, in unserem Fall der Starčevo-Kultur. Aus diesem Grund möchten wir auf die Abhängigkeit der lokalen Grundlage hinweisen. Von den Vertretern dieser Konzeption hat D. Srejović die stärksten Argumente.[107]

Unsere Meinung ist, dass der Migrationsursprung der Inovationen bei der Entstehung des neuen Zeitalters dominiert hat.[108] Darum meinen wir, dass sich das Spätneolithikum im zentralen Balkan und in Südost-Pannonien im Rahmen des balkan-anatolischen Komplexes entwickelt hat.[109] Da Tonware noch immer ein sehr sensibler Beitrag zur Feststellung von neuen Veränderungen ist, meinen wir, dass das Erscheinen der Varianten von bikonischen, mit Kanelurtechnik geschmückten Gefäßen und der Reduktionsbrandtechnik wirklich der Bote neuer Verhältnisse und Werte war.[110] Wertvoll ist die Beobachtung, dass man in Bulgarien, in der östlichen Karananovo II-Variante mit der Bestätigung der Erscheinung von Reduktionsbrand, gerillter Ware usw. rechnen kann, womit die Verbindung mit der alten Tradition der frühneolithischen Periode Karanovo I reißt. In den westlichen Teilen der Karanovo II-Kultur spürt man eine kulturelle Kontinuität mit dem älteren Neolithikum.[111] Weiter zum Westen hin, im zentralen Balkan, stellt sich die Frage der Zusammenziehung von gewissen Elementen des mittleren und späten Neolithikums, auf eine ähnliche Art wie in der westlichen Variante der Karanovo-Kultur. Diese

---

102 Lichardus/Iliev 2000, 75-108.

103 Lichardus/Iliev 2000, 79.

104 Lichardus/Iliev 2000, 80.

105 Lichardus/Iliev 2000, 84.

106 Lichardus/Iliev 2000, Abb. 6.

107 Srejović 1993, 274.

108 Garašanin 2000, 342-347.

109 Garašanin 2000, 111.

110 Garašanin 2000, 343.

111 Garašanin 2000, 344.

Transmissionperiode im Zentralbalkanraum und in Südostpannonien ist wirklich sehr kompliziert, und sie bezieht sich auf die sog. Starčevo-Final und die Vinča-A-Phase. So ist z. B. das Politurmuster in der Vinča-Gruppe ein Beweis für die Übernahme der Tradition aus der Starčevo-Periode. Wie komplex die Verbindungen der autochthonen Starčevo- Populationen mit den Vinča-Ankömmlingen sind, zeigt die Formierung der Sopot-Gruppe, die nach S. Dimitrijević aus der Symbiose des Starčevo-Substrats und der Kolonisationswelle der Vinča-Gruppe hervorgegangen ist.[112] Führen wir die Schlussfolgerung von M. Garašanin an, dass man die Anfangsphasen des späten Neolithikums in Bulgarien im Rahmen der Verbindungen Orman Findaliği - Karanovo II-III verfolgen kann, und dass sich die Kolonisationswelle etwas später in Richtung Westen ausbreitet, im Rahmen der Synchronisation der Vinča-Kultur und der Tsangli-Stufe. M. Garašanin folgert, dass so "eine neue Bevölkerung" entsteht, in der Zeit vor kalibriert 5300 BC.[113]

W. Schier hat die stratigraphische Entwicklung der Tonware auf der Lokalität "Belo Brdo" bei Vinča sehr gründlich erforscht.[114] Dieser deutsche Wissenschaftler ist der Meinung, dass man auf Grund der Analyse der vorherrschenden Typen von Schalen und Schüsseln aus der Vinča-A-Phase und der Karanovo III-IV -Phase diese nicht als Beweis der Ähnlichkeiten bei der Entwicklung betrachten kann. Ihre Evolution ist unabhängig und spezifisch und sie kann nur für den zeitlichen Parallelismus benutzt werden. Er glaubt, dass es sich um eine Typologiekonvergenz handelt und er schließt eine "genetische Verbindung" aus.[115] Die Schlussfolgerungen von W. Schier sind nützlich, um unsere Hypothese zu verstärken, dass der zivilisatorisch-technologische Transformationsprozess in Thrakien und im Donau- und Zentralbalkanraum ähnlich verlief aber mit verschiedenen, naheliegenden autochthonen Grundlagen. Aus diesem Grunde sind die Anfänge der Karanovo III und der Vinča-A-Phase von einem lokalen, kulturellen Inhalt gekennzeichnet.

Wir verweisen auf noch eine These, die hilfreich sein kann, die Transformationsprozesse auf dem Territorium von Bulgarien zu lozieren. Es geht um die Auffassung, dass die Karanovo II - Phase im unteren Tundža nicht aus der Karanovo I - Phase hervorgeht, und dass sie das Resultat von neuen Einflüssen aus Nordwest-Anatolien ist. Diese Innovationen spiegeln sich im Erscheinen von schwarz- und graupolierter Keramik, was für den Beginn des mittleren Neolithikums kennzeichnend ist.[116] So kommen wir zur Schlussfolgerung, dass sich im Rahmen der Karanovo II - späten Fikirtepe - Yarimburgaz 4-3 Phasen ein potentieller Kern der Aussonderung der Karanovo III und frühen

---

112 Dimitrijević 1974, 103.

113 Garašanin 2000, 346.

114 Schier 1995, passim.

115 Schier 2000, 350, 352.

116 Lichardus 1993, 91-92.

Vinča A1-Etappe, die wir an vereinsamten, oftmals voneinander entfernten Punkten in Thrakien und auf dem zentralen Balkan und in Südostpannonien verfolgen, herauskristallisiert hat.[117] Ab dieser Zeit zeigt sich eine bedeutende Übereinstimmung der zivilisatorischen Errungenschaften im Rahmen der Horizonte Vinča A1 - Karanovo IIIb - Yarimburgaz 0.[118]

Die erste Formierungsetappe, umfasst die Vinča A- Stufe, die in die Vinča A1 und Vinča A2 - Phase eingeteilt wird.[119] In der sehr präzise präsentierten Monographie von W. Schier wird die Vinča-A-Phase in die A1a, A1b, A2 und die A3-Etappen eingestuft.[120] Uns ist der Standpunkt von W. Schier sehr nahe, der meint, dass die Formierung der Vinča-Gruppe sowohl autochthone als auch "balkano-anatolische" Elemente enthält.[121] Die Feststellung dieses Autors entspricht auch unserer Auffassung.

Wir möchten hier wieder betonen, dass die Vinča-A-Phase, und besonders die Vinča-A1-Stufe weniger mobile einzelne Gruppen von Familien darstellen, die weit voneinander liegende Orte besiedelt haben. Es handelt sich um Enklaven, die am Anfang Kontakte zur autochthonen Bevölkerung hatten, wofür wir viele Beispiele anführen können. Als Illustration möchten wir auf die Verbindung mit dem Starčevo-Substrat "Zlatara" bei Ruma im südlichen Srem und auf Gornea-Căunita des Sus im rumänischen Banat hinweisen.[122] In der Vinča A2-A3 Phase haben die Kolonisten Südwest-, West- und Nordwest-Transsilvanien erreicht (Hunedoara, Belomir, Tărtăria usw.).[123]

Unsere Einschätzung ist, dass unser Zusammenfassen der A-B1 Phase in einer Einheit nützlich ist, denn sie umfasst die sog. Kolonisationsetappe und die primäre, kurze Konsolidierung innerhalb der Grenzen, deren Umrisse wir schon gegeben haben (Abb. 2).

In unserer ersten Phase, welche die Vinča A-B1 Phasen umfasst, erreichen die mobilen Gemeinschaften unserer Gruppe im nördlichen Alföld ihre maximalen Erstreckungsgrenzen, die nicht im Rahmen des Ausbreitungsterritoriums der Vinča-Gruppe geblieben sind. Die Gebiete zwischen Maros und Körös sind das einzige Kontaktareal der Anfangsphase der Vinča-Gruppe mit den Vertretern der Szatmár II - Phase.[124] Wir nehmen an, dass die sog. "Kontaktzone" im Rahmen der A-Phase endet. Schon in der nächsten Periode, die wir Vinča-B1 nennen, erkennt man die Umrisse einer etwas festeren Grenze in der Nähe von Szeged, wie z. B. auf der Lokalität Oscentiván VIII[125] Südlich von

---

117 Lichardus, 1993, 92.

118 Lichardus/Iliev 2000, Abb. 17.

119 Vinča A1 und A2 (Dimitrijević 1969, 48-59).

120 Schier 1996, Abb. 146.

121 Schier 1996, 357.

122 "Zlatara" (Leković 1990, 66-67). Rumänisches Banat (Lazarovici 1981, 173-175).

123 Draşovean 1996a, 187-188.

124 Horváth 1991, 266.

125 Banner/Párducz 1948, passim.

dieser Lokalität formieren die Träger der Vinča B1-Periode ihre Siedlungen an den Ufern des Tamiš, Begej und der Theiß, wie z. B. bei Iđoš, Matejsko Brdo usw.[126] Auf dem Gebiet des nördlichen Banats finden wir die neuentstandenen nördlichen Erstreckungsgrenzen der Vinča B1-Phase.[127] Die Ausbreitung des Territoriums der Vinča-Gruppe in Richtung Nordosten und Osten, auf das Gebiet des rumänischen Banats, von Transsilvanien und dem südwestlichen Teil von Oltenien, erfolgt auch durch die Penetration der Vinča-Kolonisten in isolierten Gruppen bei Tamiš, Begej und wahrscheinlich Maros, bei der Nera, so dass hier keine Rede von einer fixierten Grenze sein kann.[128] Beispiele gibt es in den schon genannten Vinča A-Siedlungen, sowie in denen aus der Vinča B1-Phase: Balta Sărata, Honorici usw.[129] Zur Ansiedlung der Vinča-Gruppe im rumänischen Banat und in Transilvanien kam es durch einen Wanderungsprozess, mit dem entferntesten Punkt ca. 30 km nördlich vom Maros und bei Hunedoare und bei anderen Fundstätten in Transilvanien[130] (Abb. 2).

Die Vertreter der Vinča-Gruppe dringen in der B1-Phase relativ spät bis zu den Ufern des Maros in Transsilvanien ein, und in der B2-Phase kommt es zur Stabilisierung (Tărtăria II, Lumnea Nouă).[131] An dieser Stelle bestätigen wir die Zweckmäßigkeit der Benutzung des Terminus Turdaş-Gruppe als eine gesonderte Erscheinung in Transsilvanien, obwohl deren Genese unter einem starken Einfluss der Vinča-Kultur stand. Ihr Beginn wird in die Vinča B1-Phase (Turdaş I) angesetzt, und das Ende in der Vinča C-Phase (Turdaş III).[132] Die frühesten Vinča-Funde aus Tărtăria gehören nach der Meinung von I. Paul zur Vinča A3-Stufe.[133] Auch M. Garašanin verweist auf die Notwendigkeit, den Terminus Vinča-Turdaş zu vermeiden, und er akzeptiert die Einteilung: Turdaş I, II, III[134]

Es ist sehr schwierig, irgendeine definitive Schlussfolgerung über die Fixierung der initialen Zentren bei der Entstehung der Vinča-Kultur südlich der Save und der Donau, also südlich von Vinča-"Belo Brdo", zu ziehen. Die Forschungsresultate zeigen, dass es sich auch in diesen Gebieten um mobile Gruppen handelt, die tief vor die Flussläufe eingedrungen sind. In Drenovac, nahe Paraćin, wurden Reste einer frühen Vinča A2-Siedlung (Drenovac I) entdeckt, in der Nähe der Starčevo-Funde.[135] Ihr Erscheinen können wir schwer mit der

---

126 Brukner 1974, 75-76.

127 Brukner 1974, 77.

128 Brukner 1974, 75-76, Anm. 37- 53.

129 Lazarovici 1979, 108-120.

130 Draşoveanu 1996A, 195.

131 Draşoveanu 1996A, 270.

132 Draşoveanu 1996A, 269, 277.

133 Paul schlägt die folgende Synchronisierung vor: Turdaş I - Vinča B1, Turdaş II - Vinča B2, Turdaş III - Vinča C (Paul 1992, T. I, 125- 132); Draşovean 1996, 188, Anm. 136.

134 Garašanin 1993, 8.

135 Vetnić 1990, 91-97.

Aussiedlung aus der Zone der Mündung der Save in die Donau in diese Gebiete erklären. Wir meinen, dass es in dieser Zeit keine Aufteilung in Stamm- und Peripheriesiedlungen gibt. In Belovode, neben dem Fluss Mlava, etwa 2,5 km östlich von Velika Morava, entdeckten D. Jacanović und D. Šljivar eine Siedlung aus der A2-D-Phase.[136] Belovode wird in der Vinča B2-Phase eine sehr dynamische Metallurgiezone werden, die einer von den Kohäsionsfaktoren der Vinča-Gruppe auf dem zentralen Balkan sein wird, wie auch Rudna glava.[137] Im Süden gelangen sie bis in die Nähe von Kosovska Mitrovica (Fafos I), im Rahmen der Expansion der Vinča A2-Etappe.[138] Im Südosten von Serbien siedeln sie sich im Tal des Nišava-Flusses bei Radajča[139] und bei Pavlovac an der Južna Morava (Südliche Morava)[140] an.

Funde in den Gebirgsgebieten des nordöstlichen Montenegro beweisen, dass sehr frühe Gruppen von Vinča-Zuwanderern sehr mobil waren und dass sie tief in die Gebiete südlich der Mündung der Save in die Donau eingedrungen sind. Die Vinča A2-Siedlung, die kontinuierlich bis zur Vinča D-Phase dauert, wurde in Beran Krš im Gebiet des Flusses Lim entdeckt.[141]

Am Ende unserer ersten (B1) Phase, die vom Ende der kolonisatorisch-dispersiven Besiedlung, in Familiengruppen, des zentralen Balkan und des südöstlichen Pannonien charakterisiert wird, beginnt ein neues Leben unter neuen Umständen. Diese zweite Etappe gehört nach V. Milojčić, zur Vinča B2-Stufe oder nach M. Garašanin zur Gradac-Phase.[142] Es beginnt die Zeit der inneren Konsolidierung, Homogenisierung und Herauskristallisierung der charakteristischen Eigenschaften der Vinča-Gruppe. Stabile Beziehungen und die Interaktion zwischen Siedlungen und Individuen haben zu einer demographischen "Explosion" geführt. Jetzt machen sich die Grenzen der Vinča-Gruppe gegenüber den Nachbarn klar bemerkbar, bei denen es auch zur Stabilisierung und zur Blüte gekommen ist. In der Literatur wurde diese Periode gut dargestellt, die das Ende der älteren und den Beginn der jüngeren Vinča-Periode umfasst (Vinča C).[143] In den Gebieten außerhalb der nördlichen Grenzen beginnt der Transformationsprozess der Varianten der späten Phase von LBK-Gemeinschaften, die vielleicht auch auf Grund des kulturellen Drucks vom Süden her neue Charakteristiken bekommen.[144] In der weitflächigen ungarischen Tiefebene formiert sich, nördlich des Maros, der Proto-Theiß- Kulturblock, der mit der Szakálhát-Phase beginnt, neben dem manche neue gemischte

---

136 Jacanović/Šljivar 1998, 187.

137 Šljivar 1996, 25-98, Jovanović 1998, 179-183.

138 Srejović 1988, 056.

139 Srejović 1988, 064.

140 Srejović 1988, 054.

141 Derikonjić 1996, passim.

142 Milojčić 1949, 72 u. 76; Garašanin 1993, 8.

143 Garašanin 1989, 59-64.

144 Brukner 1979, Anm. 111; Horváth 1996, 123.

Kulturgruppen vom Bukovaţ-Typ erscheinen.[145] Es ist interessant, dass auf demselben Gebiet im Rahmen der Vinča B1-Phase die ersten Bewegungen in Richtung Süden beobachtet werden. Denn in den Tiefebenen des nördlichen Banats und im südlichen Teil von Alföld verdrängt die späte Phase der Szakálhát-Gruppe die Vinča-Bevölkerung in die Gebiete südlich vom heutigen Zrenjanin. So wurden z. B. auf der Lokalität Matejski Brod und in der Siedlung "Gradište" bei Iđoš, in der Nähe von Kikinda, Horizonte von Siedlungen der Vinča B1-Phase entdeckt, über denen sich Häuser der Szakálhát-Etappe aus der Vor-Theiß-Zeit befinden.[146] Im rumänischen Banat geht das Leben in den Vinča-Siedlungen weiter, und wir können diesen Prozess als die Zeit einer gleichmäßigen Entwicklung bezeichnen, der immer mehr Eigenschaften von lokaler Spezifität bekommt.[147] Weiter zum Osten hin in Transsilvanien schwächt der Einfluss der Vinča-Kultur ab, wie z. B. auf der sehr bedeutenden Lokalität Parţa, die sonst in der europäischen Literatur für die Entdeckung von unikaten Architekturteilen bekannt ist, von denen die wichtigsten diejenigen sind, die mit spirituellen, religiösen Bedürfnissen der Einwohner verbunden sind.[148] Es ist bemerkenswert, dass an manchen Berührungspunkten mit anderen Kulturen eine Art Pufferzone erscheint, wo es zu Verflechtunge kommt.[149] In Südost-Oltenien wäre das die Dudeşti-Gruppe, die in letzter Linie das Eindringen der Vinča-Gruppe in Richtung Osten abschließt. Es gibt Daten, die darauf hinweisen, dass in manchen Aspekten der materiellen Kultur auf dem Moldautranssilvanischen Gebiet zumindest ein kultureller Einfluss, wie z. B. Keramik und stilistische Merkmale der antromorphen Plastik, zu spüren ist.[150] (Abb. 3). Eine Fülle von Literatur sagt uns, dass dies eine Zeit des Austausches war, die sowohl in den Siedlungen der Vinča-Kultur als auch in den Siedlungen der benachbarten Kulturgruppen beobachtet wird. Besonders zum Ausdruck kommen die Verbindungen zur Szakálhát-Gruppe, und später auch zur Theiß-Gruppe.[151] Interessant sind die Funde, die als Beweis für die synchronen Verbindungen der Vinča-Kultur und der frühen Phase der Petreşti-Kultur, die sich, wie es bekannt ist, in Transsilvanien erstreckt, benutzt werden.[152] Im westlichen Grenzgebiet haben wir eine spezifische Situation. In Ost- Slawonien befinden sich die Grenzen zwischen der Vinča-Kultur und der Sopot-Kultur.

---

145 Szakálhát-Kultur (Trogmayer 1969, 467-478; Kalicz 1970, 16-17), in der Vojvodina (Brukner 1979, 84- 89). Bucovaţ-Typ (Kalicz 1989, 106; Lazarovici 1979, 226-228).

146 Brukner 1979, 84-89, 436-437.

147 Banater, Transsilvanische, Oltenische Variante (Draşoveanu 1996A, 168 u. w.).

148 Lazarovici/Draşoveanu/Maxim 2002, passim.

149 Petreşti/Foeni-Gruppe (Draşoveanu 1996, 178-180).

150 Dudeşti- Kultur (Draşoveanu 1996A, 183-187). Moldau-Transsilvanisches Gebiet (Ursulescu/Dergačev 1991, 157-173; Monah 1991, 297).

151 Verbindungen der Szakálhát - Vinča Gruppen in der Vojvodina (Brukner 1974, 84-93, 436-438), in Ungarn (Horváth 1991, passim; Garašanin 1989, passim; Kalicz 1989, passim; Goldman/Goldman/-Szénászky 1998, 193-200; Horváth 1998, 125-126).

152 Paul 1992, passim; Draşoveanu 1996, 178-180.

Als einer der Beweise für die Rolle der Vinča-Kultur (B1-Phase) bei der Herausbildung der sog. Bicske-Variante dient uns die Analyse des Materials von dieser Lokalität, die sich südlich von Budapest befindet.[153] In der B2-C-Phase verschwindet dieses Phänomen, was wiederum der Beweis dafür ist, dass in der nächsten Zukunft Druck auf das Vinča-Territorium aus der Richtung der nordwestlichen Pannonischen Tiefebene und aus dem Gebiet des östlichen Slawonien erwartet wurde. Es ist sehr wichtig zu betonen, dass sich in der Vinča B2-Phase eine sehr wichtige Region ausgesondert hat, wo die Förderung von Kupfer beginnt. Rudna glava und noch einige andere Lokalitäten in Ost-Serbien sind der Beleg für den Urbeginn der Förderung von Kupfer in der Zeit um etwa 5000 BC, was die Vinča-Gruppe als eine der wichtigen innovativen Gemeinschaften auf dem Balkan darstellen wird.[154] Vielleicht sollte man auch den interessanten Umstand erwähnen, dass auf zahlreichen Gefäßteilen, seltener auf antropomorpher Plastik, eingeritzte Zeichen erscheinen, viel öfter als bei den anderen Kulturen in der Umgebung.[155] Heute wird noch immer eine intensive theoretische Diskussion darüber geführt, ob die eingeritzten Zeichen eine kommunikative Funktion hatten, ob sie also eine Form von Urschrift waren, oder ob sie eine streng kanonisierte und eng gefasste Botschaft hatten? Wir neigen zur Vermutung, dass es sich dabei um eine Kombination von strikt begrenzten Botschaften handelt, die eine Art Chiffre waren, und die einem sehr exklusiven Teil der stratifizierten Gemeinschaft bekannt waren. Wir sind noch immer nicht in der Position, die These zu vertreten, dass es sich etwa um den Urbeginn von Schrifttum handelt. Aber eine relativ große Zahl von Funden sind ein immer größerer Druck für uns bezüglich der Quantität und Qualität der bei den Symbolen angewandten stilistischen Lösungen. Leider hat das Schicksal einen Streich gespielt mit den Gebieten, wo die Vinča-Kultur ihre Blüte erlebt hat. Aber wenn auch potentielle Möglichkeiten für die Umwandlung der protourbanen Mitten, in denen der Funke eines Ur-Schrifttums erschienen ist, in komplexere Zivilisationen bestanden haben, so ist diese Flamme erloschen und alle urgeschichtlichen Kulturen, die sich später in diesem Teil des Balkan und des südöstlichen Pannonien entwickelt haben, sind bis zur Ankunzt der Römer in der "grauen Zone" geblieben.

Am Ende unserer zweiten Phase (Vinča C1) hat sich das Ausbreitungsterritorium der Vinča-Gruppe eingeengt. So spürt man zum Beispiel im Nordosten und in einem Teil der östlichen Grenze einen immer stärkeren Druck der Petreşti-Kultur, die in das rumänische Banat eindringt.[156]

Der Prozess der Einengung des Territoriums der Vinča-Gruppe beginnt eigentlich in der nächsten, in unserer dritten Etappe, die zur sog. D1-Phase

---

153 Makkay 1969, 269.

154 Jovanović 1989, passim; Jacanović/Šljivar 1998, passim; Jovanović 1999, 179-183.

155 Gimbutas 1991, 308-321.

156 Draşoveanu 1996A, 179-180, 196.

gehört. Wir haben schon am Anfang unserer Darlegung festgestellt, dass die Stagnation unserer Gruppe teils aus sozialen Tensionen hervorgeht, und dem hätten wir nichts hinzuzufügen, außer dass wir hervorheben möchten, dass sog. äußere Faktoren wahrscheinlich eine ebenso bedeutende Rolle gespielt haben. Jetzt stellt sich nur noch die Frage, welcher von diesen Faktoren primär war, und welcher sekundär. Auf diese Frage können wir keine Antwort geben. Eines ist richtig: auf der westlichen Richtung, auf dem Gebiet des westlichen Slawonien und des östlichen Srem ist die Expansion vom Norden her, in Richtung des unteren Laufes der Save, evident, und sie führte zum Rückzug der Bevölkerung der Vinča- Siedlungen aus diesen Gebieten.

Diesen Prozess kann man sehr gut in der nördlichen Batschka, in Srem und im westlichen Slawonien beobachten, wo oberhalb der Horizonte der Vinča D1-Siedlungen Wohnstätten der Sopot II-Phase gebildet wurden. Während in Batschka das Leben in der Vinča C1-Phase endet, spaltet sich in Srem das Territorium der Vinča- Gruppe in kleinere, isolierte Zonen, die zur D1-Phase gehören. Es ist der Druck aus dem nördlichen Srem in Richtung des östlichen Slawonien evident, so dass über den Siedlungen der Sopot II-Phase vorübergehende Siedlungen der Vinča D2-Phase (Bapska) errichtet werden.[157] Was geschah in der breiteren Zone der Mündung der Save in die Donau, welche Situation bestand im Morava-Tal? Reflektiert die Änderung der Typologie der Gründung von Wohnstätten tiefere soziale Unstimmigkeiten? Führt vielleicht die Enge oder die zu dichte Besiedlung innerhalb der Siedlungen zur übermäßigen Nutzung des landwirtschaftlichen Bodens? Vielleicht hat sich auch die schöpferische Energie der Menschen in den Siedlungen erschöpft?

All das führt zur Spaltung der Hierarchie in den Siedlungen längs der Vertikale und Horizontale und hat einen Einfluss auf die Instabilität. Das sind Fragen, auf die wir noch immer versuchen, eine Antwort zu finden. Ein sehr gutes Beispiel für die Veränderung der Lebensqualität gibt uns die Analyse der Wohnhorizonte auf den Lokalitäten aus der Gomolava Ib-Phase an den Ufern der Save, beim Dorf Hrtkovac. Statt in großen Häusern, die es in der frühen Vinča C-Phase gab, lebt man jetzt in kleineren Häusern, also in kleineren Familiengemeinschaften. Zur gleichen Situation musste es bestimmt auch in Selevac, Opovo, Divostin usw. kommen.[158] Soziale Veränderungen und territoriale Verluste reflektierten sich auch auf die Kunst und das alltägliche Leben.

Unsere letzte Phase gehört zur Vinča D2-Periode. Jetzt kommt es zur definitiven Spaltung des Territoriums. Von dieser Periode war schon die Rede in der Literatur.[159] Einst war sie kompakt und jetzt ist sie in Zonen geteilt, die, wie es uns scheint, keine Verbindungen mehr aufrecht erhalten. Für diese

---

[157] Dimitrijević 1979, 305; Brukner 1974, Anm. 81-82, 101- 103; Regenye 1996, 163-168; Vinča-Kultur und Transdanubien im späten Neolithikum/Äneolithikum (Banffy 1996, 323, u. w.).

[158] Selevac (Tringham/Krstić 1990, passim); Opovo (Tringham u. a. 1991 u. 1995); Divostin (McPherron/Srejović 1988, passim; Stevanović 1977, passim).

[159] Vinča D2 (Dimitrijević 1991, 142; Brukner 1996, 215-216).

Phase, die auch "Vinča-Final" genannt wird, führen wir als Illustration unsere Forschungen in der schon genannten Lokalität Gomolava an.[160] Die einst sehr große Siedlung ist verschwunden. Wir haben eine Nekropole aus dieser Periode entdeckt.[161] Vielleicht haben sich manche Häuser auf dem "tell" auch erhalten. Das Leben geht in Divostin weiter, es hat jedoch eine schwächere Intensität als früher. In Srem verschwinden Siedlungen vom Typ Obrež und Jakovo.[162] Die Katastrophe ist also evident. Srem wirkt in der D2-Phase als eine isolierte Oase. Diesen Raum erfasst eine neue kulturelle und zivilisatorische Errungenschaft im Rahmen der Kultur vom Typ Balaton I - Proto-Tiszapolgár/Früh-Tiszapolgár.

In Gomolava lebt man in schlechten Hütten, und alles, was die Vinča-Gruppe dank ihrer zivilisatorischen Erfahrung erreicht hat, gerät in Vergessenheit.[163] Bald verschwinden Lebenszeichen in den Vinča-Siedlungen in ganz Pannonien, aber auch im Morava-Tal. Wir zweifeln daran, dass nach 4354 cal. BC Vinča-Siedlungen noch bestehen.[164] Es verschwinden große tells und das Leben wird in einer anderen Richtung fortgesetzt. Kupfer wird immer mehr verwendet. Es erscheinen neue Formen der materiellen Kultur, ein neuer religiöser Kontext, neue Hoffnungen und neue Ängste. Im Morava-Tal entstehen auch neue Kulturen, die vom Horizont Bubanj-Hum repräsentiert werden. Die Vinča-Kultur verschwindet am Ende des frühen Äneolithikums. Es beginnt das mittlere Äneolithikum, und zusammen mit ihm fängt ein neues Zeitalter mit neuen Herausforderungen an. So endet eine Periode, welche die Zeit von ca. 5500 - 4000 BC umfasst.[165]

---

160 Brukner 1988, 27.

161 Brukner 1988, 25.

162 Obrež (Brukner 1962, passim), Jakovo (Jovanović/Glišić 1960, passim).

163 Brukner 1988, 28.

164 Gläser 1996, Abb. 8.

165 Tringham 1991, Fig. 16.2; Gimbutas 1991, T. 8.

Liste der Lokalitäten

Abb. 2

Liste der Lokalitäten (nach eigener Auswahl):

1. Ószentiván VIII
2. Tărtăria
3. Timişoara-Fratelia
4. Balta Sărata
5. Ostrovu Golu
6. Dubova
7. Gornea-Căuniţa de Sus
8. Moldova Veche
9. Čoka-Kremenjak
10. Novi Bečej-Matejski Brod
11. Banatska Dubica
12. Baranda-Trnovača Greda
13. Vinča-Belo brdo
14. Pavliš-Beletinci
15. Potporanja-Kremenjak/Utrine
16. Drmno-Lugovi
17. Selevac-Staro Selo
18. D. Grbica-Rajac
19. Trstenik-Šljivik/Stragari
20. Titova Mitrovica-Fafos
21. Ruma Zlatara
22. Iđoš-Budžak/Livade
23. Aradac-Kameniti vinogradi
24. Sakule-Truntalj
25. Čenta-Mali Alas
26. Botoš
27. Beran krš

Abb. 3

Liste der Lokalitäten (nach eigener Auswahl):

1. Foeni
2. Duleu-Otcosu
3. Caransebeş
4. Liubcova-Ornita/Ornita Vest
5. Sănandrei-Ocsaplatz
6. Parţa-Tell II und I
7. Hodoni-Pocioroane
8. Sălbăgelu Vechi-Seliste
9. Moldava Veche-Sat
10. Liubcova-La Ornita
11. Baranda-Trnovača
12. Opovo-Ugar
13. Hrtkovci-Gomolava
14. Obrež-Beletinci
15. Jakovo-Kormadin
16. Beograd-Banjica
17. Vinča-Belo brdo
18. Majdanpek-Rudna glava
19. Kragujevac-Divostin
20. Prokuplje-Pločnik
21. Priština-Predionica

Abb. 6

Liste der Lokalitäten (nach eigener Auswahl):

1. Homojdia
2. Comloşul Mare
3. Honorici
4. Caransebeş
5. Liubcova-Ornita Vest
6. Opovo-Ugar
7. Obrež-Beletinci
8. Jakovo-Kormadin
9. Vinča-Belo brdo
10. Kragujevac-Divostin
11. Prokuplje-Pločnik
12. Priština-Predionica

Abb. 7

Liste der Lokalitäten (nach eigener Auswahl):

1. Obrež - Baštine
2. Vinča - Belo brdo
3. Kragujevac - Divostin
4. Prokuplje - Pločnik
5. Titova Mitrovica - Valač
6. Priština - Predionica

ABKÜRZUNGEN

BAR - British Archaelogical Reports, Oxford
GZM - Glasnik zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Sarajevo
RVM - Rad vojvođanskih muzeja, Novi Sad
VAH - Varia Archaeologica Hungarica, Budapest
ŠZ - Študijné Zvesti AI SAV, Nitra

Bibliographie

1. **Bánffy E.** 1996, *Vinča Impacts on Late Neolithic/Early Chalcolithic Transdanu-bia.* In: F. Draşovean (ed.), The Vinča Culture, its Role and Connections, International Symposium (Timişoara 1996), 323-324.

2. **Batović Š.** 1979, *Jadranska zona.* In: A. Benac (ed.), Praistorija jugoslovenskih zemalja II, neolitsko doba (Sarajevo 1979), 473-635.

3. **Benac A.** 1979, *Prelazna zona.* In: A. Benac (ed.), Praistorija jugoslovenskih zemalja II, neolitsko doba (Sarajevo 1979), 363-472. Benac/Garašanin/Srejović 1979

4. **Benac A./Garašanin M./Srejović D.** 1979, *Zaključna razmatranja.* In: A. Benac (ed.), Praistorija jugoslovenskih zemalja II, Neolit (Sarajevo 1979), 635-667.

5. **Brukner B.** 1968, *Neolit u Vojvodini* (Novi Sad 1968).

6. **Brukner B.** 1980, *Naselje vinčanske grupe na Gomolavi. Neolitski i ranoeneolitski sloj. Izveštaj sa iskopavanja 1967-1976 g.* Rad vojvođanskih muzeja 26 (Novi Sad 1980), 5-55.

7. **Brukner B.** 1981, *Zum Problem der Auflösung der frühäneolithischen Kulturen in Südostpannonien,* Archaeologica Iugoslavica XX-XXI, 1980-1981 (Beograd 1983), 16-26.

8. **Brukner B.** 1988, *Die Siedlung der Vinča-Gruppe auf Gomolava (die Wohnschicht des Spätneolithikums und Frühäneolithikums - (Gomolava Ia, Gomolava Ia-b und Gomolava Ib) und der Wohnhorizont des äneolithischen Humus (Gomolava II).* In: M. Dalmacija/R. Samardžić (ed.), Gomolava - Chronologie und Stratigraphie der Vorgeschichtlichen und Antiken Kulturen der Donauniederung und Südosteuropas (Novi Sad 1988), 19-38.

9. **Brukner B.** 2000, *Beitrag zum Studium synchroner Beziehungen zwischen der Karanovo I und der Protostarčevo (Starčevo I) Periode.* In: S. Hiller/V. Nikolov (ed.), Karanovo Band III - Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa, Archäologisches Institut der Universität Salzburg - Archäologisches Institut mit Museum der Bulgarischen Akademie der Wissenschaften, Sofia. Phoibos Verlag (Wien 2000), 287-294.

10. **Brukner B./Jovanović B./Tasić N.** 1974, *Praistorija Vojvodine.* In: A. Benac (ed.), Monuments Archaeologica 1. (Novi Sad 1974), 11-113, 337-365, 425-447, 447-478.

11. **Chapman J.** 1981, *The Vinča Culture of South-East Europe. Studies in Chronology, Economy and Society.* BAR International Series 117 (Oxford 1981).

12. **Clason A.** 1979, *The Farmers of Gomolava in the Vinča and La Tne Period.* RVM 25 (Novi Sad 1979), 62-70, 104-113.

13. **Čović B.** 1961, *Rezultati sondiranja na praistorijskom naselju u Gornjoj Tuzli,* GZM n.a. XV-XVI (Sarajevo 1961).

14. **Derikonjić S.** 1996, *Neolitske zajednice Polimlja.* In: S. Derikonjić (ed.), Neolitske zajednice Polimlja - Prvobitni zemljoradnici i stočari, Yagat Edition (Priboj 1996).

15. **Dimitrijević S.** 1979, *Sjeverna zona.* In: A. Benac (ed.), Praistorija jugoslovenskih zemalja II, neolitsko doba (Sarajevo 1979), 229-362.

16. **Draşovean F.** 1996, *Relation of Vinča Culture Phase C with the Transylvanien Region.* In: Vinča Culture, its Role and Cultural Connection, International Symposium (Timişoara 1996), 269-278.

17. **Draşovean F.** 1996a, *Cultura Vinča Târzie (Faza C) în Banat.* Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica. Editura Mirton (Timişoara 1996).

18. **Garašanin M.** 1951, *Hronologija vinčanske grupe* (Ljubljana 1951).

19. **Garašanin M.** 1979, *Centralnobalkanska zona.* In: A. Benac (ed.), Praistorija jugoslo-venskih zemalja II, neolitsko doba (Sarajevo 1979), 79-212.

20. **Гарашанин М.** 1973, *Праисторија на тлу СР Србије* (Београд 1973).

21. **Garašanin M.** 1984, *Vinča i vinčanska kultura u neolitu jugoistočne Evrope.* In: M. Garašanin/D. Srejović (ed.), Vinča u praistoriji i srednjem veku (Beograd 1984), 42-57.

22. **Garašanin M.** 1989, *Beziehungen der Vinča-Gruppe zum Neolithikum der ungarischen Tiefebene (Vinča, Szakálhát, Theiß).* In: S. Bökönyi (ed.), Neolithic of South-eastern Europe and its Near Eastern Connections, International Conference 1987, VAH II 1989 (Budapest 1989), 59-64.

23. **Garašanin M.** 1990, *Vinča und seine Stellung im Neolithikum Süd-Europas.* In: D. Srejović/N. Tasić (ed.), Vinča i njen svet. Medjunarodni skup - Podunavlje između 6000 i 3000 g. pre nove ere. Beograd, Smederevska Palanka, oktobar 1988 (Beograd 1990), 11-16.

24. **Garašanin M.** 1993, *Zu den Problemen der Vinča-Gruppe in Rumänien.* Balcanica 24 (Beograd 1993), 7-20.

25. **Garašanin M.** 2000, *Zum Begriff des Balkanisch-Anatolischen Komplexes des Späten Neolithikums.* In: S. Hiller/V. Nikolov (ed.), Karanovo Band III - Beiträge zum Neolithikum in Südost-europa, Archäologisches Institut der Universität Salzburg - Archäologisches Institut mit Museum der Bulgarischen Akademie der Wissenschaften, Sofia Phoibos Verlag (Wien 2000), 343-348.

26. **Gimbutas M.** 1991, *The Civilization of the Goddess.* In: J. Marler (ed.), The World of old Europe, (San Francisco 1991).

27. **Gläser R.** 1996, *Zur absoluten Datierung der Vinča-Kultur anhand von C14-Daten.* In: F. Draşovean (ed.), The Vinča Culture, its Role and Cultural Connections. International Symposium (Timişoara 1996), 175-212.

28. **Goldman G./Goldman-Szenaszky J.** 1991, *Die Szakálhát-Kultur am Rande des Vinča-Kreises*, Internationales Symposion "Die Vinča Kultur- Rolle und ihre Beziehungen", Reschitza-Herkulesbad-Temeswar. Banatica 11 (Reşiţa 1991), 193-200.

29. **Grbić M.** 1934, *Neolitsko groblje u Botošu kod Vel.* Bečkereka. Starinar 8-9, 1933-34 (Beograd 1934), 40-58.

30. **Grbić M.** 1968, *Nalazišta starčevačkog i vinčanskog neolita u Srbiji i Makedoniji in Neolit centralnog Balkana* (Beograd 1968).

31. **Грембска-Кулова И.** 2000, *Култови масички от Кьснонеотлитното селище при Домбница,* Санадско (София 2000).

32. **Horváth F.** 1994, *Az Alföldi vonaldszes kéramia elso önálló települése a Tisza-Maros szögében: Hódmezovásárhely-Tére fok.* - Linear Pottery Culture in Tisza-Maros Region: Hódmezovásárhely-Tére fok. In: L. Gábor (ed.), A Kokortól a Középkorig (Von der Steinzeit bis zum Mittelalter), (Szeged 1994), 95-124.

33. **Horváth L.** 1998, *Siedlungsgeschichtliche Probleme im Karpatenbecken an der Wende des mittleren und späten Neolithikums.* In: F. Draşovean (ed.), International Symposium 1997 (Timişoara 1998), 123-138.

34. **Jacanović D./Šljivar D.** 1998, *Belovode, Vinča Culture Settlement and Problem of the Early Copper Metallurgy.* In: F. Draşovean (ed.), The Late Neolithic of the Middle Danube Region. International Symposium 1997 (Timişoara 1998), 187-204.

35. **Jovanović B.** 1965, *Starija vinčanska grupa u južnom Banatu RVM 14* (Novi Sad 1965).

36. **Jovanović B.** 1968, *Istorijat keramičke indust-rije u neolitu i eneolitu Centralnog Balkana, Neolit Centralnog Balkana* (Beograd 1968).

37. **Jovanović B.** 1989, *Die Rolle des Kupfers in der Ökonomie der frühäneolithischen Gruppen des Balkans (Archäometallurgie der Alten Welt),* In: A. Hauptmann/E. Pernicka/G. A. Wagner (Bochum 1989).

38. **Jovanović B.** 1991, *Die Kulturplätze und Architektur in der Vinča-Kultur.* In: D. Teicu (ed.), Internationales Symposion "Die Vinča Kultur-Rolle und ihre Beziehungen". Banatica 11 (Vest, Oradea 1991), 119-124.

39. **Jovanović B.** 1999, *Technological Significance of Hoards from Rudna Glava, the Copper Mine of Vinča Culture.* Starinar XLIX 1998 (Beograd 1999), 179-183.

40. **Jovanović B./Glišić J.** 1960, *Eneolitsko naselje u Jakovu-Kormadinu,* Starinar n. s. XI (Beograd 1960).

41. **Kalicz N.** 1970, *Über die Probleme der Beziehungen der Theiss- und Lengyel-Kultur.* In: Acta Archaeologica Hungaricae 22 (Budapest 1970), 13-23.

42. **Kalicz N.** 1989, *Chronologische und terminologische Probleme im Spätneolithikum des Theissgebietes.* In: S. Bökönyi (ed.), Neolithic of South-eastern Europe and its Near Eastern Connections. International Conference 1987 Szolnok- Szeged. (Budapest 1989), 103-122.

43. **Kalicz N.** 1991, *Die nördlichen Nachbarn der frühen Vinča-Kultur.* In: Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu (Sarajevo 1991), 133-149.

44. **Kalicz N.** 1994, *A Dunántuli (Közép-európai) vonaldiszes kerámia legidosebb leletei és korai Vinča kultúra (Die ältesten Funde der transdanubischen (mitteleuropäischen) Linienbandkeramik und die frühe Vinča-Kultur.* In: A kokortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára (Szeged 1994), 67-84.

45. **Kalicz N./Makkay J.** 1972, *Südliche Einflüsse im frühen und mittleren Neolithikum Transdanubiens.* Aktuelle Fragen der Bandkeramik (Székesfehérvár 1972).

46. **Kalicz N./Makkay J.** 1977, *Die Linearbandkeramik in der Großen Ungarischen Tiefebene, Acad.* Kiadó (Budapest 1977).

47. **Kalicz N./Schreiber-Kalicz N.** 1992, *Die erste neolithische Fundstelle in Budapest.* Hommage a Nikola Tasić. Balkanika 23 (Beograd 1992), 47-76.

48. **Kaczanowska M./Kozlowski J.** 1986, *Gomolava-chiped stone industries of Vinča- Culture* (Krakow 1986).

49. **Kerig T.** 1998, *Ian Hodder und die britische Archäologie: Ein Profil.* In: M.K.H. Eggert/U. Veit (ed.), Theorie in der Archäologie: Zur englischsprachigen Diskussion (Waxmann Verlag, Münster 1998), 217-242.

50. **Lazarovici Gh.** 1977, *Periodizarea culturii Vinča în România,* Banatica 4 (Vest, Oradea 1977), 19-44.

51. **Lazarovici Gh.** 1979, *Neoliticul Banatului.* Bibliotheca Musei Napocensis IV (Cluj- Napoca 1979).

52. **Lazarovici Gh.** 1981, *Die Periodisierung der Vinča-Kultur in Rumänien.* Prähist. Zeitschr. 56, 1981, 161-196.

53. **Lazarovici Gh./Draşovean F.** 1991, In: Gh. Lazarovici/F. Draşovean (ed.), *Cultura Vinča în România* (Timişoara 1991).

54. **Lazarovici Gh./Draşovean F./Maxim Z.** 2001, *Parţa.* In: F. Draşovean (ed.), Monografie arheologică I-II Banatica XIII (Timişoara MMI).

55. **Lazarovici G./Rus D.** 1991, *On the Developed Neolithic Architecture in Banat.* In: D. Ţeicu (ed.), Internationales Symposion, Die Vinča Kultur-Rolle und ihre Beziehungen. Banatica 11 (Vest, Oradea 1991), 87-118.

56. **Leković Gh.** 1990, *The Vinčanization of Starčevo Culture.* Д. Срејовић/ Н. Тасић (ed.), Винча и њен свет. Међународни скуп - Подунавље између 6000 и 3000 г. пре нове ере. Београд, Смедеревска Паланка, октобар 1988 (Београд 1990), 87-84.

57. **Lichardus J.** 1993, *Die Entstehung des mittle- ren Neolithikums an der unteren Tundža.* In: J. Rodenberg (ed.), Anatolica XIX (Leiden 1993), 85-98.

58. **Lichardus J./Iliev I.** 2000, *Das frühe und mittleren Neolithikum an der unteren Tundža (Südostbulgarien), Ein Beitrag zu den chronologischen und kulturellen Beziehungen.* In: S. Hiller/V. Nikolov (ed.) Karanovo, Band III Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa. Phoibos Verlag (Wien), 75-108. Luca 1991

59. **Luca S.A.** 1991, *Stratigraphie et chronologie. Le plus ancien rapport stratigraphique dentre les culture Starčevo-Criş et Vinča correlation dentre les niveaux Ve et IVe de Liubcova-"Ornita".* In: D. Ţeicu (ed.), Internationales Symposion "Die Vinča Kultur-Rolle und ihre Beziehungen". Banatica 11 (Vest, Oradea 1991), 141-155.

60. **McPherron/Srejović D.** 1988, *Divostin and the Neolithic of Central Serbia.* Ethnology Monographs 10 (Pittsburg 1988).

61. **Milojčić V.** 1949, *Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas* (Berlin 1949).

62. **Milojčić V.** 1950, *Körös-Starčevo-Vinča,* Reinecke Festschrift (Mainz 1950).

63. **Monah D.** 1991, *Influences on traditions Vinča dans la plastique anthropomorphe de Cucuteni-Tripolie.* In: D. Ţeicu (ed.), Internationales Symposion "Die Vinča-Kultur-Rolle und ihre Beziehungen". Reschitza-Herkulesbad-Temeswar. Banatica 11 (Reşiţa 1991), 297-304.

64. **Nica M.** 1991, *La culture Vinča en Oltenie.* In: D. Ţeicu (ed.), Internationales Symposion "Die Vinča Kultur-Rolle und ihre Beziehungen". Reschitza- Herkulesbad-Temeswar. Banatica 11 (Reşiţa 1991), 303-325.

65. **Nica M.** 1996, *La role de la culture á la genese et a levolution neolithique dOltenie.* In: F. Draşovean (ed.), The Vinča Culture, its Role and Cultural Connections. International Symposium (Temişoara 1996), 105-124.

66. **Nikolov V.** 1991, *Die neolithischen Kulturen Karanovi I, II und III im Kontext ihrer Beziehungen zu Anatolia.* In: J. Rodenberg (ed.), Anatolica XIX (Leiden 1993), 167-172.

67. **Nikolov V.** 1998, *The Circumpontic Cultural Zone during the Neolithic Period.* Arch. Bulgarica 11, 1998/2, (Sofia 1998), 1-9.

68. **Nikolov V.** 2000, *Neolithische Keramikkomplexe in Thrakien,* In: S. Hiller/V. Nikolov (ed.), Karanovo, Band III, Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa. Phoibos Verlag (Wien 2000), 11-20.

69. **Özdoğan M.** 1993, *Vinča and Anatolia.* In: J. Rodenberg (ed.), Anatolica XIX (Leiden 1993), 173-194.

70. **Paul I.** 1992, *Cultura Petreşti,* E. Museion (Bucuresti).

71. **Petrović J.** 1993, *Keramika i alatke iz kuće 4 na Gomolavi.* Rad vojvođanskih muzeja 35 (Novi Sad 1993), 7-26.

72. **Pavúk J.** 1990, *Genetische und chronologische Beziehungen der Vinča-Kultur zum Neolithikum und Äneolithikum Mitteleuropas.* In: D. Srejović (ed.), Vinča i njen svet. Međunarodni skup - Podunavlje između 6000 i 3000 g. p.n.e. Beograd, Smederevska Palanka, oktobar 1988 (Beograd 1990), 127-132.

73. **Raczky P.** 1989, *Chronological Framework of the Early and Middle Neolithic in the Tisza Region.* In: S. Bokonyi (ed.), Neolithic of Southeastern Europe and its Near Eastern Connections. International Conference 1987 Szolnok-Szeged. (Budapest 1989), 233-251.

74. **Raczky P.** 1992, *The Neolithic of the Great Hungarian Plain and the Vinča-Complex.* In: R. Samardžić (ed.), Hommage a Tasić, N., Balcanica 23 (Beograd 1992), 147-165.

75. **Regenye J.** 1996, *Die Sopot Kultur in Transda-nubien und südliche Beziehungen.* In: F. Draşovean (ed.), The Vinča Culture, its Role and Cultural Connections. International Symposium (Timişoara 1996), 163-174.

76. **Russel N.** 1993, *Hunting, herding and feasting: human use of animals in Neolithic Southeast Europe.* Ph. D. dissertation U. C. Berkeley.

77. **Samson R.** 1990, *Introduction.* In: R. Samson (ed.) The Social Archaeology of Houses, University Press (Edinburgh 1990), 1-19.

78. **Schier W.** 1995, *Vinča - Studie, Tradition und Innovation im Spätneolithikum des zentralen Balkanraumes am Beispiel der Gefäßkeramik aus Vinča- Belo Brdo,* Habilitationsschrift (München 1995).

79. **Schier W.** 1996, *The Relative and Absolute Chronology of Vinča: New Evidence from the Type Site,* In: Dr. Florin Draşoveanu (ed.), The Vinča Culture, its Role and Cultural Connections, Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica (Timişoara 1996), 141-162.

80. **Schier W.** 2000, *Karanovo und Vinča. Möglichkeiten und Grenzen eines stratigraphischen Vergleichs.* In: S. Hiller/V. Nikolov (ed.), Karanovo, Band III Beiträge zum Neolithikum in Südost-europa. Phoibos Verlag (Wien 2000) 349-358.

81. **Sherrat A.** 1984, *Social evolution: Europe in the later Neolithic and Copper Age.* In: J. Bintliff (ed.), European social evolution. University of Bradford (Bradford 1984), 123-134.

82. **Srejović D.** 1963, *Versuch einer historischen Wertung der Vinča-Gruppa.* Arch. Iugoslavica 6 (Beograd 1963), 5-18.

83. **Srejović D.** 1988, *The Neolithic of Serbia, Archaeological Research 1948-1988.* In: D. Srejović (ed.), Centre for Archaeolo-gical Research (Belgrade 1988).

84. **Srejović D.** 1993, *Der Balkan und Anatolien in der mittleren und jüngeren Steinzeit,* In: J. Rodenberg (ed.), Anatolica XIX (Leiden 1993), 269-282.

85. **Stevanović M.** 1997, *The Age of Clay: The Social Dynamics of House Destruction.* Journal of Anthropological Archaeology 16 (1997), 334-395.

86. **Strauss C.L.** 1958, *Strukturalna antropologija (Antropologie Structurale),* (Libraire Plon, Paris 1958).

87. **Susi G.** 1991, *La fauna de létablissement vinčien de Liubcova - "Ornita" (dép. Caras-Severin).* In: D. Ţeicu (ed.), Internationales Symposion "Die Vinča Kultur-Rolle und ihre Beziehungen". Reschitza-Herkulesbad- Temeswar. Banatica 11 (Reşiţa 1991), 9-17.

88. **Šljivar D.** 1996, *The Eastern Settlement of the Vinča Culture at Pločnik.* Starinar n. s. XLVII (Beograd 1996), 85-98.

89. **Šljivar D./Jacanović D.** 1996, *Veliko Laole, Belovode - Vinča Culture Settlement in Northeastern Serbia,* Prehistoire Européenne, Vol. 8 (Liége 1996).

90. **Theocharis D.R.** 1973, *Neolithic Greece* (Atena 1973).

91. **Todorova H.** 1990, *Ein mitteläneolithisches Haus aus Poduene (Sofia) aus der Vinča D2 Zeit.* In: D. Srejović/N. Tasić (ed.), Vinča i njen svet. Međunarodni skup - Podunavlje između 6000 i 3000 g. pre nove ere. Beograd, Smederevska Palanka, oktobar 1988 (Beograd 1990), 155-164.

92. **Тодорова Н./Ваисов И. 1993,** *Новокаменната епоха в Булгария (краят на седмо-шецто хиладолетие преди новата ера),* (София 1993).

93. **Todorović J./Cermanović A.** 1961, *Banjica, naselje vinčanske grupe* (Beograd 1961).

94. **Tringham R.** 1995, *Archaeological houses, housework and the home.* In: D. Benjamin/D. Stea (ed.), The home, words, interpretation, meanings and environments (Avebury Press, Aldershot 1995 1995), 79-107.

95. **Tringham R./Brukner B./Voytek B.** 1985, *The Opovo Project: A Study of Socio- Economic Change in the Balkan Neolithic.* Journal of Field 12 Archeology (1985), 425-444.

96. **Tringham R./Krstić D.** 1990, *Selevac in the wider context of european prehistory.* In: R. Tringham/D. Kristić (ed.), Selevac: a neolithic village in Yugoslavia. Institute of Archaeology UCLA (Los Angeles 1990), 567-617.

97. **Tringham R. et al.** 1992, *Excavation at Opovo, 1985-1987: Socioeconomic change in the Balkan Neolithic.* Journal of Field Archaeology 12, 351-386.

98. **Trogmayer O.** 1969, *Beiträge zur Chronologie des Neolithikums im Mittel-Theissgebiet*, SZ 17, 1969.

99. **Ursulescu N./Dergačev V.** 1991, *Influences de type Vinča dans le neolithique ancien de la Moldavie.* In: D. Ţeicu (ed.), Internationales Symposion "Die Vinča Kultur-Rolle und ihre Beziehungen", Reschitza-Herkulesbad- Temeswar, Banatica 11 (Reşiţa 1991), 157-172.

100. **Вандова В.** 2000, *Керамиката* "black topped" *от неотлитново селище Кремник край Сапарева баня, Тракия и съседнете райони през неолита и халкилита,* Българска академия на науката (София 2000), 43-50.

101. **Vasiffl M.** 1932, *Преисториска Винча И. Индустрија цинобарита и козметике у Винчи* (Београд 1932).

102. **Vasiffl M.** 1936, *Преисториска Винча ИИ: Облици гробова.- Мистичне очи.- Игра нан табли.- Датовање Винче* (Београд 1936).

103. **Vasiffl M.** 1936a, *Преисториска Винча ИИИ,* (Београд 1936).

104. **Vasiffl M. 1936b,** *Преисториска Винча ИВ: Кермика* (Београд 1936).

105. **Veit U.** 1998, *Zwischen Tradition und Revolution: Theoretische Ansätze in der britischen Archäologie,* In: M.K.H. Eggert/U. Veit (ed.), Theorie in der Archäologie (Waxmann Verlag, Münster 1998), 15-56.

106. **Vetniffl S. 1990,** *Најранија насеља Винчанске културе (Прото Винча).* In: Д. Срејовић/Н. Тасић (ед.), Винча И њен свет. Међународни скуп - Подунавље између 6000 и 3000 г. пре нове ере. Београд, Смедеревска Паланка, октобар 1988 (Београд 1990), 93-98.

107. **Wason P.** 1994, *The Archaeology of Ranka.* Cambridge University Press (Cambridge 1994), 1-203.

108. **Waterbolk H.T.** 1988, *C 14 Datierungen von Gomolava.* In: M. Dalmacija/R. Samardžić (ed.), Gomolava, Chronologie und Stratigraphie der Vorgeschichtlichen und Antiken Kulturen der Donauniederung und Südosteuropas, (Novi Sad 1988), 117-122.

109. **Zeist W.V.** 1978, *Ugljeni biljni ostaci na višeslojnom nalazištu Gomolava,* RVM 23-24 (Novi Sad 1974-1978), 5-18.

110. **Zoffman K.** 1987, *Das anthropologische Material des spätneolithischen Gräberfelds von Hrtkovci-Gomolava.* In: RVM 30. (Novi Sad 1987).

Übersetzung: Robert Kovač

Karanovo und Vinča. Zu chronologischen und kulturellen Verbindungen während des Mittelneolithikums in Südosteuropa

Jan Lichardus, Saarbrücken und *Marion Lichardus-Itten,* Paris

Die stratigraphischen Abfolgen in den Siedlungshügeln von Karanovo und Vinča "Belo Brdo" sind als Eckpfeiler für die Beurteilung der relativchronologischen und kulturellen Entwicklung in Südosteuropa bis heute unbestritten. Die bisher unternommenen Versuche, die zwei Stratigraphien direkt miteinander zu verbinden, erweisen sich allerdings nicht immer als sehr überzeugend. Die Stratigraphie von Karanovo beruht bekanntlich auf den früheren Ausgrabungen von V. Mikov und G.I. Georgiev. Auch wenn die generelle Tendenz der Abfolge Karanovo I-VII sicherlich richtig ist,[1] so ist doch der Einwand berechtigt, dass Funde und Befunde bisher nicht vollständig veröffentlicht sind und deshalb eine Überprüfung der Stratigraphie von Karanovo mit Hilfe geschlossener Fundkomplexe nicht möglich ist. Das keramische Material kann vor allem auch deswegen nicht gesamthaft untersucht werden, da nur ein Teil des ausgegrabenen Materials aufbewahrt worden ist. In den Jahren zwischen 1946 und 1957 sind in Karanovo etwa 1700m^2 untersucht worden.[2] Die vorgeschlagene Periodisierung des Neolithikums und der Kupferzeit beruht jedoch lediglich auf einer Teilfläche von 600 m^2 und wurde insbesondere aufgrund der Befunde im letzten, 1957 angelegten und im nördlichen Teil der Grabungsfläche befindlichen stratigraphischen Schnitt von 3 mal 18 Meter Grösse erstellt.[3] Die seit 1984 in Karanovo stattfindenden österreichisch-bulgarischen Grabungen konzentrierten sich zunächst auf den Südsektor des Siedlungshügels, wo eine Fläche von ursprünglich 475m^2 geöffnet wurde, die sich allerdings mit zunehmender Grabungstiefe verkleinerte. In diesem Sektor sind lediglich die Schichten Karanovo I und II mit den ihnen zugeordneten Bauhorizonten 1-6 als ungestört zu bezeichnen. Hier allein ließen sich vollständig oder teilweise ausgegrabene

[1] Georgiev 1961.

[2] Mikov 1959; Georgiev 1961.

[3] Vgl. dazu Nikolov 1994, 256.

Bauten zuordnen.[4] Im Jahre 1994 öffnete V. Nikolov in Q 19 zusätzlich eine kleine Sondage, die Anregungen für eine neue Gliederung von Karanovo II, III und IV erbrachte.[5] Weitere, in den Jahren 1993-1997 geöffnete Flächen von etwa 175m^2 erbrachten geschlossene Hausinventare und ermöglichten damit wichtige neue Beobachtungen zur Periode Karanovo III[6]

Die Stratigraphie von Vinča beruht auf der Ausgrabung mehrerer großer Flächen in den Jahren zwischen 1908 und 1932. Neue, im Jahre 1978 begonnene Grabungen sind bisher leider noch nicht ausgewertet. Die Ergebnisse der früheren Grabungen sind im wesentlichen vollständig veröffentlicht.[7] Gegraben wurde damals nicht nach Besiedlungsschichten, sondern nach 10cm dicken Straten und das archäologische Material wurde zwei Meter dicken Schichtpaketen entsprechend jeweils einer Stufe zugeordnet. Deswegen hatte schon F. Holste den Versuch unternommen, die Abfolge in Vinča mit geschlossenen Fundkomplexen abzusichern.[8] Es zeigte sich dabei allerdings ganz deutlich, dass wirklich geschlossene Komplexe in Vinča für die Absicherung der chronologischen Abfolge nur begrenzt ausgewertet werden können.[9] Die Stratigraphie von Vinča wurde danach von verschiedenen Autoren untersucht und die ursprüngliche Abfolge in ihrer Deutung ergänzt.[10] Ausserdem wurden Versuche unternommen, mit Hilfe der typologischen Auswertung des Materials aus benachbarten Gebieten die Abfolge von "Belo Brdo" zu korrigieren und zu ergänzen;[11] zusätzlich gab es Versuche, das in Vinča aufgestellte Schema weiträumig, d.h. im gesamten Verbreitungsgebiet der Vinča-Kultur anzuwenden.[12] Das Hauptproblem bei der Auswertung der stratigraphischen Daten liegt offensichtlich darin, und darauf ist auch schon früher hingewiesen worden, dass sich die verschiedenen Messdaten aus früheren Grabungen auf keine sichere Basis stellen lassen.[13]

Auch die nachträgliche Überprüfung von unveröffentlichten Zeichnungen, Skizzen, zahlreichen Tagebuchnotizen und Plänen des Ausgräbers M. Vasić brachten keine wesentliche Verbesserungen.[14] Ein neuer Versuch, die Vinča-Stratigraphie aufzuarbeiten, wurde von W. Schier in seiner noch unveröffentlichten Heidelberger Habilitationsarbeit vorgelegt.[15] Schon vor Beginn dieser

---

4 Hiller/Nikolov 2000, 8.

5 Ebd. 9.

6 Nikolov 1997b.

7 Vasić 1932- 1936.

8 Holste 1939.

9 Vgl. Parzinger 1993, 59 ff.

10 Vgl. Milojčić 1949, 70 ff; Garašanin 1951; ders. 1979; ders. 1984; ders. 2000.

11 Lazarovici 1981; vgl .dagegen Garašanin 1993.

12 Chapman 1981, 17 ff.

13 Jovanović 1984.

14 Stalio 1984.

15 Schier 1997.

Arbeit war es Schier klar, dass große Schwierigkeiten enstehen würden durch die chronologische Vermischung sowohl durch Abhübe, durch unerkannte Gruben und vor allem durch die nicht streng horizontalen Schichtenverläufe. Trotzdem glaubte er, "dass durch die dezimetergenauen Tiefenangaben eine zumindest quantitativ verwertbare stratigraphische Aussage möglich sei".[16] Auf dieser sicherlich sehr unsicheren Basis hat W. Schier in seiner Habilitationsschrift alle vorhandenen Informationen über die Stratigraphie von Vinča "Belo Brdo" zusammengefasst und eine chronologische Abfolge vorgelegt,[17] die allerdings im Prinzip der von den heimischen Forschern erarbeiteten Sequenz weder widerspricht noch diese im Wesentlichen verändert.[18]

Bei allen Problemen, die beiden Stratigraphien anhaften, liefern sie der südosteuropäischen Forschung auch heute noch die wichtigste Grundlage für die vergleichende relative Chronologie des Neolithikums und der Kupferzeit.

In diesem Beitrag möchten wir uns ganz auf die Vergleiche von Karanovovo III und IV mit Vinča-Turdaş konzentrieren und dabei auf mögliche chronologische und kulturelle Verbindungen hinweisen. Dies scheint uns deswegen wichtig, weil trotz der Geltung der bislang in einzelnen Regionen erzielten Ergebnisse bisher noch kein Weg zu einer vergleichenden Chronologie für ganz Südosteuropa gefunden wurde.

Wie wir schon an anderer Stelle begründet haben, wenden wir für die Perioden Karanovo I und II in Bulgarien, für Protosesklo und Sesklo in Griechenland und für die früheste bemalte neolithische Keramik vom Typus Donja Branjevina sowie für die Starčevo-Kultur auf dem Zentralbalkan den Begriff Frühneolithikum an.[19] Ganz eindeutig bestehen zwischen den genannten frühneolithischen Erscheinungen keine strukturellen Unterschiede von Gewicht, die eine Zuordnung einerseits zum frühen, oder andererseits zum mittleren Neolithikum rechtfertigen würden. Deshalb ordnen wir erst die Karanovo III- und IV-Perioden, Vinča-Turdaş, die frühe Dimini-Kultur in Thessalien mit den Stufen Zarkou, Tsangli, Arapi, Otzaki A und B, ebenso wie Vergleichbares in der Ägäis in das mittlere Neolithikum.

Frühneolithikum und Mittelneolithikum sind nach unserer Ansicht freilich nicht nur als zeitliche Perioden, sondern auch als zivilisatorische Stadien zu verstehen. Ohne dadurch die regionalen, forschungsgeschichtlich bedingten Terminologien in Frage stellen zu wollen, verwenden wir diese überregionale Periodisierung, um sowohl relativchronologisch wie kulturell vergleichbare Perioden auch in Gebieten mit unterschiedlicher "Lokal- oder Regionalterminologie" vereinen zu können.

---

16 Schier 1991, 134.

17 Schier 1996; ders. 1997; ders. 2000.

18 Vgl. Garašanin 2000.

19 Lichardus/Lichardus-Itten u. a. 1985.

Was die inzwischen, im Vergleich zur Abfolge von Karanovo vorgeschlagenen Veränderungen und Vervollständigungen der Periodisierung des Neolithikums in Thrakien betrifft, so hat zunächst G.I. Georgiev auf der Basis der Grabung in Kazanlak zwischen Karanovo II und III eine Periode Karanovo II/III eingesetzt, die Formen und Verzierungen beider Perioden enthalten soll.[20] Weitere Modifizierungen hat V. Nikolov auf der Basis der jüngsten Untersuchungen in Karanovo selbst vorgeschlagen, und zwar mit Einführung der Perioden Karanovo II/III und Karanovo III/IV Nach Nikolov hat sich offenbar ergeben, dass ein ursprünglich von Georgiev angenommener Hiatus zwischen Karanovo II und III in Gestalt einer 20cm dicken schwarzen Schicht in den neuen Grabungsflächen auf dem eponymen Siedlungshügel nicht nachweisbar ist. Bei der Analyse der Keramik aus dem südwestlichen und besonders aus dem südlichen Sektor wurde festgestellt, dass zwischen den Schichten Karanovo II und Karanovo III, deren Keramik typologisch derjenigen aus dem nordöstlichen Sektor sehr ähnlich ist, noch eine Schicht von 60cm Stärke vorkommt. In dieser Schicht soll Keramik auftreten, die technologische und typologische Traditionen von Karanovo I und II fortsetzt. Als neue Formen werden hohe zylindrische Gefässe genannt, deren Henkel mit großem rundlichem Kopf versehen sind, und tiefe Schüsseln mit schwach verdicktem Rand, Formen also, die allgemein für die Karanovo III-Periode charakteristisch sind. Der Verbindung mit den früheren Perioden wegen wird diese Schicht von Nikolov als Karanovo II/III bezeichnet. Nikolov versucht auch, die Existenz dieser Periode durch die Plastik abzusichern und erwähnt dabei zum Vergleich die sitzende Tonfigur aus Drama "Gerena B" mit zylindrischem Kopf.[21] Das führt allerdings zu gewissen Schwierigkeiten, denn diese Plastik gehört in eine Periode, die ganz klar jünger ist als die frühe und klassische Karanovo III-Zeit. Die Periode Karanovo III/IV wird durch die Keramik aus dem Bauhorizont 13 des Südsektors und aus dem Bauhorizont 3 einer kleineren Sondage in Q 19 definiert. Besonders charakteristisch seien Schalen und Schüsseln mit verdicktem Rand; oft führe ein Knick im oberen Drittel der Wandung zu einem bikonischen Gefässkörper. Dazu kämen Kannen mit birnenförmigem Körper und stabförmigem Henkel. Als Verzierung lägen schräge Ritzinien und Kanneluren vor.[22]

Für das Verständnis der Karanovo III- und IV-Zeit sind insbesondere auch die Beobachtungen an der unteren Tundža wichtig.[23] Dort ermöglichen es die Ergebnisse der bulgarisch-deutschen Forschungen eine Gliederung der Perioden Karanovo III und Karanovo IV in mehrere Stufen vorzunehmen. Mit Hilfe der Stratigraphie von Drama "Gerena" gelang es, neben dem ursprünglich definierten Karanovo III (frühe Veselinovo-Kultur) eine jüngere Stufe, Karanovo

[20] Georgiev 1972, 86.

[21] Lichardus/Iliev 2000, Abb.10.

[22] Vgl. Nikolov 1997a, 52.

[23] Lichardus 1993.

IIIb (Gerena B), zu erkennen, die eindeutige typologische Verbindungen zur Karanovo IV-Periode aufweist.[24]

In der gleichen Siedlung Drama "Gerena" wurde auch erstmals, stratigraphisch klar abgesetzt, eine bisher unbekannte früheste Stufe der Karanovo IV-Periode (Gerena C) erkannt. Typologisch spiegelt sich darin eine kontinuierliche Entwicklung aus Karanovo IIIb wieder.[25] Diese Stufe wird als Karanovo IVa bezeichnet. Im Anschluss an die definitive stratigraphische Absicherung in Drama "Gerena" im Jahre 1992 zeigte es sich in der Tat, dass auch in Karanovo selbst und an anderen Fundorten Thrakiens vergleichbare Keramik vorliegt.[26] Diese Erkenntnisse sind von sehr großer Bedeutung, denn es erweist sich nunmehr, dass die Periode Karanovo IV, wie sie ursprünglich für den Tell von Karanovo definiert und auch als Proto-Marica bezeichnet worden war, tatsächlich nur die jüngste Stufe dieser Kultur darstellt, weshalb in Thrakien ein sehr großer Abstand zwischen Karanovo III (Veselinovo-Kultur) und Karanovo IV (Proto-Marica) zu bestehen schien.[27] Da diese Kluft durch die neu gefundene Stufe Karanovo IVa alleine nicht zu überbrücken ist, sind wir davon ausgegangen, dass zwischen Karanovo IVa und Proto-Marica (spätes Karanovo IV) eine weitere Stufe existieren musste. Funde von der unteren Tundža, wie beispielsweise aus Kabile "Jasatepe" und Drama "Kajrjaka",[28] ebenso wie die stratigraphische Situation im östlichen Teil der Siedlung Nova Zagora "Chlebozavod" wiesen darauf hin.[29] Die gesuchte Entwicklungsstufe konnte letztendlich ganz eindeutig durch die stratigraphischen Beobachtungen auf dem Siedlungshügel von Elhovo "Turskoto kjuše" erfasst werden, wo Häuser der Karanovo IVb-Siedlung eine Karanovo IIIb-Siedlungsschicht überlagern.[30] Ein ähnliches keramisches Material mit breiten Kanneluren, mit weisser Bemalung auf dunklem Untergrund und mit einpolierten Verzierungen fand sich auch in einigen Gruben von Drama "Merdžumekja". Diese charakteristische Keramik, die eine Übergangsstufe zwischen Karanovo IVa und Proto-Marica widerspiegelt, wurde kürzlich als Stufe Karanovo IVb benannt; Proto-Marica entspricht nunmehr Karanovo IVc.[31] Beim Vergleich der Abfolge an der unteren Tundža mit der aktuellen. Periodisierung des Siedlungshügels von Karanovo zeigt es sich, dass die Stufe III/IV von Karanovo im wesentlichen den Stufen Karanovo IIIb und IVa an der unteren Tundža entspricht. Das dortige Karanovo IVb ist

---

24 Lichardus/Fol u. a. 1996.

25 Vgl. Getov u. a. 1994, 11 ff; Lichardus/Fol u. a. 2000.

26 Vgl. Getov u. a. 1994, Abb. S.12; Nikolov 1998, 105 ff.

27 Georgiev 1961, 71 ff.

28 Lichardus/Iliev 2000, Abb.12; 15.

29 Vgl. Kāannčev 1973, Abb. 8; 9 und 10; Nikolov 1994, 164.

30 Iliev 2001.

31 Vgl. Lichardus/Iliev 2000, 80 ff.

hingegen in Karanovo selbst noch nicht erfasst und die Stufe Karanovo IVc entspricht der Periode Karanovo IV auf dem eponymen Siedlungshügel.[32]

Die Notwendigkeit einer neuen Gliederung der Periode Karanovo IV hat sich seit längerem abgezeichnet. Schon H. Todorova vermutete, allerdings ohne konkreten Angaben zu liefern, dass die Karanovo IV-Periode einmal in mindestens drei Stufen zu gliedern sei.[33]

Die an der unteren Tundža festgestellten Perioden Karanovo IIIa, IIIb, IVa, IVb und IVc, die wir in der überregionalen Chronologie als Mittelneolithikum bezeichnen, zeigen kulturell Verbindungen einerseits zum ostägäisch-anatolischen Raum, andererseits zu Thessalien und zum Zentralbalkan. Die Grundlagen für diese Entwicklung wurden gewiss, wie wir schon an anderer Stelle deutlich gezeigt haben,[34] mit dem zweiten anatolischen Vorstoß nach Südosteuropa gelegt, der die Kultur der Karanovo II-Periode mitgestaltet hat. Die Karanovo IIIa-Periode ist das Resultat einer lokalen, d.h. thrakischen Weiterentwicklung von Karanovo II Während Karanovo IIIb und Karanovo IVa machen sich erneut Kontakte zum nordwestanatolischen Raum bemerkbar; sehr gut zu vergleichen ist etwa die Keramik aus Orman Findanligi.[35] Während Karanovo IVb kommt erstmals die charakteristische, weiß auf dunkel bemalte Keramik vom Typus Tigani II/IIIa auf, zusammen mit den ebenso charakteristischen Politurmustern[36]. Darin werden ostägäische Einflüsse klar sichtbar, die mit der Saliagos- Kultur und vergleichbaren Erscheinungen in Verbindung stehen[37]. Karanovo IVc stellt wiederum eine lokale Entwicklung dar, die schließlich die Grundlage für die Entstehung der Marica-Kultur (Karanovo V) ausmacht.

Die für das mittlere Neolithikum aufgezeigten Verbindungen belegen während mehrerer Entwicklungsstufen wiederholt Kontakte Südostbulgariens zum ostägäisch-westanatolischen Raum. Es handelt sich ganz offensichtlich um mehrere Wellen anatolischer Vorstöße in Richtung Nordwesten. Die Gründe, die diese Vorstöße in den südosteuropäischen Raum verursacht haben, sind immer noch nicht klar erkannt, obwohl vieles dafür spricht, dass klimatische Veränderungen die auslösenden Faktoren bildeten. Es ist sicherlich kein Zufall, dass im thrakischen Raum während der Karanovo IV-Periode vermehrt Flachsiedlungen auftreten. In der Flachsiedlung von Drama "Gerena C" (Karanovo IVa) konnte sogar anhand archäozoologischer (N. Benecke) und pedologischer (J. Kubiniok) Untersuchungen gezeigt werden, dass in jener Zeit, weil Ackerbau in der Mikroregion von Drama kaum möglich war, verstärkt gejagt wurde,

---

32 Georgiev 1961, Taf.15.

33 Todorova/Vajsov 1993, 127.

34 Lichardus/ Lichardus-Itten 1989-1990.

35 Efe 1990.

36 Felsch 1988.

37 Alram-Stern 1996, 145 ff.

was wiederum, funktionsbedingt, zur Herstellung und Benutzung mikrolithischer Feuersteingeräte geführt hat.[38] Einige sachlich wenig informierte Forscher spekulieren, sobald derartige mikrolithische Feuersteingeräte im Neolithikum auftreten, über mesolithische Traditionen. Wie es die stratigraphisch abgesicherten Funde und Befunde aus Drama "Gerena" zeigen, ist eine derartige Deutung völlig unsinnig und weder nachzuvollziehen noch annehmbar.

Die neuesten Untersuchungen zur Stratigraphie von Vinča stammen, wie bereits erwähnt, von W. Schier. Wie allerdings M. Garašanin bereits dargestellt hat, lassen sich seine Ergebnisse mit denen der jugoslawischen Forschung ohne Schwierigkeiten in Einklang bringen.[39]

Die Stufe Schier A1ab (Gruben und die Schicht bis 9m Tiefe) entspricht Garašanins Stufe Ia, Schier A2 (Tiefe 9-8,5 m) stimmt mit Garašanin Ib überein, Schier A3 (Tiefe 8,5-8 m) entspricht Garašanin IIa, Schier B1a (Tiefe 8-7,6 m) geht mit Garašanin IIb1 konform, Schier B1b (Tiefe 7,6-7,1 m) kommt Garašanin IIb2 gleich und Schier B2 (Tiefe 7,1-6,5m mit Häusern in 7,05 und 6,6m Tiefe) entspricht Garašanin IIb3.

Schier kommt ausserdem zum Schluss, dass typologische Vergleiche zwischen Vinča- und Karanovo IV- Material, wobei er Nikolovs Stufe Karanovo III/IV ebenso wie Karanovo IVa an der unteren Tundža einbezieht, nicht hergestellt werden können. In seinen Überlegungen spielen die Schalen mit verdickten und verzierten Rändern und die Schulterprofilierung bei Schüsseln eine wichtige Rolle. Nach seiner Deutung erscheinen diese Formen in der Stratigraphie von Vinča "Belo Brdo" sehr spät (Vinča C1); auch nördlich von Vinča seien diese Formen erst spät belegt.[40] Weiter südlich jedoch, in der Stratigraphie von Supska "Stublina" seien diese Formen erstmals bereits in Vinča B1a (Supska, Schicht 8) nachgewiesen und ab dann auch in jüngeren Schichten belegt.[41]

Unserer Meinung nach sind jedoch Vergleiche ohne Weiteres anstellbar zwischen den stratifizierten Schichten von Supska "Stublina" und der neuen Sequenz von Karanovo. Die Schicht Supska 9 ist mit Karanovo IIIb, Supska 8 mit Karanovo IVa, Supska 7 mit Karanovo IVb, und Supska 6 wahrscheinlich mit Karanovo IVc gleichzusetzen.[42]

Ähnliche Vergleiche zwischen den stratigraphischen Abfolgen von Supska "Stublina" und Vinča "Belo Brdo" haben natürlich zu berücksichtigen, dass sich die in der nördlichen Zone der Vinča-Kultur liegende Siedlung von Vinča "Belo Brdo", an der Peripherie des Einflussbereiches des zweiten balkanoanatolischen Komplexes" befindet. In diesem Raum sind derartige weiträumige

---

38 Vgl. Lichardus/Gatsov u. a. 2000.

39 Garašanin 1997; ders. 2000.

40 Schier 2000.

41 Garašanin, M./Garašanin, D. 1979; Schier 2000, 351.

42 Vgl. Garašanin, M./Garašanin, D. 1979, Taf. 36-38; Taf. 29-3129-31; Taf. 21-24.

kulturelle Kontakte nur sehr schwach erkennbar. Es muss betont werden, dass Qualität und Quantität der Kontakte mit dem ostägäisch-westanatolischen Raum im Gebiet von Karanovo deutlich höher waren als im Gebiet von Vinča.

Deswegen ist auch verständlich, dass einerseits eine Reihe jeweils charakteristischer Formen wie Fußschalen, Plastiken und andere Kultgegenstände deutliche Unterschiede zwischen Karanovo III und IV auf der einen und Vinča-Turdaş auf der anderen Seite erkennen lassen, und andererseits die charakteristischen Karanovo III-Becherformen im Vinča-Bereich fehlen. Bei allen Unterschieden zeigt ein Vergleich der Verzierungen aber auch Gemeinsames. Verschiedene Formen der Einstichverzierung in Bändern oder Dreiecken machen ebenso wie die Kanneluren im Schulterbereich solche Verbindungen deutlich.

Obwohl zahlreiche kulturelle Gemeinsamkeiten vorhanden sind, unterscheiden sich Wiedergabe und Rhythmus der einzelnen Motive in den beiden Gebieten.

Nach dem bisher zur Verfügung stehenden Material zu urteilen, werden kulturelle Ähnlichkeiten und Verbindungen zwischen Karanovo und Vinča erstmals nach dem zweiten anatolischen Vorstoß in der Zeit von Karanovo II sichtbar. Eben diesen Vorstoß machen wir verantwortlich für die Entstehung der Vinča-Kultur. In der Periode Karanovo III, bzw. Vinča A1, kam es in beiden Gebieten zu einer eigenständigen, unabhängigen und regionalen Entwicklung, die die gemeinsame Grundlage nur noch entfernt widerspiegelt. Es ist nicht ausgeschlossen, dass auch im serbischen Raum ähnliche Vorgänge der Adaptation zwischen Starčevo und Vinča beobachtet werden können, wie sie im thrakischen Raum zu Tage treten, indem in einigen Siedlungen Karanovo III direkt auf Karanovo I folgt, während sich anderswo Karanovo II nach Karanovo I etabliert. Ähnliches scheint sich heute auch im Strumatal Südwest-Bulgariens abzuzeichnen, indem es sehr wahrscheinlich ist, dass in der Siedlung von Kovačevo in frühneolithischer Tradition bemalte Keramik bis in die Zeit von Karanovo III hineindauerte.

Einiges spricht dafür, dass in der Karanovo IIIb/IVa-Zeit eine weitere anatolische Einflusswelle Südosteuropa erreicht hat. Dies legen Vergleiche mit der Keramik aus Orman Findanligi nahe.[43]

Sowohl die Karanovo- wie die Vinča-Kultur haben dadurch abermals gemeinsame kulturelle Anregungen von außen erhalten. Im Vinča-Gebiet werden die neuen, aus Anatolien stammenden Elemente aber erst mit Vinča B1 sichtbar, während sie in Bulgarien schon am Ende von Karanovo IIIb fassbar sind und in Karanovo IVa, parallel zu Vinča B1, weiter beobachtet werden können.

Diese neuerlichen kulturellen Kontakte möchten wir als dritte Welle anatolischer Einflüsse bezeichnen. Ebenso wie die erste Einflusswelle zu Beginn des frühen Neolithikums und die zweite mit Karanovo II, hat auch die dritte Welle

[43] Vgl. dazu auch Garašanin 1997.

in beiden Gebieten zwar ähnliche Impulse ausgelöst, doch kam es anschließend zu vollkommen unterschiedlichen und unabhängigen Entwicklungen. Bei Überprüfung und Deutung solcher weiträumigen anatolischen Einflüsse muss allerdings berücksichtigt werden, dass diese Übertragungen in den südosteuropäischen Raum aus verschiedenen kulturellen Zentren Anatoliens vermittelt wurden. Schon bei der ersten frühneolithischen Welle kann man deutliche Unterschiede sehen, wenn man z.B. die bemalte Keramik von Südgriechenland (Knossos), Thessalien (Protoseskio), Südwestbulgarien (Kovačevo) Makedonien (Anzabegovo), Thrakien (Karanovo I) und der europäischen Türkei (Hoca Cesme) vergleicht. Auch bei der zweiten Welle sind, in denselben Räumen deutliche Unterschiede fassbar, wie es die Funde aus Fikirtepe, Agios Petros, Sesklo, ebenso wie die südgriechische Urfirnis- und die Karanovo II- Keramik belegen.

Was die dritte Welle betrifft, so müssen Ausmass und Wege der kulturellen Verbindungen noch detaillierter erforscht werden. Es zeigt sich allerdings, dass diese anatolischen Einflüsse nicht nur auf dem Balkan, sondern auch auf den Sporaden und in anderen ägäischen Gebieten nachgewiesen werden können.[44] Hierunter muss offenbar all das verstanden werden, was man ursprünglich als im ägäischen Raum auftretende "vinčoide" Elemente, insbesondere bei den Ritz - und Einstichverzierungen interpretiert hat. In unseren weiteren Überlegungen gehen wir sogar davon aus, dass auch die Karanovo IVb-Keramik an der unteren Tundža mit ihrer charakteristischen weißen Bemalung auf dunkler Oberfläche, mit den einpolierten Verzierungen, sowie den parallelen Ritzverzierungen ohne Negativmuster nicht nur auf Kontakte mit der Ostägäis hinweist, sondern auch weiträumige Verbindungen mit Anatolien andeutet, was schließlich für eine vierte anatolische Welle sprechen könnte. In diesem Zusammenhang sollte die Keramik aus Besik Tepe, Kum Tepe IA1 und Dundartepe in Betracht gezogen werden.[45] Es überrascht deswegen auch nicht, dass im Bereich der Feuersteinindustrie ebenfalls weiträumige Kontakte während des Mittelneolithikums erkennbar sind. Auch hier sind einerseits klare Verbindungen zwischen Karanovo und Vinča, andererseits deutliche Unterschiede zum vorangehenden Frühneolithikum zu erkennen.[46]

Bei der Auswertung der Keramik ist klar, wie dies schon Schier feststellen musste, dass sich zwischen den Stratigraphien von Vinča und Karanovo rein typologisch gesehen keine ins Detail gehenden direkten Vergleiche ziehen lassen.[47]

Die Synchronisierung muss deshalb mit Hilfe der benachbarten Kulturen und der nachgewiesenen Initialverbindungen zum anatolischen Raum durchgeführt werden.

---

[44] Efstratiou 1985; Alram-Stern 1996.

[45] Vgl. Parzinger 1993 und Thissen 1993.

[46] Vgl. Kaczanowska/Kozlowski 1991.

[47] Schier 2000.

Will man für die Zeit von Karanovo III und IV den bulgarischen Raum mit dem Zentralbalkan vergleichen, so muss man das Strumatal mitberücksichtigen,[48] wo in den Siedlungen von Balgāarčevo und Damjanica,[49] Sapareva Banja[50] und Kovačevo[51] wichtige Beobachtungen gemacht wurden. Erw ähnt werden muss vor allem die stratigraphische Abfolge von Balgāarčevo.

Typologische Vergleiche der Gefäßformen, unter Einbeziehung der Verzierungsysteme mit Einstichen, Ritzlinien und Kanneluren, machen deutlich, dass die Keramik der Schicht Balgāarčevo II,[52] die auch mit Sapareva Banja II zu vergleichen ist, beste Entsprechungen unter der Karanovo IVa-Keramik besitzt. Dagegen ist die klassische Balgāarčevo III- Keramik mit den charakteristischen profilierten Gefäßformen und einer Verzierung, die Kanneluren mit Einstichen kombiniert und nicht mehr durch Bänder begrenzt ist mit Sapareva Banja III und darüber hinaus mit Karanovo IVb in Thrakien vergleichbar.[53] Schließlich kann man die jüngste Entwicklung, Balgāarčevo IV, mit der kennzeichnenden bemalten Keramik vom Typus Akropotamos mit Proto-Marica und Karanovo IVc in Thrakien synchronisieren. Was die Gleichsetzung mit der Stratigraphie von Vinča betrifft, so ist auf die Feststellung von Perniceva hinzuweisen, dass Balgāarčevo II erst mit Vinča A3 gleichzusetzen sei.[54] Im Gegensatz dazu möchte Nikolov, basierend auf Vergleichen der Kannelurverzierungen das gesamte Vinča A mit Karanovo IV in eine Stufe stellen.[55]

Auch für Thessalien, Makedonien und den albanischen Raum lassen sich Verbindungen mit Karanovo III und IV herstellen. Die sicheren stratigraphischen Abfolgen in Thessalien zeigen, dass Karanovo IIIa mit dem Übergang zwischen Sesklo- und Dimini, mit der Stufe Zarkou, gleichzusetzen ist.[56] Karanovo IIIb entspricht Dimini-Tsangli, Karanovo IVa der Stufe Dimini-Arapi, Karanovo IVb der Zeit von Hagia Sophia (Otzaki A) und Karanovo IVc ist mit Otzaki B gleichzusetzen. Diese hier dargestellten und detaillierten Vergleiche zwischen der Dimini-Kultur und Karanovo III und IV können durch Gefäßformen, Henkel und zum Teil auch durch die Ritzverzierungen und die weiße Bemalung abgesichert werden.[57] Was die Entwicklung während des späten Neolithikums betrifft, so ist Karanovo V mit Otzaki C, klassischem Dimini (Dimini IV) und mit der charakteristischen ritzverzierten Keramik mit Negativ-Motiven gleichzeitig.[58] Der Beginn der frühen Kupferzeit, die Vinča D

---

48 Lichardus-Itten 1993a; dies. 1993b.

49 Pernicheva 1995.

50 Georgiev u. a. 1986.

51 Demoule/Lichardus-Itten 1994; Lichardus-Itten/Demoule u. a. 2000; Demoule/Lichardus-Itten 2001.

52 Pernicheva 1995, Abb. 4, 104- 126.

53 Ebd. Abb. 9, 277-318.

54 Ebd. 113.

55 Nikolov 1998, 198 ff.

56 Demoule/Gallis/Manolakakis 1988.

57 Vgl. Hauptmann/Milojčić 1969; V. Milojčić u. a. 1976; Hauptmann 1981.

58 Vgl. Hauptmann 1981, 50 ff; Beilage 1 und 4; Chourmouziadis 1977.

entspricht, ist durch die Gräber von Souphli (der ehemaligen "Larissa-Kultur) gekennzeichnet.[59] Typische grau- und schwarzpolierte Keramik ist allerdings nicht nur auf die frühe Kupferzeit beschränkt, sondern tritt zu verschiedenen Zeiten, beginnend mit der Dimini-Kultur und bis in die frühe Kupferzeit auf. Diese spezifische Keramik dokumentiert offenbar, dass während der verschiedenen Stufen der Dimini-Kultur nachweisbare Kontakte zur südlichsten Zone der Vinča-Kultur bestanden hatten.

In Griechisch-Makedonien spielt die Stratigraphie von Sitagroi eine wichtige Rolle, wobei insbesondere die Schichten I und II zu berücksichtigen sind.[60] Die Schicht Sitagroi I, die Schüsseln mit scharf profiliertem, abgesetztem Hals, Schalen mit leicht verdicktem Rand, Becher und Flaschen mit Kannelurverzierung enthält, kann man frühestens mit Karanovo IVa vergleichen.[61] Diese Zuordnung unterstützen auch verschiedene Typen von geknickten Henkeln mit rundlichen oder spitzen Endungen.[62] In der Schicht Sitagroi II ist Keramikbemalung in verschiedenen Kombinationen bis zu polychromer Ware nachgewiesen.[63] Für die Verbindungen mit der Karanovo-Chronologie ist besonders die weiße Bemalung wichtig, die erst von der Stufe Karanovo IVb an vorkommt.[64] Auch das Aufkommen flächendeckender Kanneluren in Sitagroi II und die Verlagerung der Profilierung unter den Schulterbereich sprechen für eine solche Zuordnung.[65] Eindeutige Verbindungen mit Karanovo IVc sind in der Sitagroi-Stratigraphie nicht gut fassbar, wenn auch gewisse Formen der Akropotamos-Keramik aus Sitagroi II Beziehungen mit Karanovo IVc anzudeuten scheinen. Es gibt sogar in Sitagroi IIIa noch einige Formen, die mit dem Ende von Karanovo IVc oder noch mit der frühesten Stufe Karanovo V, gleichgesetzt werden können. Dieser Zuordnung widersprechen auch die Beobachtungen von Vasilika C nicht. Die Periode Vasilika I mit der charakteristischen mattbemalten Keramik und Traditionen der Sesklo-Kultur kann frühestens mit der Zarkou-Stufe und folglich mit Karanovo III synchronisiert werden. Dagegen lässt sich die Keramik der Periode Vasilika II mit den charakteristischen Politurmustern und mit weisser Bemalung auf schwarzem, poliertem Untergrund frühestens mit Karanovo IVb vergleichen. Für diese Möglichkeit sprechen auch die Gefässe bei denen der Bauchknick in der unteren Gefäßhälfte angebracht ist.[66] Zusätzliche Verbindungen mit der Periode Karanovo IVb sind auch in den Straten 6 und 7 der Stratigraphie von Servia zu erkennen, obwohl das Material nur zum

---

59 Vgl. Lichardus/Lichardus- Itten 1994.

60 Keighley 1986.

61 Ebd, Abb. 11.1, 1-10; Abb. 11.4, 8-16; Abb. 11.2,3.4.13; Abb. 11.2, 7; Taf. 75, 1-9.

62 Ebd. Abb.11.6, 1- 7.

63 Ebd. 351; Taf. 80 - 84.

64 Ebd. Taf. 84, unten 1-5.

65 Vgl. ebd. Taf. 85, 10-12; Taf.11.13; Taf.11.15.

66 Vgl. Grammenos 1991.

Teil vergleichbar ist.[67] Herauszustellen ist vor allem die schwarzpolierte Keramik mit weisser Bemalung, die oft auch mit "Larissa-Keramik" verglichen wurde. In dem relativ kleinen albanischen Gebiet ist die mittelneolithische Entwicklung der sehr unterschiedlichen kulturellen Beziehungen wegen nicht einheitlich.[68]

Eine nachvollziehbare Differenzierung zwischen noch frühneolithischer und schon mittelneolithischer Keramik wurde hier noch nicht ausgearbeitet. Hervorzuheben ist hier allerdings die grau- und schwarzpolierte Keramik aus Dunavec I-II und Podgorie II, die mit Ritzlinien, Kanneluren und plastischen Elementen verziert ist. Die besten Vergleiche dazu finden sich in den Stufen Zarkou und Tsangli der Dimini-Kultur.[69] In denselben kulturellen Zusammenhang kann auch die südwestalbanische Cakran-Kultur gestellt werden, deren Keramik neben den eben erwähnten Verzierungsmerkmalen auch feine Einritzungen aufweist und die relativchronologisch mit der Danilo-Kultur an der ostadriatischen Küste gleichzusetzen ist.[70]

Tab. 1. CHRONOLOGISCHE VERGLEICHE ZWISCHEN SÚDOSTBULGARIEN, DEM ZENTRALBALKAN UND THESSALIEN.

Südostbulgarien	Zentralbalkan	Thessalien
Karanovo V Frúh (Marica-Kultur)	Vinča (6,50-6,00 m) Schier C1/Garašanin Gradac	Dimini-Otzaki C
Karanovo IVc (Proto-Marica)	Vinča (7,10-6,50 m) Schier B2/Garašanin IIb3	Dimini-Otzaki B
Karanovo IVb	Vinča (7,60-7,10 m) Schier B1b/Garašanin IIb2	Dimini-Otzaki A Hagia Sofia
Karanovo IVa	Vinča (8,00-7,60 m) Schier B1a/Garašanin IIb1	Dimini-Arapi
Karanovo IIIb	Vinča (8,50-8,00 m) Schier A3/Garašanin IIa	Dimini-Tsangli
Karanovo IIIa	Vinča (9,50-8,50 m) Schier A2/Garašanin Ib	Dimini-Zarkou
Karanovo II/III	Vinča Schier A1ab/Garašanin Ia	Sesklo
Karanovo II	Starčevo	Sesklo
Karanovo I	Starčevo (Donja Branjevina)	Protosesklo

67 Ridley/Wardle 1979.

68 Korkuti 1995.

69 Lichardus 1999, 745.

70 Benac 1979.

Abschließend möchten wir feststellen, dass, um die detailliert ausgearbeitete thrakische Stufenfolge Karanovo IIIa - IIIb und IVa - IVb - IVc erfolgreich mit der Vinča-Stratigraphie zu korrelieren, einerseits die Verbindungen Thrakiens zu Thessalien, Makedonien und Albanien und andererseits die bekannten Beziehungen der Vinča-Turdaş-Kultur zu diesen Gebieten unbedingt zu berücksichtigen sind. Nur so lässt sich eine vergleichende relative Chronologie zwischen Karanovo und Vinča erstellen (Tab. 1).

Abschließend möchten wir festhalten, dass die auf diesem Wege erarbeitete relative Chronologie zwischen Südostbulgarien, dem Zentralbalkan und Thessalien in keinerlei Widerspruch steht zu den heute bekannten Verbindungen zwischen Thrakien einerseits und Serbien anderseits mit den rumänischen Landschaften an der unteren Donau und den sich daraus ergebenden chronologischen Konsequenzen. Wichtig ist ferner festzustellen, dass die anatolisch-ostägäischen kulturellen Einflüsse nicht nur in den zwei frühneolithischen Wellen fassbar sind, sondern dass diese Verbindungen auch im Mittelneolithikum weiter bestanden haben, indem mindestens zwei weitere aufeinander folgende kulturelle Einflusswellen nachweisbar sind. Es zeigt sich dabei ganz deutlich, dass direkte Verbindungen zwischen Thrakien und dem Zentralbalkan erstmals mit der zweitenWelle am Ende des Frühneolithikums (Karanovo II) aufgezeigt werden können. Der darauffolgende, von uns als dritte Welle bezeichnete Vorstoß (Karanovo IIIb/IVa) bestätigt die zwischen Thrakien und den zentralen Gebieten des Balkans bestehenden kulturellen Verbindungen erneut.

Bei Bewertung dieser Kontakte zeigt sich allerdings immer klarer, dass die kulturellen Zentren in Thrakien und in Serbien im Mittelneolithikum vor allem die adaptierten und selbständig geprägten Elemente weitervermittelt haben in die nördlich liegenden benachbarten Gebiete. So werden die kulturelle Einflüsse der Karanovo III- und IV-Zeit aus gehend von der unteren Tundža und dem gesamten thrakischen Raum über das Balkangebirge nach Norden vermittelt, was hier zur Entstehung verschiedener kultureller Zentren geführt hat, wie es die Befunde und Funde aus Samovodene, Usoe, Ovčarovo-Gorata, Durankulak u. a. belegen.[71] Ähnliche kulturelle Vermittlungen sind auch bei der Vinča-Turdaş Kultur fassbar, als kulturelle Traditionen nach Norden, in Richtung Karpatenbecken, in die bereits herausgebildete Kultur der Linearbandkeramik vermittelt worden waren.[72]

Auch wenn man sich derzeit weitere Stratigraphien mit langer Dauer und nach Schichten vollständig ausgegrabenen Flächen wünschte, um die aufgezeigten Verbindungen weiter absichern zu können, so bleibt die Wichtigkeit der Schichtenfolgen von Karanovo und Vinča auch heute noch unumstritten.

---

[71] Vgl. dazu Todorova 1981; Todorova/Vajsov 1993; Nikolov 1998.

[72] Vgl. Garašanin 1989.

Literatur

1. **E. Alram-Stern,** *Die Ägäische Frühzeit.* 2. Serie. Forschungsbericht 1975-1993. 1 Band Das Neolithikum in Griechenland mit Ausnahme von Kreta und Zypern (Wien 1996).

2. **A. Benac,** *Prelazna Zona.* In: M.V. Garašanin, (Hrsg.), Praistorija jugoslavenskih zemalja II Neolitsko doba (Sarajevo 1979) 363-470.

3. **A. Benac,** *Vinča et les cultures contemporaines à l'ouest de la Yugoslavie.* In: D. Srejovic/N. Tasic (Hrsg.), Vinča and ist World (Beograd 1990)17-23.

4. **J. Chapman,** *The Vinča Culture of South-East Europe.* BAR Internat. Ser. 117 (Oxford 1981).

5. **G. Chourmouziadis,** *Hena eidikeumeno ergasterio kerameikes sto neolithiko Dimeni.* Athens Annals Arch. 10-2, 1977, 207-226.

6. **J.P. Demoule/K. Gallis/L. Manolakakis,** *Transition entre les cultures néolithiques de Sesklo et de Dimini: les catégories céramiques.* Bull. Corr. Hell. 112, 1988, 1-58.

7. **J.P. Demoule/M. Lichardus-Itten,** *Fouilles franco-bulgares du site néolithique ancien de Kovačevo (Bulgarie du sud-ouest).* Bull. Corr. Hell.118, 1994, 561-618.

8. **J.P. Demoule/M. Lichardus-Itten,** *Kovačevo (Bulgarie), Un établissement du néolithique le plus ancien des Balkans.* In: J. Guilaine (Hrsg.), Communautés villageoises du Proche-Orient à l'Atlantique (8000-2000 avant notre Zre) Séminaire du CollZge de France (Paris 2001), 85-102.

9. **T. Efe,** *An Inland Anatolian Site with Pre-Vinča Elements: Orman Fidanligi, Eskişehir.* Germania 68, 1990, 67-113.

10. **N. Efstratiou, Agios Petros.** *A Neolithic site in the Northern Sporades.* BAR Int. Ser. 241 (Oxford 1985)

11. **R.C.S. Felsch,** *Das Kastro Tigani. Die spätneolithische und chalkolithische Siedlung.* Samos Bd. 2 (Bonn 1988).

12. **M.V. Garašanin,** *Hronologija vinčanske grupe.* (Lubljana 1951)

13. **M.V. Garašanin,** *Centralno balkanska zona.* In: M.V. Garašanin, (Hrsg.), Praistorija jugoslavenskih zemalija II Neolitsko doba (Sarajevo 1979) 79-212.

14. **M. Garašanin,** *Vinča i vinčanska kultura u neolitu jugoistočne Evrope.* In: Vinča u praistoriji i srednjem veku (Belgrad 1984) 57-65.

15. **M. Garašanin,** *Beziehungen der Vinča-Gruppe zum Neolithikum der Ungarischen Tiefebene (Vinča, Szakalhát, Theiss).* In: S. Bökönyi (Hrsg.), Neolithic of Southeastern Europe and its near Eastern connections. Varia Arch. 2 (Budapest 1989) 59-64.

16. **M. Garašanin,** *Zu den Problemen der Vinča-Gruppe in Rumänien.* Balcanica 24, 1993, 7-20.

17. **M. Garašanin,** *Der späte balkanisch-anatolische Komplex - Ein Rückblick nach vier Jahrzehnten.* Starinar 48, 1997, 15-31.

18. **M. Garašanin,** *Zum Begriff der Balkanisch-Anatolischen Komplexes des Späten Neolithikums.* In: S. Hiller/ V. Nikolov (Hrsg.), Karanovo Bd. 3. Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa (Wien 2000) 343-347.

19. **M. Garašanin/D. Garašanin,** *Supska, neolitsko naselje vinčanske grupe.* (Beograd 1979).

20. **G.I. Georgiev,** *Kulturgruppen der Jungsteinzeit- und der Kupferzeit in der Ebene von Thrazien (Südbulgarien).* In: J. Böhm / S. J. De Laet (Hrsg.), L'Europe à la fin de l'âge de la pierre. Symposium Prague-Liblice-Brno 1959 (Praha 1961) 45-100.

21. **G.I. Georgiev,** *Neues über das Neolithikum Bulgariens.* In: Actes du IIe Congrès International d'Etudes sudest-européennes (Athen 1972) 81-88.

22. **G.I. Georgiev/V. Nikolov/V. Nikolova/S. Chochadziev,** *Die neolithische Siedlung Kremenik bei Sapareva Banja, Bez. Kjustendil.* Stud. Praehist. 8, 1986, 108-151.

23. **L. Getov/R. Katinčarov/J. Lichardus/F. Bertemes/I.K. Iliev,** *Rezultati ot razkopkite do s.* Drama, Jambolsko. Bulgarsko-germanska ekspedicija. Archeologičeski razkopki na praistoričeski obekti prez 1992 g. (Sofija 1994) 11-13.

24. **D.V. Grammenos,** *Neolithikes ereunes stin kentriki kai anatoliki Makedonia.* (Athen 1991).

25. **H. Hauptmann,** *Die deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki-Magula in Thessalien III: Das späte Neolithikum und das Chalkolithikum.* BAM 21 (Bonn 1981).

26. **H. Hauptmann/V. Milojčić,** *Die Funde der frühen Dimini-Zeit aus der Arapi-Magula, Thessalien.* BAM 9 (Bonn 1969).

27. **S. Hiller/V. Nikolov,** *Karanovo 1947-1997: Das Neolithikum. Forschungsgeschichte und Daten zur Stratigraphie.* In: S. Hiller / V. Nikolov (Hrsg.), Karanovo Bd. 3: Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa (Wien 2000) 7-10.

28. **F. Holste,** *Zur chronologischen Stellung der Vinčakeramik.* Wiener Prähist. Zeitschr. 26, 1939, 1-21

29. **I.K. Iliev,** *Oboštenie na rezultatite ot sondažnite archeologiceskiti proučvanija prez 2000 g.* v m. "Turskoto kjuse" kraj gr. Elhovo. Arch. otkritija i razkopki prez 1999-2000 g. (Sofija 2001) 33-34.

30. **B. Jovanović,** *Die Siedlung der Vinča-Kultur. Die Stratigraphie. Vinča u praistoriji i srednem veku.* Ausstellungskatalog (Beograd 1984) 194-199.

31. **M. Kaczanowska/J. K. Kozlowski,** *Vinča - eine lokale Evolution oder eine Diffusion? Ein Beantwortungsversuch, vom Standpunkt der Entwicklung der Spaltindustrie aus betrachtet.* Banatica 11, 1991, 19-32.

32. **M. Kānčev,** *Kulturna grupa Karanovo IV v Novozagorsko.* Archeologija Sofia 15, 1973, 42-51.

33. **J.M. Keighley,** *The Pottery of Phases I and II.* In: Renfrew, C. et al. (Hrsg.), Excavations at Sitagroi. A Prehistoric Village in Northeast Greece, Vol. I (1986) 345-392.

34. **M. Korkuti,** *Neolithikum und Chalkolithikum in Albanien.* Internat. Interak. Komm. Erforsch. Vorgesch. Balkans Monogr. Bd. 4 (Mainz 1995).

35. **G. Lazarovici,** *Die Periodisierung der Vinča-Kultur in Rumänien.* Prähist. Zeitschr. 56-2, 1981, 169-196.

36. **J. Lichardus,** *Die Entstehung des mittleren Neolithikums an der unteren Tundža.* Anatolica 19,1993 (Special issue on Anatolia and the Balkans Symposium), 85-98.

37. **J. Lichardus,** *Rez. zu: M. Korkuti, Neolithikum und Chalkolithikum in Albanien.* Internat. Interakad. Komm. f. Erforsch. Vorgesch. Balkans Monogr. 4 (Mainz 1995). Germania 79, 1999, 742-751.

38. **J. Lichardus/A. Fol/L. Getov/F. Bertemes/R. Echt/R. Katinčarov/I.K. Iliev,** *Bericht über die bulgarisch- deutschen Ausgrabungen in Drama (1989-1995).* in: 77. Ber. RGK 1996 (1997), 6-153

39. **J. Lichardus/A. Fol/L. Getov /F. Bertemes /R. Echt /R. Katinčarov/I.K. Iliev,** *Forschungen in der Mikroregion von Drama (Südostbulgarien).* Zusammenfassung der Hauptergebnisse der bulgarisch-deutschen Grabungen in den Jahren 1983-1999 (Bonn 2000).

40. **J. Lichardus/I. Gatsov/M. Gurova/I.K. Iliev,** *Geometric microliths from the Middle Neolithic site of Drama-Gerena (Southeast Bulgaria) and the problem of Mesolithic Tradition in South-eastern Europe.* Eurasia Antiqua 6, 2000, 1-12.

41. **J. Lichardus/I.K. Iliev,** *Das frühe und mittlere Neolithikum an der unteren Tundža (Südostbulgarien). Ein Beitrag zu den chronologischen und kulturellen Beziehungen.* In: S. Hiller / V. Nikolov (Hrsg.), Karanovo Bd. 3: Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa (Wien 2000) 75-108.

42. **J. Lichardus/M. Lichardus-Itten/G. Bailloud/J. Cauvin,** L*a Protohistoire de l'Europe.* Le Néolithique et le Chalcolithique entre la Méditerranée et la Mer Baltique, La Nouvelle Clio Ibis (Paris 1985).

43. **J. Lichardus/M. Lichardus-Itten,** *Probleme der griechischen Kupferzeit.* In: C. Dobiat (Hrsg.), Festschrift für Otto-Herman Frey zum 65. Geburtstag. Marburger Stud. Vor- u. Frühgesch.16 (Marburg 1994), 373-394.

44. **J. Lichardus/M. Lichardus-Itten,** *Der Komplex mit schwarz-, braun- und graupolierter Keramik und der Beginn des Mittelneolithikums in Südosteuropa.* Starinar 40-41, 1989-90 (1991), 43-49.

45. **M. Lichardus-Itten,** *Zum Beginn des Neolithikums im Tal der Struma (Südwest-Bulgarien).* Anatolica 19, 1993 (Special issue on Anatolia and the Balkans Symposium), 99-116.

46. **M. Lichardus-Itten,** *La vallée du Strymon - une route au Néolithique ancien?* In: Praistoriceski nachodki i izsledvanija, Sbornik v pamet na Prof. Georgi I. Georgiev 1993, 69-72.

47. **M. Lichardus-Itten/J.-P. Demoule/L. Perničeva/M. Grebska-Kulova/I. Kulov,** *Zur bemalten Keramik aus der frühneolithischen Siedlung von Kovačevo (SW-Bulgarien).* In: S. Hiller/V. Nikolov (Hrsg.), Karanovo Bd. 3: Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa (Wien 2000) 27-50.

48. **V. Mikov,** *The Prehistoric Mound of Karanovo.* Archaeology 12, 1959, 88-97.

49. **V. Milojčić,** *Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel-und Südosteuropas.* (Berlin 1949)

50. **V. Milojčić/A. von den Driesch/K. Enderle/J. Milojčić-v. Zumbusch/K. Kilian,** *Magulen um Larissa in Thessalien 1996.* BAM 15 (Bonn 1976).

51. **V. Nikolov,** *Spätneolithische Siedlungen in Thrakien: das Problem Karanovo IV* Saarbrücker Stud. Mat. Altkde. 2, 1993, 157-190.

52. **V. Nikolov,** *Beležki za periodizacijata i chronologijata na neolita v Trakija.* Godisnik Depart. Arch. NBU Sofija 1, 1994, 255-262.

53. **V. Nikolov,** *Periodisierung und Chronologie. Teil II: Feldforschungen - Neolithikum.* In: S. Hiller/V. Nikolov, Karanovo. Die Ausgrabungen im Südsektor 1984-1992. Österreichisch-Bulgarische Ausgrabungen und Forschungen in Karanovo Bd. 1 (Salzburg-Sofia 1997a) 49-53.

54. **V. Nikolov,** *Two Dwellings and Their Pottery Assemblages from the Karanovo III Layer in Tell Karanovo.* Archaeology in Bulgaria 1997b-1, 15-22.

55. **V. Nikolov,** *Proučvanija varchu neolitnata keramika v Trakija. Keramične kompleksi Karanovo II-III, III i III-IV v konteksta na severozapadna Anatolia i jugoiztočna Evropa.* (Sofija 1998).

56. **H. Parzinger**, *Studien zur Chronologie und Kulturgeschichte der Jungstein-, Kupfer- und Frühbronzezeit zwischen Karpaten und Mittlerem Taurus.* (Mainz 1993).

57. **L. Pernicheva,** *Prehistoric Cultures in the Middle Struma Valley: Neolithic and Eneolithic.* In: D. W. Bailey/I. Panayotov (Hrsg.), Prehistoric Bulgaria. Monogr. World Arch. 22 (Madison 1995) 99-147.

58. **C. Ridley/K. A. Wardle,** *Rescue excavations at Servia 1971-73. A preliminary report.* Ann. Brit. School Athens 74, 1979, 185-230.

59. **W. Schier,** *Untersuchungen zur Keramik von Vinča-Belo Brdo.* Banatica 11, 1991, 133-140.

60. **W. Schier,** *The Relative and Absolute Chronology of Vinča: New Evidence from the Type Site.* In: F. Drasovean (Hrsg.), The Vinča Culture, its Role and Cultural Connections (Timisoara 1996) 141-162.

61. **W. Schier,** *Vinča-Studien. Tradition und Innovation im Spätneolithikum des zentralen Balkanraumes am Beispiel der Gefäßkeramik aus Vinča-Belo Brdo (Zusammenfassung der Habil. Schrift) Arch.* Nachrichtenbl. 2-1, 1997, 37-46.

62. **W. Schier,** *Karanovo und Vinča. Möglichkeiten und Grenzen eines stratigraphischen Vergleichs.* In: S.Hiller/V. Nikolov (Hrsg.), Karanovo Bd. 3: Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa (Wien 2000) 349- 358.

63. **B. Stalio,** *Die Siedlung der Vinča-Kultur. Siedlung und Wohnstätte.* Vinča u praistoriji i srednem veku. Ausstellungskatalog (Beograd 1984) 34-41.

64. **L. Thissen,** *New Insights in Balkan-Anatolian Connection in the Late Chalcolithic: Old Evidence from the Turkish Black Sea Littoral.* Anatolian Stud. 43, 1993, 207-237.

65. **H. Todorova,** *Das Chronologiesystem von Karanovo im Lichte der neuen Forschungsergebnisse in Bulgarien.* Slovenská Arch. 29, 1981, 203-216.

66. **H. Todorova/I. Vajsov,** *Novokammenata epocha v Balgarija.* (Sofija 1993).

67. **M. Vasić,** *Preistoriska Vinča.* Bd. I-IV (Belgrad 1932-1936).

Novi nalazi minijaturnih neolitičkih sjekira od jadeita u Dalmaciji

Brunislav Marijanović
Zadar

Nedavno je u posebnim člancima posvećenim nalazima minijaturnih sjekira od jadeita i nefrita, N. Petrić obradio sve dosadašnje nalaze s područja Hrvatske. Prit tome je ukazao na već poznatu činjenicu o rijetkosti samog minerala, njegovoj prostornoj ograničenosti, malobrojnosti predmeta za čiju je izradbu korišten, zatim na velike mogućnost koju ovakvi nalazi pružaju u utvrđivanju pravaca kolanja rijetkih prirodnih sirovina, te njihovo značenje u proučavanju ekonomskih i kulturnih veza između prapovijesnih zajednica na širem europskom prostoru.[1] Svako, uz školjke Spondylus, jantar, opsidijan, neke druge vrste minerala i općenito druge vrste importiranih izrađevina kojima je sigurno moguće utvrditi provenijenciju, i mineral o kojemu je riječ, odnosno predmeti za čiju je izradbu upotrijebljen, zasigurno spadaju u tu vrstu vrijednih nalaza. Pri tome nije posebno važno radi li se o importu gotovoga proizvoda ili samo sirovine. To je, uostalom, uvijek i najteže posve sigurno utvrditi.

Obrađujući dotad poznate nalaze, N. Petrić je izrazio uvjerenje da se na području Hrvatske mora ozbiljno računati i s drugim nalazima ove vrste, kako u postojećim zbirkama tako i u budućim iskopavanjima.[2] Nalazi koje ovdje objavljujem potpuno potvrđuju takva očekivanja. Osim toga, kako ovi novi primjerci potječu iz okolice Zadra, sada se to područje, naravno računajući tu i davnašnje primjerke iz Ražanca,[3] iskazuje kao prostor s uvjerljivo najvećim brojem nalaza ove vrste, što već samo po sebi jasno pokazuje da su prapovijesne zajednice s ovoga dijela istočne jadranske obale vrlo rano uspostavile i održavale intenzivne veze sa zajednicama na suprotnoj jadranskoj obali.[4] Naime, posve je jasno da se pri razmatranju pitanja porijekla minerala od kojega

[1] N. Petrić 1995, 5-14; N. Petrić 1997, 14-15.

[2] N. Petrić 1997, 14.

[3] Isti.

[4] Jadeit, mineral metamorfnog porijekla, različite boje, a najčešće blijedozelen, zelen, modrozelen ili zelenobijel, na vrhovima djelomično proziran. Rijetko je zastupljen, a u svijetu ga ima samo na nekoliko lokaliteta: Italija, Korzika, Rusija, SAD (California), Burma, Japan i Kina (Tibet); M. Vrkljan - V. Babić - J. Takšić 1998, 424.

su izrađeni ovi artefakati mora računati upravo na ležišta u sjevernoj Italiji, jer je to njegov i najbliži i najprirodniji izvor. Razumije se, time se otvara pitanje postojanja još jednog komunikacijskog pravca između dvije suprotne jadranske obale, jer se ovdje ne može uzeti u obzir onaj već odavno poznati južni pravac: Vis-Palagruža-Gargano. No, sva ova pitanja ipak nisu povod objavi ovih nalaza. Uza sva spomenuta značenja ovakvi nalazi, po mome mišljenju, mogu imati još jednu dimenziju koja, koliko mi je poznato, do sada nije ozbiljno razmatrana.[5] Naime, budući da se radi o predmetima od glačanog kamena, koji u oblikovnom i tehničkom pogledu slijede tipološke obrasce i tehnološke standarde neolitičke industrije ove vrste, oni su, nekako po inerciji, odmah uvršteni u skupinu predmeta utilitarnog karaktera, uz već konvencionalnu napomenu da je za njihovu izradbu korišten materijal posebno pogodan zbog svoje kvalitete i čvrstoće, važne u njihovoj daljoj praktičnoj uporabi. Nema sumnje da su kvalitetnije vrste kamena pridonosile i kvaliteti samih artefakata, ali mi se čini da je ovako generaliziranje, ipak, nešto simplificiran pristup u rješavanju karaktera ovakvih nalaza. Osim toga, takav pristup otvara i čitav niz drugih pitanja povezanih s ekonomskom i društvenom strukturom onih neolitičkih zajednica s čijeg područja potječu takvi nalazi. Samo kao grubu ilustraciju, bez ambicije za cjelovitijim elaboriranjem i tih pitanja, ovdje ću navesti prirodan slijed problema koji se time otvaraju: skupocjenost materijala i ograničene mogućnosti njegove nabave pokreću pitanje ekonomskog položaja onih članova zajednice koji raspolažu takvim predmetima, a time se otvara i pitanje njihovog socijalnog statusa, odnosno problem postojanja mogućih razlika među pripadnicima zajednice, čime se dovode u pitanje uobičajena shvaćanja o odnosu kolektiviteta i individualiteta tokom starijih razdoblja prapovijesti. Između ostaloga, i to su razlozi zbog kojih treba promisliti o karakteru ovakvih nalaza u neolitiku, a to je i neposredan povod za objavu primjeraka koji su predmet ovoga članka.

Nalazi o kojima je riječ, za razliku od najvećeg broja onih koje donosi N. Petrić,[6] ne pripadaju kategoriji slučajnih nalaza, nego su dio građe prikupljene na sustavnom iskopavanju posve novog i ranije nepoznatog nalazišta - "Crno vrilo" - u Ninskom Dračevcu kod Zadra.[7] Njegovo je sustavno iskopavanje započelo tijekom 2001. godine, a bit će nastavljeno i u idućim godinama. Radi se o jednoslojnom naselju na kojemu je zastupljena isključivo impresso

[5] Razmatrajući religiju neolitskog čovjeka na središnjem Balkanu D. Garašanin je samo marginalno dotaknula i pitanje minijaturnih sjekira za koje drži da su služili kao amuleti; D. Garašanin, 1968, 251.

[6] Kako to i sam N. Petrić ističe, među dosadašnjim nalazima samo je jednoj sjekiri koliko-toliko moguće utvrditi stratigrafsku poziciju, što znači da ju se s određenim rezervama može vremenski i kulturno determinirati. To je sjekira iz Markove špilje za koju se može prihvatiti pripadnost mlađem neolitiku, odnosno hvarskoj kulturi. Već druga sjekira, ona iz V. Gorice, koju N. Petrić okvirno stavlja u neo-eneolitik, zbog očigledne vremenske i kulturne neodređenosti, u tomu pogledu nema veliko značenje. To, naravno, vrijedi i za ostale od ukupno 10 poznatih nalaza s područja Hrvatske; N. Petrić 1997, 14.

[7] B. Marijanović, 2001. (u tisku.)

kultura, pa ni pripadnost ovih sjekira toj kulturi nikako ne može biti upitna. Iskopavanje je dalo vrlo bogat fundus svih vrsta arheološke građe i po tome se već u ovoj fazi istraživanja "Crno vrilo" izdvaja među ostalim nalazištima starijega neolitika u Dalmaciji. Uz brojan keramički materijal s osebujnim ukrasnim sustavom, prikupljena je zavidna količina kremenih i koštanih artefakata čime je bitno obogaćen dosadašnji skroman fundus te vrste nalaza, zatim predmeti ukrasnog ili apotropejskog karaktera, te druge vrste artefakata. Posebno značenje imaju pouzdano utvrđeni ostaci stambenih objekata koji popunjavaju dosadašnju potpunu prazninu u poznavanju naseobinskih aspekata zajednica starijeg neolitika u Dalmaciji.

Tokom iskopavanja na "Crnomu vrilu", među ostalim nalazima, pronađene su ukupno tri sjekire od kojih su dvije potpuno sačuvane (sl. 1-2), dok je od treće sačuvan samo mali ulomak. Sve su sjekire pronađene unutar stambenih objekata, vrlo su malih dimenzija, gotovo minijaturne, a obrada im je iznimno visoke kvalitete. Vrlo su dobro sačuvane, a nijedna nema tragova bilo kakve uporabe. Manji primjerak u osnovi pripada tipu jezičastih sjekira, trapezoidnog je oblika s ravnom nešto ukoso odrezanom oštricom (sl. 1.), dok onaj veći ima prilično pravilan četvrtasti oblik i oštricu na obje uže strane (sl. 2.), a obje su izrađene od jadeita (nefrita).[8]

Dakle, osim vrijednosti koju imaju u vezi s činjenicama istaknutim na početku ovoga članka, nalazi ove vrste, po mome mišljenju, imaju još jednu dodatnu vrijednost. Oni, naime, otvaraju i važno pitanje njihove upotrebe i namjene. U vezi s time pitanjem, barem kada je riječ o nalazima s "Crnoga vrila", ne smije se izgubiti iz vida nekoliko važnih činjenica.

Prvo. Premda je litička industrija "Crnoga vrila" znatno bogatija nego na svim drugim nalazištima starijeg neolitika u Dalmaciji, odnos između kremenih i glačanih kamenih izrađevina osjetno je na strani prve skupine.

Drugo. Među pronađenim izrađevinama od glačanog kamena, sjekire su zastupljene isključivo spomenutim nalazima. Nema nijednog primjerka koji bi se veličinom približio istovrsnim primjercima uobičajenim na drugim neolitskim nalazištima.

Treće. Premda i sam upotrebljavam izraz sjekire, već je zbog funkcionalnih razloga očigledno da ovdje nije riječ o predmetima te vrste, već bi se u najboljem slučaju moglo raditi o malim dlijetima koja bi, ako bi imala takvu funkciju, služila finim i osjetljivim poslovima izrade sitnih artefakata.

I četvrto. Niti na jednom od pronađenih primjeraka ne mogu se uočiti bilo kakva, pa ni najsitnija, oštećenja uzrokovana njihovom upotrebom u radnom procesu.

Polazeći od ovih činjenica, te uzimajući u obzir rijetkost nalaza ovoga tipa i vrijednost samog materijala za njihovu izradu, sklon sam pretpostaviti da se kod svih ovih primjera i ne radi o predmetima praktične namjene. Kada bi

[8] Vrstu minerala odredila je dr. Maša Surić, mineralog s Odsjeka za geografiju Filozofskog fakulteta u Zadru, kojoj se ovom prilikom najtoplije zahvaljujem.

NAUKA I UMJETNOSTI SARAJEVO BIBLIOTEKA

Slika 1.

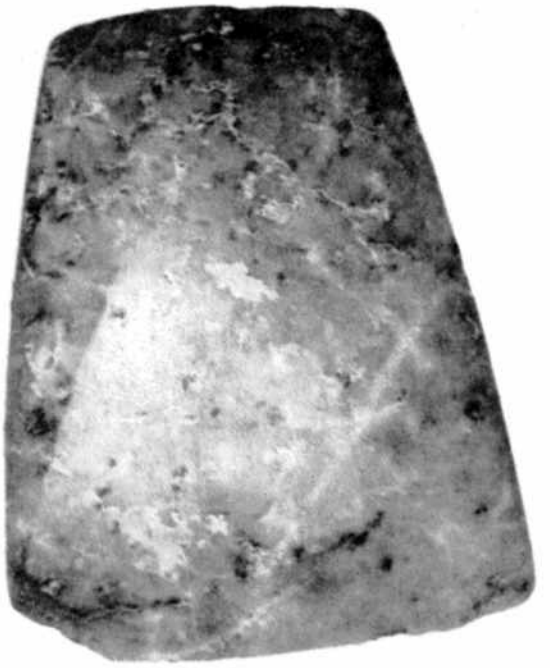

Slika 2.

imali takvu namjenu vrlo je vjerojatno da bi bili zastupljeni u znatno većem broju, makar i od manje vrijednog materijala, pogotovo ako su koristili u djelatnostima koje su uobičajene u neolitičkim zajednicama. S druge strane, moram se doista upitati koje su to djelatnosti koje bi zahtijevale ovakvu vrstu sitnog alata, pogotovo ako se zna da se i kost i drvo vrlo učinkovito obrađuju već i kremenim alatima, a definitivno i fino dotjeruje glačalima od sitnozrnog pješčara. Bez obzira na tvrdoću materijala i finoću u obradi ove vrste artefakata, njihova oštrica nije mogla polučiti takve učinke. Napokon, ako bi se i radilo o predmetima praktične namjene, ostaje pitanje zbog čega na njima nema baš nikakvih tragova upotrebe, odnosno pitanje zbog čega uopće nisu nikada korištene. S obzirom na to, držim da se vrlo ozbiljno mora razmišljati o njihovoj drukčijoj i posebnoj namjeni. Međutim, kako taj pojam posebne namjene u ovakvom izričaju ima vrlo široko, bolje reći neodređeno značenje, i ostavlja mogućnost različitih domišljanja, bit ću sasvim precizan. Pod posebnim značenjem uopće i ne pomišljam na neki kult.[9] Sjekire s "Crnog vrila" nisu instrumenti kulta niti ih uopće treba povezivati s vršenjem bilo kakvih obreda. Držim da su ovi, a posredno i neki drugi istovrsni nalazi s drugih neolitičkih nalazišta u Dalmaciji, pogotovo oni od skupocjenog materijala, imali sasvim drukčiji karakter[10], točnije mogli su imati apotropejski karakter i služiti kao amuleti.

S ovom pretpostavkom ulazi se u područje duhovnog života neolitičkih zajednica u Dalmaciji, posebno kulta i religije, odnosno onih pitanja o kojima je s aspekta arheološke građe i najteže raspravljati. Zbog toga ovdje i nemam ambiciju ozbiljnije i kompleksnije upuštati se u tu složenu problematiku, pa ću u vezi s tim iznijeti samo nekoliko marginalnih konstatacija. Naime, nema nikakve dvojbe da su se religijska shvaćanja prapovijesnih zajednica mijenjala u skladu s njihovim ukupnim razvojem, a posebno u skladu s promjenama, razvojem i napretkom u njihovoj gospodarskoj osnovi. U tomu kontekstu posve je vjerojatno da su kult i religijska shvaćanja neolitičkih zajednica i u formi i u sadržaju drukčiji od takvih shvaćanja u ostalim razdobljima prapovijesti, te da su vjerojatno i složeniji i sadržajniji od onih koje karakteriziraju paleolitičke zajednice, a manje složeni od religije brončanodobnih ili željeznodobnih zajednica. Dakako, neka se religijska shvaćanja - npr. vjerovanja vezana uz

---

[9] Za postojanje kulta kamene sjekire ili kulta u kojem su i one imale određeno značenje pokazuju podaci s neolitičkih nalazišta u Bosni. U Obrama II je sasvim sigurno posvjedočeno postojanje kulta kamene sjekire; A. Benac, 1971, 76-77. U starčevačko-impresso sloju Obra I tri kalupaste sjekire pripadale su vrlo složenom žrtveno-pogrebom kontekstu groba br. 3 i nedvojbeno imaju kultni karakter; A. Benac, 1973, . 29-35. Možda da bi se i na nalazištu starijeg neolitika u Vrbici moglo raditi o nekoj vrsti kulta pogotovo ako se prihvati podatak Z. Brusića da je tamo "u vatrištu najnižeg sloja naselja" nađena jedna mala glačana sjekirica od zelenog kamena; Z. Brusić 1995, 8.

[10] Pokušaj drukčijeg tumačenja nalaza ovoga tipa nikako ne znači da se utilitarni karakter unaprijed treba odbaciti kod svakog pojedinačnog slučaja, što dobro pokazuju istovrsni nalazi minijaturnih sjekira iz Obra II, koji se pojavljuju u fazi II toga nalazišta. Prema A. Bencu, izrađeni su od istih vrsta kamena kao i znatno veći i masivniji primjerci, a na oštricama svih primjeraka jasno su vidljivi tragovi uporabe; A. Benac, 1971, 83.

mrtve, plodnost i sl. - javljaju rano i zadržavaju vrlo dugo, doživljavaju samo promjene u formi a ne i u sadržaju[11], barem ne velike. Drugim riječima, u nekim religijskim aspektima više se mijenjaju vidovi kulta i njegove manifestacije, potom instrumenti i obredni predmeti nego sam kult. No, neovisno o tomu, nema nikakve dvojbe da se u zajednicama svih prapovijesnih razdoblja treba računati s nekim zajedničkim pojavama, a jedna od njih je vjerovanje u imaginarne sile koje djeluju u svim područjima njihova života. S druge strane, posve je vjerojatno da su jednostavniji oblici takvih vjerovanja, odnosno apstraktnije i neodređenije predodžbe o postojanju niza natprirodnih sila koje je trebalo pridobiti ili se od njihova djelovanja štititi, primjerenije zajednicama iz starijih i manje razvijenih razdoblja prapovijesti.

Neolitik je sigurno jedno od onih razdoblja u kojima još uvijek ne postoji izgrađen toliko složen religijski sustav i složena kolektivna svijest, koja bi isključila apstraktne oblike doživljavanja ljudske ovisnosti o prirodnim zakonima i prirodnim datostima, te njihovu uzročno-posljedičnu povezanost, što samo po sebi nužno uključuje i različite pokušaje apstraktnog djelovanja na imaginarne uzročnike pojava u svakodnevnom životu, posebice onih s negativnim učincima.[12] Jedno od efikasnih sredstava u tomu smislu, ne samo u svijesti neolitičkih zajednica, bili su zasigurno amuleti.

Kao što je iz komparativne etnologije dobro poznato, amuleti su predmeti kojima se pripisuju posebna moć, zbog čega se stalno nose sa sobom, obično oko vrata, kao zaštita od demona, uroka, bolesti i općenito djelovanja zlih sila. Amulet može biti svaki rjeđi predmet: životinjski zub, neke vrste drveta, drago i poludrago kamenje, plemenite kovine i dr., a uz nošenje nekih vrsta amuleta, npr. životinjskih zuba, vezana su i različita vjerovanja. Amuleti i njihovo nošenje pojava su koja je u prvomu redu karakteristična za zajednice na nižem stupnju razvoja i s jednostavnijim oblicima vjerovanja i religije, potom je općenito karakteristična za različite vrste i oblike praznovjerica neovisno o kulturnoj i psihosocijalnoj razvijenosti zajednice, a u modificiranom se obliku, premda s evidentno zadržanim osnovnim smislom, javljaju i u sasvim razvijenim socijalnim sredinama sa složenim religijskim sustavima, kada dobivaju značenje simbola karakterističnih za određeni religijski sustav i njegov sadržaj.

Sa stajališta neolitičkog čovjeka, njegova doživljavanja prirode i svijeta u kojem on sam nije aktivni sudionik nego oruđe prirodnih sila, zasigurno je

---

[11] To sasvim dobro pokazuju npr. velike razlike koje postoje među različitim kulturama u repertoaru predmeta obrednog karaktera, koji su vrlo često lokalna ili unutarkulturna karakteristika. Čak i unutar jedne pojave svojstvene velikom broju neolitičkih kultura - antropomorfne figuralne plastike - u tome pogledu postoje značajne razlike.

[12] To se opet vrlo dobro može uočiti na neolitičkoj antropomorfnoj plastici. Naime, iako je brojna i najčešće prikazuje ženski lik, ona je još uvijek samo personifikacija jedne univerzalne ideje o sili plodnosti ali ne i konkretno božanstvo. To dobro pokazuje i činjenica da je njihov najveći broj modeliran vrlo shematizirano, znatno rjeđe naturalistično, a posve rijetko realistično. Najčešće su bez prikazanih crta lica, dakle nepersonalizirane, s hipertrofiranim ili na drugi način posebno istaknutim atributima spola, čime se posebno naglašava upravo jedna opća apstraktna ideja, ali ne i božanska sila. To su u literaturi sve dobro poznate i već isticane značajke pa se na njima ne treba posebno zadržavati.

postojao čitav niz razloga i povoda zbog kojih je trebalo potražiti i osigurati odgovarajuće oblike zaštite, a jedan od njih je svakako bilo i nošenje amuleta. Moguću ovisnost njihove vrste, oblika i materijala od kojega su izrađeni o njihovoj ulozi zaštitnika od određenih sila teško je dokazati, ali ju ne treba ni sasvim odbaciti. Činjenica je, naime, da u građi s neolitičkih nalazišta postoje različite vrste izrađevina od kojih se barem za jedan dio može pretpostaviti da nemaju samo ukrasni karakter. U vezi s tim bi, možda, mogla biti indikativna upravo činjenica da je za njihovu izradbu korišten različit materijal, ali i činjenica da imaju posve različite oblike, što bi samo po sebi moglo ostaviti i mogućnost njihova različita apotropejskog značenja. Kameni predmeti koji bi se u ovakvoj pretpostavci mogli uzeti u obzir nisu naročito brojni, izrađeni su uvijek od drukčijih vrsta kamena nego druge vrste kamenih predmeta, a barem za jedan njihov broj teško se može pretpostaviti samo ukrasni karakter. U vezi s tim na umu imam prije svega još neke nalaze s "Crnoga vrila", ali i nalaze s drugih nalazišta na širem istočnojadranskom području. Naime, na "Crnome vrilu" pronađen je još stanovit broj malih kamenih privjesaka koji posve odudaraju od drugih izrađevina primarno ukrasnog karaktera, prije svega dosta često zastupljenih klasičnih privjesaka izrađenih od školjke Cardium,[13] kakvi se nalaze i na drugim neolitičkim naseljima.[14] Istovrsni privjesci potječu iz danilskog sloja u Smilčiću,[15] i samog Danila,[16] a na oba nalazišta pronađen je i manji broj minijaturnih kamenih sjekira.[17] U ovu skupinu spada i nalaz iz Vele spilje na Korčuli kojeg autori determiniraju kao sjekiricu,[18] premda je očigledno da se radi o duguljastom privjesku. S nalazišta u Vrbici potječe mali kameni privjesak gljivasta oblika kojemu sigurno nije moguće pripisati samo ukrasni karakter.[19] Nadalje, premda u ovome kontekstu nije moguće uspostaviti izravnu vezu s nalazima sa "Crnoga vrila", ovdje se ne smiju izgubiti iz vida ni kameni privjesci u obliku pločica iz Ravlića[20] i Hateljske pećine.[21] Napokon, u ovu skupinu ulazi i mali kameni privjesak u obliku sjekire iz tumula u Ulnovcu[22] koji je unatoč velikoj vremenskoj udaljenosti od primjeraka s "Crnoga vrila", možda i najbolja potvrđa ovakvom pokušaju interpretiranja minijaturnih sjekirica od jadeita. Možda bi u tome smislu trebalo uzeti u obzir i etimologiju naziva samog minerala, čije španjolsko značenje ukazuje upravo na njegov apotropejski karakter.[23]

---

[13] B. Marijanović 2001, (u tisku).

[14] Š. Batović 1979, LXXVII, 6; LXXXI, 12.

[15] Isti, LXXXI, 10.

[16] Isti, LXXXI, 11.

[17] Isti, LXXXII, 2-3, 5; LXXXVIII, 1-3.

[18] B. Čečuk/D. Radić 1995, 11.

[19] Z. Brusić 1995, 8.

[20] B. Marijanović 1981, T.V., 4-5.

[21] B. Marijanović 2000, T.I., 7.

[22] M. Menđušić 2000, 44.

[23] Pietra de jada = kamen protiv bolova u slabinama.

Ovdje se svakako postavlja pitanje: zbog čega bi se minijaturnim sjekirama uopće mogla pripisati uloga amuleta? Držim da bi se u odgovoru na to pitanje ovdje sasvim dobro mogle upotrijebiti upravo misli A. Benca iznesene u vezi sa sjekirama pronađenim u kultnom postrojenju u Obrama II: *"Ako uzmemo u obzir kakvu je ulogu kamena sjekira igrala u životu neolitskog čovjeka, taj je kult prilično normalna pojava. Nećemo reći da prethodi, ali ovaj kult ima iste osobine kao i kasniji kult labrisa na Mediteranu. U našem naselju kult kamene sjekire je bio spojen sa vatrom i zato bi one mogle predstavljati i simbol sunca ili vatre."*[24] Dakako, za razliku od ovoga vrlo duhovitog rješenja vezanog uz nalaze iz Obra II, u ovoj se interpretaciji ne radi o nekom određenom kultu, ali je smisao u osnovi posve isti.

Summary

In this article two miniature jadeite hatchets are dealt with, found at the newly-discovered site of the Impresso culture "Crno vrilo" near Zadar. On this occasion, the author considers the question of their genuine purpose, taking into consideration previously known findings of this kind on wider area of the eastern Adriatic coast.

The author directs readers' attention to the fact that among artifacts made of polished stone, commonly rare in the Neolithic in the Dalmatian area, miniature hatchets are the most numerous, that none of the found hatchets shows any damage caused by its use in the working process, and that functional reasons make it obvious that they cannot be artifacts functioning as proper hatchets. Considering that fact, and the fact that the hatchets were made of very valuable materials, the author suggests that these findings did not necessarily have a practical purpose, but that they could have been used as amulets.

In relation to this thesis, the author mentions other objects made of polished stone that didn't have practical purpose, but they were not merely decorative either, according to the author, so he considers them as objects of apotropaic character too. The author finds support for his thesis in undoubtedly cultic context of the stone hatchets found in Obre I and Obre II and in the finding of a miniature hatchet from the Eneolithic tumulus Ulnovac near Šibenik, obviously meant to be worn as a pendant.

[24] A. Benac, 1971, 77.

Literatura

1. **Benac, Alojz** 1971, Obre II, *Naselje butmirske kulture na Gornjem polju,* GZM n. s. XXVI, Sarajevo, 1971.

2. **Benac, Alojz** 1973, *Obre I., Naselje starčevačko-kakanjske kulture na Raskršću,* GZM n. s. XXII/XXVIII, Sarajevo 1973.

3. **Brusić, Zdenko** 1995, *Naselje iz starijeg neolitika u Vrbici kod Bribira, Diadora,* 16-17, Zadar 1995.

4. **Čečuk, Božidar / Radić, Dinko** 1995, *Pretpovijest otoka Korčule,* Katalog izložbe (Dubrovnik, rujan-listopad 1995), Dubrovnik, 1995.

5. **Garašanin, Draga** 1968, *Religija i kult neolitskog čovjeka na centralnom Balkanu,* Neolit centralnog Balkana, Beograd, 1968.

6. **Marijanović, Brunislav** 1981, *Ravlića pećina (Peć Mlini),* GZM n.s. 35/36, Sarajevo, 1981.

7. **Marijanović, Brunislav** 2000, *Prilozi za prapovijest u zaleđu Jadranske obale,* Zadar, 2000.

8. **Marijanović, Brunislav** 2001, *Prilog daljem poznavanju starijeg neolitika u Dalmaciji,* Radovi Filozofskog fakulteta, Razdio povijesnih znanosti, 39/26, Zadar, 2001.(u tisku).

9. **Menđušić, Marko** 2000, *Danilo u pretpovijesti, Danilo,* Arheološki vodič, Županijski muzej Šibenik, Šibenik, 2000.

10. **Petrić, Nikša** 1995, *Sjekire od žada i nefrita u pretpovijesti Hrvatske,* Historia archaeologica, 26, Pula, 1995.

11. **Petrić, Nikša** 1996, *Prapovijesni nalazi iz Ražanca kod Zadra,* Diadora, 18-19, Zadar, 1997.

12. **Vrkljan, M. -Babić V. -Takšić, J.** 1998, *Mineralogija,* Školska knjiga, Zagreb, 1998.

Metalurgija bakra eneolitskog perioda na Centralnom i Zapadnom Balkanu

Borislav Jovanović
Beograd

Ako se uporede društvene promene tokom eneolitskog perioda Centralnog i Zapadnog Balkana, kao i istovremeni razvoj metalurgije bakra i zlata, uočava se uska veza između ekonomskog napretka i unutrašnje organizacije arheoloških kultura tog vremena. Termin "dezintegracija" podunavsko - balkanskih kultura mlađeg neolita, označava ustvari duboke promene u njihovoj društveno - socijalnoj strukturi. Zemljoradnja takođe nije prestala da postoji: ona je samo izgubila svoju vladajuću ulogu u socijalnom i religioznom sistemu mlađeg neolita.

*

Pomeranje vremenske granice uvođenja metala u upotrebu na Centralnom i Zapadnom Balkanu u dublju starost, izvršeno je postepeno, zahvaljujući pojedinačnim nalazima bakarnih artefakata, ali i paralelnom postojanju primarnog rudarstva bakra. Tradicionalne kulture ovog prostora, prethodno opredeljene u kasni neolit, našle su se tako u ranom eneolitu (Vinča, Butmir, Sopot).

Tim činom, kao i drugim razlozima, pokrenuta je diskusija o značenju pojma eneolit (ili bakarno doba), zapravo o njegovoj sadržini. Izronila je stara nedoumica o tome, koliko je brojnost metalnih nalaza presudno merilo za relativnu hronologiju date kulture.[1] Ostavljajući ovde po strani rasprave arheometalurskog karaktera, korisno je razmotriti još jedan termin često korišćen za razdvajanje kasnog neolita od ranog eneolita, koji glasi "dezintegracija kultura kasnog neolita".

Nova klasifikacija završnih faza vinčanske ili lendjelske kulture u rani eneolit, izjednačuje ih, u relativno - hronološkom pogledu sa onim kulturama, koje su već ranije određene kao ranoeneolitske: npr. Tiszapolgár i njena mlađa etapa, Bodrogkeresztúr. Samim tim se termin "dezintegracija" može shvatiti kao šira društvena promena, koju treba razmotriti iz drugog ugla. Ako su

[1] Lichardus 1991, 765 - 780; Jovanović 1991, 575 - 578.

prethodne dve kulture rezultat postepenog razvoja mlađe neolitske potiske kulture, tada je njihova ekonomska snaga samo ojačana postankom i daljim snaženjem rane metalurgije bakra.[2]

Jedan od takvih primera je i datovanje poznatih ostava bakarnih artefakata sa Pločnika kod Prokuplja (I-IV), sada konačno određeno poslednjim sistematskim istraživanjima ovog prostranog nalazišta. Na podu stambenog objekta horizonta III nađeno je, u zatvorenom nalazu sa keramikom, bakarno dleto identično sa već poznatim primercima iz ostava. Taj horizont odgovara prelazu sa starije na mlađu vinčansku kulturu, što znači gradačkoj fazi.[3]

Drugim rečima, dleto iz navedenog stambenog objekta pripada početku rane metalurgije bakra, ali i rudarske eksploatacije karbonatnih ruda, sa malahitom kao nosiocem. Podudarne rezultate pružilo je i sistematsko iskopavanje vinčanskog naselja Belovode u dolini Mlave, pruživši pouzdani stratigrafski dokaz za korišćenje malahita čak i u predgradačkoj fazi.[4]

Događaji koji na Centralnom Balkanu slede gradačkoj fazi, označavaju kraj mirnog saživota i najznačajnijih kultura Centralnog i Zapadnog Balkana: vinčanske i butmirske. Prostrana teritorija južne Vojvodine, prethodno zaposednuta vinčanskom kulturom, prelazi u posed osvajačkih kultura ranog eneolita iz Potisja i Transdanubije (Hunjady Halom - Vajska, Tiszapolgar, Lengel IV). Sva naselja mlađe vinčanske kulture u Sremu, stradala su u opštim požarima (Kormadin, Gomolava, Beletinci); slična sudbina zadesila je i naselja na desnoj obali Dunava (Banjica), ne poštedevši ni samu Vinču - Belo Brdo.

Manja nekropola Bodrogkeresztur grupe (četiri groba), bila je ukopana do nivoa poslednjeg stambenog horizonta Vinče, uništenog inače u opštem požaru. Stratigrafski položaj ovih grobova, upućuje nesumnjivo na Tiszapolgar kulturu kao vinovnika spaljivanja Vinče - ili se to odigralo bar u vreme njenog prodora u Podunavlje. Utvrđeno Tiszapolgar naselje, otkriveno je na primer kod Belegiša, uzvodno od Zemuna (Šančine).[5] Ali trajnije prisustvo ove prve ranoeneolitske kulture iz istočne Panonije, koja je prekoračila na desnu obalu Dunava, nije ustanovljeno na Centralnom Balkanu.

Takođe nisu jasna dešavanja na istoj teritoriji u vremenu između ukopavanja grobova Bodrogkeresztur grupe na Vinči - Belo Brdo i pojave badenske i kostolačke keramike u Pomoravlju. Ostavljajući po strani diskusije o trajanju ili nadživljavanju kasne vinčanske kulture na njenom matičnom području, uočljiva je učestala slična upotreba novoimenovane, završne faze vinčanske kulture. Ta pretpostavljena faza, nazvana prema poznatoj podeli V. Milojčića, D - 3, uz postojecu D - 2, neposredan je proizvod tipološke procene posebne vrste keramike, sa kasnovinčanskog nalazišta Divostin kod Kragujevca. Upadljiva po

---

[2] Garašanin 1983, 22 - 23; Benac 1983, 38 - 40.

[3] Sljivar 1996, 94 Fig. 8; 97 Fig. 10; Govedarica 2001, 154-159.

[4] Sljivar / Jacanović 1996, 178, Pl. 1, Fig. 1.

[5] Tasić 1984, 69, Sl.43, 44; Idem 1995, 115.

svojim evoluiranim formama plitkih zdela i pehara sa jednom ili dve trakaste drške - koji se podjednako ne uklapaju ni u keramografiju kasne Vinče, niti u ranu etapu Bubnja (Ia), divostinska grnčarija je protumačena za, do sada nepoznatog predstavnika završne faze (D-3) klasične varijante vinčanske kulture. Razlog za ovu slobodniju tipološko-stratigrafsku kombinaciju je nedostatak keramike tipa Divostin, na samom nalazištu Vinča - Belo Brdo.[6]

***

Naslednici kasne vinčanske kulture su po svoj prilici neposredni potomci, zastupljeni u Pomoravlju fazama Bubanj Ia - b. Postepeno obrazovanje kasnog eneolita ovog tipa, čija je relativno - hronološka odrednica potvrđena i prisustvom kostolačke (Cotofeni) keramike na Bubnju, ne odigrava se više na prostoru klasične varijante vinčanske kulture. Prema sadašnjem stanju istraživanja, period između prestanka života mlađe vinčanske kulture na Centralnom Balkanu i pojave panonskog kasnog eneolita ostaje nedovoljno razjašnjen, zamenjen ponekad - kako se videlo - nazivima Vinča D2 - D3, ili post - Vinča. Nije sasvim jasna ni relativno - hronološka pripadnost i poreklo vinčanskih gradinskih naselja u Zapadnoj Srbiji (Stapari, Radoinja - Pljosna Stijena), ili sličnih planinskih naselja.[7]

Novu populaciju kasnog eneolita na centralnom Balkanu predstavljaju u stvari nosioci kostolačke kulture, usko povezani u Istočnoj Srbiji sa Cotofeni kulturom. Ta mešovita zajednica dopire na zapad sve do doline Velike Morave u fazi Bubanj - Hum II (gradinsko naselje Ostrikovac - Djula).[8]

Vučedolska kultura, završna za kasni eneolit Srednjeg Podunavlja i Posavine, nije se spuštala dublje na jug Centralnog Balkana, sa graničnim nalazištima Đurđevačka Glavica i Jasik u Srbiji.[9]

Međuzonu između Centralnog i Zapadnog Balkana čini Zapadna Srbija sa Podrinjem, s tim što leva obala Drine već pripada kulturnom krugu Istočne i Centralne Bosne. Donekle neočekivani po svom dugom trajanju, neposredni kontakti ranoeneolitskih kultura južne Panonije, Posavine i Centralnog Balkana, takođe su ostvareni na ovom području (Gradinska naselja, Bodnjik kod Družetića i Likodra kod Koceljeve). Na Likodri je zastupljen, prema utvrđenoj stratigrafiji, niz kultura kasnog eneolita: Cernavoda III - Boleraz (sloj 4), Baden II - III, Cotofeni II - III (sloj 3), elementi Kostolca i Vučedola (sloj 2).[10]

Bakarni artefakti nisu česti nalazi na lokalitetima o kojima je reč, pa se njihovo poznavanje i upotreba može pretpostaviti prema relativnoj hronologiji zastupljenih kultura. U svakom slučaju, ovde se može sa sigurnošću računati

---

6 Jovanović 1992, 8-9, Tab. 2; Madas 1998, 143-150, Pl. I-III

7 Garašanin 1972, 72.

8 Garašanin 1997, 146, ABB.1; Stojic 1996, 358, Pl. III - IV

9 Dimitrijević 1979, 310 - 311.

10 Garašanin 1979a, 438; Palavestra i dr. 1996, 192.

na masivna oruđa - sekire, čekiće i uska dleta, uz uobičajeni, jednostavni nakit i sitan alat od bakra. Krstaste sekire sa suprotstavljenim sečivima, poznate su u Karpatskom basenu već od vremena Bodrogkeresztur kulture, mogu se takođe očekivati i na području Zapadne Srbije, kao što je, na primer, koncentracija nalaza u Posavini i na Ceru.[11]

Zapadni Balkan izdvaja granična, složena butmirska kultura, formirana od elemenata starijeg i mlađeg neolita Centralnog Balkana i primorskog pojasa, koje čine: kompleks impresso keramike Danilo - Smiljčić, Starčevačka kultura, regionalna grupa Kakanj i starija vinčanska kultura.[12] Dalje ka jugu se proteže pretpostavljena zona kontakta jadranskog i kontinentalnog, starijeg i mlađeg neolita. Sa istoka i severa su prisutne vinčanska kultura i spotska kultura - ova poslednja, zapravo vinčanska varijanta sa elementima panonskog tipa (lendjelska kultura).

Dok se na Centralnom Balkanu dešavaju nasilne migracije sa severa i "razvlašćivanje" mlađe vinčanske kulture, uz obrazovanje mešovitog sastava ranoeneolitskih populacija Zapadne Srbije, dotle na Zapadnom Balkanu započinje dugotrajna evolucija lasinjske kulture - za sada nedovoljno razjašnjena. Nedostatak širih istraživanja u kontaktnoj zoni jadranskog i kontinentalnog neolita je primetan, ali se dve komponente - izmenjena jadranska i lokalna lendjelska, mogu sasvim izvesno uočiti.[13]

Čini se da Zapadni Balkan nudi nešto jednostavniji razvoj ranog eneolita, izuzimajući tu lasinjsku kulturu, jer je mlađa butmirska kultura već ranoeneolitska (prema sinhronizaciji sa vinčanskom i poređenju sa lasinjskom kulturom Gornja Tuzla, Vis kod Modrana). Pozni eneolit je predstavljen kulturama Srednjeg Podunavlja i Centralnog Balkana: badenskom, kostolačkom i vučedolskom. Razvijena metalurgija bakra u sve tri kulture dobro je poznata, ubrajajući tu i prve, sigurne proizvođačke centre: Saloš kod Slavonskog Broda (badenska kultura); Vučedol kod Vukovara, Vinkovci - tržnica i Debelo Brdo kod Sarajeva (vučedolska kultura).[14] Kostolačko naselje na Gomolavi kod Hrtkovaca raspolaže - prema postojećim nalazima - sitnim bakarnim alatom, ali i livačkim sudovima.[15]

Pregled masivnih bakarnih oruđa i oružja za teritoriju Zapadnog Balkana, najbolji je pokazatelj njihove značajne zatupljenosti (i izrade), sa masovnom pojavom završnog tipa poznog eneolita: sekire sa jednom oštricom i cilindričnim usadnikom.[16]

---

11 Stojković 1982, 45, T. I-III

12 Benac 1979, 449 - 452; Perić 1995, 81 - 84.

13 Dimitrijević 1979, 142 - 146; Jovanović 1991, 126 - 130.

14 Lozuk 1995, 56, Fig.2 - 8; Durman 1983, 23 - 38.

15 Petrović / Jovanović 2002, (u štampi).

16 Žeravica 1993, 127 - 130, Taf. 50.

Poznata naselja u Bosni, Pivnice kod Odžaka (Posavina) (kostolačka kultura) i Zecovi kod Prijedora (vučedolska kultura), su utvrđene gradine, nastanjene duže vremena.[17]

***

Ako se sada uporedo sagledaju društvene promene tokom eneolitskog perioda Centralnog i Zapadnog Balkana i paralelne tehnološke faze metalurgije bakra u nastajanju na istom prostoru, uočava se uska veza između proizvodnog napretka i unutrašnje organizacije arheoloških kultura tog vremena.

Termin "dezintegracija", ili "razgradnja", upotrebljen za završetak života klasičnih balkanskih kultura mlađeg neolita, pokriva ustvari duboke promene u proizvodnoj i društveno - socijalnoj strukturi tih kultura.

Stvaranje nove materijalne kulture, prouzrokovano je izmenjenim uslovima života i izmenjenom socijalnom strukturom. Završetak dugotrajne premoći agrikulturnog, ruralnog mlađeg neolita, dramatično izražen u prvim osvajačkim migracijama, gubitku velikih teritorija, potrazi za rudnim ležištima i njihovom prisvajanju, izgradnji prvih utvrđenja na gradinama - pre je nastajanje novog društvenog i socijalnog poretka[18], nego zamor i nestajanje prethodnog. Najzad, zemljoradnja nije ni potisnuta, niti je prestala da postoji u eneolitskim zajednicama Centralnog i Zapadnog Balkana: ona je samo izgubila svoju vladajuću ulogu, koju je posedovala u prethodnom proizvodnom i religioznom sistemu mlađeg neolita.

Summary

The traditional Late Neolithic cultures (Vinča, Butmir, Sopot) have been dated to the Early Eneolithic on the base of new finds of copper artefacts and parallel apearance of the primary copper mining. Some discussions dealing with the meaning of the notion of the Eneolithic / Copper Age - more precisely of its contents - have also been established.

Putting aside other treatises of archaeometallurgical character, we would like here to examine the term often used for the separation of the Late Neolithic from the Early Eneolithic, namely: "A disintegration of the Late Neolithic cultures".

Determination of the Late Vinča or the Lengyel culture in the Early Eneolithic, equalize them with the cultures already defined as the Early Eneolithic: Tiszapolgár and Bodrogkeresztúr.

[17] Benac 1962, 21; Idem 1959, 20 - 30.

[18] Benac 1988, 42.

Therefore the term "disintegration" refers more to the changes in tribal organization caused by the introducing of copper mining and metallurgy.

If one compares those changes during the Early Eneolithic with the parallel development of the copper and gold metallurgy, noticeable is an influence of the latter on the social organization of the archaeological cultures belonging to the period in question.

The end of the long duration of the agricultural Late Neolithic, characterized by the first violent migrations, demands for and usurpation of rich ore deposits, construction of the first hill-forts gave quite a clear picture of the arising of the new tribal and social order. In the meanwhile agriculture did not diminish or weaken: it only lost the leading role in the social and religious sistem of the Late Neolithic.

Literatura

1. **Benac A.** 1959, *Slavonska i ilirska kultura na prehistorijskoj gradini Zecovi kod Prijedora,* GZM, n.s. XII, 1959,13 - 51, Tab.1 - 20.

2. **Benac A.** 1962, *Pivnice kod Odžaka i neki problemi kostolačke kulture,* GZM, n.s. XVII, 1962, 21 - 40, Tab.1 - 10.

3. **Benac A.** 1979, *Mlađe neolitsko doba (Butmirska kulturna grupa), Prelazna zona.* ANUBIH, Centar za balkanološka ispitivanja, Praistorija jugoslovenskih zemalja II, Neolitsko doba (Sarajevo 1979), 363 - 470.

4. **Benac A.** 1983, *La desintegration des cultures neolithiques et la formation des nouveaux groupes dans le Balkan du nord-ouest.* Dans: Benac A. (red.), La transition du neolithique a l'age du bronze, Godišnjak XXI, ANUBIH, Centar za balkanološka ispitivanja 19 (Sarajevo 1983), 37 - 46.

5. **Benac A.** 1990, *Quelques exemples des changements socio-economiques dans les periodes prehistoriques en Yugoslavie.* Dans: Benac A. (red.), V Poljsko-jugoslovenski okrugli sto: "Les relations socio-economiques du neolithique jusqu'a l'age du fer dans certaines regions europeennes", Sarajevo 1988, Godišnjak XXVIII, ANUBIH, Centar za balkanološka ispitivanja 26, Sarajevo 1990, 35 - 46.

6. **Dimitrijević S.** 1979, *Vučedolska kultura, vučedolski kulturni kompleks.* ANUBIH, Centar za balkanološka ispitivanja, Praistorija jugoslavenskih zemalja III, Eneolit (Sarajevo 1979), 267 - 341; Lasinjska kultura, 137 - 181.

7. **Durman A.** 1983, *Metalurgija vučedolskog kulturnog kompleksa,* Opuscula archaeologica 8, 1983, 1 - 87.

8. **Garašanin M.** 1972, *Vinčanska grupa.* Praistorija na tlu Srbije I, Srpska književna zadruga (Beograd 1972), 65 - 127.

9. **Garašanin M.** 1983, *Considerations sur la transition du neolithique à l'âge du bronze dans les regions centrales des Balkans.* Dans: Benac A. (red.), La transition du neolithique à l'âge du bronze, Godišnjak XXI (Sarajevo 1983), 21 - 26.

10. **Garašanin M.** 1997, *Zu den Problemen der Gruppe Bubanj - Hum II* In: Cornelia Becker et al. (herausg.), Kronos, Beitrage zur Prahistorischen Archaologie zwischen Nord - und Sudosteuropa, *Festschrift für Bernhard Häansel* (Espelkamp 1997), 143 - 148.

11. **Garašanin M.** 1997a, *Die spatkupferzeitliche Siedlung Likodra in Westserbien.* In: P. Roman (ed.), The Thracian World at the crossroads of civilisations, The 7th International Congress of Thracology (Bucharest 1997), 435 - 446.

12. **Govedarica B.** 2001, *Zur Tipologie und Chronologie der Hammeraxte vom Typ Plocnik.* In: J. Maran (herausg.), Lux Orientis, Archaologie zwischen Asien und Europa, Festschrift fur Harald Hauptmann zum 65 Geburtstag (Rahdem) Westf., 2001, 153 - 159, Taf. 1 - 4.

13. **Jovanović B.** 1991, *Jadranski i kontinentalni neolit u prelaznoj zoni Centralnog Balkana.* U: B. Čović (ured.), Zbornik radova posvećen akademiku Alojzu Bencu. ANUBIH, Posebna Izdanja XCV, Odjeljenje društvenih nauka 27 (Sarajevo 1991), 125 - 131.

14. **Jovanović B.** 1991a, *Die Rolle der fruhesten kupferbergwerke in der frühäneolithischen metallurgie des Balkans.* In: J. Lichardus (herausg.), Die Kupferzeit als historische Epoche, Symposium Saarbrükken und Otzenhausen 1988, Bd.2, Saarbrükkener Beitrage zur Altertumskunde, Bd.55 (Bonn 1991), 575 - 578.

15. **Jovanović B.** 1992, *Gradac Phase in the Relative Chronology of Late Vinča culture,* Starinar XLIII - XLIV, 1992/1993, 1 - 14.

16. **Lichardus J.** 1991, *Die Kupferzeit als historische Epoche, Versuch Einer Deutung,* In: J. Lichardus (herausg.), Die Kupferzeit als Historische Epoche, Symposium Saarbrücken und Otzenhausen 1988, Bd.2, Saarbrücker Beitrage zur Altertumskunde, Bd.55 (Bonn 1991), 763 - 800.

17. **Lozuk J.** 1995, *A problem of the Baden group metallurgy at the Site of Salos - Donja Vrba near Slavonski Brod,* In: B. Jovanović (ed.), Ancient mining and metallurgy in Southeast Europe, International Symposium, D. Milanovac, 1990, Bor - Belgrade, 1995, 55 - 58.

18. **Madas M.** 1988, *Ceramic Vessels from the Divostin II House Floors.* In: A. McPherron (D. Srejović) ed., Divostin and the Neolithic of Central Serbia, Department of Anthropology, Ethnology, Monographs 10, Narodni muzej Kragujevac/Pittsburgh (Kragujevac 1988), 143 - 150, Pl. I - III

19. **Palavestra A. / Bogdanović I. / Starović A. / Bodnjik-Družetić, et al.** 1996, *Kampanja 1994.* Glasnik srpskog arheološkog društva 11, 1996, 190-197.

20. **Perić S.** 1995, *Butmirska kultura, Geneza i podela.* Arheološki Institut, Posebna izdanja 29 (Beograd 1995).

21. **Petrović J. / Jovanović B.** 2002, *Naselja poznog eneolita, Gomolava IV* Novi Sad 2002 (u štampi).

22. **Šljivar D.** 1996, *The Eastern Settlement of the Vinča Culture at Plocnik: A Relationship of its Stratigraphy to the Hoards of Copper Objects.* Starinar XLVII 1996, 85 - 97.

23. **Šljivar D. / Jacanović D.** 1996, *Veliko Laole, Belovode - Vinča Culture Settlement in Northeastern Serbia.* Prehistoire Europeenne, vol. 8, 1996, 178 - 180.

24. **Stojić M.** 1995, *L'Eneolithique final dans le centre des Balkans.* Dans: L. Nikolova (ed.), Early Bronze Age Settlement patterns In the Balkans (ca. 3500-2000 BC, calibrated dates), Reports of Prehistoric Research Projects, Vol.1, Nos.24, 1995, Sofia 1996, 353 - 372.

25. **Stojković S.** 1982, *Sekire bakarnog doba iz zbirki muzeja Zapadne Srbije.* Zbornik radova muzeja rudarstva i metalurgije u Boru, 2, 1982, 37 - 56.

26. **Tasić N.** 1984, *Vinča u bakarno i bronzano doba.* U: M. Garašanin (D. Srejović, ured.), Vinča u praistoriji i srednjem veku, SANU, Katalozi 50 (Beograd 1984), 69 - 83.

27. **Tasić N.** 1995, *Eneolithic cultures of Central and West Balkans.* Balkanološki Institut for Balkan Studies, Special edition 61 (Belgrade 1995), 115.

28. **Žeravica Z.** 1993, *Äxte und Beile aus Dalmatien und anderen Teilen Kroatiens, Montenegro, Bosnien und Herzegovina, Prahistorische Bronzefunde.* Abteilung IX, 18. Band (Stuttgart 1993).

Ranobrončanodobna faza vučedolske kulture u zapadnoj Bosni i sjevernoj Hrvatskoj

Zorko Marković
Zagreb

Kratka povijest istraživanja

Nekako gotovo u isto vrijeme, tj. krajem 19. stoljeća, počinju istraživanja nalazišta s (kasnije tako nazvanom) vučedolskom kulturom na tri odvojena prostora njezine egzistencije: prva istraživanja počinje K.Dežman na Ljubljanskom barju 70-ih godina, da bi 90-ih godina istraživanja vučedolskog fenomena nastavili F. Fiala na Debelom brdu kod Sarajeva, te manjim iskopavanjem na Vučedolu kod Vukovara J.Brunšmid[1]. U europsku stručnu literaturu ulaze nalazi vučedolske kulture krajem 19. i u prvoj polovici 20. st. (M.Hoernes, M.Wosinsky, G.Childe, F.v.Tompa, R.R.Schmidt 1945.). U drugoj polovici 20.st. tiskano je također nekoliko važnih djela o toj problematici.[2] Velika istraživanja započeo je R.R.Scmidt 1938. na Vučedolu i nešto kasnije u Sarvašu. U zapadnoj Bosni istraživanja u pećini Hrustovači započeo je 1939. M.Mandić, a završio ih 1947.[3] Na Zecovima je A. Benac istraživao višeslojno gradinsko naselje 1954. i 1956.[4] Na nalazištima vučedolske kulture u Vinkovcima i na Vučedolu započeo je 60-ih godina istraživanja S.Dimitrijević, koji je vodio i velika zaštitna istraživanja u Vinkovcima 1977./78. Njegov suradnik na tim istraživanjima, A.Durman, nastavio je od 80-ih do početka 90-ih godina,te u najnovije vrijeme (2001) s velikim sustavnim istraživanjima Vučedola.

Niz istraživača provelo je korisna istraživanja, manja od navedenih, na području sjeverne Hrvatske, a istraženom površinom i rezultatima ističe se

---

[1] Veći dio podataka o povijesti istraživanja v. kod Dimitrijević 1979, 268-272; Durman 1988, 13 f; Marković 1994, 11-14.140.

[2] V. kod Benac 1962, Dimitrijević 1979, Durman 1988, Govedarica 1989, Marković 1994. i dr.

[3] Benac 1948.

[4] Benac 1956, Benac 1959.

ono na gradinskom terenu Rudina 1 između Koprivnice i Križevaca u sjeverozapadnoj Hrvatskoj (u blizini od ranije poznatog nalazišta Apatovac).[5] Za ovu temu važno je spomenuti iskopavanje B. Belića 1964. na višeslojnom nalazištu Vis u Modranu kod Dervente, te dva iskopavanja provedena 80-ih godina: B. Graljuk je istraživao vučedolsko naselje Pećine- Kozarica kod Laktaša[6], a Z. Žeravica Kastel u Banja Luci, gdje je otkriven badenski sloj, a i pojedinačni vučedolski nalazi.[7]

Osim ovih istraživanja, za kasnu vučedolsku kulturu (C stupanj) značajno je i u novije vrijeme istraživano slavonsko nalazište Đakovo-Grabrovac, s kojega osnovne rezultate donosimo ovdje.[8] Za istraživanje vučedolske metalurgije u Bosni najznačajniji je rad B. Čovića[9], dok je A.Durman obradio metalurgiju čitavog vučedolskog kulturnog kompleksa.[10]

Stanje istraživanja u zapadnoj Slavoniji i sjeverozapadnoj Hrvatskoj

Područje koje nam je zbog obrade teme u Hrvatskoj posebno zanimljivo jeste prostor sjeverno od Save i to od okolice Požege i Nove Gradiške na istoku do okolice Zagreba na zapadu u kraju koji gravitira Savi, te od okolice Grubišnog Polja do okolice Koprivnice i Ludbrega u kraju koji u SZH gravitira rijeci Dravi.

Grupu od 7 posavskih nalazišta, koja pretežno pripadaju C stupnju vučedolske kulture, tj. vremenu najranije ranobrončanodobne vinkovačko-šomođvarske kulture,[11] započinjemo nabrajati s lokalitetom Draganlug kod Ciglenika, nalazištu na kojemu su pronađeni ukrašeni vrč s drškom do oboda i cilindrična bočica.[12] Nalazi s lokaliteta Slavča u Novoj Gradišci potječu iz vučedolske jame 2 (i križna noga, te kupa s punom drškicom na obodu)[13] s početnih istraživanja višeslojnog nalazišta na kojima su pronađeni i kostolački nalazi u jami 1,[14] te barem jedan siguran nalaz vinkovačke keramike u jami 4,[15] što najvjerojatnije svjedoči o kasnoj egzistenciji vučedolske kulture. Treće nalazište u ovoj grupi je ostava bakrenih bojnih sjekira (Brekinjska kod Pakraca) poznata još iz

[5] 5A. Marković 1981, 223 f.

[6] Graljuk 1983.

[7] Žeravica 1983.

[8] vidi: Durman 1997.

[9] Čović 1976.

[10] Durman 1983.

[11] Prema podjeli Dimitrijević 1978, 36 f.

[12] o.c.39. Abb. 7, 4. T.16, 5.

[13] Skelac 1997, 222. T.6.

[14] o.c.220-222. T.4-5.

[15] o.c.222. T.6,15.

Brunšmidove objave početkom 20.st.[16] Slijedeće nalazište također je poznato po jednoj takvoj sjekiri: to je Jazavica kod Novske.[17]

Peto nalazište u ovoj grupi mora se datirati izrazito ranije i pripada, sudeći prema rezultatima iskopavanja D. Iveković 1964. i A. Bobovec 1990, kasnoklasičnoj vučedolskoj kulturi kasnoga B-2 stupnja, najzapadnijem poznatom nalazištu te vrste u Hrvatskoj. Karakteristični su fina izrada i oblikovanje, te ukrašavanje. Među nalazima su i ukrašena noga od križaste kupe na nozi, ukrašene amfore i zdjele, te ukrašeni nastavak za puhaljku (dokaz za domaću metalurgiju): to je nalazište Marić gradina u Mikleuški na Moslavačkoj gori sjeverno od Kutine.[18] Istočno od Ivanić Grada je nalazište Prnjarovac kod Križa, s kojega potječu nalazi kasne vučedolske kulture.[19] Posavskoj grupi nalazišta pripada i najzapadniji lokalitet te vrste-gradinsko višeslojno naselje Staro Čiče kod Velike Gorice kraj Zagreba, tj. na desnoj obali Save (istraživanja A.Durmana).

Rijeci Dravi gravitiraju nalazi s 11 lokaliteta u SZH (6 prvonavedenih nalaze se na Bilogori, jedno uz samu Dravu, a 4 se nalaze na Kalničkom gorju).Nalazište Velika Barna kod Grubišnog Polja je najistočnije i poznato je samo iz literature kao lokalitet C stupnja.[20] Drugo nalazište ima malo kasnih keramičkih ulomaka: to je Babinac Severinski, jugoistočno od Bjelovara.[21] Od ranije je poznato nalazište s materijalom koji je izrazito sličan onome na Rudini 1, a to su Orovački vinogradi kod Orovca, gdje je 2001. iskopavanje velike zemunice započeo G.Jakovljević.[22] Važan nalaz specifično ukrašenoga vrča s drškom do oboda, sa Staroga brijega u Velikom Trojstvu, također kod Bjelovara, poznat je od ranije,[23] kao i dio nalaza iz obližnjeg Martinca, među kojima su karakteristični cilindrična bočica, te vrčić s drškom do oboda, također srodni nalazima s Rudine 1.[24] K toj grupi nalaza u blizini pribrajamo nešto ranije nalazište Bukvik kraj Letičana, koji je srodniji Apatovcu.[25]

Sa Šoderice, umjetnog jezera uz Dravu kraj Koprivnice, potječe bakrena trapezasta sjekira- dlijeto, većih dimenzija.[26]

Grupi nalazišta na Kalničkom gorju pripada od ranije poznati lokalitet Hum u Apatovcu, gdje je oko 1940. amaterski kopao V.Dukić (navodno otkrio dvije jame, ali materijal nije signiran), a 1977. manju pokusnu sondu postavio

---

16 Durman 1988, 35.163.Sl.str.34.

17 Marković 1981, 240.

18 o.c.222-223. T.1; Bobovac 1992.

19 Marković 1981, 223. T.2, 1-4.

20 Dimitrijević 1979, 306.

21 Marković 1981, 220. T.6, 12.13.

22 o.c.239-240. Uvid u novopronađeni materijal zahvaljujem G.Jakovljeviću.

23 Dimitrijević 1978, 79. T.16, 5; Marković 1981, 220- 221. T.2, 9-11.

24 Dimitrijević 1978, 48. Abb. 7,5; Marković 1981, 221. T.2, 5-8.

25 Marković 1981, 221-222. T.6, 1-11.

26 o.c.240.

je i Z.Marković. Materijal, među kojim su i cilindrične bočice, vrč s drškom do oboda, neukrašena križasta noga i nešto barbotiniranoga posuđa, te veća količina ukrašenoga materijala, ukazuje na egzistenciju u ranoj fazi C stupnja.[27]

Izrazito kasnije karakteristike pokazuje materijal koji nema mogućnosti unutarnjeg stupnjevanja, s gradinskog naselja Rudina I kod Koprivničke Rijeke, na obroncima Kalničkog gorja izmedju Koprivnice i Križevaca (istraživanja Z. Markovića 1978/79), gdje su pronađeni velik broj jamskih objekata i ognjišta, obredni životinjski grob te ostaci jedne nadzemne kuće na središnjem platou i na dotjeranim zaravnjenm terasama na sjeveroistočnoj padini. No, taj izrazito kasni materijal pokazuje još uvijek karakteristike degenerirane vučedolske kulture.[28] Ne bismo se lako mogli složiti da ovo nalazište pripada Dimitrijevićevom slavonskom tipu kasne vučedoske kulture,[29] a nikako niti s tezom B.Dimitrijevića o pripadnosti ovog lokaliteta tzv. slovenskom tipu.[30] Prije će se raditi, kako je to ovaj autor i ranije pretpostavio, o specifičnoj lokalnoj manifestaciji kasne vučedoske kulture, zasad najradije bez posebnog imena.[31]

Prema najnovijim saznanjima, ovoj grupi nalazišta (Rudina I- Martinac - Orlovački vinograd) vjerojatno će trebati pribrojiti i kasne vučedoske nalaze s lokaliteta Katalena, koji se nalazi na visinskom području Ludbreških vinograda, južno iznad Ludbrega (kako je to pretpostavila i M.Šimek).[32] Nalazi koji su pronađeni sondiranjem Z.Humena kod burga Velikog Kalnika blizu Križevaca 1980. godine, vjerojatno će se moći komparirati s fazom Apatovac, koja je starija od Rudine 1.[33]

Razdoblju nakon ovoga pribrajamo prave nalaze klasične vinkovačke kulture iz Drljanovca kod Bjelovara,kako one iz naselja istraživanog na ogradi I. Đumlije,[34] tako i one slučajno nadjena na zemlji S.Hanževačkog, u jednome žarnom grobu.[35] Vjerovatno će razvijenoj fazi vinkovačke kulture pripadati i nalazi s lokaliteta Delovi-Poljane i kod Korpivnice, s vertikalnim i kosim plastčnim trakama, te dugmetastim aplikacijama.[36] I nalazi vrčeva s glatkim vratom i češljastim prevlačejem ukrašenim trbusima posuda s lokaliteta Vlaislav-Mulji 3, koji se nalazi blizu Delova, pripadat će vjerojatno razvijenoj fazi vinkovačke kulture. U SZH nakon toga egzistira lokalna (Čazma) varijanta

---

27 o.c.236-239. T.3-5.

28 o.c.223-236. T.7-9, Marković 1979.

29 Dimitrijević 1982 B, 451. Anm. 89.

30 Takvo mišljenje zastupa Dimitrijević B.1997, 38.

31 Marković 1981, 262.

32 Šimek i dr. 1997, 118. No 352.

33 Marković 1981, 268. bilj. 188.

34 Durman 1982, 41-42. T.7-8.

35 Marković 1994, 46.

36 o.c.115.

Kisapostag-kulture,[37] a na samom kraju ranoga i prijelazu u srednje brončano doba egzistira licenskokeramička kultura s importom panonske inkrustirane keramike.[38]

Podjela vučedolske kulture u SZH

U osnovi i danas ostajemo kod svoje ranije podjele vučedolske kulture u SZH. Naime, 1981. u horizont I. uvrštena je jedino Mikleuška. Tako ostaje i danas, s napomenom da se radi o krajnjem jugoistočnom dijelu SZH, dodirnm području recgajarske i kostolačke kulture. Horizont Mikleuška karakteriziraju zaobljene i bikonične ukrašene zdjele, ukrašene amfore, vrčevi s ukrašenom drškom, ukrašene kupe na nozi, tanki barboitin kod grubljeg posuđa. Među tehnikama ukrašavanja upada u oči da pravo brazdastourezivanje dolazi rijetko, a izraziti su duborez, rovašenje i obično urezivanje. Među motivima su cikcak trake i linije, trokuti kriz i (X) kosi križ, rozeta. Od ostalih nalaza ističu se model kotača, te posebno krojeni nastavak za puhaljku.[39] B.Dimitrijević smatra da je to nalazište najbliže zapadnobosanskom tlu te da se može datirati najranije u prijelaz B-2 na C stupanj,[40] a S. Dimitrijević pretpostavlja prodor u dolinu Une i Sane s ovoga područja.[41]

Horizont II, nazvali smo Apatovac (ovdje T.2, 1-6), prema najkarakterističnijemu lokalitetu.[42] Osnovne karakteristike su pojava cilindričnih bočica (T.2, 5.), rijetko i vrčeva s trakastom drškom do oboda, česte su krašene bikonične zdjele (T.2, 1, 6), kupe (i na križastoj nozi, terine, lonci). Od tehnika ukrašavanja pretežu obično i brazdasto urezivanje, a javlja se i barbotin u donjem dijelu nekih grubljih posuda. Najčešći motivi su cikcak (T.2, 1, 6.), križ i kosi (X) križ (T.2, 4.), rozeta (T.2, 3.), šahovnica (T.2, 2.). Zapaženi su odel kotača, ženske figurice, te glinena sjekira- privjesak (kao i u Letičanima). Danas smatram da je realno datirati ovu fazu u rani C stupanj vučedolske ili vrijeme početka vinkovačke kuklture.

Horizont III u SZH zastupljen je prvenstveno lokalitetom Rudina 1 (ovdje T.2,7- 9;T.3)[43], a u isti horizont će ići Martinac i Orovački vinogradi. Omjer gruba: fina keramika na istraženom dijelu lokaliteta je 1:1,5, uz napomenu da sav materijal zapravo više sliči prijelazno finoj keramici. Kod grube keramike prevladavaju oblici (u 63,4% slučajeva) s barbotinom u donjemu dijelu

---

37 o.c.119-121.

38 o.c. 123-127.

39 Marković 1981, 222-223. T.1, Bobovec 1992, 9-21, T.1-3.

40 Dimitrijević, B. 1997, 39.

41 40A. Dimitrijević 1978, 36.

42 Marković 1981, 238-239. T.3-5.

43 o.c.233-235. T.7-19.

(T.3,2.Vjerojatno i 8.). Lonci bez barbotina čine 17,9% oblika. Fina keramika ima samo 11,83% ukrašenih primjeraka. Prevladavaju bikonične zdjele (i s rebrastom drškom), od kojih su neke ukrašene (T.2,8; T.3,4.), te čine ukupno 30,5% oblika. Amfore i amforice čine oko 24% oblika (T.2,9; T.3,9). Ukrašeni i neukrašeni vrčevi i vrčići sa zaobljenim ili bikoničnim trbuhom, te trakastom drškom do oboda (T.3,1.3.5-7.) čine 15,9% oblika. Kupa (i na nozi) ima samo 3,6%. Zastupljeno je i nekoliko cilindričnih bočica (T.2,7.). Obično urezivanje zastupljeno je u 70,1% slučajeva, a brazdasto u 37 %, dok je duborez zastupljen s 19,4%. Pojedinačne plastične aplikacije (dugme i privjesci s dugmetom, bradavice) zastupljene su u 14,9%,a rebrenje drški u 5,9% slučajeva. I kod finog posuđa javlja se karakteristični barbotin u donjem dijelu, ponekad i metličasto prevlačenje (7,4%). Od motiva je najvažniji cikcak u pozitivu i negativu (T.2,8;T.3,6.) s 50,6%, zatim trokut (T.3,6.) s 25,2%, te križ i kosi (X) križ s oko 22% (T.2,9.). Među figuricama nema ženskih: preovladavaju samostalni rogovi,a javlja se i figura jelena, te falus. Na naselju se izdvaja središnji dio platoa sa životinjskim grobom (jama 4),ostatkom nadzemne kuće, najbogatijim jamama 3 i 5, te ognjištem 3,[44] koji predstavljaju najbogatiji dio naselja: tu se, na 1/10 istražene površine i u samo 1/6 objekata pronašla ukupno 1/3 ukupnog keramičkog fundusa. Najbogatija je otpadna jama 3 uz ostatke kuće, u kojoj je bilo oko 250 keramičkih ulomaka, te 7 (od ukupno 19) figurica, kao i 12 komada koštanog oruđa. Velik je broj ostataka životinja, od čega dobar dio otpada na lovne životinje,ali su zastupljene i domaće (statistika nije provedena).[45] Danas datiramo ovaj horizont u vrijeme razvijene faze rane vinkovačko-šomođvarske kulture,tj.pred kraj C stupnja vučedolske kulture. Zanimljiva je i teza S. Dimitrijevića o seobi kasne vučedolske kulture odavde u Burgenland/Gradišće i Donju Austriju.[46]

Stanje istraživanja u zapadnoj Bosni i na Banovini

Nalazi s iskopavanja B. Belića u porječju Ukrine (Vis u Modranu kod Dervente), s kostolačkim horizontom i ranovučedolskim importom, najbliži su banjalučkom kraju,[47] u kojemu su registrirana vučedolska nalazišta Pećine-Kozarica kod Laktaša, gdje je,prema mišljenju A. Benca, zastupljena najkasnija faza vučedolske kulture,[48] te Kastel u Banja Luci na Vrbasu,[49] gdje je utvrđeno i postojanje najzapadnijeg badenskog naseobinskog horizonta u Bosni.[50] Posebno valja spomenuti ostave bakrenih predmeta Griču kod Mrkonjić

44 Marković 1987, 33-35, Marković 1979, 121-123.134-135.

45 Marković 1981, 236. bilj. 27.

46 Dimitrijević 1978, 36.

47 o.c.77. T.7, Benac 1980, 17. Karta.

48 Graljuk 1983, 26.

49 Žeravica 1983, 44-46. T.2,5.6.

50 o.c.

Grada (s 35 predmeta)[51] i Kozarac kod Prijedora (9 primjeraka),[52] u kojima su pohranjene vučedolske bojne sjekire s cilindričnim produžetkom za nasad drške.

Vučedolske nalaze u Pounju pratimo s bosanske strane na nalazištu Crni potok kod Bosanske Kostajnice, gdje je pronađena križasta noga kupe na nozi,[53] a s hrvatske strane na gradinskom naselju Osječenica u Goričkoj kod Dvora na Uni.[54] U dolini Sane registrirano je 5 vučedolskih nalazišta,[55] od čega su tri gradinska naselja (Pejića gradina u Svodni, Topića glavica i Zecovi kod Prijedora), a dva lokaliteta su pećinska (Dabar pećina i pećina Hrustovača kod Sanskog Mosta), pri čemu je uočeno da je Hrustovača bila dulje nastanjena od Dabar pećine, da postoje razlike u materijalu iz Hrustovače i Zecova, u smislu nedostatka cilindričnih bočica i vrčeva tzv.pribojskog tipa (s drškom do oboda) u Hrustovači a nedostatka vaza na probušenoj zvonastoj nozi u Zecovima,[56] dok se u Zecovima pojavljuje i gruba barbotinska keramika.[57] Prihvaćamo tezu o početno-ranobrončanodobnom karakteru stratuma V. u Zecovima, koju je A. Benac postavio prije izdvajanja vinkovačko-šomođvarske kulture.[58] Ovome bismo dodali Čovićevu objavu kalupa i nastavaka za puhaljku, koje je komparirao s nalazima iz Kalinovke kod Volgograda,datirane od 2000. do 1800. god. pr. Kr.[59]

O nastavku ranobrončanodobnog razvoja govori i datacija dijela stratuma IV u Zecovima u kraj ranog brončanog doba.[60] Osim toga, na nalazištu Ljusina-Crno polje kod Bosanske Krupe (Pounje) uočeni su elementi srodni neornamentiranoj keramici stratuma V i IV Zecova, te Poda A.[61] Na nalazištu Jaružani-Laminci u Posavini uočeni su ornamentalni elementi Hatvan-kulture,[62] koju mađarski istraživači datiraju nakon horizonta razvijene vinkovačko-šomođvarske kulture i Csepel-tipa.[63] Valja još spomenuti izdvajanje ranobrončanodobnog materijala koji slijedi nakon horizonta kasne vučedolske kulture na Debelom brdu kod Sarajeva.[64]

---

51 Durman 1983, 54-55. 66-67, Durman 1988, 35.

52 Durman 1983, 66-67, Durman 1988, 35.

53 Dimitrijević 1978, 79. T.17,4; Benac 1980, 18. Karta.

54 Durman 1988, 19.

55 Benac 1962, 136; Benac 1980, 18. Karta.

56 Benac 1962, 137, Benac 1959, 33.

57 Benac 1959, 37. T.6,2-4.

58 o.c.39.

59 56A. Čović 1976, 106-107.

60 Benac 1959, 40-43, Čović 1983, A, 66-67.

61 Raunig 1983, 73. T.2, 1-15.

62 Čović 1983 A, 68. T.1.

63 Kalicz Schreiber R./Kalicz N. 1999, Abb.20.

64 Čović 1983 B, 173. T.21, 1-3, T.22, 5-6.

Osvrt na zapadnobosansku vučedolsku kulturu

Za našu temu bitna su oba glavna vučedolska nalazišta u zapadnoj Bosni,pećina Hrustovača i gradinsko naselje Zecovi. Zbog blizine nalazišta moramo ipak naglasiti susjedstvo badenske i kostolačke kulture u Bosni, te činjenicu da u SZH nema ovih kultura,nego ovdje prije pojave vučedolske kulture egzistira Retz-Gajary kultura, kao nastavljač lasinjske kulture (u dva oblika, koji se ponegdje isprepliću: Višnjica i Hrnjevac- tip).[65] Svakako valja zamijetiti da je u genezi vučedolske kulture sudjelovala i recgajarska uz kostolačku,[66] što bi možda moglo objasniti neke specifičnosti zapadnobosanskih nalazišta,koja se geografski nalaze u zoni dodira tih dviju kultura.

U pećini Hrustovači kod Sanskog Mosta, koja je, to valja istaknuti, od A. Benca do kraja istražena,[67] otkriveno je čak 8 ognjišta, od kojih su neka vrlo velika,ali nisu služila u metalurgijske svrhe kao u Zecovima. U repertoaru posuđa nalazimo trbušaste amfore, terine, bikonične zdjele, vaze na šupljoj nozi s rupom, te kupe na križastoj nozi. Tehnike ukrašavanja su žigosanje, duborez, urezivanje, udubljivanje, te brazdasto urezivanje. Gruba keramika ima plastičnu gredu na trbuhu a na drškama i uz obod ukrašena je kratkim zarezima. Neki lonci imaju drške do oboda. Među ukrasnim motivima fine keramike prevladavaju trokuti, četverokuti, te cikcak trake u pozitivu i negativu. Upada u oči i ulomak vaze sa specifičnim ukrasom, za koju je Benac s pravom pretpostavio da je u vezi sa zvonastim peharima Češke i Moravske, koji su povezani s vrpčastom (Schnur) keramikom.[68] Osim što ovdje nema vrčeva pribojskog tipa, ni visokih trbušastih posuda s malim cilindričnim vratom, niti visokih amfora, nema niti cilindričnih bočica.[69] Benac naglašava da je još R.R.Schmidt imao pravo kad je rekao da su u zapadnobosanskoj grupi (u to vrijeme najizrazitija je bila Hrustovača) mnogo jače komponente iz Slavonije nego s Ljubljanskog barja.[70]

Na gradinskom naselju Zecovi istraženo je više od 300 m^2 površine.[71] Među nalazima stratuma V ističu se ukrašeni i neukrašeni vrčevi s trakastom drškom do oboda (T.1,1.3.12.), ukrašene i neukrašene amfore s višim cilindričnim vratom (T.1,5.), a daleko su najčešće ukrašene i neukrašene bikonične zdjele s izvijenim vratom (T.1,2.4.). Karakteristične su ukrašene i neukrašene cilindrične bočice (T.1,7.9.). Među grubom keramikom ističu se oblici s barbotinom u donjemu dijelu (T.1,13.), ponekad ukrašeni i plastičnim trakama,

---

65 Marković 1994, 97-100.

66 Dimitrijević 1978, 24-25.

67 Benac 1948; Banec 1962, 135-146. T.28; Dimitrijević 1979, 308-309.

68 Benac 1948, 16-17. T.6,5.

69 Benac 1959, 33.

70 Benac 1962, 137.

71 Benac 1956, Banec 1959, Benac 1962, 135-146. T.29; Dimitrijević 1979, 308-309.

slično kao i u Hrustovači. Među tehnikama ukrašavanja zastupljeni su urezivanje i udubljivanje te (s inkrustacijom) brazdasto urezivanje, žigosanje i duborez. Duborez i rovašenje su najčešći,zatim brazdasto urezivanje,kombinirano s drugim tehnikama. Najčešći motiv je cikcak u pozitivu i negativu (T.1,2.12.), no javljaju se i rozete, te križ i kosi (X) križ (T.1,2.), šahovnica (T.1,12.), te trokuti, rombovi i kvadrati. Zamijećen je ornament izveden utiskivanjem ili kotačićem na maloj vazici.[72] Benac je odmah naglasio da u Zecovima nema vaza na zvonastoj nozi s otvorima, niti prijelaznih oblika između zdjela i terina, niti trbušastih amfora s kratkim vratom, tj.nekih za Hrustovaču karakterističnih oblika.[73] Na istraženom dijelu naselja naglašena je nadzemna kuća koja je pripadala najznačajnijoj obitelji u naselju, što predstavlja način stanovanja rodovskih prvaka,[74] a to je situacija koja je vrlo slična onoj na Rudinai 1 u SZH. Kalupe i nastavke za puhaljke (T.1,6.10-11.), kao dokument domaće metalurgije, obradio je B. Čović,[75] dok je Durman naglasio kako su se vučedolski metalurzi, u vrijeme kad oksidna ruda više nije bila dovoljna za proizvodnju bakrenih predmeta, okrenuli bakrenim rudištima u više različitih regija, pa tako i prema zapadnoj Bosni,gdje se nalazi i sulfidna rudača. Prijelazno razdoblje prema "klasičnom" ranom brončanom dobu Durman naziva razdobljem sulfidnog bakra, a ne arsenskog.[76] Već je 1959. Benac naglasio pripadnost stratuma V na Zecovima početnoj fazi ranoga brončanog doba .[77]

Usporedna analiza

Nalazište Đakovo-Grabrovac nalazi se na povišenom platou iznad jezera Jošava, na sjevernom izlasku iz grada prema Osijeku. Na terenu Ciglane ranije su otkriveni nalazi sopotske, badenske i licenskokeramičke kulture,[78] a 1997, zaštitnim iskopavanjem na trasi zaobilaznice, istražen je drugi dio nalazišta[79]: jame 1, 2 i 3 pripadaju ranoj vinkovačkoj kulturi s importom (naročito u jami 2) kasne vučedolske kulture (T.4-5.), jama 4 starčevačkoj kulturi a jama 5 licenskokeramičkoj kulturi. Nakon dokazanog importa keramike kasne vučedolske kulture u horizontima rane vinkovačke kulture na nalazištu Vinkovci-Hotel,[80] gdje se, doduše u nesigurnim stratigrafskim okolnostima, pojavljuje i

[72] Benac 1959, T.4, 5.

[73] o.c.33; Benac 1962, 137.

[74] Benac 1962, 138.

[75] Čović 1976, 106-107.

[76] Durman 1983, 54-55, 65-67, K.1, K.2.

[77] Benac 1959, 39.

[78] Pavlović 1981.

[79] Durman 1997.

[80] Dimitrijević 1982, A, 15-17.

import keramike ljubljanske kulture,[81] pri usporednoj analizi keramičkih elemenata s kasnovučedolskih lokaliteta uporabit ćemo i đakovačke nalaze iz pouzdanih zatvorenih cjelina vinkovačkog naselja.

Cilindrične bočice javljaju se već u kasnijem B-2 stupnju klasične vučedolske kulture,[82] ali su karakteristika upravo vinkovačke kulture. Nalazimo ih u Zecovima (T.1,7.9.), u Apatovcu (T.2,5.), na Rudini 1 (T.2,7.), te u nesumnjivo vinkovačkoj finoj izvedbi u jami 2 u Đakovu (T.4,1.). Vrčevi s drškom do oboda i trbušastim ili bikoničnim trbuhom javljaju se vrlo često u Zecovima (T.l,1.3.12.), rijetko u Apatovcu, vrlo često na Rudini 1 (T.3,1.3.5-7.),a i u vinkovačkom materijalu jame 2 u Đakovu (T.4,4.), te tzv. protocetinskom faciesu (Rudine, tumul 19),koji prethodi Reinecke Br A1, a istovremen je horizontima Schneckenberg-Glina III, dakle i vinkovačkoj kulturi.[83] Ukrašene i neukrašene bikonične zdjele vrlo su česte na Zecovima (T.1,2.4.), Apatovcu (T. 2,1.6.), Rudini 1 (T.2,8;T.3,4.), te u rustičnoj kasnovučedolskoj izvedbi u jami 2 u Đakovu (T.4,5.). Velike neukrašene i ukrašene amfore nalaze se na Zecovima (T.1,5.), slične i na Rudini 1 (T.3,9.). Barbotinirano posuđe susrećemo na Zecovima (T.1,13.), rjeđe u Apatovcu, izuzetno često na Rudini 1 (T.3,3.Vjerojatno i 8.), te u vinkovačkim jamama u Đakovu (T.5,4.). Na Rudini 1 pojavljuju se pojedinačne plastične aplikacije,[84] kakve se češće javljaju i na barbotiniranom posuđu iz Đakova.

Ovim analogijama potvrđujemo još jednom istovremenost kasne vučedolske i rane vinkovačke kulture, te dodatno argumentiramo podjelu vučedolske kulture u zapadnoj Bosni na dvije jasno odvojene faze, pri čemu još valja naglasiti da Hrustovača nema ranobrončanodobnih elemenata, već bi više ukazivala na vrijeme kasnog B-2 stupnja, slično Mikleuški kod Kutine. Zecovi imaju najviše analogija s Apatovcem i Rudinom l, ali se mora naglasiti da nema tako izrazito kasnih elemenata kao Rudina 1, te prema tome ne mogu biti izjednačeni s vremenom Rudine 1. S druge strane, velik broj vrčeva s drškom do oboda (tzv.pribojskog tipa u Benčevoj terminologiji) udaljava Zecove od Apatovca.Stoga mislimo da je realno kronološko mjesto Zecova između horizonta Apatovac i Rudina 1 u SZH. Na kraju napominjemo da je ovdje vjerojatna još jedna kasna seoba dolinom Une i Sane na kraju egzistencije Hrustovače, čime se stvara specifična materijalna kultura početka ranog brončanog doba, karakterizirana stratumom V i kasnijim nastavkom u stratumu IV na gradinskom naselju Zecovi.

---

81 o.c.18.

82 Dimitrijević 1978, 48.

83 Govedarica 1989, 127-128. T.24,1.

84 Marković 1981, T.15, 4.5, T.17,1, T.18,1.

Osvrt na apsolutnokronološke pokazatelje

Za razdoblje kasne vučedolske kulture ne raspolažemo s mnogo radiokarbonskih datuma,ali ipak možemo navesti nekoliko mjerenja iz međusobno blizih područja.Stariji datumi za horizont kostolačke kulture u Pivnici su: 2340 (GRN-8010) i 2160 (BLN) BC,[85] a oni bi teorijski mogli vrijediti i za ranu vučedolsku kulturu. Međutim, dendrokronološke korekcije nekih mjerenja daju drugačiju sliku. Tako datum (1880 ± 110), koji je 1980. god. dobiven za jamu 19 na Rudini 1 (prof.dr.A.Sliepčević) sada ima drugi prizvuk, naime to je vrijeme između 2340 i 2030 (Z-722) god. pr. Kr.[86] Za Hrustovaču je stariji datum iznosio 2215 BC (GRN-8011), što bi odgovaralo drugome mjerenju za Rudinu 1, koja je (v.naprijed) izrazito mlađa.[87] Datum iz Nagyarpada za kulturu Somogyvàr iznosi cca 2100 BC,[88] što bi posve odgovaralo i tipološkim komparacijama s dobrim dijelom materijala na Rudini 1.[89] Datumi dobiveni za Parte,koje B.Dimitrijević stavlja u mlađu fazu slovenskog tipa kasne vučedolske kulture (istraživanja Z.Hareja) bili bi 2858- 2460 (Z-540 i Z-647) te 2573-2290 (Z-539) god.pr.Kr.[90], što je svakako previsoko u odnosu na horizont Rudina 1-Nagyarpad. U svakom slučaju, horizont V na Zecovima, kako se može iz analognih datuma zaključiti, mogao bi se također datirati u vrijeme oko 2100-2000. god.pr.Kr.[91], što bi donekle odgovaralo i dataciji dobivenoj usporedbom metalurgijskih potrepština koju je izveo B. Čović.[92] Valja ipak naznačiti da bi datacija za Zecove, s obzirom na vrijeme između Apatovca i Rudine1, mogla biti i nešto viša.U svakom slučaju, čini se da se i drugim analizama i komparacijama pokazuje kako se početak ranoga brončanog doba,koji se u Karpatskoj kotlini računa od pojave vinkovačko-šomođvarske kulture, mora svakako postaviti u sam završni dio 3. tisućljeća pr. Kr., čemu ne proturječi niti predložena usporedna kronološka tabela priložena u katalogu izložbe o vučedolskoj kulturi 1988. godine.[93] Dok se ne usklade očite velike razlike koje se pojavljuju u radiokarbonskim mjerenjima materijala s nekih lokaliteta valja biti prilično oprezan u uporabi preciznih apsolutnih datuma.

---

85 Dimitrijević 1979, 339.

86 Dimitrijević B. 1997, 49. Prema Durman/Obelić 1989.

87 Dimitrijević 1979, 339.

88 Marković 1994, 24.

89 Dobar pregled materijala iz Nagyarpada: Bàndi 1981.

90 Dimitrijević B. 1997, 49.

91 usp. Marković 1994, 24.

92 Čović 1976, 106-107.

93 Durman 1988, 40.

Zusammenfassung

Die Fundorten der Vučedoler Kultur sind in Kroatien und Bosnien vom Ende des 19. Jhs. bekannt. Die großen Ausgrabungen hat R. R. Schmidt im J. 1938 (Vučedol und später Servaš) vorgenommen. A. Benac hat in Hrustovača und Zecovi in Westbosnien auch größere Ausgrabungen, und in Nordkroatien später auch S. Dimitrijević in Vinkovci und Vučedol vorgenommen (noch später A. Durman). Größere Ausgrabung fürte auch Z. Marković auf Rudina 1 zwischen Koprivnica und Križevci in Nordkroatien aus. Im J. 1997. hat auch A. Durman Rettungsausgrabung in Đakovo-Grabovac ausfürt: dort sind die Gruben der frühen Vinkovci-Kultur mit Import der späten Vučedol-Kultur ausgegraben.

Im westlichen Teil Slawonien und Nordkroatien kennen wir heute 18, und im westbosnischen Raum 10 (und noch ein Fundort auf dem linken Ufer von Una, in Kroatien) Fundorten der Vučedol-Kultur. Die Zylinderflasche tauchen am Ende der Stufe B-2 zum ersten Mal auf, aber sind für die frühbronzezeitliche Vinkovci-Kultur charakteristisch. Sie erscheinen in Zecovi (T.1,7.9), Apatovac (T.2,5.), Rudina 1 (T.2,7.), auch in Đakovo (Grube 2:T.4,1.) Die Henkelkannen (Krug mit Henkel von Rand bis Bauch) tauchen sehr oft in Zecovi (T.1,1.3.12.), selten in Apatovac, sehr oft in Rudina 1 ((T.3,1.3.5-7.) und in Vinkovci-Variante in Đakovo (T.4,4.). Für die bikonischen Schüsseln sind überhaupt eine sehr häufige Erscheinung: in Zecovi (T.1,2.4.), Apatovac (T.2,1.6), Rudina 1 (T.2,8; T.3,4.), aber in Đakovo auch on schlechter Qualität (Grube 2:T.4,5.). Die barbotinisiert Keramik erscheint in Zecovi (T.1,13.), Apatovac, Rudina 1 (T.3,2.8.), aber auch in Đakovo (T.5,4.). Also die Vučedol-Kultur in Zecovi eastierte in erster Phase der Bronzezeit, d.h. sie fällt mit Anfang der Vinkovci-Somogyvár-Kultur im Karpatenbecken (am Ende des 3. Jahrtausends vor Chr.) zeitlich zusammen.

Literatura

1. **Bándi G.** 1988, *Über die Entstehung der frühbronzezeitlichen Zivilization von Transdanubien.* In: Die Frühbronzezeit in Karpatenbecken und in den Nachbargebieten. Int. Symposium 1977 Budapest-Velem. MittArchInstBeih.2 (Budapest 1981) 21-27.T.1-12.

2. **Benac A.** 1948, *Završna istraživanja u pećini Hrustovači.* Glasnik Zemaljskog muzeja n.s.3 (Sarajevo 1948) 5-41.

3. **Benac A.** 1956, *Prehistorijska gradina Zecovi kod Prijedora.* Glasnik Zemaljskog muzeja. Arheologija, n.s.11 (Sarajevo 1956) 146-166, T.1-6.

4. **Benac A.** 1959, *Slavonska i ilirska kultura na prehistorijskoj gradini Zecovi kod Prijedora.* Glasnik Zemaljskog muzeja. Arheologija, n.s.14 (Sarajevo 1959) 13-15, T.1-20.

5. **Benac A.** 1962, *Studien zur Stein- und Kupferzeit in nordwestlichen Balkan.* Bericht RGK 42/1961 (Frankfurt a.M. 1962) 1-170, T.1-35.

6. **Benac A.** 1980, *Enolitsko doba u Bosni i Hercegovini, neka nova razmatranja.* GZM. Arheologija. n.s.36 (Sarajevo 1980) 15-26, Karta.

7. **Bobovec A.** 1992, *Tragovi vučedoske kulture na području Moslavine.* Zbornik Moslavine 2 (Kutina 1992) 9-21.

8. **Čović B.** 1983, *Metalurška djelatnost vučedolske grupe u Bosni.* GCBI 13/II (Sarajevo 1976) 105-115, T.1-3

9. **Čović B.** 1983, *Regionalne grupe ranog bronzanog doba. Jadransko- zapadnobalkanska regija.* u: Praistorija jugoslavenskih zemalja 4 (Sarajevo 1983) 114-190.

10. **Dimitrijević S.** 1997, *Uloga vučedolske kulture u genezi njezinih nasljednika. Magistarski rad.* Filozofski fakultet (Zagreb 1997). Rukopis.

11. **Dimitrijević S.** 1978, *Zur Frage der Genese und Gliderung der Vučedoler Kultur in dem Zwieschenstromlande Donau-Drau-Sawe.* Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu. 3.ser. 10-11. (Zagreb 1977-1978) 1-96, T.1-18.

12. **Dimitrijević S.** 1979, *Vučedolska kultura i vučedolski kulturni kompleks.* U: Praistorija jugoslavenskih zemalja 3 (Sarajevo 1979) 267-341, T.27-45.

13. **Dimitrijević S.** 1982, *Die frühe Vinkovci-Kultur und ihre Beziehungen zum Vučedoler Substrat im Lichte der Ausgrabungen in Vinkovci (1977/78).* Opuscula archaeologica 7 (Zagreb 1982) 7-36, T.1-8, Abb.1-8.

14. **Dimitrijević S.** 1982, *Zu einigen chronologischen Fragen des pannonischen Äneolithikum.* Germania 60/2 (Frankfurt a.M. 1982) 425-458.

15. **Durman A.** 1982, *Prilog stratificiranju Kevderc-Hrnjavec tipa Retz-Gajerske kulture.* OA 7 (Zagreb 1982) 37-46, T.1-8.

16. **Durman A.** 1983, *Metalurgija vučedolskog kulturnog kompleksa.* OA 8 (Zagreb 1983)

17. **Durman A.** 1988 (ur), *Vučedol-treće tisućljeće p.n.e.* Katalog izložbe. Muzejski prostor (Zagreb 1988)

18. **Durman A.** 1997, *Grabrovac-đakovački prapočetak.* Tekst uz izložbu. Rukopis (Đakovo 1997)

19. **Govedarica B.** 1989, *Rano bronzano doba na području jugoistočnog Jadrana.* Djela ANUBiH 67. Centar za balkanološka ispitivanja knj. 7. (Sarajevo 1989).

20. **Graljuk B.** 1983, *Novija arheološka otkrića i ispitivanja na području Banja Luke i okolice.* u: Arheološka problematika zapadne Bosne. Zbornik Arheološkog društva BiH 1 (Sarajevo 1983) 23-40.

21. **Kalicz Schreiber R./Kalicz N.** 1999, *A Somogyvár-Vinkovci kultúra és harangedény-Csepel-csoport Budapest kora bronzkorában. Die Somogyvár-Vinkovci-Kultur und die Glockenbecher in der Frühbronzezeit von Budapest.* Savaria 24/3 - Pars archaeologica (Szombathely 1998-1999) 83-94. Abb.1-20.

22. **Marković Z.** 1979, *Vučedolsko naselje Rudina (Rezultati iskapanja 1978. godine),* Podravski zbornik 79 (Koprivnica 1979) 120-138.

23. **Marković Z.** 1981, *Vučedolska kultura u sjeverozapadnoj Hrvatskoj.* Arheološki vestnik 32 (Ljubljana 1981) 219-271, T.1.-19.

24. **Marković Z.** 1987, *Još o nekoliko statističkih podataka s nalazišta Rudina i kod Koprivničke Rijeke.* Muzejski vjesnik 10 (Varaždin 1987) 33-35.

25. **Marković Z.** 1994, *Sjeverna Hrvatska od neolita do brončanog doba.* Problem kontinuiteta stanovništva i kultura sjeverne Hrvatske od ranog neolita do početka brončanog doba. Muzej grada Koprivnice (Koprivnica 1994).

26. **Pavlović I.** 1981, R*ezultati arheoloških iskopavanja na lokalitetu Grabrovac u godini 1980.* u: Arheološka istraživanja u istočnoj Slavoniji i Baranji. Znanstveni skup Vukovar 1981. Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 9 (Zagreb 1984) 53-61.

27. **Raunig B.** 1983, *Neki manji i neobjavljeni nalazi bronzanog doba zapadne Bosne.* u: Arheološka problematika zapadne Bosne. Zbornik Arheološkog društva BiH 1 (Sarajevo 1983) 41-53, T.1-2.

28. **Skelac G.** 1997, *Prapovijesno nalazište Slavča.* OA 21 (Zagreb 1997) 217-225, T.1-8.

29. **Šimek M i dr.** 1997, *Županija varaždinska.* u: Registar arheoloških nalaza i nalazišta sjeverozapadne Hrvatske. Muzejsko društvo SZH. Sekcija arheologa i preparatora. 2. izdanje (Bjelovar 1997) 95-144.

30. **Žeravica Z.**, *Ostaci badenskog naselja na Kastelu u Banja Luci.* u: Arheološka problematika zapadne Bosne. Zbornik Arheološkog društva BiH 1 (Sarajevo 1983) 41-53, T.1-2.

Tabla 1.

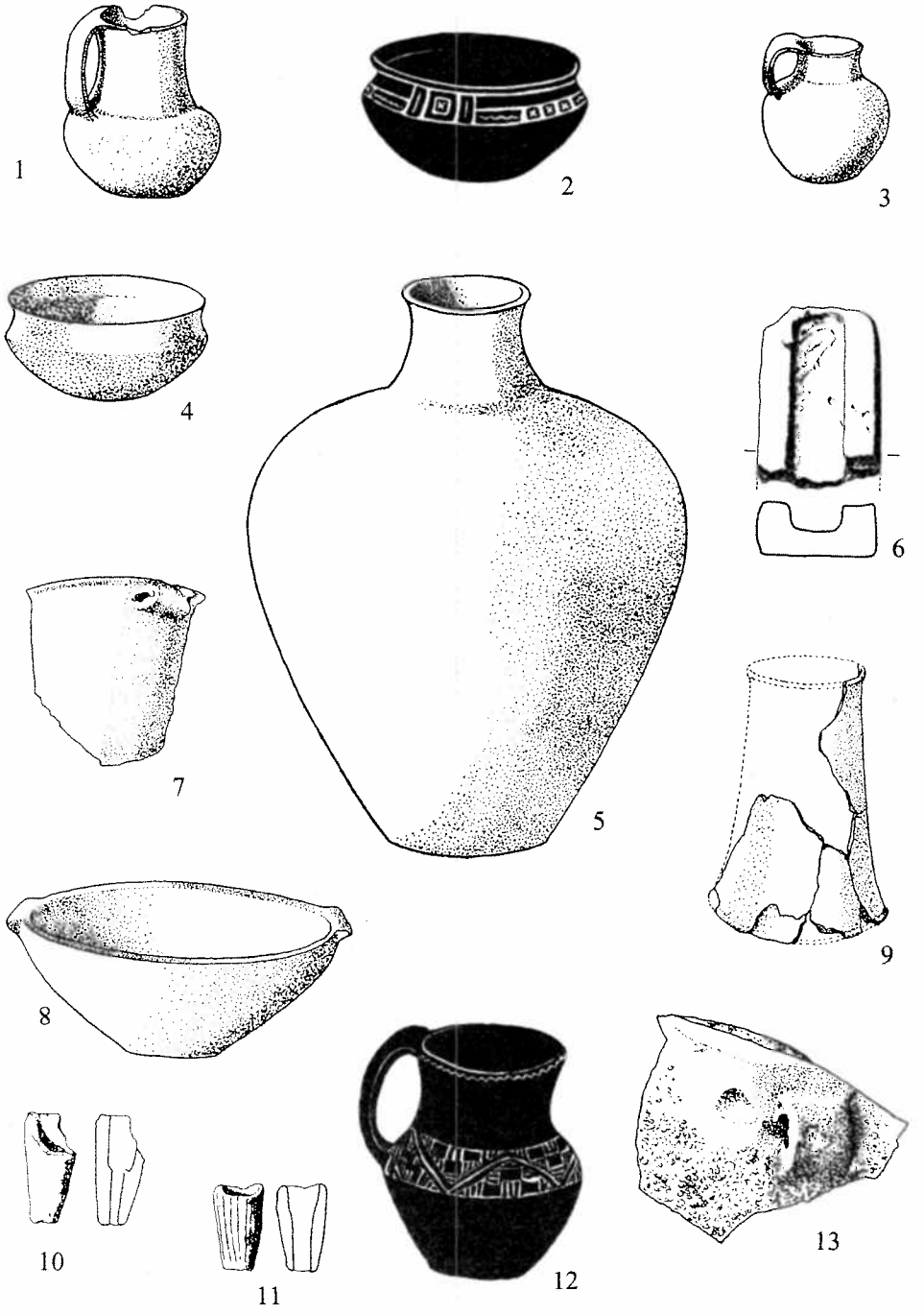

1-13: *Zecovi, stratum V.* (1956.)
(1-3, 4-5, 7-9, 12-13; po A. Bencu: 6, 10-11; po B. Čoviću)

Tabla 2.

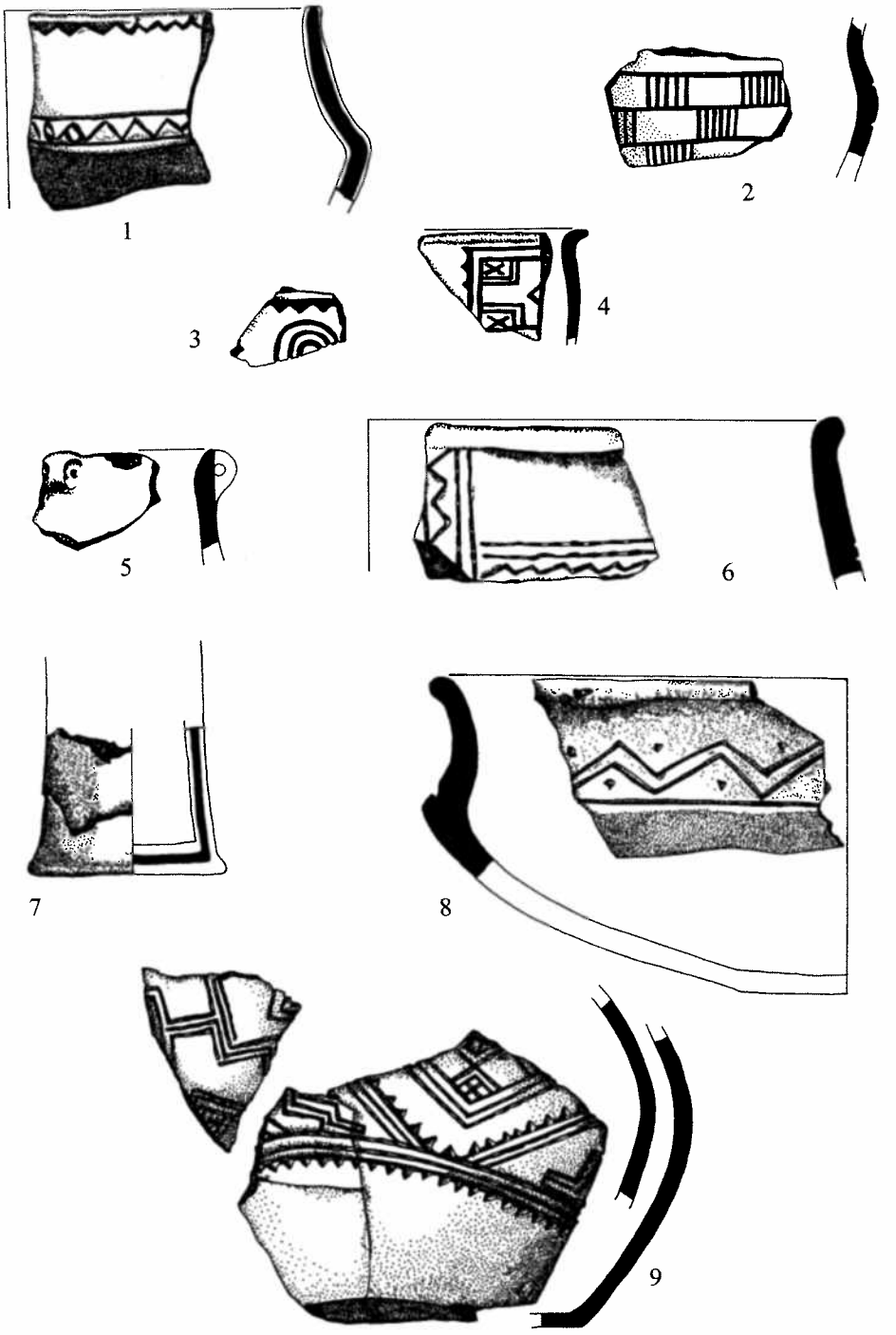

1-6: *Avtovac-Hum;*
7-9: *Koprivnička Rijeka - Rudina* 1 (1978/79); (po Z. Markoviću)

Tabla 3.

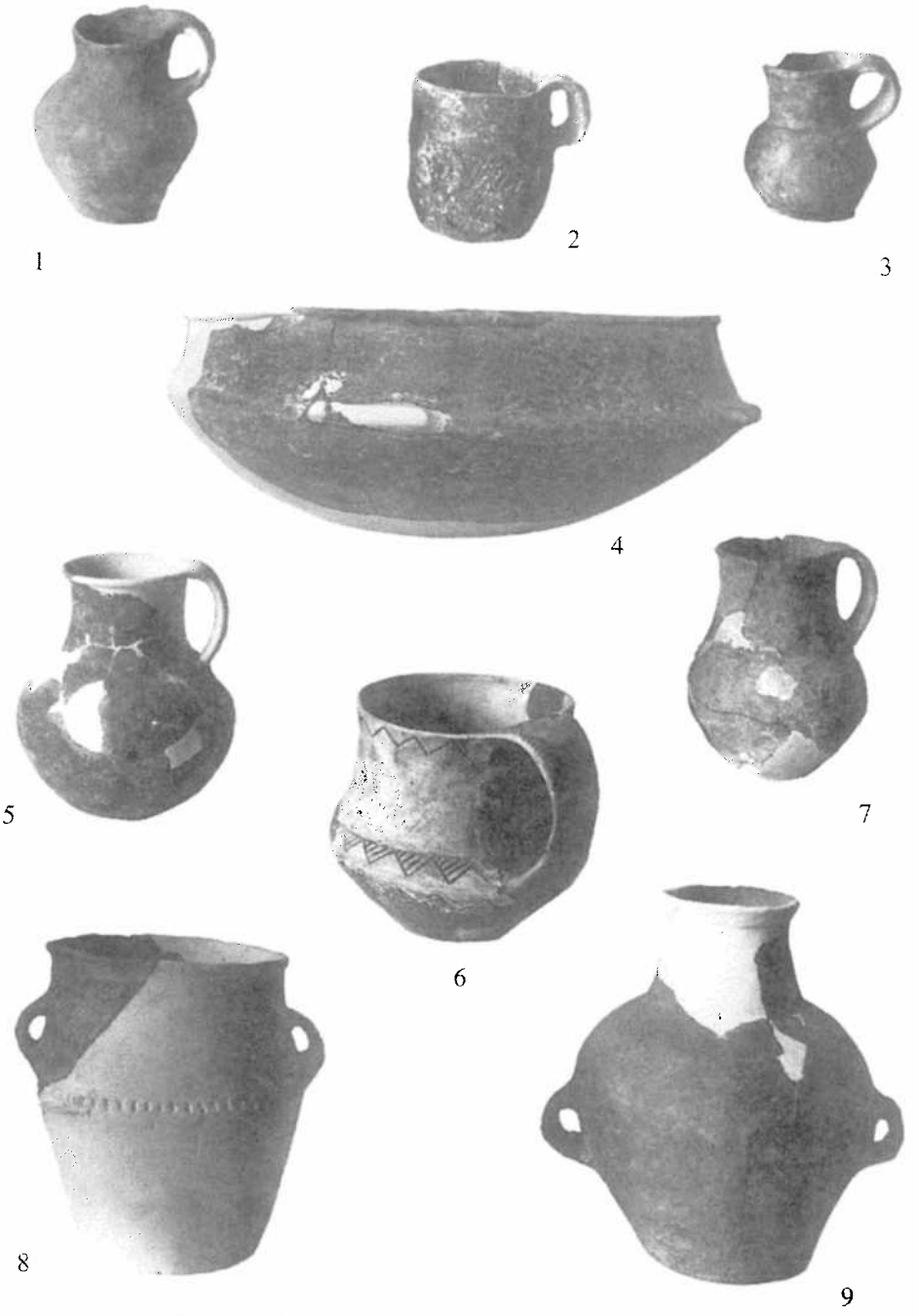

1-9 *Koprivnička Rijeka - Rudina* 1 (1978/79) (foto: J. Fluksi)

Tabla 4.

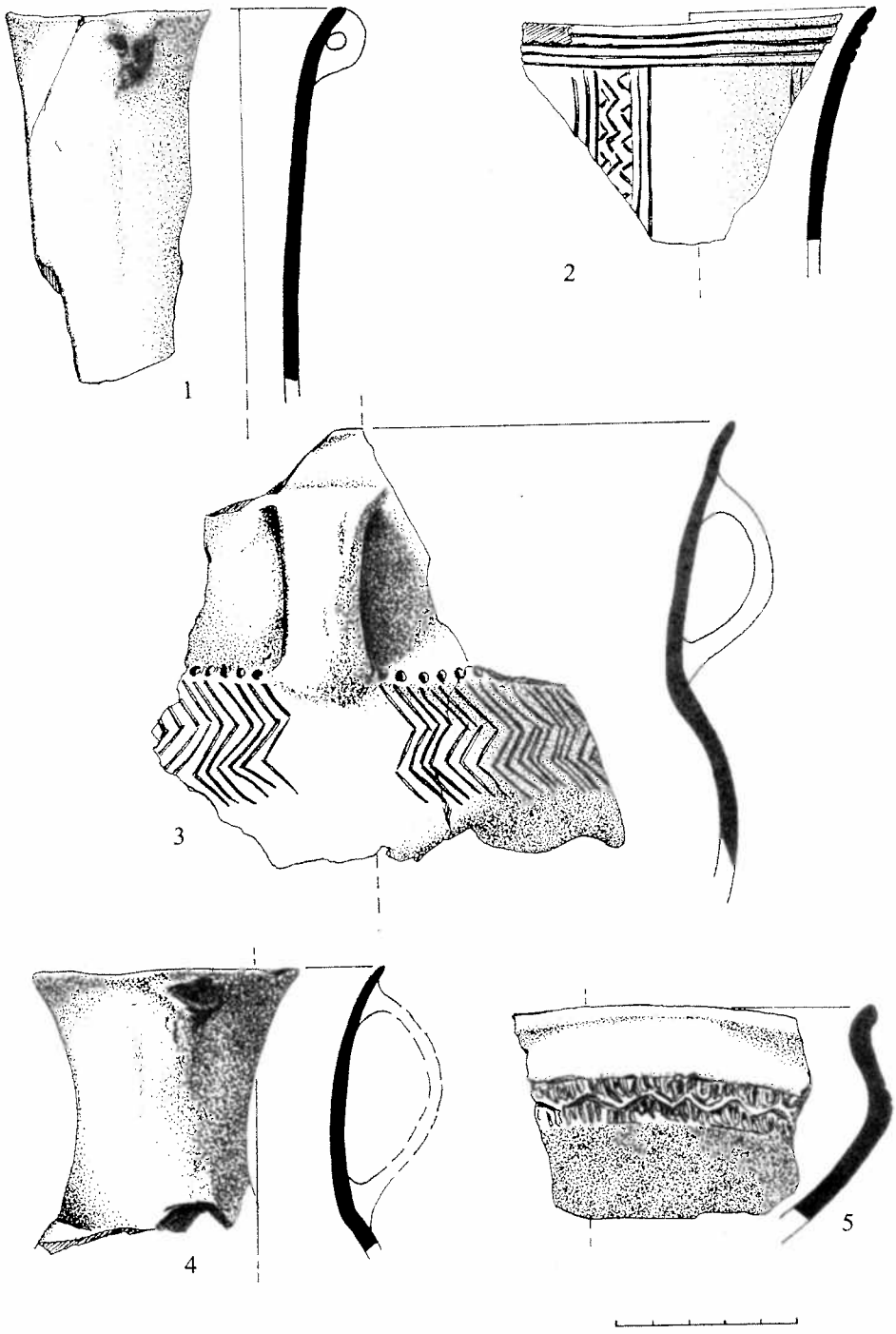

1-5: *Đakovo - Grabrovac* (1997.); *Jama* 2 (crteži: Z. Marković)

Tabla 5.

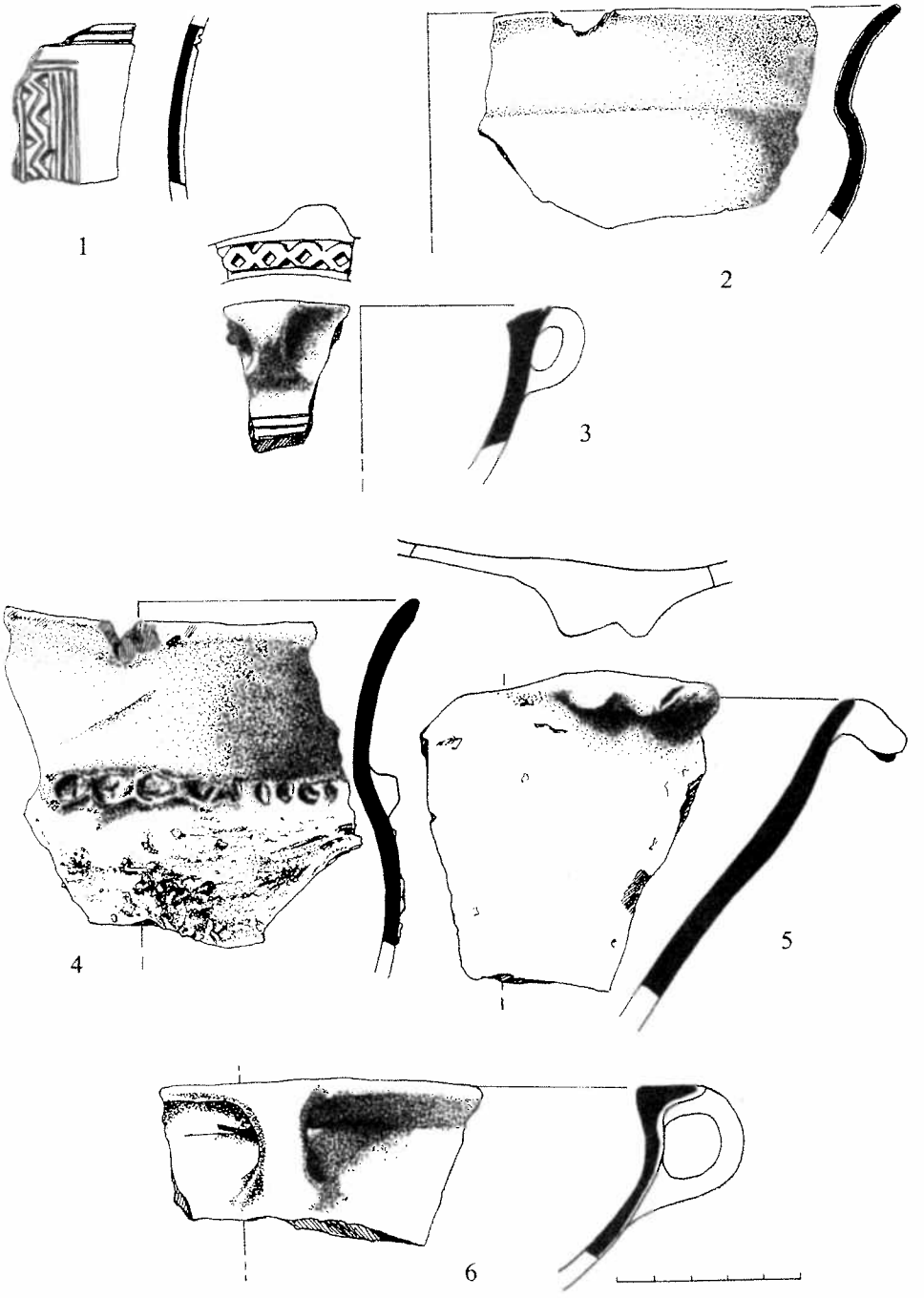

1-5: *Đakovo - Grabrovac* (1997.) 3: *Jama* 1,5,6: *jama* 2; 2,4: *jama* 3 (crteži: Z. Marković)

Tabla 6.

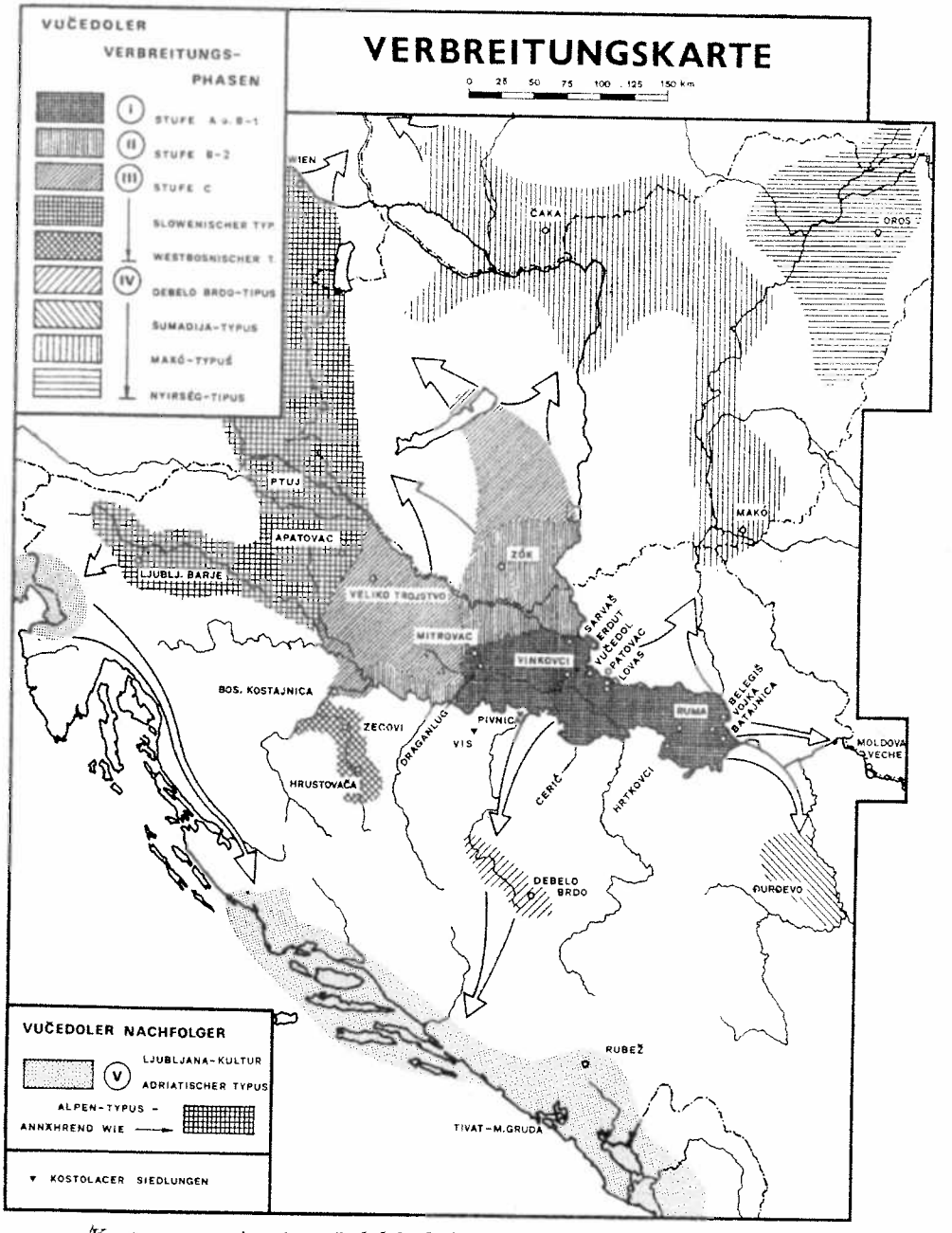

Karta rasprostiranja vučedolske kulture: I *stupanj* A i B-1; II *stupanj* B-2; III *stupanj* C: b. *slovenski tip*, c. *zapadnobosanski tip*; IV *stupanj*: a. *Debelo brdo - tip*, b. *Šumadija - tip*, c. *Mako - tip, Nyirség - tip. Vučedolski nastavljači*: I, II, III a - *rana vinkovačko - šomođvarska kultura*; III b (južni dio) - *ljubljanska kultura, alpski tip; uz obalu - jadranski tip* (po S. Dimitrijeviću)

Zur bronzezeitlichen Zinngewinnung in Eurasien
Die Bergarbeitersiedlung bei Karnab, Uzbekistan

Hermann Parzinger und *Nikolaus Boroffka*
Berlin

Das Auftreten der Zinnbronze war einer der wesentlichen Fortschritte in der frühen Metallurgie der Menschheit. Zinnbronze war leichter zu verarbeiten als Kupfer, denn der Zusatz von Zinn erhöhte die Fließgeschwindigkeit und verringerte den Schmelzpunkt, zudem härtete der Zinnzusatz das dabei entstehende Metall. Zur Herstellung von Zinnbronze waren jedoch zwei Metalle notwendig, die in der Natur so gut wie nie zusammen vorkommen. Dies gilt nicht für das Arsen- und das besonders in Bosnien nachgewiesene Antimonkupfer, die ähnliche Eigenschaften wie Zinnbronze aufweisen, denn viele Kupferlagerstätten enthalten auch Arsen und Antimon als Begleitelemente, die bei einer Verhüttung dieser Erze ins Kupfer gelangen. Es ist jedoch nicht immer eindeutig zu entscheiden, ob es sich bei Arsen- und Antimonkupfer um absichtliche Legierungen oder Zufallsprodukte handelte.[1] Dennoch verdrängte Zinnbronze meist das deutlich früher auftretende Arsen- und auch das Antimonkupfer. Über die Gründe darüber wird spekuliert, doch könnte der Farbeffekt eine Rolle gespielt haben, wonach der Zinnzusatz zu einer goldähnlichen Färbung führte, während Arsengehalte das Kupfer weiß werden ließen.[2]

Es ist seit langem bekannt, daß Zinnbronze zum ersten Mal in Vorderasien auftrat und sich danach in vergleichsweise kurzer Zeit in weiten Teilen der Alten Welt ausbreitete, insbesondere ab der zweiten Hälfte des 3. Jahrtausends v. Chr. Dabei ergibt sich die eigentümliche Situation, daß Zinnbronzen zuerst vor allem in jenen Regionen begegneten, die über keine Zinnlagerstätten verfügten.[3] Ohnehin kommen Zinnminerale innerhalb der Alten Welt ausgesprochen selten vor: Man kennt Lagerstätten in Cornwall, in der Bretagne, im Nordwesten der Iberischen Halbinsel sowie im sächsisch-böhmischen Erzgebirge,[4] doch lagen diese Gebiete peripher zu den Vorkommen frühester Zinn-

[1] Pernicka 1998, 135 f.
[2] Ebd. 136.
[3] Ebd. 138 f. Abb. 1a.
[4] Penhallurick 1986.

bronzen in der Alten Welt. Im gesamten Vorderen Orient einschließlich Kaukasiens und im östlichen Mittelmeerraum fehlt Zinn hingegen. In den späten achtziger Jahren wurden zwar Zinnvorkommen aus dem Taurus (Bolkardağ, Kestel) gemeldet, die angeblich auch in prähistorischer Zeit abgebaut worden sein sollen,[5] doch scheint trotz anhaltender Diskussion um die Bedeutung dieser Bergwerke angesichts der äußerst geringen Zinngehalte der dortigen Erze Skepsis mehr als berechtigt.[6]

I.

In den weiten Steppengebiete Eurasiens, insbesondere ostwärts des Urals bis hin zum Enisej, setzen Zinnbronzen bereits im späteren 3. Jahrtausend v. Chr. ein und werden dann in der ersten Hälfte des 2. Jahrtausends v. Chr. zum bestimmenden Metall. Dies hängt sicher auch mit den reichen Zinn- und Kupfervorkommen in den Gebirgsregionen südlich des Steppengürtels zusammen. Das Zinn tritt dort in zwei Gürteln auf, von denen sich der eine, nördliche von Buchara über das Zeravšan-Tal bis zum Issyk-Kul' in Kirgisien und an den oberen Irtyš in Ostkazachstan hinzieht. Der andere, südliche Gürtel reicht vom Hilmendbecken in Westafghanistan über Kandahar bis nach Pakistan.

Kupfer steht in diesen Regionen ebenfalls an, bedeutende Lagerstätten reichen ferner vom südlichen Ural über West- und Zentralkazachstan bis zum oberen Irtyš und weiter bis Chakassien und Tuva.

Der Anteil der Zinnbronzen nahm dabei in Eurasien beständig zu. Waren es in der frühbronzezeitlichen Okunev-Kultur (spätes 3. und frühes 2. Jahrtausend v. Chr.) noch einige Zinnbronzen, so stieg ihr Anteil im gleichzeitigen Sejma-Turbino-Kreis bereits auf 47%. Die Metallgegenstände der mittelbronzezeitlichen Andronovo-Fedorovka-Kultur (erste Hälfte des 2. Jahrtausends v. Chr.) bestanden schließlich zum überwiegenden Teil (90-100%) aus hochwertiger Zinnbronze, wobei der Zinn-Anteil in der Regel zwischen 3 und 10% schwankte.[7] Dies bildete einen deutlichen Gegensatz zu der mit Andronovo-Fedorovka gleichzeitigen, aber westlich des Urals verbreiteten Srubnaja-Kultur, wo Kupfer-Arsen- und Kupfer-Antimon-Legierungen dominierten und Zinnbronzen nur in seltenen Ausnahmen vorkamen.[8] Im Bereich der Abaševo-Kultur waren Zinnbronzen sogar nahezu gänzlich unbekannt. Die Srubnaja-Kultur westlich und der Andronovo-Fedorovka-Kreis östlich des Urals waren also stark abweichenden metallurgischen Traditionen verpflichtet, wie sie unterschiedlicher nicht sein konnten. Über die Ursachen läßt sich nur spekulieren, und der

[5] Yener/ Özbal 1987; Willies 1990.

[6] Pernicka u. a. 1992.

[7] Chernykh 1992, 213.

[8] Ibid.

Hinweis, die Bronzehandwerker der Andronovo-Fedorovka-Kultur griffen auf metallurgische Erkennnisse der vorangehenden Okunev- und Sejma-Turbino-Zeit zurück, als erstmals Zinnbronzen gegossen wurden, und entwickelten diese Form der Bronzeproduktion weiter, kann als Erklärung nicht ausreichen.

Sicher hatten die Unterschiede zwischen Srubnaja und Andronovo auch etwas mit den verfügbaren Rohstoffen zu tun. Hinsichtlich des mittelbronzezeitlichen Kupfererzabbaus sind die Hinweise zahlreich, während unsere Kenntnis über die Zinngewinnung dieser Zeit noch überaus spärlich ist und klarer Belege entbehrt. So dürften die Lagerstätten des südöstlichen Ural-Vorlands und angrenzender Teile Westkazachstans eine wichtige Rolle bei der Kupferversorgung der Andronovo- Fedorovka-Kultur gespielt haben, über Zinn ist dort nichts bekannt. Im Bereich der Oberläufe von Ural, Uj und Uvel'ka wurden zahlreiche Kupfererzvorkommen und alte Abbauschächte gemeldet, so z. B. in Bakr Uzjak bei Magnitogorsk, in Učalin am Fluß Uj sowie am Berg Tuskan an der Uvel'ka.[9] Das Erz aus dieser zuletzt genannten Lagerstätte soll angeblich in der Andronovo-Siedlung von Černjaki III belegt sein.[10] Aus Bakr Uzjak werden ferner große, rund-ovale Pingen gemeldet, die 35-55 m² Fläche einnehmen und bis zu 3 m Tiefe erreichen; angeblich sind sie mittelbronzezeitlich.[11] Obwohl insbesondere Černych in den späten sechziger Jahren sich den Kupfervorkommen des Uralgebietes widmete, indem er systematisch Proben nahm und metallurgische Gruppen bildete,[12] muß dieses Gebiet unmittelbar südöstlich des Ural-Hauptkammes hinsichtlich frühesten Kupferbergbaus insgesamt als noch schlecht erforscht gelten.

Dagegen liegen aus dem Bereich der südlich benachbarten westkasachischen Teilgruppe der Andronovo-Kultur (sog. Typus Kožumberdy) mehr Daten vor, wobei es besonders um die Reviere von Elenovka und Uškatta südöstlich von Orsk geht, wo schon in den späten fünfziger und sechziger Jahren Forschungen durchgeführt wurden,[13] die Černych später fortsetzte.[14] Es kann kein Zweifel bestehen, daß in Elenovka und Uškatta während der Andronovo-Zeit Kupfererz abgebaut wurde.[15] Dafür gibt es verschiedene Anhaltspunkte: Andronovo-Keramik und entsprechende Steingeräte fanden sich im Bereich der Gruben und benachbarter Siedlungen, Erzbrocken und Schlacken kamen in Andronovo-Niederlassungen derselben Mikroregion zum Vorschein, und in der Nekropole von Elenovka sollen die Grabeinfriedungen aus Steinbrocken aus

---

9 Sal'nikov 1967.

10 Černych 1970, 40 ff.

11 Černych 1972, 77.

12 Černych 1970.

13 Kuz'mina 1964; 1965.

14 Černych 1970.

15 Kuz'mina 1994, Abb. 28,1.

den alten Gruben bestanden haben.[16] Ferner ergaben spektralanalytische Untersuchungen, daß etwa 50,4% des Metalls aus dem westlichen Bereich der Andronovo-Kultur aus Kupfererz der Lagerstätten von Elenovka und Uškatta stammten. Doch nicht nur der Osten wurde beliefert: 24,6% der Srubnaja-Bronzen bezogen ihr Kupfer ebenfalls aus dieser Quelle.[17] Das Kupfererz wurde dabei im Tagebau gefördert; es ließen sich sehr große (37-50m^2, bis 4 m tief) oder auch kleinere (Durchmesser 5-10 m), rund-ovale Gruben sowie sehr lange, breite Gräben unterscheiden (bis 130 m lang und 12-20 m breit).[18]

Auch wenn die bisherigen Veröffentlichungen dieser Forschungen nur wenige der offenbar umfangreichen Detailergebnisse wiedergaben, so scheint dennoch außer Frage zu stehen, daß das Gebiet der Kožumberdy-Gruppe südöstlich von Orsk zu den frühen Zentren der Kupfererzgewinnung Eurasiens gehörte, das sowohl weite Teile Westsibiriens und Nordkazachstans als auch die Gebiete westlich des Urals belieferte. Ob dort damals jedoch auch Zinn gewonnen wurde, entzieht sich unserer Kenntnis.

Die zentralkazachischen Gebiete nordwärts des Balchaš-Sees gehörten ohne Zweifel zu den frühen Zentren der eurasischen Kupfermetallurgie, wie etliche Beobachtungen sowjetischer Geologen in der Zeit vor und kurz nach dem Zweiten Weltkrieg ergaben. A. Ch. Margulan faßte diese Forschungen zusammen, wobei deutlich wurde, daß der Beginn des Kupfererzabbaus spätestens in der Andronovo-Fedorovka-Zeit eingesetzt haben muß, wie entsprechende Scherbenfunde aus Halden neben den alten Gruben sowie entsprechende Befunde aus benachbarten Siedlungen, in denen das Kupfererz weiterverarbeitet wurde (vgl. Atasu, Myržik u.a.), zeigten. Ging es jedoch um die genaue Datierung konkreter Befunde, so war eine sichere Trennung zwischen Mittel- und Spätbronzezeit aufgrund der in den bisherigen Veröffentlichungen gelieferten Anhaltspunkte kaum möglich.[19] Zu den Zentren des frühen Kupferbergbaus in Zentralkazachstan, dessen Nutzung mit der Andronovo-Kultur einsetzte, gehörten die Gebiete um Kenkazgan,[20] Džezkazgan,[21] Altyn-Tjube,[22] Karkaraly[23] u. a. Die dortigen Kupfervorkommen wurden als überaus reich geschildert, Kupferbrocken von mehreren Doppelzentnern wären keine Seltenheit. Dabei hatte man etliche Gruben und Pingen vermessen und in Typen gegliedert. So ließen sich große rund-ovale Gruben, kleine trichterförmige Pingen, schmale, lange Gräben und auch Untertagebergbau unterscheiden,[24] die wohl

---

16 Kuz'mina 1964; Sal nikov 1967, 275.

17 Černych 1970, 38 ff.

18 Černych 1972, 77; Kuz'mina 1994, Abb. 28,1.

19 Kadyrbaev/Kurmankulov 1992.

20 Alekseev/Kuznecova1980, 4 ff.

21 Margulan 1973; 1979, 233 ff.

22 Černych 1970, 17.

23 Margulan 1972.

24 Margulan u. a. 1966, 267 ff.

alle bereits bronzezeitlich sein könnten, ohne daß aber eine genauere Datierung, insbesondere eine Scheidung von Mittel- und Spätbronzezeit, möglich wäre. Darüber hinaus sind aus dieser Region auch Kassiteritlagerstätten bekannt, ebenfalls mit Spuren zwar nicht datierten, aber zweifellos alten Bergbaus.[25] Näheres wissen wir darüber jedoch bedauerlicherweise nicht.

Bezüglich der Aufbereitung des Kupfererzes wurde der erste Schritt, der aus dem Zerkleinern und Aussortieren bestand, noch am Ort der Gewinnung, also in unmittelbarer Nähe der Bergwerke vollzogen, jedenfalls fanden sich dafür sowohl in Džezkazgan als auch in Kenkazgan Anhaltspunkte.[26] Ob die angeblich zur Aufstauung von Hochwasser für die Erzwäsche an verschiedenen Plätzen in Zentralkazachstan errichteten Dämme jedoch tatsächlich diesem Zweck dienten und auch andronovozeitlich datierten, scheint dagegen fragwürdig.[27] Das zerkleinerte und gewaschene Erz wurde dann in die Siedlungen, möglicherweise auch in auf die Weiterverarbeitung des Kupfererzes spezialisierte Niederlassungen gebracht.[28]

Dazu gehörten Atasu, Myržik u. a.[29] So fanden sich z.B. in Hütte 4 von Atasu neben einem dreiteiligen Herd Kupferschlacke, Kupferblöcke (bis zu 5 kg Gewicht), Gußformen, Tiegel aus Stein und Ton, Steinhämmer und Stößel. Neben diesem Bau kamen Kupferschmelzöfen zum Vorschein: Es handelte sich um 0,8-1,4 m tiefe und bis zu 1,6 m Durchmesser einnehmende Gruben, die mit Lehm verstrichen waren und Gebläsekanäle besaßen; sie waren z. T. noch mit Kupfererz und Kupferstücken verfüllt. Etliche andere Poluzemljanki in Atasu erbrachten ähnliche Befunde; gelegentlich waren Wohnbereich und Werkstatt auch voneinander getrennt angelegt, dann aber durch einen eingetieften Verbindungsgang verbunden.[30] Die vermutlich zugehörige Lagerstätte war ca. 80 km von Atasu entfernt.

Damit bietet Zentralkazachstan vielerlei Anhaltspunkte, denWeg des Kupfererzes vom Abbau in der Lagerstätte bis hin zum Endprodukt, das in Siedlungen der näheren wie weiteren Umgebung gegossen wurde, für die Mittelbronzezeit nachzuzeichnen. Beim gegenwärtigen Forschungsstand eröffnen sich viele Einsichten, doch scheint es noch immer an einer systematischen Untersuchung, Analyse und Veröffentlichung dieser Plätze zu fehlen, so daß insbesondere bei der genauen Datierung noch erheblicher Klärungsbedarf besteht. Während also die Kenntnis über die Kupfergewinnung und-verarbeitung jener Zeit in Zentralkazachstan dennoch beachtlich ist, so ist über den möglichen Abbau von Zinnerz erneut so gut wie nichts bekannt.

---

25 Margulan 1972, 25.

26 Margulanu. a. 1966, 268.

27 Margulan 1979, 263 ff.

28 Ebd. 237.

29 Kadyrbaev/Kurmankulov 1992.

30 Margulan u. a. 1966, 209 ff; Margulan 1979, 179; Kadyrbaev/Kurmankulov 1992, 25 ff; Kuz'mina 1994, Abb. 28.

Ähnlich wie in West- und Zentralkazachstan finden sich auch am oberen Irtyš im heutigen Ostkazachstan Hinweise auf andronovozeitlichen Bergbau. So wurden z.B. bei Karčiga im Bereich einer Kupfererzlagerstätte mehrere Dutzend alter Pingen entdeckt; in der Umgebung dieser Gruben sollen Steingeräte und Andronovo-Scherben gelegen haben.[31] Daneben dürfte auch Zinnerz abgebaut worden sein. Auf entsprechende Schächte stieß man bei Mynčunkur und Čerdojak, von wo ebenfalls Rillen- und Kerbschlägel sowie Andronovo-Keramik gemeldet wurden.[32] Dabei konnten offenbar sowohl senkrecht nach unten der Zinnerzader folgende Schächte als auch regelrechter Untertage-Bergbau festgestellt werden.[33] Ferner wird von Kassiterit-Seifenlagerstätten am Irtyš berichtet.[34] Černikov wies aufgrund dieser Entdeckungen mit Recht darauf hin, daß den Gebieten am oberen Irtyš wegen seiner reichen Kupfer- und Zinnerzlagerstätten besondere Bedeutung zukam; es handelte sich um das damals einzige bekannte Gebiet, in dem sowohl Kupfer- als auch Zinngewinnung schon während der Bronzezeit nachgewiesen werden konnte.[35]

Zuletzt ist in diesem Zusammenhang noch das Zeravšan-Tal zu nennen. Anders als in den oben genannten mittelbronzezeitlichen Bergbaurevieren vom südöstlichen Ural-Vorland im Westen bis zum oberen Irtyš im Osten spielten hier jedoch Kupfererze keine Rolle, statt dessen sind aber reiche Zinnvorkommen bekannt. Ob diese tatsächlich bereits in prähistorischer Zeit abgebaut worden sein könnten, war bislang nicht Gegenstand archäologischer Forschungen.

Weitgehend unbeachtet blieben Hinweise von B. A. Litvinskij aus dem Jahre 1950, der meinte, bei Karnab, auf halbem Wege zwischen Samarkand und Buchara südlich des Zeravšan (Uzbekistan), vorgeschichtliche Zinnbergwerke entdeckt zu haben.[36] Zinn kommt hier in Form des Minerals Kassiterit vor allem in Quarzgängen vor. In den frühen neunziger Jahren wiesen tadžikische Geologen auf weitere bedeutende Zinnvorkommen bei Mušiston in den westlichen Ausläufern des Pamir-Altai-Gebirges oberhalb von Pendžikent (Tadžikistan) hin. Diese Lagerstätte ist insbesondere deshalb von besonderem Interesse für die früheste Bronzemetallurgie, weil das dortige Hauptmineral Zinnkies (Stannit) in der Oxidationszone unter anderem mit Malachit und Azurit vergesellschaftet ist; diese Vermengung von Zinn- und Kupfererzen führt bereits bei der Verhüttung direkt zu Bronze.

---

31 Černikov 1949, 38 f; 1960,118.

32 Ebd. 10 ff. Taf. 7; 12,3.4; 13.

33 Ebd. Abb. 2; 8; 1960, 118 ff. Taf. 69-76.

34 Černikov 1960, 135.

35 Ebd.,136.

36 Litvinskij 1950; 1954.

II

Die Thematik des mittelasiatischen Zinns wurde zwischen 1997 und 1999 durch ein Forschungsprojekt aufgegriffen, das die Eurasien-Abteilung des Deutschen Archäologischen Instituts (H. Parzinger, N. Boroffka) gemeinsam mit dem Deutschen Bergbau-Museum Bochum (G. Weisgerber, J. Cierny), dem Lehrstuhl für Archäometallurgie der Bergakademie TU Freiberg (E. Pernicka, J. Lutz) sowie den Archäologischen Instituten der Akademien der Wissenschaften Uzbekistans (J. F. Burjakov, K. Alimov, V. Ruzanov) und Tadžikistans (J. Jakubov, M. Bubnova, V. Radililovskij) durchführte; möglich wurde dies angesichts einer großzügigen Förderung durch die Volkswagen-Stiftung. Es war das Ziel dieses Vorhabens, das lagerstättenkundliche Potential der Reviere um Karnab und Mušiston im Hinblick auf die frühe Ausbeutung von Zinnvorkommen zu untersuchen. Neben den geologischen Gegebenheiten sollten sowohl die bergmännische Ausbeutung der Lagerstätten als auch die siedlungsarchäologischen Hinterlassenschaften der Bergbau-Reviere überprüft werden[37]. Sowohl Karnab als auch Mušiston waren klar auf das von Osten nach Westen verlaufende Zeravšan-Tal als Hauptverkehrsachse bezogen (Abb. 1). Auch wenn sich die Forschung damit auf das Gebiet des antiken Sogdien beschränkte, war klar, daß die Ergebnisse weit über Mittelasien hinaus Bedeutung haben würden, wenn es gelänge, dort bronzezeitliche Zinngewinnung nachzuweisen und Einzelheiten des technischen Prozesses vom Abbau bis zum Gießen der Zinnbronze zu rekonstruieren.

Die alten Bergbaue dieser Reviere waren durch detaillierte Karten sowjetischer Geologen vergleichsweise gut im Gelände lokalisierbar und das Deutsche Bergbau-Museum Bochum nahm unter Leitung von G. Weisgerber und J. Cierny zwischen 1997 und 1999 sowohl im Bereich von Karnab als auch im Revier von Mušiston gleichsam stichprobenartig Ausgrabungen an ausgewählten Schächten vor.[38] Dabei zeigte sich, daß sowohl in Karnab und den benachbarten Lagerstätten von Lapas und Čangali (mittleres Zeravšan-Tal, Uzbekistan) als auch in Mušiston (oberes Zeravšan- Tal, Tadžikistan) (Abb. 1) aufgrund entsprechender Keramikfunde, aber auch mittels einer ganzen Reihe von 14C-Daten klar nachgewiesen werden konnte, daß der Abbau des Zinnerzes in allen diesen Revieren zur Zeit der Andronovo-Tazabag'jab-Kultur erfolgte, d. h. in der ersten Hälfte des 2. Jahrtausends v. Chr., was einerseits der späten Frühbronzezeit in Südosteuropa und andererseits der Mittelbronzezeit in Sibirien sowie der Spätbronzezeit in Südturkmenistan und Baktrien entspricht. Es handelt sich hierbei also um die ältesten bislang bekannten und verläßlich datierten Zinnbergwerke Eurasiens.

---

[37] Alimov u.a. 1998, 137 ff.

[38] Alimov u. a. 1998; Weisgerber/Cierny 1999.

Während die montanarchäologischen Forschungen in den Gruben selbst vom Deutschen Bergbau-Museum Bochum durchgeführt wurden und der lagerstättenkundliche und analytische Teil des Projektes in Händen des Lehrstuhls für Archäometallurgie der TU Bergakademie Freiberg lag, war die Siedlungsarchäologische Untersuchung des Umfelds der andronovozeitlichen Bergbaue Aufgabe der Eurasien-Abteilung. Im Zentrum des heutigen Ortes Karnab, in unmittelbarer Nachbarschaft der alten Schächte, erhob sich ein mächtiger Siedlungshügel. Zwar setzte Tellbildung in diesen Teilen Mittelasiens (Sogdien) erst in der Antike ein, doch prüften wir die Besiedlungsabfolge dieses Platzes dennoch mit zwei stratigraphischen Schnitten, die dieses Bild bestätigten: Die untersten Straten erbrachten Grubenhäuser aus spätachaimenidisch-frühhellenistischer Zeit (5.-2./1. Jahrhundert v. Chr.), worauf Ablagerungen der gesamten Kušan-Periode (1.-4. Jahrhundert n. Chr.), u. a. mit einer sehr gut erhaltenen Lehmbefestigung mit zwei Reihen von Schießscharten, folgten. Weitere Befunde bezeugten, daß der Hügel - mit Unterbrechungen - bis in die Neuzeit immer wieder aufgesucht wurde.[39] Ob zu jener Zeit noch Zinn in den nahen Bergwerken abgebaut wurde, muß unklar bleiben, doch dürfte die Bedeutung des Platzes zu jener Zeit in erster Linie mit der Kreuzung wichtiger Fernwege an einer der Hauptrouten der 'Seidenstraße' zusammenhängen. Für unsere Fragen, die insbesondere auf die Erforschung der vorgeschichtlichen, vor allem bronzezeitlichen Besiedlung abzielten, spielte dieser Tell damit keine zentrale Rolle.

Umfangreiche Geländebegehungen im näheren wie weiteren Umfeld der Reviere von Karnab, Lapas und Čangali sowie Mušiston (Abb. 1) führten zu der Einsicht, daß das heute obertägig feststellbare Besiedlungsbild frühestens der Antike (4. Jahrhundert v. Chr. - 4. Jahrhundert n. Chr.) angehörte, ganz überwiegend jedoch sogar erst frühmittelalterlich und jünger war. Eine Ausnahme bildete dagegen die bronzezeitliche Bergarbeitersiedlung von Karnab-Sičkonči, die zu den wenigen prähistorischen Fundstellen in dieser Region überhaupt gehörte.[40] Ihre gleichsam zufällige Entdeckung im Profil eines Geologenschnitts sowjetischer Zeit erklärte, warum vorgeschichtliche Besiedlungsreste letztlich oberflächlich kaum feststellbar waren: Diese Niederlassung der Andronovo-Tazabag'jab-Kultur aus der ersten Hälfte des 2. Jahrtausends v. Chr. lag unter über 1 m nachträglich aufgewehtem, völlig sterilem Löß. Ganz anders dagegen die Verhältnisse in der Gegend um Mušiston: Auf den extrem steilen Hanglagen dieser Hochgebirgslandschaft in über 3.000 m Höhe hätten sich prähistorische Siedlungsstellen kaum erhalten können, sollten sie jemals dort existiert haben. Immerhin fanden sich auf einer Paßhöhe, dem Bergbau von Mušiston gegenüberliegend, unter einer vermutlich mittelalterlichen Steinsetzung Andronovo-Scherben, allerdings ohne klaren Befund.

---

39 Alimov u. a. 1998.

40 Parzinger/Boroffka 2001.

Weitere Andronovo-Scherben wurden noch 1999 bei einer letzten Nachuntersuchung am Bergwerk in dessen Nähe festgestellt, allerdings ließen sich auch diese nicht als Ansiedlung interpretieren. Möglicherweise handelte es sich hierbei auch nur um die letzten spärlichen Überreste von Lagerplätzen o. ä., die mit dem andronovozeitlichen Bergbau von Mušiston in Zusammenhang standen.

Die beachtenswertesten Befunde lieferte jedoch die Niederlassung von Karnab-Sičkonči, die in der Tat als eine mit dem Zinnabbau in diesem Revier zusammenhängende Bergarbeitersiedlung angesprochen werden kann. Sie erstreckte sich direkt oberhalb eines heute ausgetrockneten Flußbettes (Sičkonči-Saj), wurde in den Jahren 1998 und 1999 vollständig ausgegraben (Abb. 2) und lieferte damit erstmals eine Vorstellung von der Struktur derartiger spezialisierter Niederlassungen zur Zeit der Andronovo-Tazabag'jab-Kultur. Der Platz lag etwa 1 km nördlich der Zinnlagerstätte und damit in unmittelbarer Nachbarschaft der alten Gruben. Für die relativchronologische und kulturelle Einordnung dieser Siedlung war die Keramik maßgeblich. Dabei ließ sich zusammenfassend festhalten, daß das hier vertretene Formen- und Zierspektrum beste Analogien in der Andronovo-Tazabag'jab-Kultur fand (Abb. 3). Identische Keramik stammte ferner aus den Schächten von Karnab und Lapas sowie aus dem Bergbau von Mušiston. Alle diese Orte konnten damit über ihre Keramik synchronisiert und in die erste Hälfte des 2. Jahrtausends. v. Chr. verwiesen werden. Dies bestätigten auch die 14C- Datierungen: Vier Daten aus Karnab-Sičkonči lagen zwischen dem 18. und beginnenden 14. Jahrhundert v. Chr., was den Datierungen aus den Schächten entsprach und die Gleichzeitigkeit dieser Fundstellen zusätzlich absicherte.

Die Siedlung von Karnab-Sičkonči hinterließ nur spärliche Spuren festen Hausbaus (Abb. 2). Es konnten Reste von vier Hütten 1-4 festgestellt werden (Abb. 4), sog. Halbgrubenhäuser (russ. poluzemljanki), hinzu kam möglicherweise noch Grubenhaus 53. Zahlreich waren jedoch die Feuerstellen, die möglicherweise Orte markieren, an denen Zelte oder leichte, jurtenartige Konstruktionen standen, die man später wieder abbauen konnte, weshalb sie keine archäologisch klarer faßbaren Spuren hinterließen. Kleinräumige stratigraphische Abfolgen bei Feuerstellen, Gruben oder innerhalb der Hütten deuteten eher auf ein mehrfaches, kurzzeitiges, vermutlich saisonales Aufsuchen des Platzes hin und schienen weniger für eine kontinuierliche, längerdauernde Besiedlung zu sprechen.

Bemerkenswert war, daß die Feuerstellen verschiedener Phasen sich stets an bestimmten Stellen konzentrierten, die Zelte/Jurten dürften demnach immer wieder etwa am gleichen Platz gestanden haben. Die Hütten 1-4 und 53, die man ebenfalls wiederholt genutzt hatte, wiesen gleichfalls darauf hin, daß bestimmte Einrichtungen innerhalb der Siedlung einen festen Platz besaßen, so daß eine stabile innere Gesamtorganisation der Niederlassung zu vermuten war.

In den Behausungen waren jeweils mehrere Feuerstellen gleichzeitig in Betrieb. Dabei ließ sich für den komplizierter angelegten Ofen 2a (Abb. 4) aufgrund eines analytisch festgestellten hohen Zinngehaltes eine metallurgische Funktion annehmen: Wahrscheinlich diente er zum Verhütten von Zinnerz. Für die anderen Öfen gleicher Konstruktion (Befunde 2b, 2f, 3a und 4c aus den Häusern 2, 3 und 4) konnte man einen ähnlichen Zweck vermuten. Bei diesen Hütten dürfte es sich somit wohl um mit der Zinngewinnung in Zusammenhang stehende Werkstätten gehandelt haben, was auf eine spezialisierte Niederlassung schließen ließ. In und um Haus 2 fanden sich ferner ein Blechfragment aus Arsenkupfer, ein kleiner Kupferbarren (Abb. 5,1) und Gußtropfen aus Zinnbronze; hinzu traten zahlreiche Mahlsteine zum Zerkleinern des Erzes sowie eine auffällige Konzentration von Quarzfragmenten, die wohl zusammen mit dem Zinnerz - das Kassiterit erscheint hier vorwiegend in Quarzgängen - in die Siedlung gelangten. Auf eine weitere Quarzanhäufung und etliche Schlagsteine stieß man im Bereich von Bau 3, so daß auch hier eine intensive Erzzerkleinerung angenommen werden durfte. Zudem konzentrierten sich bei Haus 3 die meisten Abschläge und Hämmer bzw. Rillenschlägel aus Kalkstein (Abb. 5,2-4), so daß hier die Herstellung und/oder Verwendung von Hämmern zu vermuten war; Rillenhämmer wurden ja nicht nur im Bergbau, sondern auch zur Erzzerkleinerung verwendet. Dabei spielten ferner Mahlsteine eine wichtige Rolle, die ebenfalls zahlreich vorkamen, besonders bei den Hütten 3 und 53.

Es konnte also kein Zweifel bestehen, daß die andronovozeitliche Siedlung von Karnab-Sičkonči mit der Ausbeutung der Zinnlagerstätte und mit ersten Verarbeitungsschritten des gewonnenen Erzes in Zusammenhang stand. Dafür sprachen das Zerkleinerungs- und Mahlgerät, die analytische Identifikation von Zinn in mindestens einem der Öfen und die Spuren metallurgischer Tätigkeit unter Verwendung von Arsenkupfer und Zinnbronze.

Die Lage am Sičkonči-Saj, etwa 1 km vom Bergbau entfernt, dürfte mit der Wasservorsorgung zusammenhängen, die sowohl zum Leben als auch zur Erzaufbereitung benötigt wurde. Die Siedlung war vergleichsweise klein, sicher sind in der weiteren Umgebung von Karnab weitere derartige Niederlassungen zu vermuten.

III

Zinn spielte in der Bronzezeit Eurasiens bereits früh eine wichtige Rolle, und zwar ab dem späten 3./beginnenden 2. Jahrtausend v.Chr., als die Träger der frühbronzezeitlichen Okunev-Kultur in Südsibirien und des mit Okunev weitgehend gleichzeitigen Sejma-Turbino-Kreises, dessen Erzeugnisse von Nordchina bis an die Ostsee verbreitet sind, erstmals Zinnbronzen herstellten.[41] In

[41] Chernykh 1992.

der zweiten Hälfte des 3. Jahrtausends v. Chr. gewann die Zinnbronze auch in Mesopotamien und in Anatolien an Bedeutung, wenngleich es vereinzelt schon früher erste Belege gegeben haben mag. Danach hat es den Anschein, daß Zinnbronze in Mesopotamien und Anatolien geringfügig früher als im eurasischen Steppenraum aufkam, was allerdings derzeit nicht verläßlich abgesichert werden kann, da ein solcher Vergleich an der absoluten Datierung der beteiligten Kulturen hängt, weil sie direkt nicht verknüpft werden können. In Südturkmenistan tritt Zinnbronze offenbar erstmals in Namazga IV - Zusammenhängen auf, was der ersten Hälfte und der Mitte des 3. Jahrtausends v. Chr. entspricht; doch bleibt es zu jener Zeit noch ganz vereinzelt. Wirklich bedeutsam wird Zinnbronze dort aber erst ab Namazga V,[42] was wiederum Okunev und Sejma-Turbino weiter nördlich entspricht.

Dies bedeutet, daß es zu einem ersten wirklichen Aufschwung der Zinnbronze-Metallurgie in den eurasischen Steppen- und Waldgebieten etwa zur selben Zeit wie in Südturkmenistan, Mesopotamien und Anatolien kam, selbst wenn in den zuletzt genannten Kulturräumen Zinnbronze vereinzelt schon früher in Erscheinung tritt, was sich für die Gebiete östlich des Urals nicht nachweisen läßt. Dieses früheste Zinn kann damit auch nicht aus Mittelasien gekommen sein, hierfür müssen andere Quellen ausfindig gemacht werden.

Woher die Träger der Okunev-Kultur und des Sejma-Turbino-Kreises ihr Zinn bezogen, muß derzeit offenbleiben. Wohl ist von der Ausbeutung lokaler Vorkommen auszugehen, wenngleich sich diese noch nicht nachweisen läßt.

Erst für die darauf folgende Mittelbronzezeit der ersten Hälfte des 2. Jahrtausends v. Chr. wissen wir, daß die Träger der Andronovo-Fedorovka- und Tazabag'jab-Kultur nicht nur an zahlreichen Orten im großen Maßstab Kupfererz förderten - ihnen waren offenbar damals bereits alle potenten Lagerstätten zwischen Ural und Altaj bekannt -, sondern auch Zinn gewannen.[43] Für die Reviere im Zeravšan-Tal (Karnab, Lapas, Čangali und Mušiston) gelang uns jedoch erstmals für diese Zeit der direkte Nachweis mittelbronzezeitlichen Zinnerzbergbaus mit einer zugehörigen Bergarbeitersiedlung.

Natürlich stellt sich damit die berechtigte Frage, welcher Raum mit dem Zinn aus Karnab, Lapas, Čangali und Mušiston versorgt wurde. Hierfür wurden entsprechende analytische Untersuchungen vorgenommen. In diesem Zusammenhang sei darauf hingewiesen, daß in der Bergbau- bzw. Metallurgensiedlung von Karnab-Sičkonči einige Importfunde (Keramikscherben, Steingefäß) aus dem baktrischen Raum vorliegen, was auf weitreichende Fernbeziehungen schließen läßt. Knochen von Pferd und Kamel aus Karnab-Sičkonči zeigen ferner, daß die nötigen Transportmittel zur Überwindung größerer Entfernungen durchaus zur Verfügung gestanden hatten. Darüber hinaus drangen

---

42 Ibid.

43 Chernykh 1992; Kuz'mina 1994.

während der ersten Hälfte des 2. Jahrtausends v. Chr. mehrfach Andronovo-Tazabag'jab-Gruppen vom Zeravšan-Tal aus durch die Karakum-Wüste bis Südturkmenistan und über die Pässe des Hissar-Gebirges bis Baktrien vor und hinterließen dort Gräber und kleinere Ansiedlungen.[44]

Die wechselseitigen Beziehungen waren also vielfältig und intensiv. Aber die bislang aus Sapalli und Džarkutan, zwei der bedeutendsten stadtartigen Niederlassungen jener Zeit in Baktrien, beprobten Zinnbronzen stammen nicht aus den Lagerstätten des Zeravšan-Tales, wie E. Pernicka versichert. Es muß deshalb offen bleiben, inwieweit die Träger der Andronovo- und Tazabag'jab-Kultur mit dem von Ihnen geförderten Zinn nicht nur ihren eigenen Bedarf deckten, sondern das Zinn darüber hinaus auch weiter nach Süden und Westen verhandelt hatten. Inwieweit mittelasiatisches Zinn gar Mesopotamien und Anatolien erreicht oder versorgt haben könnte, scheint derzeit noch schwer abschätzbar.

Da direkte Kontakte zwischen der Andronovo-Kultur und dem Vorderen Orient auszuschließen sind, könnte der Weg mittelasiatischen Zinns nach Westen - sollte er nach Westen gegangen sein - ohnehin nur über 'Zwischenhändler' erfolgt sein, was zwar vorstellbar ist, sich derzeit aber nicht näher belegen läßt.

Unsere Forschungen zur mittelbronzezeitlichen Zinngewinnung im Zeravšan-Tal erbrachten zweifellos wichtige Fortschritte, bilden jedoch nur einen ersten Schritt auf dem Weg zur Lösung des 'Rätsels' von der Herkunft des Zinns.

---

[44] Vinogradova 1991.

Literatur

1. **Alekseev V.A./Kuznecova E.F.** 1980, *Novye svedenija po drevnej cvetnoj metallurgii.* In: Problemy izučenija i ochrany pamjatnikov kul'tury Kazachstana (Alma-Ata 1980) 4 ff.

2. **Alimov K./Boroffka N./Bubnova M./Burjakov J./Cierny J./Jakubov J./Lutz J./Parzinger H./Pernicka E./Radililovskij V./Ruzanov V./Širinov T./Staršinin D./Weisgerber G.** 1998, *Prähistorischer Zinnbergbau in Mittelasien. Vorbericht der Kampagne 1997.* Eurasia Antiqua 4, 1998, 137 ff.

3. **Chernykh E.N.** 1992, *Ancient Metallurgy in the USSR*, The Early Metal Age (Cambridge 1992).

4. **Černikov S.S.** 1949, *Drevnjaja metallurgija i gornoe delo Zapadnogo Altaja* (Moskva 1949).

5. **Černikov S.S.** 1960, *Vostočnyj Kazachstan v epochu bronzy.* Materialy i Issledovanija po Archeologii SSSR 88 (Moskva 1960).

6. **Černych E.N.** 1970, *Drevnejšaja metallurgija Urala i Povolž'ja* (Moskva 1970).

7. **Černych E.N.** 1972, *Metall - čelovek - vremja* (Moskva 1972).

8. **Kadyrbaev M.K./Kurmankulov Z.** 1992, *Kul'tura drevnich skotovodov i metallurgov Sary-Arki* (Almaty 1992).

9. **Kuz'mina E.E.** 1964, *Andronovskoe poselenie i mogil'nik Sandaša.* Kratkie Soobščenija Instituta Archeologii 98, 1964, 100 ff.

10. **Kuz'mina E.E.** 1965, *Otnositel'naja chronologija andronovskich poselenij Elenovskogo mikrorajona.* Sovetskaja Archeologija 4, 1965, 40 ff.

11. **Kuz'mina E.E.** 1994, *Otkuda prišli Indoarii?* (Moskva 1994).

12. **Litvinskij B.A.** 1950, *K istorii dobyči olova v Uzbekistane.* Trudy Sredneaziatskogo Gosudarstvennogo Universiteta 11, Gumanitarnye nauki 3, 1950, 51 ff.

13. **Litvinskij B.A.** 1954, *Drevnejšie stranicy istorii gornogo dela Tadžikistana i drugych respublik Srednej Azii.* Naučno-populjarnaja biblioteka 19 (Stalinabad 1954).

14. **Margulan A.Ch.** 1972, *Gornoe delo v Central'nom Kazachstane v drevnie i srednie veka.* Poiski i raskopki v Kazachstane (Alma-Ata 1972).

15. **Margulan A.Ch.** 1973, *Džezkazgan - drevnij metallurgičeskij centr. Archeologičeskie issledovanija v Kazachstane* (Alma-Ata 1973).

16. **Margulan A.Ch.** 1979, *Begazy-Dandybaevskaja kul'tura Central'nogo Kazachstana* (Alma- Ata 1979).

17. **Margulan A.Ch./Akisev K.A./Kadyrbaev M.K./Obrazbaev A.M.** 1966, *Drevnjaja kul'tura Central'nogo Kazachstana* (Alma-Ata 1966).

18. **Parzinger H./Boroffka N.** 2001, *Woher stammt das Zinn der Bronzezeit in Mittelasien?* Archäologie in Deutschland 3, 2001, 12 ff.

19. **Penhallurick R.D.** 1986, *Tin in antiquity, its mining and trade throughout the ancient world with particular reference to Cornwall* (London 1986).

20. **Pernicka E.** 1998, *Die Ausbreitung der Zinnbronze im 3. Jahrtausend. In: B. Hänsel (Hrsg.),* Mensch und Umwelt in der Bronzezeit Europas (Kiel 1998) 149 ff.

21. **Pernicka E./Wagner G.A./Muhly J.D./Öztunalý Ö.** 1992, *Comment on the discussion of ancient tin sources in Anatolia.* Journal of Mediterranean Archaeology 5, 1992, 91 ff.

22. **Sal'nikov K.V.** 1967, *Očerki drevnej istorii Južnogo Urala* (Čeljabinsk 1967).

23. **Vinogradova N.** 1991, *Interrelations between farming and 'steppe' tribes in the Bronze Age South Tadjikistan.* South Asian Archaeology 1991, 289 ff.

24. **Weisgerber G./Cierny J.** 1999, *Ist das Zinnrätsel gelöst? Auf den Spuren der Bronzezeit in Zentralasien.* Oxus 4, 1999, 44 ff.

25. **Willies L.** 1990, *An Early Bronze Age tin mine in Anatolia.* Bulletin of the Peak District Mines Historical Society 11, 1990, H. 2, 91 ff.

26. **Yener K.A./Özbal H.** 1987, *Tin in the Turkish Tourus mountains: the Bolkardağ mining district.* Antiquity 61, 1987, 220 ff.

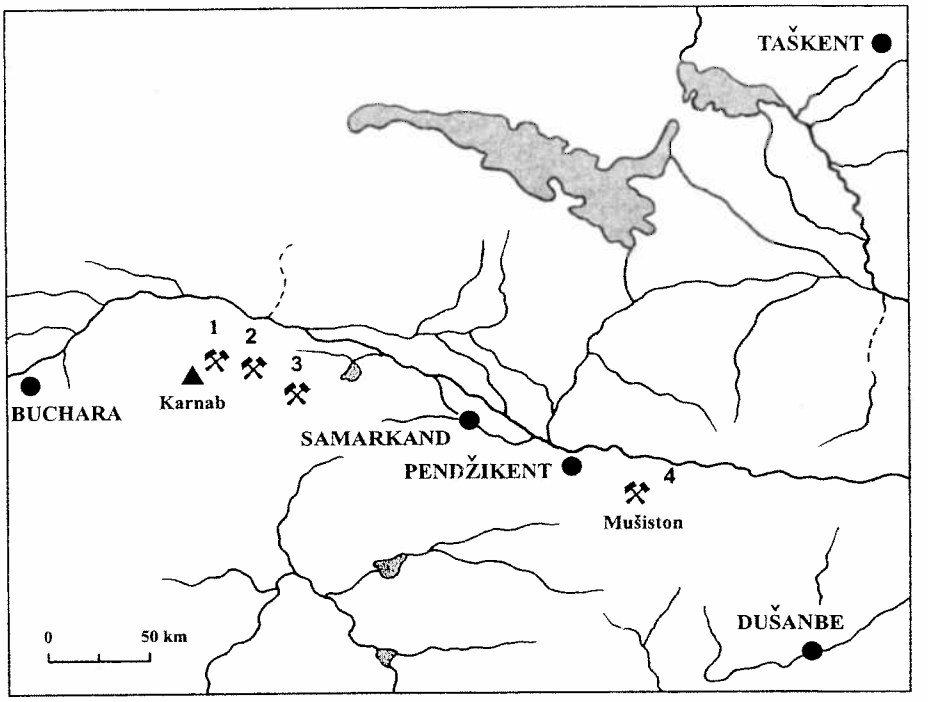

Abb. 1 *Karte des Zeravšan-Tales zwischen Buchara* (Uzbekistan) *und Pendžikent* (Tadžikistan) *mit Lage der untersuchten Zinnerzreviere Karnab* (1), *Lapas* (2), *Čangali* (3) *und Mušiston* (4)

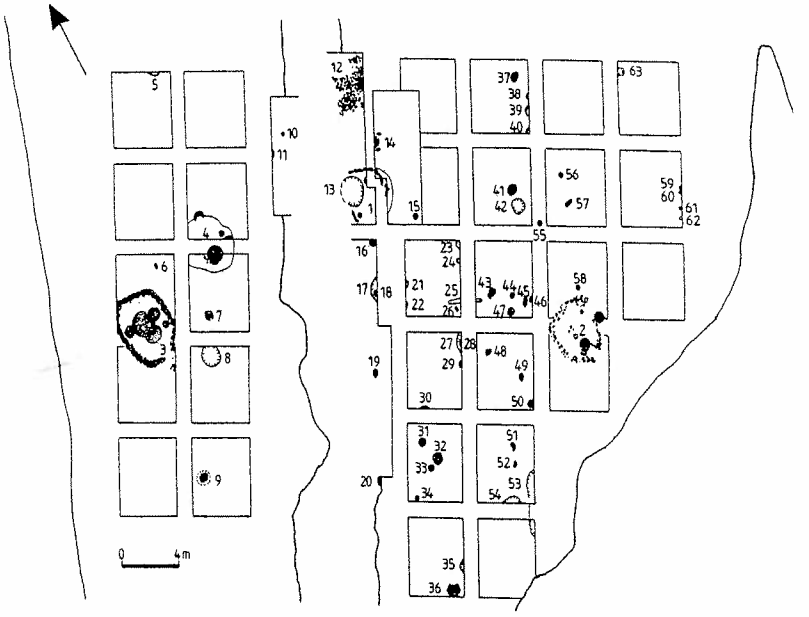

Abb. 2 *Karnab, Uzbekistan. Gesamtplan der bronzezeitlichen Bergarbeitersiedlung am Sičkonči-Saj mit Lage der Befunde* (Hütten 1-4 und 53, bei den restlichen Nummern handelt es sich überwiegend um Herdstellen)

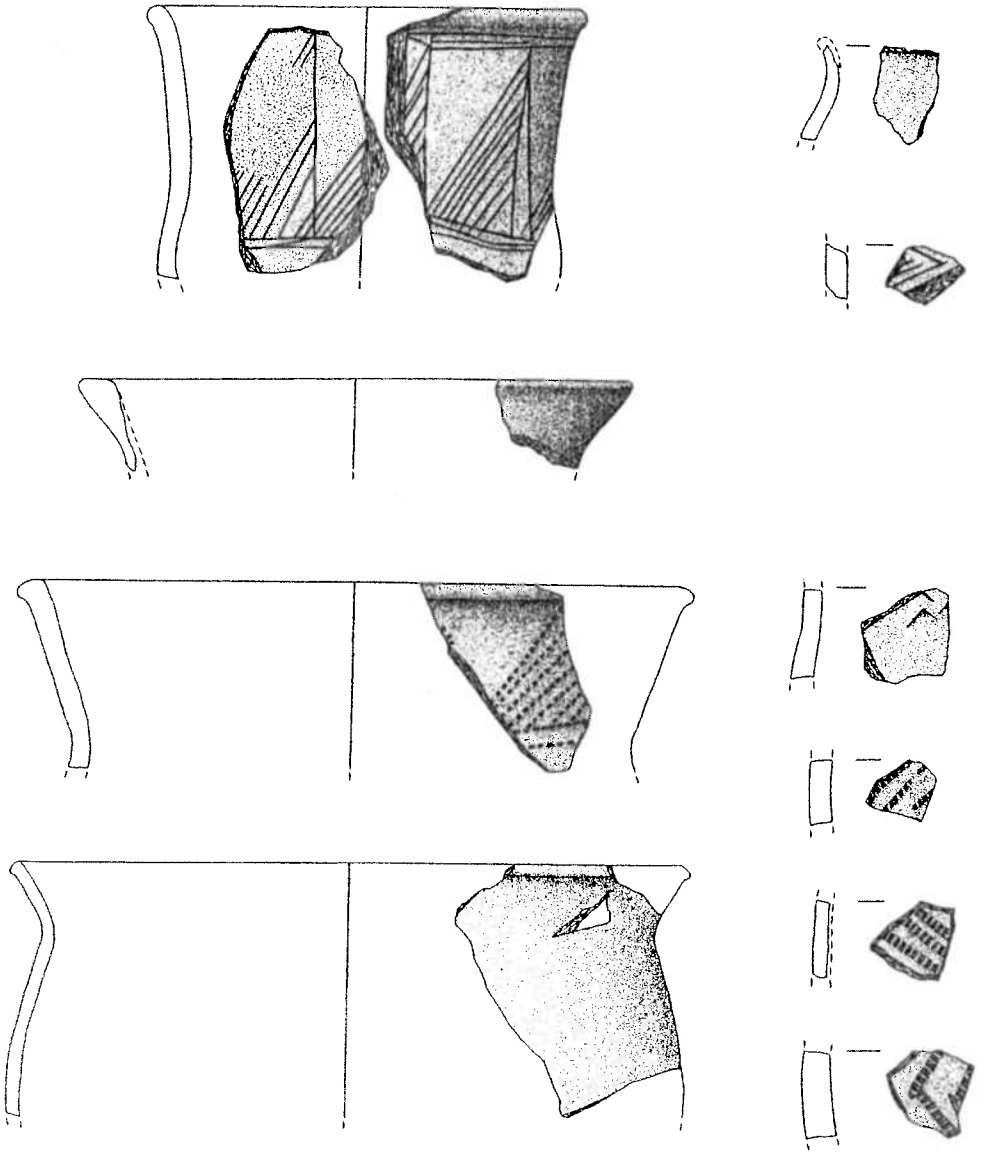

Abb. 3 *Karnab, Uzbekistan. Andronovo-Tazabag'jab-Keramik aus der bronzezeitlichen Bergarbeitersiedlung am Sičkonči-Saj*

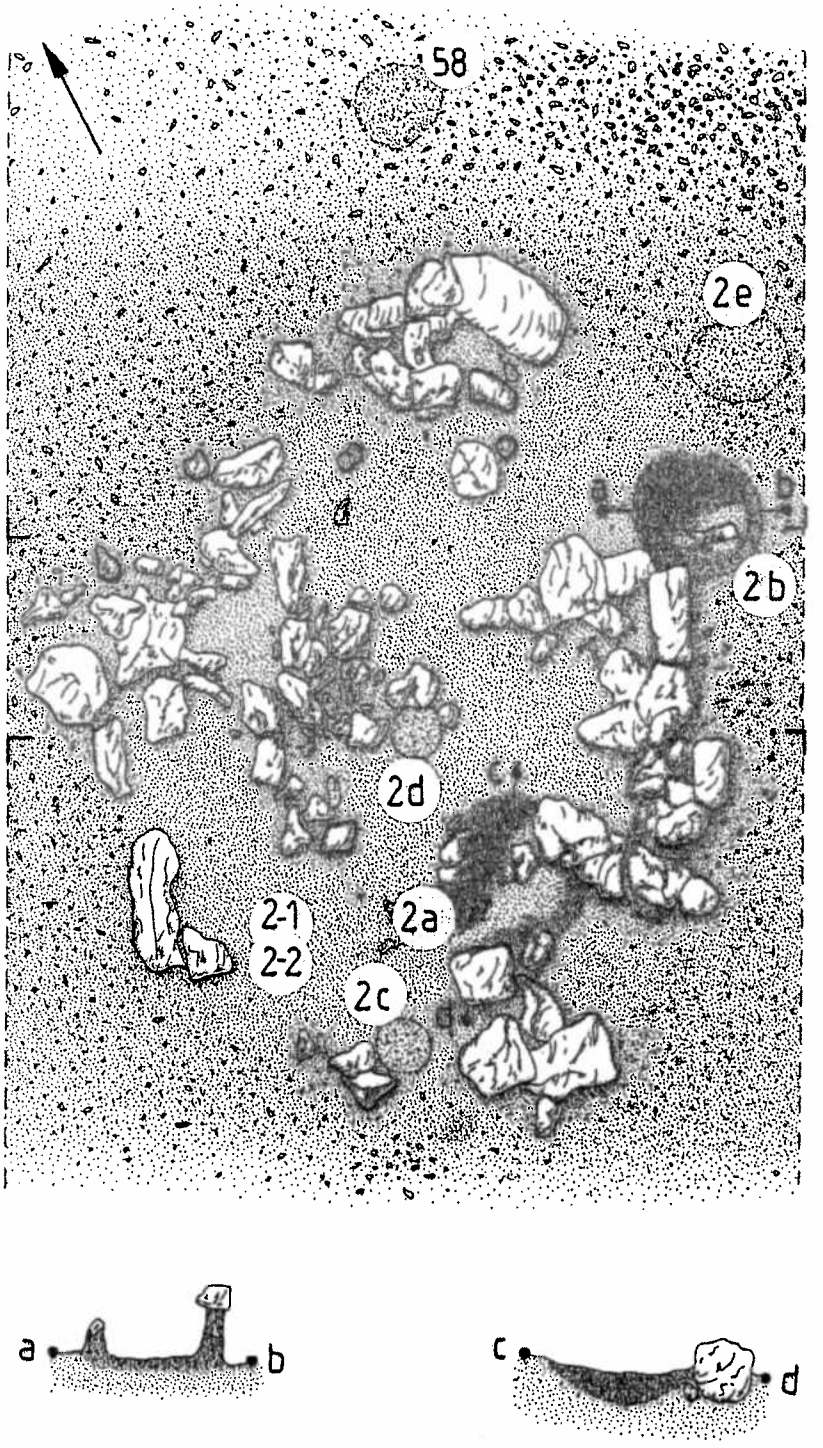

Abb. 4 *Karnab, Uzbekistan. Plan der Hütte* 2 *mit den Schmelzöfen* 2a *und* 2b *aus der bronzezeitlichen Bergarbeitersiedlung am Sičkonči-Saj*

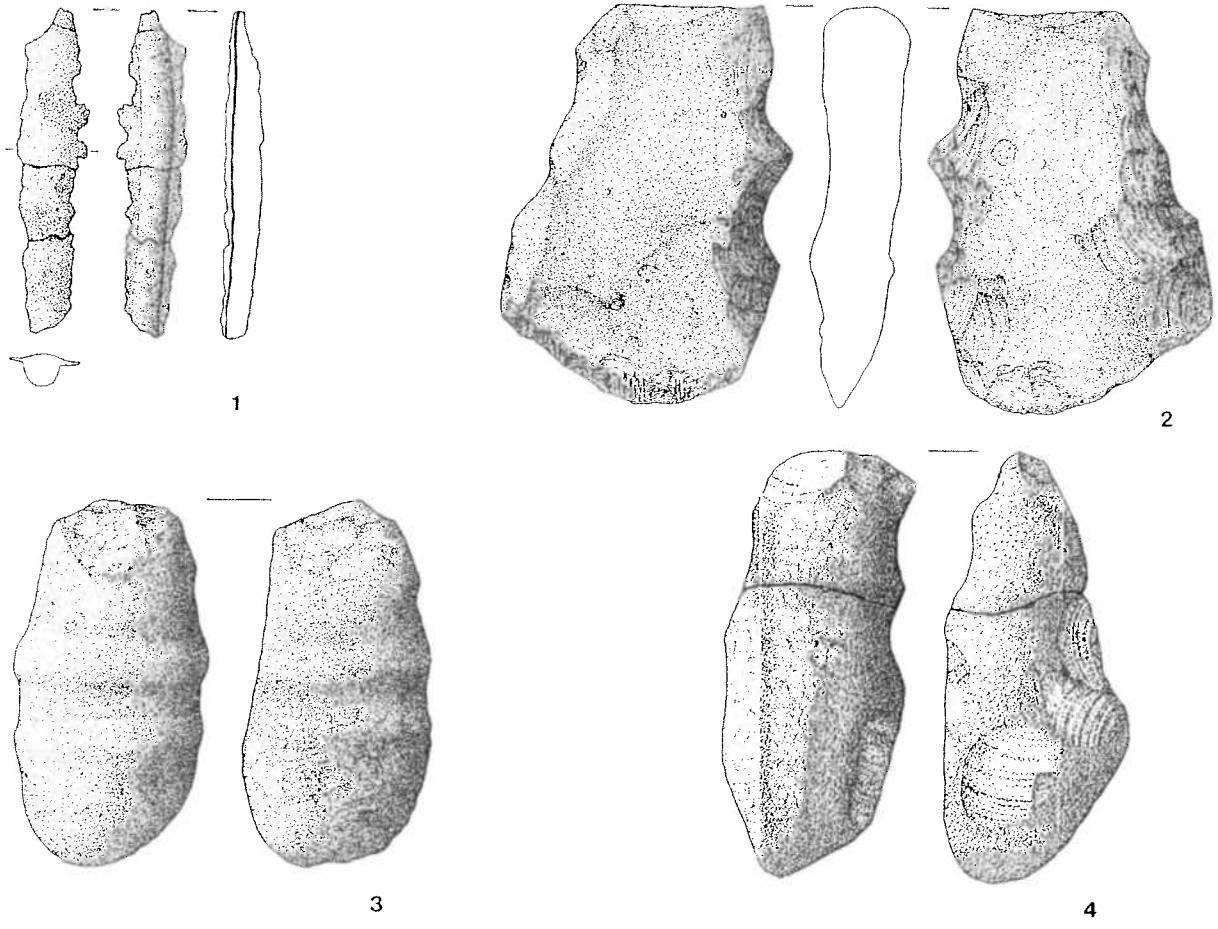

Abb. 5 *Karnab, Uzbekistan. Kupferbarren* (1), *Kerb-* (2) *und Rillenschlägel* (3.4) *aus der bronzezeitlichen Bergarbeitersiedlung am Sičkonči-Saj*

O problemu načina sahranjivanja u gornjem toku reke Bosne tokom bronzanog i gvozdenog doba

Slaviša Perić
Beograd

Centralnu Bosnu, koja se i u geografskom i u kulturno-istorijskom smislu uglavnom predstavlja kao jedinstvena geografska i kulturna celina, u stvari čine dve manje regije, koje se gotovo paralelno pružaju u pravcu jugoistok - severozapad. S jedne strane to je gornji tok reke Vrbas sa pritokama, a s druge strane znatno razgranatiji sliv gornjeg toka reke Bosne. Važno je pomenuti da su, kroz svoj dugi kulturno-istorijski razvojni put, obe ove regije uglavnom pripadale istom kulturnom krugu, ali da se od jednog do drugog istorijskog perioda smenjivao primat jedne u odnosu na drugu regiju.

Zbog kulturnog jedinstva, posebno tokom praistorije, određeni problemi kulturno- istorijskog razvoja i jedne i druge regije postavljani su i razmatrani u sintetičkim studijama u okviru centralne Bosne ili nešto šire teritorije. U takvim radovima obično ostanu neprimećene određene kulturne specifičnosti, često jasno nedefinisanih etničkih zajednica, nastale kao posledica življenja u manjim geografskim celinama, kao što je sam gornji tok reke Bosne.

Upravo zato ćemo, u ovom radu, pokušati definisati osnovne probleme jednog od najbitinijih elemenata duhovne kulture stanovnika gornjeg toka reke Bosne tokom mlađih perioda praistorije, a to je problem načina sahranjivanja pokojnika u bronzanom i gvozdenom dobu, posebno u vreme trajanja srednjobosanske kulturne grupe.

Dosadašnja istraživanja u gornjem toku reke Bosne nisu dala neke konkretne rezultate u pogledu načina sahranjivanja tokom bronzanog i gvozdenog doba. Zapravo, gotovo svi podaci kojima raspolažemo nisu rezultat arheoloških istraživanja, već su to dobrim delom površne i oskudne informacije slučajnih pronalazača. Jedini primer stručnog istraživanja grobova na našem području predstavlja nekropola na lokalitetu Kamenjača u Brezi.[1]

Na osnovu do sada prikupljene građe smatra se da je za gornji tok reke Bosne, već od samog početka bronzanog doba, a kasnije i za celo područje

[1] Paškvalin 1975, 57-62; T. XXX-XXXIII

rasprostiranja srednjobosanske grupe, karakteristično skeletno sahranjivanje u ravnim grobovima.[2] Kao pouzdano potvrđene nekropole sa takvim načinom sahranjivanja u literaturi se navode one u Ćatićima, Srijetežu, Gračanici i Semizovcu.[3] Za materijal iz Kraljeve Sutjeske, Grbavice, Putičeva, Podastinja i Nević Polja pretpostavlja se da bi mogao poticati iz ravnih grobova, iako za pojedini materijal u izveštajima stoji da potiče iz tumula.[4]

Pored ravnih grobova, u dolini reke Bosne i njenih pritoka, u arheološkoj literaturi se pominju i brojni tumuli, najverovatnije zemljani, za koje se navodi da su praistorijski. Međutim, za sada nije istražen ni jedan takav tumul, a samo za neke od njih se pominje da su ispod njih ili u njihovoj neposrednoj blizini pronađeni praistorijski arheološki nalazi.

Grobnica na lokalitetu Skladovi, u Vratnici kod Visokog, je, za sada, jedinstven primer grobnice sa posebnom konstrukcijom i većim brojem sahranjenih pokojnika. Iako se radi o usamljenom primeru, ova grobnica se ipak uzima kao poseban tip skeletnog načina sahranjivanja.

U poslednjoj fazi srednjobosanske grupe, odnosno u samoj završnici praistorije, u gornjem toku reke Bosne zabeležena je značajna promena u načinu sahranjivanja. Naime, nakon istraživanja nekropole na lokalitetu Kamenjača u Brezi, konstatovano je da stanovnici gornjeg toka reke Bosne tokom III veka p.n.e. uobičajenu praksu skeletnog pokopavanja u ravne grobove zamenjuju praksom spaljivanja pokojnika, takođe u ravnim grobovima. I ovaj oblik sahranjivanja konstatovan je samo na jednom lokalitetu, ali kako se radi o većoj nekropoli, pretpostavlja se da se radi o jednoj široj pojavi.[5]

Kao što vidimo u dosadašnjoj arheološkoj literaturi, koja se odnosi na rezultate istraživanja bronzanog i gvozdenog doba u gornjem toku reke Bosne, imamo pet vrsta arheoloških nalazišta koja nam daju podatke o osnovnim oblicima sahranjivanja koje su praktikovali stanovnici ovog područja tokom poslednja dva milenijuma praistorije. U prvom redu to su ravni grobovi sa skeletnim sahranjivanjem na lokalitetima: Brist u Zenici, Ćatići kod Kaknja, Dragi Kamen u Donjoj Zgošći kod Kaknja, Gračanica u Malom Čajnu kod Visokog, Grbavica u Vitezu, Nević Polju kod Travnika, u Semizovcu i na lokalitetu Srijetež u Bukovlju kod Kaknja. Zidane grobnice i ravni grobovi sa incineracijom dokumentovani su na po jednom lokalitetu: zidana grobnica na lokalitetu Skladovi u Vratnici kod Visokog i nekropola sa spaljenim pokojnicima na lokalitetu Kamenjača u Brezi. I na kraju, tu su tumuli na lokalitetima: Gradina u Velikoj Bukovici kod Travnika, Grmače u Ričici kod Kaknja, Gromile u Haljinićima kod Kaknja, Kamen u Puhovcu kod Zenice, Karinjača u Donjim Draževićima kod Kiseljaka, u Kiseljaku, na lokalitetu Nad Gaj u

[2] Čović 1983, 175, 439; Čović 1987, 511-512.

[3] Čović 1983, 439; Čović 1987, 511.

[4] Mandić 1926, 37.

[5] B. Čović 1987, 528; Paškvalin 1995, 98-101.

Bilića Dočiću kod Travnika, zatim u Putičevu, Gladniku, Alihodžama, Nević Polju, Grbavici, Varošluku i Potkraju takođe kod Travnika, Zmijskoj Glavici i Rankovićima kod Novog Travnika i Uvrate u Raspotočju kod Zenice (Karta 1).

Rano bronzano doba

U širem kulturnom smislu gornji tok reke Bosne, zajedno sa krajevima oko gornjih tokova Vrbasa i Neretve, svrstan je u u tzv. prelaznu zonu kulturnih grupa ranog bronzanog doba.[6] Za razliku od susednih područja prelazne zone gde imamo sistematski istražena naselja, kao što su ona na lokalitetima Velika gradina u Varvari na vrelu reke Rame i Pod kod Bugojna ili nalazišta na području južne Bosne kao što su Kotorac, Debelo brdo, Soukbunar i Zlatište koji su dali bogat ali stratigrafski nedefinisan pokretni materijal, u gornjem toku reke Bosne teško da uopšte možemo govoriti o postojanju nalazišta ranog bronzanog doba u smislu predloženih kulturno-hronoloških shema. Naime, u literaturi kao pouzdano ranobronzanodopski navodi se malobrojan keramički materijal sa višeslojnog naselja na lokalietu Gradina u Alihodžama u dolini reke Bile, a tu je i grobni nalaz iz Semizovca koji se samo alternativno opredeljuje i u rano bronzano doba.[7]

Kao što vidimo, rano bronzano doba u gornejm toku reke Bosne još uvek predstavlja veliku nepoznanicu ne samo u pogledu načina sahranjivanja, već uopšte po pitanju kulturno-hronološke pripadnosti. Kada je u pitanju opšti kulturni, a samim tim i hronološki karakter nalaza ranog bronzanog doba gornjeg toke reke Bosne, u prvom redu nalaza iz Alihodža, smatramo da nema osnova za predloženu kulturno- hronološku podelu mlađeg sloja u Alihodžama na faze B1 i B2, odnosno vučedolsku i postvučedolsku.[8] Smatramo, naime, da sloj Alihodže B nije deljiv ni u kulturnom ni i u hronološkom smislu i da on, zajedno sa ostalim nalazištima srednjobosanske varijante vučedolske kulture, u stvari obeležava rano bronzano doba gornejg toka reke Bosne i susednih područja. Što se tiče samog problema sahranjivanja tokom ovog perioda treba istaći da određene indicije postoje u samoj činjenici da na ovom području imamo evidentirane tumule, kao jedan od najkarakterističnijih sepulkralnih arheoloških objekata ranog bronzanog doba na širokim geografskim prostorima. Međutim, na našem području nemamo ni jedan istraženi tumul da bi smo pouzdano mogli tvrditi da evidentirani tumuli pripadaju ovom ili onom periodu praistorije.

---

[6] Čović 1983, 170.

[7] Čović 1983, 171; Čović 1957, 141-255.

[8] Čović 1983, 174.

S druge strane postoji jedan istražen grob iz Semizovca, u kome je kao grobni prilog pronađena mala kamena sekira-čekić.[9] Grob je bio u obliku sanduka od kamenih ploča, sa zgrčenim skeletom, orjentisanim u pravcu sever-jug, sa glavom na severnoj starni. Kameni sanduci su karakteristični za grobove pod tumulima, pa je iz tog razloga navedeni grob i njegov prilog okarakterisan kao grob iz ranog bronzanog doba. Tom prilikom je ukazano da se običaj pokopavanja u sanducima od kamenih ploča javlja u zapadnoj Bosni, Crnoj Gori i Dalmaciji.[10] Po B. Čoviću, koji je i izvršio prikupljanje podataka o uslovima nalaza groba u Semizovcu, pored ranobronzanodopskog, s obzirom da nema podataka o postojanju tumula iznad groba, treba ostaviti i mogućnost njegovog starijeg porekla.[11] U novije vreme je objavljen jedan sličan nalaz sa ostrva Hvara, gde je kao grobni prilog pronađena fragmentovana sekira-čekić istog tipa kao ona iz Semizovca i bez tragova upotrebe na oštrici.[12] Imajući u vidu hronološko opredeljenje nalaza sa Hvara, ali pre svega ranije navedeni stav o ranom bronzanom dobu gorenjeg toka reke Bosne, smatramo da grob iz Semizovca zaista pripada ranom bronzanom dobu. Istovremeno, uzimajući u obzir utvrđene činjenice, posebno grobnu konstrukciju i položaj skeleta u njoj, sasvim logičnom smatramo i pretpostavku da se ovde ipak radilo o sahrani ispod tumula.

Srednje bronzano doba

Na sadašnjem stepenu ispitanosti gornjeg toka reke Bosne, smatra se da na ovom prostoru još uvek nisu konstatovani pouzdani tragovi iz vremena srednjeg bronzanog doba, za koje se pretpostavlja da je trajalo skoro tri veka. Na žalost, izuzev glasinačkog područja, ništa bolja situacija nije ni na ostalim delovima Bosne i Hercegovine, gde se ovaj period često definiše kao period o kome nemamo svedočanstava ili kao period "izgubljena stoljeća"[13]. Neki pojedinačni nalazi iz doline reke Bile, kao što su određeni fragmenti keramike iz Alihodža ili bronzana igla iz sela Brajkovića, na osnovu analogija pripisuju se srednjem bronzanom dobu.[14] S obzirom da se radi o pojedinačnim nalazima, od kojih je prvi izvučen iz svog pravog arheološkog konteksta i nema sumnje da pripada sloju B u Alihodžama, za koji smo rekli da u celini odgovara ranom bronzanom dobu, dok je drugi potpuno van arheološkog konteksta i uz to hronološki manje osetljiv nalaz, ni u kom slučaju ih ne možemo uzeti kao osnovu za

---

9 Čović 1957, 241-244, sl.1-3.

10 Benac 1979, 23.

11 Čović 1983, 175.

12 Marović 1985, 22-23, sl.12.

13 Čović 1984, 111.

14 Drechsler-Bižić 1983, 253, 264-265, T. XXXVII, 3; Sielski 1931, 8-9, T.X,77; Čović 1981, 102, T.I,8.

pretpostavku da su ova dva nalaza mogući svedoci razvoja određenih kultura srednjeg bronzanog doba, u smislu važeće periodizacije i kulturno-hronološke sheme poslednja dva milenijuma praistorije centralnobosanskog prostora. Naravno, da u ovakvoj situaciji ne možemo ni naslućivati kako su eventualni stanovnici gornjeg toka reke Bosne u to vreme sharanjivali svoje pokojnike.

S druge strane, upravo u ovakoj situaciji, kada imamo jedan neobjašnjivi vakuum u kulturno-istorijskom razvoju daleko šire teritorije nego što je gornji tok reke Bosne, još jednom dolazimo do zaključka o opravdanosti našeg stava da srednjobosansku varijantu vučedolske kulture treba tretirati kao kulturu ranog bronzanog doba. U tom slučaju tzv. postvučedolske kulturne pojave, kao što je npr. faza A na Podu kod Bugojna u stvari bi obeležavale srednje bronzano doba, čime bi ujedno bio i prevaziđen problem raskoraka između stratigrafskog kontinuiteta i pretpostavljenog kulturno-hronološkog diskontinuiteta na ovom lokalitetu.[15]

Kasno bronzano doba

Kasno bronzano doba je period za koji se vezuje pojava srednjobosanske kulturne grupe, ujedno to je vreme masovnog naseljavanja gornjeg toka reke Bosne. Ostaci naselja srednjobosanske grupe konstatovani su na brojnim gradinama neposredno uz reku Bosnu i uz doline njenih pritoka, posebno Lašve.

O načinu sahranjivanja tokom kasnog bronzanog doba imamo nepotpunu dokumentaciju. Naime, reč je o nalazima iz prve i druge faze arheoloških istraživanja na teritoriji Bosne i Hercegovine, kada se do materijala uglavnom dolazilo posle određenih građevinskih radova i kada je u većini slučajeva grob, kao nepokretni arheološki objekat, već bio uništen, što znači da do sada nemamo ni jednu sistematski istraženu nekropolu kasnog bronzanog doba. U arheološkoj literaturi pominje se nekoliko manjih nekropola: Ćatići, Donja Zgošća, Srijetež i Kraljeva Sutjeska na području Kaknja i Brist u Zenici. Za sve ove "nekropole" kao zajednička karakteristika navodi se da je reč o ravnim grobovima sa skeletnim sahranjivanjem, uz koje se redovno nalazio nakit kao grobni prilog.[16] Nešto više podataka o samoj grobnoj konstrukciji dale su nekropole u Srijetežu i Ćatićima, za koje se navodi da su skeleti ukopavani na dubini 0,50- 0,70m i da su delimično ili u celosti bili pokriveni kamenim pločama.[17] Kada su u pitanju navedena nalazišta sasvim opravdano se postavlja pitanje da li se ovde uopšte može govoriti o nekropolama u pravom smislu reči. Naime, na lokalitetu Brist radi se o slučajnom nalazu jednog groba, za koji se samo pretpostavlja da je reč

[15] Čović 1991, 10, Prilog VI.

[16] Čović 1983, 439.

[17] Radimsky 1890, 368-373.

o skeletnoj sahrani, ali bez podataka o grobnoj konstrukciji i bez naknadnih istraživanja.[18]

U dolini reke Trstionice, 1890. godine, prilikom gradnje puta od Ćatića prema Kraljevoj Sutjesci, otkriveni su tragovi sahranjivanja. Ovde su radnici, pri kopanju jarka na desnoj obali Trstionice, na dubini od 0.50m, naišli na ostatke četiri skeleta, koji su bili pokriveni kamenim pločama. Kosti su bile dislocirane, pa se nije mogla utvrditi orjentacija pokojnika prilikom sahranjivanja[19]. Takođe, izostali su podaci o eventualnim grobnim celinama, tako da je ostalo otvoreno pitanje da li su pronađeni skeleti iz jedne ili više grobnica. S obzirom da se do nalaza došlo prilikom građevinskih radova kao pouzdan ne može se uzeti ni podatak da se radilo o ravnim grobovima, pogotovo kada se ima u vidu činjenica da u dolini Trstionice imamo jednu veliku nekropolu sa 17 zemljanih tumula. U stvari, jedini pouzdani podaci sa ovog lokaliteta su oni koji kažu da se radi o skeletnom sahranjivanju i da su skeleti pronađeni na dubini oko 0.50m.

U pogledu podataka o nalazu sa lokaliteta Dragi Kamen, u Donjoj Zgošći kod Kaknja, imamo još složeniju situaciju. Naime, u prvom pominjanju ovog lokaliteta govori se o "bogatoj gromili", ali bez podataka da li se radilo o jednoj ili više skeletnih sahrana.[20] S druge strane, B. Čović ovaj lokalitet svrstava u grupu manjih nekropola ravnih grobova sa skeletnim sahranjivanjem.[21]

Nešto više podataka imamo sa lokaliteta Srijetež, u selu Bukovlje kod Kaknja, gde je opet prilikom građevinskih radova 1888. godine otkriveno pet skeleta. Skeleti su otkriveni prilikom kopanja temelja na dubinama od 0.50 do 0.70m. Gornji deo jednog skeleta bio je obložen malim kamenim pločama, koje su oko lobanje činile luk.[22]

U ovom slučaju bi se i mogla prihvatiti konstatcija da se radi o manjoj nekropoli ravnih grobova. Međutim, treba istaći da se u arheološkoj literaturi ovaj lokalitet isključivo pominje kao manja nekropola ravnih grbova, a izostavlja se podatak da je severozapadno od štale, u čijim temeljima su pronađeni pomenuti skeleti, W. Radimsky konstatovao i četiri kamene gromile prečnika 12-18 m. Za gromile se navodi da su u sredini imale udubljenje, koje je protumačeno kao posledica ranijih kopanja, jer u gromilama, osim fragmenata keramike, nije bilo drugih nalaza.[23]

Istovremeno, s obzirom na karakteristike pokretnih nalaza, u prvom redu nalaz tropetljaste fibule sa trougaonom nogom i tordiranim lukom, za koju je utvrđeno da je poreklom iz južne Italije i gde je datirana u X i IX vek, a

---

18 Čović 10971, 322.

19 Radimsky 1890, 373-375; Čović 1971, 323; Čović 1983, 439-444.

20 Mandić 1933, 1-2.

21 Čović 1983, 439-444; B. Čović 1988, 17.

22 Radimsky 1890, 373-375; Čović 1983,439-444.

23 Radimsky 1890, 371.

čiji se ukras pri vrhu noge sa motivom jelove grančice dovodi u tesnu vezu sa glasinačkim dvopetljastim fibulama faze IVa, zatim zbog činjenice da jednopetljastu fibulu kakanjskog tipa na lokalitetu Dragi Kamen prati i dvodelna jednopetljasta fibula karakteristična za japodske nekropole, pre bi se moglo zaključiti da se ovde radi o nekropoli starijeg gvozdenog, a ne kasnog bronzanog doba.[24]

Iako je u dosadašnjoj literaturi gotovo bez rezerve prihvaćeno tumačenje B. Čovića da najstariju fazu srednjobosanske grupe karakteriše skeletno sahranjivanje u ravnim grobovima, smatramo da je pitanje sahranjivanja pod tumulima još uvek otvoreno, pogotovo kada se ima u vidu broj i lokacija tumula u odnosu na druge vrste lokaliteta koji su dali reprezentativne nalaze kasnog bronzanog doba ovog područja. Ova konstatacija posebno se odnosi na tumule u dolini reke Lašve.

U podnožju praistorijske gradine u Velikoj Bukovici, kod Travnika, J. Petrović je 1926. godine prekopao sedam zemljanih tumula. U izveštaju sa ovog lokaliteta se navodi da su pod tumulima spaljeni pokojnici, gde se uz pepeo nalaze životinjske kosti, fragmenti keramike i metalni predmeti, većinom nakit.[25] Takođe, na području Travnika, u neposrednoj blizini praistorijske gradine u Bilića Dočiću, na lokalitetu Kućište nalazi se nekoliko zemljanih tumula, za koje se pretpostavlja da su praistorijski.[26]

U Putičevu kod Travnika, prilikom iskopavanja 1893. godine, pronađen je karakterističan bronzani nakit, za koji se navode podaci da potiče iz tumula. Bližih podataka o uslovima nalaza nema. Bez obzira na podatak da je materijal pronađen u gromili 1, ovaj nakit je opredeljen kao nalaz iz ravnog groba, a u hronološkom pogledu opredeljen je u kasno bronzano doba, odnosno I fazu srednjobosanske grupe.[27]

Za područje Travnika i okoline najviše podataka o tumulima naveo je J. Korošec u svom izveštaju sa rekognosciranja ovog područja. Iako ne navodi konkretne podatke o užoj lokaciji i broju tumula, iz svega navedenog proističe zaključak da je tom prilikom, na samim gradinama i njihovoj neposrednoj okolini, evidentirano blizu stotinu tumula.[28] Na žalost, u to vreme nije bilo uslova za njihovo bliže kulturno-hronološko opredelenje, a intenzivna obrada zemljišta i razni građevinski zahvati doprineli su da je većina tih tumula uglavnom izgubljena za eventualna buduća istraživanja.

Na lokalitetu Grmače, u Ričici, kod Kaknja nalazi se manji zemljani tumul na kome nema tragova raskopavanja. Zatim, u dolini reke Trstionice na lokalitetu Gromile u Haljinićima, kod Kaknja, evidentirano je sedamnaest tumula.

---

[24] Benac / Čović 1957, 27; Čović 1983, 442; Radimsky 1893, 237; Bižić 1951, 281-300, sl. 10; Marić 1968, 16; Raunig 1968, 81-98, T.V, 18-20.

[25] Mandić 1926, 37.

[26] Korošec 1950, 253; Marijanović 1988b, 202.

[27] Čović 1971, 323; Čović 1983, 442.

[28] Korošec 1950, 261-262.

Tumuli se nalaze s obe strane reke, međusobno udaljeni između 50 i 200 m. Različitih su dimenzija, kružne osnove prečnika od 5 do 20m i visine do 2m. Na osnovu uvida na terenu, smatra se da se radi o zemljanim tumulima sa kamenim plaštom.[29]

Na lokalitetima Kamen u selu Puhovcu i Uvrate u Raspotočju, kod Zenice,na zemljanim tumulima nalaze se nekropole stećaka. [30] Sudeći po analogijama na području Hercegovine, tumuli su po svoj prilici praistorijski.

U selu Draževići kod Kiseljaka, na lokalitetu Karinjača uz desnu obalu reke Lepenice, nalaze se dva zemljana tumula prečnika oko 15m, a približne visine oko 2m.[31] Na jugoistočnoj periferiji Kiseljaka, između reke Kreševice i puta prema Kreševu, nalazi se zemljani tumul prečnika oko 15m i visine preko 2m. S druge strane, na severnoj periferiji Kiseljaka, iznad puta prema Visokom, delimično je razrušen veći zemljani tumul, u kome je, prema kazivanju vlasnika parcele, bilo i ljudskih kostiju.[32]

I na kraju, u selu Župča, kod Breze, neposredno uz seoski put, nalazi se zemljani tumul prečnika oko 10m i visine oko 4m. Prilikom kopanja kanala neposredno uz tumul vlasnici zemljišta pronašli su "nekakve gvozdene predmete" koje su dali lokalnom učitelju.[33]

Kao što vidimo u širem pojasu gornjeg toka reke Bosne, kroz arheološku literaturu se provlače podaci o oko 150 tumula, koji su grupisani uz poznata gradinska naselja na području današnjih opština Travnik, Zenica, Kakanj i Kiseljak. Zajednička osobina im je i to da se u većini slučajeva radi o zemljanim tumulima, koji su po svoj prilici imali kameni plašt, koji je ponekad ostavljao pogrešan utisak da se radi o kamenim gromilama. U nekim slučajevima imamo i naknadne srednjovekovne sahrane sa stećcima, što je na području Bosne i Hercegovine veoma česta pojava. Takođe, treba istaći da se, bez obzira na područje, za tumule koristi isti naziv - gromile, što je obično dosta pouzdan indikator da su njihove primarne sahrane praistorijske.

Na sadašnjem stepenu istraženosti raspolažemo sa krajnje skromnim podacima o samom ritualu sahranjivanja. U jednom slučaju (Velika Bukovica, kod Travnika) se navodi podatak da se radi o spaljenim pokojnicima, što bi se moglo dovesti u vezu sa sekundarnim sahranama uz rubni prsten u kamenim tumulima na području istočne Hercegovine istraživanim u periodu 1990-91. godine. U drugom slučaju (Kiseljak) se navodi kazivanje meštana da su u tumulu pronađene i ljudske kosti. S obzirom da nema drugih podataka, samo se može naslućivati da li se ovde radilo o skeletnom sahranjivanju ili ostacima nesagorelih kostiju koje se obično nalaze u samom tumulu. Naravno, na ovom

---

[29] Marijanović 1988a, 20.

[30] Bešlagić 1971, 146.

[31] Anđelić 1963, 155-156.

[32] Anđelić 1963, 153-154.

[33] Prve podatke o tumulu prikupila Lj. Tomičić, tadašnji kustos Zavičajnog muzeja u Visokom.

stepenu poznavanja karaktera tumula gornjeg toka reke Bosne, ne može se osnovano pretpostaviti da je prilikom sahranjivanja pod tumulima praktikovana i inhumacija i incineracija ili isključivo jedan ili drugi ritual.

Uzimajući u obzir iznesene činjenice o nalazima ravnih grobova, zatim o broju tumula i njihovom neposrednom okruženju, kao i stepen poznavanja kulturnih zbivanja u okviru srednjobosanske grupe, ali i kulturnih grupa u njenom susedstvu, dolazimo do zaključka da se ni u kom slučaju ne može prihvatiti konstatacija da je u gornjem toku reke Bosne tokom kasnog bronzanog doba isključivo praktikovano skeletno sahranjivanje u ravnim grobovima. Daleko realnijom čini nam se pretpostavka da su se na ovom području krajem bronzanog doba, s obzirom na još uvek heterogeni etnički sastav, paralelno praktikovala dva oblika sahranjivanja, ali da je sahranjivanje pod tumulima ipak bilo češće upražnjavano od inhumacije u ravnim grobovima. Ova pretpostavka može dobiti snagu argumenta ako se prihvati konstatacija da materijal iz ravnih grobova u Ćatićima i Srijetežu odgovara samom kraju kasnog bronzanog, odnosno početku starijeg gvozdenog doba, što je u izvesnoj meri prihvatio i sam B. Čović[34].

Gvozdeno doba

Kada je u pitanju način sahranjivanja tokom gvozdenog doba odmah treba naglasiti da ponovo imamo nejasnu situaciju, pre svega, zbog prilično malog broja pronađenih grobova, a s druge strane što je većina grobnih nalaza nestručno iskopavana ili su grobovi uništeni prilikom raznih građevinskih radova, a pokretni materijal pokupljen bez stručnog nadzora.

Tako za period starijeg gvozdenog doba imamo "podatke" o sahranjivanju u ravnim grobovima sa skeletima i o grobovima pod tumulima. Kao pouzdano ravni grobovi sa skeletima navode se grobovi iz Gračanice kod Visokog.[35] Radi se o grobovima pronađenim prilikom radova na površinskoj eksploataciji uglja, kada su potpuno uništene grobne celine, tako da nemamo podatke o dubini ukopa, eventualnoj grobnoj konstrukciji, broju sahrana i međusobnom položaju skeleta. U stvari i ovde, kao i u većini prethodnih slučajeva, jedini pouzdan podatak je to da se radi o skeletnom sahranjivanju. Bez obzira što nema podataka o broju grobnih celina, na osnovu tipološke analize pokretnog materijala B. Čović je konstatovao da se radi o nekropoli sa dve faze sahranjivanja, od kojih starija odgovara periodu s kraja VIII i početka VII veka p.n.e., a mlađa drugoj polovini V ili početku IV veka p.n.e., odnosno drugoj, četvrtoj i petoj fazi srednjobosanske grupe.[36]

---

[34] Čović 1988, 17, 26.

[35] Čović 1988, 17, 26.

[36] Čović 1984, 31-37; Čović 1987, 484-490, 496-502.

Takođe, kao ravni grob sa skeletnim sahranjivanjem opredeljen je i grob pronađen na južnoj padini gradine u Semizovcu. Ni za ovaj grob ne posedujemo stručnu dokumentaciju, dok su prikupljeni podaci krajnje oskudni, tako da se jedino pominje nalaz bronzanog lima ukrašen iskucavanjem za koji se pretpostavlja da je pripadao dijademi.[37] Isti slučaj je i sa skeletima pronađenim prilikom gradnje klaonice u Travniku. Nažalost materijal iz ovih grobova je izgubljen.

Nalazi bronzanog nakita iz sela Grbavice kod Travnika pronađeni su prilikom oranja, bez podataka o ostacima grobne konstrukcije, kostiju ili tragovima paljevine. S. Sielski ih je opredelio kao grobni nalaz imajući u vidu dve gromile koje su se nalazile u neposrednoj blizini mesta gde je pronađen nakit.[38] S druge strane, B. Čović smatra da se najverovatnije radi o nalazima iz ravnog groba.[39]

Nalazi iz Nević Polja kod Travnika, čiji je jedan deo opredeljen u kasno bronzano doba, takođe se smatraju grobnim inventarom. Po B. Čoviću i ovde se najverovatnije radi o ravnim grobovima sa više faza ukopavanja, a starijem gvozdenom dobu pouzdano pripadaju fibula s nogom u obliku beotskog štita i jedna igla sa bikoničnom glavom i urezima na vratu, opredeljeni u okvire treće faze srednjobosanske grupe.[40] Treba istaći da i sa ovog lokaliteta imamo podatke o postojanju tumula i to da se radi o niskim tumulima većeg promera.[41]

Kao što smo videli, iako se u prvobitnim izveštajima neki nalazi bronzanog nakita dovode u vezu sa tumulima, B. Čović smatra da ovi bronzani predmeti potiču iz ravnih grobova, a njihovo dovođenje u vezu sa tumulima jednostavno je protumačeno domišljajem istraživača fasciniranih glasinačkim tumulima.[42] U ovom trenutku, bez novih i konkretnijih podataka, zaista je teško doneti sud o ispravnosti navedenog stava B. Čovića, ali isto tako ne mogu se potpuno zanemariti ni podaci iz prvobitnih izveštaja koji sasvim osnovano, s obzirom na međusobni prostorni odnos mesta nalaza bronzanih predmeta pripisanih ravnim grobovima i ubiciranih gromila, ukazuju i na drugu mogućnost. To znači da i početkom starijeg gvozdenog doba, u gornjem toku reke Bosne, pored sahranjivanja u ravnim grobovima, sasvim sigurno treba računati i sa praksom sahranjivanja pod tumulima.

Situacija u poznavanju osnovnog načina sahranjivanja pokojnika stanovnika gornjeg toka reke Bosne u najmlađem periodu praistorije, odnosno tokom mlađeg gvozdenog doba, samo je naizgled nešto jednostavnija. Naime, iz ovog perioda raspolažemo sa podacima o zidanoj zajedničkoj grobnici iz Vratnice kod Visokog i preliminarnim izveštajem sistematskih iskopavanja nekropole na lokalitetu Kamenjača u Brezi.

---

37 Korošec 1942, 56; Čović 1987, 511.

38 Sielski 1931, 9.

39 Čović 1987, 484.

40 Čović 1987, 483-484, 492-493.

41 Korošec 1950, 262.

42 Čović 1987, 511.

Grobnica u Vratnici kod Visokog, pronađena je 1966. prilikom pripremnih građevinskih radova na izgradnji porodične kuće. Tom prilikom grobnica je oštećena što je pored delovanja prirodnih sila, prouzrokovalo obrušavanje gornjeg dela grobne konstrukcije. Zaštitno iskopavanje izvršila je LJ. Tomičić, tadašnji kustos Zavišajnog muzeja u Visokom. Nažalost, izveštaj sa iskopavanja ne prati i odgovarajuća tehnička dokumentacija, tako da je rekonstrukcija izgleda grobnice, položaja skelata i grobnih priloga sačinjena na osnovu dnevnika istraživača i nekoliko fotografija. Zbog toga u ovom slučaju ne možemo govoriti o sistematskom istraživanju. Rezultati ovog zaštitnog zahvata pokazali su da se u ovom slučaju radilo o grobnici za više pokojnika. Zatim, da je grobnica delimično ukopana, tako da se dobila plića jama ovalnog oblika. Na dnu grobnice, koja je bila od ilovače, nasut je sloj sitnijeg kamena, a na njega su postavljene tri kamene ploče dužine oko 2m i širine oko 0,80m. Oko navedene osnove podignut je suhozid od kamenih ploča različite veličine, visine 0,90m. Posle podizanja suhozida unutrašnjost grobnice dobila je pravougaoni oblik dimenzija 3,5x2m, a vanjska osnova grobne konstrukcije bila je ovalna. Krovna konstrukcija takođe je bila od nešto tanjh ploča muljike, a B. Čović pretpostavlja da se oslanjala na tri manja pregradna zida, koji su delili grobnicu na tri dela.[43] Pored nakita u grobnici su pronađeni fragmenti sive keramike, jedna plitka posuda i jedan kameni brus, koji najverovatnije predstavlja tragove određenih obreda. To bi se takođe moglo reći i za ostatke životinjskih kostiju koji su bili u grobnici.

Objašnjenje za ovakav položaj kostiju dali su Lj.Tomičić i B. Čović.[44] Oba autora ističu da ovakva situacija u grobnici nije posledica naknadnog otvaranja grobnice, već da se radi o prvobitnom stanju što najbolje potvrđuju neki delovi grobnice koji su ostali in situ. Takođe, oba autora smatraju da se radi o zajedničkoj grobnici ratnika. Istovremeno, različite su pretpostavke o razlogu haotičnog položaja skeleta u grobnici. Lj.Tomićič je u svom dnevniku iskopavanja zabeležila da su u grobnici, po svoj prilici, sahranjeni ratnici koji su masakrirani, tako da su delovi njihovih tela pokupljeni i zajedno sahranjeni. S druge starne B. Čović smatra da se radi o naknadnoj sahrani ratnika koji su poginuli negde drugo, a da su tek posle pripremanja grobnice preneseni i ponovo sahranjeni.[45] U hronološkom smislu grobnica iz Vratnice opredeljena je u poslednju četvrtinu IV veka p.n.e.[46]

S obzirom da je ova grobnica jedinstven slučaj u okviru srednjobosanske grupe, a da je pouzdanu analogiju teško naći i u susednim oblastima, postavlja se pitanje ko je, kada i pod kakvim okolnostima sahranjen u ovoj grobnici. Ovim problemom bavili smo se ranije tumačeći poreklo i hronologiju keltske

---

[43] Čović 1984a, 37-40.

[44] Čović 1987, 512.

[45] Čović 1987, 512.

[46] Čović 1984, 48.

keramike u okviru srednjobosanske grupe, i tom priliom smo izneli određene stavove koji se razlikuju od prethodno navedenih stavova B. Čovića. Te razlike se, u prvom redu, odnose na sam hronološki položaj grobnice, gde smo analizom pokretnih nalaza pokazali da vreme podizanja vratničke grobnice u najboljem slučaju odgovara kraju III veka p.n.e.[47]

U pokušaju da objasnimo ko je i zbog čega sahranjen u ovu grupnu grobnicu izneli smo jedan krajnje hipotetičan stav, da je zbog straha od dubljih prodora Kelta, negde sredinom 3. veka p.n.e., došlo do masovnijeg pomeranja jednog od plemena južno od reke Save. To pleme je povremeno dolazilo u direktnu vezu sa samim Keltima ili njihovim neposrednim susedima, te su naseljavajući deo teritorije nosilaca srednjobosanske grupe sa sobom doneli i prve elemente keltske kulture na ovo područje. Dalje, ratnici koji su sahranjeni u grobnici iz Vratnice u stvari su pripadnici tog plemena. Oni su u prvom talasu svog naseljavanja poginuli u sukobu sa nosiocima srednjobosanske grupe, koji u početku nisu miroljubivo prihvatili nove doseljenike. Nešto kasnije, usled straha od jednog mnogo opasnijeg osvajačkog pohoda - prodora Rimljana, dolazi do intenzivnijeg zbližavanja i međusobnog mešanja doseljenika i starosedelaca, odnosno stvaranja poznate dezitijatske plemenske zajednice. Tek tada poginule ratnike njihovi saplemenici preneli su i sahranili u Vratnici, po običaju, koji gledano u celini, nije bio ni njihov ni autohtoni, jer je pre svega, bio diktiran posebnim stanjem u kome su se nalazili pokojnici, odnosno njihovi posmrtni ostaci.[48]

Ovom prilikom želimo istaći da se, pri pokušajima tumačenja porekla pokojnika, ne sme zanemariti činjenica da se grobnica iz Vratnice nalazi u neposrednoj blizini gradine u Kopačima, u samom njenom podnožju i da ih odvaja samo potočić koji se takođe u podnožju gradine, ali sa njene jugozapadne strane, uliva u reku Bosnu. U tom kontekstu ne može se odbaciti ni pretpostavka da su u grobnici iz Vratnice sahranjeni stanovnici gradine u Kopačima. Tome u prilog ide i činjenica da među površinskim nalazima sa gradine znčajno mesto pripada nalazima sive latenske keramike rađene na vitlu, koji su sasvim pouzdan dokaz da je gradina bila naseljena u vreme podizanja grobnice.

Međutim, i u ovom slučaju ponovo ostaje otvoreno pitanje da li su u vratničkoj grobnici sahranjeni predsatvnici autohtonog stanovništva, koji su, braneći svoju teritoriju, poginuli negde daleko od svog naselja, pa su tek kasnije preneseni u njegovo podnožje ili su tu sahranjeni osnivači gradinskog naselja u Kopačima, koji su dolazeći iz nekih drugih krajeva, najverovatnije sa severa, poginuli boreći se sa lokalnim stanovništvom za pravo da na ovoj lokaciji podignu svoje novo naselje. Ako je suditi prema sadržaju grobnih priloga, gde u odnosu na, uslovno rečeno starije, autohtone elemente, preovlađuju elementi rađeni u tradiciji keltske kulture, onda prednost dobija druga solucija. U istom

[47] Perić 1995, 125.

[48] Perić 1995, 125-130.

pravcu vodi i činjenica da su u ovoj grobnici po prvi put, u gornjem toku reke Bosne, dokumentovani elementi obreda libacije.

S druge strane, ako bi smo ovaj obred pripisali lokalnom stanovništvu, koje je libaciju moglo preuzeti od neposrednih severnih ili nešto daljih južnih suseda, onda vreme nastajanja grobnice u Vratnici ne bi moglo biti starije od sredine II veka p.n.e., odnosno vreme i uzrok pogibije ratnika bili bi u direktnoj vezi sa prvim prodorima Rimljana na teritoriju Bosne. Ako se ima u vidu činjenica da su gradina u Kopačima i vratnička grobnica u neposrednom susedstvu Breze, pretpostavljenom dezitijatskom centru odakle je pružan jedan od najžešćih otpora Rimljanima, onda ova pretpostavka dobija puni smisao.

I na kraju, dolazimo do nalaza na lokalitetu Kamenjača u Brezi jedinog primera sistematski istražene praistorijske nekropole u okviru srednjobosanske grupe, a samim tim i gorenjeg toka reke Bosne. Rezultati tih istraživanja su pokazali da su stanovnici gornjeg toka reke Bosne, pred sam kraj praistorijskog perioda, sa skeletnog sahranjivanja, koje je na ovoj nekropoli dokumentovano sa samo jednim grobom, prešli na praksu spaljivanja pokojnika, gde je uz određene prateće obrede, pepeo umrlih posipan po kamenoj konstrukciji kružnog oblika.[49]

Tumačeći rezultate istraživanja V. Paškvalin je konstatovao da se trajanje ove nekropole, bez uočljivih prekida, može smestiti u period od kraja IV i početka III veka p.n.e. do III veka n.e., i da je u tom periodu moguće izdvojiti dve faze, koje karakterišu različite grobne konstrukcije i različiti rituali posipanja pepela po njima.[50] Na žalost, rezultati navedenih istraživanja još uvek nisu prezentovani na odgovarajući način, tako da su izostali ključni podaci za ravnopravnu diskusiju o kuturno-hronološkom karakteru ove nekropole. Naime, osnovni problem predstavlja činjenica što se za istraženi prostor od oko $1100m^2$, gde je konstatovano mesto za spaljivanje pokojnika i mesto za libaciju, uopšte ne navode podaci o broju i međusobnom odnosu jasno definisanih grobnih celina, zatim što potpuno izostaju podaci o sadržaju i položaju priloga u određenim grobnim celinama. Nedostaju podaci o tome da li je na nekropoli bilo međusobnog preslojavanja, s obzirom da se na relativno malom prostoru pretpostavlja kontinuirano sahranjivanje u periodu od punih šest vekova.

Analizirajući sumarno publikovanu građu, došli smo do zaključka da je ipak moguće izvršiti određene korekcije stava o trajanju ove nekropole, posebno stava o hronološkom položaju najranijih poznatih sahrana na ovom lokalitetu.

Naime, prilikom datiranja starije faze nekropole u 3.vek p.n.e., V. Paškvalin je kao hronološki reper uzeo srebrne omega igle i teriomorfne naušnice. Kada su u pitanju igle, za njih najbliže analogije navodi nalaze iz Donje Doline

---

[49] Paškvalin 1975, 57-58.

[50] Paškvalin 1975, 57-58; Paškvalin 1988, Tom 1, 21; Paškvalin 1996, 101.

i Gostilja, a za naušnice, kao najsrodniji, navodi nalaz iz Gorice.[51] Kada bi se navedeni tipovi nakita posmatrali izvan arheološkog konteksta nekropole na Kamenjači, odnosno samostalno bez ostalih grobnih priloga, njihovo hronološko opredeljenje po V. Paškvalinu u određenoj meri bi i bilo prihvatljivo. Međutim, treba imati u vidu činjenicu da se, u navedenim slučajevima, ni jedan od ova dva nalaza ne javlja samostalno, jer ih i u Gostilju, a što je posebno važno, i u Brezi prate srednjolatenske fibule.[52] U tom slučaju dolazimo do zaključka da se ni omega igle ni teriomorfne naušnice sa Kamenjače ne mogu vezati samo za 3. vek p.n.e., odnosno da na ovoj nekropoli, kao osnovu za datiranje starije faze sahranjivanja treba uzeti vreme pojave srednjolatenskih fibula na teritoriji Bosne.

Pojavu ovih fibula u severnoj Bosni, odakle su sasvim sigurno i dospele u Brezu, Z. Marić je datirao na sam kraj II faze keltskih uticaja, ali naglašavajući da su one karakteristične za period posle 150. g. p.n.e., kako su datirane i fibule iz Jezerina i Debelog Brda, koje u potpunosti odgovaraju nalazima iz Breze.[53] Tako dolazimo do zaključka da počeci spaljivanja pokojnika na nekropoli u Brezi najverovatnije odgovaraju sredini 2, a ne 3. veka p.n.e. kako je ranije konstatovao V. Paškvalin.[54]

Istovremeno, novim hronološkim opredeljenjem grobnice iz Vratnice, kao i pomeranjem početka prelaska na praksu spaljivanja pokojnika na nekropoli u Brezi u sredinu 2. veka p.n.e., otvara se problem njihovog kulturno - stratigrafskog položaja u okviru srednjobosanske grupe. Takođe, postavlja se pitanje statusa VI faze ove grupe, koja je u velikoj meri i definisana zahvaljujući nalazima iz Vratnice i čije je trajanje opredeljeno u period od 350. do 300. g. p.n.e.[55] Pošto se pokazalo da nalazi iz Vratnice u najboljem slučaju odgovaraju samom kraju VI faze srednjobosanske grupe, ali najverovatnije izlaze iz njenih hronoloških okvira, dovodi se u pitanje opravdanost izdvajanja ove faze. U slučaju da su ostali elementi materijalne i duhovne kulture VI faze dovoljno izražajni da opravdavaju njeno opstajanje i bez nalaza iz Vratnice, onda je to sasvim čvrsta osnova za izdvajanje najmanje još jedne, odnosno VII faze srednjobosanske grupe. U okviru ove faze verovatno je moguće izdvojiti stariju i mlađu etapu. Starijoj etapi bi odgovarao period u kome nosioci srednjobosanske grupe još uvek praktikuju inhumaciju kao osnovni oblik sahranjivanja pokojnika, a to bi bilo vreme nastajanja grobnice u Vratnici i vreme osnivanja nekropole na Kamenjači, odnosno prva polovina 2. v. p.n.e.. Novu etapu, a samim time i završnicu srednjobosanske grupe, obeležio bi početak masovne proizvodnje keltske keramike na naseljima i prelazak na praksu spaljivanja

---

51 Paškvalin 1975, 61.

52 Basler 1969, 8, T. XX, 98/7; Garašanin, 1973?, 19-26; Paškvalin 1975, T. XXXII, 5-10.

53 Z. Marić 1963, 75-76, T. I, 21, 25.

54 V. Paškvalin 1975, 61; V. Paškvalin 1996, 101.

55 B. Čović 1987, 504-506.

pokojnika., Ako je suditi po nekropoli na lokalitetu Kamenjača, prelazak na praksu spaljivanja pokojnika treba posmatrati isključivo kao posledicu dolaska Rimljana na teritoriju Bosne, jer sasvim je sigurno da su oni svojim prisustvom izvršili snažan kulturni uticaj na stanovnike gornjeg toka reke Bosne i mnogo pre gušenja Batonovog ustanka 9. godine n.e.

Na kraju, zaključujući ovu analizu stanja istraženosti i dosadašnjih interpretacija podataka vezanih za fenomen sahranjivanja pokojnika tokom poslednja dva milenijuma praistorije u gornjem toku reke Bosne, s puno prava možemo konstatovati da sadašnja saznanja ni u kom slučaju ne odslikavaju pravu situaciju vezanu za fenomen sahranjivanja. Takođe, smatramo da je u ovakvoj situaciji potpuno neodrživ stav da je veći deo bronzanog i celo starije gvozdeno doba na području gornjeg toka reke Bosne, i srednjobosanske grupe u celini, pored ostalog obeležavao i kontinuitet skeletnog sahranjivanja u ravnim grobovima. Naime, u dosadašnjim radovima sintetskog karaktera, u kojima je tretiran ovaj problem, potpuno neopravdano zanemarivana je činjenica da su u određenom periodu, po svoj prilici tokom kasnog bronzanog i početkom starijeg gvozdenog doba, stanovnici gornjeg toka reke Bosne, posebno oni u dolini njene leve pritoke Lašve, uveliko praktikovali sahranjivanja pod tumulima. S obzirom na nalaz iz Semizovca, treba ostaviti otvorenu i mogućnost da je sahranjivanje pod tumulima praktikovano i tokom ranog bronzanog doba.

Takođe se nadamo da će buduća istraživanja na ovim prostorima potvrditi naš stav o vremenu podizanja grobnice u Vratnici i da će pružiti odgovore na otvorena pitanja vezana za poreklo pokojnika sahranjenih u ovoj grobnici, kao i na sam proces formiranja dezitijatske zajednice. Na kraju, želimo istaći da bi smo se radovali konačnom publikovanju kompletne građe nekropole iz Breze, bez obzira da li će ona potvrditi ili demantovati naš stav o hronološkom položaju najranijih sahrana na ovoj nekropoli i o znatno užim hronološkim okvirima njenog egzistiranja.

Popis nalazišta:

1. Alihodže, Travnik
2. Brist, Zenica
3. Bukovica, Travnik
4. Ćatići, Kakanj
5. Dragi Kamen, Donja Zgošća, Kakanj
6. Gladnik, Travnik
7. Gračanica, Malo Čajno
8. Gradina, Turbe
9. Gradina, Nad Gajem, Bilića Dočić, Travnik
10. Gradina,Velika Bukovica, Travnik
11. Grbavica, Vitez
12. Grmače, Ričica, Kakanj
13. Gromile, Haljinići, Kakanj
14. Guča Gora, Travnik
15. Kamen, Puhovac, Zenica
16. Kamenjača, Breza
17. Karinjača, Donji Draževići, Kiseljak
18. Kiseljak, Kiseljak
19. Nad Gajem, Bilića Dočić, Travnik
20. Nević Polje, Travnik
21. Opara, Donji Korićani, Travnik
22. Potkraj, Travnik
23. Rankovići, Novi Travnik
24. Semizovac, Semizovac
25. Skladovi, Vratnica, Visoko
26. Srijet, Bukovlje, Kakanj
27. Svrake, Semizovac
28. Travnik, Travnik
29. Uvrate, Raspotočje, Zenica
30. Vrzol, Varošluk, Travnik
31. Zmijska Glavica, Novi Travnik
32. Župča, Breza

Summary

Analyses of the status of investigations and previous standpoints linked to the phenomenon of burial during the last two millennia of prehistory at the upper River Bosna have shown that recent ascertainments do not, under any circumstances, give a realistic picture with regard to this problem.

Bearing this in mind, we believe that it is a completely unsustainable position that, for the greater part of the Bronze Age and the entire late Iron Age on the

territory of middle Bosnia group, apart from everything else, was characterized by a continuity in skeletal burials in flat graves.

Namely, in previous works which were of a synthetic nature, a wholly unjustifiably neglected fact that in a given period, most likely during the late Bronze Age and the beginning of the late Iron Age, the inhabitants of the upper Bosna river were practicing burials in tumuli considerably. This fact particularly refers to the valley of the river Lasva, the left tributary of the river Bosna. Considering the finds from Semizovac, one should leave open the possibility that burial in tumuli was also practiced during the early Bronze Age.

Taking into consideration the means of burial has brought up some other questions as well, above all, the problem of cultural stratigraphy within the mentioned chronological framework and the question of the periodization of the middle Bosnia group. In this respect, we have ascertained that the beginning of the early Bronze Age at the upper Bosna river marks the middle Bosnia variant of the Vučedol group. In that case, the so-called post-Vučedol, as is the example of phase A on Pod by Bugojno, would in fact mark the middle Bosnia group, by which the problem of variance between the stratigraphic continuity and presumed cultural-chronological discontinuity on this site would be resolved a the same time.

When considering the question of the periodisation of the middle Bosnia group, in analyzing the standpoint of the cultural-chronological character of the grave in Vratnici and the necropolis in Breza, a firm basis is created for singling out at least one more, or rather the VII phase of the middle Bosnia group. The older stage of this phase would coincide with the period when the bearers of the middle Bosnia group still practiced inhumation as the basic form of burial. The grave at Vratnici and the origination of the necropolis in Kamenjaci can be dated to this period (first half of the 2nd century BC.)

The new stage, and with it the end of the middle Bosnia group, would be marked by the beginning of mass production of Celtic pottery in the settlements and the transition to the practice of cremation of the deceased. If one can judge by the necropolis on the site Kamenjaca, the transition to the practice of cremation should be considered exclusively as a consequence of the arrival of Romans to Bosnia, since it is absolutely certain that they exerted a strong cultural influence on the inhabitants of the upper Bosna river even much earlier than the crushing of the Baton's uprising in 9 AD by their presence.

Literatura

1. **Anđelić P.** 1963, *Arheološka ispitivanja.* U: Lepenica. Priroda, stanovništvo, privreda i zdravlje (ed.) Naučno društvo SRBiH, Posebna izdanja III (Sarjevo 1963) 151-191.

2. **Basler Đ.** 1969, *Nekropola na Velim ledinama u Gostilju (Donja Zeta)*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, n.s.A, XXIV, Sarajevo, 5-107.

3. **Benac A.** 1969, *Neki aspekti istraživanja tumula u našoj zemlji.* U: Naučni skup: Sahranjivanje kod Ilira, (ed.) Srapska akademija nauka i umetnosti Balkanološki institut. Naučni skupovi Knjiga VIII, Odeljenje istorijskih nauka Knjiga 2(Beograd 1979)15-27.

4. **Benac A. / Čović B.**, *Glasinac II* (Sarajevo 1957).

5. **Bešlagić E.** 1971, *Stećci.* Kataloško topografski pregled (Sarajevo 1971).

6. **Bižić R.** 1951, *Tipovi preistorijskih fibula u Bosni i Hercegovini.* Glasnik Zemaljskog muzeja (A), NS VI (Sarajevo 1951)281-300.

7. **Čović B.** 1957, *Nekoliko manjih preistrijskih nalaza iz Bosne i Hercegovine.* Glasnik Zemaljskog muzeja NS A, XII (Sarajevo1957), 241-255.

8. **Čović B.** 1971, *Dva specifična tipa zapadnobalkanske lučne fibule.* Glasnik Zemaljskog muzeja n. s. A, XXVI (Sarajevo1971), 313-331.

9. **Čović B.** 1981, *Neka pitanja hronologije bronzanog doba glasinačkog područja.* Glasnik Zemaljskog muzeja n. s. A, 35-36, 1980-1981 (Sarajevo 1981) 99- 140.

10. **Čović B.** 1983, *Regionalne grupe ranog bronzanog doba.* Praistorija jugoslovenskih zemalja IV (Sarajevo 1983) 114-190.

11. **Čović B.** 1983 a, *Srednjobosanska kulturna grupa. Praistorija jugoslovenskih zemalja IV* (Sarajevo 1983) 433-457.

12. **Čović B.** 1984, *Bronzano i željezno doba. U: Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast.* 2. izd. (Sarajevo 1984) 101-190.

13. **Čović B.** 1984 a, *Bakreno, bronzano i željezno doba. U: Visoko i okolina kroz historiju.* I. (Visoko 1984) 29-48.

14. **Čović B.** 1987, *Srednjobosanska grupa.* Praistorija jugoslovenskih zemalja V (Sarajevo 1987) 481-528.

15. **Čović B.** 1991, *Pod kod Bugojna* (Sarajevo 1991)

16. **Drechsler-Bižić R.** 1983, *Srednje brončano doba u Lici i Bosni.* Praistorija jugoslovenskih zemalja IV (Sarajevo 1983) 242-270.

17. **Garašanin M.** 1973, *Die späteisenzeitliche Nekropolen Gruppe vom Typ Gostilj im Labiatenlande.* Godišnjak XI, Centar za balkanološka ispitivanja knj. 9 (Sarajevo 1973) 19-26.

18. **Korošec J.** 1943, *Nekoliko novih nalaza sa gradine "Grad" iznad Semizovca.* Glasnik Zemaljskog muzeja LIV, 1942 (Sarajevo 1943) 56-59.

19. **Korošec J.** 1950, *Travnik i okolina u predhistorijsko doba.* Glasnik Zemaljskog muzeja n. s. IV-V, 1949-1950 (Sarajevo 1950) 243-268.

20. **Mandić M.** 1926, *Prehistorijske i sredovječne utvrde oko Travnika.*Glasnik Zemaljskog muzeja XXXVIII (Sarajevo 1926) 35-43.

21. **Mandić M.** 1933, *Prehistorijski nalazi prigodom rekognosciranja u okolici Kaknja, Semizovca i Novog Šehera kod Žepča.* Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XLV, sv. 2, (Sarajevo 1933) 1-6.

22. **Marić Z.** 1963, *Keltski elementi u mlađem željeznom dobu Bosne i Hercegovine,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu n.s. A, VIII (Sarajevo 1963) 63-83.

23. **Marić Z.** 1968, *Japodske nekropole u dolini Une.* Glasnik Zemaljskog muzeja n. S. A, XXIII, 1968, (Sarajevo 1968) 5-79. Marijanović B.,

24. **Marić Z.** 1988, *Gromile, Haljinići, Kakanj.* Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine Tom 3 (Sarajevo 1988) 20.

25. **Marić Z.** 1988a, *Nad Gajem, Bilića Dočić, Travnik.* Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine Tom 2 (Sarajevo 1988) 202.

26. **Marović I., Marić Z.** 1985, *Iskopavanja kamenih gomila u Bogomoljama na otoku Hvaru.* Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku sv. 78 (Split 1985) 5-33. Paškvalin V.,

27. **Marović I., Marić Z.** 1975, *"Kamenjača, Ul. 6. aprila, Breza kod Sarajeva - mlađe željeznodopska i rimska desitijatska nekropola.* Arheološki pregled 17 (Beograd 1975) 57-62.

28. **Marović I., Marić Z.** 1987, *Kamenjača, Breza.* Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine (Sarajevo 1988) 21.

29. **Marović I., Marić Z.** 1996, *Prilozi proučavanju ilirsko-panonskog plemena Dezitijata i njegovog teritorija u krajevima srednje Bosne u predrimsko i rimsko doba.* Glasnik Zemaljskog muzeja, sv. 47, 1992-1995 (Sarajevo 1996) 93-111.

30. **Perić S.** 1995, *Celtic Pottery in Settlements of the Central Bosnian Culture Group.* Starinar XLV-XLVI/1994-1995 (Beograd 1995) 113-131.

31. **Radimsy W.** 1890, *Dvije nekropole iz brončanog doba u kotaru visočkom u Bosni.* Glasnik Zemaljskog muzeja II (Sarajevo 1890) 368-375.

32. **Radimsy W.** 1893, *Nekropola na Jezerinama u Pritoci kod Bišća.* Glasnik Zemaljskog muzeja V (Sarajevo 1893) 237-308.

33. **Sielski S.** 1931, *Arheološki nalasci u okolini Travnika i Žepča.* Glasnik Zemaljskog muzeja, sv. 2 (Sarajevo 1931) 7-12.

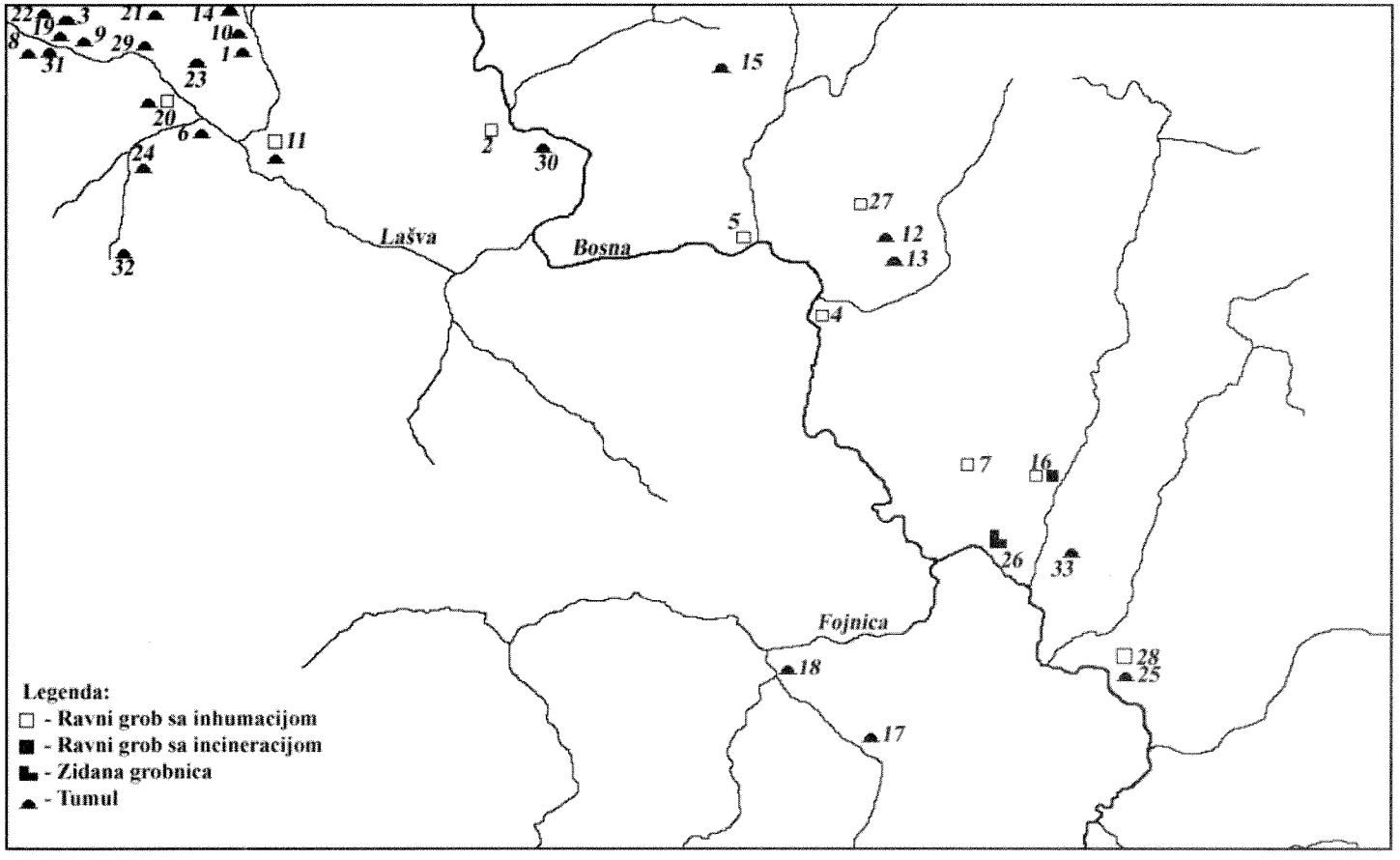

Karta 1. *Rasprostranjenost osnovnih oblika sahranjivanja u gornjem toku rijeke Bosne*

Tordierte Gefäßhenkel am Begin der Spätbronzezeit

Georg Kossack
Riedering

Von den drei altbekannten "Kesselwagen" aus bronzezeitlichen Gräbern Seelands, Mecklenburgs und Böhmens sind zwei, die von Skallerup und Peckatel, mit Bronzeblechgefäßen ausgestattet, deren Trichterhals von der Mündung bis zur Schulterzone tordierte Stäbe überspannen. Weil die Metallhandwerker Südskandinaviens und Norddeutschlands damals zwar den Bronzeguß meisterhaft beherrschten, Blechnerproduktion dagegen nicht, dürften die Kessel aus Manufakturen eingeführt worden sein, die diese neuartige Technik bei der Herstellung von Tafelgeschirr für Gelage und Kult anzuwenden verstanden (Eimer, Sieb und Tasse). Man hat die Werkstätten in der danubischen Kulturzone zu suchen, auch das soziale Umfeld, für das sie gearbeitet hatten, nämlich einen elitären Personenkreis, der sich archäologisch anhand aufwendig ausgestatteter Grabanlagen und reichhaltiger Metallhortungen beschreiben läßt. Was da überliefert ist, darf als Ausdruck rituellen Handelns verstanden werden; es sollte die in den Dingen verborgenen Kräfte transzendenter Mächte hervorrufen, nutzbar machen. Bei so enger Verflochtenheit von Spirituellem und handfester magischer Praxis überrascht es nicht, Kessel für das rituelle Gelage auch in Ton hergestellt zu sehen, formal den Metallgefäßen der Kultwagen sehr ähnlich (Abb. 2, 5; 3, 4), auch mit "tordierten" Stabhenkeln ausgestattet, entweder schraubenartig facettiert oder bogig resp. waagerecht gerieft und Geschirrsätzen integriert, für die kannelierter Dekor typisch ist, vielleicht auch dieses Merkmal Metallgefäßen in Treibarbeit entlehnt, wofür es allerdings an zeitgleichen Belegen fehlt. Gleichviel, ein inhaltlicher Zusammenhang der Henkeltorsion mit kanneliertem Tafelgeschirr erscheint nach derzeitigem Wissen unabweisbar. Das sah schon Bernhard Hänsel so, der Ausgräber der Toumba von Kastanas am Axios in Makedonien, und Jan Bouzek, der sich mehrfach mit den wechselseitigen Kontakten zwischen der Ägäis, dem Balkan und Zentraleuropa während der Spätbronzeit beschäftigt hat.[1]

[1] Hänsel 1981; Bouzek 1992. Für Hinweise auf mir unbekannte Funde und Literaturnachweise danke ich Dietmar-Wilfried Buck (Wünsdorf), Bernhard Hänsel (Berlin), Ralf von den Hoff (München) und den Damen Amei Lang (München) und Biba Teržan (Berlin).

Bei den Archäologen lieferte außer der zeitgleichen Metallblechfabrikation die kannelierte Tonware brauchbare Hinweise auf ein geographisch weitreichendes Beziehungsgeflecht am Beginn eines Kulturwandels, der die mykenischen Königreiche (Palastwirtschaft mit Prestigegüterproduktion) ebenso zerfallen ließ wie die auf agrarischer Basis mit ergänzendem Marktverkehr existierenden Häuptlingstümer in Südost- und Mitteleuropa. Wer dieses Geschehen anhand archäologischer Überlieferung rekonstruieren will, wird alsbald mit Problemen konfrontiert, die sich immer ergeben, wenn man die Folgen einzuschätzen versucht, die jeder Kulturkontakt haben muß, gleichviel ob er zwischen gleichwertigen Partnern verläuft oder sich auf gegensätzlich ausgestattete Zivilisationen bezieht. Alois Benac war diese Problematik keineswegs fremd; er lernte sie bei seinen Studien zum westbalkanischen Neolithikum kennen, dessen Werdegang ohne seine Bindungen an zeitgleiche Fundgruppen im ägäischen Kulturraum unverständlich bleibt. Persönlichkeit und Werk dieses hochgeachteten Gelehrten sind unvergessen; auch ich gedenke seiner mit diesen Zeilen in Ehrfurcht und aufrichtiger Dankbarkeit.

I

Borivoj Čović, langjähriger Mitarbeiter von Benac, untersuchte 1959/65 eine mehrschichtige Gradina von Pod bei Bugojno am oberen Verbas, der im bosnischen Erzegebirge seine Quelle hat und bei Banja Luka in die Save mündet.[2] Einer frühbronzezeitlichen Siedlung (A) folgt mit Abstand eine mittel-bis spätbronzezeitliche (B), die in mehrere Straten gegliedert werden kann. Aus welcher Strate die im Handbuch von Benac abgebildete kannelierte Tonware samt tordierten Gefäßhenkeln stammt (Abb. 1, 3.4), ist nicht recht ersichtlich,[3] aber daß sie in Westbosnien als fremde Zutat gelten darf, das hat Čović in Kenntnis älterer Gradinen, aber auch zeitgleicher Fundplätze schon 1965 deutlich gemacht. Die betreffenden Formen waren von außerhalb ins Land gekommen. Woher?

Die gleiche Frage stellt man bei ebensolchen seltenen Fremdlingen an der slovenischen Kupa[4] und aus Höhlen der küstennahen Gebirgszone (Kapela-Velebit),[5] fände aber auch dann keine befriedigende Antwort, gelänge es, eine Brücke zwischen der Adriaküste und Westbosnien zu schlagen, die auf enge Kontakte am Beginn der Spätbronzeit schließen ließe. Das ist zwar für die fortgeschrittenere spätbronze- und frühe Eisenzeit belegbar, wie denn damals ja auch die Beziehungen Dalmatiens zu Italien einen ersten Hochstand erreichten,[6] aber für die Frühzeit ist davon noch nicht sehr viel zu sehen. Des-

[2] Čović 1965.

[3] Čović 1983.

[4] Velušek 1996.

[5] Drechsler-Bizić 1970 u. 1979/80.

[6] Batović 1976.

halb bleibt offen, wie Proben kannelierter Keramik zusammen mit tordierten Henkeln aus Funden der Emilia und der Romagna zu beurteilen sind, die dort gegen Ende der Terramare-Zeit verwendet wurden ("ceramica adriatica" Gösta Säflunds)[7] und ob es diese Vorkommen waren, die als Vorbild für Laugener Keramik bis ins Eisacktal Südtirols gedient hatten (tordierte Henkel an Schneppenkannen u.a.m.).[8]

Dagegen scheinen das Banat und die Vojvodina zur Zeit der Formengruppen Dubovac-Belegiš II zu den Zentren der Verbreitung kannelierter Keramik gehört zu haben (Abb. 1, 1.2).[9] Von dort gelangte sie in das Morava-Tal (Mediana-Gruppe),[10] ob dann fortgesetzt gegen Süden bis ins Axios-Vardar-Tal ist wieder zweifelhaft. Dort lieferten zwei bedeutende Siedlungen vom Toumba-Typ kannelierte Tonware mit tordierten Gefäßhenkeln: Vardaroftsa, wo W.A. Heurtley gegraben hatte (Abb. 2, 1), und Kastanas, wo Hänsel stratigraphisch gesicherte Dorfteile untersuchen konnte (Abb. 1, 5-7). Beide Male fällt der Beginn geriefter Gefäße mit einem durchgreifenden Kulturwandel zusammen, und zwar nach verheerenden Brandkatastrophen, die beim Wiederaufbau in Kastanas zu einer abweichenden Bauordnung und Bauweise veranlassten (Pfosten- statt Lehmziegelhäuser).[11] Zwar hatte dort handgefertigte Tonware seit altersher dominiert, aber zu den kannelierten Fremdformen traten noch spätmykenische Töpferwaren, die alsbald wieder an Bedeutung verloren. Weiter südlich in Thessalien (Iolkos) und Phokis (Delphi) erscheint das mykenische Erbe viel eindrucksvoller, wie u.a. die von Fritz Schachermeyr so benannte "Zwischenware" zeigt (SHIIIC/frühprotogeometrisch), aus der er scheibengedrehte Kannen mit tordierten Henkeln abbildet.[12] Wieder anders sieht das kulturelle Umfeld der Stadt Hisarlik- Troia VIIb aus. Seit den amerikanischen Grabungen (C. W. Blegen während der dreißiger Jahre)[13] weiß man, daß hier außer handgearbeiteter kannelierter Fremdware ("Buckelkeramik"; Henkel Abb. 2, 2) scheibengedrehte Grau- und Tankeramik aus heimischer Produktion und mykenischer Import kontinuierlich weiterverwendet wurden, wenn auch in geringeren quantitativen Anteilen, obwohl die vorausgehende Stadt, VIIa, durch Brand ziemlich vollständig zerstört worden ist. Bei der

---

7 Säflund 1939; Bernab'o Brea u.a. 1997.

8 Lang 1982. Vgl. neuerdings noch eine nach Stufe Bronzezeit D fest datierte befestigte Höhensiedlung am Ganglegg bei Schluderns im Vinschgau mit typischer Keramik, u.a. Tasse mit tordiertem Henkel: Arch. Korrespondenzbl. 31, 2001, 47 Abb. 8, 10 (Steiner u. Gamper). - Ob auch der Kannelurendekor samt tordierten Stabhenkeln an Keramik Nordtiroler Brandgräberfelder aus Oberitalien stammte? S.: Wagner 1943 u. Kasseroler 1959. Die Violinbogenfibel aus Mühlau läßt immerhin daran denken, s.: Merhart 1930, 116ff; 1969, 7ff.

9 Foltiny 1967 u. 1966/68; Morintz 1978; Medović 1988/89; Bukvić 2000, Gudeă 1993 u. 1995; Pare 1998.

10 Garašanin 1969 u. 1983; Stojić 1986.

11 Heurtley 1939; Hänsel 1989; Hochstetter 1984.

12 Schachermeyr 1980; 1983.

13 Blegen u.a. 1958; Koppenhöfer 1997.

oft erörterten Frage nach der Heimat der Fremdformen dachte Dietrich Koppenhöfer anhand neuerer Funde aus den Tübinger Grabungen der neunziger Jahre für gewisse Ziermotive an Parallelen aus dem Tundza- und Marica-Gebiet (Pšeničevo) und der Dobrudscha (Babadag), trennte aber nicht scharf genug von der kannelierten Tonware an der unteren Donau (Moldauprovinz, Moldavien), die dieser stempel- und ritzverzierten Gattung zeitlich vorangeht.[14]

Mit den Vorkommen an der Peripherie ihrer Verbreitung, in den mittleren Donauländern (Westslowakei, Niederösterreich, Südmähren), Böhmen (Milaveč, Knoviz) und Mitteldeutschland zwischen Elbe und Mulde (Lausitzer Gruppen, Abb. 2, 3-5; 3), lassen sich insofern Hinweise auf ihren inhaltlichen Zusammenhang gewinnen, als dort plastischer Flächendekor an nahezu übereinstimmende Grundformen gebunden ist: Kessel (abgesetzte Schulterzone, Trichterhals, breiter, waagerechter Rand), Tassen (ähnlich gebaut, auch sphäroid), Kannen, stets zum Trinkgeschirr gehörig und mitunter satzweise ins Grab gestellt. Wo immer es begegnet, wirkt es fremd, wie aufgesetzt, so daß Walter Grünberg für Sachsen von einer keramischen "Fremdgruppe" sprach, die seiner Vermutung nach an der Wende von der Hoch- zur Spätbronzezeit nach Vorbildern danubischer Töpfereien entstanden war.[15]

II

Ob radial geriefte Gefäßhenkel bei derart weiter Verbreitung ein und derselben Quelle entstammten, das ließe sich vielleicht leichter klären, gelänge es, den Zeitraum ihrer Verwendung so eng wie möglich zu begrenzen. Das ist allerdings nicht einmal dort mit der nötigen Sicherheit erreichbar, wo mykenische Keramik datieren sollte wie in Schicht Hisarlik-Troia VIIb2, aus der "Buckelkeramik", tordierte Gefäßhenkel (Abb. 2, 2) und andere handgearbeitete Formen zusammen mit importierter Scheibenware der Stilstufen SHIIIC Mitte und spät in vergleichsweise geringen Mengen geborgen wurden.[16] Die Stratenfolge innerhalb VIIb geht auf C. W. Blegen zurück (s.o.), ließ sich aber von ihm nicht überall ermitteln. Das hat sich während der Tübinger Grabungen von Manfred Korfmann während der neunziger Jahre nicht geändert. Zwar wies man überbaute Mauerzüge nach, aber versucht man, die bisher bekannten Fundeinschlüsse auf sie zu beziehen, gelingt das nur vereinzelt. Das trifft auch auf datierende Violinbogenfibeln zu, die Korfmann hat bergen lassen,[17] in noch höherem Maße auf die heimische Scheibenware (Grau- und Tan-Keramik), die

[14] Koppenhöfer 1997, 324 Abb. 16, 1-6; Morintz 1964; Hänsel 1976, Taf. 12.13.41.42 (kanneliert).14-17.44-49 (Babadag). 24-27.70-74 (Pšeničevo); Levitki 1994) 208f. Abb. 31, 3.4; 32, 2; 212 Abb. 35, 3.

[15] Grünberg 1943, 23ff.61ff.90f.

[16] Koppenhöfer 1997; Mountjoy 1999.

[17] Koppenhöfer 1997, Abb. 5, 1-3, davon eine mit tordiertem Bügel nach S. 310: VIIb2.

schon in VIIb1 bedeutend war. Der Beginn der kannelierten Ware aus VIIb2 wird demnach kaum genauer als in die zweite Hälfte des 12. Jahrh. zu datieren sein.

Das stimmt mit den Fundverhältnissen in der Toumba von Kastanas am Axios in Makedonien ziemlich gut überein.[18] Denn kannelierte Tonware und spiralig facettierte Gefäßhenkel setzten hier mit Schicht 13 ein (Abb. 1, 5), mit der in der Geschichte des Tells insofern eine neue Ära begann, als nach einer durchgreifenden Brandkatastrophe eine fremde Bauweise mit einer neuartigen Organisationsform auch im Wirtschaftlichen zusammenging.[19] Während Schicht 13 wenige Scherben mykenischer Keramik der Stilstufe IIIC früh enthielt, war in 12-11 (Schichtpaket V) ein Maximum an SHIIIC Mitte und Spät vertreten,[20] so daß kannelierte Gefäße auch hier noch während des 12. Jahrh. in etlicher Menge verwendet worden sind (Abb. 1, 6.7). Mit der Schichtenfolge 13-11 in Kastanas korrespondieren von Brandschuttlagen begrenzte Siedelflächen mit Fremdkeramik in Vardaroftsa und Varadino,[21] hier noch durch eine Violinbogenfibel mit blattförmigem Bügel nach SHIIIC früh datiert.

Ebenso eindeutig stellt sich die Situation an der unteren Morava, im Banat und in der Vojvodina dar, sei es die Mediana-Gruppe,[22] sei es die Dubovac-Belegiš II-Fazies, von der man etliche geschlossene Funde aus Siedlungen und Grabfeldern mit datierenden Bronzen kennt. Predag Medović veröffentlichte vor ein paar Jahren einen solchen Fund von Bordjos im Banat,[23] hier außer einer Tasse mit tordiertem Henkel (Abb. 1, 1) eine Fibel mit Achterschleifen am Bügel, die man Typ Vösendorf zuordnen darf. Rasko Vasić zitiert in seinem Fibelbuch noch zwei andere Exemplare desselben Typs, eine aus dem Banat, die andere aus Srem, wie er ja aus der Save- und Donauniederung zwischen Drina und Eisernem Tor zahlreiche Varianten der Violinbogen- und Blattbogenfibeln zur Kenntnis bringt und für den Beginn der dort und anderwäts wie in der nördlichen Donauzone, in Westböhmen und Mitteldeutschland verbreiteten kannelierten Keramik ein verlässliches Datum an der Wende von der Hoch- zur Spätbronzezeit (D/HaA1) bieten kann.[24]

---

18 Hochstetter 1984.

19 Hänsel 1981.

20 Podzuweit 1979.

21 Heurtley 1939.

22 Garašanin 1969; 1983.

23 Medović 1995.

24 Očkov: Paul'ik 1962, 22 Abb. 14, 1.2; 27 Abb. 17 u. Taf. 1, 3.4.12; 3, 16; 5, 2; Furmanek u.a. 1961, 117 Abb. 12, 15. - Baierdorf: Lochner 1986, 284 Abb. 2, 3; Burgschleinitz: dies. 1991, Taf. 2, 3; dies. 1991, Taf. 36, 6.7. - Velatice: Podborsk'y 1993, 300 Abb. 190, 22. - H'ajek: Franc 1890, Taf. 33, 35 u. Bouzek 1992, Abb. 1, 2; Praha-Bubeneč: Hrala 1973, Taf. 37, 2, ähnlich Müller- Karpe 1955 Abb. 2, 2; Strupcice-Trupschitz, Kr. Komotau: Preidel 1935, Taf. 4, 8 u. Bouzek 1992, Abb. 1, 4; 'Ust'înad L'abem (Aussig): Plesl 1961, 133 u. Taf. 29, 1; Chodouny: Hrala 1961, 213 Abb. 2, 4 u. ders. 1981, 273 Abb. 1, 8; Jaromer: Filip 1936/38, 24 Abb. 10, 3. - Zschornewitz: Kossack 1996, 311 Abb. 1, Tasse zusammen mit einem kannelierten Kegelhalsgefäßvom Typus Dubovac; Cröbern: Grünberg 1943 Taf. 12, 4; Gaunitz: Ebd. Taf. 14, 1; Coswig: Ebd. Taf. 7, 14. - Niedergörsdorf: Sprockhoff 1950, 148 Abb. 3.

Unter den Kleidverschlüssen findet man auch etliche Beispiele für Typ Čaka, dessen Bügel in ganzer Länge von Achterschleifen eingenommen wird.[25] Der namengebende Fund stammt aus einem monumentalen Grabhügel bei Zeliezovce in der Westslowakei;[26] der Tote gehörte zu einer Gesellschaft schwer bewaffneter Männer (Leibpanzer, Griffzungenschwert, Lanze, Beil), aus der auch der Krieger von Očkov bei Trenčin (Abb. 2, 4) hervorgegangen war, beide noch mit einem reichhaltigen Trinkgeschirr aus geriefter Tonware ausgestattet, Čaka etwas älter (wohl spätes D) als Očkov (HaA1) und deshalb Beleg für ein rituelles Geschehen, das mehrere Generationen veranlaßte, die innere Haltung solcher Krieger sakral überhöht zum Ausdruck zu bringen.[27] Donauaufwärts, in den Urnenflächengräbern Niederösterreichs und Südmährens, ist der Brauch bei weitem nicht so ausgeprägt überliefert, wenngleich der Zeitraum, für den er typisch war, nicht anders begrenzt werden kann als in Čaka und Očkov. Davon weichen auch die Daten nordwestböhmischer Funde nicht ab, weder der altbekannte Kessel mit Riefenzier und tordierten Stabhenkeln zwischen Rand und Schulter aus einer Siedlung von Praha 6- Bubeneč (Knoviz Abb. 2, 5) noch die Trichterrandtasse mit Schulterbuckeln, trennenden Riefengruppen und spiralig facettiertem Henkel aus einem gefäßreichen Grab von Chodouny bei Litomeřice-Leitmeritz (frühes Lausitz, Abb. 2, 3).[28] Bei einer so bedeutenden Verkehrsader wie der Elbe erstaunt es nicht, flussabwärts in Sachsen übereinstimmende Datierungen belegt zu finden (Abb. 3, 2- 4). Walter Grünberg hatte sich damit eingehend beschäftigt, als er aus der ungeheuren Menge und Vielfalt Lausitzer Tonware von der Wende zur jüngeren Bronzezeit (Periode IV) "Fremdgruppen" ausgliederte, die den vorausgegangenen Sachbesitz überprägten oder sogar ersetzten wie die hier schon mehrfach genannte "Keramik mit plastischer Riefung".[29] Dietmar-Wilfried Buck hat dann die Grünbergsche Zeitfolge anhand vollständig untersuchter Urnenfriedhöfe für die nördlich anschließende Mark Brandenburg noch differenziert (Klein Lieskow, Kr. Cottbus, Phasen IIIa u. IIIb, dazu wohl auch Abb. 3, 1) und mit der Stufenfolge zwischen Mittelgebirge und Alpenrand synchronisiert (D/HaA1).[30] Ist das so richtig gesehen, wird die Gruppe mit Riefelung (und tordierten Henkeln) ebenso wie in der danubischen Zone während des 13. Jahrhunderts (Stufe D) eingesetzt haben und im 12. (HaA1) noch gebräuchlich gewesen sein.[31]

---

25 Betzler 1974, 23ff. u. Taf. 77, B; Bader 1983, 22ff. u. Taf. 42, A.

26 Vasić 1999, 17f. Nr. 25 (ferner Nr. 24 u. 26) u. Taf. 61, A; Betzler 1974, 21f. u. Taf. 77, A. Zu ein- und zweischleifigen Violinbogenfibeln in Funden mit Riefenware noch Vukmanović 1983 Taf. 2.3; Vasić 1995, 355 Abb. 7 (Vajuga-Pesak).

27 Paulík 1972; ders. u. Plachá 2000.

28 Beide Plätze bei Hrala 1961; 1973.

29 Grünberg 1943, 61ff.89ff; v. Brunn 1968, 126 ff.

30 Buck 1989.

31 Sperber 1987, 253ff.

III

Stammen die Gefäße mit der Henkelform, die hier behandelt wird, aus geschlossenen Grabinhalten, dann waren sie Teil des Trinkgeschirrs. Aber wie man es nach Sorten und für wie viel Personen zusammensetzte, darin unterscheiden sich die einzelnen Kulturzonen, in denen es vorkommt, ebenso wie im Sachbesitz wie im religiösen Brauchtum. An Donau und Elbe gab man Toten aus nobler Familie Tafelgeschirr in ganzen Sätzen mit auf die Reise, als ob sie bei der Ankunft in den himmlischen Gefilden zum Gelage laden würden, so wie sie es zu Lebzeiten an ihren Höfen gewohnt waren, empfingen sie Gäste. Zwischen Save- und Theißmündung kannte man das bei der Grabausstattung nicht, Karaburma bei Beograd mag als Beispiel genügen.[32] Dagegen war die Sitte, Gefäßsätze "gehortet" niederzulegen, also als Opfer darzubringen, zwischen Elbe und Oder ebenso bekannt wie in den Karpatenländern.[33] Ein anderer Aspekt religiösen Brauchtums war die in der danubischen Zone verbreitete Vorstellung von der Umfahrt des Verstorbenen auf einem vierrädrigen Zeremonialwagen. Plastische Wasservögel begleiteten den Toten ins Reich des Numinosen. Während Wagenzubehör im süddeutschen Alpenvorland Gräber vom Typus Hart a. d. Alz auszeichnet,[34] hatte man es in den Karpatenländern "Horten" anvertraut, deren Inhalte als Opfergaben verstanden werden dürfen.[35] Auf Lausitzer Gräberfeldern bleiben solche Wagenteile ebenso aus wie Schwerter oder Lanzen, die nur in Depots zu finden sind.[36]

Bei gründlicher Durchsicht der Fachliteratur werden sich noch andere, regional begrenzbare Riten entdecken lassen. Sie verliehen den Formengruppen, in denen sie üblich waren, ein ihnen je eigentümliches Gepräge, wobei Tradition und Neuerung sich im Gleichgewicht zu halten vermochten. Daß überall noch hochbronzezeitliche Züge sichtbar sind wie etwa in Karaburma, das ist seit langem bekannt, so auch zwischen Donauknie und Theißbogen, wo auf Pilin Kyjalice folgte, auf Füzesabony und Verwandte ostwärts Gava.[37] Zwar dominiert dort kannelierte Tonware, aber es fehlt an tordierten Henkeln, die auf das Banat, die Vojvodina und die untere Morava beschränkt zu bleiben scheinen und erst weit nordwärts in der Westslowakei und Niederösterreich wiederkehren, auf beiden Flügeln zusammen mit Keramik im Riefenstil, der dort ebenso als "Fremdgruppe" in Erscheinung tritt wie inWestböhmen und in Mitteldeutschland. Von Zufall kann schon deshalb keine Rede sein, weil es sich

---

32 Todorović 1977.

33 Czyborra 1997; Stratan u. Vulpe 1977.

34 Clausing 1999; Winghart 1999.

35 Pare 1987, 35ff.

36 v. Brunn 1968, 139ff.

37 Morintz 1978; Vulpe 1975; Bader 1979; Hüttel 1979; Kemenczei 1984; Fum'anek u.a. 1991, 138ff. (Pilin). 146ff. (Kyjatice). 149ff. (G'ava); Gudeă 1995; Pare 1998.

um ein zeitgleiches Geschehen handelt, dem auch die eingangs erwähnten, auf vierrädrige Wagengestelle montierten Bronzeblechkessel ihre Überlieferung als Einfuhr aus toreutischen Werkstätten der danubischen Zone verdanken. Deshalb ließe sich denken, daß Henkeltorsion an Tongefäßen bronzene Vorbilder hatten, die als verloren gelten dürften; daß die allermeisten Bronzeblechgefäße aus zeitgleichen Hortfunden etwa Siebenbürgens bis zur Unkenntlichkeit fragmentiert erhalten blieben, dafür ist der umfangreichste Depotfund überhaupt, Uioara de Sus, ein vielsagaendes Beispiel.[38]

Wie durchlässig die "Grenzen" der einzelnen Formen- und Brauchtumskreise gewesen sind, geht aus allerlei Metallsachen hervor, teils Kleidzubehör (Nadel, Fibel, Gürtel), teils Waffen (Schwerter der Gruppe Riegsee, frühe Dreiwulstschwerter, Griffzungenschwerter, auch Panzerteile wie Helme und Beinschienen), schließlich noch Tonware in Nacharbeit oder sogar importiert wie in Tschornewitz bei Gräfenhainichen (Dübener Heide), wo eine gesicherte Grabausstattung außer zerschmolzenen Bronzen (darunter ein Schwertgriff) ein kanneliertes HochhalsgefäßDubovacer Typs und eine Tasse mit tordiertem Henkel enthielt.[39] Auf welche Weise diese exotischen Dinge aus dem Banat dorthin gelangten, entzieht sich unserer Einsicht. Der erstaunliche Vorgang setzt indessen unmittelbaren persönlichen Kontakt voraus, einen Töpfer, den es an die Elbe verschlagen, einen Krieger, der die Gefäße aus der Fremde mitgebracht hatte. Die Phantasie hat in solchen Fällen Spielraum, will man sich ein Geschehen faßlich machen, das weite Teile des Kontinents verändert hat. Aber was hier archäologisch sichtbar wird, dürfte ohne Zustrom neuer Ideen und deren prägende Kraft kaum verständlich sein. Sie lassen sich auf Spitzenleistungen beim Bronzeguß(Wagenräder) und in der Treibtechnik beziehen (Bronzeblechgefäße), auf gewandelte Denkweisen und Ausdrucksformen religiösen Inhalts (Brandbestattung, Vogel-Sonnenemblematik, Amulettwesen) und die fortschreitende Emanzipation führender Geschlechter, die Pferdetraining, Wagenfahren, Reiten und Zweikampf gepanzerter Recken als Inbegriff der Vollkommenheit verstanden haben mochten.

Eliten vom Typus Čaka-Očkov waren es doch wohl, welche die Hochtechnik ihrer Zeit gefördert und an ihre Nachbarn weitergegeben haben, bei Prestigeobjekten als Geschenk oder im Gütertausch beim Erztransfer aus den Kupferlagerstätten der Karpatenländer. Mit den Sachen sind auch deren geistige Inhalte gewandert; sie wurden um so selektiver nachgeahmt, je weiter die Rezipienten geographisch entfernt lebten. So etwa stellt sich die Situation an der Wende von der Hoch- zur Spätbronzezeit im mitteleuropäischen Geschichtsraum dar, dessen Einwohner vornehmlich agrarisch gewirtschaftet zu haben scheinen und ihr soziales Leben weitgehend dörflich, aber ohne langfristige Ortskonstanz organisierten.

---

[38] Petrescu-Dîmboviţa 1971, Taf. 241-243.

[39] Agde 1939, 57 Abb. 30; Kossack 1996.

Anders sieht es dort aus, wo es zur Konfrontation ungleichartiger Gefüge kam wie im ägäischen Kulturraum spätmykenischer Zeit.[40] Schon die verschiedene Gestalt der Siedelplätze lohnte einen Vergleich. Während für Makedonien vielschichtige Wohnhügel ("Toumben") mit kontinuierlicher dörflicher Bebauung typisch sind,[41] hatte der Hügel von Iolkos (Volos) in Thessalien nach langer Vorbesiedlung in mykenischer Zeit einen Palast aufgenommen, der mit seiner Ummauerung um 1200 zerstört worden ist, ohne daß der Platz verlassen worden wäre.[42] Andere Burgen sind nach ihrer Zerstörung nicht wieder aufgebaut worden, weder in Böotien (Gla) noch in Attika (Athen) oder in der Argolis (Mykenai, Tiryns). Allerdings ist die Tirynter Unterstadt auch danach noch langfristig genutzt worden. [43] Das hatte hier zu neuartigen sozialen und ökonomischen Organisationsformen führen müssen. Die zentralisierte Palastwirtschaft mit der Produktion von Prestigegütern und die gegen Ende der mykenischen Herrschaft beginnende Schriftlichkeit (Warenlisten etc.) waren zwar zum Erliegen gekommen, nicht aber die Manufakturen für Qualitätsprodukte in der Töpferei (SHIIIC2 u. protogeometrisch), die im Fernverkehr auch über See auf alten Routen verhandelt wurden.

Die oft erörterte Frage, warum die mykenische Zivilisation zugrunde gegangen sei, ob innere Spannungen das Geschehen begünstigten und in wie hohem Maße marodierende Heerhaufen aus der Fremde an ihm beteiligt waren, ist weder in der einen noch in der anderen Richtung entschieden worden. Eine generelle Antwort wird es schon deshalb nicht geben, weil für die einzelnen Regionen Griechenlands in der mykenischen Ära und noch lange Zeit danach sehr verschiedenartige Wirtschafts- und Sozialgefüge typisch gewesen sind, die sich auch im zivilisatorischen Niveau ausdrückten. Die mobilen Hirten Nordwestgriechenlands, die Bauernschaften in den Dörfern der Fruchtebenen und die herrschaftlich organisierten "Fürstentümer" mit ihren Burgzentren und stadtartig bebauten Siedelflächen nahebei (Tiryns) folgten in der Akzeptanz der spät- und nachmykenischen "Neubildungen" eigenen Regulativen.

Noble Familien haben sie im Bereich der zerfallenden Fürstentümer am frühesten wirksam werden lassen und zwar mit der Realisierung gruppenspezifischer Ideale, die im archäologischen Befund durch repräsentative Bewaffnung mit modernen, in Alteuropa weit verbreiteten Typen (Harnisch, Langschwert, Lanze) zum Ausdruck kommen, begleitet von einer neuartigen Mode beim Kleidzubehör (Violinbogenfibel und deren Derivate).[44] Zwar schildert der Bild-

---

40 Allgemeines: Desborough 1964; Snodgrass 1971; Bouzek 1974; Schachermeyr 1980 u. 1983.

41 Hänsel 1989.

42 Aus protogeometrischer Zeit: Sipsie- Eschenbach 1991.

43 Kilian 1988.

44 Die der Panzerung gewidmeten Abhandlungen G. v. Merharts leicht erreichbar in: ders. 1969, 111ff. (Helme). 149ff. (Leibpanzer). 172ff. (Beinschienen). -Müller-Karpe 1962; Paul'ik 1968 u. ders. Mit Plach'a 2000; Snodgrass 1967; Borchhardt 1972; Kilian-Dirlmeier 1999; Baitinger 2000. - Fibel: Kilian 1985.

fries auf der berühmten "Kriegervase" von Mykenai (SHIIIB/C früh) hochgerüsteter Fußsoldaten beim Marsch,[45] aber von einer disziplinierten Truppe wie Jahrhunderte später bei den Hopliten der Chigi-Kanne ist hier noch nichts zu sehen; Jürgen Borchhardt identifizierte allein bei den Helmen drei verschiedenen Formen. Die Helmträger suchte er entweder in den Kriegerscharen, welche die Paläste zerstörten, oder er beurteilte die neue Bewaffnung als "mykenische Reaktion auf eine Bedrohung von außen".

Außer neuartiger Rüstung und modischem Zubehör lassen sich noch figürliche Bronzen zitieren, vornehmlich Vogelplastik als Amulett, also mit magischer Funktion, besonders häufig in Makedonien und hier wie in Südosteuropa insgesamt, der danubischen Zone und dem südlichen Mitteleuropa seit Beginn der Spätbronzezeit bis weit in die vorrömische Eisenzeit Ausdruck eines religiösen Denkens, in dem kosmisches Geschehen (Sonnenfahrt im Schwanenschiff) und theriomorphe Kraftträger (Rind, Pferd, Widder) Bedeutung gehabt zu haben scheinen.[46]

Im Gegensatz zu den Bronzen, die in der mykenischen Kulturlandschaft als fremde Zutat gelten, ist von handgearbeiteter Keramik außer in Kastanas bisher kaum gesprochen worden, obwohl sie in etlichen mykenischen Siedlungen, auch Burgen, durchaus vertreten ist.[47] Mit der kannelierten Tonware hat das Material außer in Kastanas nichts zu tun. Klaus Kilian denkt u.a. an transadriatische und epirotische Parallelen. Vermutlich seien es Hirten aus Nordwestgriechenland gewesen, die ihre handgemachten Gefäße auf ihren Routen bis in die Argolis mitnahmen oder dort nach heimischem Vorbild töpferten. In wie hohem Maße das auch auf die "Fremdlinge" in Makedonien und an der anatolischen Westküste zutrifft, ist eine andere Frage. Immerhin kommt beide Male kannelierte Tonware in etlicher Menge vor, eingebettet in Schichten, die sich nach Flächenbränden auf den vorausgegangenen Wohnplätzen gebildet hatten (Kastanas 14/13; Hisarlik VIIb). Obwohl Machart, Form und Dekor bei der Frage nach dem Herkommen der fremden Ware als Identitätsmerkmale von Nutzen sein können, scheinen sie hier zu versagen; Dubovac-Belegiš II-und Čaka-Baierdorf-Leitformen (Hochhalsgef äße resp. Kessel) gibt es weder am Axios noch am Skamandros, im mykenischen Kulturbereich zwischen Thessalien und der Argolis erst recht nicht. Nimmt man die "Hirtenkeramik" aus (s.o.), trifft das dort auf jedwede handgemachte "barbarische" Tonware zu. Warum sie ausbleibt, läßt sich vielleicht mit dem Gebrauch ausschließlich vergleichsweise qualitätvoller scheibengedrehter Keramik erklären, die auch, wenngleich schlichter im Dekor, weit über das gewaltsame Ende der Paläste produziert und verhandelt worden ist. Bieten dann die Bronzen, von denen die

---

[45] Borchhardt 1972, 37ff. - Die Wandungsgriffe des Kraters sind als Köpfe von Wildziegen (Mufflon?) geformt, deren Gehörn, halbrund abwärts gebogen, facettiert ist und zutreffend Torsion imitiert, s. auch Oaksshott, Horned-head vase handles. Journ. Hell. Stud. 86, 1966, 114ff. u. Taf. 5.

[46] Bouzek 1974.

[47] Ruffer 1975; Dreger-Jalkotzy 1977.1983; Hochstetter 1984, 337ff; Kilian 1978; 1981; 1985; 1988.

Rede war, stichhaltige Hinweise auf die primären Werkstätten, die sie hergestellt hatten? Auch nicht mit zureichender Begründung. Sie sind, wie bemerkt, in Südost- und Mitteleuropa sowie in Italien beliebt gewesen und zwar seit der Wende zur Spätbronzezeit (D/HaA1), als in vielen Teilen Alteuropas die Grundlagen für einen Kulturwandel gelegt wurden, dem sich auch Griechenland nicht entziehen konnte, aber bald danach wieder eigene Wege ging.

Bibliographie

1. **Agde H.** 1939, *Bronzezeitliche Kulturgruppen im mittleren Elbegebiet* (Leipzig 1939).

2. **Bader T.** 1979, *Die Suciu de Sus-Kultur in Nordwestrumänien, Praehist.* Zeitschr. 54, 1979,3ff.

3. ders. 1983, *Die Fibeln in Rumänien.* PBF XIV 6 (München 1983).

4. **Baitinger H.** 2001, *Die Angriffswaffen aus Olympia.* Olymp. Forsch. 29 (Berlin 2001).

5. **Batović Š.** 1976, *Le relazioni culturali fra le sponde adriatiche nell'età del ferro.* In: M. Suić (Hrsg.), Jadranska obola u protohistoriji (Zagreb 1976) 11ff. 23 Karte 1: Bogenfibeln mit zwei Bügelknoten.

6. **Bernabò Brea L. u.a.** (Hrsg.) 1997, *Le Terramare.* La più antica civiltà padana (Milano 1997) 430 Abb. 247,10.

7. **Betzler P.** 1974, *Die Fibeln in Süddeutschland, Österreich und der Schweiz 1.* PBF XIV 3 (München 1974) 21f. u. Taf. 77,A (Typ Vösendorf); 23ff. u. Taf. 77,B (Typ Čaha).

8. **Blegen C.W. u.a.** 1958, *Troy IV* Settlements VIIa, VIIb und VIII (Princeton 1958) Taf. 272,21.

9. **Borchhardt J.** 1972, *Homerische Helme* (Mainz 1972).

10. **Bouzek J.** 1974, *Macedonian bronzes. Their origins, distribution and relation to other cultural groups of the Early Iron Age.* Památky Arch. 65, 1974, 278ff.

11. ders. 1974, *Archaeology of the Late Bronze Age and the Early Iron Age.* In: R. A. Crossland/A. Birchall (Hrsg.), Bronze Age migrations in the Aegean (Park Ridge 1974) 169ff.

12. ders. 1992,

13. **Die tordierten Henkel der Urnenfelderzeit.** Schriften Vorarlbg. Landesmus. Reihe A 5 (Bregenz 1992) 83ff.

14. **v. Brunn W.A.** 1953, *Der Gefäßfund von Wittenberg.* Jahresschr. Mitteldt. Vorgesch. 37, 1953, 256ff.

15. ders. 1968, *Mitteldeutsche Hortfunde der jüngeren Bronzezeit.* Röm.-Germ. Forsch. 29 (Berlin 1968).

16. **Buck D.W.** 1989, *Zur chronologischen Gliederung der Lausitzer Gruppe.* Veröff. Mus. Vor- u. Frühgesch. Potsdam 23, 1989, 75ff.

17. **Bukvić Lj.** 2000, *Kanelovana keramika Gava kompleksa u Banatu* (Novi Sad 2000) Taf. 6,1; 44,6; 59,2.

18. **Clausing Chr.** 1999, *Untersuchungen zur gesellschaftlichen Schichtung in der jüngeren Bronzezeit Mitteleuropas.* In: Eliten in der Bronzezeit. Monogr. Röm.-Germ. Zentralmus. Mainz 43,2 (Bonn 1999) 319ff.

19. **Čović B.** 1965, *Urod u stratifigu I hronologiji praistorijskih gradina u Bosni.* Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu N.S. 20, 1965, 27ff.48ff. (Pod).

20. ders. 1983, In: A. Benac, Praistorija Jugoslavenskih zemalja IV (Sarajevo 1983) 176 u. Taf. 22,2.4.

21. **Czyborra I.** 1997, *Gefäßdeponierungen - Speise und Trank für Götter und Menschen.* In: A. u. B. Hänsel (Hrsg.), Gaben an die Götter (Berlin 1997) 87ff.

22. **Deger-Jalkotzy S.** 1977, *Fremde Zuwanderer im spätmykenischen Griechenland.* Zu einer Gruppe handgemachter Keramik aus den Myk. IIIC Siedlungsschichten von Aigeira (Wien 1977).

23. dies. (Hrsg.) 1983, *Griechenland, die Ägäis und die Levante während der "Dark Ages" vom 12. bis zum 9.Jh. v. Chr. Sitzungsber.* Phil.-Hist. Kl. Österr. Akad. d. Wiss. 418 (Wien 1983), darin 761ff..

24. dies. *Das Problem der "handmade burnished ware" von Myk.* IIIC.

25. **v. Desborough R.D.A.** 1964, *Desborough, The last Mycenaeans and their successors* (Oxford 1964).

26. **Drechsler-Bizić R.** 1970, *Cerovačka Ponta spilja.* Vjesnik Arheol. muz. Zagreb 3. ser. 4, 1970, 97ff.

27. dies. 1979/80, *Nekropola brončanog doba u Pećini Bezdanjači kod Vrhovina.* Ebd. 12/13, 1979/80, 69ff.

28. **Filip J.** 1936/38, *Luzická Kultura v Československu.* Památky Arch. N.S. 6/7 1936/38 (1939) 14ff.

29. **Foltiny S.** 1967, *Neue Angaben zur Kenntnis der urnenfelderzeitlichen Keramik im südlichen Teil des Karpatenbeckens.* Apulum 6, 1967, 49ff. (vgl. Ders. Rad Voj. Muz. 16/17, 1966/68, 5ff.).

30. **Franc F.X** 1988, *Štahlauer Ausgrabungen 1890* (Ed. V. Šaldová, Praha 1988) Taf. 33,35 (Hájek).

31. **Furmánek V. u.a.** (Hrsg.) 1991, *Slovensku v dobe bronzovej* (Bratislava 1991).

32. **Garašanin M.** 1969, *Die prähistorische Siedlung Brzi Brod bei Niš und das Problem der spätbronzezeitlichen Mediana-Gruppe.* Arch. Jugosl. 10, 1969, 85ff.

33. ders. 1983, *Mediana-grupa.* In: A. Benac (Hrsg.), Praistorija Jugoslavenskih zemalja 4 (Sarajevo 1983) 761ff. u. Taf. 105,11.

34. **Grünberg W.** 1943, *Die Grabfunde der jüngeren und jüngsten Bronzezeit im Gau Sachsen.* Vorgesch. Forsch. 13 (Berlin 1943).

35. **Gudeă M.** 1993, *Civilizaţia primei epoki a fierului in Sud-Vestul României.* Bibl. Thrac. 4 (Bucureşti 1993) Taf. 24,3c; 25,2b.

36. ders. 1995, *The end of the Bronze Age and the beginning of the Early iron Age in south- western Romania, western Serbia and north-western Bulgaria.* A short review. Thraco-Dacica 16, 1995, 99ff.

37. **Hänsel B.** 1976, *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau.* Beitr. ur- u. frühgesch. Arch.d. Mittelmeer- Kulturraumes 17 (Bonn 1976).

38. ders. 1981, *Lausitzer Invasion in Nordgriechenland?* Arb. u. Forschungsber. Sächs. Bodendenkmalpfl. Beih. 16 (Berlin 1981) 201ff.

39. ders. 1989, *Kastanas. Die Grabung und der Baubefund. Prähist.* Arch. Südosteuropa 7 (Berlin 1989).

40. **Heurtley W.A.** 1939, *Prehistoric Macedonia* (Cambridge 1939) 216 Abb. 87, c.e.

41. **Hochstetter A.** 1984, *Kastanas. Die handgemachte Keramik.* Prähist. Arch. Südosteuropa 3 (Berlin 1984) Taf. 73,10; 75,4; 112,2 u. 2.

42. **Horst F.** 1977, *Bronzezeitliche Speiseopfer in Gefäßen.* In: B. Gediga (Hrsg.). Geneza Kultury Xizyckiej naterenie nadorza (Wroclaw 1977) 109ff.

43. **Hrala J.** 1961, *Úvaha o některých chronologických otazkách Severočeské Luzické Kultury.* Památky Arch. 52, 1961, 209ff.

44. ders. 1973, *Knovízská Kultura v středních Čechách.* Arch. stud. mat. 11 (Praha 1963) Taf. 37,2.

45. ders. 1981, *Datierungskomplexe der Altlausitzer Phase auf dem Brandgräberfeld von Chodouny (Nordwestböhmen).* Arb. u. Forschungsber. Sächs. Bodendenkmalpfl. Beih. 16 271ff.273 Abb. 1,8.

46. **Hüttel H.G.** 1979, *Bemerkungen zur Chronologie der Suciu de Sus-Kultur.* Praehist. Zeitschr. 54, 1979, 32ff.

47. **Kasseroler A.** 1959, *Das Urnenfeld von Volders. Schlern-Schr.* 204 (Innsbruck 1959) 174f.

48. **Kemenczei T.** 1984, *Die Spätbronzezeit Nordostungarns.* Arch. Hung. 51 (Budapest 1984).

49. **Kilian K.** 1978, *Nordwestgriechische Keramik aus der Argolis und ihre Entsprechungen in der Südapennin-Facies.* In: Atti della XX riunione scientifica del' Institute Italiano di preistoria e protostoria in Basilicata 1976 (Firenze 1978) 311ff.

50. ders. 1981, *Ausgrabungen in Tiryns 1978, 1979.* Arch. Anz. 1981, 149 ff. 167 ff. Abb. 19- 21.

51. ders. 1985, *La caduta dei palazzi micenei continentali: aspetti archeologici.* In: D. Musi (Hrsg.), Le origini dei Greci (1985) 73ff.

52. ders. 1988, *Mycenaeans up to date, trends and changes in recent research.* In: E. B. French u. K. A. Wardle (Hrsg.), Problems in greek prehistory (Bristol 1988) 115ff.

53. **Kilian-Dirlmeier I.** 1994, *Die Schwerter in Griechenland (außerhalb der Peleponnes), Bulgarien und Albanien.* PBF IV 12 (Stuttgart 1994).

54. **Koppenhöfer D.** 1997, *Troia VII - Versuch einer Zusammenschau einschließlich der Ergebnisse des Jahres 1995.* St. Troica 7 (Main 1997) 295ff.325 Abb. 17,2.3.

55. **Kossack G.** 1996, *Bronzezeitliche Keramik aus Tschornewitz und ihre Verwandten im Banat.* In: Problems epoki brazu i Wczesnej poki zeleza w Europie sredkowej (Kraków 1996) 293ff.

56. **Lang A.** 1982, *Laugener Keramik.* Germania 61, 1982, 13ff.

57. **Letviţki O.** 1994, *Cultura hallstattului canelat Ta răşarit de Carpaţi.* Bibl. Thrac. 7 (Bucureşti 1994) 208f. Abb. 31,34; 32,2; 212 Abb. 35,3.

58. **Lochner M.** 1991, *Studien zur Urnenfelderkultur im Waldviertel - Niederösterreich.* Mitt. Prähist. Komm. 25 (Wien 1991) Taf. 2,3, auch Arch. Austr. 70, 1986, 284 Abb. 2,3.

59. **Medović, P.** 1988/89, *Kanelovana keramika prelaznog perioda u Vojvodini.* Rad Vojvodjanskih muzeja 31, 1988/89, 45ff.

60. ders. 1995, *Die Waage aus der frühhallstattzeitlichen Siedlung Bordjoš (Borjas) bei Non-Bečej (Banat),* in: B. Hänsel (Hrsg.), Handel, Tausch und Verkehr im bronze- und früheisenzeitlichen Südosteuropa. Prähist. Arch. Südosteuropa 11 (München-Berlin 1995) 209ff (Fibel Abb. 6,4; Tasse Abb. 7,1).

61. **v. Merhart, G.** 1930, *Urnengrab mit Peschierafibel aus Nordtirol. Schumacher-Festschr.* (Mainz 1930) 116ff; wiederabgedruckt in: Merhart 1969, 7ff.

62. ders. 1969, *Hallstatt und Italien. Gesammelte Aufsätze zur frühen Eisenzeit in Italien und Mitteleuropa*(Bonn 1969).

63. **Morintz S.** 1978, *Contribuţii arheologice la istoria thracilos timpurii.* Bibl. Arheol. 34 (Bucureşti 1978).

64. **Mountjoy P.A.** 1999, *Troia VII reconsidered.* In: Studia Troica 9 (Mainz 1999) 295ff.

65. **Müller-Karpe H.** 1955, *Das urnenfelderzeitliche Wagengrab von Hart a.d. Alz. Bayer.* Vorgeschichtsbl. 21, 1955, 46ff

66. ders. 1962, *Zur spätbronzezeitlichen Bewaffnung in Mitteleuropa und Griechenland.* Germania 40, 1962, 408ff.

67. **Pare Chr.** 1987, *Der Zeremonialwagen der Urnenfelderzeit - seine Entstehung, Form und Verbreitung,* in: F.E. Barth u.a., Vierrädrige Wagen der Hallstattzeit. Monogr. Röm.- Germ. Zentralmus. Mainz 12 (Mainz 1987) 25ff.

68. ders. 1998, *Beiträge zum Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit in Mitteleuropa 1.* Jahrb. Röm.-Germ. Zentralmus. Mainz 45, 1998 (1999) 293ff, bes. 406ff. (kannelierte Keramik).

69. **Paulík J.** 1962, *Das Relatice-Baierdorfer Hügelgrab von Očkov.* Slaven. Arch. 10, 1962, 5ff.

70. ders. 1968, *Panzer der jüngeren Bronzezeit aus der Slowakei.* Ber. Röm.-Germ. Komm. 99, 1968, 41ff.

71. **V. Plachá, Paulík J.** 2000, *Počiatky osídlenia Devínskeho hradiska v mladšej dobe bronzovej.* Slov. Arch. 48, 2000 (2001) 37 ff.

72. **Petrescu-Dîmboviţa M.** 1977, *Depozitele de bronzuri din România.* Bibl. Arheol. 30 (Bucureşti 1977).

73. **Plesl E.** 1961, *Luzická Kultura Severozapadních Čechách.* Monum. Arh. 8 (Praha 1961) 133 u. Taf. 29,1.

74. **Podborský W.** (Hrsg.) 1993, *Praveké dejiny Moravy* (Brno 1993) 300 Abb. 100,22.

75. **Podzuweit Chr.** 1979, *Spätmykenische Keramik von Kastanas.* Jahrb. Röm.-Germ. Zentralmus. Mainz 26, 1979 (1982) 203ff.

76. **Preidel H.** 1935, *Urgeschichte.* In: Heimatkunde des Bezirks Komotau 4 (25./26. Lieferung) (Komotau 1935) 108ff. u. Taf. 4,8.

77. **Rutter J.B.** 1975, *Ceramic evidence for northern intruderes in South Greece at beginning of the late helladic IIIC period.* Amer. Journ. Arch. 79, 1975, 17ff.

78. **Säflund G.** 1939, *Le terramaare* (Uppsala 1939) 124f. Taf. 28, 8; 30, 2.3.10.14).

79. **Schachermeyr F.** 1980, *Ägäische Frühzeit 4: Griechenland im Zeitalter der Wanderungen vom Ende der mykenischen Ära bis auf die Dorier.* Sitzungsber. Phil.- Hist. Kl. Österr. Akad. d. Wiss. 372 (Wien 1980) 263 Abb. 79,b (Delphi); Taf. 61,a (Iolkos).

80. ders. 1983, *Die Zeit der Wanderungen im Spiegel der Keramik.* In: S. Deger-Jalkotzy 1983, 241ff. Abb. 39 (Delphi) u. Taf. 6,a (Iolkos).

81. **Sipsie-Eschenbach M.** 1991, *Protogeometrische Keramik aus Iolkos in Thessalien.* In: Prähist. Arch. Südosteuropa 8 (Berlin 1991).

82. **Snodgrass A.M.** 1967, *Arms and armour of the Greeks* (London 1967); dt. Übersetzung: ders., Wehr und Waffen im antiken Griechenland (Mainz 1984).

83. **Sperber L.** 1971, *Untersuchungen zur Chronologie der Urnenfelderkultur im nördlichen Alpenvorland von der Schweiz bis Oberösterreich.* Antiquitas Reihe 3, 29 (Bonn 1987).

84. **Sprockhoff E.** 1950, *Chronologische Skizze.* In: G. Behrens u. J. Werner (Hrsg.), Reinecke Festschrift (Mainz 1950) 133ff.147f. Abb. 3.

85. **Steiner P. u. Gamper** 2001, *Befestigte Siedlung am Ganglegg bei Schluderns im oberen Vinschgau.* Arch. Korrespondenzbl. 31, 2001, 47 Abb. 8.

86. **Stojić M.** 1986, *Die Eisenzeit im Becken der Velika Morava* (Beograd-Svetozarevo 1986) Taf. 8,4.11.13; 9,9.12; 10,6 u. III,2.

87. **Stratan I. u. Vulpe** 1977, *Der Hügel von Susani.* Praehist. Zeitschr. 52, 1977, 28ff.

88. **Todorović J.** 1977, *Praistorijska Karaburma 2.* Diss. et Monogr.19 (Beograd 1977).

89. **Vasić R.** 1999, *Die Fibeln im Zentralbalkan.* PBF XIV 12 (Stuttgart 1999, 77f. Nr. 25; ferner Nr. 24 u. 26. Taf. 61,A: Typ Vösendorf).

90. **Velušek A.** 1996, *Kostel, prazgodovinska naselbina.* Arheol. Vestnik 47, 1996, 55ff. Taf. 3,5.6.

91. **Vukmanović M.** 1983, *Novi nalazi fibula tipa "Peschiera" na Đerdapu.* Zbornik Narodn. Muzeja 11, 1983, 43ff.

92. **Vulpe A.** 1975, *Einige Bemerkungen über die mittlere und die späte Bronzezeit im Norden Rumäniens.* Dacia N.S. 19, 1975, 68ff.

93. **Wagner K.H.** 1943, *Nordtiroler Urnenfelder.* Röm.-Germ. Forsch. 15 (Berlin 1943) Taf. 6,2; 8,8; 9,2; 15,2; 29,4.

94. **Winghart St.** 1999, *Die Wagengräber von Poing und Hart a.d. Alz. Evidenz und Ursachen spätbronzezeitlicher Elitenbildung in der Zone nordwärts der Alpen.* In: Eliten in der Bronzezeit. Monogr. Röm.-Germ. Zentralmus. Mainz 43,2 (Mainz 1999) 515ff.

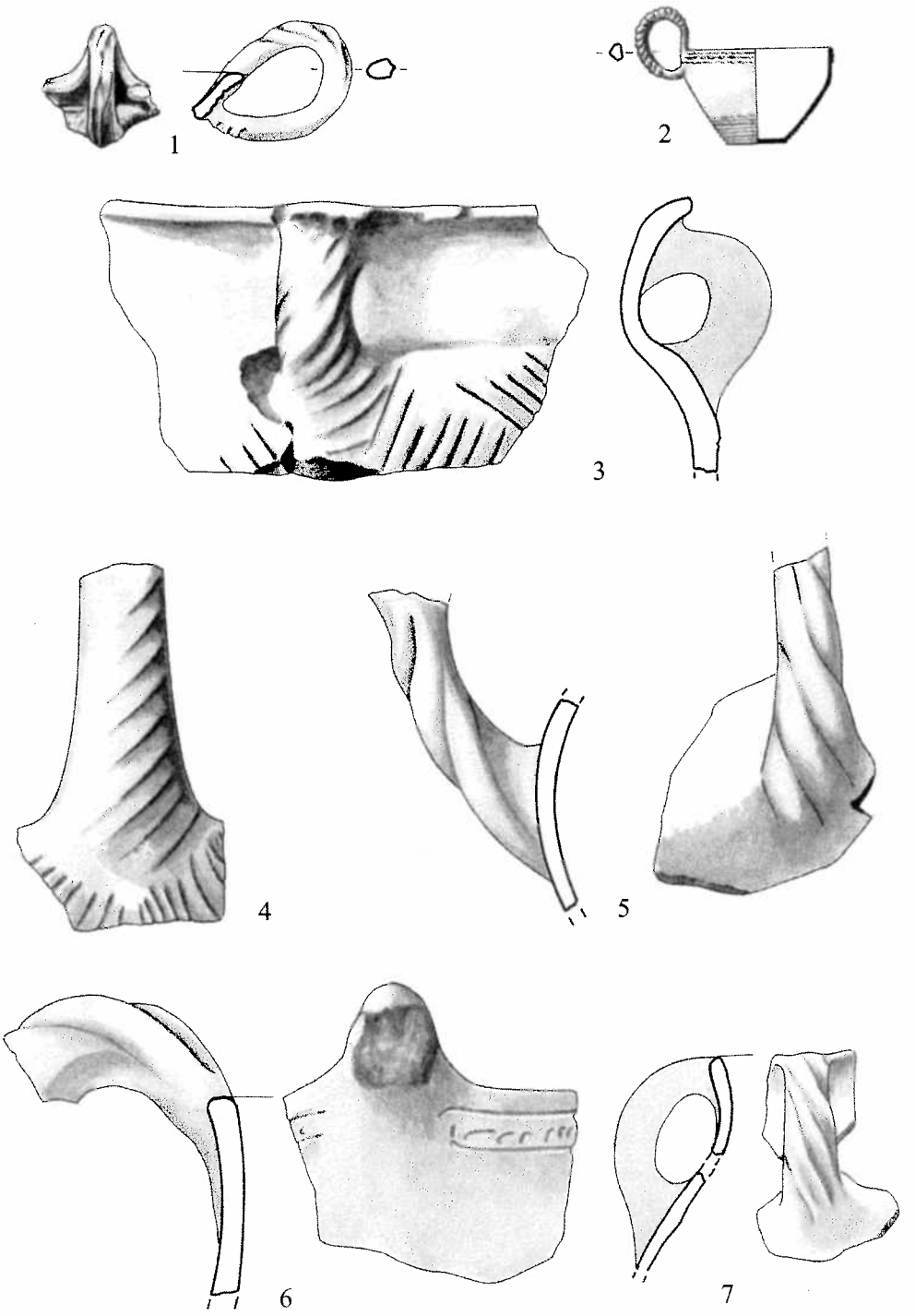

Abb. L1 *Bordjoš, Banat, Siedlung. P. Medović* 1995. 2 *Opovo, Banat, Grab. Lj. Bukvić* 2000. 3.4 *Pod, Bosnien, Siedlung. B. Čović* 1983. 5-7 *Kastanas, Makedonien, Siedlung. A. Hochstetter* 1984. *Ton.* 1.3,4 *M.* 1:2, *sonst M.* 1:3

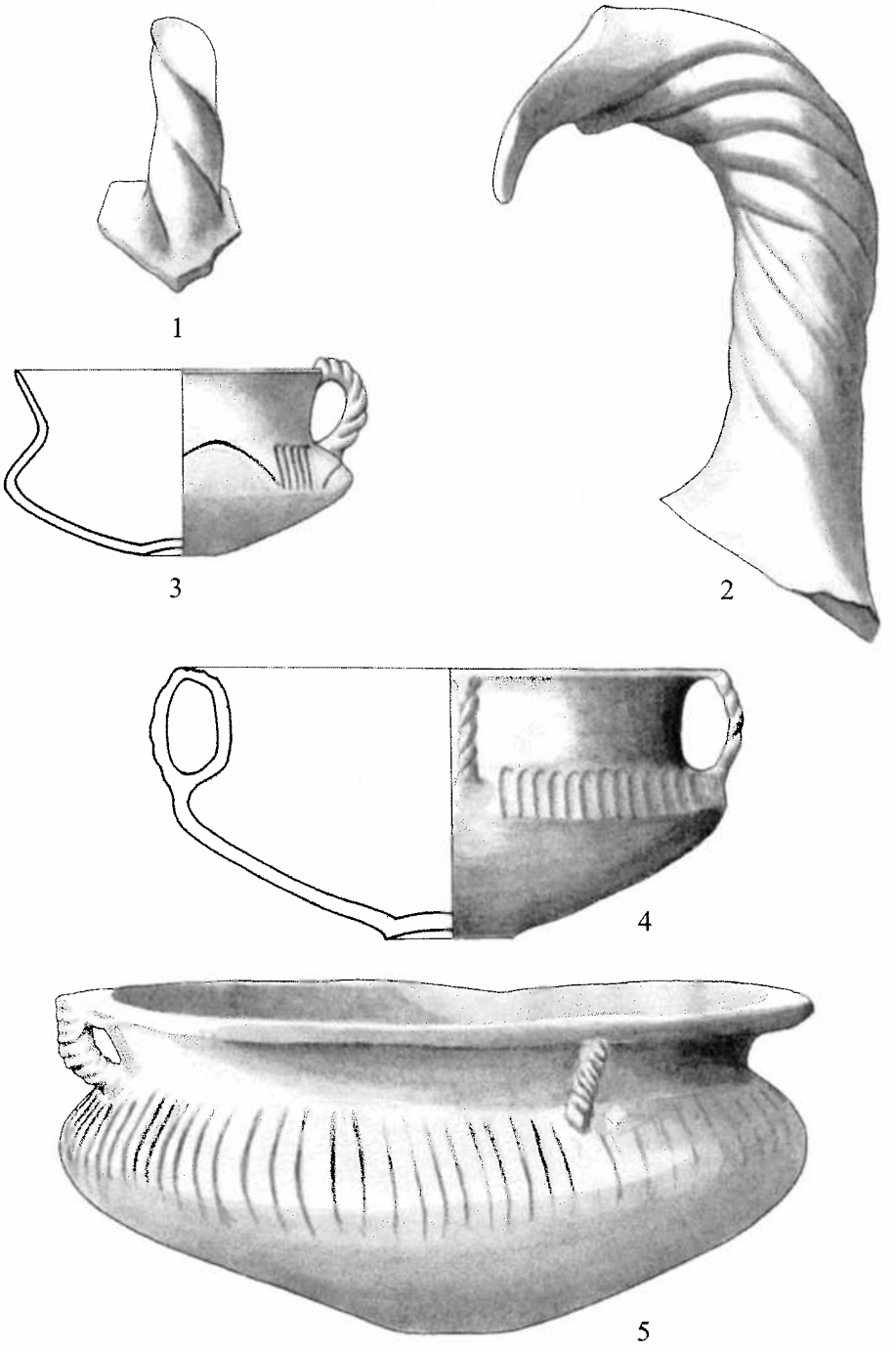

Abb. 2.1 *Vardaroftsa, Makedonien, Siedlung Heurtley* 1939. 2 *Hisarlik-Troja, Westanatolien, Siedlung. C. W. Blegen* 1958. 3 *Chodouny, Böhmen, Grab. J. Hrala* 1981. 4 *Očkov, Slowakei, Grab. J. Paulík* 1952. 5 *Praha* 6 *Bubeneč, Böhmen, Siedlung, Hrala* 1973. *Ton. M.* 1:3

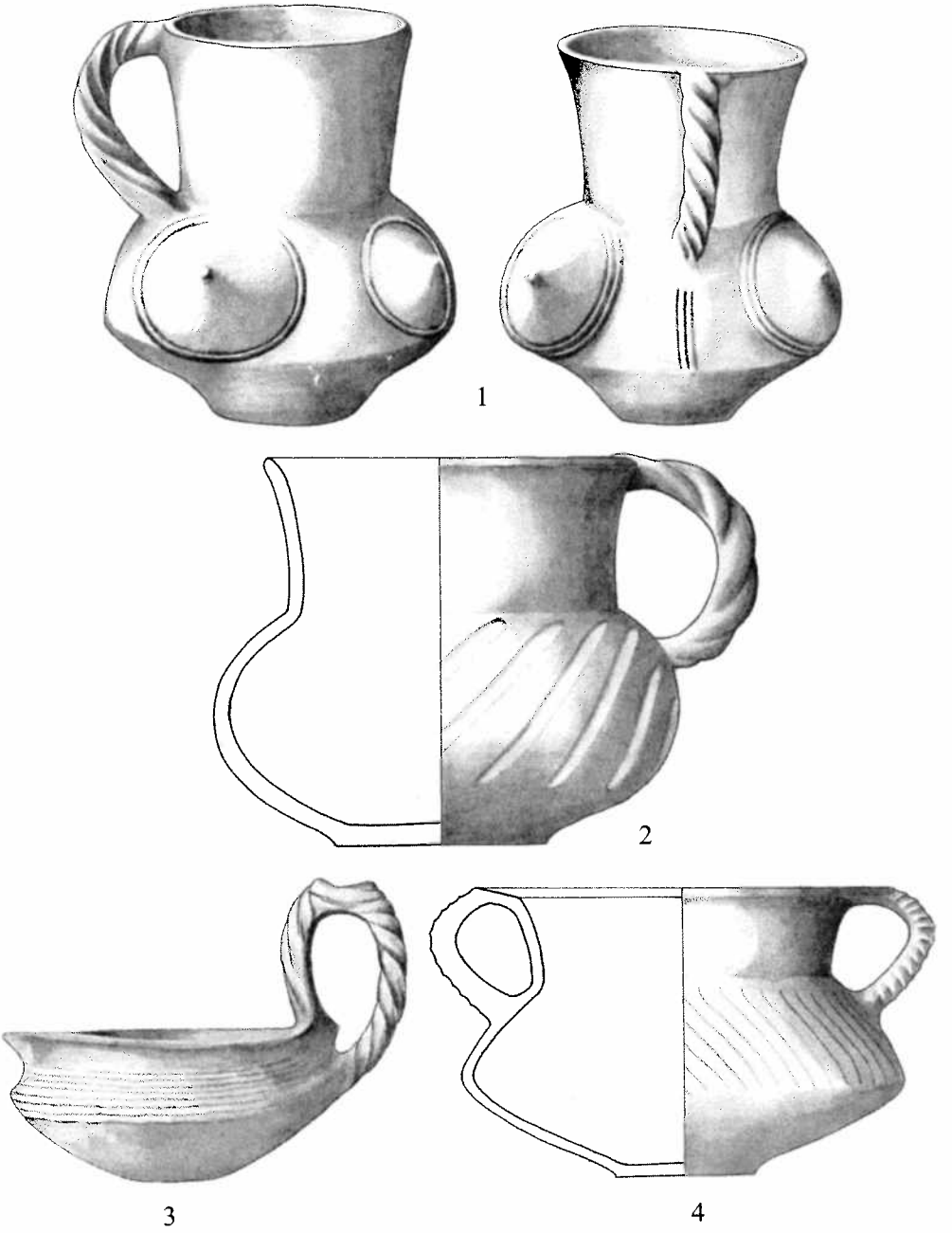

Abb. 3.1 *Niedergörsdorf, Brandenburg, Grab. E. Sprockhoff* 1950. 2 *Coswig, Sachsen, Grab. W. Grünberg* 1943. 3 *Zschornewitz, Sachsen-Anhalt, Grab. G. Kossack* 1996. 4 *Döbeln, Sachsen, Grab. W. Grünberg* 1943. *Ton. M.* 1:3

Razvoj simbolike vodenih ptica na primjeru prsnoga nakita kasnoga brončanog i ranoga željeznog doba u Bosni i Hercegovini

Boško Marijan
Županja

U Bosni i Hercegovini otkriveno je nekoliko vrlo zanimljivih predmeta prsnoga nakita koji pripadaju kasnom brončanom ili ranome željeznom dobu. Pektoral i drugi vrijedni nalazi iz ostave Veliki Mošunj kod Viteza pronađeni su još 1913. godine,[1] a nedavno slični nalazi u Donjem Brštaniku kod Stolca[2] i u Pržinama kod Gacka.[3] Kako ćemo vidjeti vrlo sličnom tipu nakita, iako bez predstava s vodenim pticama, ali svakako s funkcijom pektorala, pripada i jedan primjerak iz Krehina Gradca kod Čitluka.[4] Treba na početku naglasiti da je samo pektoral iz Velikoga Mošunja bolje poznat stručnoj javnosti i da je u raznim prigodama bio predmetom znanstvenoga promatranja.[5] Drugi nalazi do danas nisu objelodanjeni (Donji Brštanik, Pržine) ili su gotovo zaboravljeni (Krehin Gradac). Pokušat ću zato na ovome mjestu nešto više reći o predstavama vodenih ptica na pektoralima kao vrlo zanimljivoj pojavi s nemalim značenjem za razmatranje kulturnopovijesnoga razvoja na području Bosne i Hercegovine u kasno brončano i rano željezno doba.

1. Veliki Mošunj, Vitez, središnja Bosna. Brončani pektoral iz ostave s ratničkom opremom u obliku je pravokutne ploče sastavljene iz više dijelova. Na oštećenoj gornjoj prečki najvjerojatnije su bile smještene dvije protome, dvije ptičje glave, od kojih je sačuvana samo ona na lijevoj strani. U nalazu su, međutim, otkrivene još dvije figure vodenih ptica u punoj plastici koje su,

---

[1] Truhelka 1913, 332-333, sl.11, sl.13.

[2] Pektoral je nađen u razorenu grobnom humku 1974. godine u dvorištu Mate Lončara. Od 1989. godine nalazi se u Zemaljskom muzeju u Sarajevu kao dar M. Palameta iz Stolca. Zahvaljujem M. Palameti na mogućnosti objavljivanja nalaza.

[3] Ukrasnu pločicu iz humka IX na lokalitetu Pod Pržinama otkrio je Z. Žeravica 1987. godine (Žeravica 1989, 194-196). Pločica i drugi tada pronađeni predmeti bili su smješteni u Zavodu za zaštitu spomenika kulture u Sarajevu. Zahvaljujem kolegi Z. Žeravici na mogućnosti objavljivanja.

[4] Much 1888, 7 i d; Ljubić 1884, 8, T.1,6; Ljubić 1889, 98-100.

[5] Usp.: Korošec 1945, 1-7; Čović 1976, 225-227; Čović 1983, 442-443, 450; Čović 1984, 9-20.

po ovdje predloženoj rekonstrukciji (Sl.1,1), najvjerojatnije bile smještene u dvije rupice na srednjoj prečki.[6] Uz rubove na svim prečkama nalazi se gotovo identičan urezani ukras niza šrafiranih trokuta u dvije nasuprotno postavljene vrpce ili niza. Na donjoj prečki nalazili su se lančići sa spiralnim privjescima na krajevima. Dimenzije: 12,0 × 7,5cm.

2. Donji Brštanik, Stolac, istočna Hercegovina. Brončani pektoral s ptičjim protomama (Sl.1,2) izrađen je plošno (dvodimenzionalno), lijevanjem u jednodijelnom kalupu u obliku pravokutne pločice s dva proreza. Ukrašen je urezivanjem u geometrijskom stilu. Ptičje protome smještene su na gornjoj prečki. Udubljene plitke jamice naznačuju oči dok se jednostavni urezani trokuti nalaze ispod vratova sve četiri ptičje glave. Dvije su ptice okrenute na jednu (lijevu), dvije na drugu (desnu) stranu. Pektoral iz D. Brštanika ima iglu za pričvršćivanje poput fibula, a na donjem dijelu šest zavoja ili kuka o koje su gotovo sigurno bili vješani privjesci s prstenastom glavom. Od vjerojatnih šest, sačuvana su četiri privjeska, a zbog njihove veličine oni su na kukice bili pričvršćeni žicom ili na neki sličan način. Privjesci su na prstenastim glavama bili poprečno povezani, a po okomitoj osi su šuplji i kroz njih se mogla provlačiti nit ili metalna žica pa je vrlo vjerojatno pektoralu pripadala još neka vrsta privjesaka. Dimenzije pektorala su 11,5×7,8cm, a privjesaka 6,6×2,6×0,9cm.

3. Krehin Gradac, Čitluk, zapadna Hercegovina. U ostavi ratničke opreme i ukrasnih predmeta, brončani pektoral također ima oblik pravokutne pločice sa šest zavoja ili kuka na koje su vješani privjesci prstenaste glave (Sl.1,3).[7] Sačuvana su samo dva privjeska. Na pročelnoj ili vanjskoj strani pektorala nalazi se urezani geometrijski ukras. Unutrašnja (ili stražnja) strana pektorala po dužini ima jedan perforirani istak s deset rupa. Pitanje njihove namjene svakako je važno, ali je, vjerujem, gotovo sigurno da su služile za uglavljivanje drugih elemenata u pektoral ili uklapanje pektorala u jedan još složeniji ukrasni predmet. Privjesci prstenaste glave imaju veće zadebljanje u gornjoj polovici, na krajevima završavaju zarubljeno, a ne oštro poput igala. Dimenzije pektorala: 9,7×3,3cm, dimenzije privjesaka: a) 14,0×1,6×1,8cm; b) 14,6×1,8×2,0cm.

4. Pržine, Gacko, istočna Hercegovina. Ukrasna pravokutna pločica iz humka IX u Pržinama (Sl.1,4) najvjerojatnije je samo dio složenijega predmeta na koji su vješani lančići ili privjesci. Pločica je izrađena iz jednoga komada brončanoga lima, a shemu s prorezima poznatu u primjerima iz V. Mošunja i D. Brštanika sada naglašuje raspored urezanih ukrasa te reljefno istaknuta uža rebra. Na gornjem dijelu, pored središnje ušice kojom je pločica mogla

[6] Ne treba isključiti i gotovo jednako vjerojatnu mogućnost da su dvije ptičje figurice bile uglavljene na gornjoj prečki, u blizini postojećih ptičjih protoma. Mislim, također, da zbog estetskih i simetrijskih razloga, treba isključiti mogućnost da su na gornjoj oštećenoj prečki bile postavljene još dvije (dakle - ukupno četiri) ptičje protome poput one jedine sačuvane na lijevoj strani.

[7] Zahvaljujem D. Balen- Letunić, voditeljici Prapovijesnoga odjela Arheološkog muzeja u Zagrebu za pregled nalaza i korištenje pektorala iz Krehina Gradca na ovome mjestu.

biti našivena na odjeću ili, vjerojatnije, obješena na neki drugi predmet, razaznaju se jedna čitava i četiri oštećene ptičje glave. Dvije u blizini ušice bile su antitetički postavljene dok su one na krajevima najvjerojatnije okrenute - jedna na jednu, druga na drugu stranu. I urezani geometrijski ukras je sasvim uobičajen, samo što je na pločici iz Pržina šrafiranjem popunjen niz rombova koji su na pektoralu iz D. Brštanika činili negativ ukrasa. Na donjem rubu nalazi se jedanaest rupica na koje su zasigurno bili vješani lančići s vjerojatnim privjescima. Dimenzije pločice su 7,4 x 3,8cm.

Iako svi nalazi imaju niz tehničkih i oblikovnih posebnosti i bez obzira što bi, zahvaljujući značajnim zajedničkim svojstvima, s opravdanjem mogli komparirati bilo koji par, usporedba pektorala iz Velikoga Mošunja (Sl.1,1) i Donjega Brštanika (Sl.1,2) svakako je najzanimljivija. Ta su dva pektorala, uz zamjetnu stilsku i ikonografsku bliskost, i veličinom gotovo jednaki. U bogatom nalazu ratničke opreme iz V. Mošunja bilo je i mnogo sitnijih komada, fragmenata i slično, za koje se nije znalo kojemu složenijem predmetu pripadaju, pa je bilo dvojbi oko rekonstrukcije samoga pektorala. Kako je gore spomenuto, gotovo je sigurno da će pektoralu pripadati još dvije ptice u punoj plastici koje su najvjerojatnije dolazile u dvije rupice na srednjoj prečki (Sl.1,1). Na taj način i primjerak iz V. Mošunja imao je isti, izgleda magični, broj četiri, dakle četiri ptice ili ptičje glave kao i nalaz iz D. Brštanika (Sl.1,2). Neznatne su razlike i u izvedbi urezanoga ukrasa. Trokutići na vodoravnim prečkama u nalazu iz V. Mošunja ne tvore jasno izraženu negativnu cik-cak liniju kao na primjerku iz D. Brštanika. Šrafirani trokuti na središnjoj i okomitim prečkama pektorala iz D. Brštanika ne zatvaraju standardne cik-cak linije u negativu nego niz rombova. Pektoral iz D. Brštanika ima 6 zavoja ili kukica s privjescima prstenaste glave, na primjerku iz V. Mošunja lančići sa spiralnim privjescima vise na pločici koja je zakovicama pričvršćena na unutrašnjoj strani donjega dijela pektorala. Način pričvršćivanja na odjeću vrlo je sličan. Obadva primjerka imala su na središnjoj prečki iglu poput fibula. Kako je uobičajeno da najčešće zbog težine tako složena ukrasnog predmeta strada upravo dio koji služi za pričvršćivanje (kao i kod fibula) na primjerima iz D. Brštanika i V. Mošunja vidimo na koji su način predmeti ostali i nadalje u upotrebi. Naime, nakon što su igle bile slomljene, na srednjoj prečki nalaza iz D. Brštanika, odnosno na gornjoj prečki iz V. Mošunja načinjene su rupice pa su, vjerojatno, pektorali tada mogli biti našiveni na odjeću ili, možda, ovješeni na neki drugi ukrasni predmet.

Pektoral iz Krehina Gradca (Sl.1, 3) nema vodenih ptica, međutim, njegova opća svojstva (pravokutni oblik, urezani geometrijski ukras, rješenje vješanja privjesaka i oblik privjesaka) vrlo su indikativna i mislim da ga treba gledati kao predmet iz skupine prsnoga nakita kojoj pripadaju i pektorali iz V. Mošunja i D. Brštanika. U tom se smislu posebno ističe rješenje vješanja privjesaka koje je, čak i brojem, identično nalazu iz D. Brštanika. Nadalje, na unutrašnjoj strani pektorala iz Krehina Gradca nalazi se perforirani istak s deset rupica pa je gotovo sigurno da u tom slučaju imamo samo dio

višedijelnoga prsnoga nakita, a s obzirom na okolnosti nalaza, nije isključeno da je u njegovoj kompoziciji bilo i predstava s vodenim pticama.[8] Ostavimo li spekulacije na stranu, treba još reći da je pločica iz Krehina Gradca jedinstvena u tehničkom smislu jer na njoj, osim spomenutih perforacija, nema mehanizma za pričvršćivanje na odjeću kao u drugim primjerima. No, i to je činjenica koja zasigurno dodatno potvrđuje njezinu ulogu tek jednoga dijela složena prsnog nakita.

Ukrasna pločica iz Pržina kod Gacka (Sl.1,4) najbolje se komparira s pektoralom iz Donjega Brštanika te Velikoga Mošunja. Promotrimo li sličnosti i razlike, vidjet ćemo da su podudarnosti vrlo izražene (ptičje protome, urezani ukras, osnovna shema), a razlike neznatne i, uglavnom, tehničke naravi (način pričvršćivanja ili postavljanja na odjeću). Ipak, potrebno je naglasiti da je nalaz iz Pržina općenito znatno lošije izvedbe. Iako je i taj komad najvjerojatnije još imao ulogu središnjega dijela složenijega nakitnog predmeta niti njegova inferiorna uloga u tom smislu nije isključena, posebice zbog činjenice da je imao drukčiji način apliciranja na odjeću - način koji je svojstven privjescima, a ne fibulama kao u primjerima iz V. Mošunja i D. Brštanika. Zanimljivo je, također, da je i pločica iz Pržina imala posve sličnu sudbinu kao nalazi iz D. Brštanika i V. Mošunja kojima je, nakon uništenja igle za pričvršćivanje, perforacijama na prečkama stvorena mogućnost ponovne upotrebe i na taj način produljen život. Kad je ušica za vješanje na nalazu iz Pržina bila slomljena, točno ispod nje načinjena je rupica koja je mogla poslužiti za vješanje na neki drugi ukrasni predmet ili za šivanje na odjeću.

I dok su lančići sa spiralnim privjescima iz V. Mošunja uobičajen inventar svojstven kasnom brončanom dobu,[9] posebno je pitanje privjesaka u nalazu iz D. Brštanika (Sl.1,2). Više ili manje slični privjesci nađeni su na nekoliko mjesta, ističu se primjerci s gradine Stražbenice kod Vrepca i u nekropoli Kompolje u Lici,[10] zatim nalazi iz Ostrošca kod Cazina[11] te iz ostave Pašalići kod Gračanice u sjevernoj Bosni.[12] Najviše komada je nađeno na japodskom području, u grobnici na Ostrošcu 15 na predjelu pojasa te 17 na gradini Stražbenici kod Vrepca. Je li takova koncentracija kod Japoda slučajna i proizišla iz neistraženosti drugih područja, otvoreno je pitanje, ali je činjenica da se i kasnije, na japodskim kapama i oglavljima u velikom broju susreću derivati tih privjesaka.[13] S druge strane, na delmatskom području za tu vrstu privjesaka genetski su vezane igle posebna oblika.[14] Tako i privjesci u nalazu

---

8 Ljubić 1889, 98.

9 Usp.: Čović 1970, 307; Batović 1980, 34.

10 Drechsler-Bižić 1958, 39, T.6, 40; Drechsler-Bižić 1961, 89, T.6, 13.

11 Raunig 1982, 5, 9, T.2, 1.

12 Čović 1957, 249- 251, sl.13.

13 Drechsler-Bižić 1987, 403, T.43, 12.

14 Usp.: Čović 1970, 78, sl.6; Periša 1998, 350, T.1, 1-2.

iz Krehina Gradca (Sl. 1, 3) predstavljaju jednu od inačica koja se, stilski, može vezati uz spomenute tipove igala na delmatskom području, ali oni imaju i nezanemarljivu bliskost s privjescima iz D. Brštanika.

Urezani ukrasi na pektoralima iz Velikog Mošunja, Donjega Brštanika, Krehina Gradca pa i Pržina sadrže motive standardnih formi, uglavnom šrafirane trokute koji u negativu tvore rombove i cik-cak liniju ili šrafirane rombove koji s vanjskih strana u negativu tvore nizove trokuta. Donekle zaseban urezani ukras pokazuje pektoral iz Krehina Gradca gdje su motivu šrafiranih trokuta na vrhovima dodane po dvije kratke okomite crte.[15] Repertoar iskazuje sve već poznate osobine (strogu geometrizaciju, ponavljanje, apstraktnost) iz kruga zapadnobalkanskoga stila geometrijskoga ukrašavanja, dominantna stila u kasnom brončanom i ranom željeznom dobu.[16] Primjera ukrašavanja predmeta geometrijskim motivima ima mnogo na gotovo cijelom području Bosne i Hercegovine, od Tešnja do Krehina Gradca, ne samo na brončanim predmetima nego jednako često i obilno i na keramičkim proizvodima.[17] A ukras jednostavnih trokuta ispod vratova ptičjih protoma na pektoralu iz D. Brštanika unekoliko je jedinstven, međutim, kako motiv trokuta u prapovijesnoj ornamentici uglavnom simbolizira ljudski lik, vidjet ćemo da je taj odnos ljudskoga i ptičjega na figuralnim predstavama koliko znakovit toliko i vrijedan daljnjih istraživanja.[18]

Nalazi pektorala s predstavama vodenih ptica iz Bosne i Hercegovine dobri su primjeri višedijelnoga prsnoga nakita čija se uloga i značenje u dekorativnom smislu izjednačuje s ulogom pločastih fibula. A uz izraženu dekorativnost, i pločaste fibule i pektorali u tehničkom smislu odgovaraju fibulama.[19] Premda se pločastim fibulama, osim dekorativne, ne može zanijekati i upotrebna vrijednost, dojam je da se na pektoralima ipak nalazi značajnija koncentracija simboličkih elemenata. I jedna i druga vrsta predmeta uobičajeno je pronalažena na prsima muških pokojnika ili u ostavama s ratničkom opremom pa je njihovo ne samo dekorativno, vjersko ili magijsko značenje nego i značenje statusnih simbola svakako vrlo vjerojatno.[20]

Kompozicije s vodenim pticama u kasno brončano i rano željezno doba zastupljene su na velikom prostoru. Tehnikom iskucavanja vrlo su često aplicirane na različite brončane predmete, od ratničke opreme (knemide, oklopi, štitovi i kacige) do brončana posuđa (situle) dok su lijevanjem i kovanjem izrađeni drugi predmeti (privjesci, igle i slično).[21] Posebno mjesto u razvoju

---

15 Usp.: Balen-Letunić 1987, 5.

16 Čović 1983, 449-450; Čović 1984, 9-18; Vasić 1977, 43.

17 Truhelka 1914, 75, T.4,1-11; Čović 1976, 212-236.

18 Čović 1976, 148; Drechsler-Bižić 1988, 18-21; Kukoč 1995, 51-52, 68-71.

19 Benac/Čović 1957, 29.

20 Benac/Čović 1957, 28-29,40.

21 Usp.: Jacobsthal 1956, Fig.63; Müller-Karpe 1959, Abb. 56; Abb. 57,34; Patay 1969, Abb. 1-Abb. 4; Mladin 1974, T.24,2; T.25,1; T.41,3-7; Čović 1976a, sl.4; Prendi 1976, T.3,9; Vinski-Gasparini 1973, 90-91,95,98, T.53,3,9,12; T.56,33; T.130A,5.

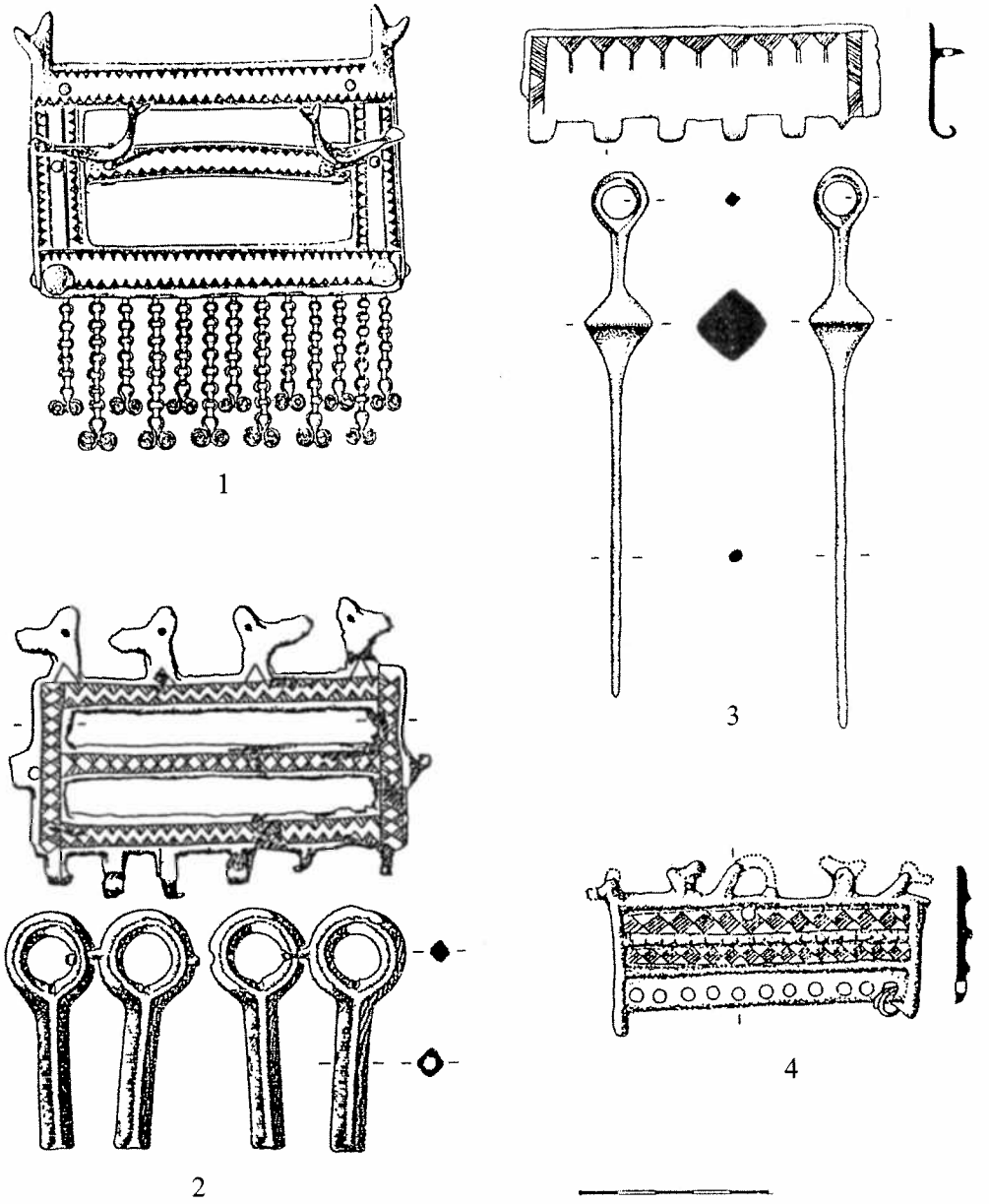

Slika 1. 1 *Crtež pektorala iz D. Brštanika* 2 *Pločica iz Pržina*
3 *Crtež pektorala iz Krehina Gradca* 4 *M. Marijanović iz Županje*

simbolike ptica močvarica zauzimaju nalazi prsnoga nakita iz Ha B3 stupnja i rane faze željeznog doba, poput pektorala iz Velikog Mošunja i Donjega Brštanika. Njima je, stilski i kompozicijski, dosta slična serija pektorala s liburnskoga teritorija, iz Picenuma te iz južne Italije.[22] U odnosu na nalaze iz V. Mošunja i D. Brštanika to su nešto mlađi primjerci nakita naglašene složenosti i kićenosti što je razumljivo i s vremenskoga i sa zemljopisnoga aspekta.

S druge strane, potkraj 7. i u 6. stoljeću nastavljaju se izrađivati predmeti sitne plastike - poput antropomorfnih privjesaka ili fibula - na kojima su ptičje protome značajno pojednostavljene te nemaju više onaj istaknuti položaj, moglo bi se reći da je izvornik gotovo zaboravljen, a protome su samo ravnopravan ili, čak, podređen dio predmeta.[23] Toj završnoj fazi razvoja ptičje simbolike u prijadranskim krajevima, od Like i sjeverne Dalmacije do Picenuma, pripada i nalaz ukrasne pločice iz Pržina. Pločica iz Pržina, kao dio složena nakita, nedvojbeno pokazuje idejnu srodnost s pektoralima iz V. Mošunja i D. Brštanika, međutim, pored tog najbližeg kruga dosta slične predmete i po obliku i po funkciji nalazimo na japodskom području tijekom ranoga željeznog doba, naročito u nekropoli Kompolje.[24] Japodske pločice imaju reducirani broj ptičjih ili sličnih protoma (obično dvije) te različita rješenja ovješenih lančića i privjesaka. Gotovo redovito bile su vješane na igle fibula. Osim manjega broja ptičjih protoma, njihovu nešto kasniju dataciju, u odnosu na nalaz iz Pržina, potvrđuje i urezani ukras (jedna ili dvije cik-cak linije) koji je samo blijedi preostatak negdašnjega geometrijskoga uzorka šrafiranih trokuta ili rombova.

I konačno, ptičja simbolika, odnosno stilizacija ptičjih glava na predmetima nošnje u Bosni i Hercegovini susreće se još i potkraj 5. stoljeća na fibulama iz Sanskoga Mosta[25] i Vašarovina kod Livna[26] te u Banji na Gradini u Ošanićima.[27] Matično područje tog tipa ornitomorfnih fibula jeste srednja Dalmacija i Lika.[28] Njihovu pojavu, međutim, koliko god bila neovisna prema kasnobrončanodobnim predstavama vodenih ptica i našim pektoralima, treba vezati uz svojevrsnu akumulaciju elemenata kulture polja sa žarama na području Japoda, Mezeja i Delmata koja je rezultirala tako zakašnjelim figuracijama ptica, bile one močvarice ili ne.

---

22 Batović 1976, 57, 63- 64, Karta 7; Čović 1976, 129-130; Dumitrescu 1929, 136-142, fig.18, 1-3, 6; Peroni 1976, 111, fig.4, 18-19.

23 Kossack 1954, T.12,1-10; T.15,2,9; T.16,21- 22; Batović 1976, sl.18,1-5,10-12; Čović 1976, 148-149; Đuknić/Jovanović 1966, T.13,1-2,5; T.23,1-5; Vasić 1977, Pl.7B; Pl.50, 4; Pl.51, 43; Mitrevski 1988, T.1,4-9; T.2,1-2; sl.2; sl.5; Karta 1; Bouzek 1973, Fig.1- Fig.4; Andrea 1976, T.15,11-13; Carancini 1969, Fig.1,2-3, 30; Kukoč 1995, sl.11,1-9.

24 Drechsler-Bižić 1961, 83,86, T.11,7; Lo Schiavo 1970, 409, T.3,2; T.25,11,17.

25 Fiala 1896, 249, sl.88.

26 Marijan 1986, 30-31, T.2,2.

27 Neobjavljeno. Istraživanja B. Marijana 1988. godine (projekt "Helenistički urbani kompleks na Gradini u Ošanićima"). Nalaz se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

28 Usp.: Lo Schiavo 1970, 423, T.20,6; Drechsler-Bižić 1973, 19, T.14,8; Čović 1976, 147, 151; Marović 1980, 56-57, sl.23,11; Batović 1986, 33 i d., sl.6,4.

Recentno datiranje nalaza iz V. Mošunja u Ha B2/Ha B3 ili u 8. stoljeće svakako je najprihvatljivije.[29] Dodao bih da je najniža granica za dataciju V. Mošunja sredina 8. stoljeća i da se pektoral iz Krehina Gradca također može situirati oko sredine 8. stoljeća.[30] Nalaz iz D. Brštanika pokazuje mlađe elemente pa bi za njega najviša granica bila upravo ta sredina 8. stoljeća. Za takvu dataciju, potporu daju i urezani geometrijski ukrasi te tipološka svojstva privjesaka na nalazima iz Velikog Mošunja, Krehina Gradca i Donjega Brštanika. Pločica iz Pržina, kao nesumnjivi derivat, pokazuje zamjetnu bliskost krugu ukrasnih predmeta V. Mošunj - D. Brštanik, ali po svoj prilici pripada 7. stoljeću.

A glede izvornosti figuralnih predstava s vodenim pticama ponajprije treba gledati put sjevera - na područje srednjega Podunavlja. Naime, još su u neolitičko doba poznate predstave s pticama, posebice u okviru vinčanske kulture,[31] u eneolitičko doba na području vučedolske kulture otkrivene zapažene figure vodenih ptica u glini pa je "solarni kult imao istaknuto mjesto u religijskom svijetu vučedolske populacije".[32] Nadalje, od srednjega brončanog doba na teritoriju srednejga Podunavlja i vatinsko-vršačke te dubovačko-žutobradske kulturne skupine susrećemo predmete kultnih svojstava izrađene u punoj plastici u glini s figuracijama vodenih ptica i najpoznatijim nalazom kolica iz Dupljaje.[33]

Ako neolitički i eneolitički nalazi imaju inicijalni karakter, bez obzira s koliko utjecaja na nastanak kasnijih oblika figuralnih predstava vodenih ptica u srednjemu Podunavlju, onda bi dupljajska kolica zapravo mogla pripadati jednoj posebnoj fazi razvoja simbolike tog likovnog kruga, fazi koja je prethodila produkciji iz perioda svršetka brončanoga i početka željeznoga doba. Tada se već može govoriti o nekoliko smjerova ili ogranaka razvoja predmeta s predstavama vodenih ptica, nastalih uglavnom pod okriljem kulture polja sa žarama. Ugrubo se mogu prepoznati barem dva takova ogranka ili skupine: 1. obredni/žrtveni predmeti, 2. statusni ili simbolični predmeti. Drugi ogranak dalje se može dijeliti na dvije temeljne podskupine: a) nakit, b) ratnička oprema. Naravno, i unutar tih podskupina moguće je načiniti daljnje razvrstavanje, a primjer brončana posuđa, poglavito situla, koje bez poteškoća možemo pripisati i skupini obrednih i skupini statusnih predmeta, govori koliko je problem složen.[34] Ipak, za ovaj rad, posebno zanimljivu cjelinu predstavlja podskupina 2.a - prsni nakit, dakle i pektorali iz V.Mošunja, D.Brštanika i Pržina (Prilog 1).

---

29 Čović 1980, 45.

30 Čović 1976, 260.

31 Garašanin 1952, 65.

32 Dimitrijević 1979, 295.

33 Garašanin 1951, 270 i d; Garašanin 1983, 516, T.79,7; Garašanin 1983a, 531-532, T.83; T.84; Jovanović 1985, 49. Usp., također: Garašanin 1952, 64-67, sl.1, sl.2, sl.3.

34 Posebnu skupinu mogle bi činiti i brončane posude, uglavnom situle. No, kako su one uvijek pronađene u grobovima istaknutih pojedinaca, njihovo statusno značenje jednako je vjerojatno i isprepleteno s njihovim obrednim značenjem. Usp.: Knez 1984, 92.

Unatoč zajedničkoj ideji i vrlo sličnim pojavama na gotovo istom prostoru kroz dulje vrijeme, još se ne može govoriti o kontinuitetu ili bližoj povezanosti predstava s vodenim pticama od neolitika nadalje, kako dijelom sugerira Prilog 1. Ipak, vjerojatno su se, na supstratu obrednih predmeta vučedolske, zatim vatinsko-vršačke i dubovačko-žutobrdske kulture, pojedini ogranci ili skupine predmeta s predstavama vodenih ptica samostalno razvijali od svršetka brončanog doba (Prilog 1).

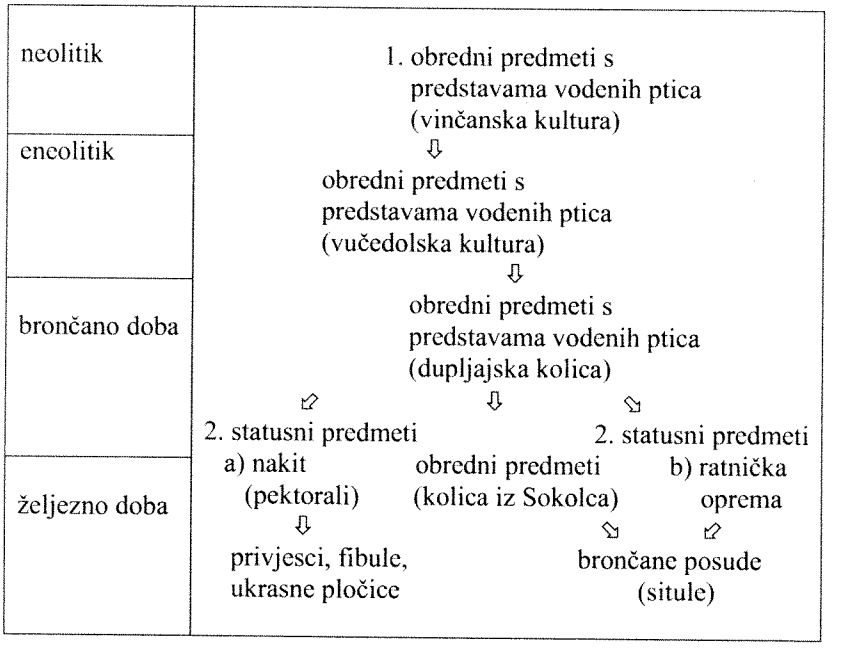

Prilog 1.

Naime, iz neolitika i eneolitika, ranoga i srednjega brončanog doba nisu poznati i predmeti statusnog značenja (poput pektorala ili ratničke opreme) pa se o razvoju ptičje simbolike u nekoliko ogranaka u to vrijeme može samo nagađati. S druge strane, u ranim fazama (neolitik, eneolitik, brončano doba) uglavnom su zastupljene trodimenzionalne izvedbe, starije u glini, mlađe u bronci, a u kasno brončano i rano željezno doba javljaju se, na početku ravnopravno, potom i dominantno, dvodimenzionalne izvedbe. Trodimenzionalne izvedbe uglavnom su svojstvene ogranku ili skupini obrednih predmeta u svim razdobljima, bez obzira na medij izradbe (glina, bronca), a dvodimenzionalne predmetima nakita, poglavito pektoralima i ukrasnim pločicama. Treba još naglasiti da su se vodene ptice u svim kategorijama ili skupinama izrađivale u različitim materijalima, najviše u glini i bronci, nerijetko i u jantaru.[35]

[35] Usp.: Batović 1976, sl.12,12,14; sl.18,6-7.

Promatrajući u likovnom smislu razvoj kompozicija s vodenim pticama, onda je jasno da sam početak treba označiti kao vrijeme izvedbe sjajnih djela u punoj plastici, bilo da je riječ o vinačanskim i vučedolskim nalazima ili dupljajskim kolicima. I bez obzira što je kasniji razvoj simbolike močvarica vjerojatno tekao u nekoliko gotovo samostalnih ogranaka (Prilog 1), sudimo li po nalazima pektorala i slična prsnoga nakita od središnje Bosne do Apenina, na koncu brončanoga i početku željeznoga doba osjeća se postupan retardirajući trend čije su osnovne značajke pojednostavljivanje i reduciranje elemenata. Naposljetku, u 7. i 6. stoljeću taj je trend još pojačan pa se može govoriti o snažnoj dekadenciji u izvedbi predmeta s predstavama vodenih ptica.

Predstave ptica močvarica od neolitika i eneolitika preko srednjega brončanog do razvijenoga željeznog doba pripadaju vrlo realističnom likovnom krugu, posebice u starijim razdobljima.[36] Nastanak pektorala iz Bosne i Hercegovine nedvojbeno je vezan uz utjecaje s panonskopodunavskoga područja kojemu je svojstvena simbolika ptica močvarica. Moglo bi se reći da pektorali predstavljaju preostatak ili kasni derivat eneolitičkoga te brončanodobnoga solarnog kulta, odnosno kulta sunčevih kolica redovito vezanih uz predstave vodenih ptica (patke) koje simboliziraju promjenu godišnjih doba, umiranje i rađanje vegetacije.[37] Kult sunčevih kolica vezuje se uz kult Apolona Hiperborejskoga, a skupini predmeta posebne stilizacije iz tog kruga pripadaju, kako smo vidjeli, dupljajska glinena kolica.[38] Tamo sunčevim kolicima koja vuku tri vodene ptice upravlja idol - Apolon ornitomorfno oblikovane glave. Nekoliko stoljeća kasnije susreću se pojednostavljeni (dvodimenzionalni) predmeti istoga vjerskoga kruga iz Velikoga Mošunja, Donjega Brštanika i Pržina gdje sada četiri ptice "vuku" jedan posve drukčiji sklop, možda krajnje stilizirana kolica. Nije li onaj idol (Apolon) iz Dupljaje postupno transformiran u četvrtu pticu močvaricu? Jer, broj četiri, dakle - četiri vodene ptice ili ptičje protome, vrlo je česta kombinacija na predmetima iz tog vjerskog i likovnog kruga u kasno brončano i rano željezno doba.[39]

Premda nije riječ o pektoralu, ovdje treba spomenuti još jedan nalaz s predstavama vodenih ptica iz Bosne i Hercegovine - sunčeva kolica s Glasinačkoga polja kod Sokolca.[40] Na naturalistički prikazanim kolicima središnji motiv čine dvije ili tri u jednom tijelu ukomponirane vodene ptice koje i sjede i vuku kolica. Nalaz iz Sokolca sadrži i nezanemarljive ikonografske sličnosti s kolicima iz Dupljaje, bez obzira na značajne razlike tehničke i kompozicijske naravi. Ptice na kolicima iz Dupljaje i Sokolca, kao simboli i atributi, zasigurno su nastale na istom vjerskom predlošku bez obzira koliko je danas teško utvrditi vezu među njima u vremenskom i kulturnom smislu.

---

36 Čović 1976, 302; Vinski-Gasparini 1987, 221.

37 Vinski-Gasparini 1983, 638; Garašanin 1983a, 533.

38 Kimmig 1964, 267; Vinski-Gasparini 1987, 206; Kukoč 1995, 68,78; Garašanin 1983a, 531-533.

39 Usp. napr.: Vidović 1990, 84-85, sl.9,1-2; Pirkmajer 1999, 11.

40 Čović 1976, 302-304, sl.172.

Glavnina nalaza iz ogranka obrednih predmeta, poput dupljajskih glinenih ili sokolačkih brončanih kolica, zacijelo je imala sasvim različitu ulogu u odnosu na predmete nakita iz drugoga ogranka bez obzira na jedinstveno značenje i pripadnost jednih i drugih sunčevu kultu (Prilog 1). Predmeti iz 1. skupine zasigurno nisu bili dio dekoracije odjeće pa su morali imati posebnu ulogu u obredima, bili su, dakle, u funkciji sakralnih ili žrtvenih predmeta. Primjerice, tijelo veće ptice na kolicima iz Sokolca je šuplje, vjerojatno je služilo kao recipijent za obredne tekućine,[41] Kao recipijenti za obredne tekućine najvjerojatnije su služili i istaknuti primjerci posuda u obliku ptica, poput vučedolske golubice (Schmidt 1945, sl.1) ili nalaza iz Starčeva (Garašanin 1952, sl.1, sl.2). središnja figura (Apolon) na kolicima iz Dupljaje obučena je u žensku odjeću s muškim atributima ispod zvonolike suknje.[42] S druge strane, predmeti iz 2. skupine, prije svega pektorali, pored nedvojbene, vjerske, kultne ili magijske komponente imali su i jasno određenu dekorativnu ulogu na prsima pa, po svemu izgleda, o njima se može govoriti kao o predmetima sa značenjem statusnih simbola. Njihova dekorativnost još je naglašena kombinacijom nekoliko dijelova u jedan nakitni predmet pri čemu je, vjerojatno, i akustičnost u kretnji imala neku ulogu. Funkciju statusnih predmeta imali su i nalazi ratničke opreme, a funkciju vjerskih atributa i ptičji protomi na privjescima i fibulama.

S obzirom da su, dakle, kompozicije s močvaricama vrlo često aplicirane na opremu ratnika, a kako je sigurno da su i pektorali iz Velikoga Mošunja i Krehina Gradca nađeni u ostavama s bogatom ratničkom opremom (za D. Brštanik okolnosti nalaza su limitirajući u tom smislu), vjerojatno su upravo istaknuti pojedinci, prvaci svojih zajednica, nerijetko i s vjerskom funkcijom, imali privilegij nositi prsni nakit nedvojbena vjersko-magijskoga značenja.[43] S primarnim statusnim značenjem, pektorali su mogli simbolizirati društveni, ali i vjerski položaj njihovih vlasnika.

Primjeri pektorala iz V. Mošunja, D. Brštanika te Pržina predstavljaju jedinstvene predmete u kulturnom i estetskom smislu. Iako je njihovo strano podrijetlo nedvojbeno, ta četiri nalaza (dodamo li i pektoral iz Krehina Gradca) daju dovoljno elemenata da se utvrdi osnovni smjer razvoja prsnoga nakita s predstavama močvarica na području Bosne i Hercegovine od svršetka brončanoga do u razvijeno željezno doba. Tako je najstariji primjerak, onaj iz Velikog Mošunja, u likovnom smislu još zadržao elemente starije brončanodobne tradicije (djelomična trodimenzionalna izvedba), a njegov izravni nasljednik je pektoral iz Donjega Brštanika, vjerojatno i onaj iz Krehina Gradca. I, naposljetku, pločica iz Pržina kao izraziti derivat, ipak sadrži glavne komponente prethodnika, posebice zemljopisno najbližega primjerka iz D. Brštanika.

---

41 Čović 1976, 303.

42 Garašanin 1983a, 531-532.

43 Čače 1985, 14-15; Bauman 1984, 226; Vinski- Gasparini 1983, 638; Čović 1983, 452.

Gledamo li stvari na rečeni način, dakle, na način da je razvoj pektorala, nakon pojave primjerka iz V. Mošunja, dalje tekao gotovo autonomno na području Bosne i Hercegovine, onda se postavlja nekoliko razumljivih pitanja. Je li, primjerice, pektoral iz V. Mošunja, nastao ili ne pod izravnim panonskopodunavskim utjecajem, mogao generirati izvedbu sličnih predmeta u južnijim krajevima? Zanimljivo je da i zemljopisni raspored nalaza, bez obzira na nedostatnu istraženost i moguća nova otkrića, zorno govori u prilog gore iznešenim razmatranjima, posebice s obzirom na dataciju bosanskohercegovačkih pektorala. Tako je najsjeverniji i srednjem Podunavlju najbliži nalaz - najstariji (Veliki Mošunj), slijede potom nalazi u neposrednoj blizini komunikacijski otvorene doline Neretve (Krehin Gradac i Donji Brštanik), a najmlađi se skrio u unutrašnjost istočne Hercegovine (Pržine).

Ako, pak, prihvatimo inicijalnu ulogu pektorala iz V. Mošunja i daljnji samostalni razvoj predmeta te vrste, treba postaviti i pitanje gdje su bile smještene moguće radionice za izradbu pektorala te kakvo je bilo značenje i uloga pektorala u kulturnom, duhovnom ili vjerskom životu prapovijesnih zajednica na području Bosne i Hercegovine u kasno brončano i rano željezno doba? Pitanja i nepoznanica je mnogo, neki odgovori su vrlo vjerojatni, drugi imaju samo hipotetičku narav. Naime, ne samo pektorali nego i druge vrste arheološkoga inventara s predstavama vodenih ptica južnije od Save (primjerice - kolica iz Sokolca, knemide iz Dabrice u istočnoj Hercegovini i Dobraça u sjevernoj Albaniji),[44] također su odraz srednjoeuropskoga utjecaja. Njihovu pojavu na području pod snažnim utjecajem glasinačke kulture moguće je objasniti funkcioniranjem poznate prometnice od sjevera prema jugu duž rijeka Bosne i Neretve te utemeljenjem radionica bronce i radioničkih centara u središnjoj Bosni, možda i na području južnoga Jadrana sa zaleđem.[45]

Ako je pitanje širega lociranja područja ili mjesta izvedbe pektorala kasnoga brončanog i ranoga željeznog doba tako bar dijelom riješeno, problem njihove uloge ili statusa u okviru duhovnoga života znatno je teže obrazložiti. S formalne strane, ipak je riječ o značajnoj koncentraciji idejno stranih predmeta na području Bosne i Hercegovine. Ali, osim te činjenice, čini mi se da i gore pretpostavljeni autonomni razvoj pektorala govori u prilog njihovu velikom značenju u vjerskom životu prapovijesnoga stanovništva. U istom smislu mogu posvjedočiti i popravci većine pektorala nakon oštećenja igala ili ušica za pričvršćivanje jer je primarno simboličko, vjersko, kultno ili magijsko značenje tih predmeta ipak bilo odlučujuće za njihovu reutilizaciju.[46] Konačno, da je pojava i upotreba pektorala imala samo dekorativni smisao, teško bi bilo objasniti njihovo trajanje od nekoliko stoljeća u kulturnom i etničkom ambijentu

---

[44] Prendi 1976, 165, T.3,9; Čović 1976a, 19-32, sl.4; Čović 1976, 302- 304, sl.172.

[45] Benac 1972, 7; Čović 1976, 129, 228, 260; Čović 1976a, 31; Vinski-Gasparini 1983, 641-642.

[46] Popravci oštećenih fibula uglavnom su rezultirali vraćanjem predmeta u prijašnje stanje (Benac/Čović 1957, T.4,3; T.22,4-5) dok su popravci na pektoralima iz D. Brštanika i Pržina dali jedno sasvim novo tehničko rješenje, rješenje bez igle za pričvršćivanje.

različitom od područja i kulturnoga kruga u kojemu je nastala simbolika ptica močvarica i kult sunčevih kolica. Uzimajući, međutim, u obzir konzervativnost religijskih obrazaca, na primjeru pločice iz Pržina mogli bismo doći i do sasvim oprečnih zaključaka. Iako je pločica iz Pržina shematski zadržala glavne elemente starijih prethodnika, ona nedvojbeno pokazuje jasnu tendenciju simplificiranja, zgušnjavanja pa i reduciranja nekih dijelova kompozicije pa se stječe dojam da ikonografska svojstva i nisu bila bitna, drugim riječima bila je važna izvanjska, dekorativna komponenta, a ne religijska supstanca, odnosno simboli, kultni ili magijski sadržaji predmeta. Treba, međutim, istaknuti da se pločica iz Pržina pojavila gotovo na kraju razvojnoga puta predstava s vodenim pticama. U svakom slučaju, kult sunčevih kolica i vodenih ptica bio je važan sadržaj duhovnoga života stanovnika prapovijesne Bosne i Hercegovine od Velikog Mošunja na sjeveru do Donjega Brštanika na jugu.

S druge strane, činjenica da su pektorali i drugi predmeti s predstavama vodenih ptica raširenu na vrlo velikome prostoru od srednje Europe do Sredozemlja svakako govori da je taj likovni koncept nedvojbenih vjerskih svojstava i značenja statusnih simbola u okviru štovanja sunca i sunčevih kolica bio prihvaćen od brojnih prapovijesnih plemena i naroda. Zato kompozicije s vodenim pticama treba gledati kao nadplemensku i nadregionalnu pojavu, a kult sunca i sunčevih kolica kao jedan od najstarijih vjerskih oblika u zajedničkoj srednjoeuropko-mediteranskoj baštini.

Predstave vodenih ptica, nastale na području srednjega Podunavlja te raširene do istočnih Alpa i obiju jadranskih obala, dugo su vremena bile zastupljene kao dominantan likovni izraz. Taj je izraz, s potvrđama iz neolitičkoga i eneolitičkoga doba i s najsnažnijim razvojem u kasno brončano i rano željezno doba, bio potisnut tek pojavom značajnijih mediteranskih utjecaja od konca 6. i u 5. stoljeću. Uvjetno rečeno, tada je grčka simbolika (golubica) prevladala, a mediteranski utjecaji općenito su zauzeli vrlo važno mjesto i u oblikovanju kultura istočnojadranskih prapovijesnih zajednica.[47]

U zaključku ističem da su predmeti prsnoga nakita iz Bosne i Hercegovine (Sl.1) nedvojbeno odraz kulturnoga i tehnološko- proizvodnoga razvoja kasnoga brončanog doba. Oblikom i ikonografskim svojstvima upućuju na jake veze sa sjevernim, panonskopodunavskim područjem i stvaralaštvom kulture polja sa žarama u vrijeme panonskobalkanske seobe od srednje Europe prema mediteranskom svijetu.[48] A pod prisilom kulturnoga i tehnološkoga udara tračkokimerijskih elemenata na srednje Podunavlje, interes nositelja kulture žarnih polja za zapadnobalkansko područje naglo se povećao u vrijeme otkrića i značajnije upotrebe željeza, posebice prema područjima bogatim tom rudom u središnjoj i sjeverozapadnoj Bosni.[49]

---

[47] Mladin 1974, 84.

[48] Benac 1967, 319 i d; Benac 1988, 43 i d; Kimmig 1964, 220 i d; Vinski-Gasparini 1973, 171 i d.

[49] Čović 1980a, 71-74.

Uz sve druge gospodarske i društvene razloge, jedan od bitnih poticaja širenja kulture polja sa žarama prema Jadranu i istočnim Alpama bila je, dakle, potraga za željezom, jednako kao što su u eneolitičkom razdoblju i nositelji vučedolske populacije stigli do obala Jadranskog mora "u potrazi za ležištima bakrene rude".[50] Bez obzira na veliku vremensku razliku i gore istaknute sumnje o kontinuitetu razvoja simbolike vodenih ptica, teško se oteti dojmu o sličnosti pa i podudarnosti situacija u vučedolskoj i u kulturi polja sa žarama. A s obzirom da je i u jednoj i u drugoj kulturi solarni kult imao istaknuto mjesto, da je društveno uređenje predvođeno istaknutim vojnim slojem svojstveno objema kulturama, da su privredni potencijali zasnovani na stočarstvu i razvijenoj metalurgiji u obadva primjera vrlo slični i da su, konačno, obje kulture nastale na istom i širile se na uglavnom isti prostor, sve to bi teško bilo objasniti samo pukom podudarnosti.[51] Nije li, dakle, kultura polja sa žarama, unatoč zamašnom vremenskom hijatusu, u stanovitom smislu bila sljedbenik eneolitičkih društvenih i gospodarskih zbivanja iz kruga vučedolske kulture? Zato mislim da se i solarni kult s predmetima prsnoga nakita iz Bosne i Hercegovine ne može promatrati izolirano od spomenutih pojava i da je u njegovu nastanku udjela imala kultura polja sa žarama u gotovo istoj mjeri u kojoj su i vučedolske figuracije vodenih ptica utjecale na nastanak dupljajskih kolica, s jedne, te raznovrsnih predmeta s vodenim pticama u kulturi polja sa žarama, s druge strane.

Nije, dakle, čudno da se tijekom kasnog brončanog doba na prostoru južno od rijeke Save susreću proizvodi svojstveni kulturi polja sa žarama koja je u bližim krajevima, poput središnje Bosne ili sjeverne Hercegovine, uspjela potaknuti formiranje domaćih metalurških i kovinarskih centara. Proizvodi tih radionica mogli su biti pektorali iz Velikog Mošunja i Donjega Brštanika te kolica iz Sokolca i knemide iz Dabrice, a kasnije i pločica iz Pržina, kao najvažniji predstavnici razvoja simbolike vodenih ptica na području Bosne i Hercegovine.[52]

---

[50] Marijanović 1997, 39.

[51] Dimitrijević 1979, 295, 330-331; Marijanović 1997, 35-39.

[52] Na kraju, zahvaljujem S. Kudri iz Zemaljskog muzeja za crteže pektorala iz D. Brštanika (Sl.1,2) i pločice iz Pržina (Sl.1,4) te M. Marijanović iz Županje za crtež pektorala iz Krehina Gradca (Sl.1,3).

Zusammenfassung

Der Autor berichtet über Schmuckgegenstände mit Darstellungen der Wasservögel aus der Spätbronze- und Früheisenzeit in Bosnien-Herzegowina. Es handelt sich dabei von Pektoralen von Veliko Mošunje bei Vitez, von Donji Brštanik bei Stolac und von Pržina bei Gacko. Trotz fehlenden Darstellungen der Wasservögel gehören zu dieser Gruppe des Fingerschmucks auch das Pektorale von Krehin Gradac bei Čitluk.

Das Vorkommen des Fingerschmucks mit figuralen Darstellungen südlich des Flusses Save soll man als Folgen der Einflüsse der Schule aus Panonien und der Donauebene und der Urnenfeldkultur. Neben der dekorativen, hatten die Pektoralen gewiss auch eine bedeutende symbolische, religiöse oder magische Bedeutung im Rahmen der Verehrung der Sonne und des Sonnenwagenkults.

Literatura

1. **Andrea Z.** 1976, *Tumat e Kuçit të Zi,* Iliria, 6 (Tiranë 1976).

2. **Balen-Letunić D.** 1987, *Prethistorijski nalazi s gradine Kiringrad,* Vjesnik Arheološkog muzeja, 20 (Zagreb 1987).

3. **Batović Š.** 1976, *Le relazioni culturali tra le sponde adriatiche nell'età del ferro.* U: Jadranska obala u protohistoriji (Zagreb 1976).

4. **Batović Š.** 1980, *L'età del bronzo recente sulla costa orientale dell'Adriatico,* Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, 18/16 (Sarajevo 1980).

5. **Batović Š.** 1986, *Dalmatska kultura željeznog doba, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru,* 25 (Zadar 1986).

6. **Bauman Z.** 1984, *Kultura i društvo* (Beograd 1984).

7. **Benac A.** 1967, *O učešću Ilira u egejskoj seobi,* Arheološki radovi i rasprave, 4-5 (Zagreb 1967).

8. **Benac A.** 1972, *Some Aspects of the Migrations of Cultures in Nordwestern Balkan,* Balcanica, 3 (Beograd 1972).

9. **Benac A.** 1988, *Iliri u Apuliji,* Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, 26/24 (Sarajevo 1988).

10. **Benac A. / Čović B.** 1957, *Glasinac 2,* Zemaljski muzej Sarajevo (Sarajevo 1957).

11. **Bouzek J.** 1973, *Graeco-Macedonian Bronzes* (Praha 1973).

12. **Carancini G.L.** 1969, *Osservazioni sulla cronologia del Villanoviano IVa Bologna,* Bullettino di paleontologia italiana, 20/78 (Roma 1969).

13. **Čače S.** 1985, *Obredi uz kneževski grob u Atenici i tragovi arhaičnog kraljevstva u Iliriku,* Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, 24 (Zadar 1985).

14. **Čović B.** 1957, *Nekoliko manjih preistorijskih nalaza iz Bosne i Hercegovine, Glasnik Zemaljskog muzeja,* 12 (Sarajevo 1957).

15. **Čović B.** 1970, *Vodeći arheološki tipovi kasnog bronzanog doba na području Dalmata,* Godišnjak Centra za balakanološka ispitivanja, 8/6 (Sarajevo 1970).

16. **Čović B.** 1976, *Od Butmira do Ilira* (Sarajevo 1976).

17. **Čović B.** 1976a, *Bronzane knemide iz Dabrice kod Stoca, Glasnik Zemaljskog muzeja,* 29 (Sarajevo 1976).

18. **Čović B.** 1980, *Ostava Brgule,* Glasnik Zemaljskog muzeja, 34 (Sarajevo 1980).

19. **Čović B.** 1980a, *Počeci metalurgije željeza na sjeverozapadnom Balkanu,* Godišnjak Centra za balakanološka ispitivanja, 18/16 (Sarajevo 1980).

20. **Čović B.** 1983, *Srednjobosanska kulturna grupa, Praistorija jugoslavenskih zemalja,* 4 (Sarajevo 1983).

21. **Čović B.** 1984, *Umjetnost kasnog bronzanog i starijeg željeznog doba na istočnoj jadranskoj obali i u njenom zaleđu,* Posebna izdanja Centra za balkanološka ispitivanja, 67/11 (Sarajevo 1984).

22. **Dimitrijević S.** 1979, *Vučedolska kultura i vučedolski kulturni kompleks,* Praistorija jugoslavenskih zemalja, 3 (Sarajevo 1979).

23. **Drechsler-Bižić R.** 1958, *Naselje i grobovi preistorijskih Japoda u Vrepcu,* Vjesnik Arheološkog muzeja, 3/1 (Zagreb 1958).

24. **Drechsler-Bižić R.** 1961, *Rezultati istraživanja japodske nekropole u Kompolju 1955-1956. godine,* Vjesnik Arheološkog muzeja, 3/2 (Zagreb 1961).

25. **Drechsler-Bižić R.** 1973, *Nekropola prahistorijskih Japoda u Prozoru kod Otočca,* Vjesnik Arheološkog muzeja, 3/6-7, (Zagreb 1973).

26. **Drechsler-Bižić R.** 1987, *Japodska grupa,* Praistorija jugoslavenskih zemalja, 5 (Sarajevo 1987).

27. **Drechsler-Bižić R.** 1988, *Dva zanimljiva nalaza iz japodske nekropole u Prozoru,* Vjesnik Arheološkog muzeja, 3/21 (Zagreb 1988).

28. **Dumitrescu V.** 1929, *L'età del ferro nel Piceno* (Bucarest 1929).

29. **Đuknić M. / Jovanović B.** 1966, *Ilirska kneževska nekropola u Atenici,* Narodni muzej (Čačak 1966).

30. **Fiala F.** 1896, *Nekropola ravnih grobova kod Sanskog Mosta,* Glasnik Zemaljskog muzeja, 8 (Sarajevo 1896).

31. **Garašanin D.** 1951, *Prilog proučavanju dupljajskih kolica, Starinar,* 2 (Beograd 1951).

32. **Garašanin D.** 1952, *Jedan preistorijski sud u obliku ptice iz Starčeva,* Rad vojvođanskih muzeja, 1 (Novi Sad 1952).

33. **Garašanin M.** 1983, *Vatinska grupa, Praistorija jugoslavenskih zemalja,* 4 (Sarajevo 1983).

34. **Garašanin M.** 1983a, *Dubovačko-žutobrdska grupa, Praistorija jugoslavenskih zemalja,* 4 (Sarajevo 1983).

35. **Jacobsthal P.** 1956, *Greek Pins* (Oxford 1956).

36. **Jovanović A.** 1985, *Mogućnost korišćenja principa elementarne simetrije pri interpretaciji Apolonovog kulta iz predrimskog perioda na našoj teritoriji,* Glasnik Srpskog arheološkog društva, 2 (Beograd 1985).

37. **Kimmig W.** 1964, *Seevölkerbewegung und Urnenfelderkultur,* Studien aus Alteuropa, 1 (Köln-Graz 1964).

38. **Knez T.** 1984, *Situlska umjetnost u Jugoslaviji,* Posebna izdanja Centra za balkanološka ispitivanja, 67/11 (Sarajevo 1984).

39. **Korošec J.** 1945, *Brončani nalaz iz Velikog Mošunja,* Novitates musei Saravoensis, 2/1, Zemaljski muzej (Sarajevo 1945).

40. **Kossack G.** 1954, *Studien zum Symbolgut der Urnenfelder-und Hallstattzeit Mitteleuropas,* Römisch Germanische Forschungen, 20 (Frankfurt 1954).

41. **Kukoč S.** 1995, *Antropomorfni privjesak tipa Prozor,* Diadora, 16-17 (Zadar 1995).

42. **Lo Schiavo F.** 1970, *Il gruppo liburnico-japodico,* Atti della Academia Nazionale dei Lincei, 8/14 (Roma 1970).

43. **Ljubić Š.** 1884, *O nepravilnosti naziva "ugarski ili ugarsko-skandinavski skup" u dielbi prehistoričkih predmeta iz bakrene dobe,* Viestnik Hrvatskoga arkeologičkoga družtva, 6/1 (Zagreb 1884).

44. **Ljubić Š.** 1889, *Popis arkeologičkoga odjela Nar. zem. muzeja u Zagrebu,* 1 (Zagreb 1889).

45. **Marijan B.** 1986, *Zajednička grobnica željeznog doba iz Vašarovina kod Livna,* Glasnik Zemaljskog muzeja, 40-41 (Sarajevo 1986).

46. **Marijanović B.** 1997, *Vučedolska kultura na istočnoj jadranskoj obali,* Godišnjak centra za balkanološka ispitivanja, 30/28 (Sarajevo 1997).

47. **Marović I.** 1980, *Sinjska regija u prahistoriji, Izdanja Hrvatskoga arheološkog društva,* 8 (Zagreb 1980).

48. **Mladin J.** 1974, *Brončane posude i šljemovi iz Istre,* Diadora, 7 (Zadar 1974).

49. **Much M.** 1888, *Der Bronzeschatz von Krehin Gradac in der Herzegowina, Mitteilungen der Central Kommission,* 14 (Wien 1888).

50. **Müller-Karpe H.** 1959, *Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen,* Römisch-Geraminische Forschungen, 22 (Frankfurt 1959).

51. **Patay P.** 1969, *Bronze situla a Magyar Nemzeti Múzeum gyüjtemenyében, Folia archaeologia,* 20 (Budapest 1969).

52. **Periša D.** 1998, *Trojni grob željeznog doba u Priluci kod Livna, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku,* 87-89 (Split 1998).

53. **Peroni R.** 1976, *La "Koine" adriatica e il suo processo di formazione.* U: Jadranska obala u protohistoriji (Zagreb 1976).

54. **Pirkmajer D.** 1999, *Rifnik (katalog izložbe),* Arheološki muzej Zagreb (Zagreb 1999).

55. **Prendi F.** 1976, *Un apercu sur la civilisation de la prémiére période du fer en Albanie.* U: Jadranska obala u protohistoriji (Zagreb 1976).

56. **Raunig B.** 1982, *Grob ranog željeznog doba iz Ostrošca kod Cazina,* Glasnik Zemaljskog muzeja, 37 (Sarajevo 1982).

57. **Schmidt R.R.** 1945, *Die Burg Vučedol* (Zagreb 1945).

58. **Truhelka Ć.** 1913, *Jedan odličan nalaz broncane dobe iz Velikog Mošunja (Lašva),* Glasnik Zemaljskog muzeja, 25 (Sarajevo 1913).

59. **Truhelka Ć.** 1914, *Kulturne prilike Bosne i Hercegovine u doba prehistoričko,* Glasnik Zemaljskog muzeja, 26 (Sarajevo 1914).

60. **Vasić R.** 1977, *The Chronology of the Early Iron Age in the Socialist Republic of Serbia,* British Archaeological Reports, 31 (Oxford 1977).

61. **Vidović J.** 1990, *Nekropola tumula kraj sela Dvorišća kod Turčišća u Međimurju,* Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 14 (Zagreb 1990).

62. **Vinski-Gasparini K.** 1973, *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj,* Monografije, 1 (Zadar 1973).

63. **Vinski-Gasparini K.** 1983, *Kultura polja sa žarama sjeverne Bosne,* Praistorija jugoslavenskih zemalja, 4 (Sarajevo 1983).

64. **Vinski-Gasparini K.** 1987, *Grupa Martijanec-Kaptol,* Praistorija jugoslavenskih zemalja, 5 (Sarajevo 1987).

65. **Žeravica Z.** 1989, *Opština Gacko,* Arheološki pregled, 28 (Ljubljana 1989).

Najstariji nalazi gvozdenih predmeta u Srbiji

Milorad Stojić
Beograd

U jednoj humci na lokalitetu Umka u Dobrači pedesetih godina XX veka zajedno sa posudom kalakača tipa pronađen je jedan gvozdeni nož. U jednoj od dve kolektivne grobnice iz najstarije faze gvozdenog doba (kalakača horizont, Ha B2, približno IX vek pre n.e.) na lokalitetu Gomolava u Hrtkovcima pronađeno je nekoliko fragmenata gvozdenih predmeta. Iz sloja na lokalitetu Gradina na Bosutu u Vašici, koji hronološki i kulturno odgovara kolektivnim grobnicama sa Gomolove potiče gvozdena sekira trapezastog tipa sa dva trna na bočnim stranama. Godine 1979. kao prilog u jednom grobu iz XIII veka pre n.e. sa spaljenim pokojnikom na nekropoli Lukićska mala u Rajkincu pronađena je gvozdena sekira od masivnog gvožđa, koja je tipološki slična primerku sa Bosuta. Na većini bronzanih predmeta iz ostave sa lokaliteta Mali grad u Starom Kostolcu iz prelaznog perioda iz bronzanog u gvozdeno doba (oko 1200. godine pre n.e.) nalaze se veoma vidljivi tragovi gvožđa. Na lokalitetu Hisar u Leskovcu u stratumu iz XIII ili XII veka pre n.e. potiče gvozdeni predmet u obliku velike igle. Veći broj gvozdenih predmeta pronađeno je u nekoliko grobova iz Kalakača faze na nakropoli Bent-Lugovi u Mojsinju.

Svi ovi gvozdeni predmeti potiču iz zatvorenih celina - grobova i ostava ili iz sloja čija je relativna hronologija precizno utvrđena. Masivna sekira u obliku izduženog trapeza sa dva bočno postavljena trna iz urne sa nekropole Lukićska mala u Rajkincu, igla sa lokaliteta Hisar u Leskovcu i tragovi gvožđa iz ostave u Starom Kostolcu su iz XIII ili XII veka pre n.e. Ostali pomenuti gvozdeni predmeti: nož sa nekropole Umka u Dobrači, ukrasni predmeti sa nekropole Bent-Lugovi u Mojsinju, fragmenti gvožđa sa lokaliteta Gomolava u Hrtkovcima i sekira sa lokaliteta Gradina na Bosutu u Vašicama pripadaju kalakača horizontu koji uglavnom obuhvata IX vek pre n.e.

Sekira sa nekropole Lukićska mala u Rajkincu

Masivna sekira u obliku izduženog trapeza sa dva bočno postavljena trna pronađena je u otvoru urne u grobu broj 7 na nekropoli Lukićska mala u Rajkincu (Sl. 1-3). Na ovoj nekropoli u dve kampanje pronađeno je i ispitano preko 20 grobova sa spaljenim pokojnicima. Na osnovu tipa nekropole, izgleda grobnih konstrukcija i karakteristika arheološke građe, nekropola je kulturno opredeljena kao paraćinska i datovana je u kraj XIV i XIII vek pre n.e (kraj Br C i Br D, po Reineckeu).[1] Nalaza iz drugih perioda praistorije na ovom lokalitetu nije bilo. Karakteristično je da je u pojedinim grobovima nalažena keramika žutobrdskog tipa.[2] Nije bilo primeraka keramike koja je ukrašena kanelovanjem niti drugim tehnikama osobenim za mlađe faze prelaznog perioda (Ha A-B1).

Sekira je izuzetno masivna i po obliku, moglo bi se reći, kao da imitira livene uzore.[3] Gornja strana joj je naglašeno lučna, sečivo nenaglašeno, a bočni trnovi su postavljeni nisko. Sekira je veoma korodirala, uzdužno je napukla na više mesta, kao da je izrađena od gvozdenih limova koji su kovanjem spojeni. Sekira je svojevremeno datovana u starije gvozdeno doba, jer je poštovano opšte uverenje stručnjaka da je gvožđe počelo da ulazi u upotrebu na ovim prostorima tek od početka starijeg gvozdenog doba, odnosno od VIII veka pre n.e. (Ha B3, po Reineckeu).[4] Posle nalaska gvozdenih predmeta u Leskovcu i u ostavi iz XIII veka pre n.e. u Požarevcu, i onih iz IX veka pre n.e. u Mojsinju, Vašici i Hrtkovcima jasno je da je ova sekira iz Rajkinca pogrešno datovana, odnosno da je ona nesumnjivo istovremena sa grobom u kome je nađena, potiče iz XIII veka pre n.e.

Gvozdeni predmet u obliku igle (Turovićeva igla) sa naselja Hisar u Leskovcu

Nekoliko meseci nakon sondažnih iskopavanja na naselju Hisar u Leskovcu, na kome je dokumentovan celokupan razvoj brnjičke kulturne grupe u basenu Južne Morave, Šćepan Turović, saradnik Narodnog muzeja u Leskovcu, koji je učestvovao na iskopavanjima, pronašao je u dnu profila jedne sonde gvozdeni predmet u obliku igle, dužine 0,645m.[5] Turovićeva igla ima nepravilnu bikoničnu glavu najveće debljine 0,021m, blago povijen vrat prečnika

---

[1] Stojić M., Le bassin de la Morava entre 1200 et 700 avant J.C., Materijali međunarodnog simposijuma *The early Hallstatt period (1200 - 700 B.C.) in south-eastern Europe*, Alba Iulia, 1994

[2] Ibid, Pl.II/1-3

[3] Stojić M. 1986, *Gvozdeno doba u basenu Velike Morave*, Svetozarevo - Beograd, 1986, 87. T.38/1

[4] Ibid, 87

[5] Predmetu je dat naziv Turovićeva igla, zbog zasluge gospodina Turovića u njenom pronalaženju

oko 0,006m, na koji se nadovezuje deo kvadratnog preseka debljine 0,007m dok ostatak idući prema vrhu ima prečnik između 0,005 i 0,002m (Slika 4 - 5). Glava je grubo iskovana, nepravilnog je oblika. Zadebljanje na igli, kvadratnog preseka, je, naprotiv, veoma pravilno oblikovano. Na ovom predmetu nema vidljivih tragova korozije. Turović, kao saradnik, uživa veliko poverenje arheologa, ali je ipak sa velikim rezervama primljena njegova informacija da je iglu pronašao na pomenutom mestu. Činjenica da na mestu gde je igla pronađena nema nikakvih tragova kasnijih ukopa niti bilo kakve druge arheološke građe, osim one koja pripada brnjičkoj kulturnoj grupi, upućivala je da se ovom gvozdenom predmetu pokloni najveća pažnja. Dodatno ohrabrenje bila je i činjenica da je tipološki i po veličini ova igla slična primercima velikih bronzanih igala sa Glasinca, poput primerka iz tumula II iz sela Borovsko, tumula I u Maraviću, a u izvesnom stepenu i igla iz tumula X iz.[6] Ove velike igle sa Glasinca datovane su u fazu Glasinac IIIb, što približno odgorava Ha A po Reineckeu, odnosno razdoblju XII - XI vek pre n.e.[7] Čović je nešto kasnije grobove kojima pripadaju ove igle datovao u XIII - XII vek pre n.e.[8] Igla iz Leskovca ima takođe tipološke sličnosti sa bronzanim iglama sa kupastom glavom i zadebljanjem na vratu iz Iglareva, koje su takođe veoma duge, do 0,45m, i iz Prčeva, dužine 0,30m. [9] Podaci dobijeni od nalazača i sličnosti u pogledu oblika i veličine sa glasinačkim iglama iz faza koje hronološki približno odgovaraju pomenutim fazama brnjičke kulturne grupe na lokalitetu Hisar dovele su do odluke da se izvrše dodatne analize koje će eventualno pokazati da li bi ovu iglu trebalo smatrati predmetom brnjičke kulturne grupe. Dr Mirjana Marković i dr Ljubinko Jovanović obavili su u institutu Vinča metodom energetske disperzione X- fluorescentne spektroskopije analizu ove gvozdene igle (Slika 6).[10] Njihova analiza pokazala je da je igla načinjena od gvožđa u kome

---

[6] Benac A./Čović B., *Glasinac I*, Sarajevo, 1956, 19, T. XXVII/9, 21, T. XXXI/2, 20, T. XXVIII/5

[7] Ibid, 31-33

[8] Čović B, 1965, Novi nalazi sa nekropole "Gradac" u Sokocu i neka pitanja glasinačke hronologije. *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, 6, Tuzla 1965, 68 - 73

[9] K. Ljuci, *Arheološko blago Kosova i Metohije od neolita do srednjeg veka*, Beograd, 1998, Kataloška jedinica 126; N. Tasić, *Arheološko blago Kosova i Metohije od neolita do srednjeg veka*, Beograd, 1998, 560, Kataloška jedinica 142

[10] Izveštaj dr Mirjane Marković i dr Ljubinka Jovanovića: Metoda energetske disperzione X-fluorescentne spektroskopije (EDXRF - Energy Dispesive X-Ray Flourescence) je nedestruktivna metoda za kvalitativnu i kvantitativnu elementarnu hemijsku analizu čvrstih i tečnih uzoraka. Ova eksperimentalna tehnika se zasniva na jednostavnom principu emisije karakterističnog X zračenja. Uzorak nepoznatog hemijskog sastava izlaže se dejstvu gama ili X zračenja koje emituje izvor za ekscitaciju. Ovo zračenje izaziva pobuđivanje atoma u materijalu uzorka, preraspodelu elektrona u elektronskom omotaču atoma i emisiju X zraka sa energijama karakterističnim za svaki hemijski element. Emitovano X zračenje pricizno definisane energije detektuje se poluprovodničkim detektorom. Odziv detektora je spektar X zračenja karakterističan za ispitivani uzorak i prednost ove metode je baš u tome što se na osnovu jednog snimanja mogu kvalitativno odrediti svi prisutni elementi. Naravno, kvantitativna analiza zahteva pripremi i merenje standrada koji se po svojoj strukturi i hemijskom sastavu slični ispitivanom uzorku. EDXRF metodom moguće je odrediti prisustvo hemijskog elementa u nekom materijalu, kao i njegovu koncentraciju, ali ova tehnika ne daje podatke o hemijskom obliku tog elementa, odnosno o vrsti hemijskog jedinjenja prisutnog u uzorku. Na osnovu kvalitativne nedestruktivne analize "igle" može se zaključiti da je gvožđe jedini detektovani metal u ovom materijalu i da sve ostale primese, prisutne u tragovima, potiču od okoline izvora i detektora. Usled

ni u tragovima nije bilo čestica drugih metala. Rentgenski snimak obavljen u laboratoriji SARTID-a u Smederevu ukazuje da je igla izrađena od veoma kompaktnog gvožđa. Dakle, ovaj predmet je načinjen od veoma kompaktnog gvožđa u kome ni u tragovima nije bilo drugih metala. Ni dok se nalazio u zemlji, niti kasnije nije pokazivao znake korozije.

Tragovi gvožđa na bronzanim predmetima iz ostave sa lokaliteta Mali grad u Starom Kostolcu

Na većini bronzanih predmeta iz ostave sa lokaliteta Mali grad u Starom Kostolcu vide se nesumnjivi tragovi gvožđa.[11] Pomenuti tragovi ukazuju da su se u ostavi nalazili gvozdeni predmeti (ili predmet) koji su uništeni korozijom. Svi predmeti iz ostave, uključujući tu i keramičku posudu, karakteristični su za XII vek pre n.e., odnosno za Ha A1, po Reinecku. Jacanović je, međutim, ostavu "prvenstveno na osnovu keramičke šolje i tragova korozije gvožđa na bronzanim predmetima" datovao u kraj Ha B3 i početak Ha C1, "oko 750. godine pre n.e.", povezujući njeno pohranjivanje sa "prodorom nosilaca Basarabi grupe sa istoka na zapad".[12] Duboke šolje, poput ove u kojoj su nađeni metalni predmeti, karakteristične su za određeno razdoblje prelaznog perioda iz bronzanog u gvozdeno doba (Gvozdeno doba Ia, po M. Stojiću, približno XIII- XII vek pre n.e.) koje je okarakterisano mešavinom kanelovane keramike tipa Belegiš II-Gava, Paraćin II i žutobrdske keramike.[13] Svi bronzani predmeti iz ostave (srpovi, sekire -keltovi, testerice, noževi, mač, koplja, strelica, grivna, igle, lunulasti privesak) karakterističniji su za početne etape gvozdenog doba I, približno XIII - XII vek pre n.e. Dakle, tragovi gvožđa na bronzanim predmetima iz ove ostave u Starom Kostolcu nesumnjivo potiču od gvozdenih predmeta iz XIII ili XII veka pre n.e.

---

niskih energija karakterističnih X zraka organskih komponenti (kiseonik, vodonik, ugljenik), kao i silicijuma, ove elemente nije bilo moguće detektovati.

[11] Jacanović D., Praistorijska ostava bronzanih predmeta iz Starog Kostolca, *Viminacium 1*, Požarevac, 1986, 5-6

[12] I. Jacanović je u datovanju predmeta iz ostave na kojima su vidljivi tragovi gvožđa, slično autoru ovog priloga, podlegao svojevremenom opštem uverenju da je gvožđe ušlo u upotrebu tek u takozavnom starijem gvozdenom dobu, negde od VIII veka rpe n.e: Ibid, 5, 7, T.I/1

[13] Jacanović D, Novi prilozi o kasnom bronzanom i ranom gvozdenom dobu u srpskom Podunavlju i donjem Pomoravlju, *Arheološka radionica 2*, Paraćin,1995, T.VIII/5; u severoistočnom delu centralne Srbije i u Pomoravlju registrovan je veliki broj jednoslojnih lokaliteta i zatvorenih celina koje odlikuje pomenuta mešavina keramike sa samog početka gvozdenog doba I (po M. Garašninu), približno XIII - XII vek pre n.e; keramika se čuva u Narodnom muzeju u Požarevcu

Nož sa nekropole Umka u Dobrači

Izvesno je da jedan mali gvozdeni nož potiče iz groba iz kalakača horizonta sa nekropole Umka u Dobrači. Naime, ovaj nož pronađen je zajedno sa šoljom koja je stilskotipološki karakteristična za kalakača horizont, koji se datuje približno u IX vek pre n.e, s mogućnošću da svojim počecima zalazi na kraj X veka pre n.e.[14] U inventarskoj knjizi Narodnog muzeja, u kojoj je inventarisana građa iz Dobrače, postoji samo podatak da je u pitanju mali nož od gvožđa (inv. br. 816).[15] Šolje poput ove iz Dobrače sa obijenom drškom čest su prilog u grobovima kalakača horizonta na nekropoli Bent-Lugovi u Mojsinju.[16] Dakle, nesumnjivo je da je taj nož iz IX veka pre n.e.

Gvozdeni predmeti iz kolektivne grobnice II na lokalitetu Gomolova u Hrtkovcima

U kolektivnoj grobnici II na lokalitetu Gomolova u Hrtkovcima pokraj skeleta označenih brojevima 42 i 54, pored većeg broja bronzanih predmeta, nađeni su gvozdeni nož (?), dužine 0,053m i veoma korodirane narukvice od gvozdene žice, sa glavom u obliku petlje, prečnika 0,051m, (slično brojnim primercima vitičarki od bronze iz iste grobnice na Gomolavi i grobova iz kalakača horizonta u Mojsinju).[17] Osim fragmenta noža (ili srpa), od gvozdenih predmeta Medović navodi zakivak, trougaoni predmet i "nekoliko fragmenata oksida veoma oštećenih predmeta".[18]

Sekira sa lokaliteta Gradina na Bosutu u selu Vašice

U sloju kalakača horizonta (Bosut IIIa, po Medoviću) na lokalitetu Gradina na Bosutu u Vašici pronađena je gvozdena sekira slična opisanom primerku iz Rajkinca, koju Medović, s obzirom na uslove nalaza, datuje pre VIII veka pre n.e. [19]

---

[14] Bogdanović M, *Stare kulture na tlu centralne Srbije*, Kragujevac,1981, kat. br. 63

[15] Nož izgubljen ili zaturen

[16] L. Nikitović, R. Vasić, M. Stojić, The Mound Necropolis Lugovi-Bent in Mojsinje, Excavations in 1997, *Starinar*, XLVIII, Figs. 19 - 20

[17] Tasić N, 1972, An Early Iron Age Collective Tomb at Gomolav, AI, VIII, 1972, 30; Tasić N, 1972/73, Nalazi gvozdenog doba na Gomolavi, *Rad Vojvođanskih muzeja*, sv 21-22, 122-123, Sl. 59, 82

[18] Medović P, 1987, Nalaz gvozdene krstaste sekire u naselju "Gradina na Bosutu" i početak upotrebe gvožđa na prostoru bosutske grupe, *Rad Vojvođanskih muzeja*, sv. 30, 1986-1987, 94

[19] Ibid, 93-96

Gvozdeni predmeti sa nekrpole Bent-Lugovi u Mojsinju

U nekoliko grobova kalakača horizonta u okviru jedne humke (humka 1) na nekropoli Bent-Lugovi u Mojsinju pronađeno je više gvozdenih predmeta. Na samim skeletima (rukama, vratu) iz kalakača faze, od gvozdenih predmeta, pronađene su: izuzetno velika dvopetljasta fibula, narukvica sa jednim navojem i narukvice sa više navoja (Sl.8-10). Sudeći po položaju i ostacima tekstila, fibula je zakopčavala laneni pokrov pokojnika. Teme luka fibule nalazilo se prema glavi. Grob sa pokojnikom, čiji je pokrov pričvršćivala ova izuzetno velika fibula, datovan je u kalakača fazu na osnovu priloga - keramičke posude koja je ukrašena u tipičnom stilu za tu fazu. Na ruci pokojnika u grobu, označenom brojem 4, nađena je grivna od debele gvozdene žice. Pokojnik iz groba 3, iz iste faze kao i prethodni, pak, sahranjen je sa gvozdenim grivnama od više navoja. Za nekropolu Bent-Lugovi u Mojsijnu karakteristično je da postoje značajne razlike u vrstama priloga u grobovima kalakača horizonta u različitim humkama. Na primer, u jednoj humci (humka 1) svi metalni prilozi bili su od bronze. U humci 5, pak, u nekoliko grobova jedini metalni predmeti bili su oni od gvožđa, a u jednom - od gvožđa i bronze.

Sekira iz Rajkinca, tragovi gvozdenih predmeta iz Starog Kostolca i igla iz Leskovca su najstariji gvozdeni predmeti iz Srbije. Svi ovi predmeti imaju kulturno-hronološki kontekst. Sekira iz Rajkinca pripada paraćinskoj kulturnoj grupi, igla iz Leskovca - brnjičkoj kulturnoj grupi, a predmet ili predmeti iz Starog Kostolca - žutobrdskoj kulturnoj grupi odnosno kulturnoj manifestaciji koju odlikuje mešavina žutobrdske keramike i kanelovane keramike tipa Gava. Ovi predmeti dokazuju da su tri velike kulturne grupe (paraćinska, brnjička i žutobrdska), koje su se razvijale na najvećem delu teritorije današnje Srbije u XIII veku pre n.e, raspolagale gvozdenim predmetima.

Ovi gvozdeni predmeti pokreću niz pitanja. Prvo, da li su izrađeni od lokalne sirovine i da li su ih izradili lokalni kovači. Na pitanje da li su izrađeni od gvožđa dobijenog od lokalne rude u ovom momentu ne može se dati odgovor, budući da su odgovarajuće analize u toku. Indikativno je, na primer, da je u jednoj mikroregiji, kakva je gornja Jablanica, okarakterisanoj raznovrsnim i bogatim ležištima gvožđa i zlata, pronađen veliki broj lokaliteta brnjičke kulturne grupe, iako tu ne postoje neke velike mogućnosti za poljoprivredu i stočarstvo. Posebno je interesantno da je pokraj obe brnjičke nekropole u selu Vrapce pronađena šljaka, koja, ukazuje na lokalnu metalurgiju.[20]

Trapezaste sekire sa dva naspramna trna na bočnim stranama od gvožđa karakterstične su za srednju Evropu, Balkansko poluostrvo i basen Dona.[21] U

---

[20] M. Stojić, *Brnjička kulturna grupa u leskovačkom kraju*, Leskovac, 2000, 10

[21] Wesse A, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 3, *Die Ärmchenbeil der Alten Welt*, Kiel, 1990, 73

Maloj Aziji registrovana su tri lokaliteta, na Kavkazu jedan, u srednjoj Italiji tri i jedan lokalitet u Francuskoj.[22] Sudeći po navedenoj distribuciji, gvozdena sekira iz Rajkinca je ili lokalnog porekla ili je načinjena negde u susedstvu.[23] Igla iz Leskovca ima oblik koji je tipičan za centralnobalkanski prostor tog vremena, za brnjičku kulturnu grupu i Glasinac. Ovi gvozdeni predmeti iz XIII i (ili) XII veka pre n.e. su svojevrsna potvrđa da su bili u pravu oni stručnjaci koji razdoblje od XIII veka karakterišu kao gvozdeno doba.

Sekira iz Vašice, fragmenti gvozdenih predmeta iz Hrtkovaca, nož iz Dobrače i ukrasni predmeti iz Mojsinja dokaz su da su metalurgija gvožđa i na njoj zasnovano zanatstvo bili veoma razvijeni u okvirima kalakača horizonta, krajem X i tokom IX veka pre n.e.

Dakle, posle gvozdenih predmeta iz XIII-XII veka pre n.e. sledeći potiču s kraja X i iz IX veka pre n.e. - do sada nisu registrovani gvozdeni predmeti iz XI niti najvećeg dela X veka pre n.e. Da li je ovakva slika o gvožđu samo rezultat nedovoljne istraženosti ili ona odražava realno stanje?

*

Kontekst u kojem su ovi predmeti pronađeni ukazuje da su predmeti od gvožđa izuzetno cenjeni ne samo kao skupoceni proizvod već i kao nešto što ima određeno simboličko značenje. Teško je samo na osnovu arheološkog konteksta rekonstruisati simboličko značnje ovih predmeta, ali je sasvim izvesno da je krstolika gvozdena sekira u otvoru urne paraćinske kulturne grupe morala imati određenu ulogu u kultu mrtvih. Sama forma ove sekire asocira na čovekoliko biće. Da li je ova sekira simboličko sredstavo da pokojnikova duša prokrči sebi put do željenog odredišta, da probije kamenu oplatu groba, da proseče još teže prepreke u vidu metafizičkih barijera? A šta pretpostaviti za simboličko značenje nerđajuće igle od čistog gvožđa iz Leksovca? Da li su tvorci ovog izuzetnog predmeta unapred odlučili da on mora da bude od čistog i uz to nerđajućeg, plemenitog, gvožđa? Za kakve je potrebe izrađen ? Naziv igla za ovaj i slične predmete je samo puka konvencija savremenih istraživača, koji, osim nekih krajnje uopštenih tumačenja i ne pokušavaju da pronađu odgovor na pitanje uloge i značenje takvih predmeta čak kada imaju veoma indikativan kontekst, kao što su, na primer, grob, kuća, jama. Još je nepodesniji naziv "ukrasna igla". Ako neko u XIII veku pre n.e. od komada gvožđa hiljadama i hiljadama udaraca čekića iskuje predmet složenog i tipičnog oblika i naglašene veličine, koji je uz to nerđajući - ne propadajući - on svakako ne može da bude "igla" niti "ukrasna igla". On može biti jedino predmet određene simboličke namene. Ne postoji način da se utvrdi njegova simbolička namena, tu čak ne pomažu ni analogije, imajući u vidu netipičnost geneze simbola. Ipak, čini se da

[22] Ibid, Karte 1, Karte 15

[23] Najstarije do sada poznate krstaste gvozdene sekire u Evropi (pre 1000. godine pre n.e. i između 1000 i 800. godine pre n.e.) pronađene su na prostoru današnje Rumunije: Wesse A, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 3, Ibid, 166, 202, karte 19

sam oblik ovog predmeta i "čistoća" materijala od kojeg je izrađen upućuju na njegovo moguće značenje. U suštini predmet iz Leskovca, i njemu slični, mogu se razumeti kao veoma stilizovane antropomorfne predstave: bikonična glava - kao glava čovekolikog bića, izduženo zadebljanje u obliku paralelopipeda kao telo a ostatak predmeta istovremeno kao ruke i noge - nešto čime se neposredno deluje. Dakle, ako se ovako posmatra ovaj predmet, on može predstavljati samo znak izuzetnog dostojanstva njegovog vlasnika - statusni simbol - žezlo moći. Taj predmet istovremeno predstavlja nešto što je odmah vidljivo - određenu formu, ali u sebi nosi nešto što se ne vidi - čistoću - potpunu elementarnost i nešto što tu materiju veoma sklonu koroziji i brzom propadanju čini, poput zlata, večnom i neuništivom. To što on sadrži u sebi to je božansko - neuništivo, forma predmeta je samo božja kuća u kojoj bi trebalo da se nastani božanski duh.

Karakteristično je da svi gvozdeni predmeti iz IX veka pre n.e. sa tla Srbije pripadaju nosiocima kalakača horizonta.

Zusammenfassung

Die Axt aus Rajkinac, die Spuren der Eisengegenstände in Stari Kostolac und die Nadel aus Leskovac sind die ältesten Eisengegenstände in Serbien. Alle diese Gegenstände haben einen kulturell-chronologischen Kontext. Die Axt aus Rajkinac gehört der Paraćin-Kulturgruppe, die Nadel aus Leskovac der Brnjik-Kulturgruppe, während der Gegenstand oder die Gegenstände aus Stari Kostolac der Kulturgruppe Žuto Brdo bzw. der kulturellen Ausprägung, die eine Mischung der Keramik aus Žuto Brdo und der kannelierten Keramik vom Typus Gava angehören. Diese Gegenstände beweisen, dass die drei großen Kulturgruppen (Paraćin, Brnjik, Žuto Brdo), die sich auf dem größten Teil des Territoriums des heutigen Serbiens im XIII Jahrhundert vor unserer Zeitrechnung entwickelt haben über Eisengegenstände verfügt haben.

Diese Eisengegenstände eröffnen eine Reihe von Fragen: Sind sie aus lokalen Rohstoffen und von lokalen Schmieden hergestellt worden. Zweitens: Auf die Frage, ob sie aus dem Eisen, das lokalen Rohstoffen gewonnen wurde, hergestellt worden kann man in diesem Augenblick nicht antworten, da entsprechende Analysen noch andauern. Es ist beispielsweise bezeichnend, dass in einer Mikroregion wie Gornja Jablanica, das für mannifaltige und reichhaltige Eisen- und Goldvorkommen bekannt ist, viele Lokalitäten der Brnjik-Kulturgruppe gefunden wurden, obwohl dort keine guten Vorbedingungen für Landwirtschaft und Viehzucht herrschen. Es ist besonders interessant, dass neben beiden Nekropolen der Brnjik-Gruppe im Dorf Vrapče Schlakke gefunden wurde, die auf das Vorhandensein der lokalen Metallurgie hinweist.

Die trapezförmigen Äxte aus Eisen mit zwei seitwärts einander gegenüberliegenden Stacheln sind charakteristisch für Mitteleuropa und das Dona- Becken. In

Kleinasien sind drei im Kaukasus eine, in Mittelitalien drei und in Frankreich eine solche Lokalität gefunden worden. Wenn man diese Verbreitung in Betracht zieht, ist die Eisenaxt aus Rajkinac entweder einheimischen Ursprungs oder sie ist irgendwo in der Nachbarschaft hergestellt worden. Die Nadel aus Leskovac hat eine Form, die typisch ist für das zentralbalkanische Gebiet jener Zeit, für die Brnjik-Kulturgruppe und Glasinac. Diese Eisengegenstände aus dem XIII und (oder) dem XIV Jahrhundert vor unserer Zeitrechnung sind eine gewisse Bestätigung der Behauptungen jener Forscher, die den Zeitraum vom XIII Jahrhundert an als Eisenzeit bezeichnet haben.

Die Axt aus Vasića, Fragmente von Eisengegenständen aus Hrtkovac, das Messer aus Dobrača und Schmuckgegenstände aus Mojsinje sind ein Beleg dafür, dass die Eisenmetallurgie und das auf ihr gründende Handwerk sehr entwickelt im Rahmen der Zeit Ende des X und im Lufe des IX Jahrhunderts vor unserer Zeitrechnung.

Demzufolge stammen nach den Eisengegenständen aus dem XIII-XII Jahrhundert vor unserer Zeitrechnung die nächsten ältesten vom Ende des X und aus dem IX Jahrhundert. Ist diese Vorstellung nur ein Ergebnis des nicht genügend entwickelten Forschungsstands oder spiegelt sie nur die tatsächliche Lage wider?

*

Der Kontext in dem diese Gegenstände gefunden wurden, weist darauf hin, dass Eisengegenstände sehr geschätzt wurden, nicht nur als wertvolle Produkte sondern als etwas, was eine symbolische Bedeutung hat. Es ist schwer nur aufgrund des archäologischen Kontextes die symbolische Bedeutung dieser Gegenstände zu rekonstruieren, aber es ist sehr wahrscheinlich, das die kreuzförmige Eisenaxt in der Öffnung der Urne der Paraćin-Kulturgruppe eine gewisse Rolle im Todeskult gespielt haben musste. Die Form dieser Axt erweckt Assoziationen an eine menschenähnliches Wesen. Ob diese Axt symbolisch darstellt, wie die Seele des Verstorbenen sich den Weg bis zum erwünschten Ziel ebnet, den Steindeckel des Grabes durchbricht, noch schwierigere metaphysische Hindernisse überwindet. Und was für eine symbolische Bedeutung kann man von der Nadel aus Leskovac, die aus reinem nicht röstendem Eisen, hergestellt worden ist, annehmen? Hatten die Schöpfer dieses außergewöhnlichen Gegenstandes von vorne herein entschieden, dass es aus reinem nicht röstendem Eisen hergestellt werden soll? Zum welchen Zweck? Die Bezeichnung "Nadel" für diese und ähnliche Gegenstände ist nur eine bloße Konvention der zeitgenössischen Forscher, die neben bestimmten sehr allgemeinen Deutungen gar nicht versuchen, die Funktion und Bedeutung dieser Gegenstände, selbst wenn sie einen sehr bezeichnenden Kontext (wie z.B. Grab, Haus, Grotte) haben, zu klären. Noch unpassender ist die Bezeichnung "Schmucknadel". Wenn jemand im XIII Jahrhundert vor unserer Zeitrechnung aus Eisenstücken mit tausend Hämmerschlägen einen Gegenstand in einer sehr komplizierten und typischen Form und in bedeutender Größe, der obendrein auch noch nicht röstet oder verfällt, fertigschmiedet, dann handelt es sich nicht bloß um eine "Nadel" oder "Schmucknadel". Dieser Gegenstand kann nur eine symbolische Funktion haben. Es gibt keine Möglichkeit, seine symbolische Funktion genau festzustellen, da helfen auch keine Analogien, vor allem wenn man die untypische Genese des Symbols berücksichtigt. Trotzdem scheint die Form des Gegenstands und die Reinheit des Materials auf eine mögliche Bedeutung zu verweisen. Der Gegenstand aus Leskovac und ähnliche Gegenstände können als antropomorphe Darstellungen betrachtet werden: z.B. ein bikonischer Kopf als der Kopf eines menschenähnlichen Wesens, verlängerte

Verdickung in der Form eines Parallelepipedkörpers, während der Rest des gegenstands gleichzeitig als Arme und Beine erscheint, als etwas womit man man etwas unmittelbar tut. Also wenn man diesen Gegenstand so betrachtet, dann kann er nur das Zeichen der außerordentlichen Würde seines Besitzers sein - ein Zepter. Dieser Gegenstand stellt zugleich etwas dar. was sofort sichtbar ist - eine bestimmte Form, die in sich etwas trägt, was man nicht sieht - Reinheit - eine elementare Stofflichkeit und etwas, was diesen verfallsanfälligen Stoff zu einer Art Gold macht, womit er als ewig und unzerstörbar erscheint. Das was er in sich beinhaltet erscheint göttlich-unzerstörbar, die Form des Gegenstands ist nur ein Gotteshaus, in dem der göttliche Geist wohnen soll.

Charakteristisch ist auch, dass alle Eisengegenstände aus dem IX Jahrhundert vor unserer Zeitrechnung im Gebiet Serbien den Trägern des Kalakača-Horizontes.

Bibliografija

1. **Benac A, Čović B.** 1956, *Glasinac 1,* Sarajevo.

2. **Bogdanović M.** 1981, *Stare kulture na tlu centralne Srbije,* Kragujevac.

3. **Čović B.** 1965, *Novi nalazi sa nekropole "Gradac" u Sokocu i neka pitanja glasinačke hronologije,* Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, 6, Tuzla

4. **Jacanović D.**, *Praistorijska ostava bronzanih predmeta iz Starog Kostolca,* Viminacium 1.

5. **Ljuci K.** 1998, *Hronološki položaj nekropole Donja Brnjica na osnovu metalnih nalaza,* Rad Dragoslava Srejovića na istraživanju praistorije centralnog Balkana, Kragujevac.

6. **Jacanović D.** 1995 , *Arheološka radionica 2,* Paraćin.

7. **Medović P.** 1987, *Nalaz gvozdene krstaste sekire u naselju "Gradina na Bosutu" i početak upotrebe gvožđa na prostoru bosutske grupe,* Rad vojvođanskih muzeja, sv. 30, 1986-1987.

8. **Nikitović L. / Vasić R, Stojić M.**, *The Mound Necropolis Lugovi-Bent in Mojsinje,* Excavations in 1997, Starinar, XLVIII

9. **Stojić M.** 1986, *Gvozdeno doba u basenu Velike Morave,* Svetozarevo - Beograd, 1986.

10. **Stojić M.** 1994, *Le bassin de la Morava entre 1200 et 700 avant J.C.*, Materijali međunarodnog simpozijuma The early Hallstatt period (1200 - 700 B.C.) in south-eastern Europe, Alba Iulia.

11. **Stojić M.** 2000, *Brnjička kulturna grupa u leskovačkom kraju,* Leskovac.

12. **Tasić N.** 1972, *An Early Iron Age Collective Tomb at Gomolav,* AI, VIII

13. **Tasić N.** 1972/73, *Nalazi gvozdenog doba na Gomolavi,* Rad vojvođanskih muzeja, 1972/73.

14. **Wesse A.**, 1990, 1972, *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie*, Band 3, Die Ärmchenbeil der Alten Welt, Kiel, 30.

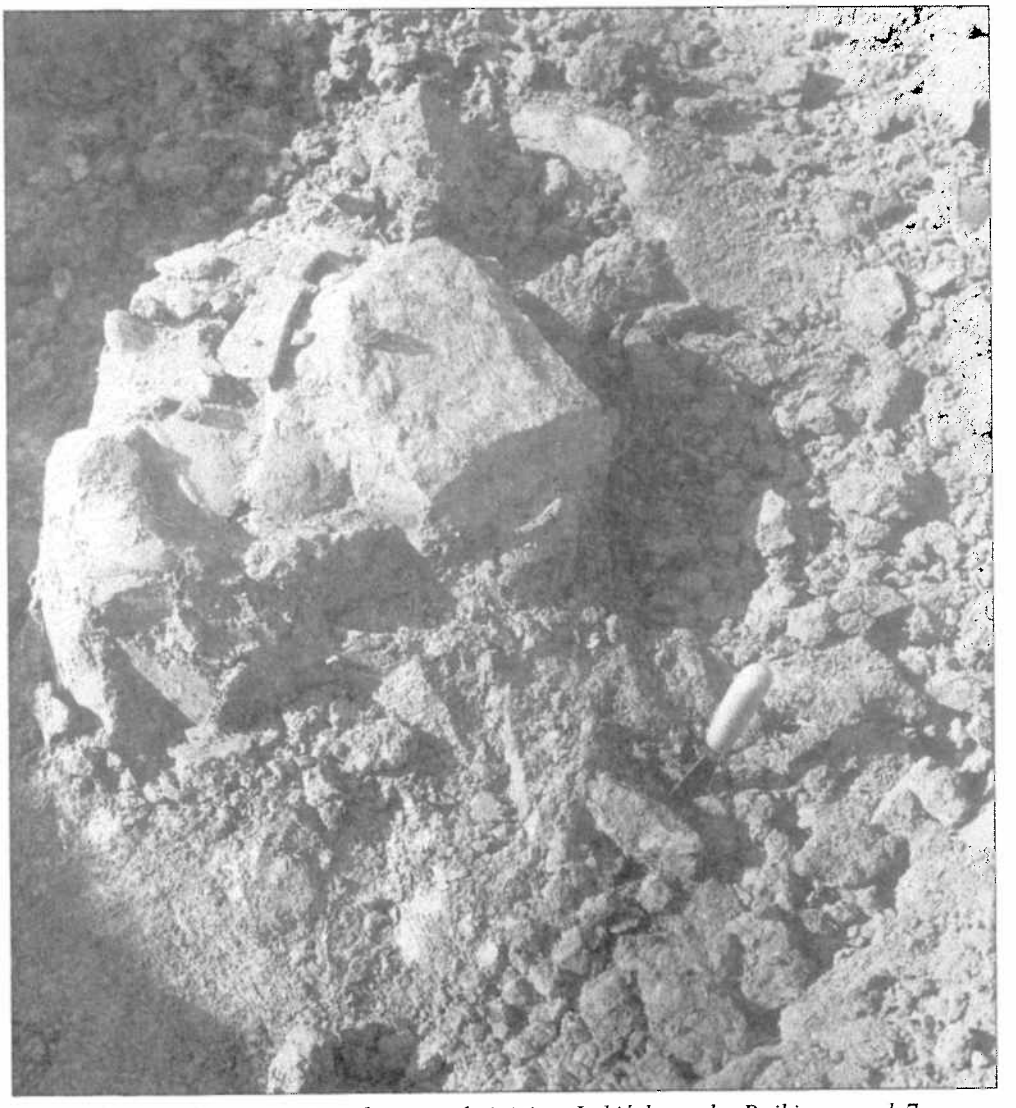

Slika 1. *Nekropola sa spaljenim pokojnicima Lukićska mala, Rajkinac, grob 7, panoramski snimak sa urnom koja je bila zaštićena kamenom oplatom, u čijem se otvoru nalazila krstasta gvozdena sekira*

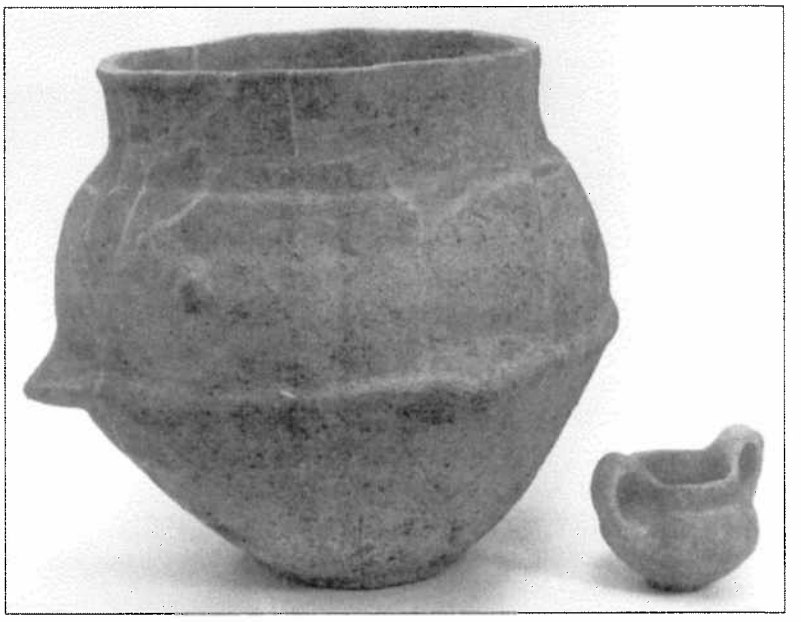

Slika 2. *Nekropola sa spaljenim pokojnicima Lukićska mala, Rajkinac, grob 7, urna* (i pehar koji je u njoj nađen) *u čijem se otvoru nalazila krstasta gvozdena sekira*

3

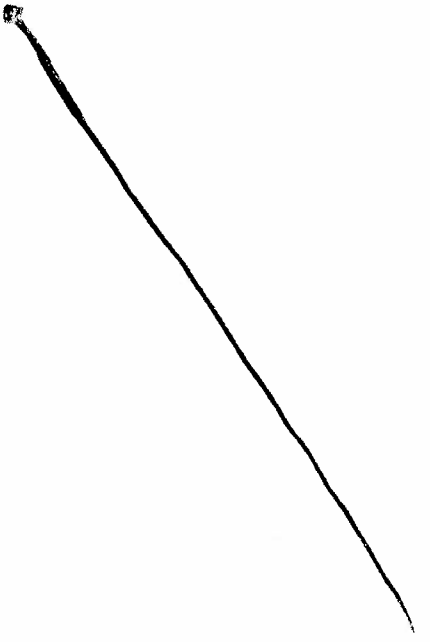

4

Slika 3. *Nekropola sa spaljenim pokojnicima Lukićska mala, Rajkinac, grob 7, krstasta gvozdena sekira iz otvora urne;* slika 4. *Gvozdeni predmet u obliku igle sa lokaliteta Hisar u Leskovcu, fotografija*

5

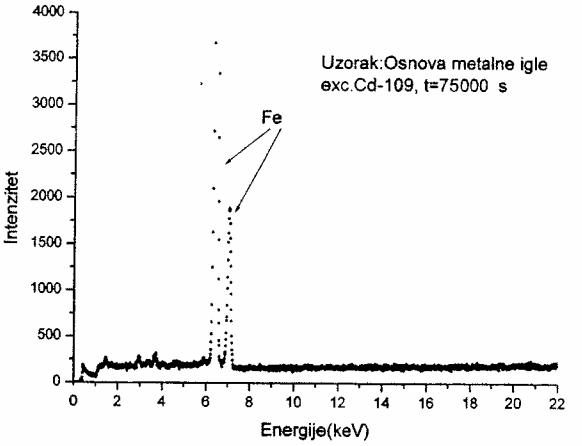

6

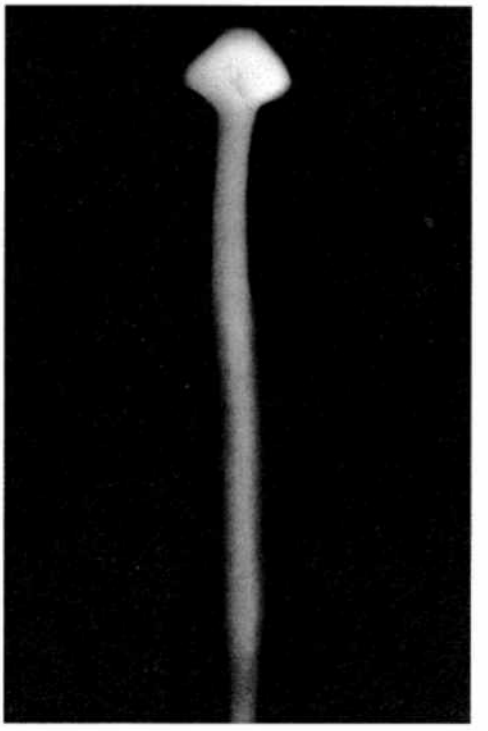

7

Slika 5. *Gvozdeni predmet u obliku igle sa lokaliteta Hisar u Leskovcu, crtež;* slika 6. *Grafički prikaz ekspertize gvozdenog predmeta u obliku igle metodom energetske disperzione X-fluorescentne spektroskopije;* slika 7. *Rentgenski snimak gornjeg dela predmeta od gvožđa u obliku igle sa lokaliteta Hisar u Leskovcu;* rentgen Muzej SARTID, Smederevo

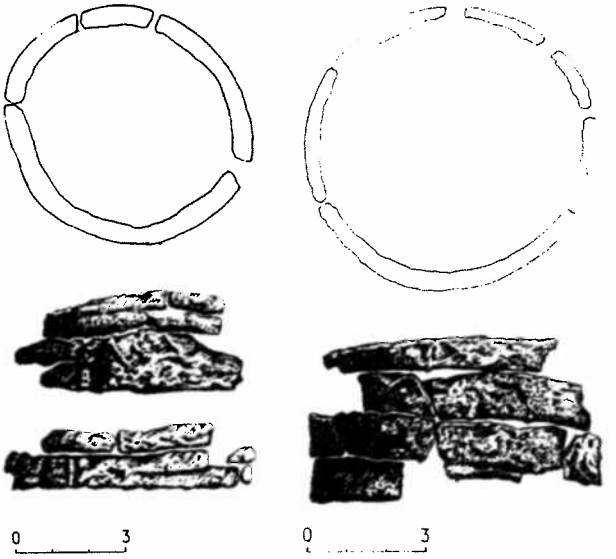

8 9

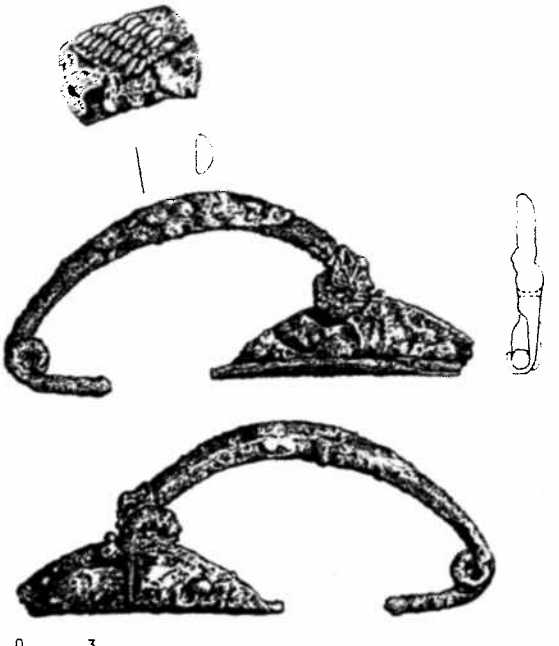

10

Slika 8. *Nekropola Bent-Lugovi, Mojsinje, kalakača horizont, gvozdena narukvica sa više navoja;* slika 9. *Nekropola Bent-Lugovi, Mojsinje, kalakača horizont,gvozdena narukvica sa više navoja;* slika 10. *Nekropola Bent-Lugovi, Mojsinje, kalakača horizont, dvopetljasta gvozdena fibula, prednja i zadnja strana i detalj komad lanene tkanine* (pokrov pokojnika) *na liku fibule*

Prapovijesna željezna sjekira s ručicama iz korita rijeke Cetine u Sinjskom polju

Ante Milošević
Split

Korito rijeke Cetine u Sinjskome polju u Dalmaciji u proteklome je desetljeću, poglavito između 1990. i 1995. godine, iznjedrilo obilje arheoloških predmeta iz gotovo svih razdoblja prošlosti, od starijeg neolitika do kasnoga srednjeg vijeka.[1] Prapovijesni metalodobni nalazi među njima su najbrojniji, a jednome takvome predmetu s toga nalazišta, željeznoj sjekiri s ručicama.[2] na ovome mjestu posvećujemo posebnu pozornost. Tom smo nalazu pridodali i druge slične sjekire iz Dalmacije, kojih je po našim saznanjima na ovome prostoru do sada pronađeno ravno deset. Ne računamo pri tome davno publicirani nalaz jedne slične željezne sjekire iz Stona.[3] Na žalost, samo u dva slučaja znademo za mjesto njihova nalaza (oba u koritu rijeke Cetine u Sinjskome polju; nalazišta Mali Drinić kod Trilja i Dugiš kod Otoka). No, i preostalih osam je sasvim izvjesno sa širega dalmatinskoga prostora, naprosto stoga jer karakter zbirke u kojoj se danas nalaze (u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu) ne dozvoljava drugačiju pretpostavku. Naime, sav fundus toga muzeja, poglavito onaj stariji, dok je Muzej bio stacioniran u Kninu, prikupljen je na području na kojemu se u početku odvijala njegova djelatnost, a to je prostor sjeverne Dalmacije (Ravni Kotari i Bukovica), te šira kninsko-drniško-vrlička okolica. Kako u staroj muzejskoj dokumentaciji nismo pronašli pisanoga traga o položajima nalaza tih sjekira, navedeno široko područje svakako treba držati glavnim arealom na kojemu su pronađene. Te željezne sjekire ujedno su i prvi primjerci ovakvoga prapovijesnoga oruđa (ili oružja) pronađenog u srednjoj

[1] Milošević 1992, 45-48; 1992a, 86-88; 1999, 203-210.

[2] Za ovaj tip prapovijesne brončane ili željezne sjekire kod nas se uvriježio naziv "križna sjekira" (usp. Praistorija jugoslavenskih zemalja, V. željezno doba, Sarajevo 1987) Kako njen stvarni i najčešći oblik u principu ne odgovara križu kao ishodištu njena izgleda, držimo primjerenijim nazvati ju "sjekira s ušima", odnosno "ušasta sjekira" (eng. Lugged Axe) ili još bolje "sjekira s ručicama" (njem. Ürmchen Beile) kako je to uobičajeno u europskoj literaturi. I doista, sjekira ima približno antropomorfni oblik, i u pravilu, u zamišljenom predjelu ramena, dvije nasuprotne "male ruke", ručice.

[3] Posedel 1909, 101-103, Taf. 20, 21.

Dalmaciji, a ukupnim brojem od jedanaest do danas pronađenih primjeraka, Dalmaciju svrstavaju u europsku regiju sa znatnom gustoćom ovakvih nalaza. Svakako je to važan novi podatak za buduća proučavanja prapovijesti ovog područja, pa nas posebno veseli da ga možemo priopćiti baš u zborniku posvećenome prof. Alojzu Bencu, s kojim smo imali sreću i čast surađivati, i koji je sav svoj radni vijek samoprijegorno podredio proučavanjima upravo prapovijesnih razdoblja, postigavši pri tome zavidne rezultate.

Katalog nalaza

1. Sjekira s ručicama (tab. I/1, sl. 1) nađena 1992. godine u koritu rijeke Cetine na položaju Mali Drinić, oko 300m uzvodno od mosta u Trilju. Vrlo je dobro očuvana. Ukupna dužina joj je 18,4cm, od čega na izduženi pravokutni usadni dio otpada 5,1cm, a ostatak na dugačko lepezasto sječivo. Širina sjekire u predjelu ručica je 4,1cm, a najveća širina sječiva 5,1cm. Sjekira ima i očuvan željezni okov (dužine 6,2cm i najveće širine 2,5cm) sa zakovicom koji je dodatno učvršćivao drveni držak čiji se ostaci naziru na usadnom dijelu sjekire i unutrašnjoj strani okova. Danas se nalazi u Muzeju Cetinske krajine u Sinju (inv. br. A 318).

2. Sjekira s ručicama (tab. I/2) pronađena 1955. godine prigodom melioracijskih radova u Sinjskome polju na prostoru sojeničkog prapovijesnog naselja na položaju Dugiš u Otoku. Prema podacima istraživača otkopana je na dubini od oko 1,50-1,60m, a zaštitnim istraživanjima koja su uslijedila godinu dana poslije, utvrđeno je da ta dubina odgovara metalodobnim slojevima na ovome nalazištu koji sežu do gotovo 2m dubine.[4] Osrednje je očuvana s oštećenjima na vrhu sječiva i na ručicama koje dijele sječivo od usadnog dijela. Ukupna dužina joj je 16,6cm, od čega 4,7cm otpada na usadni dio izduženog trapezoidnog oblika, a ostatak na lepezasto sječivo. Širina sjekire u predjelu ručica je 4,1cm, a najveća širina sječiva 4,5cm.[5] Danas se nalazi u Arheološkome muzeju u Splitu (nije inventirana).

3. Sjekira s ručicama (tab. I/3) s nepoznata dalmatinskog nalazišta, pronađena prije 1940. godine. Vrlo je dobro očuvana. Ukupna dužina joj je 15,5cm, od čega na pravokutni usadnik otpada 4cm a ostatak na trapezoidno sječivo. Usadnik od sječiva odvajaju dvije nasuprotne ručice izduženoga trokutastog

[4] Za podatke o okolnostima nalaza sjekire s ručicama iz Dugića zahvaljujem Ivanu Maroviću, umirovljenome muzejskome savjetniku, koji je u ime Arheološkoga muzeja u Splitu provodio spomenuta zaštitna istraživanja i koji o cijelome tome zahvatu priprema iscrpno izvješće. Za mogućnost objave sjekire zahvaljujem kustosu Damiru Kličkiću, koji u spomenutome muzeju danas vodi prapovijesnu zbirku.

[5] Prema podacima iz terenskog dnevnika i prema skici toga nalaza učinjenoj u trenutku pronalaska, a koje nam je na raspolaganje ljubezno stavio I. Marović, dade se razabrati da je i ova sjekira s ručicama, u vrijeme kada je bila pronađena, imala željezni okov, vrlo sličan onome iz našega kat. br. 1. Okov joj danas nedostaje.

oblika. Širina sjekire u predjelu ručica je 5cm, a najveća širina sječiva 4,4cm. Sjekira je naknadno upotrebljavana i kao dlijeto, što se dade zaključiti po raskovanoj gornjoj plohi usadnika. Danas se nalazi u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu (inv. br. PPR 1).

4. Sjekira s ručicama (tab. I/4) s nepoznata dalmatinskog nalazišta, pronađena prije 1940. godine. Vrlo je dobro očuvana. Ukupna dužina joj je 17,2cm, od čega na izduženi pravokutni usadnik otpada 5,9cm a ostatak na dugačko trapezoidno sječivo. Usadnik od sječiva odvajaju dvije nasuprotne ručice. Širina sjekire u predjelu ručica je 3 cm, a najveća širina sječiva 4,5cm. Danas se nalazi u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu (inv. br. PPR 2).

5. Sjekira s ručicama (tab. I/5) s nepoznata dalmatinskog nalazišta, pronađena prije 1940. godine. Vrlo je dobro očuvana. Ukupna dužina joj je 17,8cm, od čega na izduženi trapezoidni, pri vrhu lagano zaobljeni usadnik otpada 7,3cm a ostatak na blago trapezoidno sječivo. Usadnik od sječiva odvajaju dvije nasuprotne ručice trokutasta oblika. Širina sjekire u predjelu ručica je 3,7cm, a najveća širina sječiva 4,1cm. Danas se nalazi u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu (inv. br. PPR 3).

6. Sjekira s ručicama (tab. I/6) s nepoznata dalmatinskog nalazišta, pronađena prije 1940. godine. Vrlo je dobro očuvana. Ukupna dužina joj je 15,2cm, od čega na pravokutni, na vrhu polukružno oblikovani usadnik, otpada 4,6 cm a ostatak na trapezoidno sječivo. Usadnik od sječiva odvajaju dvije nasuprotne ručice trokutastog oblika. Širina sjekire u predjelu ručica je 3,8cm, a najveća širina sječiva 3,4cm. Danas se nalazi u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu (inv. br. PPR 4).

7. Sjekira s ručicama (tab. I/7) s nepoznata dalmatinskog nalazišta, pronađena prije 1940. godine. Vrlo je dobro očuvana. Ukupna dužina joj je 11,5cm, od čega na pravokutni, na vrhu zaobljeni usadnik, otpada 4,2cm a ostatak na približno pravokutno sječivo. Usadnik od sječiva odvajaju dvije nasuprotne ručice trokutastog oblika. Širina sjekire u predjelu ručica je 4,5cm, a širina sječiva 3,2cm. Danas se nalazi u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu (inv. br. PPR 5).

8. Sječivo sjekire s ručicama (tab. I/8) s nepoznata dalmatinskog nalazišta, pronađeno prije 1940. godine. Usadnik joj je odlomljen i nije očuvan. Ukupna očuvana dužina blago trapezoidnog sječiva je 9,2cm. Očuvani su i ostaci dviju nasuprotnih ručica koje su dijelile usadni dio od sječiva sjekire. Širina sjekire u predjelu ručica je 4,5 cm, a najveća širina sječiva 4,1cm. Danas se nalazi u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu (inv. br. PPR 6).

9. Sječivo sjekire s ručicama (tab. I/9) s nepoznata dalmatinskog nalazišta, pronađeno prije 1940. godine. Usadnik i uobičajene nasuprotne ručice nisu joj očuvane. Ukupna dužina trapezoidnog sječiva je 12,3cm. Najveća širina sječiva joj je 4,7cm. Danas se nalazi u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu (inv. br. PPR 7).

10. Sjekira s ručicama (tab. I/10) s nepoznata dalmatinskog nalazišta, pronađena prije 1940. godine. Vrlo je dobro očuvana. Ukupna dužina joj je 11,7cm, od čega na pravokutni usadnik otpada 5,2cm a ostatak na približno pravokutno sječivo. Usadnik od sječiva odvajaju dvije nasuprotne ručice trokutastog oblika. Širina sjekire u predjelu ručica je 4,7cm, a najveća širina sječiva 3,4 cm. Zbog konkavno raskovanog i naoštrenog vrha usadnika, ovaj primjerak sjekire iz Dalmacije tipološki je unikat. Zbog činjenice da su nasuprotne ručice postavljene otprilike na polovici ukupne dužine sjekire, a što je također velika rijetkost, moguće je pretpostaviti da su služile kao dvostruka alatka; jednim je krajem upotrebljavana kao klasična sjekira, odnosno tesla ili bradva, a drugim kao konveknsno dlijeto pogodno za rovašenje. Danas se nalazi u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu (inv. br. PPR 8).

Zbog moguće korisne preglednosti svih nalaza željeznih sjekira s ručicama do sada pronađenih u Dalmaciji, u kataloškome dijelu ovoga priloga donosimo i osnovne podatke i crtež već publiciranoga nalaza ovakve alatke iz Stona s poluotoka Pelješca, prvotno protumačene kao dio mača.[6] Ovaj je stari nalaz, međutim, kao sjekiru s ručicama interpretirala A. Wesse u nedavno publiciranome, vrlo sistematičnome radu, u kojemu je obradila sve njoj do tada poznate europske i prednjoazijske nalaze ovakvih brončanih i željeznih prapovijesnih oruđa.[7] Stoga, podatke za ovaj nalaz u katalogu, bez stvarne autopsije, donosimo prema navodima iz prethodne literature.

11. Sjekira s ručicama (sl. 2) nađena 1903. godine prigodom izgradnje ceste između Velikoga i Maloga Stona na Pelješcu u skeletnome grobu u pobliže nejasnim okolnostima. Uz sjekiru, sadržaj groba sačinjavalo je još nekoliko primjeraka oružja (koplja) i tridesetak nakitnih predmeta,[8] uglavnom pripadajućih 5. st. pr. Kr.[9] Sjekira je dobro je očuvana s oštećenjem na vrhu sječiva. Ukupna dužina joj je 14,7cm, od čega na pravokutni, pri vrhu polumjesečasto oblikovani usadnik, otpada 4,8cm, a ostatak na približno trapezoidno sječivo. Usadnik od sječiva odvajaju dvije nasuprotne ručice izduženog trokutastog oblika. Širina sjekire u predjelu ručica je 3,9cm, a najveća širina sječiva 3,3cm. Danas se vjerojatno nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

Među ovdje publiciranim dalmatinskim nalazima željeznih sjekira s ručicama, tri primjerka zavrijeđuju posebnu pozornost.

Kataloški broj 1 (a vjerojatno i kataloški broj 2), premda uobičajenih osnovnih tipoloških karakteristika, vrlo je zanimljiv zbog očuvanog okova drvenog drška, kojega, koliko nam je poznato, nema ni jedan do danas pronađeni primjerak ove vrste prapovijesnog oruđa, pa ovaj nalaz u mnogome pojašnjava moguću rekonstrukciju oblika drški ovih sjekira. Nedavno je, nadahnjujući se

---

6 Posedel, 1909, 101-103.

7 Wesse 1990, 201, T. 34/158.

8 Posedel, 1909, Taf. 20, 21.

9 Lisičar 1978/1979, 7-22; Batović 1986, 5-60.

prijedlogom G. Nioradzea,[10] nekoliko pretpostavki za njihov mogući izgled predložila A. Wesse (sl. 3),[11] no, tim prijedlozima, možemo dodati i naš, utemeljen na više pouzdanijih elemenata. Položaj okova u odnosu na sječivo dopušta pretpostavku da je ova alatka doista korištena kao sjekira, a ne kao bradva (ili tesla), što bi se moglo pretpostaviti za neke druge primjerke. Očuvani ostaci drveta na usadniku i s unutrašnje strane okova, s obzirom na pravac pružanja godova, upućuju na pretpostavku, da je držak bio dvokrak, tj. da je vjerojatno bio izrađen od grane drveta kojoj se kraći krak, u koji je sjekira bila usađena, u odnosu na duži držak, lomio pod određenim kutom (sl. 4).

Kataloški broj 3 zanimljiv je zbog masivnosti i naglašenih nasuprotnih ručica u odnosu na druge nalaze s ovog prostora, te zbog činjenice da je naknadno upotrebljavan i kao dlijeto, pa mu se može pretpostaviti i duža upotreba nego li je to za ovaj tip sjekire uobičajeno.

Kataloški broj 10 tipološki se također razlikuje od drugih dalmatinskih nalaza, u prvome redu zbog položaja nasuprotnih ručica koje su kod ovog primjerka postavljene otprilike na polovici ukupne dužine sjekire. Ova činjenica svakako ima svoj *raison d'etre*. Može se, naime, pretpostaviti da je ovaj primjerak upotrebljavan kao dvostruka alatka; ravnom sjekirastom oštricom vjerojatno je korištena kao bradva, a konkavnim sječivom kao dlijeto za rovašanje (usp. sl. 5). Sjekire ovoga tipa, s ovako postavljenim oštricama, izuzetno su rijetke među dosadašnjim nalazima, a koliko nam je poznato, donekle je usporediva samo s jednim nalazom iz Batine u Baranji.[12] Pripada tipu kojega je moguće datirati u 7. st. pr. Kr.

Ostale sjekire s ručicama iz Dalmacije, tipološki su uobičajeni primjerci, a razvrstavajući ih po tim osobinama, oslonac smo potražili u tipologiji koju je za ova oruđa detaljno i uvjerljivo razradila A. Wesse.[13] Prema njenoj podjeli, sve željezne prapovijesne sjekire ovoga tipa moguće je razvrstati u tri osnovna oblika (Form I-III), s time da oblik I nema podtipova, oblik II ima dva podtipa, a oblik III, tri osnovna podtipa s nizom varijanti (Tab. II/a). Prema toj tipologiji, i od iste autorice predloženoj kronologiji (Tab. II/b), među dosadašnjim dalmatinskim nalazima prisutni su:

---

[10] Nioradze 1932, 82-97.

[11] Wesse 1999, 91.

[12] Ista, 199, T. 24/131. Sjekira je grobni nalaz. Dugačka je 17,7cm, a najveća širina joj je 5,5cm. Danas se nalazi u Kunsthistorisches Museumu u Beču (in. br. 38504).

[13] Ista, 74-83.

oblik II/1	kat. br. 1, 2, 8(?)	950-850. god. pr. Kr.
oblik III/1A.3	kat. br. 3	750-550. god. pr. Kr.
oblik III/1C.3	kat. br. 7, 10	1100-900. god. pr. Kr.
oblik III/2C.1	kat. br. 4, 5, 6	700-500. god. pr. Kr.
oblik III/3A.3	kat. br. 11	750-550. god. pr. Kr.

Zbog znatnije oštećenosti kataloški broj 9 tipološki i kronološki nije odrediv.

***

Europska i svjetska arheološka literatura bilježi nalaze prapovijesnih sjekira s ručicama od šezdesetih godina 19. stoljeća,[14] a od tada, pa do posljednjeg pokušaja njihovog tipološkog i kronološkog sistematiziranja[15] nanizala je gotovo 600 naslova. U većini tih rasprava podaci o takvim nalazima usputna su tema, no, bilo je i pokušaja njihovoga temeljitijega proučavanja i analiziranja, posebno kada je riječ o brončanim inačicama ovakvog oblika sjekira (ili bradvi). U tome smislu posebno su nastojali E. Dullo,[16] St. Przeworski,[17] R. Maxwell- Hyslop,[18] H. Erknal,[19] J. Deshayes,[20] L. Monnteagudo,[21] te A. Wesse.[22] Većina netom spomenutih autora, u svojim raspravama analizirala je pretežito tipologiju i kronologiju brončanih sjekira s ručicama koje su starije i teritorijalno rasprostranjenije od željeznih inačica ovog tipa prapovijesnih sjekira. Brončane izvedbe ovakvih sjekira u prapovijesti se javljaju oko 2000. god. pr. Kr., ili nešto ranije, a traju do oko 900. god. pr. Kr. Pri tome su najmlađi primjerci brončanih sjekira s ručicama tipološki bliski većini željeznih izvedbi, a jednim dijelom se i vremenski preklapaju. Naime, željezne sjekire s ušicama u prapovijesti Europe učestalije se javljaju od oko 1000. god. pr. Kr., u intenzivnoj su uporabi tijekom 9, a posebno od 8-6. st. pr. Kr. Vrlo rijetki primjerci mogu se datirati ranije ili kasnije od ovoga vremenskog okvira (Tab. II/b).

Izrazite su razlike i u teritorijalnoj rasprostranjenosti ovih oblika prapovijesnog oruđa. Brončane inačice sjekira s ručicama većom gustoćom nalaza javljaju se u dvije zemljopisno odvojene zone: u prednjoj Aziji, na prostoru

[14] Prvi poznati podatak o nalazu sjekire s ručicama bilježi W.R. Wilde 1861.

[15] Wesse 1990, 253-286.

[16] Dullo 1936, 66-172.

[17] Przeworski 1967, 69-351.

[18] Maxwell-Hyslop 1953, 69-87.

[19] Erknal 1977.

[20] Deshayes 1960.

[21] Monteagudo 1977.

[22] Wesse 1990

Kavkaza, Anadolije i Bliskog istoka, te na cijelom prostoru zapadne Europe, na Hispanskom poluotoku, u zapadnoj Francuskoj i na Britanskim otocima.[23] Pojedinačni nalazi brončanih sjekira s ručicama u cijelom mediteranskom prostoru (pronađeni su u Grčkoj, na Apeninskom poluotoku i na gotovo svim većim mediteranskim otocima) povezuju ove dvije naizgled odvojene zone i pretpostavljaju pomorske prometne pravce kao glavne komunikacijske spone toga vremena.

Za razliku od brončanih, željezne sjekire s ručicama učestalo se javljaju u srednjoj Europi (uz gornje tokove rijeka Odre i Visle, te na prostoru istočno i južno od Alpa), dok su pojedinačni nalazi rasuti na znatno širem prostoru (u Ukrajini, na Balkanskome i Apeninskome pouotoku). Samo sporadično javljaju se i izvan ovih područja (na Hispanskome poluotoku, u Anadoliji i na Kavkazu, sl. 6).[24] Ovi ponešto izdvojeni nalazi, koji su, usputno rečeno tipološki vrlo bliski najmlađim brončanim inačicama sjekira s ručicama, upućuju na nesumnjive kontakte tih dviju, u to vrijeme neospornih i dominantnih kulturnih i civilizacijskih sredina. Zbilo se to oko 1000. god. pr. Kr., u vrijeme kada, dotada superiorne brončanodobne kulture posustaju, ustupajući mjesto dinamičnijim i tehnološki naprednijim željeznodobnim skupinama.

Pored inih pokazatelja koji u kulturnome pogledu sugeriraju tu naglu promjenu gospodarske i političke moći onodobnih stanovnika Europe i širega mediteranskoga područja, dobar su im pokazatelj iznenadna pojava i izrazita gustoća nalaza željeznih sjekira s ručicama u srednjoj Europi. Na tome prostoru svakako ih je moguće tumačiti razvojem i značajnim jačanjem halštatskih kultura. Disperzija željeznih sjekira s ručicama izvan njihovoga matičnoga područja, bez sumnje pokazuje nastojanja i glavne pravce njenoga utjecaja i širenja. Pri tome je značajno uočiti da, za razliku od južne i istočne Europe, sjeverna i zapadna Europa oskudijevaju takvim nalazima. Ta činjenica svakako odražava glavne onodobne komunikacijske pravce, bilo da je riječ o etničkim promjenama, trgovačkim putovima ili osvajačkim pohodima. Novi nalazi i otprije poznati, ali nepublicirani primjerci željeznih sjekira s ručicama iz Dalmacije, koje su ujedno i najstariji željezni prapovijesni predmeti na tome prostoru uopće, u ta kretanja i promjene uvode i ove dijelove Europe. Sudeći prema količini i raznovrsnosti do sada pronađenih primjeraka, to svakako nije bila ni epizodna ni kratkotrajna pojava.

---

[23] Ista, karta 2.

[24] Ista, karta 15.

Summary

In the last decade, especially between 1990 and 1995, the Cetina river bed, in the Sinj Field, Dalmatia, produced numerous archaeological artefacts from almost all historic époques, from the early Neolithic to the late Middle Ages. The most numerous are pre-historic, Metal-Age, finds. It is one of them, the iron axe with handles, that is treated in this paper. This find was added to other similar axes from Dalmatia, mostly in older museum collections. According to the present knowledge, ten of such axes were found in this area. This does not include the long-time ago published discovery of a similar axe of Ston. Unfortunately, the location of their discovery is known in only two cases (both in the upper Cetina bed in the Sinj Field, the sites of Mali Drinić near Trilj and Dugip near Otok). However, the other eight are quite certainly from the wider Dalmatian area, since the character of the collection they are now in (the Croatian Archaeological Monuments Museum in Split) allows no other hypothesis.

Furthermore, the specific qualities of particular Dalmatian artefacts, especially those marked as numbers 1 and 10 are emphasized here.

The catalogue number 1, although of common basic typological characteristics, is very interesting because of the preserved wooden-handle ironwork, present in no other piece of this kind of prehistoric tool found so far. This find, therefore, explains possible reconstructions of the handle shape in such axes.

Among the Dalmatian examples, typologically the catalogue number 10 stands out, firstly because of the opposite position of its handles, positioned at about the middle of the axe total length. This certainly has its *raison d'etre*. It is supposed that this piece was used as a double tool; by its flat axe-shaped cutting edge, it was probably used as a drawknife, and by its concave edge, as a groove-cutting chisel. Axes of this kind, with, cutting edges positioned in this manner, are extremely rare among the European finds.

Other lugged axes in Dalmatia are typologically common examples, whereas the catalogue no. 9, significantly damaged, is typologically undeterminable. Their classification has been accepted by the typological characteristics as made by A. Wesse. According to this typology, and the chronology suggested by the same author, among the presently known Dalmatian finds there are:

form II/1	catalogue nos. 1, 2, 8(?)	950-850 B.C.
form III/1A.3	catalogue no. 3	750-550 B.C.
form III/1C.3	catalogue nos. 7, 10	1100-900 B.C.
form III/2C.1	catalogue nos. 4, 5, 6	700-500 B.C.
form III/3A.3	catalogue no. 11	750-550 B.C.

The iron-lugged axes presented here are also the first examples of such prehistoric tools (or weapons) found in Middle Dalmatia, and by their total number of 11 presently found pieces, they make Dalmatia a European region of significant density of such finds. Their presence in this area is explained by development, fast strengthening and widening of the Hallstattian cultures. It is suggested that dispersion of these finds

shows the then main communications, whether by ethnic movements, trading ways or conquests. The new finds as well as the old but still unpublished examples of iron-lugged axes in Dalmatia, which also make the oldest iron prehistoric artefacts in this area, introduce these European regions into these movements and changes as well. Judging by the number and diversity of the presently found pieces, it was neither a sporadic nor a short-lasting event.

Bibliography

1. **Batović Š.** 1986, *Delmatska kultura željeznoga doba*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru 25/12, str. 5-60.

2. **Deshayes J.** 1960, *Les Outils de Bronze de l'Indus au Danube I-II*, Paris.

3. **Dullo E.** 1936, *Die kaukasischen Äxte der Bronzezeit*, Prahist. Zeitschr. 27, str. 66-172.

4. **Erknal H.** 1977, *Die Äxte und Beile des 2 Jahrtausends in Zentralanatolien*, PBF IX/8, München.

5. **Lisičar P.** 1978/1979, *Esej o fibulama, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru 18/8*, str. 7-22.

6. **Maxwell-Hyslop R.** 1953, *Bronze Lugged Axe- or Adze Blades from Asia*, Iraq 15, str. 69-87.

7. **Milošević A.** 1992, *Arheološki nalazi u koritu rijeke Cetine u Sinjskom polju*, Obavijesti HAD-a 24/2, str. 45-48.

8. **Milošević A.** 1992 a, *Arheološki nalazi u koritu rijeke Cetine u Sinjskom polju*, Arheo 15/1992, str. 86-88.

9. **Milošević A.** 1999, *Archäologische probeuntersuchungen im Flußbett der Cetina (Kroatien) zwischen 1990 und 1994*, Archäologisches Korrespondenzblatt 29/1999, (Heft 2), str. 203-210.

10. **Monteagudo L.** 1977, *Die Beile auf der Iberischen Halbinsel*, PBF IV/6, München.

11. **Nioradze G.** 1932, *Der Verwahrfund von Kvemo-Sasirethi*, Eurasia Sept. Antiqua 7/1932, str. 82-97.

12. **Posedel J.** 1909, *Ein prähistorisches Gräberfeld bei Stagno*, Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-herzegovinischen Landesmuseums (Archäologie) 11, Sarajevo, 101-103; Taf. 20, 21.

13. **Przeworski St.** 1967, *Die Metallindustrie Anatoliens in der Zeit von 1500 bis 700 v. Chr. Rohstoffe*, Technik, Produktion, pretisak u: Opera selecta, Wroclaw-Warszawa-Krakow, str. 69-351.

14. **Wesse A.** 1990, *Die Ärmchenbeile der Alten Welt. Ein Beitrag zum Begginn der Eisenzeit im östlichen Mitteleuropa*, Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 3, Bonn, str. 201; T. 34/158.

15. **Wilde W.R.** 1861, *A Descriptive Catalogue of the Antiquites of Animal Materials and Bronze in the Museum of the Royal Irish Academy*, Dublin.

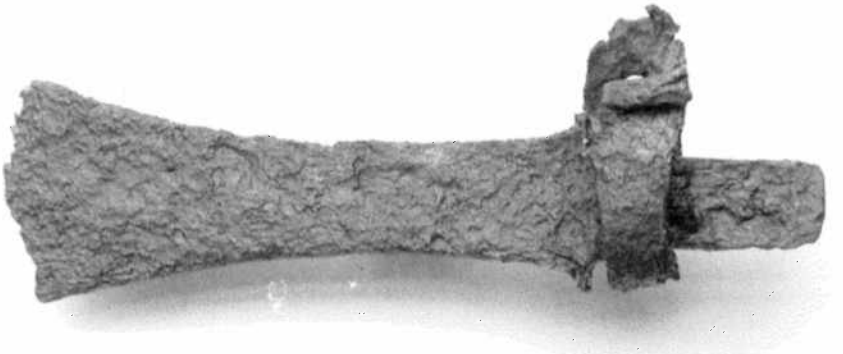

Sl. 1. *Sjekira s ručicama iz korita Cetine u Sinjskom polju*

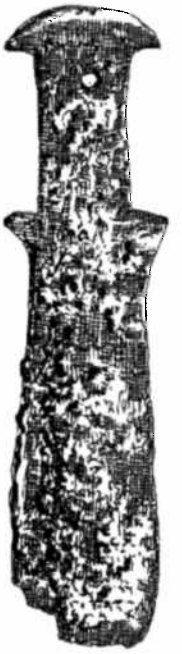

Sl. 2. *Sjekira s ručicama iz Stona na Pelješcu*
(prema J. Posedelu)

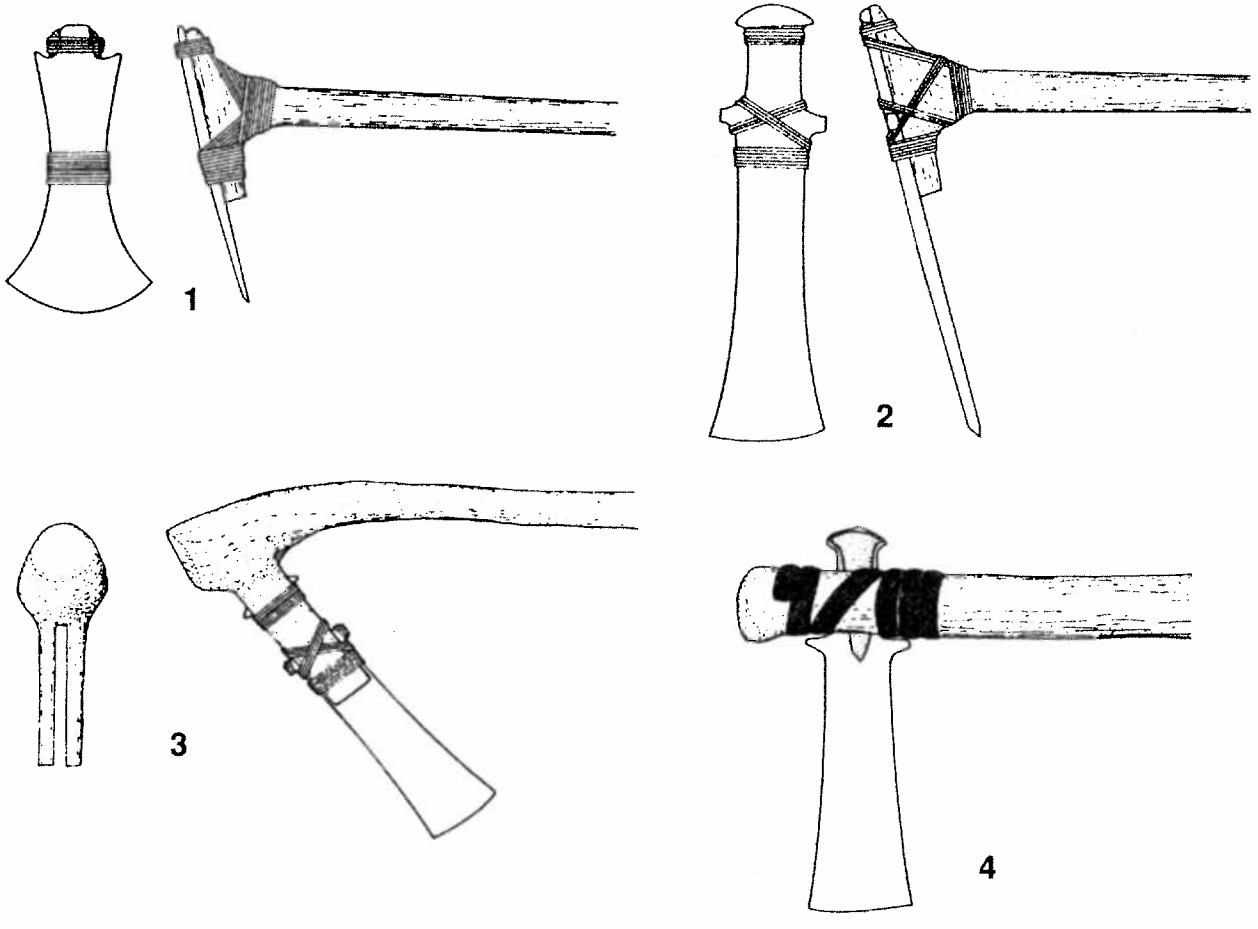

Sl. 3. *Moguće rekonstrukcije izgleda sjekira s ručicama* (1. prema G. Nioradzeu, 3-5. prema A. Wesse)

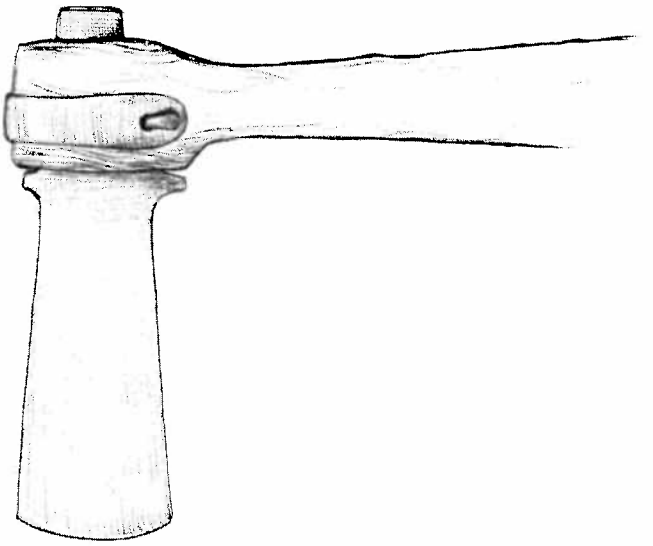

Sl. 4. *Prijedlog rekonstrukcije drška sjekire s ručicama iz korita Cetine u Sinjskome polju*

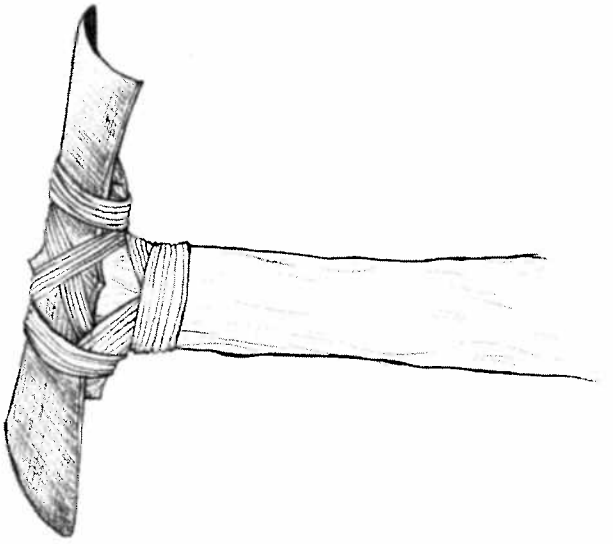

Sl. 5. *Prijedlog rekonstrukcije drška sjekire s ručicama iz Dalmacije, kat. br. 10*

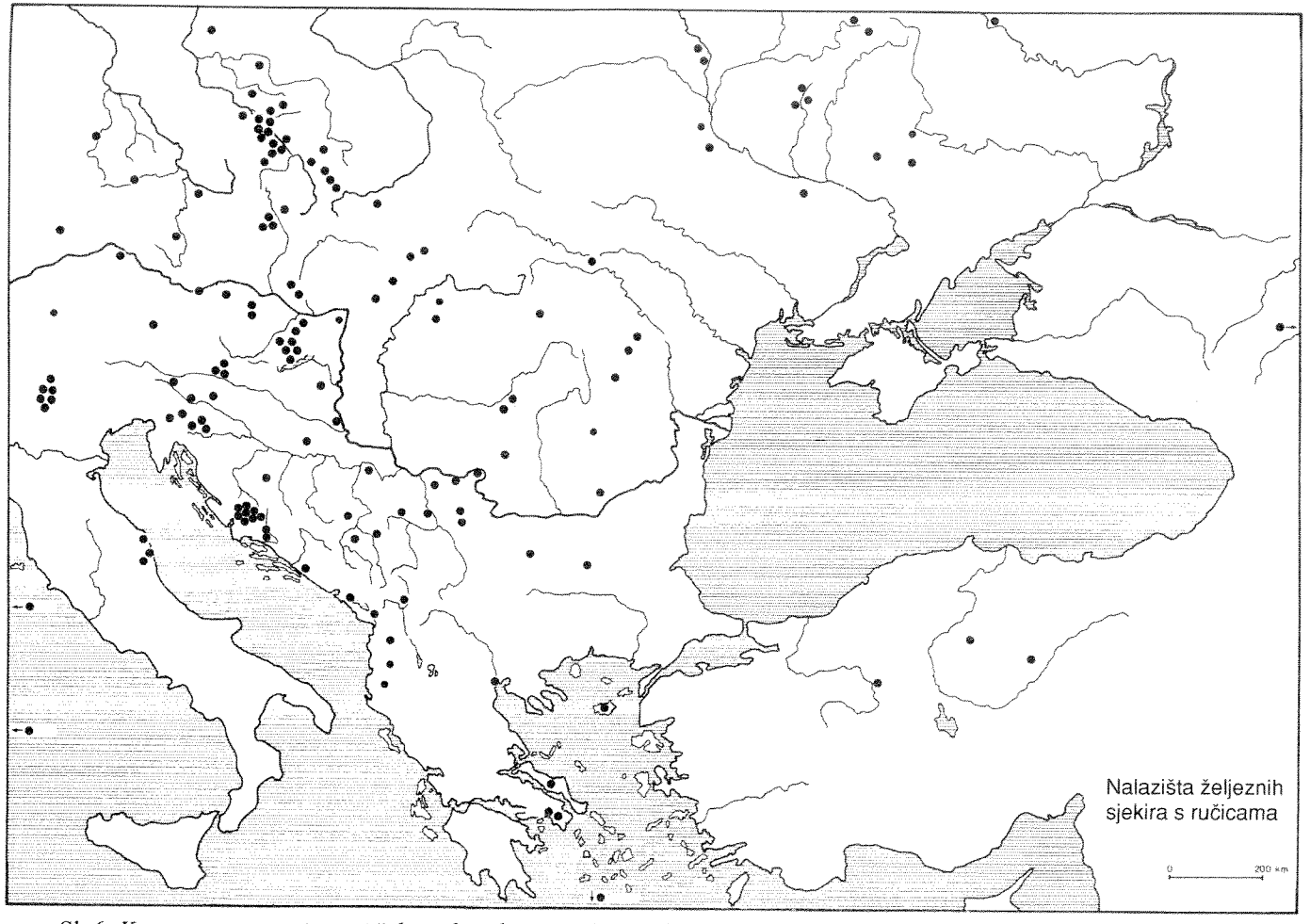

Sl. 6. *Karta rasprostranjenosti željeznih sjekira s ručicama* (prema A. Wesse), *dopunjena novim nalazima iz Dalmacije*

Tabla 1.

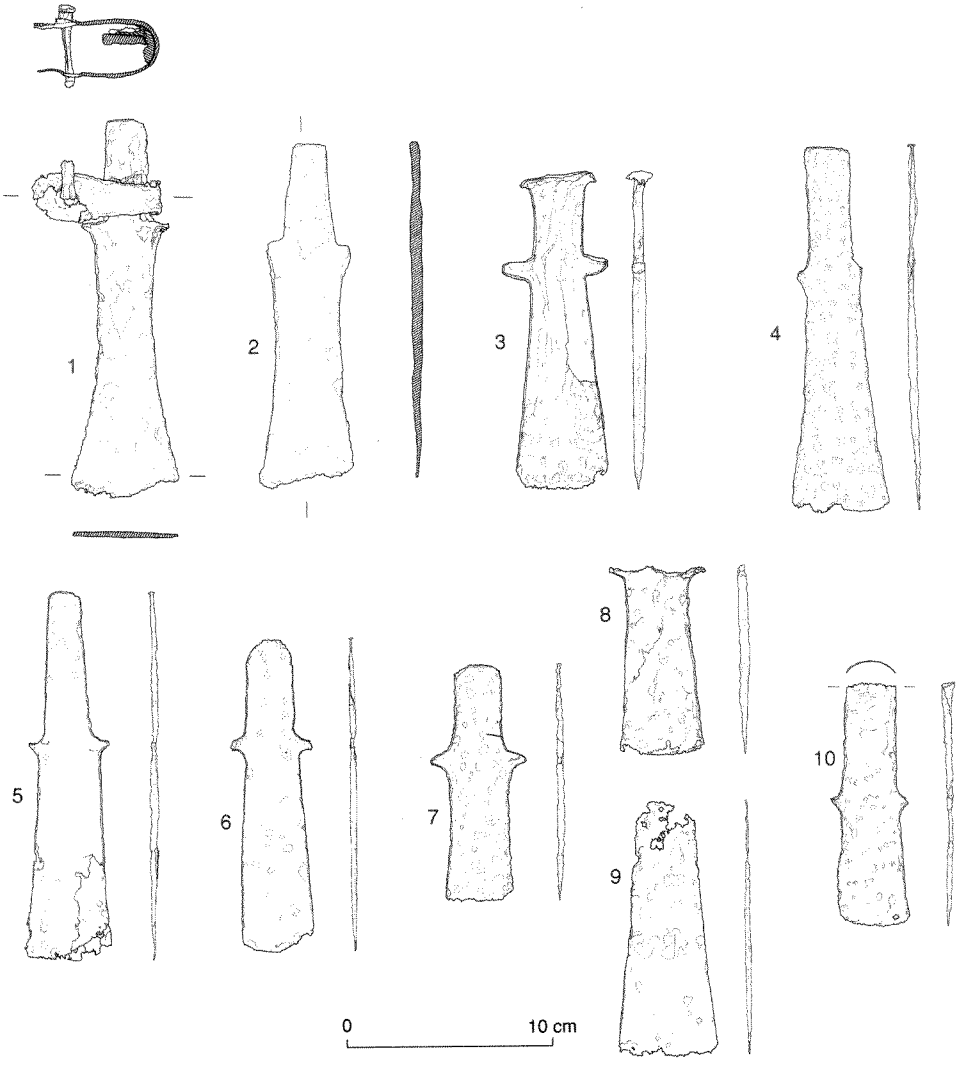

Sjekire s ručicama iz Dalmacije
(1. Mali Drinić kod Trilja, 2. Dugiš kod Otoka, 3-10. nepoznata nalazišta)

Tabla 2-A.

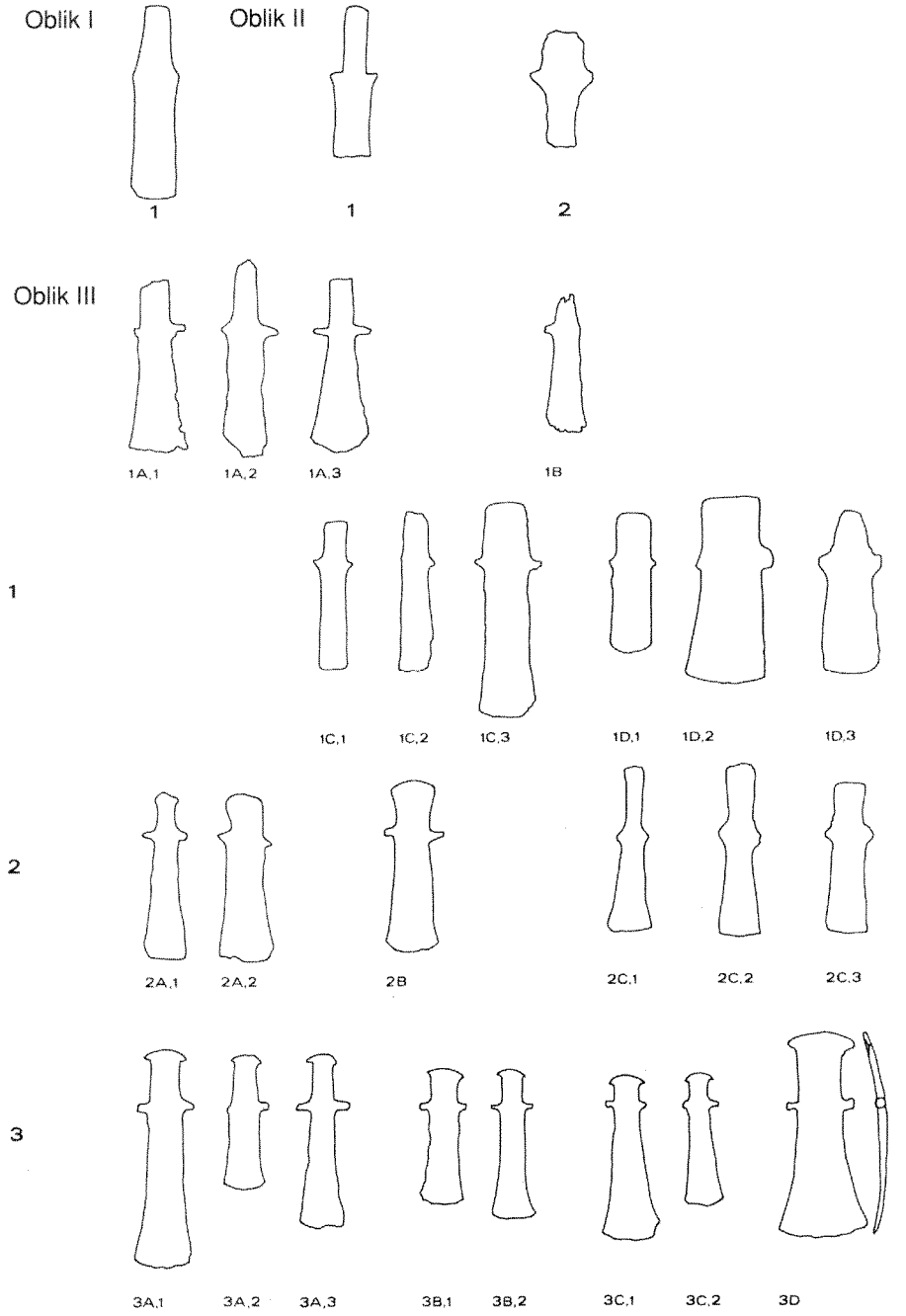

Tipološka i kronološka podjela željeznih sjekira s ručicama: A. *tipološka* (prema A. Wesse)

Tabla 2-B.

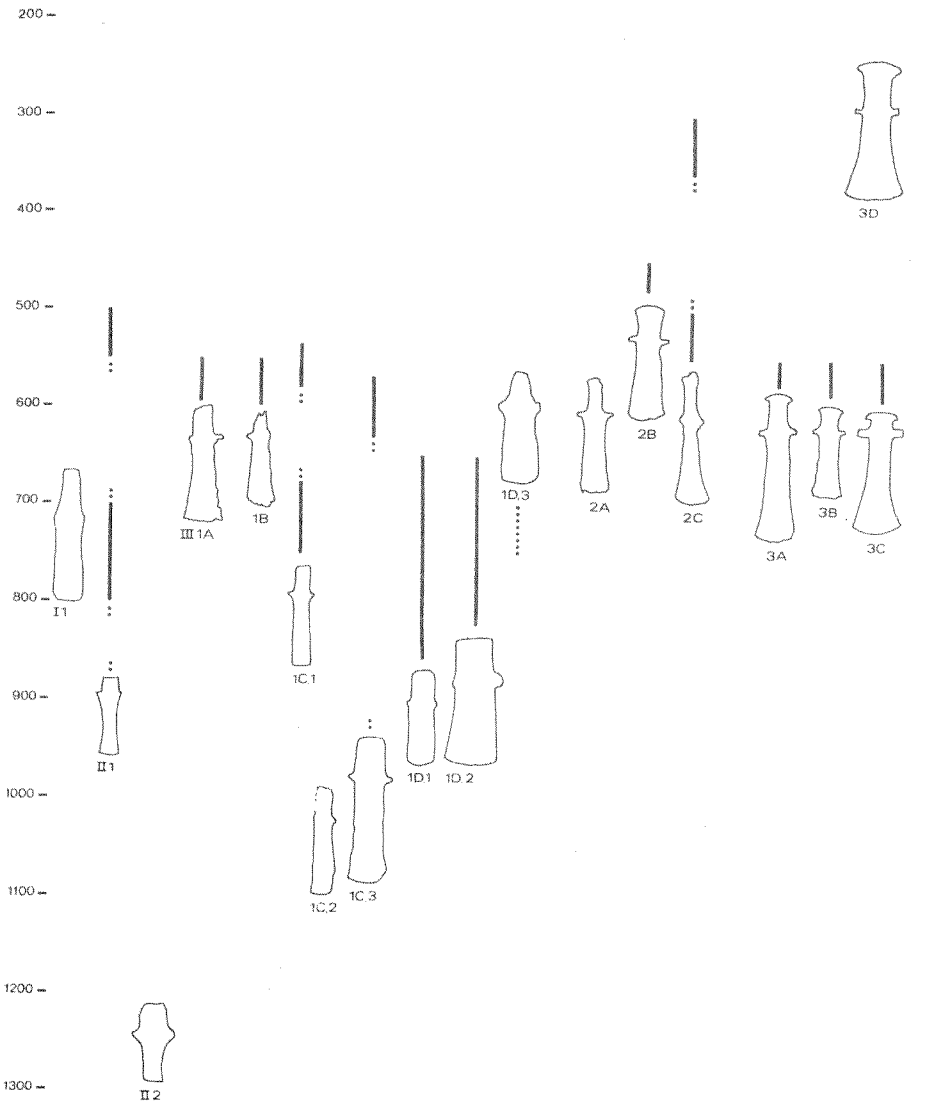

Tipološka i kronološka podjela željeznih sjekira s ručicama:
B. *kronološka podjela* (prema A. Wesse)

Slučajni nalazi prahistorijskog oružja iz Bihaćkog polja

Branka Raunig
Bihać

Prikazani su objekti (uglavnom koplja i šuplje sjekire) slučajno nađeni u selima Čavkići i Kostela, te u rijeci Klokot osamdesetih godina i poklonjeni današnjem Muzeju Unsko-sanskog kantona. Za svaki objekt, prema mogućnostima, određena je hronološka pozicija unutar kasnog bronzanog i željeznog doba, a predložena su i rješenja nekih drugih pitanja.

Na prostoru srednjeg toka rijeke Une kod Bihaća do sada otkriveno prahistorijsko oružje iz posljednjeg milenija prije naše ere relativno je malobrojno i svodi se na slučajne nalaze iz Kostela[1] i samo iz nekoliko grobova koji potječu iz posljednjeg vijeka stare i prvog vijeka naše ere.[2] Spomenuti grobovi otkriveni su na nekropolama Jezerine u Pritoci, u Ribiću i na Crkvini u Golubiću, gdje su u poslednjem mileniju prije naše ere pripadnici plemena Japoda sahranjivali svoje mrtve. Niti u jednom starijem grobu nije nađeno oružje, što je, kako se pretpostavlja, posljedica kultne zabrane stavljanja oružja u grobove.[3] Uslijed toga, poznavanje japodskog naoružanja i načina borbe ograničeno je na spomenuto realno oružje, poznate likovne predstave na sepulkralnim objektima od kamena a rijetko na onim od metala,[4] kao i na kalupe za livenje nekih tipova oružja.[5] Tako svaki novi nalaz oružja upotpunjuje poznavanje naoružanja i bojne tehnike prahistorijskih stanovnika ovog područja.

Ovdje će biti prikazano oružje slučajno otkriveno na tri lokaliteta sa šireg područja: u selu Čavkići, na desnoj obali Une u Kostelu i u rijeci Klokot.

---

[1] Raunig, 1962,51-69; ista,1968/69, 23-26.

[2] Marić 1968,31, 34, 37, 46, 51; Raunig, 1968, 88, T.III, 8.

[3] Marić 1968, 52.

[4] Raunig, 1972, 33-34; ista, Umjetnost i religija..; Marić 1968, 21- 22,T.II, 36; III, 23.

[5] Radimský,1897, 47, T.XXI, Abb. 65.

Sjekira iz Čavkića

Bronzana sjekira-kelt nađena je prilikom kopanja bunara ispod kuće Šerifa Mujadžića u selu Čavkići, a Regionalnom muzeju Pounja (sada Muzej Unsko-sanskog kantona) poklonio je Arsen Mujadžić u julu 1984. godine. O mjestu nalaza ne može se ništa posebno reći, jer površinski nisu zapaženi nikakvi tragovi koji bi upućivali na vrstu lokaliteta, a kako je sam bunar bio već ozidan, nije bilo moguće utvrditi ni sastav sloja u kome je sjekira nađena, niti je nalazač bio siguran za tačnu dubinu (misli da je sjekira ležala između 1,6 - 1,8 m), tako da preostaju jedino tipološke karakteristike. Radi se o većoj bronzanoj, šupljoj sjekiri-keltu bez ušice (T.I.1), malo proširenog sječiva, ovalnog otvora sa zadebljanjem ispod otvora; s obje strane identičan plastični ukras: horizontalna linija, ispod nje horizontalni niz od 5 malih kružnih ispupčenja, ispod toga dvostruke plastične linije dijelom horizontalne koje se u sredini ukoso spuštaju niz tijelo kelta stvarajući tzv. "V" ornament. Sjekira je pokrivena plemenitom patinom koja je mjestimice oštećena; duž. 17 cm, šir. sječiva 5cm, otvor 3,3 × 4cm. Po specifično oblikovanom "V" ornamentu najsličnija je jedna od bronzanih šupljih sjekira iz ostave u Bizovcu kod Osijeka,[6] a razlikuju se po tome što Bizovački primjerak ima trostruki "V" motiv i ušicu, ali nema niz kružnih ispupčenja iznad ornamenta. Ostavu iz Bizovca K.Vinski Gasparini ubraja u svoju fazu II, od kraja Br D i Ha A1 perioda (1230-1100.g.pr.n.e.),[7] te u nedostatku bilo kakvih drugih oslonaca za datiranje i sjekiru iz Čavkića okvirno opredjeljujem približno u isto vrijeme. Prema sadašnjim saznanjima najstariji japodski objekti na srednjem toku rijeke Une ne mogu se datirati ranije od IX v. pr.n.e., pa izgleda da se sjekira iz Čavkića ne bi smjela pripisati direktno ovoj plemenskoj zajednici, već prije nekom protojapodskom stanovništvu na ovom prostoru.

Nalaz iz desne obale Une u Kostelu

U naselju Kostela, u kanjonu Une, desetak kilometara nizvodno od Bihaća, uslijed postojanja manjeg ostrva i snažnih naslaga sedre (debljine preko 6 m), rijeka se dijeli na dva rukavca: lijevi čiji tok pokreće hidroelektranu "Slapovi na Uni" i desni sa nešto manje vode. U desnom rukavcu, neposredno ispod betonske brane izgrađene za potrebe elektrane, nalazi se nekoliko sedrenih gromada preko kojih se, u vrijeme visokog vodostaja, prelijeva znatna vodena masa stvarajući slap visine 5 - 6m, koja ponekad ruši obalu. Arheološki objekti su nađeni uz desnu obalu ovog rukavca, cca 10m nizvodno od spomenutog

[6] Vinski- Gasparini, 1973, T. 36/14.

[7] Isto, 126 i uporedna hronološka tabela.

slapa, a mjesto nalaza je bilo udaljeno oko 6m od ivice vode. Tu se, poslije poplave u decembru 1982.godine, odronilo nekoliko metara obale koja je ovdje visoka 5 - 7 m. Prema izjavi nalazača Hajrudina Merdanića, unutar odrona nalazili su se ovi i drugi slični objekti među kojima je navodno bilo i ulomaka keramike. Brat nalazača je većinu nađenih predmeta pobacao u Unu, dok je H. Merdanić (u januaru 1983.g.) pokupio šest objekata koje je, kasnije, predao Regionalnom muzeju Pounja u Bihaću. Ekipa Muzeja pod vođstvom autora, naknadno je pregledala mjesto nalaza i konstatovala da se obala na ovom prostoru sastoji pretežno od sedrenih naslaga izmiješanih sa nešto zemlje. Prema izjavi nalazača, u međuvremenu je došlo do ponovnog odronjavanja, pa je dio obale gdje su objekti nađeni, pokriven sa desetak kubika odronjenog materijala, te nije bilo moguće detaljnije pregledati prostor gdje su nalazi sakupljeni, niti odrediti karakter lokaliteta (depo, grob, naseobinski kulturni sloj itd ?).[8]

Nalaz iz Kostela se sastoji od šest objekata: tri su izrađena od željeza i drveta, dva samo od željeza i jedan od kosti:

1) Dio željezne šuplje sjekire-kelta (nedostaje približno polovina sa sječivom) sa dijelom drvene drške. Sačuvana duž. 8cm, pr. otvora 4,2 × 4,8cm; horizontalni dio drške: dužina 15 šir. 4 deb. 3,7cm; vertikalni dio: dužina 14 pr. 2,4cm (T. I, 2).
2) Željezno koplje sa dijelom drvene drške. Koplje: sačuvana duž. 25 duž. lista 9,5 šir. lista 3,5cm, pr. usadnika 1,4 - 1,8cm; drška: sačuvana duž. 24 izvan usadnika 12,5, pr. 2,1cm (T. I, 3).
3) Usadnik željeznog koplja sa dijelom drvene drške. Usadnik: sačuvana duž. 9,8 pr. 2cm; drška: sačuvana duž. 16 pr. 0,7-2,1cm (T. I, 4).
4) Blago zakrivljeno, široko "lepezasto" sječivo. Sačuvana duž. 12, šir. sječiva 7,8cm; uski kraj 0,7 × 0,7cm (T. I, 5).
5) Željezno dlijeto kvadratnog presjeka. Duž. 18,5, šir. oštrice 1,5cm (T. I, 6)
6) Ulomak životinjske kosti (femur?) obrađen kao drška nekog predmeta. Duž. 12,5 pr. 2,1 - 2,7cm (T. I, 7).

Željezni dijelovi prva tri objekta (T. I, 2-4) znatno su oštećeni i mjestimično "obrasli" većim i manjim grumenima sedre i krupnijim pijeskom izmiješanim sa željeznim oksidom, a izgleda da željeznog jezgra gotovo i nema. Na slijedeća dva željezna objekta (T. I, 5,6) oksidacija je znatno manje izražena, jezgro je dobro sačuvano, a naslage sedre i pijeska su minimalne. Različit kvalitet oksidacije, uz nedostatak podataka o poziciji svakog objekta, navode na razmišljanje o tome da tri prva objekta potječu s istog mjesta, odnosno da predstavljaju jedinstven nalaz (možda grob?), na što ukazuje i činjenica da su kod njih sačuvani drveni dijelovi, dok su se dlijeto i "lepezasto" sječivo mogli nalaziti na nešto drugačijoj poziciji unutar slojeva unske obale. Na određenu

[8] U jednom dijelu odronjene obale zapaženi su samo ostaci starog mlina: istrunule grede i oblice, željezne šine i ostaci podzida.

razliku ukazuje i namjena objekata, jer se kod prva tri radi o oružju, dok su ostala dva alatke kojima, vjerovatno, treba priključiti i koštanu dršku. Mada "lepezasto" sječivo (T. I, 5) na prvi pogled potsjeća na jedan tip sjekire kakva je nađena npr. u obližnjem Ribiću,[9] protiv opredjeljivanja ovog objekta kao ulomka sjekire govori, s jedne strane, blaga zakrivljenost (po čemu više podsjeća na motiku), a s druge, uski kraj kvadratnog presjeka na kome se kod sjekire nalazi otvor za nasađivanje, isuviše je tanak i slab (možda se završavao trnom za nasađivanje?), stoga pretpostavljam da bi se moglo raditi o nekom alatu za kopanje. Veoma slični alati, sa takvim produžetkom kvadratnog presjeka za učvršćivanje na dršku, poznati su iz Vinjeg vrha u Sloveniji.[10]

Među primjercima oružja zastupljeni su jedno čitavo i usadnik drugog koplja i ulomak šuplje sjekire. Sačuvani usadnik koplja (T. I, 4) ne pruža elemente za određivanje tipa, dok čitavo koplje (T. I, 3) pripada tipu ovalnog lista i srazmjerno dugog usadnika koji se produžava u zaobljeno rebro čiji je dio prema usadniku, izgleda bio šupalj (sada ispunjen željeznim oksidom). Po ukupnom obliku ovo koplje je blisko jednom bronzanom i nekim željeznim kopljima nađenim takođe u Kostelu, ali na lijevoj obali Une. Mada se slična koplja na različitim lokalitetima pojavljuju tokom dužeg perioda (od VII-IV v.pr.n.e.), primjerci iz Kostela datirani su u prvu polovinu VI v.pr.n.e.[11] S obzirom na neposrednu blizinu oba nalaza, približnom, možda nešto širem vremenskom rasponu mogao bi se pripisati i novonađeni primjerak sa desne obale Une.

Među objektima iz ovog nalaza posebno je interesantan ulomak sjekire-kelta, ne toliko zbog toga što je ovo prvi primjerak te vrste oružja od željeza nađen na japodskoj teritoriji, koliko zbog sačuvanog dijela drvene drške koja se sastoji od dva elementa: poprečnog i vertikalnog, odnosno drške (T. I, 2). Na jednom kraju poprečnog dijela nasađena je željezna sjekira, drugi kraj, približno kvadratnog presjeka, je zašiljen, dok je kroz nešto proširenu sredinu drveta probušen otvor u koji je utaknuta drška kružnog presjeka. Tako ovaj primjerak ilustrira tehnički jednostavno i funkcionalno rješenje za nasađivanje sjekira ovog tipa. Na sačuvanom ostatku sjekire nema tragova ušice za učvršćivanje ili ukrasa, a ivica otvora je potpuno ravna. Iz šireg susjedstva jedna željezna sjekira poznata je iz tumula III, grob 9 u Ilijaku na Glasincu, datirana u fazu IV b,[12] zatim dva primjerka iz Donje Doline kod Bosanske Gradiške, od kojih je stariji, datiran u VII v. pr. n.e.,[13] sličan primjerku iz Kostela. Na

[9] Marić 1968, T.IX, 6.

[10] Stare, 1973, 42 (930-931, .521, 12.

[11] Raunig, 1962,54-55, T. I, 7; II, 1, 2, 4.

[12] Benac/Čović 1957, 38-39, T. XVII, 27.

[13] Marić 1964, 33, 45 T. VI, 29; XVII, 27.

istočnoalpskom prostoru (u Sloveniji) veoma su brojne željezne sjekire na raznim lokalitetima, gdje su srazmjerno dugo u upotrebi.[14] Starije primjerke, datirane uglavnom u VI v. pr.n.e. po F.Staré-u, karakterizira ravna ivica otvora za nasađivanje, kakva je i na primjerku iz Kostela, dok mlađi imaju uglavnom ovalno izrezan otvor i malu ušicu.[15] Čini se, da bi za sjekiru iz Kostela takođe odgovaralo datiranje u VI v. pr .n. e., posebno s obzirom na predloženo datiranje koplja s kojim je nađena. Otvoreno je pitanje kome pripada ukupni nalaz, a posebno oružje iz desne obale Une u Kostelu? Naime, već za prvi nalaz oružja s lijeve obale Une u Kostelu pretpostavila sam da bi mogao pripadati Japodima,[16] pa i za ovaj nalaz smatram da spada u japodsku zaostavštinu.

Svojevremeno sam pretpostavila da se u antičko doba u Kostelu nalazio prelaz preko Une koji je štitilo utvrđenje po kome je ovo naselje dobilo ime.[17] Kako su često antički putevi išli trasama starijih, prahistorijskih prolaza, možda se smije razmišljati o tome da se i u toku željeznog doba približno na istom prostoru nalazio jedan od važnijih prelaza preko rijeke. Ukoliko je ovakva pretpostavka ispravna, onda nalazi oružja, možda, ukazuju na to da su oko prelaza vođene borbe u toku VI v. pr. n. e. Nema nikakvog oslonca za određivanje da li se moglo raditi o unutarnjim japodskim sukobima ili prodoru neke druge plemenske zajednice.

Prije izgradnje hidroelektrane "Slapovi na Uni" u Kostelu, u rječnom koritu nalazilo se nakoliko nižih kaskada od sedre,[18] kakve na Uni omogućavaju prelaz, naročito pri niskom vodostaju. Naravno, ne može se tvrditi da je slična konfiguracija rječnog korita postojala i tokom željeznog doba, posebno uslijed toga što mjerenja starosti sedre nisu izvršena za uzorke sedre u Kostelu. Metodom C 14 određena je starost jednog uzorka kod sela Suvaja na 2940 ± 120 godina,[19] dakle, upravo u vrijeme oko početka starijeg željeznog doba. Međutim, prilikom arheoloških iskopavanja na otokama u Ripču konstatovano je da na toj mikrolokaciji u toku starijeg željeznog doba nije bilo taloženja sedre.[20] Kako su za nastanak sedre uopšte potrebni brojni uslovi,[21] trebalo bi izvršiti mjerenja u samom Kostelu, na osnovu čega bi se sa više sigurnosti moglo raspravljati o eventualnom prelazu preko Une.

---

[14] Kromer, 1959, T. 8/4; 10/8; 13/5; 27/8; 30/1, 10; 36/6; 40/8; 42/6; Stare, 1973, T. 9/1; 11/1-2; 58/12- 13;up. i T. 68; Dular, 1978, 13, T.XVII, 6-7, 10-12.

[15] Staré, 1954, 33, 124-136, sl, 18.

[16] Raunig, 1962, 57.

[17] Raunig, 1978, 107.

[18] Spahić, 2000, 16; Merdanić, 2000, 37 i fotos na str.89.

[19] Horvatinčić, 2000, 28.

[20] Raunig, 2000, 139-142.

[21] Spahić, 2000, 17-18.

Nalazi željeznih kopalja iz Klokota

Rijeka Klokot izvire ispod istočnog podnožja Plješivice u Bihaćkom polju i poslije kratkog toka od cca 15 km uliva se u Unu kao lijeva pritoka. Sedam vrhova kopalja ne predstavljaju jedinstven nalaz, već je svaki primjerak ronilac Jozo Knežević izronio pojedinačno na dijelu toka Klokota dužine cca 2 km, počev od Pecikovića Glavice[22] do oko 100m nizvodno od klokotskog mosta na putu Bihać -Izačić, u vrijeme od 1986-88.g.[23] Za tri koplja (br. 4, 6, 7), u vrijeme predaje dijela kopalja Regionalnom muzeju Pounja, nalazač više nije posjedovao tačne podatke o mjestu nalaza, dok za ostala takvi podaci postoje. Nađeni su slijedeći primjerci:

1) Dugo koplje sa rebrom trapezoidnog presjeka, kraćeg usadnika, sa jednom, zakovicom; ukupna duž. 39cm; list: duž. 29,5, šir. 5,2cm; šir. rebra 0,9cm; promjer usadnika gore 1,1 × 1,3, dolje 2,2cm. Nađeno 08. 06. 1987.g., na "brodu" (uređeni prilaz rijeci) ispod Pecikovića Glavice, na dubini od cca 6m, udaljeno isto toliko od lijeve obale (T.II, 1).
2) Dugo koplje sa rebrom trougaonog presjeka, kraćeg usadnika; ukupna duž. 38,5cm; list: duž. 29, sačuvana šir. 4cm; promjer usadnika 1,9 - 2,5cm. Izronjeno 05. 09. 1986.g., na cca 100m nizovdno od mosta na Klokotu, na dubini od cca 4m, udaljeno 3 - 4m od desne obale (T. II, 2).
3) Dugo koplje glatkog lista, kraćeg usadnika; ukupna duž. 35,5cm; list: duž. 24, šir. 3,1cm; promjer usadnika 1,2 - 1,8cm. Izvađeno 10. 07. 1987. g. sa dna od sive gline, na prostoru Garevice, cca 300m uzvodno od klokotskog mosta, na udaljenosti od 4 - 5m od desne obale (T. II, 3).
4) Dugo koplje glatkog lista, nedostaje dio usadnika; ukupna duž. 33,5cm; list: duž. 26, šir. 3,8cm; sačuvani promjer usadnika 1,6 - 2,1cm; usadnik je ukrašen s 12 uzdužnih žljebova (slično kanelurama), između kojih ostaje 12 rebara nejednake širine od 0,2 - 0,4cm; iz Klokota, bez tačnih podataka o mjestu nalaza (T. II, 4).
5) Dugo koplje glatkog lista, kraćeg usadnika; ukupna duž. 33,5cm; list: duž. 22,5, šir. 4,6cm; promjer usadnika gore 1,4 × 1,9, dolje 2,9cm; otvor zakovice pr. 1,1 × 0,4cm; izronjeno 22. 07. 1988.g., cca 200 - 300m nizvodno od "broda" ispod Pecikovića Glavice sa dna od žućkaste gline miješane sa pijeskom (T.II, 5).
6) Duže koplje deltoidnog presjeka lista, dužeg usadnika; ukupna duž. 30cm; list: duž. 14,5, šir. 5cm; promjer usadnika od 1,6, do 3,3cm; bez tačnih podataka o m,jestu nalaza (T. II, 5).

---

[22] Raunig, 1988, 24.

[23] Primjerke na T. II, 1, 3 4 i 6 Jozo Knežević je poklonio tadašnjem Regionalnom muzeju Pounja u Bihaću (sada Muzej Unsko-sanskog kantona), a one na T. II, 2, 5 i 7 zadržao je za sopstvenu zbirku.

7) Kraće koplje deltoidnog presjeka lista, dužeg usadnika; ukupna duž. 24cm; list: duž. 13,5 šir. 4,6cm; promjer usadnika od 1,8 × 2,3 do 3,8cm; bez podataka o lolakciji u koritu rijeke (T. II,7).

Unutar usadnika nekih kopalja (T.II, 2, 4, 6, možda i 1) sačuvani su mali ostaci drvene drške, a kod dva koplja (T. II, 3, 5) usadnik je ispunjen željeznim oksidom. Koplja su više ili manje oštećena oksidacijom, ali je, kako izgleda, kod svih primjeraka sačuvano i željezno jezgro. U tipološkom pogledu koplja se međusobno znatno razlikuju, osim primjeraka na T. II, 6 i 7 koji pripadaju istom tipu. Na osnovu karakteristika kao što su trapezoidno rebro, dva mala zaliska na prelazu usadnika u list, poprečnim urezima na početku rebra i urezanoj liniji na ivici otvora usadnika, koplje na T. II, 1, pripada teritorijalno široko rasprostranjenom tipu kopalja datiranih uglavnom u VI, a ponekad i u V v. pr. n. e.[24] Slična je situacija i za koplje trougaonog presjeka rebra (T.II, 2), jer se koplja ovog tipa često javljaju u nalazima zajedno sa prethodnim.[25] Teritorijalno najbliži nalaz oba tipa potječe sa lijeve obale Une u Kostelu, gdje su uz ostalo oružje, nađena tri koplja trapezoidnog presjeka rebra, od kojih jedno sa tri urezane linije uz ivicu otvora usadnika, kao i tri primjerka kopalja s trougaonim presjekom rebra. Kompletan nalaz oružja sa lijeve obale u Kostelu datiran je na početak VI v. pr. n. e.,[26] pa bi se i oba navedena koplja (sa trapezoidnim i trougaonim presjekom rebra) iz Klokota mogla okvirno datirati u VI v. pr. n. e. Za tri slijedeća koplja (T. II, 3 - 5) manje-više glatkog lista (blago deltoidnog presjeka) dobre analogije nalaze se u Donjoj Dolini kod Bosanske Gradiške, gdje su slični primjerci datirani u faze IIc i IIIa (u vrijeme od 500 - 300. g. pr. n. e.),[27] mada su neka koplja datirana i u I v. pr. n. e.[28] Među ovim kopljima primjerak na T. II, 4 po žljebovima duž usadnika podsjeća na koplja sa trougaonim presjekom rebra i kanelurama duž usadnika iz Donje Doline, Sanskog Mosta i Ošanića, datiranim od kraja V do početka III v. pr. n. e.,[29] tako da i taj element, na izvjestan način, potvrđuje predloženu, nešto širu dataciju. Poslednja dva koplja iz ove serije (T. II, 6, 7) razlikuju se od prethodnih dužim, dosta širokim usadnikom i kraćim listom izrazito deltoidnog oblika i presjeka. Četiri vrlo slična koplja potječu iz "groba 303" u Ribiću datiranog u vrijeme od 110 - 35. g. pr. n. e. Za lokaciju na nekropoli u Ribiću, obilježenu kao "grob 303" (gdje je nađeno 12 vrhova kopalja i 2 sjekire), smatra se da zapravo nije grob i da: "Već sama pojava velike količine

---

[24] Fiala, 1896, 245, 269 sl. 82, 156; isti, 1893, 522, T. VII,1; Marić 1964, 36, T.VII, 4; Xi, 1, 3, 5; Marijan, 1985/86, 29, T. I, 1; Marić 1977, 46, T.XXVII, 2; Stare, 1973, 23, T. 2/1; Schmid, 1910 (1911), 90-110, sl. 18-19.

[25] Marić 1962, 64-65, 71, T. I, 1-3.

[26] Raunig, 1962, 54, 56, T. I, 4-6; II, 5-7.

[27] Marić 1964, 40, 44, T. XV, 23, 25; XXVII, 24.

[28] Marić 1962, 65, 71, T. I, 4-6.

[29] Fiala, 1899, 82, 108, sl. 77, 172; Marić 1964, 40, 44, T.XV, 15; XVII, 24; isti, 1977, 46, T, XXVII, 6.

oružja ovdje predstavlja strani elemenat.", pa se insinuira mogućnost da ovaj nalaz "... predstavlja kenotaf stranog ratnika,..."[30] Koplja sličnog oblika brojno su zastupljena srazmjerno daleko na jugu u grobovima nekropole Vele Ledine u Gostilju (Crna Gora) datirane u od sredine III do kraja II v. pr. n. e.,[31] a dva primjerka potječu iz Ošanića.[32] Nešto manji primjerci sličnih kopalja nalaze se u keltskom naoružanju, gdje su datirani u II i I v. pr. n. e.[33] U nedostatku bilo kakvog relevantnog oslonca, koplja iz Klokota ovog tipa moraju se datirati u širi vremenski raspon od sredine III do kraja I v. pr. n. e. Kako spomenute analogije potječu iz srazmjerno udaljenih lokaliteta, osim primjeraka iz Ribića, može se pretpostaviti da koplja na T. II, 6, 7, potječu iz domaće proizvodnje. Kada sam svojevremeno raspravljala o nalazu oružja s lijeve obale Une u Kostelu pretpostavila sam da primjerci trapezoidnog presjeka rebra potječu iz radionica u Sanskom Mostu ili Donjoj Dolini,[34] što se može prihvatiti i za primjerak iz Klokota, dok za ostale primjerke pitanje provenijencije za sada mora ostati otvoreno. No, bez obzira na to gdje su koplja izrađena, svakako ih treba ubrojiti među primjerke japodskog ofanzivnog oružja, uslijed toga što rijeka Klokot čitavim tokom teče kroz Bihaćko polje koje je u poslednjem mileniju prije naše ere pripadalo Japodima. Međutim, otvoreno je pitanje kojom prilikom i iz kojih uzroka su koplja dospjela na dno rijeke? S obzirom na to da nema nikakvog oslonca za pretpostavku o borbama sa nekom od susjednih plemenskih zajednica, možda bi se smjelo razmišljati o manjim međurodovskim sukobima na lokalnom nivou u različitim vremenskim periodima. Rijeka Klokot, od izvora ispod planine Plješivice, teče kao ravničarska rijeka sa brojnim meandrima, te je moguće da, pri većoj količini vode u poplavama, mijenja i pomjera svoje obale. Kako se može pretpostaviti da je rijeka predstavljala granicu zemljišnih posjeda naselja na lijevoj i desnoj obali, te su promjene obalnog prostora mogle izazivati lokalne sukobe zbog vlasništva nad zemljom. Da ovakva pretpostavka može imati realnu osnovu, na izvjestan način potvrđuje scena prikazana na užem kraju jedne japodske, trapezoidne, pojasne pločice nađene u Prozoru (Lika, Hrvatska),[35] gdje su, na čamcima, prikazana dva sukobljena ratnika sa šljemom, okruglim štitom i kopljem. Uz navedenu pretpostavku, sa znatnim oprezom, a s obzirom na izvjestan vremenski kontinuitet u kome su koplja dospijevala u rijeku, mogla bi se postaviti i hipoteza da ovi nalazi ne predstavljaju tragove sukoba, već da su koplja namjerno bačena u vodu, kao žrtva posvećena nekom rječnom božanstvu. Takvo božanstvo u religiji Japoda bilo je Bindus, u rimsko doba izjednačen s Neptunom, čije se svetilište na

---

30 Marić 1968, 31, 46-47, T. IX, 8-10, 13, posebno koplje na T, IX, 12.

31 Bazler, 1969, 7, T. I, 2/1; II, 9/6; III, 12/4, 14/3; IV, 19/4; VI, 16/3 i dalje.

32 Marić 1973, T. XV, 1; isti, 1977, 47, T.XXVIII, 8.

33 Todorović 1968, 71, T, XXXI, 7; XXXIII, 11, 12.

34 Raunig, 1962, 56.

35 Ljubić, 1889, 136, T.XXV, 1; Kossak, 1991, 158, Abb. 2/4; Raunig, 2000, 96, T. IV, 2.

otvorenom nalazilo takođe u Bihaćkom polju, kod izvora potoka Privilica.[36] Pokazala sam na drugom mjestu,[37] da je Bindus zauzimao vrlo istaknut položaj unutar japodskog panteona (možda čak vrhovnog muškog božanstva), da je u starijim periodima po osobinama i funkcijama koje su mu pripisivane, bliži grčkom Posejdonu i da tragovi poštivanja ovog božanstva kod Japoda sežu duboko u starije željezno doba. Stoga ima izvjesne osnove razmišljanje, da su japodski ratnici, iz različitih razloga i u različito vrijeme, pojedine primjerke svoga oružja mogli žrtvovati ovom božanstvu bacanjem u rijeku Klokot, kao što su, kasnije u rimsko doba, njihovi princepsi i prepoziti žrtvovali koze i goveda[38] i postavljali kamene žrtvenike istom bogu uz izvor Privilice. Ipak, u nedostatku sigurnijih elemenata koji bi potvrđili pretpostavku o lokalnim sukobima, odnosno o žrtvovanju oružja, ovakva razmišljanja ostaju na nivou hipoteza.

Relani nalazi oružja, uključujući i ovdje prikazane primjerke, koji se mogu pripisati japodskoj zajednici na srednjem toku rijeke Une, obuhvataju: 35 vrhova kopalja od željeza i 3 od bronze, a iz Ripča potječu i kalupi za livenje malih bronzanih kopalja.[39] Slijedi bronzani dvorezni bodež mošunjskog tipa iz Kostela,[40] a iz najmlađih japodskih grobova u Pounju potječe desetak željeznih jednoreznih bodeža.[41] Željezni mačevi su zastupljeni sa manje primjeraka: dva jednorezna iz Kostela (oko 600.g. pr. n. e.),[42] zatim takođe jednorezni iz groba 12 u Ribiću (35.g.pr.n.e. - 10/20.g.n.e.) i drugi iz groba 17 datiran u isto vrijeme koji se, s obzirom na duž. od 40cm, može uvrstiti i među kratke mačeve ili među duže bodeže.[43] U oružje svakako treba uvrstiti i ovdje prikazane obje šuplje sjekire, mada su one svakako služile i kao oruđe.

Od defanzivnog oružja do sada su nađena dva primjerka šljemova : jedan negovskog tipa (V-IV v.pr.n.e.) sa gradine Čungar u selu Osredak kod Cazina[44] i drugi, italo-keltskog tipa (III-II v.), sa Vrankamena kod Bosanske Krupe.[45] Možda među defanzivno oružje treba uvrstiti i duge narukvice od spiralno smotane žice koje su, vjerovatno štitile podlaktice ratnika, kakve su nađene u grobu 70 na Crkvini u Golubiću.[46] To bi bio ukratko pregled realnog oružja nađenog na japodskoj prostoru oko srednjeg toka Une.

---

36 Pač, 1896, 113-124.

37 Raunig, Umjetnost i religija...

38 Pač, 1898, 336.

39 Radimský, 1897, 47, XXI, 65.

40 Raunig, 1969, 23-26.

41 Marić 1968, 34, Tabela VI, 220b; VII, 264; T. XI, 20; Raunig, 1968, 88, T. III, 8.

42 Raunig, 1962, 55-56, T.III, 3-4.

43 Marić 1968, 34, T. X, 14, 27.

44 Fiala, 1894, 683-687.

45 Truhelka, 1894, 491-494.

46 Raunig, 1968, 92. T. IV, 36, 37.

Uz realno, oružje se na srednjem toku Une pojavljuje i na figuralnim predstavama, većinom na sepulkralnim kamenim objektima i samo u dva puta na predmetima od bronze koji su nađni na nekropoli Jezerine u selu Pritoka.[47] Četiri vrha kopalja ili strelica iskovana su na bronzanoj oblozi pincete nađene u grobu 117 i ona su u simboličnom smislu mogla imati apotropejsko (zaštitno) značenje. Na bronzanoj pojasnoj pločici iz groba 36b, na proboj je izrađena figura ratnika na čijoj je glavi prikazan šljem sa velikom perjanicom, vjerovatno dvogrebenastog tipa, s obzirom na sličnost sa šljemovima prikazanim na objektima od kamena. Čini se da ratnik u opuštenoj desnoj ruci drži neko oružje (sjekira, kijača?). Sudeći prema figuralnim predstavama na kamenu[48] oprema japodskog ratnika sastojala se od napadačkog i nešto raznovrsnijeg obrambenog naoružanja. Zastupljeno je pet vrsta oružja s ukupno 28 primjeraka: 8 dvogrebenastih šljemova, 5 štitova, 4 para knemida, 4 koplja i 7 mačeva. Oružje je prikazano u neposrednom odnosu sa ratnikom kome pripada, osim dva hoplitska štita koji su prikazani posebno na prednjim plohama ispusta velike urne iz Ribića. Osim hoplitskih, Japodi na srednjem toku Une su poznavali i, vjerovatno, upotrebljavali: okrugli štit s umbom i spinom i srazmjerno veliki ovalni štit, takođe s umbom i spinom. Likovni prikazi sve tri vrste štitova pojavljuju se većinom na objektima datiranim u VI i V v.pr.n.e., na osnovu čega se može zaključiti da su sve tri vrste upotrebljavane približno istovremeno. Tokom VI i V vijeka na kamenim objektima prikazane su i knemide, a na osnovu većeg broja predstava, opravdana je pretpostavka, da je ova vrsta obrambenog oružja predstavljala dio opreme barem istaknutijih japodskih ratnika. Od ofanzivnog oružja, koje je prikazano u nešto manjem broju u odnosu na defanzivno, figuralne predstave donose koplja i mačeve. Jedno je koplje prikazano u ruci ratnika, okrenuto vrhom na dolje, što, možda ukazuje na to da se prikazani ratnik nalazi u svijetu mrtvih. Od druga dva koplja prikazani su samo gornji dijelovi, jedno je na ramenu konjanika, a drugo kao da stoji samostalno sa vrhom, na gore ispred ratnika, mada je moguće i da ga ratnik drži desnom rukom, što zbog oštećenja kamena nije sasvim jasno. Vjerovatno je i na ulomku iz Ribića bilo prikazano koplje na ramenu konjanika, kao što je mislio D. Sergejevski, ali se na fotografiji zapaža samo donji dio drške, a kako je ova urna propala tokom II svjetskog rata nije moguće utvrditi da li je bilo tragova vrha. Sudeći po broju nađenih realnih primjeraka i po figuralnim predstavama, koplje je bilo veoma važna vrsta napadačkog oružja. Mač se pojavljuje samo na dva kamena objekta: na desnoj bočnoj strani velike urne iz Ribića, gdje mačeve nose dva konjanika i na ulomku iz Založja gdje se nalaze kod svih pet konjanika. Nejasno je da li se radi o jednoreznom ili dvoreznom maču, jer su, sudeći po zaobljenom vrhu, svi mačevi prikazani u

[47] Marić 1968, 21- 22, T.II, 36, III, 23.

[48] Sergejevski, 1950, T.I, 1-2; III, 1-2; VI, 1; VII, 1; IX, 1; Raunig, 1972, I, 1-4a, 5; II, 8-10a; III, 11a, 11e.

koricama. Defanzivno i ofanzivno oružje na figuralnim predstavama Japoda, kao i slučajno nađeni primjerci, uklapaju se u opšti repertoar oružja željeznog doba. S jedne strane pojavljuje se oružje koje je do Japoda moglo doći, vjerovatno importom, kopnenim putem sa sjeverozapada (dvogrebenasti šljemovi), a s druge strane primjerci koji, manje-više sigurno, dolaze s juga i jugoistoka (knemide). I okrugli štitovi vuku porijeklo iz Grčke i sa Bliskog istoka, ali su ove objekte u tolikoj mjeri prihvatili i drugi narodi, naročito balkanska i italska plemena, da predstavljaju opštu svojinu. Ovalni štitovi i okrugli hoplitski štitovi vjerovatno dolaze iz Etrurije. Jedino su neki tipovi kopalja pouzdano domaćeg porijekla. Za koplja to potvrđuju kalupi za livenje vrhova kopalja nađeni u Ripču. Može se konstatovati da je defanzivno oružje prikazano na figuralnim predstavama sastavljeno pretežno od stranih, uvezenih ili otetih primjeraka. Naravno, otvoreno je pitanje da li su Japoda zaista posjedovali baš sve vrste prikazanog oružja, ili su pojedini tipovi, kao ikonografski detalji, preuzeti zajedno s eventualnim uzorima figuralnih predstava. Ipak, izgleda vjerovatnije da su Japodi pretežan dio prikazanog oružja upotrebljavali, jer većina predstava pripada japodskom stvaralaštvu. Karakteristično je da prikazani japodski ratnici nose uvijek samo jedan komad napadačkog oružja: jedno koplje, jedan mač i ništa više. U isto vrijeme ratnici prikazani na predstavama situlske, etrurske, pa i grčke arhajske umjetnosti, većinom su naoružani sa dva, tri i više primjeraka različitog napadačkog oružja. Možda uzrok treba tražiti u nešto drugačijem načinu borbe japodskih ratnika, ili je manji broj prikazanog napadačkog oružja prouzrokovan činjenicom, da su ratnici prikazani u posebnoj svečanoj situaciji kao što je učešće u pogrebnom ritusu, pri čemu nije bilo neophodno puno ofanzivno naoružanje, što mi se čini vjerovatnijim. Zbog toga je upravo veoma interesanstan nalaz iz desne obale Une u Kostelu, gdje se pojavljuje kombinacija od 2 koplja i jedne sjekire (naravno uz pretpostvku da ta tri objekta predstavljaju cjelinu) što je karakteristično za starije željezno doba istočnoalpskog prostora, gdje je takvo naoružanje dokumentovano ne samo nalazima iz grobova, nego i brojnim predstavama ratnika na objektima situlske umjetnosti.

Razmatranje ovih predstava u smislu izvora podataka o naoružanju japodskih ratnika, ne stoji u suprotnosti sa njihovom interpretacijom u okviru religijskih i kultnih shvatanja, s obzirom na to da je na figuralnim predstavama najvjerovatnije prikazana realna oprema i naoružanje japodskih ratnika toga vremena. Kao što to, naročito u pogledu napadačkog oružja, potvrđuju nalazi realnog oružja, uključujući i ovdje prikazane primjerke.

Summary

Accidental finds elaborated are: a bronze hollow axe from the village of Cavkici, an iron hollow axe and spears with parts of wooden shafts, and probably a hoe, a chisel made of iron and a handle of bone, from the right bank of the Una River in the village of Kostela; and finally seven spearheads taken out from the Klokot river bed, all in the wider area of the Bihac Field. The bronze axe (T. I, 1) by its decoration has an analogy in the depot from Bizovac (Croatia), dated to the end of the B.A. and in Ha A1 period. The iron axe (T. I, 2) is similar to some specimens from Glasinac and Donja Dolina, as well as to older specimens from the eastern Alpine area dated to 6th century B. C. The better preserved spear (T. II, 3) responds to spears found earlier in Kostel, on the left bank of the Una River, dated approximately to 600 B. C. From the spearheads from Klokot, on the basis of the closest analogies, two of them (T. II, 1, 2) are dated to 6th century B. C., three (T. II, 3, 4, 5) to the period from 5th to 3rd cc B. C., while the last two (T. II, 6, 7) are designated to a rather broad time span from 3rd to the end of 1st cc B. C. The bronze axe is assigned to the Protoyapodic inhabitants of this area, while the rest of weapons belong to the armament of Yapods, who lived by the middle Una River during the last millennium B. C.

In the further text the hitherto known real finds of weapons are mentioned, as well as weapons shown on the well known objects of stone and bronze with figural decoration from the Yapodic rests from the 'knee' of the Una near Bihac.

Skraćenice

AL BH - Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, ed. Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine Sarajevo

GZM - Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu

GZM (A) NS - Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Herecegovine, Arheologija, Nova serija, Sarajevo

KinM - Katalogi in Monografije, Narodni muzej v Ljubljani, Ljubljana

WMBH - Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina, Wien

Literatura

1. **Basler Đ.** 1969, *Nekropola na Velim ledinama u Gostilju,* GZM NS XXIV (A), 5-107.

2. **Benac A. / Čović B.** 1957, *Glasinac. Dio II Željezno doba.* Sarajevo, Zemaljski muzej, 127 + Tbl. I-X.

3. **Dular J.** 1978, *Podzemelj.* Katalog najdb. KinM., 29 + Tbl. 43.

4. **Fiala F.** 1893, *Prilozi rimskoj arheologiji Hercegovine,* GZM V, 519- 523.

5. **Fiala F.** 1894, *O nekim nasutim gradinama u sjeverozapadnoj Bosni,* GZM VI, 683-689.

6. **Fiala F.** 1899, *Das Flachgräberfeld und dio prähistorische Ansiedlung in Sanskimost,* WMBH VI, 62-128.

7. **Horvatinčić N.** 2000, *Što je sedra i kako je zaštititi,* Naučna tribina: Sedra rijeke Une i Una bez sedre, Bihać, 19-30.

8. **Kromer K.** 1959, Brezje, *Arheološki katalogi Slovenije 2,* Ljubljana.

9. **Marijan B.** 1986, *Zajednička grobnica željeznog doba iz Vašarovina kod Livna,* GZM NS (A) 40-41/1985-1986, 23-38.

10. **Marić Z.** 1962, *Vir kod Posušja.* GZM NS (A), XVII, 63-72.

11. **Marić Z.** 1964, *Donja Dolina,* GZM NS (A) XIX, 5-82, T. I-XXV.

12. **Marić Z.** 1968, *Japodske nekropole u dolini Une,* GZM NS (A) XXIII, 5-79, TBL-I-XXV, Tabele I-VII

13. **Marić Z.** 1973, *Arheološka istraživanja na gradini u Ošanićima,* GZM NS (A) XXVII/XXVIII, 173-184.

14. **Marić Z.** 1977, *Arheološka istraživanja akropole ilirskog grada Daorsa na Ošanićima kod Stoca od 1967. do 1972. godine,* GZM NS (A) 31-32/1977, 5-50 + Tbl.37.

15. **Merdanić H.** 2000, *Sedrene tvorevine na rijeci Uni u naučnim radovima I.Matoničkina i Z. Pavletića, Naučna tribina: Sedra rijeke Une i Una bez sedre,* Bihać, 31-38.

16. **Patsch C.** 1896, *Japodi,* GZM VIII, 113-124.

17. **Patsch C.** 1898, *Japodi,* GZM X, 335-364.

18. **Raunig B.** 1962, *Oružje iz Kostela kod Bihaća,* Zbornik krajiških muzeja I, Banja Luka, 51-65, T.I-III

19. **Raunig B.** 1968, *Japodska nekropola na Crkvini u Golubiću,* GZM NS (A) XXIII, 81-98, T.I-VI.

20. **Raunig B.** 1968/1969, *Bodež mošunjskog tipa iz Kostela kod Bihaća,* Zbornik krajiških muzeja III, Banja Luka, 23-26.

21. **Raunig B.** 1972, *Japodski kameni sepulkralni i sakralni spomenici,* Starinar n.s. XXIII, Beograd, 23-51, Tbl.I-VIII

22. **Raunig B.** 1988, *Pecikovića glavica,* AL BH, tom 2, 24.

23. **Raunig B.** 2000, *Arheološki podaci o sedri na Uni,* Naučna tribina: Sedra rijeke Une i Una bez sedre, Bihać, 137-142.

24. **Raunig B.** 2000a, *Figuralno ukrašene trapezoidne pojasne pločice,* Motrišta 16, Mostar Lipanj, 92-100.

25. **Raunig B.**, *Umjetnost i religija prahistorijskih Japoda,* doktorska disertacija - nepublikovano.

26. **Radimský W.** 1897, *Die prähistorische Pfahlbau von Ripač bei Bihać,* WMBH V/1897, 29-77.

27. **Schmid W.** 1911, *Archälogischer Bericht aus Krain, Jahrbuch für Altertumskunde, vierter Bande 1910,* Wien, 90-110.

28. **Spahić M.** 2000, *Rijeka Una - potamološke karakteristike,* Naučna tribina: Sedra rijeke Une i Una bez sedre, Bihać, 9-18.

29. **Staré F.** 1954, *Prazgodovinske Vače,* Ljubljana.

30. **Stare V.** 1873, *Prazgodovina Šmarjete,* KinM 10, Ljubljana.

31. **Todorović J.** 1968, *Kelti u jugoistočnoj Evropi,* Dissertationes - Muzej grada Beograda, Beograd.

32. **Truhelka Ć.** 1894, *Broncani šljem od vrankamena kod Krupe,* GZM VI, 491-494.

Tabla 1.

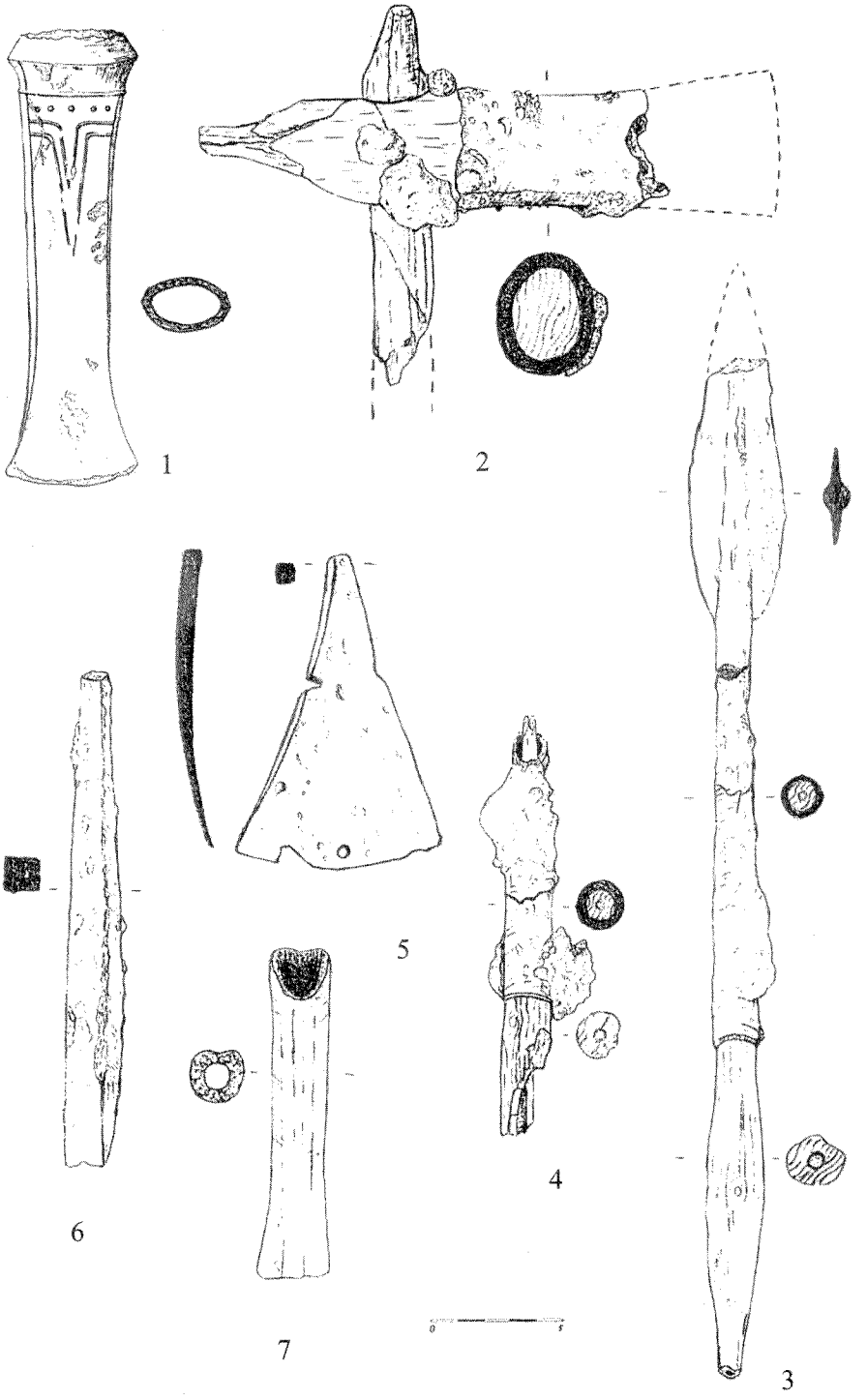

Tabla 2.

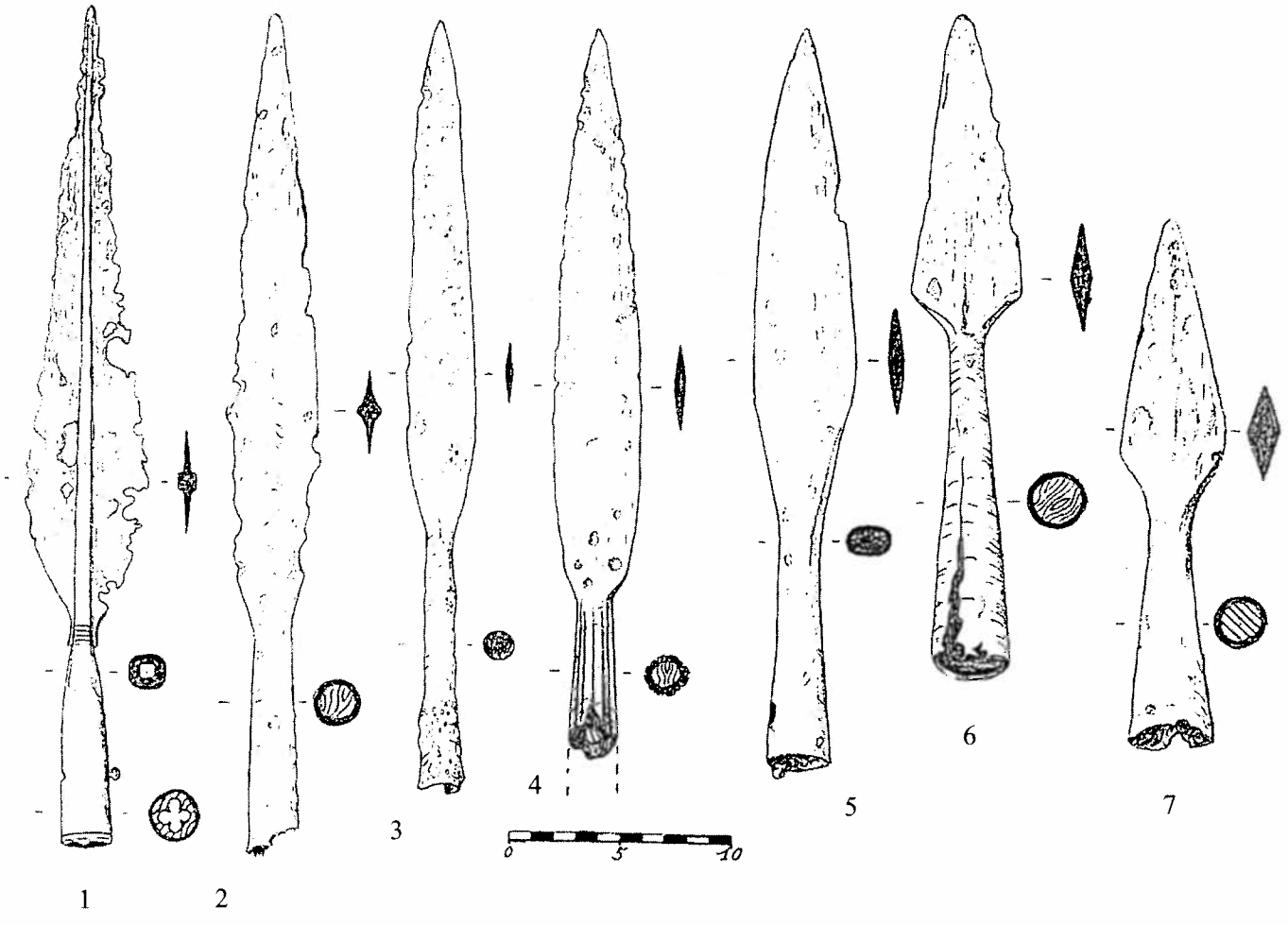

Multi-headed "Pins" of the Donja Dolina Type Revisited

Nives Majnarić-Pandžić
Zagreb

This type of pin had been noted from as far back as Truhelka's excavation at the beginning of the twentieth century of the Donja Dolina pile-dwelling settlement and the cemetery on terraces "*na gredama*".[1] Truhelka considered them "mysterious objects", and, on the basis of one grave, as possible belt pendants, as will be mentioned later. All later authors, nonetheless, interpreted them without qualifications as pins,[2] and so we will also treat them here as pins for clothing or other attire, but we shall also cite problems related to their final interpretation. In general, they follow the broad taste in pin formation with multiple heads in the late Bronze and the early Iron Age, but they are quite distinct, clearly defined typologically, and they appear in only two variants (fig. 1).

At Donja Dolina, they were found in eight graves and several were also found outside of the preserved grave units or at the settlement. B. Čović redefined them and paid great attention to them in his synthesis of the newly distinguished cultural group – Donja Dolina - Sanski Most, in a detailed analysis of the characteristic types of the group.[3] He called them the Donja Dolina type, which has been entirely confirmed by archaeological evidence to the present, and emphasized that they were characteristic of warrior graves, that they usually replaced fibulae in them, and that they were in use in phases 2a and 2b of the Donja Dolina - Sanski Most group, which would be approximately synchronous with the second half of the 7th century and the first half of the 6th century BC. They appear sporadically in phase 2a, and in great quantities in phase 2b. Čović further emphasized that, according to its origins, this type of pin belonged to the horizon of jewelry made in a combination of bronze (cast upper section - the head of the pin, most often formed from 7-10 discs) and

[1] Truhelka 1904.

[2] Čović 1987; Vejvoda Mirnik 1971; Marić 1964.

[3] Čović 1987, 232-286, 241, 246.

iron, of which just the shank was made, sometimes as thin as a wire, inserted into the cast bronze section. It should be added that the specimens are typologically all very uniform, that their discs mainly have the same dimensions, carefully decorated with incised concentric circles on the lateral sides. Only the upper surface differs somewhat in form. The only variant noted at Donja Dolina was an alternation between discs of larger and smaller dimensions.[4]

Thus we are faced with a uniform type, most probably produced in a limited area. Čović suggested that the pins had perhaps not been worn in pairs, but rather the cast multi-headed sections had been inserted into the iron pin on both the upper and lower ends, i.e. that the "pair" of pins in fact were the head and stopper of a pin. However, it seems that there are no valid arguments for such an idea, as the rare graves where pins were documented in situ, such as the warrior grave 52 from the terrace "*greda*" of M. Petrović Jr.[5] and the grave of the richly outfitted woman with a diadem from the terrace "*s greda*",[6] have pins placed parallel to one another, in the first grave across the left thigh, and in the second grave across the left shin. Their position clearly indicates that the cast sections were placed like heads of pins, but it is not clear what function they performed in the equipment of the deceased in both cases. Truhelka thought that these specimens in the female grave represented pendants on a richly outfitted belt; this, however, is unlikely. It is impossible today to determine whether these pins arrived in the grave as part of the attire of the deceased, perhaps threaded through a cloak thrown over the deceased, or they may have attached the shroud of the corpse. Nonetheless, only one would be required for the latter. The pins were as a rule found in pairs, except in warrior grave 38 from the terrace of M. Petrović Jr., where three specimens were placed in the grave.[7] There are indications that only one pin was placed in female graves[8] According to Truhelka's publication of Donja Dolina in WMBH IX, the pins were discovered at various positions on the deceased.

Other than at Donja Dolina, where by far the largest number of examples were found, with a total of 19 pins, 1 pair of each were published from the tumulus cemetery at Kaptol,[9] and from Glasinac - Sokolacko polje.[10] The excellently preserved pair from Glasinac was connected by a small bronze chain, traces of which in the form of small circlets for the attachment can also be seen on some examples from Donja Dolina. They unfortunately come from a tumulus with several unpreserved grave units. The reason we wished

---

[4] Truhelka 1904, Pl. 75; fig. 1 in this type.

[5] Truhelka 1904, Pl. 41, 12-22.

[6] Truehlka 1904, Pl. 40.

[7] Truhelka 1904, Pl. 49, 1-12.

[8] Truhelka 1904, Pl. 42.

[9] Vejvoda Mirnik 1971, Pl. 10.

[10] Fiala 1895, 24-25, Fig. 63.

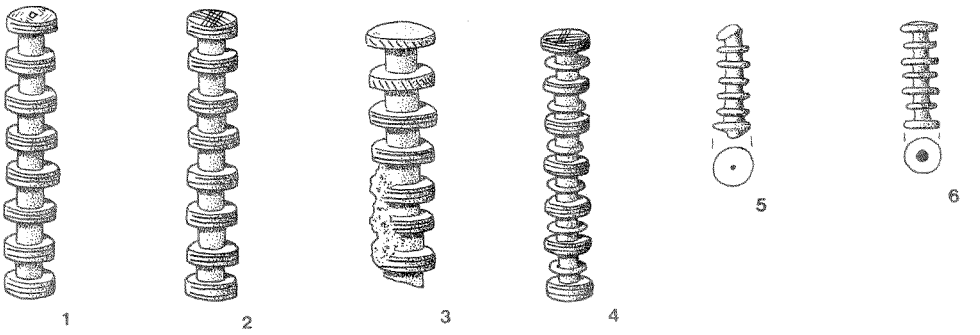

Fig. 1. 1-4, *Donja Dolina* (after Truhelka 1904.);
5 *Gogoşu;* 6 *Ferigile* (after Vulpe 1967.)

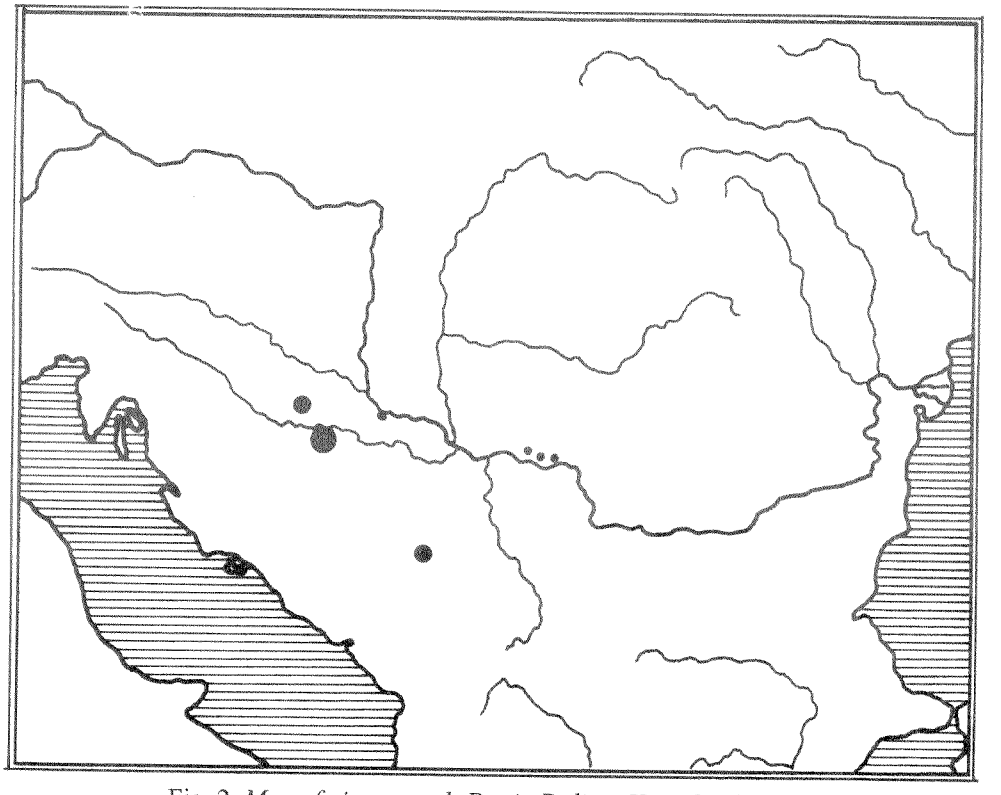

Fig. 2. *Map of pins spread: Donja Dolina, Kaptol, Glasinac, Sotin, Gogoşu, Curtea de Arges, Ferigile*

to reconsider these pins is the discovery of three examples far from this narrow region of distribution: at the cemetery of Ferigile and another two nearby cemeteries of the same period and cultural affiliation, at Gogoşu and Curtea de Argeş,[11] and in the Romanian Danube basin, in western Oltenia.

We have stated that Donja Dolina was the site of the origin and fashion of this type, as is confirmed by the currently known distribution of the pins. This is not unusual, as Donja Dolina was also the source of other distinctive types. This refers primarily to two types of disc fibula,[12] one from the early Iron Age, and the other from the transition from the early to the late Iron Age. It is quite natural that such a developed and propulsive trade center, maintaining connections even with far distant regions,[13] and located at the dividing point between various styles, should create its own individual forms.

It is interesting that at this trade and communication center, through which considerable quantities of valuable goods passed, requiring protection and supervision, no true "princely" graves have been discovered to the present. There are very rich warrior graves at Donja Dolina, such as those with Illyrian-Grecian helmets, shields of southern Balkan characteristics, and those equipped with effective striking weaponry. Nonetheless, at Donja Dolina there are no special grave structures, sets with bronze vessels for feasts, golden jewelry, and similar "princely" grave goods, only individual expensive imported items, such as bronze vessels;[14] all of this indicates a different social population structure of Donja Dolina, different from the social structure common in the other early Iron Age "princely" centers, such as those in Lower Carniola, Međimurje, and the Drava River basin, as well as in the nearby Požega basin.

Čović emphasized that multi-headed pins of the Donja Dolina type belonged to warrior equipment and, in principle, this corresponds to the archaeological evidence. However, the female graves that were published in a pedantic fashion by Truhelka indicate that such pins also belonged to women's attire. This is quite clear in the case of the grave of the woman with a diadem, with the general designation "from a terrace - *sa greda*",[15] and very probably also in the case of another two graves that could be female: grave 1 from the terrace (greda) of M. Petrović Jr., and grave 8 from the terrace (*greda*) of Ivo Stipencević.[16] In the latter two graves, the pins were placed as single examples, not as pairs.

Thus, it can be concluded that the multi-headed Donja Dolina pins were placed both in richly and averagely outfitted female graves, and in moderately

---

[11] Vulpe 1967, 90, fig. 33, 3; 58, 19.

[12] Čović 1987, Pl. 25:5; 27:12; 19:14.

[13] Vasić 1975; Chochorowski 1985, 72-73, Abb. 16-17; Vulpe 1967

[14] Čović 1987, 245.

[15] Truhelka 1904, Pl. 40.

[16] Truhelka 1904, Pl. 42, 1-11; Pl. 75, 4-14.

outfitted warrior graves, most often with equipment consisting of two iron spears, a dagger, and simple attire elements. The same situation occurred in the warrior grave at Kaptol, at a site which otherwise does have true princely graves, both in terms of the finds and the grave structure. A pair of Donja Dolina pins was found in tumulus 7, in cremation grave 1, along with a badly damaged iron spear, three iron axes, and a whetstone, all of which date the grave unit to the second half of the 7th century BC, and represents the average warrior equipment.[17]

A pair of excellently preserved pins connected by a small chain was found at Glasinac in tumulus II at the site of Sokolacko. The grave units were not distinguished in the tumulus, so the context of the pins remains unknown.[18]

It is interesting that at Sanski Most, a site closely related to Donja Dolina, not a single find of multi-headed Donja Dolina pins was discovered in the earliest graves from the first half of the 6th century. Searching through the literature, we have not come across other finds of such pins either in Syrmia, Serbia, or at other Bosnian sites.

This makes the finds of pins in Oltenia all the more interesting, from the Ferigile cultural circle.[19] Along with sporadic finds from the cemetery of Ferigile, they were also discovered at the sites of Gogoşu and Curtea de Argeşu. All three sites are located in the immediate vicinity of one another, but the finds of pins are entirely undocumented, or unpublished, and are very negligently described in the monograph on the cemetery of Ferigile.[20] Vulpe otherwise noted numerous contacts with Donja Dolina in terms of various forms of the 6th and 5th centuries BC. The pins from the Ferigile circle give rise to the very interesting question as to how they arrived there from more western areas.

It has become common to write about the flow of cultural and stylistic elements, technology, and even peoples from the east towards the west, into the Pannonian Danube basin, while connections in the opposite direction have been neglected. It is highly unlikely that the examples found in Oltenia were local products imitating models from Donja Dolina. This was a specific and very simple form distributed in a limited region.

Many prominent Romanian prehistorians noted currents from the west in this part of the Oltenian region during the discovery of the Basarabi group, and its earliest appearance at the site of Balta Verde. This was most clearly stated by V. Dumistrescu, who excavated the cemetery at Basarabi.[21] He perceived an Illyrian element in the origin of the Basarabi decorative style, in the burial ritual, and the basic forms of weapons and attire. His opinions

---

17 Vejvoda Mirnik 1971, 195-196, Pl. 10; Čović 1987, 249.

18 Fiala 1895, 24-25, Fig. 63.

19 Vulpe 1967, 90, fig. 33, 3; 19, n. 4; 198, Pl. 26, 10 (20); fig. 1 in this text.

20 Vulpe 1967.

21 Dumistrescu 1968; 1970.

were later entirely rejected, and insistence was placed on a strong influence from the Basarabi sphere towards the west. The Basarabi Culture, and after it Ferigile, evolved from local roots, through uninterrupted development, but with strong influences from the east from the Pontic-Lower Danubian areas, first from the Cimmerian, and later from the Scythian spheres[22] Dumitrescu introduced his theory in special studies on the distribution, chronology, and origin of individual forms present throughout a broad region, such as double looped bow fibulae and single-bladed curved swords, known as machaira. Thus Illyrian influences seemed convincing to him. Nonetheless, even fundamental discussions, such as that on double-looped bow fibulae[23] could not on the basis of the current archaeological information answer important questions about the origin of this type, its further spread, nor determine the area in which the basic type was first created. It is visible on Gabrovec's distribution maps that some types, particularly 1, 7, and 8, can be found both in the central Balkans and in the Lower Danubian region, particularly in the framework of the Basarabi and Ferigile groups. "They appear at approximately the same time in these areas and it is not possible to point to an area of origin. Several types appear at the very beginning, and they can barely be either connected or derived from a single primary type".[24]

In terms of the appearance of tumuli with multiple graves, it should be noted that in the western and central Balkans they existed throughout the entire Bronze Age and continued into the early Iron Age, but in Oltenia they replaced the previous cremation burial in flat graves only at the beginning of the early Iron Age.[25] However, the complicated issue of these relations should be put to the side here.

Guštin distinguished two basic types of machaira that appeared from the very beginning of the early Iron Age: the Basarabi type and the Tržišće-Donja Dolina type.[26] Guštin seemed to suggest that the machaira was a primary form in the Basarabi group, and that from there, together with other eastern types, primarily Thraco-Cimmerian elements of horse equipment and a style of pottery decoration, it spread to the west. Nonetheless, fine examples of machaira swords of the Basarabi type have been found in Styria and Lower Carniola - in a warrior grave from a tumulus at Legen near Slovenj Gradec, and in the "princely grave with a machaira' from Novo Mesto at Kapitelske njive - indicating the approximate contemporaneity of their appearance in the east and the west.[27] To be specific, we cannot determine the chronological priority

[22] Vulpe 1965; 1967; 1981.

[23] Gabrovec 1970

[24] Gabrovec 1970, 25 and 32.

[25] Čović 1963; Garašanin 1979; Kosorić 1976.

[26] Guštin 1974.

[27] Stare 1974; Knez 1993.

of one of these two distant areas, especially now, at a time when absolute dates are being raised significantly into the past in various chronological discussions (Pare 1998). Guštin himself noted that the relation of the Basarabi group to the Balkan and southeastern Alpine region had not yet been studied.[28]

Ever since the "historical" interpretation of a "Thraco-Cimmerian invasion" became irrelevant.[29] as it was established that influences and elements from the east had long had influence on the Carpathian Danube basin, causing there local production according to eastern models, totally integrated into the local culture, and almost certainly the ethnic milieu. It is difficult to maintain the thesis that the Basarabi and Ferigile complexes were the source and permanent breeding grounds of new forms at the beginning of the early Iron Age and during its further development. In fact, the archaeological evidence shows the existence of a large and mutually related area in which at approximately the same time the same basic types appeared with regional typological variants. This area encompasses the northwestern and central Balkans, southern Pannonia, and the western part of the Romanian-Bulgarian Danube basin. Large movements of peoples, and the conquest and colonization of new areas cannot be documented archaeologically either for the 8th or the 7th or the 6th centuries BC.[30] Even Vulpe himself, the proponent of an autochthonous Thracian development of the Basarabi and Ferigile cultures, and the expansion of their cultural elements towards the west, emphasizes that the numerous finds of Basarabi style decorated pottery in Vojvodina and Serbia do not indicate a change of population there, but they should rather be observed and evaluated in the framework of regional cultural development.[31]

In the recent period, we nonetheless can come across successful attempts to exhibit the mobility of individuals through archaeological means. Their attire, complete or merely partial, when it is found at a distant spot from the usual area of distribution, indicates the probable presence of a person from another cultural or ethnic milieu.[32] In this sense the three multi-headed pins of the Donja Dolina type found in western Oltenia seem interesting. Despite their entirely insufficient archaeological documentation, i.e. lack of knowledge of the context in which they were found, they are entirely foreign bodies in the cultural milieu of the Ferigile group. Such a simple piece of jewelry, limited in terms of manufacture and use to its limited region, as has been established, could hardly have arrived in Oltenia as an object imported from the west as part of trade or some similar contact. Although it is difficult to compare them because of the major lack of uniformity in the drawings - the excellently illustrated examples in WMBH 3 and 9 and the very poorly presented specimens

[28] Guštin 1974, 83.

[29] Kossack 1980; Metzner-Nebelsick 1998

[30] Metzner-Nebelsick 1998.

[31] Vulpe 1981, 184-185.

[32] Jockenhövel 1991; Bietti Sestieri 1992; Bouzek 1997; Teržan 1995, 97.

in the Romanian monograph on Ferigile (Fig. 1) - only such a modest form of jewelry might well bear witness of three individuals who had arrived from the west in Oltenia, or who had jewelry made there in line with their taste and customs. In conclusion, other finds of the so-called Thraco-Cimmerian type from Donja Dolina, such as are known in addition to the Pannonian regions by the Ferigile group, and certain common fibula forms of the 6th and 5th centuries that exhibit a common orientation towards Macedonia and Serbia,[33] bear witness to mutual contacts between the Sava River valley and the Romanian Danube basin.

References

1. **Benac A. / Čović B.** 1957, *Glasinac 2* (Sarajevo 1957).

2. **Bietti Sestieri A.M.** 1992, *La necropoli laziale di Osteria dell'Osa* (Roma 1992).

3. **Bouzek J.** 1997, *Zwischenehen.* In: Hronos-Festschrift für B. Hänsel (Espelkamp 1997) 437-442.

4. **Chochorowski J.** 1985, *Die Vekerzug-Kultur* (Warszava-Krakow 1985).

5. **Čović B.** 1959, *Glasinac 1957.* Rezultati revizionog iskopavanja tumula glasinačkog tipa, Glasnik Zemaljskog muzeja 14 (Sarajevo 1959) 53-85.

6. **Čović B.** 1963, *Pogrebni običaji praistorijskih stanovnika glasinačkog područja,* Glasnik Zemaljskog muzeja 18 (Sarajevo 1963).

7. **Čović B.** 1987, *Praistorija jugoslavenskih zemalja. Željezno doba* (Sarajevo 1987) 232- 286; 575-643.

8. **Dumitrescu V.** 1968, *La nécropole tumulaire à inhumation du premier âge du fer de Basarabi,* Dacia 12 (Bucuresti 1968) 177-260.

9. **Dumitrescu V.** 1970, *A propos de l'origine de l'ornementation excisée de la culture hallstattienne de Basarabi (Roumanie),* Adriatica. Praehistorica et entiqua (Zagreb 1970) 235- 240.

10. **Fiala F.** 1895, *Untersuchung prähistorischer Grabhügel auf dem Glasinac,* WMBH III (Wien 1895) 3-38.

11. **Fiala F.** 1896, *Nekropola ravnih grobova kod Sanskog Mosta,* GZM 8 (Sarajevo 1896).

12. **Gabrovec S.** 1970, *Dvozankaste ločne fibule,* Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 8 (Sarajevo 1970) 5-65.

13. **Guštin M.** 1974, *Mahaire. Doprinos k povezavam Picena,* Slovenije in Srednjega Podonavja v 7. stoletju pr. n.št. Situla 14-15 (Ljubljana 1974) 77-94.

[33] Vasić 1975; 1999.

14. **Jockenhövel A.** 1991, *Räumliche Mobilität von Personen in der mittleren Bronzezeit des westlichen Mitteleuropa,* Germania 69 (Frankfurt 1991) 49 i d.

15. **Knez T.** 1993, *Novo Mesto III* (Novo Mesto 1993).

16. **Kosorić M.** 1976, *Kulturni, etnički i hronološki problemi ilirskih nekropola Podrinja* (Tuzla 1976).

17. **Kossack G.** 1980, *"Kimmerische" Bronzen, Situla 20-21* (Ljubljana 1980) 109-143.

18. **Marić Z.** 1964, *Donja Dolina, Glasnik Zemaljskog muzeja 19* (Sarajevo 1964).

19. **Metzner-Nebelsick C.** 1998, *Abschied von den "Thrako-Kimmeriern"? Neue Aspekte der Interaktion zwischen karpatenländischen Kulturgruppen der späten Bronzezeit und frühen Eisenzeit mit der osteuropäischen Steppenkoine.* In: Das Karpatenbecken und die Osteuropäische Steppe, Südosteuropa-Schriften 20 (München 1998) 361-422.

20. **Pare C.** 1998, *Beiträge zum Übergang von der Bronze - zur Eisenzeit in Mitteleuropa,* Teil I, Jahrbuch RGZM 45 (Mainz 1998) 293-433.

21. **Stare F.** 1974, *Grob starejšeželeznodobnega bojevnika iz Legna pri Slovenj Gradcu,* Situla 14-15 (Ljubljana 1974) 67-76.

22. **Teržan B.** 1974, *Halštatske gomile iz Brusnic na Dolenjskem, Varia Archaeologica* (Brežice 1974) 43-45.

23. **Teržan B.** 1995, *Handel und soziale Oberschichten im Früheisenzeitlichen Südosteuropa.* In: Handel, Tausch und Verkher im Bronze - und Früheisenzeitlichen Südosteuropa (München-Berlin 1995)

24. **Truhelka Ć.** 1904, *Der vorgeschichtliche Pfahlbau im Savebette bei Donja Dolina,* WMBH 9 (Wien 1904).

25. **Vasić R.** 1975, *Donja Dolina i Makedonija,* Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 14 (Sarajevo 1975) 81-94.

26. **Vasić R.** 1999, *Das Gebiet des Eisernen Tores während der Späthallstattzeit.* In: Le Djerdap-Les Portes de Fer a la deuxieme moitié du premier millenaire av. J. Chr. (Beograd 1999) 34-36.

27. **Vejvoda V. / Mirnik I.** 1971, *Istraživanja prethistorijskih tumula u Kaptolu kod Slavonske Požege,* Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu 5 (Zagreb 1971) 183-210.

28. **Vulpe A.** 1965, *Zur mittleren Hallstattzeit in Rumänien* (Die Basarabi-Kultur), Dacia 9 (Bucuresti 1965), 105-132.

29. **Vulpe A.** 1967, *Necropola Hallstattiana de la Ferigile* (Bucuresti 1967).

30. **Vulpe A.** 1981, *Zur Definition und Verbreitung der Basarabi-Kultur.* In: Die ältere Eisenzeit - Materijali SADJ 19 (Novi Sad 1981) 179-188.

Panonski elementi u Japodskoj materijalnoj i duhovnoj kulturi uz srednji tok rijeke Une

Zdravko Marić
Sarajevo

Geografsko područje na kojem su živjeli Japodi moguće je odrediti na temelju podataka iz historijskih izvora, kao i na osnovu činjenice da su Japodi već od početka prvog milenija st. e. imali specifičan karakter materijalne kulture koji ih je izdvajao od teritorijalno bliskih, susjednih, Liburna, Histra i Panona. Najstariji spomen japodskog imena nalazi se, prema Stefanu Bizantincu, kod Hekateja iz Mileta (polovica 6.st.st.e.)[1] koji navodi da postoji "Japudia" na Balkanu i "Japygia" u južnoj Italiji. Kasnije, sve do pojave tekstova Strabona, Diona Kasia, Apiana i Plinija, nema gotovo nikakvih podataka o Japodima. U Strabonovoj VII knjizi piše "Japodi žive na vrlo visokoj planini Albius." S one strane planine oni dopiru do Panona i do Istra, a sa ove strane do Jadranskog mora.[2]

Ovaj podatak je dovoljan za pretpostavku da je Strabon etnički razlikovao Japode od njihovih istočnih susjeda. N. Vulić je Japode smatrao narodom i naveo tri njihova plemena: Monetine, Avendeate i Arupine. Njihovi gradovi su bili, smatrao je Vulić: Monetium (sadašnje Brinje), Avendo (Crkvina kod Otočca), Aručpium (Prozor), Terponos, Poseni i Metulum. Ovom popisu japodskih gradova M. Suić dodaje još i Ancus (Kula kod Ličkog Osika), Usancalia (Medak) i Raetinium (Bihać ?). M. Suić smatra da su Japodi u historijsko doba živjeli na području današnje Like, s obje strane Kapele i Plješevice i u Pounju.[3] Od južnih susjeda Liburna dijelila ih je rijeka Zrmanja. Sjeverozapadni su im susjedi bili Histri, a sjeverno od njih se prostiralo uz rijeku Kupu panonsko pleme Kolapiani.[4]

---

[1] Strabo, 1831, str. 589.

[2] Suić, 1990, str. 1.

[3] Suić, 1960, str. 462.

[4] Patsch, 1896, str. 133-135.

Japodske nekropole u dolini Une: Jezerine, Golubić i Ribić

Za naša razmatranja važna je istočna granica Japoda, odnosno pitanje otkada se u okolini Bihaća može govoriti o Japodima i da li je tu bilo kakvih važnijih etničkih pomijeranja. Postojanje pisanih izvora koji govore o nekoliko prepozita Japoda u okolini Bihaća u rano doba rimske vladavine,[5] i već prije utvrđeno postojanje kontinuiteta u razvoju željeznodobne Like i srednjeg toga rijeke Une, omogućilo je da se nekropole Golubić, Jezerine i Ribić odavno smatraju japodskim nekropolama.

Na prostorno vrlo bliskim nekropolama Golubić, Jezerine i Ribić otkriveno je oko 933 groba. Grobovi iz Golubića bili su skoro svi razoreni pa se tu moglo računati samo otprilike, sa oko desetak grobova. Najstariji japodski grobovi su iz vremena između 800. i 650. g. st.e., a najmlađi između 10/20. i 110. g. n.e. Vrlo je značajno da ne postoje grobovi između I i II faze sahranjivanja (između 650. i 500. g. st.e.) jer grobni materijal ukazuje na usku povezanost stanovnika sahranjenih na ovom području između 650. i 500. g. st.e. Za sada se ta pojava ne može objasniti drugačije nego iseljavanjem stanovnika ova tri naselja zbog neke velike opasnosti, i njihovim ponovnim vraćanjem na prostore življenja njihovih pradjedova.[6]

Vrijeme sahranjivanja Japoda u srednjem Pounju podijelio sam u šest faza, ali za ovaj rad sam koristio samo podatke iz 5 faza sahranjivanja, jer se sa fazom 5a završava samostalnost Japoda i zato što u najbližim panonskim nekropolama nema grobova iz vremena nakon početka 1. st. n.e.

U I fazi sahranjivanja u Golubiću i Jezerinama (800-650. g. st.e.)[7] keramika se prilično uklapa u keramičke oblike mlađih skupina kulture žarnih polja (T.I, 1, 2, 12, 15, 16, T.I, 17, 19, 20), ali se primjećuju i izvjesne lokalne modifikacije općepoznatih tipova keramike ove kulture. Najoriginalniji su oblici 3 urne iz Golubića (T.I, 7, 8) za koje na drugim nalazištima ne postoje potpune analogije. Oštrom profilacijom ove urne se vežu za razne zapadne, prije svega južnonjemačke, skupine kulture žarnih polja.[8] One su srodne i sa zdjelama predstavljenim na T.I, 1, 4. Najznčajnije je to što urne i zdjele kojima su bile poklopljene te urne imaju facete na unutrašnjim stranama oboda (T.I, 1-4). Spaljeni grobovi sa urnama iz te faze sahranjivanja spadaju u najjednostavnije grobove te vrste. Prilozi su neoštećeni vatrom i nađeni su u urnama. Keramičkih priloga nema, što u izvjesnoj mjeri čudi jer se u kasnijim fazama sahranjivanja na ovom istom području javljaju keramički prilozi često, a česti su i u raznim grupacijama kulture žarnih polja sa kojima nekropole iz okoline

[5] Suić, citirano pod 1.

[6] Marić, str. 59.

[7] Marić, citirano pod 6, str. 11.

[8] Marić, citirano pod 6, str. 11.

Bihaća pokazuju srodnosti. Vrste objekata iz skeletnih grobova uglavnom se podudaraju sa onima iz spaljenih grobova. Skoro isključivo se radi o priboru za odjeću i o nakitu (T.I, 5, 6, 9, 11, 13, 14, T.II, 1, 3, 5-14).

Vjerovatno je da su svi skeleti iz grobova ove faze sahranjivanja ležali na leđima i u ispruženom stavu jer u kasnijim periodima postoji samo takav položaj.

U II fazi sahranjivanja 133 groba nekropola u Golubiću, Jezerinama i u Ribiću 92 su skeletna, 40 spaljena sa urnama i 1 spaljeni bez urne. Niti spaljeni niti skeletni grobovi nemaju nikakve konstrukcije. Grobovi sa urnama sastoje se uvijek od velikih urni koje sadrže, ili ne sadrže, grobne priloge, u svim slučajevima prilozi se nalaze u urnama. U 24 urne su nekeramički prilozi. Od 12 keramičkih posudica smještenih u urne, 8 su amforice sa jednom ili dvije drške (T.I, 12, 15, T.III, 14, 18, 21), čiji oblike uvijek imitira osnovne linije urne u kojoj se nalaze, a samo 2 su male zdjelice. Nijedan prilog nije bio izložen vatri već stavljen na već ohlađeni pepeo mrtvaca. To jasno dokazuju vatrom neoštećeni predmeti, a prije svega lako zapaljiva jantarska zrna. Svi skeletni grobovi ove faze su ležali u ispruženom položaju, 89 na leđima a 3 na trbuhu. Vrlo je karakteristično da je većina priloga nađena pored glave skeleta. Keramičke posudice stajale su češće pored glave a rjeđe iza nje. Skeletni grobovi su u pravilu ženski a spaljeni su muški grobovi. Niti u jednom spaljenom grobu nisu nađene brončane gusjeničaste fibule (T.I, 5, 6, 9, 14), karakteristične za skeletne grobove (od 92 skeletna groba 49 imaju gusjeničaste fibule).

U III fazi sahranjivanja (360-250. g. st.e.) u Jezerinama, Golubiću i Ribiću se pepeo mrtvaca i dalje nalazi u velikoj keramičkoj urni u kojoj su smješteni i svi prilozi. Niti u jednom slučaju nisu primjećeni tragovi oštećenja vatrom. Pojava posudica u urnama je relativno brojna. Skeletni grobovi kao ni spaljeni sa urnama nemaju nikakve posebne konstrukcije. Amforice, uvijek po jedna (u 8 grobova) su vijek iza glave skeleta. U skeletnim grobovima su izuzetno nadmoćne fibule (T.I, 5, 6, 9, 11, 13, T.II, 8, 10, 13, 14, T.III, 13), jantarska (T.III, 20) i staklena zrna, naušnice i privjesci, dok su u spaljenim grobovima češće zastupljene keramičke posudice i okovi.

U IV fazi sahranjivanja (250-110.g. st.e.) svi spaljeni grobovi imaju priloge koji se i sada u pravilu nalaze u urni. Samo u jednom grobu nađeni su prilozi na poklopcu urne (fibula i perle), a u drugom pored urne (posudica). Većina objekata u skeletnim grobovima predstavlja priloge u pravom smislu riječi, što znači da nisu u grobove dospjeli pričvršćeni na odjeću, već da su u momentu sahranjivanja stavljeni mrtvacu pored glave ili na prsa. Izgleda da se više ne smije govoriti o spaljenim grobovima kao o isključivo muškim grobovima, ali se, možda, još uvijek može govorito o skeletnim grobovima isključivo kao o ženskim grobovima.

U fazi Va (110-35.g. st.e.) u Golubiću, Jezerinama i Ribiću primjećuju se vrlo brojne promjene u odnosu na pređašnje faze, pa se ona mora smatrati

prelomnom u odnosu na pređašnje faze sahranjivanja. Spaljeni grobovi sa urnama toliko su nadmoćni u odnosu na spaljene grobove bez urne i na skeletne grobove da nam sami po sebi ukazuju na intenzitet promjena i njihovih uzroka. U ovoj situaciji kada incineracija tako dominira nad inhumacijom više ne može biti govora niti ikakve sumnje da spaljene grobove treba pripisati samo muškim grobovima, kao što se ni za 9 skeletnih grobova više ne može pretpostaviti da mogu biti samo ženski. Sada je očito da se oba spola spaljuju i da je, zbog nedostatka oružja u grobovima, skoro nemoguće razdvojiti ženske grobove od muških. Skeletni grobovi su i sada jednostavni, kao i prije. Oni nemaju ništa što bi sličilo na nekakvu konstrukciju.

Upoređivanje sa načinom sahranjivanja u susjednim krajevima u vrijeme između 800. i 35. g. st. e.

Nekropole u dolini Une i u sjevernijim jadranskim pokrajinama

Osnovna, a ujedno i najznačajnija karakteristika koja veže u svojevrsnu, inače nehomogenu, cjelinu liburnsko-japodsko-histarske pokrajine[9] jeste skoro potpuni nedostatak oružja u grobovima željeznog doba. Značajno je da kod Liburna apsolutno vlada imhmacija i sahranjivanje skvrčenih mrtvaca u radnim nekropolama, ali istovremeno postoji i sahranjivanje u tumuluse; u histarskim grobovima sahranjuju se mrtvaci samo u ranim nekropolama u kojima dominira incineracija, pretežno sa upotrebom urne, ali sporadično su poznati i skvrčeni skeleti. Očigledno grobovi u dolini rijeke Une se bolje vežu za histarske nego za liburnske grobove, što je vjerovatno rezultat prodora zapadnopanosnkih elemenata na histarska područja.

Najveće srodnosti sa nekropolama u dolini Une nalazimo u neposrednom zapadnom susjedstvu, u ličkim nekropolama željeznog doba.[10] Najuočljiviju razliku čine, svakako, zapadnopanonski elementi, daleko brojniji u dolini Une nego u Lici. Panonskoj baštini, najvjerovatnije, treba pripisati i čestu pojavu posudica kako u skeletnim, tako i u spaljenim grobovima. Osim već spomenutog skoro potpunog nedostatka oružja u grobovima, dolinu Une i Liku povezuje još jedna zajednička osobina: metalni objekti u spaljenim grobovima nisu oštećeni vatrom prilikom spaljivaja mrtvaca već položeni naknadno u grob. U najstarijoj fazi razlike između doline Une i Like, u načinu sahranjivanja, izgleda i ne postoje. Na oba ova područja dominira inhumacija sa ispruženim skeletima, prilozi su na skeletima tamo gdje su se nosili za života, i ima nešto grobova pokrivenih zdjelama, a nema posudica u grobovima. U II fazi sahranjivanja nekropole u dolini Une pokazuju iznenađujuće razlike u odnosu na ličke nekropole. Sada u dolini Une pada u oči veliki broj spaljenih grobova sa urnama

[9] Marić, citirano pod 6, str. 52.

[10] Drechsler-Bižić, 1987, str. 391-441.

i keramičke posudice u skeletnim i spaljenim grobovima, što nije značajno za ličke nekropole. Od vremena oko kraja II faze u Lici se mogu utvrditi sva tri načina sahranjivanja zastupljena u dolini Une: inhumacija ispruženih mrtvaca, incineracija pretežno sa urnom, rjeđe bez nje, izgleda približno u istom omjeru kao i u dolini Une. Ove srodnosti sa Likom produžavaju se sve do rimskog doba. O približnoj istovjetnosti u načinu sahranjivanja svjedoči nekropola na Velikoj njivi u Vrepcu, a o istovjetnosti grobnih nalaza, izuzev keramičkih, nekropola u Prozoru.[11]

Dolina Une i najbliže panonske nekropole

U ovom radu je već na više mjesta ukazano na određene srodnosti između pojava u dolini Une i zapadne Panonije, kojoj u kulturnom smislu, očito pripada i sjeverozapadna Bosna. Uspoređivanje osnovnih karakteristika načina sahranjivanja ukazuje na bitne podudarnosti, ali isto tako i na bitne razlike. U oba ova područja nekropole su pretežno ravne i u oba ova područja se tokom željeznog doba primjenjuje inhumacija i incineracija. Međutim, baš te, osnovne razlike (osobine) ukazuju i na bitne razlike. U najstarijim fazama unskih nekropola preovladava inhumacija, dok je u zapadnoj Panoniji obratno. Kasnije je u dolini Une incineracija u snažnom porastu, dok se na zapadnopanonskom području, uz izvjesne oscilacije, incineracija nalazi u odstupanju. Od pojava općeg karaktera zapadnu Panoniju od okoline Bihaća ošro razdvaja još i redovno stavljanje oružja u ratničke grobove i redovno pronalaženje nakita i dijelova odjeće na onom dijelu tijela na kojem su se oni nalazili za života pokojnika, što je u zapadnoj Panoniji pravilo, a u dolini Une izuzetak. Sa druge strane, ova dva područja vežu brojne amforice kako u spaljenim tako i u skeletnim grobovima, običaj inače prilično stran željeznodobnom stanovništvu sjeverozapadnog Balkana južno od šireg pojasa uz Savu koji se veže za panonske pojave.

Zapadno susjedstvo doline Une, bez sumnje pripada istom kulturnom krugu kojem pripada i dolina Une. Međutim sa istočnim susjedstvom situacija je u osnovi drugačija, što siguro govori o nekoj vrsti granice u neposrednoj blizini rijeke Une. U istočnom susjedstvu su poznate samo tri važnije željeznodobne nekropole: Donja Dolina, Čarakovo i Sanski Most, koje sam pripisao Panonima.

Nekropola u Donjoj Dolini[12] omogućava komparaciju pojava između 700. g. st.e. i početka 1.st.n.e., što je uglavnom dovoljno za izvođenje pouzdanijih zaključaka o stepenu srodnosti sa dolinom Une i o karakteru te srodnosti. U kasnom brončanom dobu keramika (prvenstveno urne i njihovi poklopci-zdjele)

[11] Drechsler-Bižić, 1972-1973, VII-VIII.

[12] Marić, str. 5-128, T.I, II

vrlo su srodne sa istovremenim posudama na japodskom području, pa i u dolini Une. Donju Dolinu u ovo doba vežu mnogostruke spone sa zapadnopanonskim-istočnoalpskim prostorom, kao i jake trgovačke veze sa Italijom. Dolina Une ostaje skoro posve izolirana od tih veza. U nju samo djelimično prodiru uticaji iz ovog prilično čvrsto povezanog područja. Italski uticaji na japodskom području su neznatni, veze sa Slovenijom također, dok veze sa Glasincem, čini se, nisu ni postojale. Ali keramika, kao osnovni indikator prisustva i odsustva nekog etničkog elementa, pokazuje da su izvjesni tipovi keramike, na svim nalazištima, proizašli iz keramike kulture žarnih polja. Međutim, u ovo doba (naročito u 6, 5 i 4. stoljeću st.e.) oni se razlikuju po osnovnim karakteristikama. Tako se šoljice sa dvije visokostojeće drške tipa kao i šuplja ispupčenja na ramenima nekih posuda novih tipova koja daju pečat čitavom zapadnopanonskom prostoru, na prvom mjestu u keramici Donje Doline i okoline, ne javljaju u dolini Une. U Jezerinama i Ribiću javljaju se na keramici slikani ornamenti (T.I, 12, T.III, 9).[13] elemenat potpuno nepoznat na ostalim sjevernobosanskim nalazištima. Zatim, u Jezerinama i Ribiću u muškim grobovima se vrlo često nalaze pincete (T.II, 2), dok ih istočno od tih nekropola nema. Domaći elementi u metalu se također razlikuju na ova dva kompleksa. Razmjena robe između tih područja, izgleda, nije ni postojala, odnosno bila je svedena na minimum, što se jasno vidi iz tipova zastupljenih na velikom broju nalazišta. Tako se na primjer, lučne fibule sa jantarskim ili staklenim perlama na luku (T.II, 11, 13, 14), kao i dvospiralne fibule (T.II, 16) poznate sa japodskog područja, nikada ne javljaju u Donjoj Dolini ili bilo kojem drugom nalazištu istočno od Une. Predstava dviju konjskih glava okrenutih potiljkom jedna drugoj, sa sunčevim točkovima u sredini (T.II, 7, 12, 14) koje su poznate iz okoline Bihaća, i sa drugih japodskih nalazišta, predstavljaju pandan pačijim ili labudovim predstavama sa sunčevom točkom na panonskom području,[14] ali je to istovremeno, elemenat koji u religijskom smislu razdvaja ova dva područja. Dok kod jednih sunčev točak vuku konji, dotle su u sunčeva kola upregnute barske ptice. U osnovi ista praideja doživjela je u dvjema susjednim grupacijama, sa različitim domaćim razvojem, i različite sudbine. Trokutni i trapezni limeni privjesci, brojni u Donjoj Dolini i na zapadnopanonskom-istočnoalpskom prostoru, ne javljaju se u dolini Une u prahistoriji.

Osim razlike u elementima materijalne kulture ovih dvaju kompleksa, veoma su uočljive razlike u načinu sahranjivanja što govori o nepodudarnosti u običajima i vjerovanjima. Prvo što treba naglasiti je činjenica da u svim nekropolama, onima uz rijeku Unu, kao i onima istočno od nje, postoje spaljeni i skeletni grobovi, i da su urne, u osnovi, istog oblika, tj. tipa T.I, 2, 16, T.III, 5, 8. To je znači elemenat koji povezuje sve te nekropole i dokazuje njihovo zajedničko porijeklo u dalekoj prošlosti. U Jezerinama u grobovima iz

[13] Marić: citirano pod 6, str. 19, sl. 2,4,5; str. 23 sl. 1.

[14] Marić: citirano pod 12, T.XVIII, 19; T.IV, 2, 5, T.V.4.

6, 5 i 4. stoljeća st.e. spaljeni mrtvaci su skoro uvijek muškarci, dok su skeletni žene. Ženski grobovi na spomenutoj nekropoli kao prilog gotovo uvijek imaju posudicu osnovnog tipa urne, što možda, simbolizira prisustvo muža koji je po pravilu bio spaljivan i sahranjivan u urnu a to opet, možda, simbolizira zajednički život muža i žene poslije smrti. Takva pojava se nije ustanovila nigdje u Bosni istočno od rijeke Une. U Donjoj Dolini i ostalim srodnim nekropolama, koje su istovremene sa jezerinskim, posmrtni ostaci muškaraca i žena su spaljeni, dok ih je u isto vrijeme isto toliko i nespaljenih. U Jezerinama je u skeletnim grobovima uvijek samo jedna posuda, gotovo svuda su istog oblika (slična tipu T.I, 55, 20 i to uvijek pored glave mrtvaca, a nikada na nekom drugom mjestu. U nekropolama istočno od ovih, uopće ne postoji pravilo za mjesto gdje će se staviti posude, a same posude nisu onog oblika kakav imaju posude u dolini. Une. Vrlo je važna i razlika u kolicini oružja u grobovima. Dok se u ovim fazama nekropola u Donjoj Dolini, Sanskom Mostu i Čarakovu javlja oružje[15] - u stvari kompletno naoružanje ratnika, dotle su grobovi istog doba u Jezerinama i Ribiću bez oružja.

U sahranjivanju spaljenih mrtvaca takođe postoje razlike. Po pravilu, paljevina mrtvaca se u Sanskom Mostu, Čarakovu i Donjoj Dolini stavlja u urnu. Ukopavanje paljevine u zemlju bez urne veliki je izuzetak, dok je to u Jezerinama vrlo česta pojava.

Koliko god se nekropole u Jezerinama i Ribiću ne vežu za materijal iz Donje Doline, Sanskog Mosta i Čarakova, one se izrazito vežu za nalazišta u Lici i jugositočnom dijelu Slovenije, što znači i da pripadaju toj skupini, odnosno da Jezerine i Ribić predstavljaju najistočnije dijelove jedne skupine koja je živjela uglavnom u današnjoj Lici i u Gorskom Kotaru. Ta skupina se slobodno može nazvati Japodima. Oni, kao što smo vidjeli, ne održavaju trgovačke veze sa svojim sjeveroistočnim i istočnim susjedima. Čini se da između skupine Donja Dolina-Zecovi-Čarakovo-Sanski Most[16] i japodske teritorije postoji oštro povučena granica iako su sjeverno i istočno od planine Grmeč živjeli pripadnici etničke grupacije koja je bila u daljoj srodnosti sa Japodima.

Nekropola u Sanskom Mostu sadrži uglavnom grobove iz vremena između 360. i 110. g. st.e.[17] pa je komparacija izvedena samo sa grobovima toga doba iz okoline Bihaća. Ovdje je otkriveno 176 grobova, 96 skeletnih i 79 spaljenih sa urnama. Sve što je rečeno o razlikama i srodnostima između nekropola iz okoline Bihaća i zapadnopanonskih nekropola važeće je i za Sanski Most koji

---

[15] a) F. Fiala, Das Flachgräberfeld und die prähistorische Ansiedlung in Sanski Most, Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina, VIBand, Wien 1899; b) B. Čović, Ilirska nekropola u Čarakovu, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Arheologija, N.s. XI, Sarajevo 1956; Z. Marić, B. Čović, K. Patscha citirano pod 12 i 15; A. Benac, Slavonska i ilirska kultura na prehistorijskoj gradini Zecovi kod Prijedora, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Arheologija, N.s. sveska XIV, T.XIX, 3, 4.

[16] Marić, citirano pod 12, str. 54.

[17] Čović, citirano pod 15b, str. 202.

se uklapa u zapadnopanonske pojave, ali ne tako dobro kao Donja Dolina. Urne u Sanskom Mostu u osnovi odgovaraju urnama iz okoline Bihaća.

Većim dijelom razorena nekropola u Čarakovu[18] po nalazima i po načinu sahranjivanja (od 5. do 1. st.st.e.) uklapa se u pojave na nekropolama Donja Dolina i Sanski Most. U vjerovatnih pedesetak grobova istraženo je samo 5 grobova. Na malom prostoru pronađeno je 10 spališta mrtvaca. Samo 1 grob je bio skeletni, pa i on je bio djelimično spaljen. Na metalnim objektima nema tragova spaljivanja.

Osnovni zaključci o panonskim elementima u materijalnoj i duhovnoj kulturi Japoda

Struktura elemenata materijalne kulture i načina sahranjivanja od početka željeznog doba pa sve do potpadanja ovih krajeva pod rimsku vlast jasno se može razložiti na dvije osnovne komponente i nekoliko sporednih komponenata. Osnovne komponente su bez sumnje ličko-unski substrat i autohtoni elementi mlađih skupina kulture žarnih polja zapadnopanonskog karaktera, a sporedni elementi su oni koji povezuju japodsko područje prije svega sa liburnskim i histarskim područjem. Ovakav dvojni karakter kulturne osnovice zadržava se stalno, ali svaka od ove dvije komponente ne pokazuje uvijek istu snagu. U fazi sahranjivanja (800-650. g. st.e.) zapadnopanonska komponenta je znatno slabija od autohtone, ali već u II fazi (650-500. g. st.e.) ona je neobično jaka, što navodi na zaključak da je između 650. i 500. g. st.e. došlo do jačeg migracionog talasa sjevernijeg stanovništva u dolinu Une čime su stvorene veće razlike između srednjeg toka rijeke Une i Like, kako u načinu sahranjivanja tako i u oblikovnom blagu. Međutim, već sljedeća faza, III faza, (500-360. g. st.e.) dovodi do vrlo osjetnog smanjenja razlika. Autohtoni elementi su bez sumnje u prilično kratkom roku apsorbirali zapadnopanonske elemente i nadslojili ih, u toku prilično zatvorenog japodskog razvoja. On se, pored ostalog, ogleda i u nepostojanju kontakata sa zapadnopanonskim prostorom kroz duže vrijeme.

Dominacija inhumacije ispruženih mrtvaca u 8. st. st.e. očito razdvaja ličko-unski supstrat od zapadne Panonije koja kroz kasno brončano doba poznaje skoro isključivo incineraciju.

Na kraju naših pokušaja izvođenja historijskih zaključaka iz arheoloških izvora može se reći da je unsko stanovništvo pri kraju stare ere bilo mješavina starosjedilaca i zapadnopanonskih doseljenika Panona, koji su imali neke srodnosti sa Liburnima i sa Histrima, a koji su zbog porijekla supstrata imali u dubljoj prahistoriji izvjesne srodnosti sa Ilirima. Ovakva definicija mogla bi

[18] Čović, citirano pod 15b, str. 188-190.

se primijeniti na ličke Japode, sa napomenom da je tamo zapadnopanonski elemenat bio znatno slabiji nego u dolini Une.

Zusammenfassung

Die materielle Kultur und die Besttatungssitten auf dem japodischen Territorium von Anfang der Eisenzeit an bis zum Fall dieser Gebiete unter die römische Herrschaft kann man deutlich in zwei grundlegende und einige Nebenkomponenten unterteilen. Die grundlegenden stellen zweifellos das Substrat aus Lika und der Una-Ebene, autochtone Elemente und Elemente der jüngeren Gruppe der Urnenfeldkultur westpanonischen Charakters dar, während die Nebenkomponenten diejenigen sind, die das japodische Gebiet mit dem liburnischen und histrischen Gebiet verbinden. Dieser Doppelcharakter der kulturellen Grundlage wird sich auf Dauer erhalten, wobei nicht jede der beiden Komponenten immer gleich stark gewesen war. Gegen Ende der Urgeschichtsperiode stellte die Bevölkerung der Una-Ebene eine Mischung aus alteingesessenen Japoden und westpanonischen Einwanderern dar, die ihrerseits zu einem gewissen Teil mit Liburnen und Histriern verwandt waren.

Literatura

1. **Drechsler-Bižić R.** 1987, *Japodska grupa,* Praistorija jugoslavenskih zemalja, V. Željezno doba, Zagreb, Sarajevo, str. 391-441.

2. **Drechsler-Bižić R.** 1972-1973, *Nekropola praistorijskih Japoda u Prozoru kod Otočca, VAMZ 3,* Zagreb, VII-VIII.

3. **Marić Z.**, *Japodske nekropole u dolini Une,* Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Arheologija, N.s.sv. XXIII, str. 59.

4. **Marić Z.**, *Donja Dolina,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Arheologija, N.s.sv. XIX, str. 5-128, T.I, II.

5. **Patsch K.** 1896, *Japodi,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini VIII, Sarajevo, str. 133-135.

6. **Strabo** 1831, *Strabo's Geographie,* Griechische prosaiker 87, übersetzt von K. Kärcher, Stuttgart, VII, 5, str. 589.

7. **Suić M.** 1990, *Japodi (lat. Japodes, grč. Iapodes, Iapydes),* Enciklopedija Jugoslavije, drugo izdanje, knjiga 6, Jap-Kat., Zagreb, str. 1.

8. **Suić M.** 1960, *Japodi (lat.Japodes, rjeđe Iapudes, grč. Iapodes),* Enciklopedija Jugoslavije 4 (Hil-Jugos), Zagreb MCMLX, str. 462.

Tabla 1.

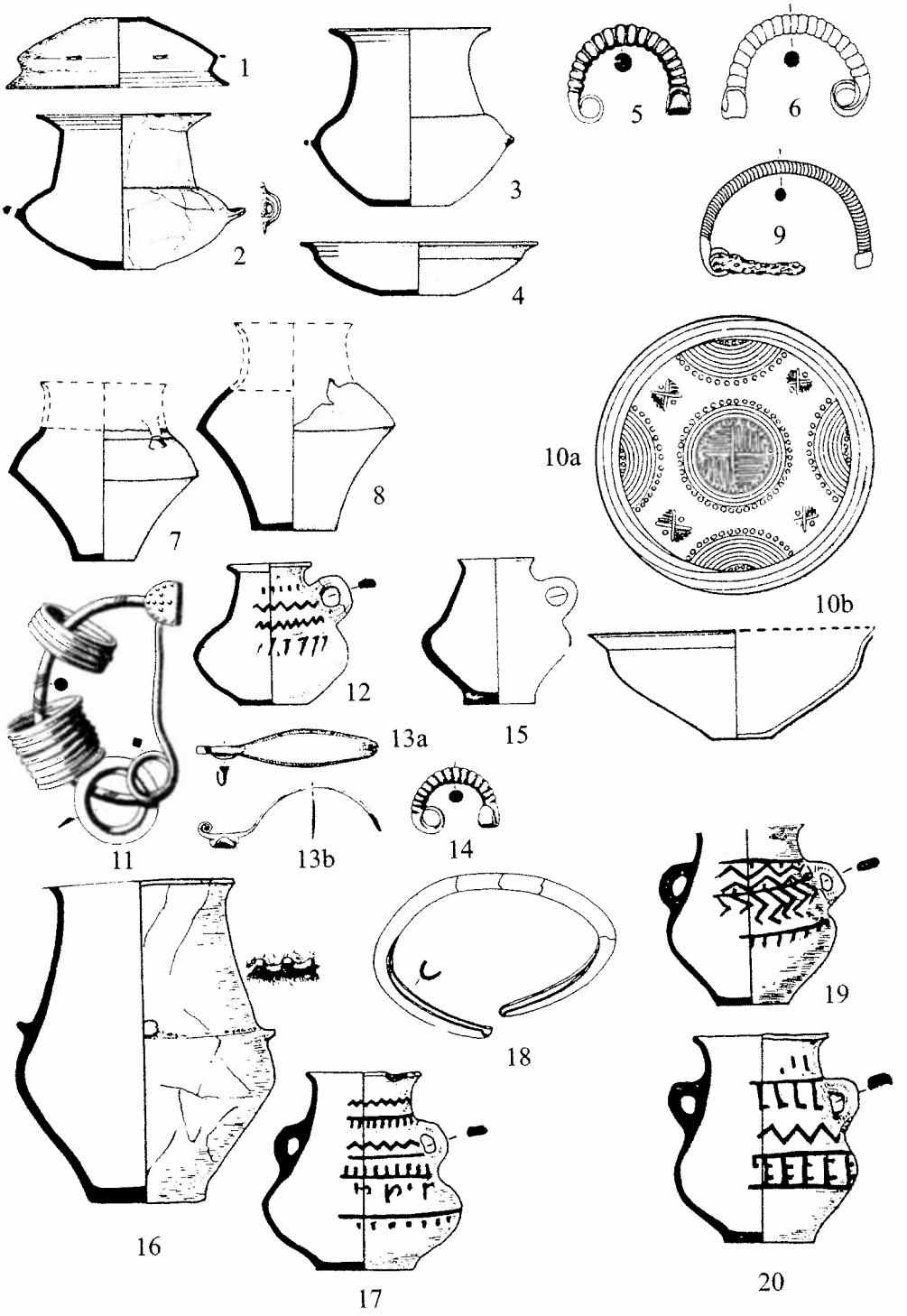

Tabla 2.

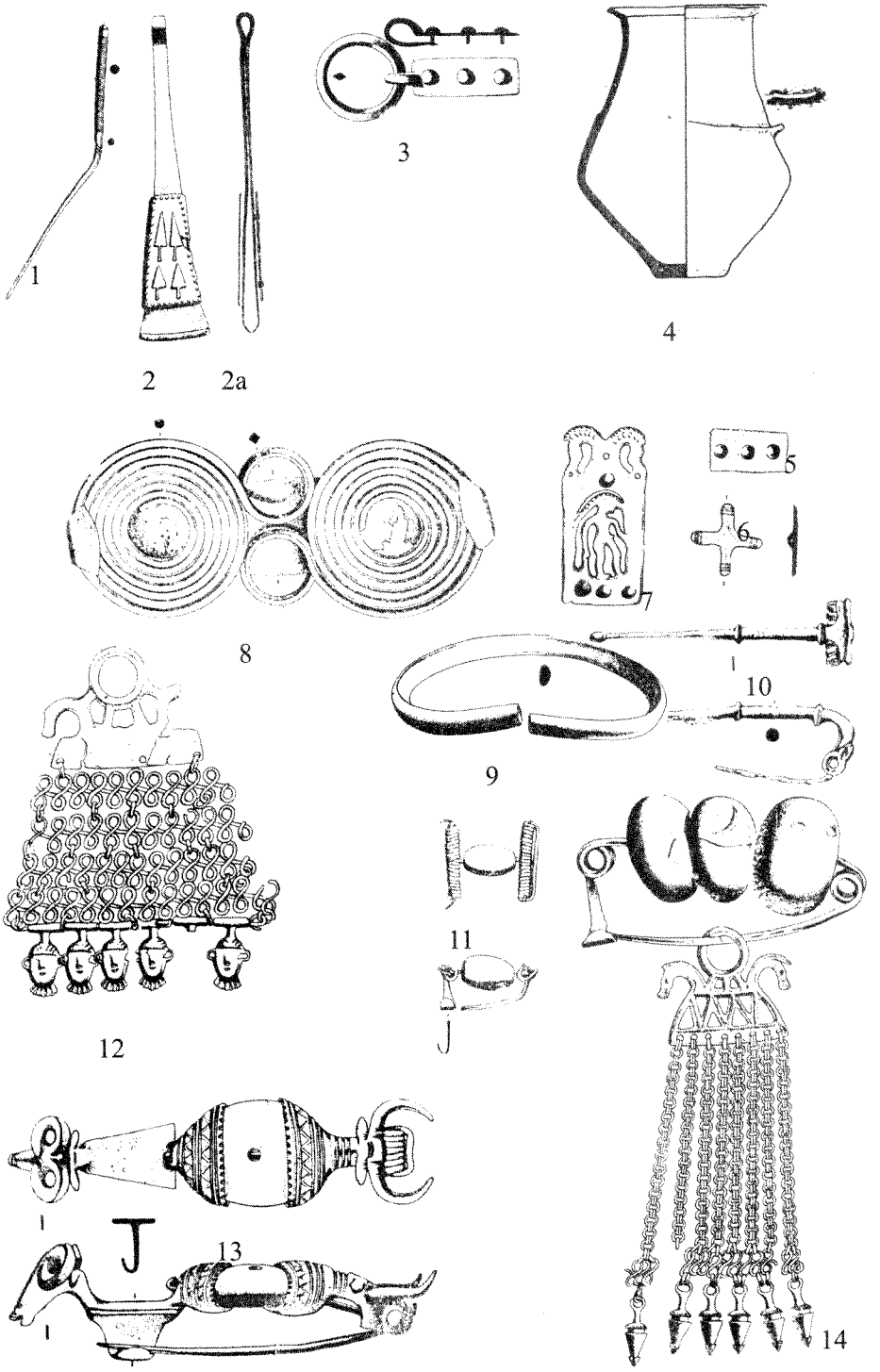

Tabla 3.

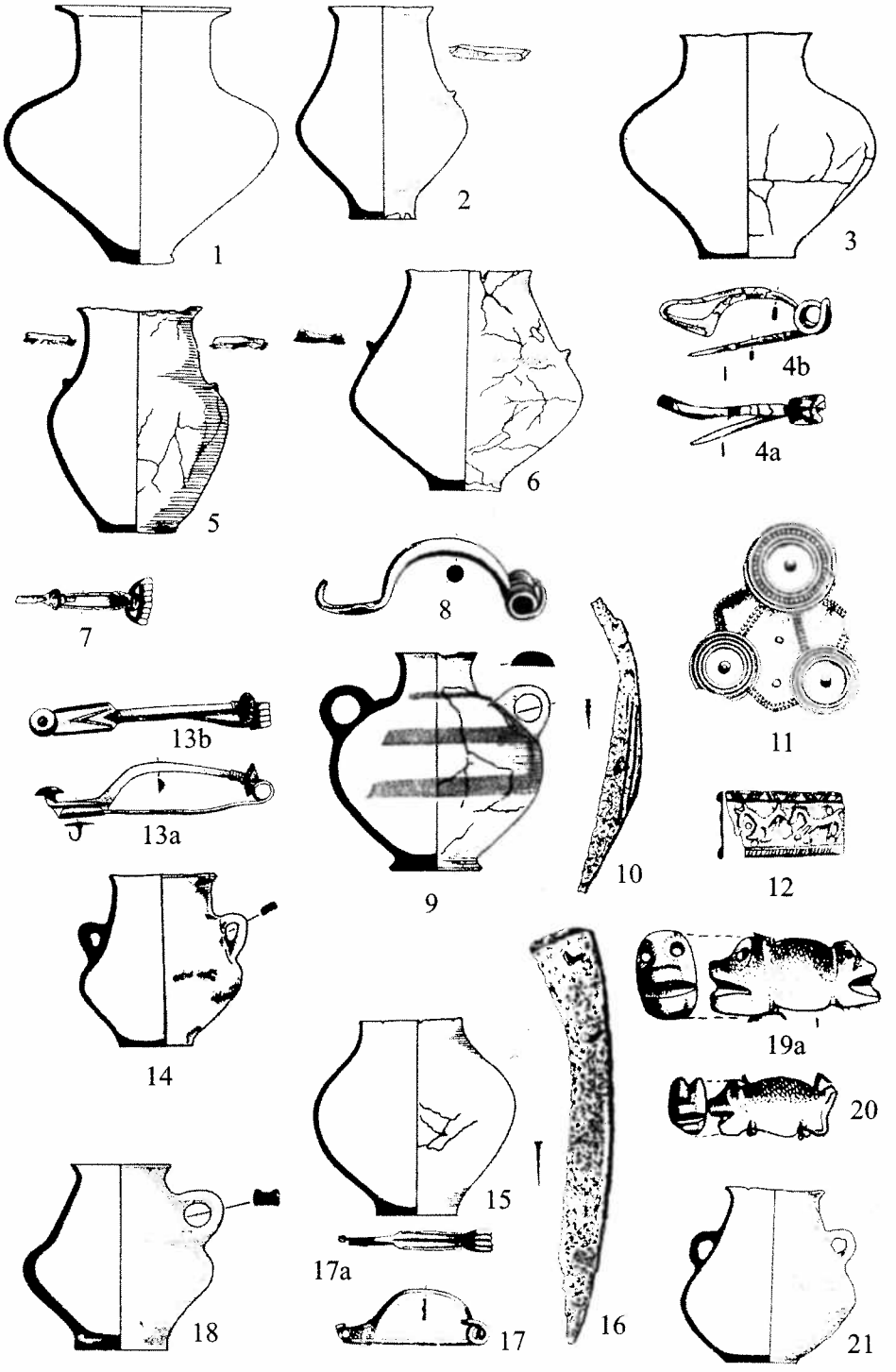

Die Geheimnisse der Hochebene von Glasinac

Rastko Vasić
Beograd

Die Hochebene von Glasinac in Ostbosnien, mit Tausenden von Hügelgräbern und Hunderten von Wallburgen, ist eine von legendären archäologischen Fundstätten der Balkanhalbinsel, die nach 120 Jahren intensiver Forschung noch immer nicht alle ihre Geheimnisse preisgegeben hat. Somit kann man die erste Grabung auf Glasinac im Jahr 1880 als ein Omen verstehen. Im ersten ausgegrabenen Hügel wurde damals ein Kesselwagen mit drei Vögeln gefunden, die einer der wichtigsten und interesantesten Glasinacer-Funden, präsentiert. Bis heute konnte er allerdings noch nicht vollständig und zufriedenstellend interpretiert werden.[1]

Die ersten Ausgrabungen auf der Hochebene von Glasinac erfolgten 1880[2] und 1886,[3] danach fanden nach der Gründung des Landesmuseums in Sarajevo die ersten systematischen Ausgrabungen auf Glasinac von 1888 bis 1897 statt.[4] Zwischen den beiden Weltkriegen wurden nur einige Hügel untersucht,[5] während nach dem Zweiten Weltkrieg wieder wichtige Grabungen, jedoch von kleinerem Umfang organisiert wurden.[6] Alle diese Ausgrabungen haben sich, wahrscheinlich auch wegen des besonderen Interesses an aufschlußreichen Funden, mit den Hügelgräbern beschäftigt; die Wallburgen wurden jedoch nur aufgenommen und deren Pläne angefertigt, sie wurden allerdings nicht ausgegraben. Erst die letzte Grabung von 1987 bis 1990 widmete sich vollständig einer Wallburg.[7] Wichtige neue Ergebnisse wurden bei dieser Unternehmung erreicht, aber leider musste die Arbeit wegen des tragischen und absurden Krieges im ehemaligen Jugoslawien eingestellt werden; die Ergebnisse wurden bis heute nicht veröffentlicht.

---

1 Hochstetter 1881; Seewald 1939.

2 Hochstetter 1881.

3 Hoernes 1889.

4 Truhelka 1889; Truhelka 1893; Stratimirović 1893; Fiala 1893; 1895; 1896; 1897; 1899a; 1899b.

5 Mandić 1937.

6 Čović 1959; 1965: Govedarica 1978; 1988.

7 Govedarica 1988.

Abgesehen von Ausgraubungen wurden in der Fachliteratur die Glasinacfunde umfangreich diskutiert, wobei die Aufmerksamkeit auf die chronologische Gliederung gelenkt wurde. Das Hauptthema dieser Studien war die Chronologie der Glasinac-Funde. So ist nach den ersten Ergebnissen der Eindruck entstanden, dass dieses große Gräberfeld in Ostbosnien der Hallstattzeit angehört, und dass es eine balkanische Entsprechung zu dem östlichen Hallstattkreis darstellt. Manche Gräber, die mit Sicherheit der Bronzezeit zugeschrieben wurden, werden als seltene Spuren der Vorgänger der eisenzeitlichen Einwohner verstanden. Erst 1956/57 haben Alojz Benac und Borivoj Čović in ihren zwei Bänden über das Glasinac-Material deutlich bewiesen, dass die Besiedlung auf der Glasinac-Ebene schon in der Frühbronzezeit anfängt und kontinuerlich bis in die Laténezeit anhält.[8] Die Giederung des Materials in die fünf Phasen Glasinac I-V hat viel zur Systematisierung der Glasinac-Funde beigetragen und die chronologische Einordnung des Materials in benachbarten Gebieten vereinfacht.[9] Diese bahnbrechenden Studien folgten Aufsätze über andere Aspekte dieses Themas: Bestattungssitten, Fürstengräber, Import, usw.[10] Trotzdem lässt das Phänomen Glasinac noch viele Fragen offen. Ein Teil der ersten Ausgrabungen am Ende des 19. Jahrhunderts wurde nur summarisch präsentiert, manchmal mit kurzer Beschreibung der Gräber und Funde, mit Abbildungen wichtiger Stücke, manchmal nur mit Abbildungen ohne einen brauchbaren Text. Die Veröffentlichung eines Teils des Materials und besonders der wichtigsten Gräber, zuerst von A.Benac und B. Čović,[11] dann von Nora Lucentini[12] und anderen Autoren, war nötig, um überhaupt eine allgemeine Vorstellung davon zu gewinnen; sie erübrigten aber nicht eine differenziertere Beschäftigung mit der Thematik, um weitere offene Fragen zu beantworten. Einige unerwartete und seltsame Formen, die in diesen Publikationen erscheinen, zum Beispiel ein Vogeldoppelkopf aus Zagrađe - Anhänger oder Henkel eines bronzenen Gefässes (Abb.2,2),[13] verdeutlichen am besten, wie viele Details noch zu klären sind.

In einem umfangreichen Beitrag, der in der Zeitschrift "Balcanica" publiziert wurde, haten wir versucht, das Material aus den Glasinacer Hügelgräbern regional zu gliedern und gewisse lokale Differenzen in der kulturellen Entwicklung herauszustellen. So umfasst die Glasinac-Hochebene nur den westlichen Teil des Gebietes, das Glasinac genannt wird; östlicher-, westlicher- und südlicherseits wurden auch Hügelgräber erforscht, die nicht genau der Hochebene

---

8 Benac/Čović 1956; 1957.

9 Benac/Čović 1956; 1957.Vgl. auch Garašanin 1962; Čović 1965.

10 Čović 1963; 1979; 1983; Parović-Pešikan 1961.

11 Benac/Čović 1956; 1957.

12 Lucentini 1981.

13 Čović, in PJZ V, 1987, Taf. 64,2.

angehören. (Abb.1) Die Hügelgräber in Štrpci bei Priboj, etwa 70 km östlich von Glasinac, wo 1897 das Landesmuseum von Sarajevo eine Ausgrabung unternommen hat, werden auch manchmal unter dem Glasinac-Gebiet gehandelt.[14] Wie bereits erwähnt, ist vieles nicht publiziert und der summarischen Beschreibung der Funde ist nicht immer eindeutig zu entnehmen um was für einen Gegenstand und Typ es sich handelt. Mit Sicherheit hat diese Analyse jedoch gezeigt, dass Glasinac keine homogene Gruppe darstellt, die als regelmäßig und harmonisch zu deuten wäre, wie aus chronologischen und typologischen Tabellen geschlossen werden könnte, sondern dass sich die Situation als wesentlich komplexer erweist.

Die frühbronzezeitlichen Gräber sind selten und erscheinen in verschiedenen Teilen der Glasinac-Hochebene entdeckt worden. Die zwei bronzenen Dolche aus Kovacev do im südlichen Teil der Hochebene sind die wichtigsten Funde dieser Periode.[15] Die Zahl der mittelbronzezeitlichen Gräber ist etwas größer, wobei sie ebenfalls über das ganze Territorium verbreitet sind. Die Funde sind nicht besonders aufschlussreich: zwei Gegenstände, eine Stachelscheibe von Han-Osovo[16] und eine Lochhalsnadel mit Nagelkopf von Plješivica[17] (Abb. 2,1), beide aus der Umgebung von Rogatica, östlich der Hochebene, weisen auf Beziehungen zu Mitteleuropa hin. Erst in der Spätbronzezeit wird Glasinac dichter besiedelt. Die Kontakte mit Mitteleuropa sind intensiver, wie eine Reihe von jungbronzezeitlichen Nadeln (Brankovići, Plješivica, Rusanovići, Gosinja und Bandino brdo) zeigt.[18] Einige Typen, wie die großen flachen Halsringe,[19] sind auf dem ganzen Territorium verbreitet, doch sind gewisse lokale Erscheinungen, die auch die Existenz von kleineren Gruppen annehmen lassen, zu beobachten ein solches Beispiel stellen die Spiralhaaringe aus teilweise tordiertem Bronzedraht dar, die sich um Rogatica, östlich der Glasinacer Hochebene (Plješivica- Abb.2,3, Okruglo, Sjeversko, Osovo and Kosovo) konzentrieren.[20] Die Parallelen zu dieser Form findet man nur weiter im Osten, in Štrpci neben Priboj (Abb.2,4),[21] und in Westserbien.[22] In Štrpci erscheinen diese Haarringe mit einer Violinbogenfibel zusammen, die etwa der Phase Ha A

---

14 Fiala 1899b, 53-59. Vgl. Lucentini 1981, 156 ff.

15 Fiala 1893, 128-130; Benac/Čović 1956, 17-18.

16 Fiala 1899a, 21-22; Benac/Čović 1956, Taf.VII,5.

17 R.Bižić-Drechsler, in: PJZ IV, 1983, 38,10.

18 Fiala 1895, 16 Abb.24 (Rusanovići); Fiala 1897, 9 Abb.13 (Plješivica); Fiala 1899a, 28 Abb.52; Fiala 1899b, 37 Abb.7 (Brankovići); Benac/Čović 1956, T.20.16 (Bandino brdo); Lucentini 1981, Taf.5,26 (Gosinja).

19 Vgl, Benac/Čović 1956, 31-32.

20 Ebd.,29-30. Auch, Fiala 1897, 8 ff., Fig.9.

21 Fiala 1899b, 54 Fig.60.

22 Stojić 1986, 58 T.22, 1-6.

angehört, wobei aber möglich ist, dass die Form längere Zeit existiert.[23] Als etwas jünger kann man einschleifige Bogenfibeln mit dreieckigem Fuß, tordierten Halsringen und dekorierten Phaleren bezeichnen, die meistens auf der Hochebene (Taline, Sokolac, Loznik, Bandino brdo, Brezje, Planje) zu finden sind und auf kulturelle Beziehungen zu Südwestbosnien und der Herzegowina hinweisen.[24] Diese wenigen Beispiele zeugen klar von unterschiedlicher kultureller Entwicklung in den einzelnen Teilen der Hochebene im Laufe der Bronzezeit und weisen auf die Existenz von lokalen Charakteristiken hin.

Die an den Anfang der Eisenzeit bzw. an den Beginn der intensiven Eisennutzung zu datierenden Gräber sind auf dem ganzen Territorium vorhanden. Sie sind zwischen der zweiten Hälfte des 8. und der zweiten Hälfte des. 7. Jahrhunderts anzusideln; sie sind aber nicht zahlreich. Als wichtigste Lokalitäten dieser Phase kann man Ilijak, südlich,[25] und Podilijak, östlich der Hochebene,[26] bezeichnen. Dies ist die eigentliche Zeit der Formierung der berühmten Glasinac-Gruppe, die ihren Höhepunkt in der nächsten Phase, zwischen der zweiten Hälfte des 7. und der zweiten Hälfte des 6. Jahrhunderts v. Chr. erreichen wird. Dieser Periode gehört die größte Zahl der Glasinac-Gräber und alle Fürstengräber an, und zwar auf der Hochebene (Čitluci,[27] Bjelosavići,[28] Mladj,[29] Hrastovaca,[30] Kovacev do,[31] Duboki do,[32] Bandino brdo,[33] Potpećine,[34] Arareva gromila,[35] Kusace,[36] Taline,[37] Sokolac-Feld[38] usw.), dann westlich (Miletine, Križevac),[39] südlich (Ilijak,[40] Vrlazije,[41] Brezje,[42] Rusanovići,[43] Gosinja

---

23 Fiala 1899b, 54 Fig.59. In Mojsinje neben Čacak wurden neulich mehrere Haaringe dieses Typs in Hügelgräbern der Spätbronze- und Frühhallstattzeit entdeckt.

24 Vgl.Benac/Čović 1956, 33 ff.

25 Fiala 1895,4 -19; Benac/Čović 1957, Taf. 2,3,6,7,12-20, 24; Lucentini 1981, 130-134.

26 Čović 1959. Govedarica 1978; Lucentini 1981,142-143.

27 Fiala 1893, 133- 140.. Benac/Ćović 1957, Taf.29-32; Lucentini 1981, 120-122.

28 Hochstetter 1881.

29 Fiala 1893, 147-154.

30 Ebd., 130-133.

31 Ebd. 128-130.

32 Ebd., 140 - 143.

33 Hoernes 1889, 137-138.

34 Fiala 1893, 157-160; 1895, 31-35.

35 Benac/Čović 1957 Taf. 40-41.

36 Truhelka 1889, 41-42.

37 Truhelka 1889, 36-40.

38 Fiala 1895, 24-26.

39 Fiala 1899b, 49-52.

40 S. Anm. 25.

41 Fiala 1898, 4-10.

42 Fiala 1897, 13-14; 1899a, 15-17; Benac/Čović 1957, Taf.2-24, 47.

43 Fiala 1896. 10-22; 1897, 3-6; 1899a, 8-12; Benac/Čović 1957, passim.

planina[44] usw.) und östlich von Glasinac (Brankovići,[45] Osovo,[46] Sjeversko,[47] Godomilje,[48] Razdolje,[49] usw.).

Der nächsten Phase, die vom Ende des 6. und bis an das Ende des 5 Jahrhunderts reicht, gehören nur einzelne Gräber südlich[50] und östlich[51] von Glasinac an; die volle kulturelle Kontinuität bemerkt man also nur auf der Hochebene in Potpećine,[52] Hrastovaca,[53] Čavarine[54] dann in Vražići[55] und Sokolac-Taline,[56] und nordwestlich in Zagradje.[57] In der letzten, in das 4. Jahrhundert fallenden Phase, bemerkt man eine wenn auch begrenzte kulturelle Rennaissance südlich von Glasinac in Rusanovići,[58] Rudine[59] und Gosinja.[60]

All das spricht für eine allmähliche Bevölkerungskonzentration auf Glasinac am Ende des 8. und besonders im 7. Jahrhundert. Es handelte sich wahrscheinlich um die Ankunft neuer Einwohner aus benachbarten Gebieten, besonders aus dem Zentralbalkan, wo zu der Zeit durch verschiedene Wanderungen eine sehr unruhige Region entstanden ist. Das Ende des 7. und das grösste Teil des 6. Jahrhunderts stellt die Blütezeit dieser Gruppe dar, was sich in der Zahl der Gräber, sowie in Reichtum und Verschiedenheit der Formen ausdrückt. Am Ende des 6. Jahrhunderts hört diese intensive kulturelle Entwicklung auf, und wieder einmal bewegen sich Gruppen und wandern in verschiedene Richtungen ab. Der Grund dafür war vielleicht die Übervölkerung, vielleicht auch attraktivere Bedingungen in der Nachbarschaft, die mutige und anspruchsvolle Glasinacer Häuptlinge anzogen. Im Laufe des 5. und 4. Jahrhunderts kann man die Kontinuität der kulturellen Entwicklung nur in einzelnen Teilen des Glasinacer Territoriums verfolgen.

Und trotzdem gibt es viele Fragen, die durch dieses oben skizzierte Bild noch nicht hinreichend beantwortet werden können. Ein Beispiel dafür bietet die Nekropole von Pariževići, südöstlich von Čitluci.[61] Hier wurden 40 Hügel

---

44 Fiala 1897, 18-27.

45 Fiala 1899a, 26-29; 1899b, 34-37.

46 Fiala 1897, 17-21; 1899a, 38-44; Benac/Čović 1957 Taf.2, 26-28: Lucentini 1981, 138-142.

47 Fiala 1899a, 23-26.

48 Fiala 1899a, 30-31.

49 Fiala 1899a, 46-47.

50 Fiala 1897, 4 (Rusanovići, Hügel VIII) .

51 Fiala 1899b, 43-44 (Osovo, Hügelgrab III,7).

52 Fiala 1893, 157-160 (Hügel IX, XII);Fiala 1895, 32 ff. (Hügel IV,XI, XIX, XXI, XXIV) .

53 Ebd., 131 (Hügel V).

54 Ebd., 143-145 (Hügel I-IV).

55 Fiala 1895, 21-24 (Hügel I, III, IV, VII, VIII).

56 Fiala 1897, 14 ff. (Hügel I, IV).

57 Fiala 1899b, 51 (Hügel I, III).

58 Fiala 1896, 14.15.18.21 (Hügel XXXIII, XLI, LVIII, XCII); Fiala 1899a, 11 (Hugel XXII).

59 Fiala 1896, 25 f. (Hügel III).

60 Fiala 1897, 19.21.24f. (Hügel VI, XXI, XXXII, XXXV).

61 Fiala 1893, 145-147; 1895, 35.

ausgegraben, von denen 13 keine Gräber enthielten. Von den Beigaben sind nur zwei bronzene Fingerringe bemerkenswert. Der erste Fingerring (Hügel I), aus bronzenem Blech hergestellt, ist mit einem eingeritzten Fischmotiv verziert (Abb.2,5),[62] der gewisse Parallelen mit der Ornamentik mittelbronzezeitlicher Armbänder aufweist. Der zweite Finger- oder Ohrring (Hugel IV), aus einer an beiden Enden in große konische Knöpfe, übergehende Bronzespirale (Abb.2,6),[63] hat Paralellen in griechischen Heiligtümern, z.B. in Perachora, Olympia, Pherai; er gehört allem Anschein nach etwa der Geometrischen Periode an.[64] Soll man also die Gräber von Pariževići in die erwähnte Zeitspanne datieren oder gehört ihr größter Teil einer der beiden erwähnten Perioden? Eine andere Frage ist, wie man sich die Erscheinung eines südlichen Fingerrings aus der Geometrischen Periode auf Glasinac erklären kann? Erst wenn alles, einschließlich der Keramik, aus Gräbern der Öffentlickeit zugänglich gemacht wird, wird es möglich sein, auf diese Fragen genauer einzugehen.

Dieses Beispiel ist eine gute Illustration des aktuellen Forschungsstands. Erst wenn das gesamte Material publiziert worden ist, werden wir mit mehr Gewissheit sagen können, was für ein numerisches Verhältnis zwischen den bronzezeitlichen und eisenzeitlichen Gräbern auf Glasinac vorliegt. Wie schon bereits B. Čović gezeigt hat, sind die eisenzeitlichen Gräber zahlreicher im Vergleich zu jenen aus der Bronzezeit;[65] aber für die endgültige Beurteilung brauchen wir eine präzise und detaillierte Analyse.

Das gleiche gilt für Versuche der Lokalisierung von Gruppen und Werkstätten auf der Hochebene. Ohne das ganze Material in der Hand zu haben, ist es nicht möglich, mit Sicherheit gewisse Typen und Erscheinungen territorial einzuordnen. Einige Typen sind in dieser Periode überall auf Glasinac verbreitet, besonders einige Fibeltypen wie die zweischleifigen Bogenfibeln mit rechtwinkligem Fuß und zwei Löchern - eine typische Glasinac-Form (Abb.2,7). Einige Typen aber sind sehr wahrscheinlich für kleinere Gebiete auf Glasinac charakteristisch. Zum Beispiel können wir vermuten, dass sogenannte Astragali-Gürtel, die in Arareva gromila, Ilijak, Rusanovići, Mladj und Crvene Lokve gefunden wurden,[66] in einem begrenzten Gebiete hergestellt und dort auch gebraucht wurden. Jedoch ohne Miteinbeziehung der kleinen Fragmente dieses Gürtel-Typs aus allen Gräbern von Glasinac ist diese Vermutung nicht eindeutig zu beurteilen. Die Beigaben in diesen Gräbern datieren etwa in das dritte Viertel des 6. Jahrhunderts, so dass man die Entstehung dieses Trachtbestandteils entsprechend chronologisch ansetzen könnte.

---

62 Benac/Čović 1956, Taf.8,1; R.Bižić-Drechsler, in PJZ IV, Bronzano doba, 1893, Taf. 38, 17.

63 Fiala 1893, Abb.49.

64 Philipp 1981, 114 ff. Taf.7,394.

65 Čović 1963, 61 f, Tabelle.

66 Arareva gromila, Fürstengrab (Truhelka 1893, 79 f. Fig.49-51; Benac/Čović 1957, Taf.40,4); Ilijak Hügel XV (Fiala 1895, 16 f.); Rusanovići, Hügel LXXI (Fiala 1896, 19; Lucentini 1981, 132); Rusanovići, Hügel I (Fiala 1899a, 8); Mladj, Hügel XIII (Fiala 1893, 151); Crvene Lokve (Truhelka 1893, 80; Stratimirović 1893, 123). Vgl. Lucentini 1981,81, Taf.3,35.

Wir haben das berühmte Grab mit dem Kesselwagen in die erste Hälfte des 6. Jahrhunderts datiert, obwohl der Wagen und der bronzene Krug aus dem gleichen Grab ein älteres Datum annehmen lassen. Das Grab enthielt nämlich auch einen massiven, doppelt gewundenen Armring, mit übereinander greifenden Enden (Abb.2,8),[67] der entsprechende Parallelen in reichen Gräbern in Ilijak, Čitluci, Osovo und Arareva Gromila aufweist.[68] Alle diese Gräber gehören in das zweite und dritte Viertel des 6. Jahrhunderts. Die verzierten Armringe mit gekreuzten Enden waren zwar schon in dem 7. Jahrhundert bekannt, aber erst später erscheint die doppelt gewundene, reich dekorierte Form, die möglicherweise auch ein Markenzeichen der Eliten und Häuptlinge war.

All das zeigt deutlich, dass trotz allen Erkenntnissen wirft das Glasinac-Phänomen noch viele Fragen auf. Alojz Benac, dem wir diese Zeilen mit Respekt und Verehrung widmen, war sich dieser Tatsache bewusst. Er hat sich sehr um die Erforschung des Glasinac verdient gemacht, er hat auch bei vielen Gelegenheiten weitere Studien über das Glasinac-Gebiet angeregt. Es bleibt der neuen Generation, besonders der bosnischen Archäologen vorbehalten, diese Arbeit fortzusetzen und die Geheimnisse von Glasinac endlich zu enthüllen.

Literatur

1. **Benac A. / Čović B.** 1956, *Glasinac 1* (Sarajevo 1956)

2. **Benac A. / Čović B. 1957**, *Glasinac 2* (Sarajevo 1957).

3. **Čović B.** 1959, Glasinac 1957. *Rezultati revizionog iskopavanja tumula glasinačkog tipa.* Glasnik Zemaljskog muzeja NS 14/1959, 53-85.

4. **Čović B.** 1963, *Pogrebni običaji praistorijskih stanovnika glasinačkog područja,* Glasnik Zemaljskog muzeja NS 18/1963, 41-62.

5. **Čović B.** 1965, *Novi nalazi sa nekropole "Gradac" u Sokocu i neka pitanja glasinačke hronologije.* Članci i grada za kulturnu istoriju istočne Bosne 6, 57-82 (Tuzla 1965).

6. **Čović B.** 1979, *Kneževski grobovi glasinaćkoh područja, in: Sahranjivanje kod Ilira,* Naučni skupovi VIII, Odeljenje istorijskih nauka SANU 2, (Beograd 1979), 143-149.

7. **Čović B.** 1983, *Importation of bronze vessels in the western Balkans (7th to 5th century) in L'Adriatico tra Mediterraneo a peninsola balcanica nell' antichita* (Taranto 1983), 147-154.

---

[67] Hochstetter 1880, Taf.3,7.

[68] Ilijak, Hügel XIX (1893) (Fiala 1895, 18); Čitluci, Hügel I,1 (Fiala 1893, 136); Osovo, Hügel I,1 (Fiala 1899a, 38 ff; Čović, in: PJZ V, 1987 Taf.61,18); Arareva gromila (Benac/Čović 1957, Taf.41,1).

8. **Fiala F.** 1893, *Die Ergebnisse der Untersuchung prähistorischer Grabhügel auf dem Glasinac im Jahre 1892.* Wiss.Mitt.Bosn.Herz. 1/1893, 126-168.

9. **Fiala F.** 1895, *Die Ergebnisse der Untersuchung prähistorischer Grabhügel auf dem Glasinac im Jahre 1893.* Wiss.Mitt.Bosn.Herz. 3/1895, 3-38.

10. **Fiala F.** 1896, *Die Ergebnisse der Untersuchung prähistorischer Grabhügel auf dem Glasinac im Jahre 1894.* Wiss.Mitt.Bosn.Herz. 4/1896, 3-32.

11. **Fiala F.** 1897, *Die Ergebnisse der Untersuchung prähistorischer Grabhügel auf dem Glasinac im Jahre 1895.* Wiss.Mitt.Bosn.Herz. 5/1897, 3-28.

12. **Fiala F.** 1899a, *Die Ergebnisse der Untersuchung prähistorischer Grabhügel auf dem Glasinac im Jahre 1896.* Wiss.Mitt.Bosn.Herz. 6/1899, 8-32.

13. **Fiala F.** 1899a, *Die Ergebnisse der Untersuchung prähistorischer Grabhügel in Südostbosnien (anschließend an den Glasinac) im Jahre 1897.* Wiss. Mitt. Bosn. Herz. 6/1899, 33-61.

14. **Garašanin M.** 1962, *Chronologische und ethnische Probleme der Eisenzeit auf dem Balkan,* Atti del VI Congr. Intern. d. Scien. Preist. e Protoist. I,(Firenze 1962), 179-195.

15. **Govedarica B.** 1978, *Novi arheološki prilozi istraživanju tumula na glasinačkom području.* Godišnjak. Centar za balk. ispitivanja XVII/15 (Sarajevo 1978), 15-35.

16. **Govedarica B.** 1988, *Klisura, Kadića brdo,* Arheološki pregled 29, 1988, 92-95.

17. **Hochstetter F.** 1881, *Ueber einen Kesselwagen aus Bronze aus einem Hügelgrab von Glasinac in Bosnien,* Mitt. Anthr. Ges.Wien 10, 1880/81, 289-298.

18. **Hoernes M.** 1889, *Grabhügelfunde von Glasinac in Bosnien.* Mitt. Anthr. Ges. Wien 19, 1889, 134-149.

19. **Lucentini N.** 1981, *Sulla cronologia delle necropoli di Glasinac nell'eta del ferro.* Studi di Protoistoria adriatica 1 (Roma 1981), 67-165.

20. **Mandić M.** 1937, *Skeletne gromile halštatskog doba u okolici Livna i Rogatice.* Glasnik Zemaljskog Muzeja 49/1937, 3-9.

21. **Parović-Pešikan M.** 1960, *O karakteru grčkog materijala na Glasincu i putevima njegovog prodiranja.* Starinar NS 11/1960, 21-45.

22. **Philipp H.** 1981, *Bronzeschmuck aus Olympia,* Olympische Forschungen XIII (Berlin 1981).

23. **PJZ I-V**, *Praistorija jugoslavenskih zemalja I-III* (1979); IV (1983); V (1987), Sarajevo 1-II

24. **Seewald O.** 1939, *Der Vogelwagen vom Glasinac. Praehistorica. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte des Menschen,* No. 4 (Leipzig 1939).

25. **Stojić M.** 1986, *Gvozdeno doba u basenu Velike Morave* (Beograd-Svetozarevo 1986).

26. **Stratimirović Đ.** 1893, *Ausgrabungen auf der Hochebene Glasinac im Jahre 1891.* Vorläufiger Bericht. Wiss.Mitt.Bosn.Herz. 1/1893, 113-125.

27. **Truhelka Ć.** 1889, *Die Nekropolen von Glasinac in Bosnien. Bericht über die im Herbste 1888 vorgenommenen Ausgrabungen.* Mitt. Anthr. Ges. Wien 19, 1889, 24-45

28. **Truhelka Ć.** 1893, *Hügelgräber und Ringwälle auf der Hochebene Glasinac,* Wiss. Mitt. Bosn.Herz.1/1893, 61-112.

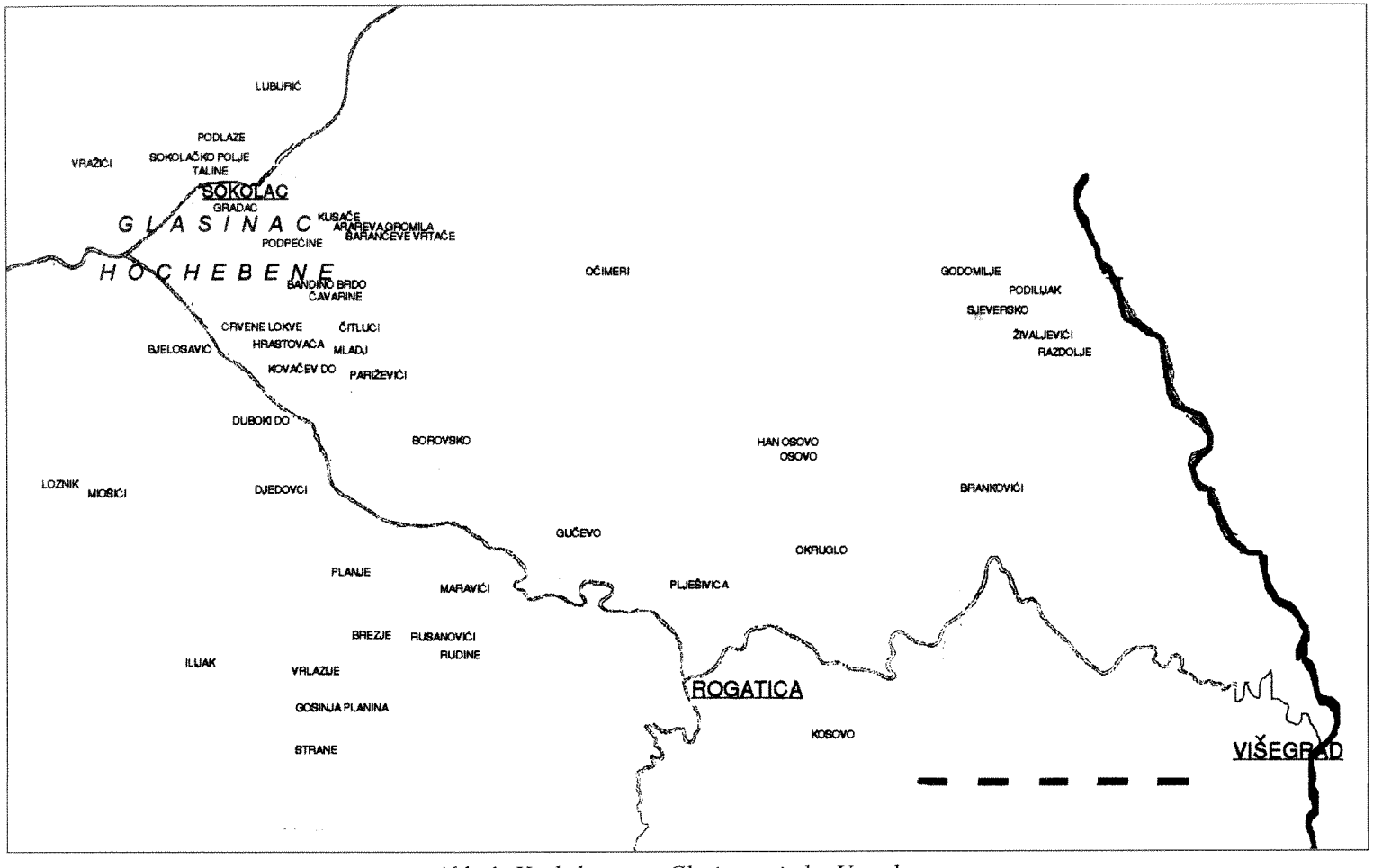

Abb. 1. *Hochebene von Glasinac mit der Umgebung*

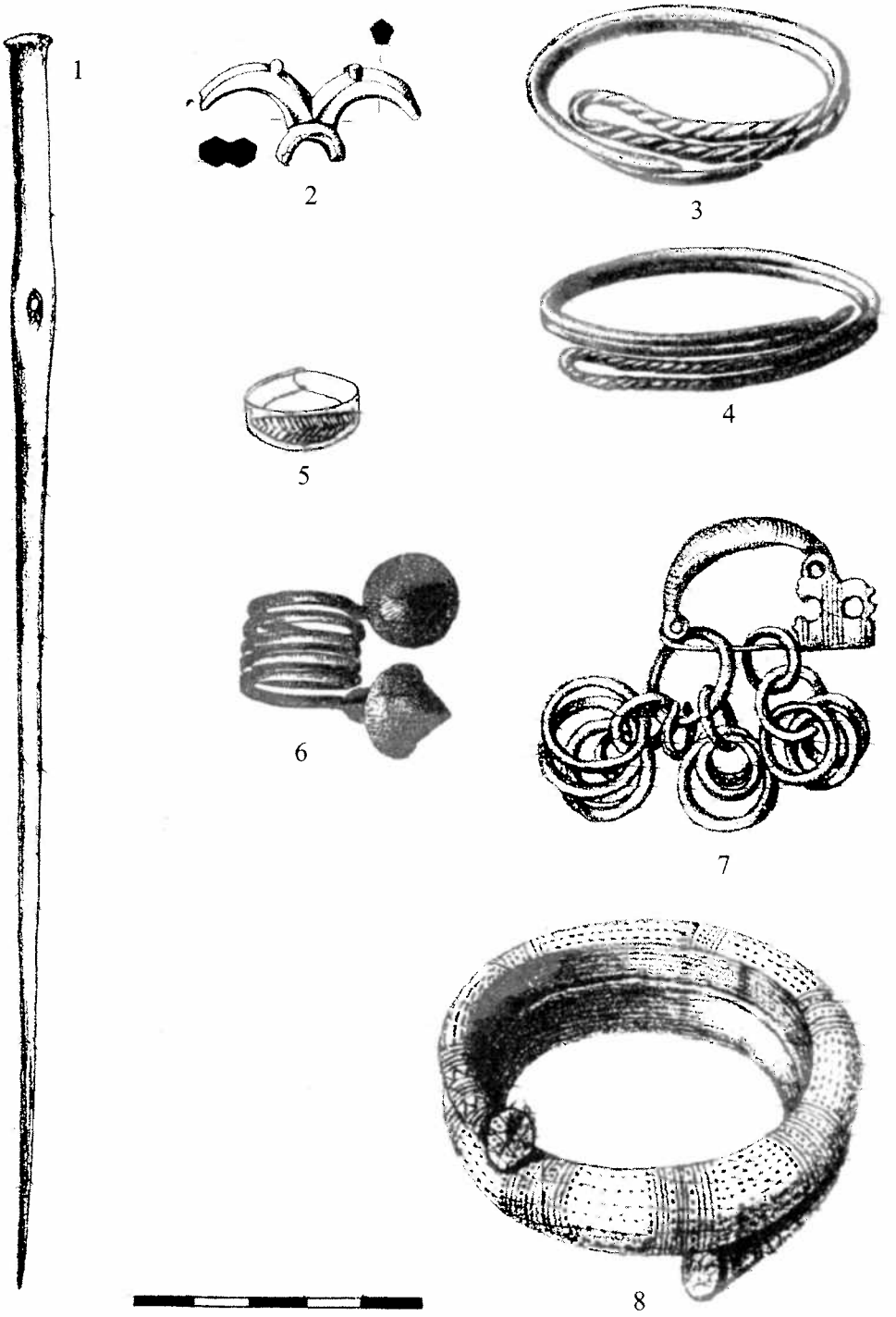

Abb. 2. 1 *Zagradje;* 2-3 *Plješivica:* 4 *Štrpci;* 5-6 *Pariževići;* 7 *Bandino Brdo;* 8 *Bjelosavići*

Zwischen Hallstatt und Griechenland: die Fürstengräber in der frühen Eisenzeit des Mittelbalkans*

Blagoje Govedarica
Heidelberg

Das Auftauchen der früheisenzeitlichen "Fürstengräber" und ihre weite Verbreitung von Frankreich bis in den Kaukasus und nach Sibirien führte dazu, in dieser Periode eine der ersten Epochen der Geschichte Kontinentaleuropas mit einer weit fortgeschrittenen sozialen Diferenzierung zu sehen.[1] Mit der Identifikation dieses kulturhistorischen Phänomens trat die europäische Archäologie jedoch in ein sozio- anthropologisches Forschungsfeld ein, das größtenteils außerhalb des herkömlich auf Materialbasis beruhenden Rahmens dieser Disziplin lag. Die Auseinandersetzung mit der Problematik dieser Gräber veranlaßte europäische Urgeschichtler, insbesondere nach den neueren Entdeckungen im frühkeltischen Westhallstattkreis, eigene theoretische und methodologische Wege hinsichtlich der Entstehung komplexer, stratifizierter Gesellschaften zu beschreiten.[2] Doch im Unterschied zu der anglo-amerikanischen Wissenschaft befindet sich die Erforschung sozialer Strukturen in der Archäologie des europäischen Festlandes, mit Ausnahme einiger skandinavischer Länder, noch immer in einem Anfangsstadium.[3] Das wird bereits im terminologischen Rahmen und in der inkonsequenten Deutung des Begriffs "Fürstengrab" evident. Dieser seit langem etablierte Terminus hat noch immer keine klare sozioarchäologische Definition, er wird vielmehr als allgemeine Bezeichnung der Gräber führender und wohlhabender Persönlichkeiten gebraucht, ohne die im Begriff selbst implizierte exakte Position in der politischen Hierarchie wiederzugeben.[4]

---

* Dieser Beitrag stellt eine wenig geenderten Version des gleichnamigen Vortrages dar, der am 10.02.1999 im Rahmen meines Habilitation-Kolloqiums an der Universität Heidelberg gehaltenen worden war.

1 Bintliff 1984, 157- 215. Collis 1994, 31-39.

2 Kossack 1974, 3-33.

3 Kristiansen 1982, 241-280; 1991, 16-43. Schier 1998, 493-514.

4 Vgl. Schier 1998, 493-494, 502.

Der Mittelbalkanraum, bzw. die dinarische Gebirgszone des heutigen Ostbosnien, Westserbien und Montenegro, der während der frühen Eisenzeit durch die Entwicklung der Glasinac-Kulturgruppe geprägt wurde, gehört zu denjenigen Gebieten, wie auch die ostalpine Zone, Thrakien, Ukraine und Rußland, wo die Gräber dieses Typs - auch wenn sie seit langem bekannt sind, noch wenig analytisch erforscht wurden.[5] Ausgehend vom aktuellen Forschungsstand können in diesem Teil des Balkans insgesamt 17 Bestattungen in die Kategorie Fürstengräber eingeordnet werden. Sie lassen sich in zwei aufeinander folgende Perioden einteilen, wobei die erste, die Glasinac-Periode nur auf Ostbosnien begrenzt ist. Demgegenüber konzentrieren sich die Gräber der nachfolgenden Atenica-Periode auf Westserbien, d.h. auf das östliche Randgebiet der Glasinac-Kulturgruppe (Abb. 1).

Fürstrengräber der Glasinac-Periode

Die ältesten Gräber der Glasinac-Periode stammen aus der Nekropole von Ilijak. Während das an das Ende des 8 Jhs. datierte Grab 9 aus dem Hügel/III vor allem durch die primäre chronologische Position und verhältnismäßig reiche Beigaben gekennzeichnet ist,[6] besitzt das in die zweite Hälfte des 7. Jhs. eingeordnete Grab 1 aus dem Hügel/II bereits alle typischen Elemente eines Glasinac-Fürstengrabes: die abgesonderte Lage, d.h. es ist das einzige Grab im größten Hügel der Nekropole; eine Steinplattform als spezielle Hügelkonstruktion; das klar definierte Beigabenrepertoire mit Schutz- und Angriffswaffen, importierte bronzene Gefäße, Schmuckgegenstände und ein Zepter aus fein bearbeitetem Sandstein mit geschmücktem Bronzegriff (Abb . 2).[7]

Gleiche Eigenschaften weisen die weiteren Gräber auf, und erst gegen Ende dieser Periode in der zweiten Hälfte des 6 Jhs. sind einige Elemente, die neue Entwicklungstendenzen zeigen, festzustellen, wie die allein führenden Persönlichkeiten vorbehaltene Sitte der Totenverbrennung[8] und die erste Verbreitung der Gräber dieser Kategorie außerhalb der engeren Glasinac-Zone. Als Beispiel hierfür sei auf die drei Gräber eines Mannes, einer Frau und eines Mädchens aus dem großen und komplex gebauten Hügel von Pilatovići in Westserbien verwiesen, die als Bestattungen einer Fürstenfamilie interpretiert wurden.[9] Innerhalb des reichen und typischen Beigabenrepertoires ist ein zwischen dem 12. und dem 7. Jh. datierbarer Skarabäus, der bei der Bestattung des Mannes lag, besonders auffällig.[10]

---

5 Dazu Babić 1990, 165-183. Fol 1991, 131-151.

6 Benac/ Čović 1957, 31, 36.

7 Ibid., 61.

8 Z.B. Arareva Gromila.Vgl. Benac / Čović 1957, 20-21.

9 Zotović 1985, 80- 81.

10 Ibid., 94; Anđelković 1991, 67, Anm. 7.

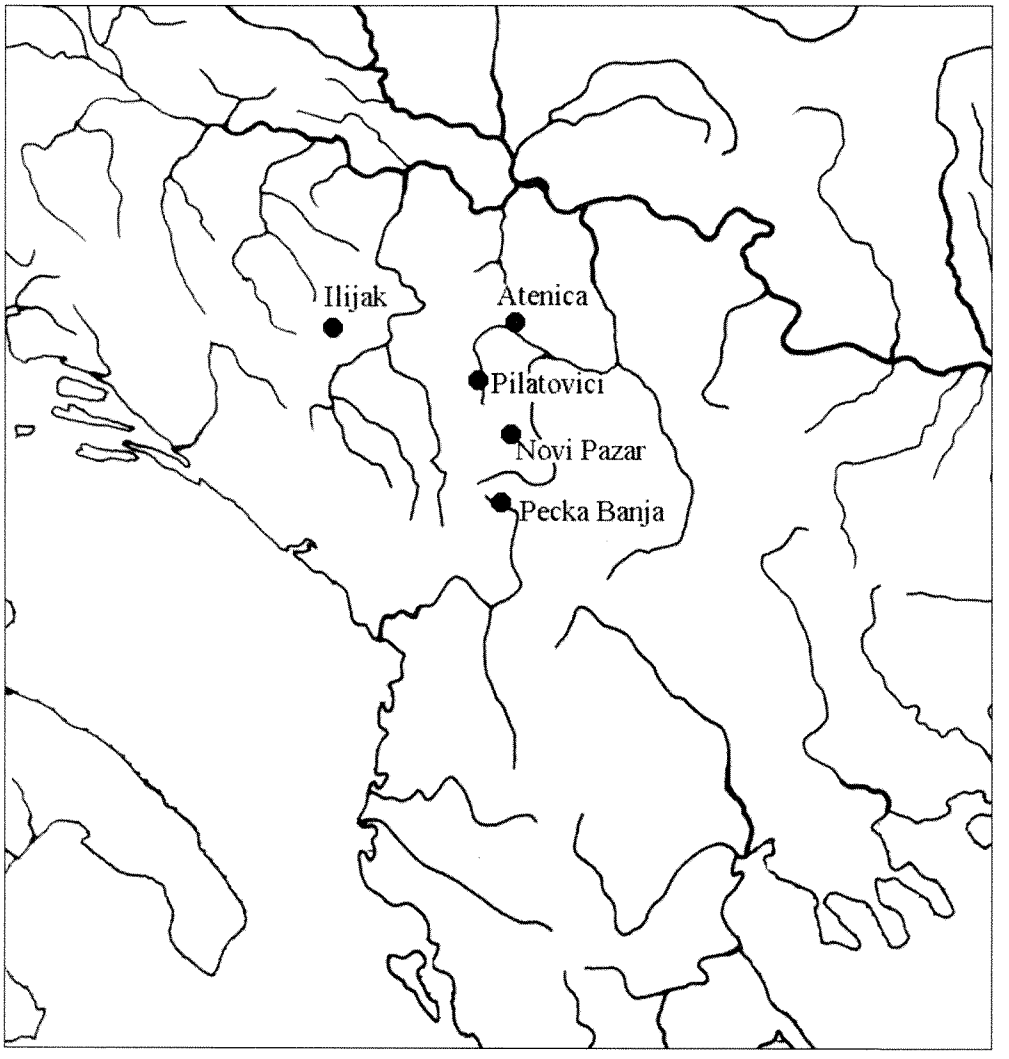

Abb. 1. *Wichtige Fürstengräber Mittelbalkans*

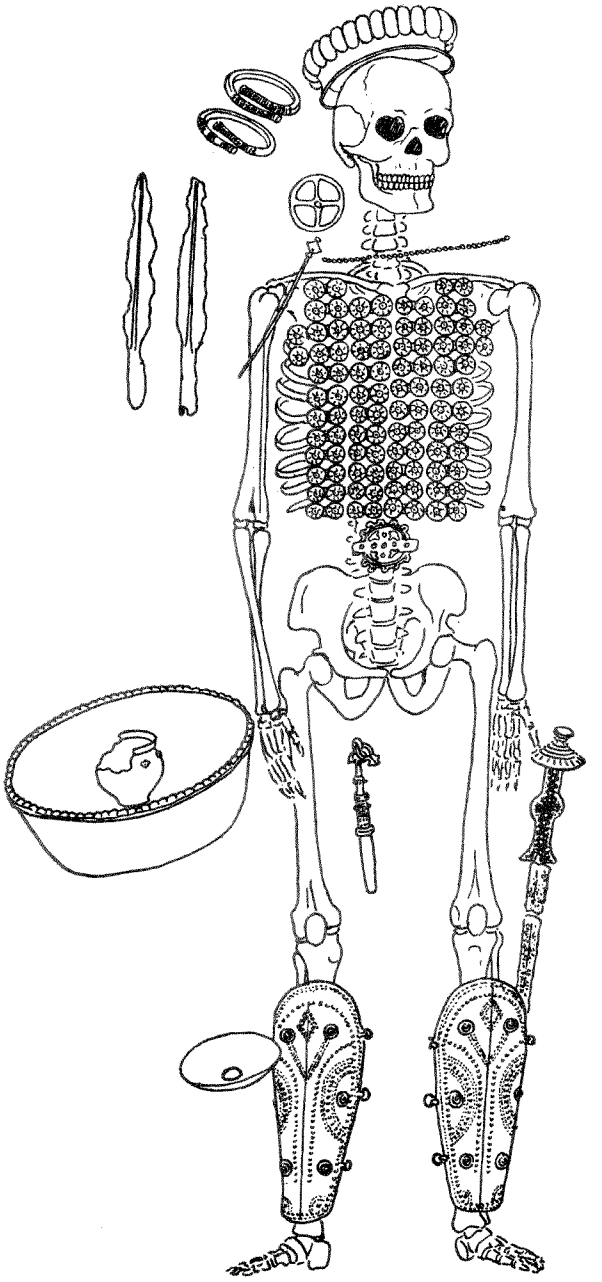

Abb. 2. *Fürstengrab aus Hügel 2 von Ilijak* (nach Benac/Čović 1957.)

Fürstengräber der Atenica-Periode

Die darauffolgende, Ende 6. und Anfang 5. Jhs datierte, und in Atenica, Novi-Pazar und Pećka Banja nachweisbare Periode (Abb. 1, 3), stellt gleichzeitig den Höhepunkt in der Entwicklung der mittelbalkanischen Fürstengräber dar. In Atenica wurde eine Fürstennekropole entdeckt, die zwei monumentale Hügel mit drei Bestattungen enthielt.[11] Beide Hügel wiesen komplexe Einrichtungen mit zentralen Grabkonstruktionen auf, in denen Reste der verbrannten Toten lagen. Im zentralen Grab des Hügels I wurde eine Frau mit sehr viel Schmuck aus Gold, Bernstein und Glas sowie bronzenen Gefäßen und Resten eines zweirädrigen Wagens beigesetzt.[12] Das zweite Grab eines jungen Mannes wies ebenso reichen Schmuck, Angriffswaffen (Lanze und skythische Pfeile) und Reste eines Bronzekraters griechischer Herkunft auf.[13] Das Grab eines Mannes im zweiten Hügel enthielt Schmuckgegenstände aus Gold, Silber und Bernstein; Schutz- und Angriffswaffen (Schwerter, Lanzen, skythische Pfeile, zwei Schilder), Fragmente von Bronze- und Tongefäßen, ein Zepter des Glasinac-Typs sowie die Reste eines vierrädrigen Wagens. Es konnte festgestellt werden, daß das Grab aus dem zweiten Hügel vor der Errichtung des Hügels Nr. 1 entstanden ist. Der Tote wurde als Fürst interpretiert, und die Frau und der junge Mann als seine Erben, die mit ihm verwandt waren.[14] So ergab diese Nekropole erste Hinweise auf die Erbmacht bei mittelbalkanischen Fürsten. Ähnliche Merkmalen weisen die stark gestörten Gräber von Novi Pazar und Pećka Banja auf.[15]

Rohle des Imports, Westhallstatt-Modele und die Frage der Sozialentwicklung im Mittelbalkangebiet

Die geschilderte Gliederung der Fürstengräber im Mittelbalkan zeigt eine etwa 250 Jahre andauernde Entwicklungslinie, die auf die zunehmende Macht lokaler Führungspersönlichkeiten hinweist (Abb. 3). Ein allgemeines Merkmal dieser Gräber ist die Beigabe reicher Kriegerausrüstungen, die Schutz- und Angriffswaffen beinhaltet. Relativ früh erscheinen auch andere charakteristische Elemente, wie die Sonderlage des Fürstenhügels, die Importware und das Zepter vom Glasinac-Typ, ein spezifisches Machtsymbol, das in den Gräbern dieser Kategorie während beider Entwicklungsperioden auftaucht.[16] Die Zunahme der importierten Luxusware erweist sich ebenso als eine kennzeichnende

[11] Đuknić/Jovanović 1966.

[12] Ibid. 5, 16-18.

[13] Ibid. 18-19.

[14] Babić 1998.

[15] Ibid. Palavestra 1984, 19 ff.

[16] Benac/ Čović 1957, 35.

Eigenschaft dieser Gräber, womit vor allem Bronzegefäße und Schutzwaffen griechischer Herkunft gemeint sind, die sich bereits während der Glasinac-Periode als ein standardisierter Bestandteil des Beigabenrepertoires etabliert hatten. Die Atenica- Periode ist durch den enormen Umfang des Beigabenrepertoires gekennzeichnet, das jetzt zumeist aus importierten oder nachgeahmten griechischen Erzeugnissen bestand.

Periode	Fürstengräber	Chronologie		
		Glasinac	Hallstat	
				725
	Ilijak III/9			700
G L A S I N A C	Ilijak II/1	IVb	C	
				600
	Čitluci, Osovo, Brezje	IVc1	D1	
	Arareva Gr., Pilatovići	IVc2	D2	
ATENICA	Atenica II			500
	Atenica I, Novi Pazar, Pećka Banja	Va	D2-3	475

Abb. 3 - *Chronologie der mittelbalkanischen Fürstengräber*

Im Gegensatz zum Beigabenrepertoire, in dem die griechische Ware als ein absolut vorherrschendes Importgut dargestellt wird, sind im eigentlichen Grabritus der Fürstengräber im Mittelbalkan keine fremden Elemente auszumachen. Selbst die Grabkonstruktionen und andere Einrichtungen in den monumentalen Hügeln der Atenica - Periode haben weder im Hallstatt- und griechisch-etruskischen Gebiet noch im frühen Skythenkreis nähere Entsprechungen. Demgegenüber sind zahlreiche Analogien in den zeitgleichen und früheren bronzezeitlichen Hügelbestattungen des Mittel- und Westbalkans anzutreffen.[17] Die ausgesprochene Ambivalenz, die sich einerseits in diesem Konservatismus und andererseits in dem zunehmenden Bedürfnis nach luxuriösen, im eigenen Gebiet nicht vorhandenen Gütern widerspiegelt, illustriert wohl am besten den Charakter dieser aufsteigenden altbalkanischen Elite.

Damit kommen wir zum Problem der sozialen Gliederung in der Früheisenzeit im Mittelbalkan, einem Prozess, der von der Grabdokumentation ausgehend, zum Aufstieg der führenden Persönlichkeiten und zu ihrer Machtausbreitung bis hin zu einem Niveau, das durchaus dynastische Elemente umfaßt, führte. In diesem Zusammenhang erscheinen die Fragen, was für eine Sozialstruktur in dieser Gesellschaft bestand, und ob es sich hier um einen autochthonen Prozeß, oder um eine Folge der Beziehungen zur kulturell und ökonomisch fortgeschrittenen Zivilisation des archaischen Griechenlands handelte,

[17] Čović 1963, 41-62.

von primärer Bedeutung zu sein. Zur Beurteilung dieses Fragenkomplexes werden im folgenden einige anhand der Verhältnisse im Westhallstattkreis entwickelte Interpretationsansätze als paradigmatische "Erklärungsmodelle" vorgestellt.

Der grundlegende Interpretationsansatz zur sozio-kulturellen Entwicklung des Westhallstattkreises wurde erstmalig von W. Kimmig 1969 ausführlich dargelegt.[18] Demnach bestand diese Gesellschaft aus drei sozialen Schichten: den abhängigen Bauern, der wohlhabenden Kriegerschicht und dem Fürstendynasten an der Spitze, und war innerhalb kleiner, durch eine zentrale Höhenburg kontrollierter territorialer Einheiten organisiert.[19] Als historische Analogien zu diesem früheisenzeitlichen sozio-kulturellen System wurden neben der zeitgleichen griechischen Tyrannis auch die homerische und spätkeltische Zeit sowie das Hochmittelalter herangezogen. Für die Entstehung dieser Gesellschaftsstruktur maß Kimmig den regen Handelsbeziehungen zur mediterranen Welt eine2 entscheidende Rolle bei, da hierdurch die Akkulturation der ansässigen Bevölkerung, bzw. eine graduelle Übernahme nicht nur mediterraner Güter sondern auch von Lebensweise und Elementen sozialer Gliederung bewirkt wurde.[20]

Zu einem ähnlichen Schluß kamen Frankenstein und Rowlands 1978, die aufgrund ethnologischer Parallelen ein Modell der Prestigegüter-Ökonomie im Westhallstattkreis entwickelt hatten.[21] Demnach wurde dieses Gebiet nach dem Zentrum-Peripherie-Prinzip als ein Bestandteil des von den mediterranen Stadtstaaten dominierten Weltsystems angesehen. So könne die Heuneburg als Zentralort eines mächtigen Häuptlingstums an der Peripherie dieses Weltsystems gelten, für dessen hierarchisch gegliederte Gesellschaftsstruktur die unterschiedlich reich ausgestatteten Grabfunde sprechen. Der führende Häuptling benutzte das gesamte innere "exchange and redistribution" Netz, um seine eigene politische und wirtschaftliche Macht zu sichern. Sowohl die Entstehung der Sozialhierarchie als auch verschiedene Machtwechsel im Westhallstattkreis seien demnach eine Folge der Fernhandelsbeziehungen zur Mittelmeerregion gewesen.[22]

Einen anderen Standpunkt vertritt Chr. Pare, der sich in seinen 1991 und 1992 erschienen Aufsätzen detailliert mit chronologischen, sozialen und kulturellen Aspekten der Westhallstattkultur beschäftigte.[23] Er sieht in den Wagengräbern der Stufe Ha C und ihren spätbronzezeitlichen Vorläufern eine kontinuierliche Entwicklung der Führungsschicht, die sich zunächst in Südwestdeutschland durch die Konzentration von Macht und Besitz, bzw. durch die

---

18 Kimmig 1969, 95-113; 1983, 5-78.

19 Kimmig 1983, 52,56.

20 Ibid.

21 Frankenstein/Rowlands 1978, 73-112.

22 Ibid.

23 Pare 1991, 182-202; 1992, 411-472.

Elitebestattungen und Fürstensitze ausgeizeichnet habe. Erst in den Phasen Ha D2-3 habe sich dieses Phänomen nach Burgund und in die südliche Champagne ausgedehnt, und das in den Modellen von Kimmig und Frankenstein u. Rowlands dargestellte Ausmaß erlangt. Von entscheidender Relevanz ist die Schlußfolgerung von Pare, nach der die intensivierten Beziehungen mit griechisch-etruskischen Nachbarn als Folge und nicht als Ursache eines internen sozialen Differenzierungsvorgangs anzusehen sind.[24] Damit entwarf Pare ein neues Entwicklungsmodell, in dem die primäre Rolle in der sozialen Entwicklung der Westhallstatt-Gesellschaft der lokalen Komponente zugewiesen wird, wodurch das grundlegende Argument der herrschenden Akkulturations-Modelle erstmalig stark relativiert wurde.

Entwurf eines Entwicklungsmodels für Mittelbalkankreis

Die zitierten Interpretationsansätze und ihre diametral verschiedenen Schlußfolgerungen in Bezug auf die grundlegenden Fragen der sozialen Entwicklung im relativ gut erforschten Westhallstattkreis, zeigen in vollem Maße den umstrittenen Forschungsstand dieser Problematik. Bei der Beurteilung der Anwendbarkeit dieser Modelle im mittelbalkanischen Rahmen werden wir zunächst von Teilaspekten ausgehen, in denen diese Modelle übereinstimmen, wie zum Beispiel die Annahme einer mehrschichtigen Gliederung der Westhallstatt-Gesellschaft. Grundsätzlich läßt sich dieser von Kimmig verarbeitete Strukturmodus auch im Mittelbalkangebiet anwenden. Dafür spricht die gesamte Kulturentwicklung sowie die territoriale und ökonomische Struktur der urgeschichtlichen Viehzüchtergemeinschaften in weiteren Teilen des Balkan- Gebietes.[25] Letzlich läßt sich anhand der Grabsitten eine mehrschichtige Gesellschafftsgliederung bzw. die Existenz führender Persönlichkeiten, einer wohlhabenden Kriegerschicht und einer niedrigen Bevölkerungsschicht spätestens während der Früheisenzeit festmachen.[26]

Dahingegen kann die Entstehung dieser geschichteten, hierarchischen Gesellschaftsstruktur nicht als ein von den südlichen Nachbarn initiierter Akkulturationsvorgang angesehen werden, wie das in den Modellen von Kimmig und Frankenstein u. Rowlands postuliert wurde. Grundsätzlich läßt sich feststellen, daß die Frage des Prozesses der sozialen Gliederung in der Eisenzeit des Mittelbalkans nicht losgelöst von langfristigen, auf die Bronzezeit und das Äneolithikum zurückgehenden autochthonen Entwicklungen gesehen werden kann. So zeigt die soeben in Umrissen skizzierte Entwicklung, daß die Bestattungssitten der früheisenzeitlichen Fürstengräber des Mittelbalkans fest in

[24] Pare 1992, 452-453.

[25] Govedarica 1997, 87-91.

[26] Vgl. Palavestra 1995, 35-56. Babić 1998.

einer lokalen Tradition verwurzelt waren.[27] Dementsprechend wird die Schlußfolgerung von Pare, nach dem die intensivierten Beziehungen mit der mediterranen Welt nicht als Ursache sondern als Folge einer internen sozialen Entwicklung anzusehen sind, am Beispiel des Mittelbalkan völlig bestätigt.

Davon ausgehend verbleibt uns zu beurteilen, auf welche Art von Beziehungen das Auftreten der griechisch-mediterranen Ware in den Gräbern der lokalen Elite zurückgeht, und welcher Mechanismus diesen Beziehungen zugrundelag. Es ist sehr wahrscheinlich, daß für den Zufluß dieser Importgüter während der Glasinac-Periode die kolonisatorischen Aktivitäten aus Euböa und Korinth, sowie dem von Einwanderern aus diesen Städten in der zweiten Hälfte des 8. Jhs. begründeten Korkyra von primärer Bedeutung waren. Es gibt keinen Grund anzuzweifeln, daß die frühe griechische Ware über Korkyra und über das im Jahre 627 begründete Epidamnos sowie das spätestens 588 begründete Apollonia via Nordalbanien und Montenegro in den Mittelbalkan gelangte. Auf diesem langen Weg sind bislang jedoch keine Zwischenstationen bekannt, so das sich der Mechanismus des Erscheinens dieser Ware im tiefen Hinterland der griechischen Kolonien schwer erklären läßt. Eventuelle direkte Kontakte zwischen den Glasinacer Herren und den griechischen Kolonisatoren sind kaum vorstellbar. Das Ausmaß und die Art dieser Güter schließen ebenso jegliche Handelsbeziehungen aus. Es ist nicht auszuschließen, daß es sich hier um Raubgüter handelte. Im Hinblick auf den hohen symbolischen Wert, die dieser Ware von den Glasinacer Fürsten zukam, scheinen jedoch übermittelte diplomatische Geschenke (*Κειμήλια*) die plausibelste Erklärungsmöglichkeit.[28]

Dazu läßt sich das folgende Szenario entwickeln: Um das unmittelbare Hinterland zu sichern, beschenkten die griechischen Kolonisten in ihrer Standardmanier die einheimischen Nachbarn mit kostbaren Gütern. Diese Sitte wurde von der lokalen Bevölkerung übernommen, so daß die gleiche Ware auf die gleiche Weise in inneren Angelegenheiten weiter benutzt wurde. Es darf nicht überraschen, daß diese Geschenke letzlich ihren Weg zu den Glasinacer Herren fanden, da diese wegen ihrer hervorragenden Weideflächen von anderen Viehzüchtergemeinschaften des Glasinac-Mati-Komplexes offensichtlich hoch geehrt waren. Jedenfalls scheint die griechische Prägung dieser aus der dritten Hand vermittelten Güter größtenteils verloren gegangen zu sein, so daß sie als kein wesentliches Verbindungselement während der Glasinac-Periode angesehen werden können.

Erst in der Atenica-Periode kam es zu Beziehungen, die zu einer evidenten Kontaktaufnahme mit der griechischen Welt führten. Diese Periode bezeichnet nicht nur die Blütephase der mittelbalkanischen Fürstengräber, sondern auch einen Umbruch in der kulturellen Entwicklung dieses Gebietes, wobei der Aufstieg der westserbischen Fürsten am Ende des 6. Jhs. unmittelbar mit dem

[27] Vgl. Čović 1991, 57-71.

[28] Dazu Fischer 1973, 436-459.

kulturellen Untergang der Glasinac-Gemeinschaft in Verbindung gebracht werden kann. Ab dieser Periode sind auf dem Glasinac keine Fürstengräber mehr zu finden und es ist eine allgemeine Stagnation festzustellen. Die Beziehungen zur griechischen Welt fanden in dieser relativ kurzen Periode ihren Höhepunkt, wobei die griechische Ware nicht nur importiert, sondern auch von lokalen Handwerkern kopiert wurde. Der Grund für diese Kontaktintensivierung muß neben den geschilderten inneren Umwandlungen ebenso in den Turbulenzen gesucht werden, die nach den persischen Eroberungen in Ionien und Thrakien während der zwei letzten Jahrzehnte des 6. Jhs entstanden sind. Wie uns die Funde von Trebeniště und Sindos[29] zeigen, könnte es in dieser Zeit zu einer Umorientierung der Handelswege gekommen sein, wobei anstatt der von den Persern abgetrennten ionischen und pontischen Gebieten, Makedonien und weiter nördlich davon gelegene Gebiete in das Blickfeld der Händler aus dem griechischen Mutterland rückten. Jedenfalls ist nun der Zufluß der Importgüter sowohl aus südadriatischen Kolonien als auch aus Griechenland nach Norden bis Pećka Banja, Novi Pazar und Atenica zu beobachten. Im Gegensatz zur Glasinac-Periode spricht das Ausmaß und die Vielfalt der griechischen Güter eindeutig für intensive Kultur- und Handelbeziehungen, so daß hier die im Modell von Frankenstein u. Rowlands verarbeiteten ökonomischen Regeln des mediterranen Weltsystems und- des Zentrum-Peripherie-Prinzips gelten konnten. Doch fand diese blühende Schlußphase der Entwicklung mittelbalkanischer Fürstengräber zu Beginn des 5. Jhs. ein jähes Ende, womit auch die Kontakte mit dem Süden endgültig abbrachen. Die Ursachen dieser raschen Unterbrechung sind nicht eindeutig. Ein eventueller Grund für das Desinteresse der Griechen am diesem Gebiet kann im Verlauf des persischen Krieges gesucht werden. Ferner könnten interne Umwälzungen ebenfalls ein Anteil am Zusammenbruch des Systems gehabt haben.

Schließlich läßt sich feststellen, daß die hier umrissenen Bestattungen Kernelemente eines spezifischen Prozesses des sozialen Wandels repräsentieren, der sich auf lokaler Basis innerhalb von Viehzüchtergemeinschaften des Mittelbalkangebietes entwickelte. Auch wenn dieser geographische Raum wegen seiner Lage für Kontakte mit der mediterranen Welt prädestiniert gewesen sein mußte, bleibt er doch relativ lange von deren stärkeren Einflüssen unberührt, was sich besonders anhand der langandauernden Glasinac-Periode erkennen läßt. Die intensiven Beziehungen mit der griechischen Welt während der kurzen Atenica-Periode brachten eine evidente Prosperität mit sich, aus der eine gewisse Machtausbreitung der lokalen Herren resultieren konnte. Diesbezüglich jedoch von einer Akkulturation sprechen zu wollen, würde verkennen, daß die importierte Luxusware von keinen Änderungen in Bestattungsritus und in den zugrundelegenden Kultansichten begleitet war.

---

[29] Filov/Schkropil 1927. Vokotopoulou u.a. 1985.

Wir halten es deshalb für viel wahrscheinlicher, daß die Importgüter in das einheimische Kulturmilieu integriert wurden und dort, wie die Errichtung der prächtigen Gräber selbst, dazu dienten, Status und Ansehen der führenden Familien zu versinnbildlichen und zu verstärken.

Literaturverzeichnis

1. **Anđelković B.** 1991, *Arheološki materijal bliskoistočnog porekla u Srbiji.* Glasnik Srpskog arheološkog društva 7, Beograd, 67-77.

2. **Babić S.** 1990, *Graeco-barbarian Contacts in the Early Iron Age Central Balkans.* Balcanica XXI, 165-183.

3. **Babić S.** 1998, *Starije gvozdeno doba centralnog Balkana i grčki svet. Kulturni kontakti i promene u kulturi* (doktorska disertacija, unpubliziert). Beograd 1998.

4. **Benac A. / Čović B.** 1957, *Glasinac II - Željezno doba.* Zemaljski muzej, Sarajevo.

5. **Bintliff J.** 1984, *Iron Age Europe, in the Context of Social Evolution from the Bronze Age through to Historic Times.* In: European Social Evolution - Archaeological Perspectives. J.Bintliff (Hrsg.), University of Bradford, 157-215.

6. **Collis J.** 1994, *Reconstructing Iron Age Society.* In: Europe in the First Millenium. K. Kristiansen & J. Jensen (Hrsg.), Sheffield Archaeological Monographs 6, Sheffield, 31-39.

7. **Čović B.** 1963, *Pogrebni običaji praistorijskih stanovnika glasinačkog područja.* GZM XVIII, Sarajevo, 41-62.

8. **Čović B.** 1991, *Die Bronzezeit im "illyrischen" Raum und das Problem der ethnischen Zuschreibung archaeologischer Funde.* In: Paleobalkanska plemena između Jadranskog i Crnog mora od eneolota do helenističkog doba. A. Benac (Hrsg.), ANUBIH-SANU, Sarajevo-Beograd, 57-71.

9. **Đuknić M. /Jovanović B.** 1966, *Ilirska kneževska nekropola u Atenici.* Narodni muzej, Čačak.

10. **Filov B. /Schkropil K.** 1927, *Die archaische Nekropole am Ochrida-See*, Berlin und Leipzig.

11. **Fischer F.** 1973, *Κειμήλια. Bemerkungen zur kulturgeschichtlichen Interpretation des sogenannten Südimports in der späten Hallstatt- und frühen Latène-Kultur des westlichen Mitteleuropa.* Germania 51, 436-459.

12. **Fol A.** 1991, *Der Stand der Forschungsarbeiten uber die ostliche Halfte der Balkanhalbinsel bis zur Mitte des 1.Jahrtausends v.u.Z.* In: Paleobalkanska plemena između Jadranskog i Crnog mora od eneolota do helenističkog doba. A.Benac (Hrsg.), ANUBIH - SANU, Sarajevo - Beograd, 131-151.

13. **Frankenstein S. / Rowlands M.J.** 1978, *The Internal Structure and Regional Context of Early Iron Age Society in South-Western Germany.* Bulletin of the Institute of Archaeology 15, University of London, 73-112.

14. **Govedarica B.** 1997, *Über die Sozialstruktur in der ostadriatischen Frühbronzezeit.* In: Deutscher Kongres für die Archäologie. K.F. Rittershoffer (Hrsg.), Frankfurt a.M. 1989, Internationale Archäologie 36, 1997, 87-91.

15. **Kimmig W.** 1969, *Zum Problem späthalstattzeitlicher Adlersitze.* In: Festschrift P. Grimm. Berlin 1969, 95-113.

16. **Kimmig W.** 1983, *Die grichische Kolonisation in westlichen Mittalmeergebiet und ihre Wirkung auf die Landschaften des westlichen Mitteleuropa.* Jahrb. RGZM 30, 5- 78.

17. **Kossack G.** 1974, *Prunkgräber. Bemerkungen zu Eigenschaften und Aussagewert.* In: Festschrift für J. Werner I, München, 3-33.

18. **Kristiansen K.** 1982, *The Formation of Tribal Systems in Later European Prehystory: Northern Europe,* 4000-500 B.C. In: Theory and Explanation in Archäology. Renfrew, C., Rowlands, M.J., Abott Segraves, B. (Hrsg.), New York, London, 241- 280.

19. **Kristiansen K.** 1991, *Chiefdoms, states and systems of social evolution.* In: Chifdoms: power, economy and ideology, T.K. Earle (Hrsg.), Cambridge, 16-43.

20. **Palavestra A.** 1984, *Kneževski grobovi starijeg gvozdenog doba na centralnom Balkanu,* Balkanološki Institut, Beograd.

21. **Palavestra A.** 1995, *Strongholds of Power - The Territorial Aspect of the Princely Tombs of the Early Iron Age in the Central Balkans.* Balkanica XXVI, 35-56.

22. **Pare C.F.E.**1991, *Fürstensitze, Celts and the Mediterranean World: Developements in the West Halstatt Culture in the 6th and 5th Centuries BC.* PPS 57, 2, 183-202.

23. **Pare C.F.E.** 1992, *Ein zweites Fürstengrabvon Apremont - "La Motte aux Fées" (Arr. Vesoul, Dép. Haute-Saône). Untersuchungen zur Späthallstatkultur im ostfranzösischen Raum.* Jahrb. RGZM 36, 411-472.

24. **Schier W.** 1998, *Fürsten, Herren, Händler? Bemerkungen zu Wirtschaft und Gesellschaft der westlichen Hallstattkultur.* In: Festschrift für G. Kossack zum 75. Geburtstag, Hj. Küster, A. Lang, P. Schauer (Hrsg.), Bonn, 493-514.

25. **Vokotopoulou I., Despini A., Misaelidou V., Tiverios M.** 1985, *Sindos - Katalogos tis Ekthesis,* Arhaiologiko mouseio Thessalonikis.

26. **Zotović M.** 1985, *Arheološki i etnički problemi bronzanog i gvozdenog doba zapadne Srbije.* Zavičajni muzej - Savez arheoloških društava Jugoslavije, Titovo Užice - Beograd.

Inhumirani grob žene na Kamenjači u Brezi nekropoli predrimskih Dezitijata

Veljko Paškvalin
Sarajevo

Mlađeželjeznodopska i rimska nekropola ilirsko-panonskog plemena Dezitijata na Kamenjači u Brezi nedaleko Sarajeva nije objavljena u cjelini.[1] Bila je u *Arheološkom pregledu*[2] tek najavljena. U kontekstu proučavanja željeznog doba, spomenuta je u raspravama na više mjesta u arheološkoj ediciji V toma *Praistorija jugoslavenskih zemalja.*[3] Autor se na nju također osvrnuo u kraćoj raspravi Prilozi[4] o ilirsko- panonskom plemenu Dezitijata, ali bez cjelovitije arheološke dokumentacije nalaza i priloga, ne osvrćući se pri tome dublje na temu ovog priloga.

Iz nekropole su, uz navedeno, objavljeni još arheološki nalazi koji otkrivaju helenistički uticaj ili trgovinu Dezitijata s Grcima na istočnoj obali Jadrana.[5] I ova objava skeletnog groba žene (T. II, 1-4), u sklopu već objavljenog, predstavlja također dio njezine cjelovitosti, naročito kada je u pitanju duhovna tradicija Dezitijata kao i niz drugih pitanja kulturno-povijesnog karaktera, koja proizlaze iz kompleksnosti nekropole, odnosno njezinog sadržaja kao izrazito dezitijatske.[6]

U ovom, dakle bitnom, segmentu duhovne kulture Dezitijata sahranjivanje pokojnika koje na Kamenjači čuva njihova nekropola, pokušat će se kraćim osvrtom odgovoriti na dva relevantna pitanja. Jedno je kad, s obzirom na inhumiranu grobnicu iz Vratnice[7] (Visoko) i inhumirani grob žene iz Breze (T. II, 1-4), prestaje kod Dezitijata obred skeletnog pokapanja (inhumacija),

---

[1] Ovaj znanstveni prilog iz jednog dijela duhovne kulture predrimskog plemena Dezitijata o njihovom sahranjivanju na nekropoli "Kamenjača" u Brezi, još cjelovito neobjavljen, donosim u povodu 10-godišnjice smrti akad. A. Benca, istaknutog arheologa.

[2] V. Paškvalin 1975, 57-62, Tab. XXX-XXXI

[3] PJZ V, 1987, 483, 517, 527, 528, 905.

[4] V. Paškvalin 1996, 94 i d.

[5] V. Paškvalin, u štampi, Splitski književni krug.

[6] V. Paškvalin 2000, 192 i d.

[7] B. Čović 1987, 482 i d.

a kad počinje ritus spaljivanja (incineracija) u mlađem željeznom dobu ili predrimskom razdoblju na njihovom prostoru srednje Bosne. Drugo, koliko se s obzirom na arheološke nalaze brončanih fibula (T. IV, 1-3; T. III, 1-6; T. IV, 4), narukvica (T. V, 1-4), ulomka prstena (T. IV, 6) i noža[8] iz groba inhumirane žene, očituje panonski, odnosno kulturni uticaj Kelta kod antičkog plemena Dezitijata.

To će se pokušati dobiti, na osnovi kraće tipološke analize ili putem komparacije sa istim ili sličnim tipom fibula iz arheoloških nalazišta koja su kronološki već obrađena, kako s područja Bosne i Hercegovine, tako iz susjedne Slavonije ili antičke Panonije, zemlje naseljene Keltima.

Inhumirani grob žene

Na planu VIII, Kv. V i X, kop. 3, nađena je pravokutna kamena grobna konstrukcija (T. II, 1), izgrađena i pokrivena manjim i većim kamenim amfornim pločama, dužine 2,60m, širine oko 1,00m (T. II, 2, 3). Ispod kamenih ploča počivao je u pravokutnom prostoru fragmentarni skelet žene (T. II, 2), okrenut u pravcu sjever-jug s neznatnim odstupanjem sjeverozapad-jugoistok.

Ostaci koji govore o skeletu pokojnice počivali su u grobu unutar obilježenog prostora koji je pri dnu, kod nogu, zatvarala kamena ploča. Ležali su izravno na šljunku ili na riječnom nanosu; nađeni su *insitu*, od površine zemlje, na dubini od 0,97m, širine 0,64m (T. II, 2, 3).

Uz inhumirani grob žene, grobne konstrukcije, konstatirano je uzglavlje (T. II, 2-3) u kojem nisu nađeni arheološki tragovi.

Čišćenjem skeleta nađeni su, također *insitu*, na lijevoj podlaktici (T. II, 3) četiri brončane narukvice (T. V, 1-4), perle crne, žute i crvene boje, koje pripadaju ogrlici i više brončanih fibula (T. II, 3, 4), koje istovremeno određuju i spol sahranjene osobe, inhumiranu ženu (T. II, 2-4).

U nastavku čišćenja nađen je s lijeve strane lubanje prsten (T. IV, 6), ulomak željeznog noža, a ispod skeleta i opruga s iglom (T. IV, 5), koja sigurno pripada jednoj od fibula koje su ovdje prikazane, ali bez opruge i igle (T. IV, 3).

S obzirom na sačuvanost skeleta mogli su se identificirati ovi njegovi dijelovi: lubanja vel. 0,25×0,18 m; lijeva nadlaktica vel. 0,18 m; desna nadlaktica vel. 0,19m i lijeva podlaktica vel. 0,18 m; od desnog femura vel. 0,30m i njegove podlaktice vel. 0,24 m; od lijevog vel. 0,35 m; potkoljenica vel. 0,28m (T. II, 2, 3).

Uz skelet žene, među arheološkim nalazima, kako je pomenuto, nađena su više ili manje *insitu* (T. II, 3, 4) tri identificirana tipa latenskih fibula, od kojih je srednjelatenski tip brojniji (T. III, 1- 6), drugi ranolatenski manje brojan (T. IV, 1-3) i treći, također srednjelatenski, koji spada u rjeđe oblike fibula srednjelatenske sheme (T. IV, 4).

[8] Ulomak noža nije nacrtan niti ovdje donesen; među arheološkim materijalom u depou.

Kulturnopovijesna problematika arheoloških nalaza iz skeletnog groba žene

Na Kamenjači, nekropoli incineracije ilirsko-panonskih Dezitijata u Brezi, među zapaženije arheološke nalaze spada svakako inhumirani grob žene (T. II, 1-4), zajedno s njegovim nalazima. On, unutar nekropole među incineriranim Dezitijatima predstavlja jedini grob s obredom inhumacije.

Brončane fibule *ranolatenske* sheme (T. IV, 1-3). Ovaj tip fibula iz skeletnog groba žene s manjom zastupljenošću, karakterizira unazad savijena noga s kuglicom između ukrasnih profilacija, ide do iznad luka fibule (T. IV, 2), čiji sam kraj ukrašava stilizirana glava ptice (T. IV, 2). Na završetku unazad savinute noge fibule (T. IV, 3), osim kuglice primjećuje se i manje zadebljanje koje podsjeća na zoomorfnu šematizaciju neke životinjske glave. Inače, fibule su fragmentirane. Jednoj nedostaje kraj noge s kuglicom (T. IV, 1), drugoj igla i polovica opruge (T. IV, 2), dok trećoj igla s navojima ili oprugom (T. IV, 3). Rađene su u tehnici lijevanja,[9] a kod fibule T. IV, 3 primjećuje se još da luk ima elipsasti oblik, naglašene rubove i sitno ukrašavanje facetiranjem.[10]

S obzirom na ovakav opis fibula na T. IV, 1-3 iz skeletnog groba žene (T. II, 2, 3), prepoznajemo veći broj analognih fibula tipa ranolatenske sheme iz više nalazišta u krajevima susjedne Slavonije i Srijema, odnosno antičke Panonije na prostorima doseljenih Kelta.[11] Isto tako, ali pod njihovim utecajem, nalazimo ih i na susjednim prostorima Bosne i Hercegovine, južno od Save (Japoda, Mezeja i Dezitijata), poslije njihove ekspanzije i nešto kasnijeg doseljenja njihovog plemena Skordiska u krajeve među ušće Save u Dunav.[12]

U tipološkom pogledu fibule ove sheme iz groba inhumirane žene bile bi svojom konstrukcijskom shemom najbliže fibulama iz eponimnog nalazišta ili ostave Duchov.[13] Dakle, u tom kontekstu, fibule iz groba žene (T. IV, 1-3) mogli bismo svrstati u kulturni horizont tog nalazišta, koje J. Filip okvirno datira u 3. st. pr. Kr., te se ne bi mogle datirati kasnije od kraja 3. st. pr. Kr.[14]

Međutim, nalaz fibule na T. IV, 2, tipa ranolatenske sheme, na produžetku noge s vidljivo stiliziranom glavom ptice, koji je potvrđen i argumentirano datiran u Moravskoj, u keltskim ravnim grobovima nastalim najkasnije u tijeku druge polovine 4. st. pr. Kr., mogli bismo datirati u isto doba.[15]

---

[9] J. Todorović 1974, 72.

[10] Z. Marić 1964, 46-47, Tab. XVII, 13.

[11] N. Majnarić-Pandžić 1970, 16 i d. (Dalj, T. III, 1, 2, 4, 10; T. IV, 3, 4, 5; T. V, 5); 25 (Kupinovo, T. IX, 1, 2, 9); 45 (Sremska Mitrovica, T. XXIII, 1, 2); 38-39 (Osijek, T. XXV, 1, 2); 36 (Novi Bogdanovci, T. XL, 7); 50 (Vukovar, T. LI, 10, 11).

[12] Z. Marić 1964, 46, T. XVIII, 7-10; 44, T. XVII, 11, 12, 13.

[13] N. Majnarić-Pandžić 1970, 17-18, T. III, 1, 2, 4, 10; T. IV, 3, 4, 5; T. V, 5.

[14] N. Majnarić-Pandžić 1970, 18.

[15] N. Majnarić-Pandžić 1970, 17-18.

Naime, ako Marić Z. za početak prve faze keltskih uticaja na Bosnu i Hercegovinu uzima pojavu fibula sa stiliziranom životinjskom glavom na kraju unazad savinute noge i spojene s lukom fibule u vremenskom dijapazonu 370.-260. g. pr. Kr., a kraj iste faze pojavom fibula s kuglicom i manjim zadebljanjem na produžetku noge, onda bi, u tom kontekstu, osim fibule na produžetku noge s glavicom ptice (T. IV, 2), pripadala i fibula na T. IV, 3, koja upravo ima takav karakteristični završetak i s kuglicom na nozi.[16] To bi dalje, prema N. Majnarić-Pandžić, odgovaralo I horizontu keltsko-latenske kulture 4. st. do 279. g. pr. Kr.,[17] dok je za J. Todorovića pojava stilizirane ptice na kraju produžene noge ili životinjske glave također karakteristika fibula ovog razdoblja, 4. i početak 3. st. pr. Kr.[18]

Primjećuje se u tom pogledu da se produžetak noge kod fibule T. IV, 2, sa stiliziranom glavom ptice, ne veže s lukom fibule, već je odvojen, što nije slučaj kod starijih fibula ovog tipa.[19] Prema tome, to bi u razvoju ovih fibula karakteriziralo mlađe fibule istog tipa, a među njima je, osim fibula T. IV, 2 i fibula T. IV, 3, koju upravo karakterizira manje zadebljanje[20] na završetku noge, predstavljajući u tom smislu shematiziranu glavu životinje.[21] Taj bi element, za razliku od fibule T. IV, 2 sa stiliziranom pticom, datirao fibulu T. IV, 3 krajem prve faze i početkom druge faze keltskih uticaja na Dezitijate u centralnoj Bosni.[22] Po Z. Mariću kraj prve faze keltskih uticaja na Bosnu i Hercegovinu karakterizira također i pojava konstruktivnog elementa kugle (T. IV, 2, 3) na unazad savinutom kraju noge, kao i zadebljanje na produžetku noge, ukazujući na kraj prve i početak druge faze keltskih uticaja, 260.-150. g. pr. Kr.[23]

Jednoj od ranolatenskih fibula (T. IV, 1-3) iz inhumiranog groba žene (T. IV, 2, 3) sačuvan je ostatak četiri međusobno povezane alkice (T. IV, 8), što upućuje na privjesak lančića. Pripadao je sigurno jednom paru fibula na odjeći žene. Pojava ovih privjesaka kod fibula ranolatenske sheme pokazuje način na koji su se te fibule međusobno vezale i nosile na odjeći žene (T. II, 2, 3). Lančić je poznat u Bosni među bogatim latenskodobnim materijalom iz nekropola u dolini Une,[24] Donje Doline, [25] te u Slavoniji u kasnohalštatskim grobovima.[26]

---

16 Z. Marić 1963, 65-71.

17 N. Majnarić-Pandžić 1970, 75.

18 J. Todorović 1974, 72-73.

19 Z. Marić 1963, 67.

20 Z. Marić 1963, 67.

21 Z. Marić 1963, 70-71.

22 Z. Marić 1963, 67-71.

23 Z. Marić 1963, 67-71.

24 N. Majnarić-Pandžić 1970, 18, 25; Z. Marić 1968, T, IV, 5; T. V, 4; T. XII, 2; T, XIV, 31, 32; T, XVI, 24; T, XVII, 28; T. XVIII, 11, 12, 13, 14, 15, 17; T. XIX, 46; Z. Marić 1964. T. XIII, 2; T. XVII, 2.

25 Z. Marić 1963, T. XIII, 34; T. XVII, 2.

26 N. Majnarić-Pandžić 1970, 18-19.

N. Majnarić-Pandžić ovu pojavu veže s halštatskim autohtonim iliriziranim panonskim materijalom i interpretira ga kao import iz krajeva osvojenih od strane Kelta.[27]

Od detalja, u pogledu izrade ranolatenske fibule T. IV, 3, vidljiv je na luku fibule ukras izveden u tehnici facetiranja. Ovaj kulturnopovijesni način ukrašavanja fibula, prema Z. Mariću poznat je na prostorima Bosne već u starijem željeznom dobu, pa ga smatra izrazitim načinom dekoriranja sa ovih prostora.[28] S obzirom na tu pojavu dekoracije u starijem željeznom dobu, možda je i kod Dezitijata, pod jačim keltskim uticajem, djelovala barem jedna radionica za izradu nakita u njihovom sjedištu Hedum (Breza).[29]

Nakon ovako iznesene kulturnopovijesne problematike o grupi fibula ranolatenske sheme iz skeletnog groba žene moguće je, s obzirom na njihov kulturni razvoj, kronološki konstatirati da ova grupa od tri opisane fibule pripada kulturi Kelta poslije njihove ekspanzije i doseljenja na panonske prostore, čiji je uticaj stigao i na prostore južno od Save, u središte Dezitijata, što bi se podudaralo bi se s uticajima Kelta već od druge polovine 4. i početka 3. st.pr.Kr.[30]

Tip brončanih fibula *srednje latenske* sheme (T. III, 1-6) najzastupljeniji je u grobu inhumirane žene (T. II, 2, 3). Fibule su više-manje dobro sačuvane, osim fibule T. III, 2 bez igle, T. III, 5 bez igle i polovine opruge, a fibula T. III, 6 bez luka, opruge i igle, tj. sačuvao se samo završetak noge s ukrasom.

Ovu varijantu fibula srednjelatenske sheme prati osnovna karakteristika unazad, na trokutastom obliku, kraja savinute noge, udubljeno i okruglo zrakasto ukrašeno ležište, koje služi za dekorativno zrno jantar ili emajl od staklene paste, priljubljeno, ali ne pričvršćeno za luk fibule (T. III, 1-6). Sačuvane su i zakovice za koje su se pričvršćivala zrna navedenih ukrasa. Inače, lukovi ove varijante fibula imaju elipsasti oblik poput tipa fibula ranolatenske sheme iz skeletnog groba žene (T. IV, 1-3).

Primjećuje se, međutim, da ova varijanta srednjelatenske sheme fibula iz groba žene, koliko u Slavoniji i Sremu na prostorima Kelta, toliko i u susjednoj Bosni, nije kao takva šire poznata. Za sada je njezino nalazište s područja Bosne i Hercegovine nekropola Dezitijata na Kamenjači u Brezi.[31]

Među ovim varijantama fibula tipa srednjelatenske sheme, s obzirom na pojave sličnih ali ne i identičnih ukrasnih elemenata koji se nalaze na luku ili produžetku noge, poznate su u tom kontekstu fibule iz Jezerina,[32] Ribića,[33]

---

[27] N. Majnarić-Pandžić 1970, 18.

[28] Z. Marić 1964, 44-46; T. VII, 10, 13.

[29] Z. Marić 1963, 67; Isti, 1964, 46- 47.

[30] Z. Marić 1963, 67; J. Todorović 1974, 72-73.

[31] V. Paškvalin 1975, 60, T. XXXII, 8.

[32] Z. Marić 1968, T. IV, 13; T. V, 6; T. VI, 1, 2.

[33] Z. Marić 1968, T. X, 36; T. XII, 6, 26, 30, 32; T. XIII, 1, 2, 4; T. XIV, 1, 2, 12, 19, 20; T. XVI, 1, 2, 3, 8, 49; T. XVII, 23; T. XVIII, 27, 28, 29.

Donje Doline,[34] i Baltinih Bara.[35] Fibula srednjelatenske sheme iz Jezerina[36] po konstruktivnosti i ukrasu emajla na nozi bila bi najbliža varijanti fibule srednjelatenske sheme iz groba žene (T. III, 1-6). Inače, neke od njih imale su ukras emajla ili jantarova zrna, što su ga imale i varijante fibula srednjelatenske sheme iz inhumiranog groba žene (T. III, 1-6).[37] Još su im analogne fibule sa ružičastim ukrasom na nozi, izvedene u pseudofiligranskoj tehnici.[38]

Varijante fibula srednjelatenske sheme su brojne. Tom širokom broju fibula pripada i manja skupina fibula istog tipa, odnosno varijante iz inhumiranog groba žene (T. III, 1-6). Međutim, varijantu ovog tipa fibula kulturno i kronološki opredjeljuju jasno prstenasti ukrasi sa zrnom emajla ili zrnom jantara na produžetku noge koji se, izgleda, javljaju istodobno.

Ako je, naime, emajliranje opća pojava među Keltima na podunavskim prostorima od kraja 2. st. pr. Kr.,[39] onda će ova varijanta srednjelatenske sheme iz skeletnog groba žene (T. II, 2, 3) pripadati kulturi Kelta, a kronološki od kraja 2. st. pr. Kr., kada ova tehnika ukrašavanja fibula kod Kelta doživljava najčešću primjenu.[40] To bi trebalo odgovarati trećoj fazi keltskih uticaja na samom njezinom početku, kako definira Z. Marić.[41]

Međutim, ako je prema J. Filipu ukrašavanje fibula srednjelatenske sheme s emajlom ili jantarskim zrnom doživljavalo u podunavskim oblastima svoju najčešću primjenu od kraja 2. st. pr. Kr.,[42] onda to govori da je ova tehnika ukrašavanja mogla ipak postojati kod Dezitijata i nešto ranije, jer već u 3. st. pr. Kr. imamo materijalne dokaze helenističke civilizacije iz dezitijatske nekropole Kamenjača iz Breze.[43] Takve fibule i J. Todorović datira također nešto ranije, od 3. st. pr. Kr. do 1 st. po. Kr.,[44] dok se tipološki najbliža fibula iz Jezerina varijanti iz inhumiranog groba žene (T. II, 2, 3) svrstava kronološki od kraja 2 st. pr. Kr.[45]

Ipak nam se čini, bez obzira na helenistički i kasniji rimski uticaj, da je na području u zaleđu istočne obale Jadrana bio jači keltski uticaj, pa je ova varijanta srednjelatenske sheme iz groba inhumirane žene najbliža svom nastanku od kraja 2. st. pr. Kr.

---

34 Z. Marić 1964, T. XX, 9; 1963, T. I, 26.

35 Z. Marić 1963, T. I, 30.

36 Z. Marić 1963, T. I, 21, 28.

37 Citirano pod 33, 34, 35 i 36.

38 N. Majnarić-Pandžić 1970, 45, T. XXIII, 3; 26, T. IX, 3, 5.

39 N. Majnarić-Pandžić 1970, 15, T. I, 1; Z. Marić 1963, 78, T. I, 28, 30; T. I, 21.

40 J. Todorović 1974, 75; N. Majnarić-Pandžić, 70, 15.

41 Z. Marić 1963, 75, 78.

42 N. Majnarić-Pandžić 1970, 15.

43 V. Paškvalin 1975, 59-60, T. XXXII, 7; D. Rendić-Miočević 1957, 29-36, T. I, 1-5; isti, 1959, 5-47, T. I-X; Ž. Rapanić 1967, 37, T. V, 4, 40-42; B. Kirigin, 1996, 26 i d.

44 J. Todorović 1974, 75.

45 R. Bižić 1951, 292, T. III, 34 i u tekstu sl. 17; Z. Marić 1968, 27-32; V. Paškvalin 1975, 60, T. XXXII, 8.

Brončana fibula *srednjelatenske* sheme s četvrtastom pločicom na kraju noge, flankirana s jednim kuglastim zadebljanjem i drugim koji se produžuje u obliku malog lijevka, pripada također grobu inhumirane žene (T. III, 4). Na pločici se nalazi manje četvrtasto ležište, mjesto za emajl, staklenu pastu.

Ova varijanta fibule srednjelatenske sheme poznata je za sada, kao i prethodna, u nekropoli Dezitijata na Kamenjači u Brezi.[46] Inače, njezin tip nije poznat u japodskim nekropolama u dolini Une niti u Donjoj Dolini. S obzirom na tipološke karakteristike varijanta fibule iz dezitijatske nekropole u Brezi, najbliža je fibulama s prostora Skordiska iz Boljevca, Novih Banovaca i Malunje.[47] Tako bi, svojim emajliranim ukrasom na četvrtastoj pločici nad lukom fibule, predstavljao u Bosni rijedak nalaz.[48]

Ako je emajliranje kulturnopovijesna pojava, omiljena keltska ukrasna tehnika, onda bi, u tom smislu, fibula T. III, 4 bila i kulturnopovijesna potvrđa da je dezitijatski gospodarski centar Hedum (Breza) bio pod jačim kulturnim uticajem Kelta, iako je činjenica da je u Međuriječju ta pojava bila relativno rijetka.[49] Osim toga, emajlom ukrašene fibule dokaz su također njihove aktivne prisutnosti ili upotrebe na haljinama kod žena, o čemu zorno svjedoči i nalaz inhumirane žene u grobu na Kamenjači u Brezi (T. II, 2, 3).

Ne dajemo širu kompleksniju problematiku ove varijante fibula, kao ni drugih nalaza iz groba žene, osim da se ova fibula što pouzdanije datira kako bismo, u tom kontekstu, mogli odrediti kronološki nastanak skeletnog groba žene. U tom pogledu imamo, prema J. Filipu, da je ukrašavanje emajlom doživjelo u podunavskim oblastima svoju najčešću primjenu od kraja 2. st. pr. Kr. i dalje.[50] Kod Z. Marića, zatim, doznajemo da se varijanta fibula srednjelatenske sheme, unutar koje spada fibula T. III, 4 iz inhumiranog groba, javlja već negdje krajem druge faze keltskih uticaja na Bosnu i Hercegovinu, pa vjerojatno i na Dezitijate od 150. pr. do 9. g. po. Kr.[51] To bi bilo kronološko podudaranje s J. Filipom[52] i I. Sellye, koja isto tako ovu varijantu fibula datira u isto vrijeme, na prijelaz iz srednjeg u kasni laten, odnosno na kraj 2. st. pr. Kr.,[53] dok J. Todorović upravo ovaj tip fibule kronološki svrstava na prijelaz iz stare u novu, kršćansku, eru.[54]

Iznesena kulturnopovijesna konstelacija o datiranju ove fibule srednjelatenske sheme sa emajlom na četvrtastoj pločici na produžetku noge i nad lukom, dopušta ipak kronološku pretpostavku da varijanta fibule T. III, 4 datira,

---

46 V. Paškvalin 1975, 60, 9.

47 N. Majnarić-Pandžić 1970, 15, T. I, 5; Novi Banovci, T. XXVII, 6.

48 Citirano pod napomenom 46.

49 J. Todorović 1974, 75; N. Majnarić-Pandžić 1970, 15.

50 N. Majnarić-Pandžić 1970. 15.

51 Z. Marić 1963, 75, 78.

52 N. Majnarić-Pandžić 1970, 15, 37; vidi napomenu 210 na str. 112.

53 Vidi napomenu 52.

54 J. Todorović 1974, 75.

vrlo vjerojatno u vrijeme kad se najčešće primjenjuje ova tehnika ukrašavanja emajlom u podunavskim krajevima od 2. st. pr. Kr., kad su već prisutni grčki, odnosno helenistički uticaji kod Dezitijata,[55] a s druge strane počeci intenzivnijih osvajanja ovih krajeva od strane Rima.[56]

Grobu inhumirane žene (T. II, 2, 3) pripadaju četiri brončane *narukvice* (T. V, 1-4). Krajevi dviju narukvica, završavaju manjim ukrašenim zadebljanjima (V, 1, 3), za razliku od druge dvije (T. V, 2, 4), čiji su krajevi oštećeni, očituju vjerojatno šematizaciju zmijskih glava. Narukvice su ornamentirane različito, sa istim urezima ukrašavanja (T. V, 1, 3), za razliku od narukvica T. V, 2, 4, čiji su ornamenti u istom stilu, ali slabije sačuvani. Inače, ukrašavanje ovih narukvica izvedeno je u stilu tordiranja i kolutasto-paralelnog urezivanja (T. V, 1-4).

S obzirom na veći broj različitih arheoloških nalaza iz japodskih nekropola u dolini Une, Donje Doline, te drugih arheoloških nalazišta u Bosni i Hercegovini, a posebno najbližih dezitijatskoj nekropoli na Kamenjači u Brezi, Gračanici i Vratnici,[57] nema većeg broja nađenih sličnih narukvica. Jednu od analognih, u smislu ukrašavanja, imamo u nekropoli Ribići, datiranu u fazu Vb ili od 35. g. pr. do 10./20. g. po. Kr.[58] Njoj sličnu nalazimo u Donjoj Dolini, koja se datira od 360.- 250. g. pr. Kr., posebno druga, analogna također po ukrašavanju, datira se u 300.-100. g. pr. Kr.[59] Inače, vrlo analognu, a istovremeno i najbližu nalazištu na Kamenjači u Brezi, imamo iz arheološkog nalazišta u Gračanici kod Visokog, i datira se od 450.-350. g. pr. Kr.,[60] dok isto tako analognu, u smislu završnih krajeva, imamo iz nekropole u Dalju.[61]

Nalazi brončanih narukvica iz nekropole Dezitijata u Brezi moraju se nedvojbeno kronološki vezati za nalaze sličnih narukvica iz Gračanice i Vratnice kod Visokog, kao dva najbliža nalazišta iz mlađeg željeznog doba u nekropoli na Kamenjači u Brezi,[62] kao i s brončanom narukvicom pečatastih krajeva iz Dalja.[63] Ovi nalazi javljaju se u grobnim cjelinama u Moravskoj, zajedno s fibulama ranolatenske sheme iz Ostave Duchov.[64]

Prema Z. Mariću u prave keltske tipove narukvica spada jedan par narukvica iz Donje Doline, sa zadebljalim i profiliranim krajevima, a oni su veoma srodni završecima starijih keltskih torqvesa. Takve narukvice bile su u upotrebi u srednjoj Europi u 3. i 2. st. pr. Kr., za koje Z. Marić ne prihvaća

---

55 Vidi napomenu 43.

56 Z. Marić 1963, 75.

57 B. Čović 1987, 482 i d.

58 Z. Marić 1968, T. XVIII, 21, grob 10; T. XVIII, 4, 2, grob 156.

59 Z. Marić 1964, T. XVII, 19; T. XVIII, 12.

60 B. Čović 1987, 503, 504; T. LII, 26, 27.

61 N. Majnarić-Pandžić 1970, 19, sl. 1.

62 B. Čović 1987, 503 i d.

63 Vidi napomenu 61.

64 Vidi napomenu 61.

takvu nisku dataciju.[65] To obrazlaže arheološkom činjenicom da perle, koje su nađene zajedno s najstarijim elementima keltske materijalne kulture u Bosni i Hercegovini, idu samo s elementima prve faze keltskih uticaja (370.-260. g. pr. Kr.), dopuštajući mogućnost srodnih narukvica u srednjoj Europi i kasnije.[66]

S obzirom na arheološke nalaze brončanih narukvica u grobu inhumirane žene (T. V, 1-4), zajedno s perlama i ranolatenskim fibulama (T. IV, 1-3), moguće je, u kontekstu zajedničkih komparacija, pojavu perla istovremenu s brončanim narukvicama, kronološki postaviti krajem 4. i početkom 3. st. pr. Kr.[67]

Inhumiranoj ženi u grobu T. II, 2, 3 pripada također nađeni brončani prsten (T. IV, 6), koji je uz nađene crne, žute i crvene perle, nosila žena za života. Na prstenu, u formi male elipse, vidimo dva puta po tri međusobno paralelno napravljena ureza.

Zanimljivo je spomenuti da je zidana grobnica u Vratnici, uz brojne nalaze, sadržavala i šest malih brončanih "pečatnih" prstenova s ugraviranim negativima likova: žena s lukom, sova, pas i drugo.[68] Za razliku od ovih prstenova, prsten iz groba žene (T. IV, 6) umjesto likova ima ugravirane crte. Grobnica iz Vratnice sa arheološkim nalazima, prema B. Čoviću, datira od 350.-300. g. pr. Kr., pa je kronološki moguće da i prsten žene iz groba pripada istom periodu.[69] Isto tako, kronološki paralelno s nalazima prstenova, naročito s prstenom iz groba žene (T. IV, 6), išli bi sigurno i već spomenuti nalazi perla koje su sačinjavale ogrlicu.

Ulomak krivog manjeg željeznog *noža* koji je nađen ispod skeleta žene, pripada sigurno inhumiranoj ženi. Izgleda da su češće zastupljeni u keltskim grobovima,[70] ali su također prisutni i u nekeltskim grobovima, kakav je grob žene sa Kamenjače, koji predstavlja ženu iz plemena Dezitijata, čiji nakit u njihovu centru pokazuje jači keltski uticaj.[71] Vjerojatno je ilirsko- dezitijatskog podrijetla, odnosno autohtono.[72]

Kako je ulomak željeznog noža nađen u zidanom grobu (T. II, 1-4) uz skelet žene, upućuje na međuplemenski položaj žene u kući ili u rodovskoj zajednici kao predmet svakodnevne upotrebe od etnološkog značaja i dugog vremenskog kontinuiteta, čije je datiranje, uz ukop žene, teško odrediti.

Ostaje pitanje kako i kad datirati osamljen grob inhumirane žene unutar velike dezitijatske nekropole na Kamenjači u Brezi sa incineracijom.

Na temelju već naprijed iznesene komparativne analize nađenih ranolatenskih (T. IV, 1-3) i srednjelatenskih (T. III, 1-6; T. IV, 4) fibula i drugih

---

65 Z. Marić 1963, 70, T. II, 17.

66 Z. Marić 1963, 70.

67 Vidi napomenu 66.

68 B. Čović 1987, 505.

69 B. Čović 1987, 504-506.

70 N. Majnarić- Pandžić 1970, 16, T. II, 9, 13; J. Todorović 1974, 18.

71 B. Čović 1987, 505.

72 B. Čović 1987, 503, 505.

arheoloških nalaza, prstena (T. IV, 6) i brončanih narukvica (T. V, 1-4) u zatvorenom grobu inhumirane žene (T. II, 1-3), sahranjene u suhozidanom grobu pravokutnog oblika s uzglavljem, došlo se do pretpostavke, bolje reći do konstatacije, da inhumiranu ženu ne mogu datirati njezine fibule ranolatenske sheme, već samo fibule srednjelatenske sheme (T. III, 1-6; T. IV, 4), varijante s ukrasom na nozi od jantarova zrna ili emajla. To će reći da se, na osnovi ovih fibula i njihove datacije, tada aktualni ukop žene dogodio u vremenu od 2. st. pr. Kr., pa dalje, odnosno, prema Z. Mariću, u trećoj fazi keltskih uticaja od 150. g. pr. do 9. g. po. Kr.[73]

Dašava se, međutim, i pojava da se tipovi nakita iz starijih perioda nađu i žive dugo u mlađem periodu, pored novijih i mlađih nalaza u naseljima i zatvorenim grobnicama, konkretno u inhumiranom grobu žene (T. II, 1-3), gdje ukop žene datiraju srednjelatenske fibule, a ne ranolatenske starije.[74]

Ovako kasna pojava skeletnog groba žene na dezitijatskoj nekropoli s incineracijom još uvijek se može tumačiti čuvanjem tradicije kod ugledne dezitijatske žene u jeku ritusa incineracije, ili pod kasnim uticajem helenizma s Jadrana, gdje se, isto tako, vršio obred inhumiranja pokojnika.[75]

Zanimljivo je, dalje, istaknuti da nakit na ženi, naročito fibule ranolatenske i srednjelatenske sheme, očituju kod Dezitijata izrazito keltski kulturni uticaj. Gledano na ranolatenske fibule, gotovo da se uticaj od samog njihovog naseljavanja prostora Panonije vrlo brzo odrazio na područje Dezitijata i na ostale krajeve južno od Save.[76]

Važno je također posebno istaknuti primijećene tragove kupolastog krova grobnice, kojeg su podržavale uske suhozidane kamene pregrade, kao i suhozidani grob žene u pravokutnom obliku, što nam naročito otkriva kupolasta grobnica iz Vratnice,[77] koja predstavlja sepulkralnu arhitekturu svoga vremena.

Kraj inhumacije i počeci incineracije kod predrimskih Dezitijata

Od predpovijesnog doba do konačne okupacije ovih krajeva od strane Rimljana 9. g. po. Kr.,[78] rezultati arheoloških iskopavanja, dobro dokumentirani, pokazuju da su kod Dezitijata bila u upotrebi dva ritusa sahranjivanja; stariji,

---

[73] Z. Marić 1963, 75.

[74] R. Bižić 1952, 288.

[75] N. Cambi 1988, 10-11.

[76] Z. Marić 1963, 65 i d; J. Todorović 1974, 17, 22; N. Majnarić-Pandžić 1970, 77-78.

[77] B. Čović 1987, 511-512; značajan podatak za povijest arhitekture.

[78] Z. Marić 1963, 75; I. Bojanovski 1988, 36 i d.

inhumacija i mlađi, incineracija, koja je kasnije među romaniziranim Dezitijatima vladala do kraja 3. i početka 4. st. po. Kr., kad se ponovo preuzima obred skeletnog sahranjivanja.[79]

Jedan od istraženih arheoloških lokaliteta koji, pored njih nekoliko[80] iz ovog predpovijesnog perioda mlađeg latena, upućuje na prestanak obreda inhumacije kod Dezitijata i najbliži njihovoj velikoj nekropoli incineracije na Kamenjači u Brezi, uz Gračanicu je Vratnica kod Visokog, jedinstvena kamena suhozidana grobnica s većim brojem pokopanih zajedno s njihovim nakitom i drugim prilozima.[81]

Kako, međutim, pokazuju arheološka ispitivanja predpovijesnih lokaliteta dezitijatskog područja, vrijeme prestanka obreda inhumacije dokumentirano potvrđuju dva već spomenuta nalazišta. Jedno od njih je mlađi sloj grobnice u Gračanici[82] i zajedno s njim suhozidana svodasta grobnica u Vratnici.[83] Ove grobnice, zajedno s drugim poznatim nalazištima nekropola ravnih grobova bez tumula,[84] otkrivaju da je obred inhumacije kod Dezitijata bio tada jedini način sahranjivanja sve do 4. i 3. st. pr. Kr.[85] Od tada vrlo brzo dolazi do prelaza na oblik spaljivanja umrlih ili incineracije, a o čemu opet dokumentirano svjedoče sistematska iskopavanja ravnih grobova bez tumula nekropole Dezitijata sa incineracijom na Kamenjači u Brezi.[86]

Vrlo brzo prihvatanje obreda incineracije kod Dezitijata pokazano je različitim oblicima kamenih grobnih konstrukcija, od pravokutnih i okruglih, do drugih oblika kao što su jednostavne hrpe kamenja sa spaljenim ostacima pokojnika, zajedno s njihovim nalazima i prilozima. Ipak, na osnovi necjelovitog izučavanja arheoloških nalaza i priloga sa nekropole,[87] pokušat će se utvrditi početak velike dezitijatske nekropole (T. I).

Nastanak ili počeci formiranja nekropole Dezitijata sa incineracijom na Kamenjači u Brezi, kako će se vidjeti, moći će se posve sigurno datirati na temelju arheološkog materijala dobijenog iz inhumiranog groba žene i nekropole. Tu u prvom redu spada brončana fibula ranolatenske sheme, na kraju savinute noge s glavom ptice (T. IV, 7), srebrene ukosnice i helenistički nalazi: ulomak teriomorfne srebrene naušnice i na kraju ulomci isejske helenističke keramike.[88]

---

79 N. Cambi 1988, 10 i d.

80 B. Čović 1987, 482, 511-512.

81 B. Čović 1987, 502-506.

82 B. Čović 1987, 504-506.

83 B. Čović 1987, 504-506, 511-512.

84 B. Čović 1987, 482 i d.

85 B. Čović 1987, 511-512, 517.

86 V. Paškvalin 1975, T. XXX, 1, 2; T. XXXI, 3, 4; B. Čović 1987, 482 i d.

87 Nekropola Dezitijata na Kamenjači u Brezi, kako je već rečeno, nije cjelovito objavljena, iako se tome teži, jer arheološki, od kraja 4. st. pr Kr. pa sve do 4. st. po. Kr., predstavlja sažetu, u kulturnopovijesnom kontinuitetu, kulturnu povijest Dezitijata, uticaj Kelta, grčke trgovačke kontakte s Jadrana, rimska osvajanja i romanizaciju do pojave kršćanstva (260. g.). I. Čremošnik, 1974, 41-164.

88 Vidi napomenu 43.

Ako skeletno sahranjivanje kod Dezitijata, na temelju izučavanja arheoloških rezultata kulturnog sadržaja iz ravnih grobova bez tumula u Gračanici, njezin mlađi kulturni horizont i suhozidana veća kamena grobnica u Vratnici, pokazuju prestanak ritusa inhumacije krajem 4. i početkom 3. st. pr. Kr.,[89] onda između ovih grobnica s obredom inhumacije i nekropole sa incineracijom na Kamenjači, ne može postojati veći vremenski dijapazon.

Taj, kod Dezitijata vrlo brzi prelaz sa ritusa inhumacije na obred incineracije, osim kamenih grobnih konstrukcija za koje se, u smislu tradicije i kontinuiteta, može reći da se vežu za suhozidanu grobnicu u Vratnici, potvrđuje i usamljeni suhozidani inhumirani grob žene na Kamenjači, nekropili s incineracijom.

U tom kontekstu spomenuti prelaz i počeci formiranja nekropole Dezitijata u njihovom središtu Hedum (Breza), rasvjetljavaju kulturnopovijesnu situaciju najstarije fibule iz nekropole i ostali arheološki nalazi iz iste nekropole. To bi bila brončana fibula ranolatenske sheme iz groba od kamene konstrukcije s incineracijom, koju prema opisu karakterizira kuglica na unazad savinutoj nozi, a na kraju same noge, glava ptice (T. IV, 7).[90] Ovaj tip fibule ranolatenske sheme datira se u drugu polovicu 4. st. pr. Kr.[91]

Prema Z. Mariću to bi odgovaralo prvoj fazi keltskih uticaja, odnosno od 370.-260. g. pr. Kr.[92] ili u tumulima Glasinca prema B. Čoviću od 350.-250. g. pr. Kr.[93] Ovaj tip fibula javlja se također u grobovima inhumiranih pokojnika u 4. st. pr. Kr. i koristio se u 3. st. pr. Kr.[94] Ovo bi svjedočilo o tome da se nekropola s incineracijom na Kamenjači može kronološki staviti već na kraj 4. ili početak 3. st. pr. Kr., što dokazuje da Dezitijati već od tada, na istom mjestu, imaju ustaljenu nekropolu u kontinuitetu punih šest stoljeća.

Od arheoloških nalaza s nekropole na Kamenjači pouzdano dokazuju njezinu postojanost od početka 3. st. pr. Kr. i već spomenuti arheološki helenistički nalazi. Naime, među njima, u to doba kasnog helenizma grčke trgovačke veze s Dezitijatima otkrivaju ulomci isejske keramike[95] i fragmenti teriomorfne srebrene naušnice iz 3. st. pr. Kr.,[96] kao i srebrena ukosnica tipa omega iz 3.-2. st. pr. Kr.[97]

Stoga, o prestanku ili kraju obreda inhumacije kod Dezitijata, iznesena arheološka dokumentacija dopušta da se kraj ritusa inhumacije kod Dezitijata može kronološki sigurnije odrediti u kraj 4. ili početak 3. st. pr. Kr., a

---

89 B. Čović 1987, 483, 511.

90 N. Majnarić-Pandžić 1970, 17, 18; J. Todorović 1974, 72, 73.

91 B. Čović 1987, T. LIII, 26, 28.

92 Z. Marić 1963, 67, 70.

93 B. Čović 1987, 505, 506; Benac A. - B. Čović 1957, 58-60.

94 J. Todorović 1974, 72, 73.

95 Ž. Rapanić 1960, 37-44.

96 V. Paškvalin 1975, 59, 60, T. XXXII, 7; D. Rendić-Miočević 1957, 29-36, T. 1-5; isti, 1959, 5-47.

97 B. Čović 1987, 505, T. LIII, 30, 31; V. Paškvalin 1975, 59, T. XXXII, 5, 6.

početak obreda incineracije s kraćim vremenskim rasponom, uz postepeno prilagođavanje odnosno prihvatanje, također od kraja 4. ili samog početka 3. st. pr. Kr., te bi, prema karakterističnim i analognim nalazima, bio blizu grobnici u Vratnici.[98]

Summary

The explored archaeological material from the Daesitiates' necropolis with incineration at Kamenjača in Breza has not been published as a whole. Its importance and significance was only presented in several shorter contributions, especially when the study and introduction of the cultural history of the Daesitiates in pre-Roman or La Tène periods were the issue. Also, the intention is to present the cultural-historical peculiarity of this necropolis by the paper on an inhumed grave of a woman (T. II, 1-4), the only one among the graves with incineration at Kamenjača.

It has been tried to obtain answers to two relevant questions. How the burial of the inhumed woman should be dated or, in the same context, when the ritual of inhumation ceased among the Daesitiates, and when the rite of incineration started at their necropolis at Kamenjača.

Thus, on the basis of comparative analysis of the early La Tène (T. IV, 1-3) and middle La Tène (T. III, 1-6 and T. IV, 4) fibulae from the grave of the woman, and in regard with the dating of the inhumed grave, it has been established that the skeletal grave of the woman cannot be dated by the older fibulae of the early La Tène scheme, but by the middle and early La Tène (T. III, 1-6 and T. IV, 4). According to this, the woman's burial could have been, actually, only from the end of the 2nd century BC, when among the Celts, in their territory, an ornamentation technique appeared on the foot of fibulae and the arch as well, with grains of amber or enamel, while the older early La Tène type of fibulae or jewellery was kept within the family or tribal community.

However, when the cessation of inhumation among the Daesitiates is in question, a reliable answer to that is given by the tomb in the drywall masonry of the inhumed deceased from the late 4th and early 3rd centuries BC in Vratnica, which is with regard to its finds of the early La Tène fibulae from the grave, closest to the incineration necropolis at Kamenjača from the end of the 4th and beginning of the 3rd centuries BC. In this way the presented archaeological documentation would, with great certainty, confirm that the cessation of the inhumation ritual among the Daesitiates happened at the end of the 4th and beginning of the 3rd centuries BC, and the beginning of the inhumation rite at Kamenjača (T. IV, 7) happened by the end of the 4th and beginning of the 3rd centuries BC, what would be, according to

[98] B. Čović 1987, 517.

the mentioned characteristic finds, close to, or even simultaneous with the tomb in Vratnica from the end of the 4th and beginning of the 3rd centuries BC.

With regard to the fact that the inhumation grave appeared among the Daesitiates much later than inhumation had definitely ended, the question remains if that was keeping of tradition, or gradual abandoning of this ritual, which lasted until the end of the 2nd century BC, along with the already accepted ritual of incineration. It is hard to say to what extent the Hellenistic influence was possible, along with the strong Celtic one, in the Daesitiates' centre, where inhumation prevailed.

What can the finds of the Celtic early and middle La Tène fibulae from the skeletal grave of the woman *tell* in this sense? Namely, the occurrence of these bronze fibulae cannot be considered as a proof that the Celts were entering the central part of Bosnia, the Land of the Daesitiates. A historical or an archaeological-historical proof should be needed for that. For the moment it is only possible to establish that the Celtic influence existed in the Daesitiates' territory already from the end of the first phase of their influence (370-260 BC), then more and more in the second (260-150 BC) and third phases (150 BC - 9 AD).

Until the material from the Daesitiates' necropolis in Breza has not been elaborated in a cultural-historical and comprehensive archaeological way, only good-neighbour relations could be talked about. Otherwise, assumptions can be made on single infiltrations of the Celtic people into the centre of the Daesitiates' territory.

Bibliografija

1. **Benac A. / Čović B.** 1957, *Glasinac, Dio II, Željezno doba.* Zemaljski muzej, Sarajevo (Katalog prehistorijske zbirke sv. 2).

2. **Bižić R.** 1951, *Pregled preistorijskih fibula u Bosni i Hercegovini.* Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, n.s., sv. VI, Sarajevo.

3. **Bižić R.** 1952, *Grobovi u Donjoj Dolini.* Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, sv. VII, Sarajevo.

4. **Bojanovski I.** 1988, *Bosna i Hercegovina u antičko doba.* Djela, knj. LXVI, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 6, ANUBiH, Sarajevo.

5. **Cambi N.** 1988, *Antički sarkofazi u Dalmaciji.* Književni krug, Split.

6. **Čović B.** 1987, *Rasprostranjenost, nalazišta i istorijat istraživanja.* U: Praistorija jugoslavenskih zemalja V, Sarajevo.

7. **Čović B.** 1988, *Željezno doba.* U: Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom I, Sarajevo.

8. **Čremošnik I.** 1976, *Rimsko naselje na Paniku kod Bileće.* Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Arheologija, n.s., sv. XXIX (1974.), Sarajevo.

9. **Kirigin B.** 1996. Issa, *Grčki grad na Jadranu.* Matica hrvatska, Zagreb.

10. **Majnarić-Pandžić N.** 1970, *Keltsko-latenska kultura u Slavoniji i Srijemu.* Gradski muzej Vinkovci, Vinkovci.

11. **Marić Z.** 1963, *Keltski elementi u mlađem željeznom dobu Bosne i Hercegovine.* Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Arheologija, n.s., sv. XVIII, Sarajevo.

12. **Marić Z.** 1964, *Donja Dolina.* Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Arheologija, n.s., sv. XIX, Sarajevo.

13. **Marić Z.** 1968, *Japodske nekropole u dolini Une.* Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Arheologija, n.s., sv. XXIII, Sarajevo.

14. **Paškvalin V.** 1975, *Kamenjača, Ul. 6. april, Breza kod Sarajeva - mlađe željeznodobna i rimska dezitijatska nekropola.* Arheološki pregled, 17, Beograd.

15. **Paškvalin V.** 1996, *Prilozi proučavanju ilirsko-panonskog plemena Dezitijata i njegovog teritorija u krajevima srednje Bosne u predrimsko i rimsko doba.* Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Arheologija, n.s., sv. 47, Sarajevo.

16. **Paškvalin V.** 2000, *Antičko pleme Dezitijata u krajevima srednje Bosne u rimsko doba.* Godišnjak XXXI, Centar za balkanološka ispitivanja 29, ANUBiH, Sarajevo.

17. **Rapanić Ž.** 1960, *Helenistički grob s prilozima u Visu.* Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, 62, Split.

18. **Rendić-Miočević D.** 1957, *Oko datiranja srebrenog zoomorfnog nakita iz goričke ostave.* Peristil, Split.

19. **Rendić-Miočević D.** 1959, *Zlatni nakit iz helenističko-ilirske nekropole u Budvi.* Opuscula archaeologica, IV, Zagreb.

20. **Todorović J. 1974,** *Skordisci.* Institut za izučavanje istorije Vojvodine, Savez arheoloških društava Jugoslavije, Novi Sad - Beograd

Tabla 1.

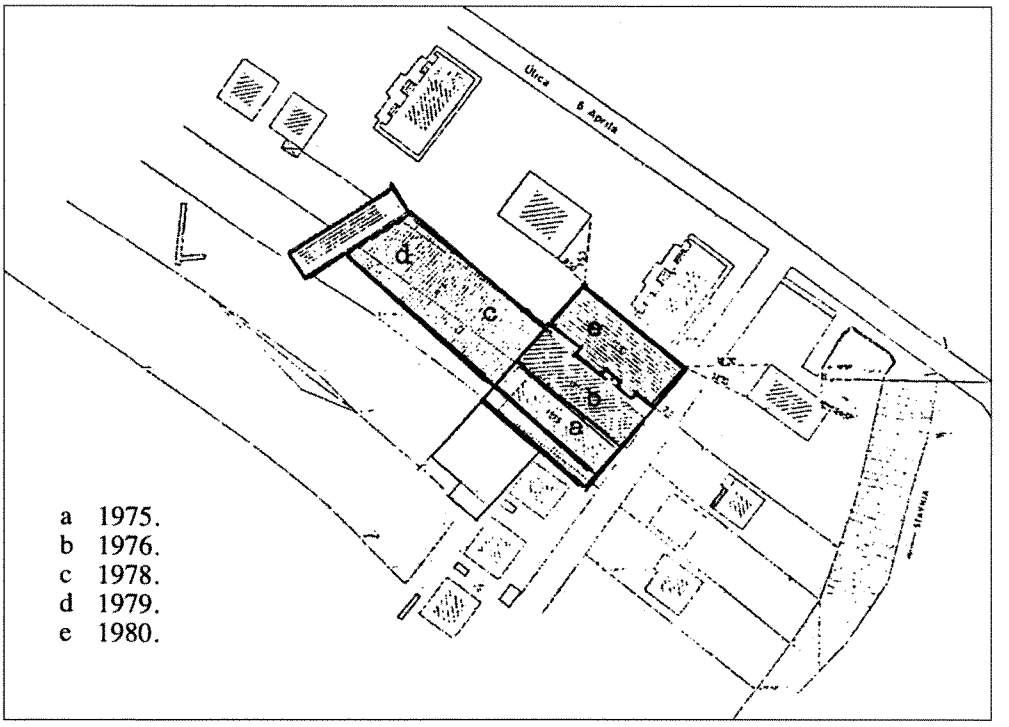

Situacijski plan, Kamenjača, Breza, Sarajevo

Tabla 2.

Sl. 1.

Sl. 2.

Sl. 3.

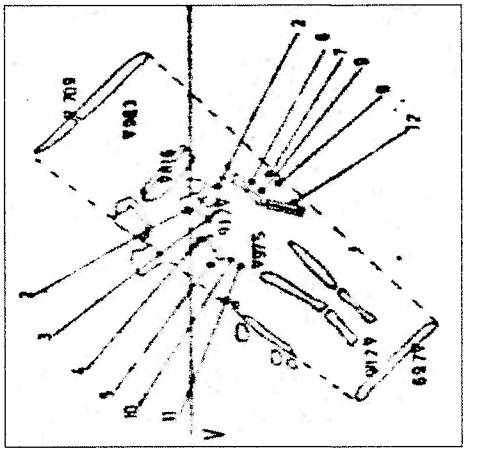

Sl. 4.

Tabla 3.

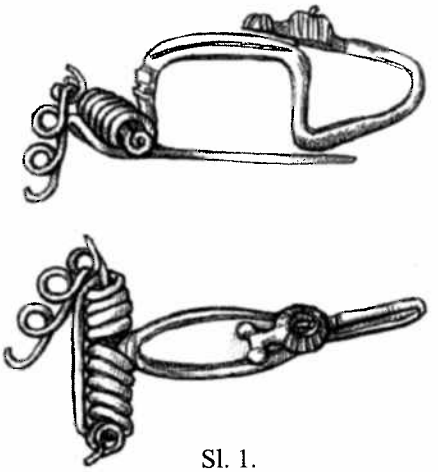

Sl. 1.

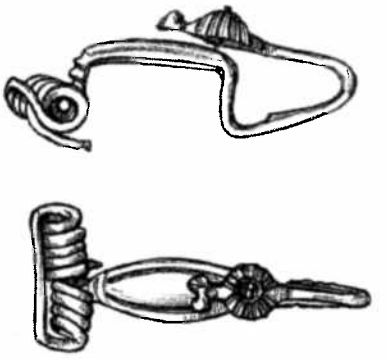

Sl. 2.

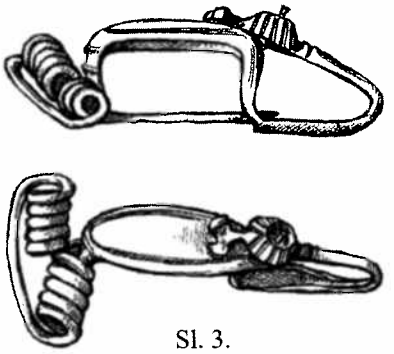

Sl. 3.

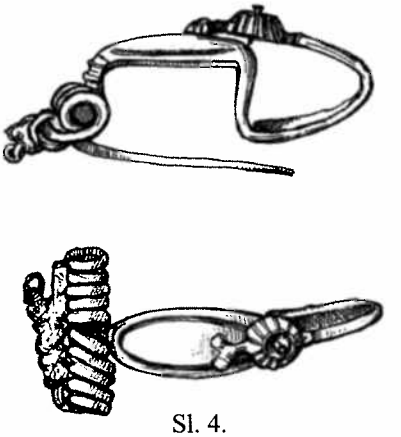

Sl. 4.

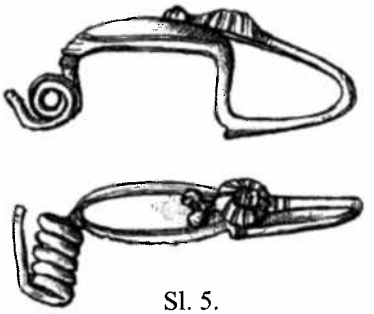

Sl. 5.

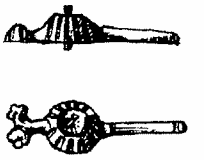

Sl. 6.

Tabla 4.

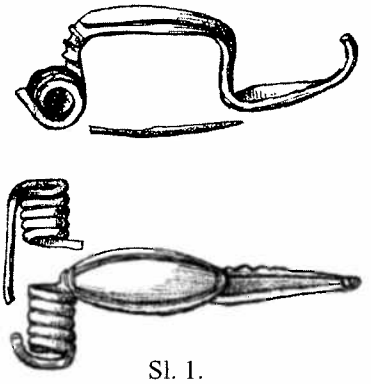

Sl. 1.

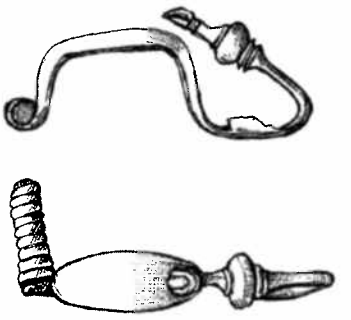

Sl. 2.

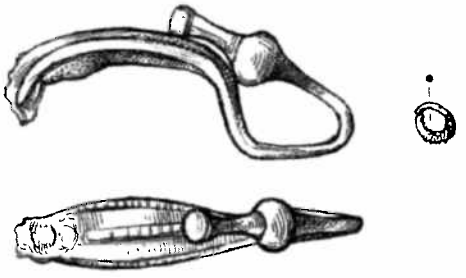

Sl. 3.

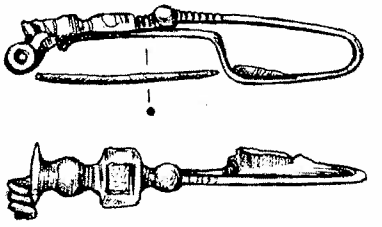

Sl. 4.

Sl. 5.

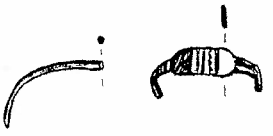

Sl. 6.

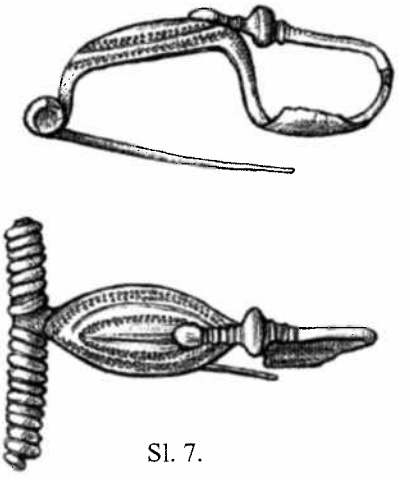

Sl. 7.

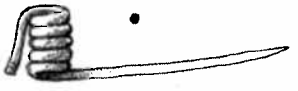

Sl. 8.

Tabla 5.

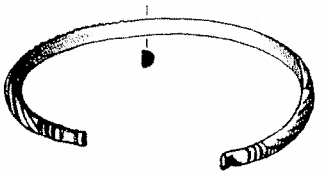

Sl. 1.

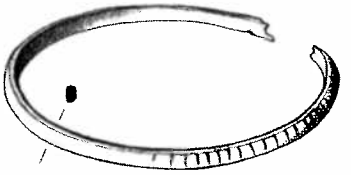

Sl. 2.

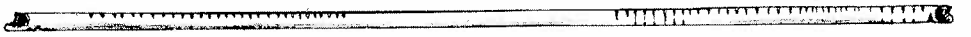

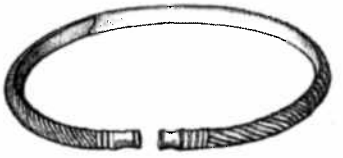

Sl. 3.

Sl. 4.

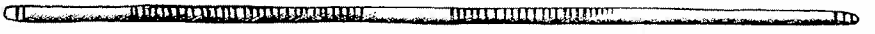

Enamel and Scordisci*

Petar Popović
Belgrade

Since the 3rd century BC enamel had been a popular decorative technique among Scordisci as much as among other East Celts. This primarily relates to female belts, fibulae and horse harnesses as well as to buttons and junctions. Belt sets usually reached Scordisci from the workshops in the Carpathian basin but some more simple specimens were the products of local craftsmen. The fibulae characteristic of the 'Zemun' type were local products, most probably from the workshops in the eastern Srem. They were present in the territories of Scordisci and towards the east as far as the territories of Daco-Getae.

In the nineties of the last century many works concerning the Celtic enamel were published with the intention to include all aspects of this decorative technique.[1] Unfortunately, all of these publications are not available to us, so for this occasion we would limit our discussion to the examination of published finds that give as authentic picture as possible of the basic characteristics and distribution of objects decorated with enamel in the territories of Scordisci. However, there is a certain restraint as we are not always able to control 'lovers of archaeological objects' that in recent years search the sites intensively with detectors, and of them only a small portion comes to our hands. In any case some of these finds, although published, are scarcely known and some have been discovered just recently, so these latest results will surely represent a contribution to our knowledge about enamel in the southeastern periphery of the Celtic *koine*.

The main types of objects that have enamel decoration are female belts with pendants, fibulae and parts of the horse harness like buttons or junctions.

* I am grateful to the colleagues B. Petrović and M. Ignjatović from the Belgrade City Museum for their help. The drawings were made by A. Đorđević and A. Kapuran, and conservation of Umčari belt was done by Z. Pavlović and M. Čolović, the National Museum Belgrade

[1] Bucsek/M. Pernot/V Challet/A. Duval 1990; Challet 1992.

Bronze belts with pendants

Almost as a rule, the belts discovered in this area were chance finds and they are usually only parts of larger assemblages that initially constituted elaborate compositions consisting of many elements and segments joined with links, zoomorphic buckles and pendants.

The specimen from Osijek consists of three cross-shaped elements of which the first one has a protome (horse?) and the third one has a pendant with the same representation (Pl. I, 1).[2] All three segments have in the middle a rectangular field divided with a diagonal line into two triangles inlaid with ared enamel. Very close analogy for this specimen is a belt from a grave in Bavaria (Manching-Steinbichel) dated to the 3rd century BC.[3]

In the vicinity of the village of Umčari recently discovered has been a part of the belt with five identical rectangular elements and partially damaged zoomorphic buckle or pendant (Fig. 1; Pl. I, 2 a-f).[4] Three segments are joined by links (two obverse and one reverse) while two others are free so the initial disposition is unknown. The first element is disfigured by fire and is quite possible that the belt was part of the female attire from the cremation burial. In the central section of each rectangular segment there is a recess as a setting combined with carelessly executed triangles and a rhomb with two concentric circles at each side. In the course of the conservation works in most of these recesses the traces of red enamel were detected. We encounter a similar kind of decoration at certain elements of the belts from Hungary - Vezseny-Kisdebrecen or from the Tolna County.[5] Certain parallels could also be found in the pair of segments from an unknown site in Hungary.[6] On the rectangular surface there are five concentric circles and towards the rings for links there are horizontal grooves similar to the piece from Umčari.

Parts of other belts from the Scordisci territory belong to the distinct type that consist of rectangular segments and elements shaped as 'lyre' and they were studied by B. Jovanović. [7] They were recorded near Bački Monoštor,[8] Gomolava[9] (Pl. II, 1) and Beljarica near Zemun.[10] At the site of Pecka Bara in the Iron Gates gorge six fire-deformed elements shaped like 'lyre' with links

---

[2] Spajić 1962, 42 p., T. XX, 22-23; Todorović 1974, fig. 76; Šimić/S. Filipović 1997, 20, fig. 16.

[3] Celts 1991, 268.

[4] This part of Celtic belt is in Mišić Collection in Belgrade. I am very grateful to Mr. Mišić for permission to publish this material.

[5] Stanczik/A. Vaday 1971, 7 pp., Abb. 1; Hunyady 1942, T. XXXIV, 3, 8; Szabo 1971, fig. 45; Celts 1991, 311.

[6] Stanczik/A. Vaday 1971, 20, Abb. 4. 2a-b.

[7] Jovanović 1983.

[8] Ibid. 47, fig. 6.

[9] Ibid. 47 pp., fig. 7, 9.

[10] Todorović 1971, 158, T. LXXI, 6; Jovanović 1983, 46, fig. 3.

were discovered.[11] Individual segments of this type were found in Osijek (Pl. II, 2) and in Surcin.[12] Parts of the belts are also pendants from Bačko Gradište[13] (Pl. II, 4) and Novi Banovci[14] (Pl. II, 5) while one partially preserved specimen is from Karaburma in Belgrade (Pl. II, 3).[15] All these objects are cast in bronze and had shallow recesses of various shapes inlaid with enamel. The enamel most frequently dropped out from these settings in the course of time or just the traces were left. Well preserved specimens that preserved color (mostly red) are relatively scarce. The specimen from Novi Banovci decorated with red and blue enamel is an exception (Pl. II, 5).[16]

According to the known finds, the elements of the 'lyre' shape reached the Scordisci territory via the eastern parts of the Carpathian basin, especially Hungarian sites, like for instance Cece, Sarosd, Bölcske, Szentes or Sárszentlörinz.[17] The origin of this motif should be related to stylized representations of affronted aquatic birds (ducks?). Examples are the pendants on the belts from Jászberény-Örigardo and Kiskunfélegyháza, but other similar finds from the already mentioned sites in Hungary should be compared.[18] The fact that is conspicuous is that 'lyre' among Scordisci were executed more simply and in most cases they only resemble the initial motif. The pendant from Backo Gradište has a special place because, although it has some common details with the pendants from Bölcske or Szentes, it very clearly reminds of not only zoomorphic but also an anthropomorphic representation (Pl. II, 4).

Due to the lack of more precise data, it is assumed that these belts cover a chronological span from the end of the 3rd century BC (the belt from Osijek?) to the beginning of the 1st century BC.[19]

Finally, we would like to mention two zoomorphic fasteners: one with the traces of enamel is from Dalj[20] and the other is a very well preserved specimen decorated with red enamel. It comes from a grave from Sotin near Vukovar, which dates from the end of the 1st century BC to the beginning of the 1st century AD.[21]

---

[11] Jovanović 1983, 51, fig. 8, 10.

[12] Todorović 1974, sl 114; Majnarić-Pandžić 1970, 47, 96, T. XLI, 5- 6; Jovanović 1983, 46, fig. 4. From Surcin originates also the iron ring decorated with traces of enamel. Two similar specimens also with traces of enamel are from Sremski Karlovci. See Majnarić-Pandžić 1970, 47, 95 p.,T. XLI, 4; XL, 1-2.

[13] Jovanović 1991, 30, sl. 1; cf. Hunyady 1942, T. XXXIV, 1.

[14] Majnarić-Pandžić 1970, 37, 89, T. XXVI, 4; Jovanović 1983, 45, fig. 2.

[15] Belgrade City Museum, unpublished.

[16] See note 14.

[17] Sellye 1939, 47, Pl. I; Stanczik/A. Vaday 1971, Abb. 5.

[18] Stanczik/A. Vaday 1971, Abb. 2. 1c; 7. 1; Sellye 1939, Pl. II, 14; see note 17.

[19] Stanczik/A. Vaday 1971, 25 pp; Jovanović 1983, 51 pp; Challet 1994, 109 pp.

[20] Majnarić-Pandžić 1970, 81, T. VII, 5.

[21] Majnarić-Pandžić 1973, 59, 67, T. IV, 9; Duval 1977, fig. 203.

Fibulae

In this region enamel executed by the ̀cold' method occurs rather infrequently and we could mention only two cases.[22] The first is the fibula of Münsingen type from a grave in the necropolis Pecine near Kostolac dating from the beginning of the 3rd century BC. On the foot is a disk of red enamel and most probably this fibula reached the Central Balkans with the first Celtic immigrants.[23] The other case relates to the few fibulae dating from the end of the 3rd or the beginning of the 2nd centuries BC. They are characteristic of L T C1 and on the arc between two spherical knobs have a rectangular setting. Fibulae with identical characteristics were found in a grave near Gradina on the Bosut river (Pl. II, 6), in a warrior's grave from Cubra near Negotin, while one specimen is a chance find from the site Barace in the Iron Gates.[24] It is quite likely that this rectangular setting was used for inserting a piece of enamel and fixing it with resin. I do not mention this just by chance because the general scheme of these fibulae had a certain impact on the production of numerous fibulae executed by the 'warm' technique (pouring the enamel in the setting) and I would like to discuss them just now.

There is a group of specimens with identical typological characteristics and as an example we should take the renowned fibula from Boljevci (Pl. II, 7).[25] Its main characteristics are that on the foot between two spherical knobs there is a small rectangular plate with four concentric circles in the middle and at each side there are three triangles inlaid with yellow and blue enamel. Almost an identical fibula decorated with enamel was discovered by chance at the site Kacipup in Oraovica near Preševo, the site already known for the finds of La Tène pottery dating from the end of 2nd and the beginning of 1st centuries BC (Pl. III, 1).[26] It is interesting that on the same occasion an iron spur was also found decorated with enamel (Pl. III, 2).[27] The fibulae from Boljevci and Kacipup have direct analogies with the finds from a few Romanian sites in Banat (Iron Gates) and from Constanta.[28]

To the series of complete or fragmented fibulae of this type belong many specimens found by chance at the Danube bank upstream of Zemun (Pl. II, 8,9;

---

22 On enamel technology see Challet 1994, 102 pp.

23 Celts 1991, 380.

24 Specimen from Gradina at Bosut is in the Museum of Vojvodina, Novi Sad and is unpublished. For sites Cubra and Barace see Popović 1990, 166 p. Sl. 1; Vasić 1984, 355, T. II, sl. 3; cf. Majnarić-Pandžić 1970, 95, T. XXXIX, 8.

25 Majnarić-Pandžić 1970, 15, 78, T. I, 5; Duval 1977, fig. 170; Celts 1991, 340; Part of similar fibula from Novi Banovci is cited by Sellye 1939, 47, Pl. II, 5.

26 Bulatovic 2000, 327, T. 2, 2.

27 Ibid. 326, T. 2, 1.

28 Rustoiu 1997, 38 p., 99, Fig. 25. 9, 16, 17.

III, 3-10)[29] then in Novi Banovci,[30] Gospodjinci (PL. II, 10)[31] and down the Danube near Ritopek (Pl. III, 11),[32] in the vicinity of Kostolac[33] and Orsava in the Iron Gates.[34] A few more specimens of this kind were recorded from the territory of Romania,[35] while from Hungary we know about only a pair of fibulae (with a belt garniture) from the site in the Tisza valley (Törökszentmiklós-Surján).[36]

All these fibulae were manufactured in the same way. Parts with egg-shaped knobs between which are rectangular plates with settings shaped as triangles, rectangles, sandglass, circles, crosses and the like were cast in bronze. The fibulae were made of thin bronze wire while egg-shaped knobs with rectangular plates were soldered onto the foot that was attached to the arc and reached as far as the spring. Of most of these fibulae it is typical that they are of rather small size and usually only preserved parts are those cast in bronze. Red enamel is preserved on just a few specimens.

A large number of La Tène finds collected from the eroded bank upstream of Zemun originate from the remains of settlements or the necropolises situated along the Danube up to Banovci. Thus the concentration of these fibulae directly suggests the assumption that these specimens were produced somewhere to the west or northwest of Zemun. In support of such an assumption I would like to mention a part from a fibula from the Danube bank (Pl. III, 10). Namely, in the process of casting, probably because of carelessness, the plate oval setting was pierced. It is obvious that this object as some kind of semifinished article or reject could not possibly move far from the place where it was produced. All the fibulae that we discussed have clear typological and technological characteristics. They belong to the same kind of products and instead of complicated descriptions it would be much more simple to call them shortly fibulae of the 'Zemun' type.

As all specimens were discovered by chance, we must assume that these fibulae date from the 2nd or the beginning of 1st centuries BC.

The well-known bronze fibula with red enamel from Gomolava comes from the group grave dating from the end of 1st century BC.[37] The foot touching the low arc consists of a few elements. Behind the egg-shaped knob is a triangular

---

[29] Todorović 1968, T. LIII, 10-16; LV. 14, 15 (Same quoted by Dimitrijevic 1971, Taf. II, 14, 15; III, 10-16.); id. 1971, T. LXVIII, 7, 9 12, 14, 15; LXIX, 1-3, 5, 9.

[30] Majnarić-Pandžić 1970, 37, 90, T. XXVII, 6 (at the same place is mentioned part of similar fibula with traces of blue enamel); Sellye 1939, 47, Pl. II, 1-8.

[31] Medović 1998, 92, Taf. 46. 4.

[32] Todorović 1971, 153, T. LXIX, 7.

[33] Stojić 2000, 61, 67, no. 43, 44.

[34] Rustoiu 1997, 99, Fig. 25.15.

[35] Beldiman 1993, 181 pp., Fig. 2. 1-3, 5-6; Rustoiu 1997, 99, Fig. 25. 11-14.

[36] Stanczik/A. Vaday 1971, 23 p., Abb. 3. 4, 5.

[37] Jovanović/M. Jovanović, 57 p., Sl. 17; T. XLIII, 2; Celts 1991, 342.

plate with a aquatic birds (ducks?) followed by a spherical knob and at the end there is a rectangular plate with circular extensions with concentric circles (Pl. III, 12). This elaborate composition essentially very much resembles more simple fibulae of the 'Zemun' type. In both instances the basic elements are plates decorated with enamel surrounded with egg-shaped knobs that have a tendency to expand (e.g. Boljevci) and cover the spring.

Besides this specimen a fragment of another fibula of the same type was found at Gomolava.[38] At Donja Dolina fragmented fibula of this type was found by chance[39] and some close parallels relate to the pair of fibulae from Slovenia (Vinji Vrh).[40] It seems that a very damaged fibula with traces of enamel from the island of Simian near Turnu Severin had similar characteristics (between two spherical knobs is an oval plate with circular extensions).[41]

Buttons and junctions

It is interesting that a few years ago not a single find of this type was known from the Scordisci territory and in the meantime about 50 specimens have been collected. These are mostly chance finds discovered in the Mlava valley, near Kostolac (Cair-Rudine), in the vicinity of Jagodina (Gornje Štiplje and Majur) and Hisar near Leskovac (Fig. 3).[42] The only closed association is the hoard Veliki Vetren on Juhor mountain. It consists of many iron objects and among them besides bridle bits, spearheads, a pair of fibulae and other objects there are also 14 bronze buttons and junctions. The hoard is dated to the end of 2nd and the beginning of 1st centuries BC.[43]

Semi-spherical buttons or junctions with three rings are most often decorated with a motif of triskeles or three-pointed star and on many occasions they have preserved traces of red enamel. The function of these objects was not utterly clear and it was supposed that they were part of the horse harness. It is now confirmed by the find of the hoard from Veliki Vetren. Such or similar specimens were recorded within the wider Celtic territory and they coincide with the period of oppida, that is the Late La Tène.[44]

Enamel among Scordisci since the end of the 3rd century BC became a technique popular at least as much as in other areas of the East Celts. Some belts found along the Sava and the Danube came from the workshops of

38 Jovanović/M. Jovanović, 57, T. XLII 13.

39 Marić 1964, T.XX, 14.

40 Stare 1973, T, 54. 1, 2.

41 Beldiman 1993, 183 p., Fig. 2. 4; Rustoiu 1997, 99, Fig. 25. 10.

42 Stojić 2001.

43 Id. 1999.

44 Božić 1993, 139 pp.

the Carpathian basin known for their luxurious garnitures (type 'Hungary'), while some more simple specimens were the products of local workshops. It is nowadays difficult to make distinction because each of these belts intended for more noble members of the female population is a unique item but it is inspired or based on the imitation of earlier models originating from different parts of the Celtic world. The fibulae of 'Zemun' type distinctly concentrated in eastern Srem are products of local craftsmen. These decorative brooches very popular among Scordisci can be followed further eastward along the Danube and thanks to Little Scordisci they reached the territories inhabited by Daco-Getae. Concerning semi-spherical buttons or junctions, these parts of the horse harness could be related with more frequent incursions of Scordisci into Macedonia and their conflicts with Romans from the middle of the 2nd century BC.[45] However, concerning other Celtic territories including the most densely settled Scordisci areas, all these specimens are limited to the Morava valley and it, is for the time being, a distinctive phenomenon that deserves a more elaborate study.

Bibliography

1. **Beldiman C.** 1993, *Fibule de schemă Latèăne C cu placă emailată din Romania*, Apulum XXVII (Cluj 1990-1993), 181-188.

2. **Benac A.** PJZ 1987 (ed.) *Praistorija jugoslovenskih zemanja. Željezno doba.* vol. V (Sarajevo 1987).

3. **Božić D.** 1993, *Slovenija in srednja Evropa v poznolatenskem obdobju, Arheološki vestnik 44*, (Ljubljana 1993), 137-152.

4. **Bucsek N. / Pernot M. / Challet V. / Duval A.** 1990, *Études de l'émail rouge du mont Beuvray*, Revue archéologique de l'Est et du Centre-Est 41, 1990.

5. **Bulatović A.** 2000, *Latenski nalazi u Vranjsko-bujanovačkoj i Preševskoj kotlini*, Leskovacki zbornik XL (Leskovac 2000), 323- 333.

6. **Celts** 1991 *The Celts*, Catalogue of Exibition, Palazzo Grassi, Venice, Bompiani (Milan 1991).

7. **Challet V.** 1992, *Les Celtes et l'émail*, Édition de Comité des travaux historiques et scientifiques (Paris 1992).

8. **Challet V.** 1994, *Analyse physico-chimique et étude stylistique du quelques ceintures émaillees du Bassin des Carpates des III ème et II ème siecles av.* J.C., Folia Archeologica XLIII (Budapest 1994), 101-113.

[45] Papazoglu 1976, 294 pp; Popović 1992, 35 pp; id. 1993, 17.

NACIONALNA I UNIVERSITETSKA BIBLIOTEKA SARAJEVO

9. **Dimitrijević D.** 1971, *Spätlatènezetliche Oppida in Jugoslawien*, Archeologické rozhledy XXIII/5 (Praha 1971), 567-584.

10. **Duval P.M.** 1977, *Les Celtes* (Gallimard 1977).

11. **Hunyady I.** 1942, *Kelták a Kárpátmedencében*, Dissertationes Pannonicae II-18 (Budapest 1942).

12. **Jovanović B.** 1983, *Les chaînes de ceinture chez les Scordisques*, Études celtiques XX-1 (Paris 1983), 43-57.

13. **Jovanović B. / Jovanović M.** 1988, *Gomolava. Naselje mladjeg gvozdenog doba* (Novi Sad - Beograd 1988).

14. **Jovanović M.** 1991, *Keltski grob iz Bačkog Gradišta*, Rad vojvodjanskih muzeja 33 (Novi Sad 1991), 29-40.

15. **Majnarić-Pandžić N.** 1970, *Keltsko-latenska kultura u Slavoniji i Srijemu*, Acta musei cibalensis 2 (Vinkovci 1970).

16. **Majnarić-Pandžić N.** 1973, *Kasnolatenski keltski grobovi iz Sotina*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu (Zagreb 1972-1973), 55-74.

17. **Marić Z.** 1964, *Donja Dolina*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XIX (Sarajevo 1964), 5-128.

18. **Medović P.** 1998, *Die Gelädebegehungen im Raum um das Titeler Plateau 1965 und 1969 - Rekognosciranje Titelskog platoa i bliže okoline 1965 i 1969.* In: B. Hänsel/M. Medović (eds.),

19. **Feudvar I**, *Prähistorische Archaologie in sudoseuropa*, Band 13 (Kiel 1998), 41-140.

20. **Papazoglu F.** 1978, *The Central Balkan Tribes in Pre-Roman Times* (Amsterdam 1978).

21. **Popović P.** 1990, *Mladje gvozdeno doba Djerdapa*, Starinar n. s. XL-XLI (Beograd 1989- 1990), 163-176.

22. **Popović P.** 1992, *Skordisci od pada Makedonije do rimskog osvajanja - The Scordisci from the Fall of Macadonia to the Roman Conqest.* In: N. Tasić (ed.), Skordisci i starosedeoci u Podunavlju - Scordisci and the native population in the Middle Danube region (Beograd 1992), 35-51, 95-110.

23. **Popović P.** 1993, *The Territories of Scordisci*, Starinar n. s. XLIII-XLIV (Beograd 1992- 1993), 13-21.

24. **Rustoiu A.** 1997, *Fibulele din Dacia Preromana* (sec. II î.e.n. - I e.n.), Bibliotheca Thracologica XXII (Bucuresti 1997).

25. **Sellye I.** 1939, *Császárkori emailmunkak Pannòniából - Les bronzes émaillés de la Pannonie romaine*, Dissertationes Pannonicae 2-8 (Budapest 1939).

26. **Spajić E.** 1962, *Nalazište mladjeg željeznog doba s terena Osijeka*, Osječki zbornik VIII (Osijek 1962), 37-55.

27. **Stanczik I. / A. Vaday** 1971, *Keltische Bronzegürtel "ungarischen" Typs im Karpatenbecken*, Follia Archaeologica XXII (Budapest 1971), 7-27.

28. **Stare V.** 1973, *Prazgodovina Šmarjete*, Katalogi in monografije 10 (Ljubljana 1973).

29. **Stojić M.** 1999, *Une grande acropole celte*, Archeologia no. 362 (Dijon 1999), 38-45.

30. **Stojić M.** 2000, *Najnoviji slučajni nalazi fibula iz gvozdenog doba u dolini Mlave*, Viminacium 11 (Požarevac 2000), 57-67.

31. **Stojić M.** 2001, *Bronzana dugmad i razvodnici ukrašeni motivom triskelesa iz Pomoravlja i basena Mlave*, Viminacium 12 (Požarevac 2001), 51-65.

32. **Šimić J. / Filipović S.** 1997, *Kelti i Rimljani* (Osijek 1997).

33. **Szabó M.** 1971, *Sur les traces des Celtes en Hongrie* (Budapest 1971).

34. **Todorović J.** 1968, *Kelti u jugoistočnoj Evropi*, Dissertationes VII (Beograd 1968).

35. **Todorović J.** 1971, *Katalog praistorijskih metalnih predmeta*, Katalog III (Beograd 1971).

36. **Todorović J.** 1974, *Skordisci. Istorija i kultura*, Monumenta archaeologica 2 (Novi Sad - Beograd 1974).

37. **Vasić R.** 1984, *Barače kod Trajanove table, praistorijsko i antičko naselje*, Starinar n. s. XXXIII-XXXIV (Beograd 1984), 355-356.

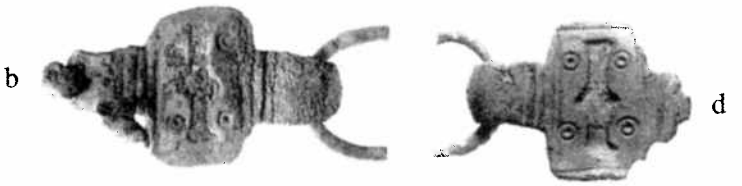

Fig. 1 *Umčari, segments* b *i* d, *scale* 1:1; Photo N. Borić

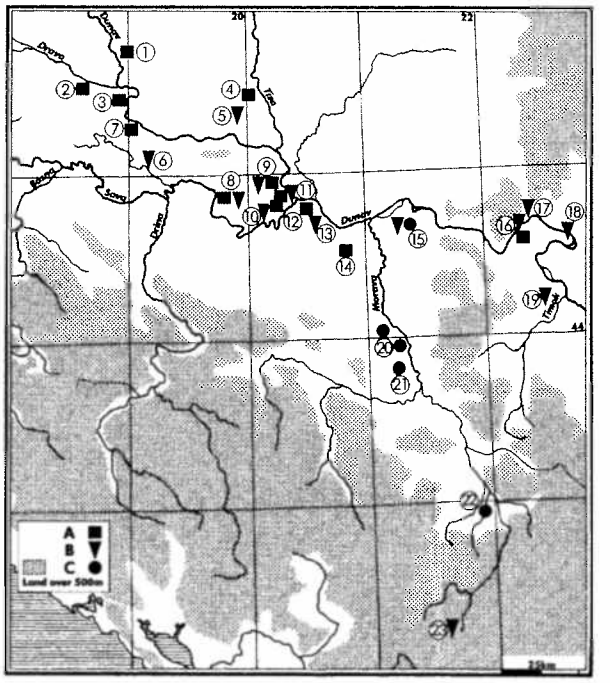

Fig. 2. *Map. Distribution of sites (A belts and pendants, B fibulae, C buttons and junctions):* 1 *Bački Monoštor,* 2 *Osijek,* 3 *Dalj,* 4 *Bačko Gradište,* 5 *Gospođinci,* 6 *Gradina on the Bosut,* 7 *Sotin,* 8 *Gomolava,* 9 *Novi Banovci,* 10 *Boljevci,* 11 *Zemun: the Danube bank, Batajnica, Beljarica, Kapela and Surčin,* 12 *Beograd-Karaburma,* 13 *Ritopek-Dalekovod,* 14 *Umčari,* 15 *Kostolac: Čair-Rudine, the Mlava valley,* 16 *Pećka Bara, Baraće,* 17 *Oršava,* 18 *Ostrovu Simian,* 19 *Čubra,* 20 *Gornje Štiplje, Majur,* 21 *Veliki Vetren,* 22 *Leskovac-Hisar,* 23 *Kacipup-Oraovica*

Fig. 3. 1 *Leskovac-Hisar,* 2 *Majur,* 3 *the Mlava valley* (after Stojić 2001.), *scale* 1:1

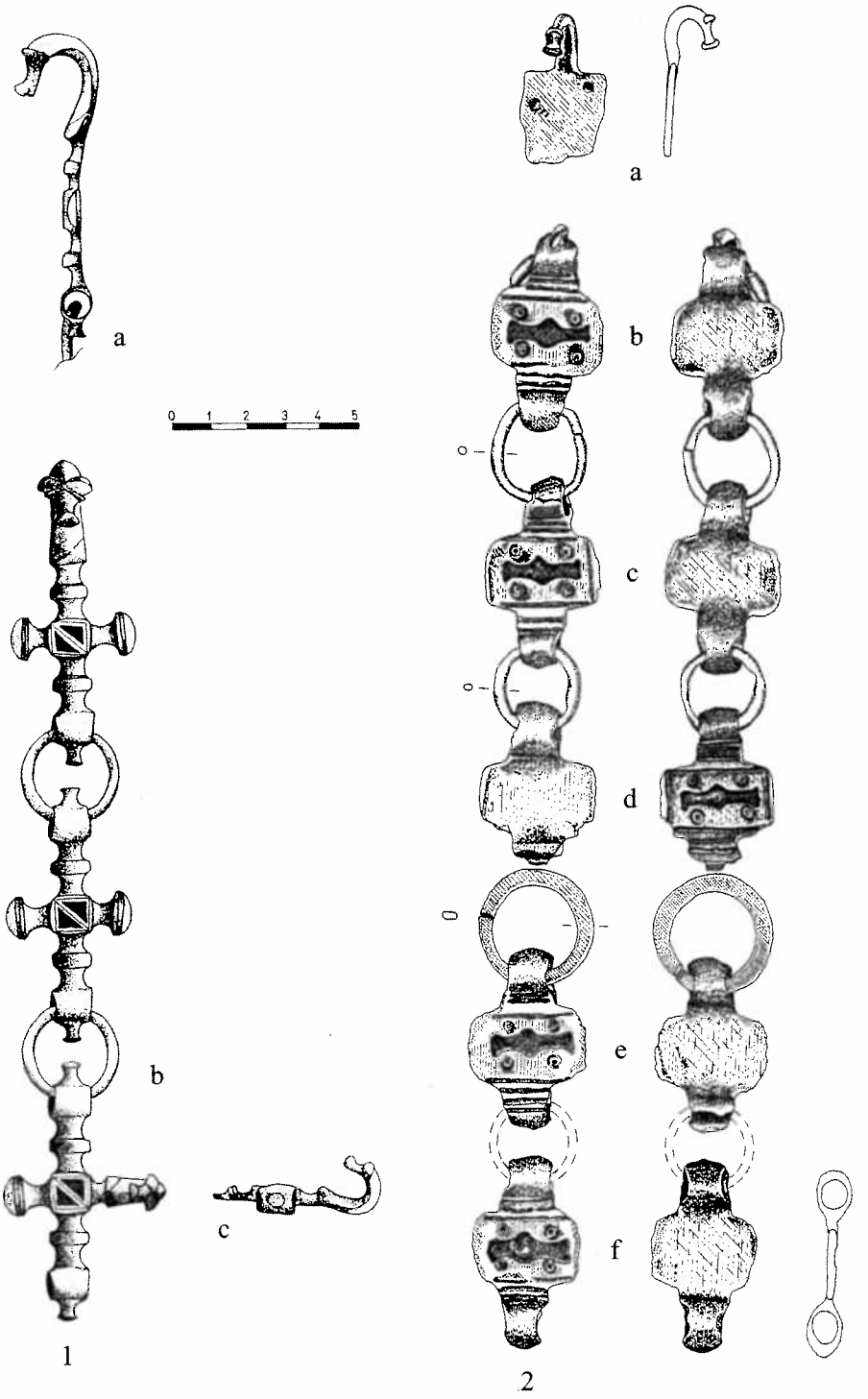

Pl. I. 1 *Osijek* (after Todorović1974.), 2 *Umčari, scale* 1:2

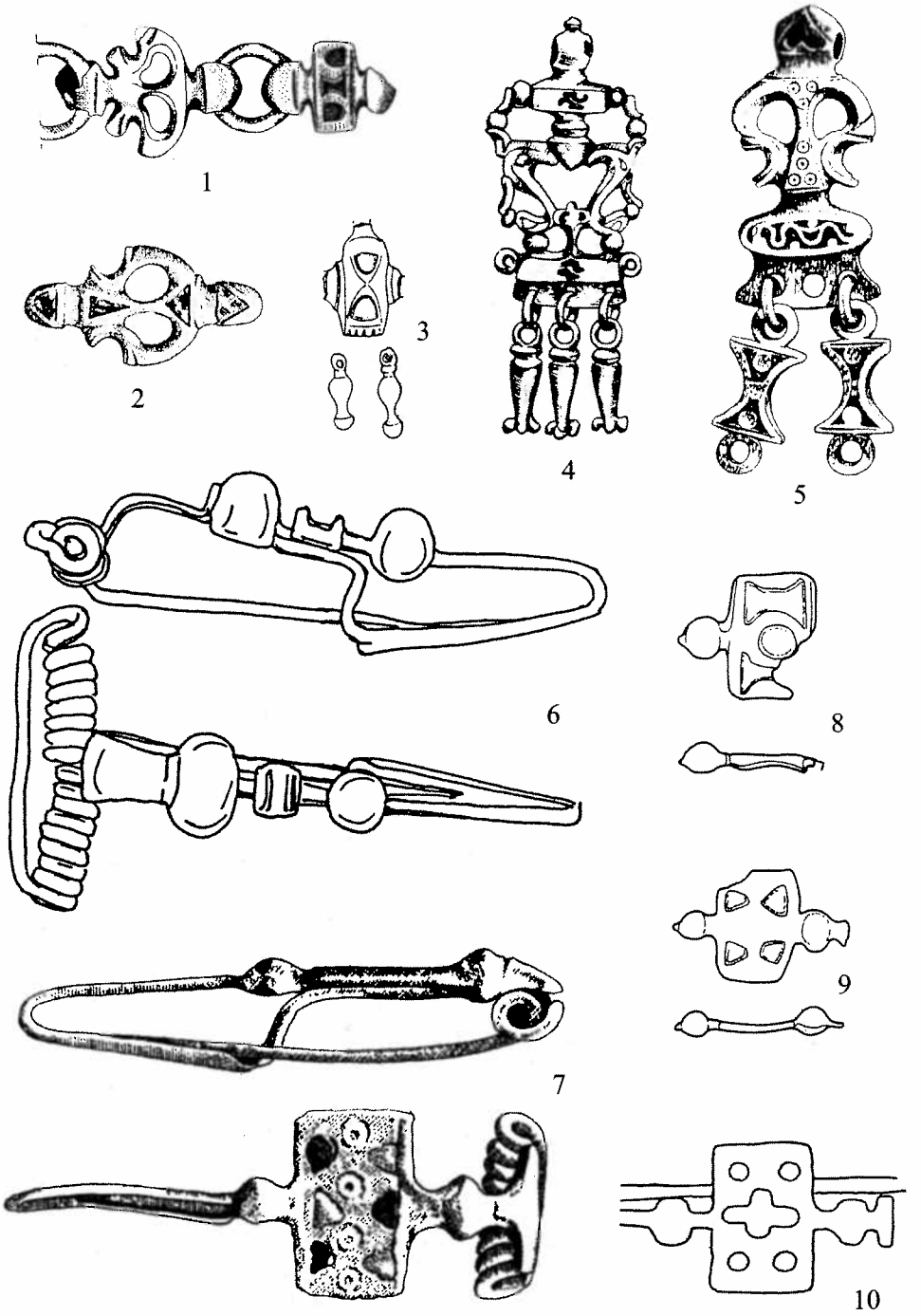

Pl. II. 1 *Gomolava*, 2 *Osijek* (after Todorović 1974.), 3 *Beograd-Karaburma*, 4 *Bačko Gradište*, 5 *Novi Banovci* (after PJZ 1987.), 6 *Gradina on the Bosut*, 7 *Boljevci* (after PJZ 1987.), 8 *Zemun-Kapela*, 9 *Zemun-Danube bank*, 10 *Gospođinci* (after Medović 1998.), *scale* 1 - 5, 1:2; 6-10, 1:1

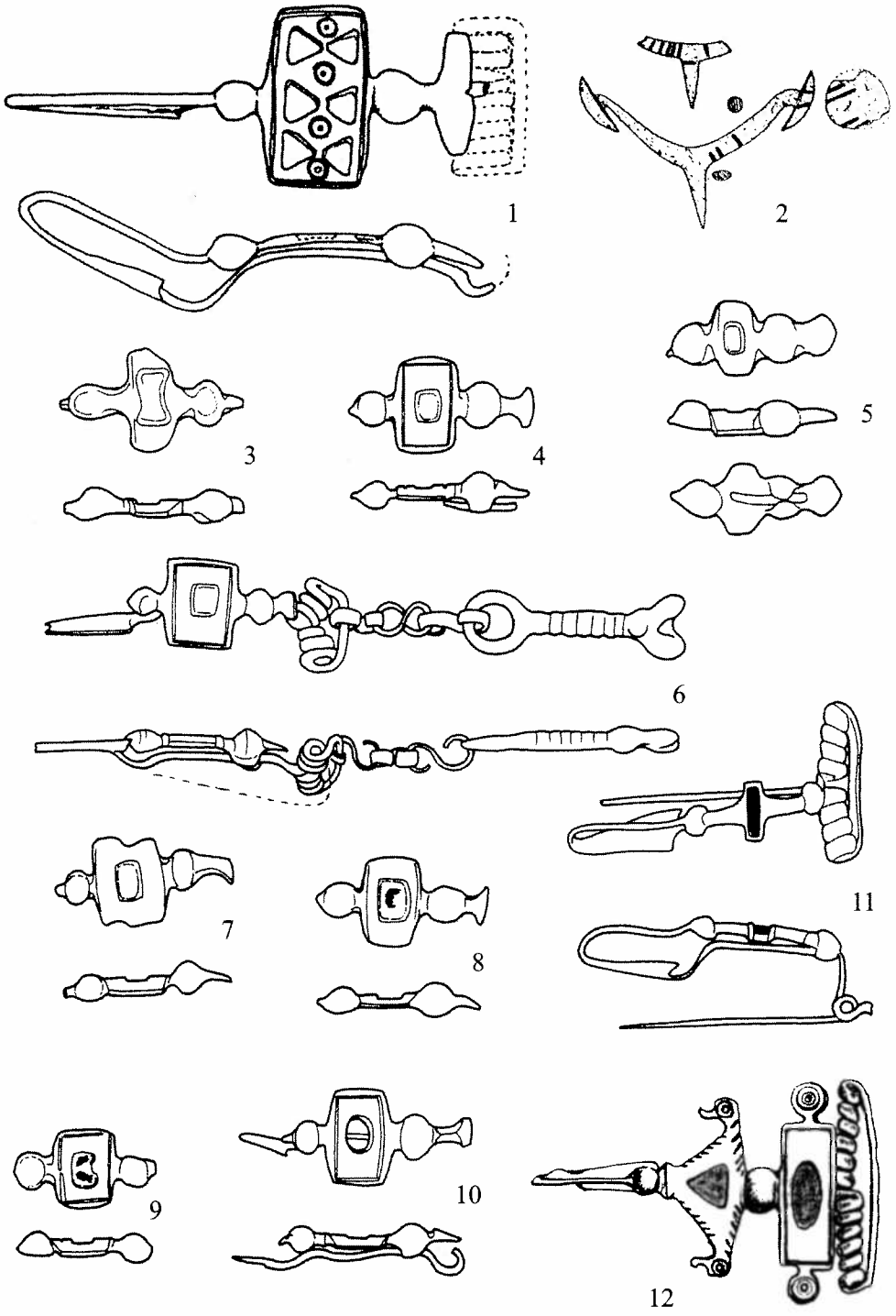

Pl. III. 1, 2 *Kacipup-Oraovica* (after Bulatović 2000.), 3 - 5, 7 - 10 *Zemun-Danube bank,* 6 *Zemun-Batajnica,* 11 *Ritopek-Dalekovod,* 12 *Gomolava*

Novosti o Grcima u Dalmaciji

Branko Kirigin
Split

Krajem 80-tih godina Centar za balkanološka istraživanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine u Sarajevu pokrenuo je inicijativu da se, nakon što je objavljena "Praistorija jugoslavenskih zemalja" u pet knjiga, krene u projekt sinteza o antičkom razdoblju na prostoru ondašnje Jugoslavije. Prva knjiga u toj seriji imala se zvati "Grčka antika u Jugoslaviji". Imao sam čast da me je akademik Alojz Benac pozvao na suradnju na tom projektu. Na sastancima koji su se održavali u Sarajevu izradio se čvrst okvir projekta i bili su podijeljeni zadaci. No, uslijedio je užas i cijeli plan je propao. Ipak, na tragu tog projekta, kolege iz Hrvatske koje su na njemu surađivali, odlučili su obaviti svoj dio i objaviti kao zasebno izdanje u kojem će obraditi prisutnost antičke grčke civilizacije na tlu Hrvatske. Za očekivati je da će svezak o antičkim Grcima u Hrvatskoj za koju godinu privesti kraju i publicirati. Na taj će se način barem djelomično ispuniti cilj koji je zacrtao akademik Alojz Benac, kojemu ostajem neizmjerno zahvalan.

U redovima koji slijede pokušat ću ukratko prikazati najnovije rezultate o grčkim nalazima u srednjoj Dalmaciji (sl. 1).[1] Na početku bi ipak, trebalo dati neke premise koje su važne za razumijevanje ove problematike i koje umnogome otežavaju rad. Naime, još uvijek nema dugoročnih sistematskih iskopavanja poznatih grčkih nalazišta u Hrvatskoj zbog čega nam nedostaju informacije o urbanizmu, javnim i privatnim zgradama Farosa i Isse - dvije jedine prave grčke naseobine u Dalmaciji.[2] Zbog toga nema, na primjer, ni novih spoznaja o datumu utemeljenja Isse, o čemu se dosta raspravlja,[3] a što se jedino može riješiti arheološkim iskopavanjima. Isto tako, iako je nedavno obavljen sistematski terenski pregled otoka Korčule, ništa se ne može dodati relativno kasnim antičkim izvorima koji spominju da se na otoku nalazi knidijska naseobina, a koju stručnjaci datiraju u arhajsko razdoblje.[4] Slično je i s

[1] Zahvaljujem se kolegama V. Gaffneyu, S. Čači, J. Haysu, S. Forenbaheru, T. Kaiseru, P. Leachu i N. Vujnoviću na pomoći prilikom pisanja ovog rada.

[2] Kirigin B. 1990; 1996; 1999; 2000.

[3] Kirigin B. 1999, 158-159.

[4] Radić and Bass 1999; Kirigin B. 1990, 293; 1999, 148.

arhajskom parskom naseobinom Anhijalom za koju se napominje da bi trebala biti na ovim prostorima, prema Nikolanciju moguće na mjestu Starog Grada na otoku Hvaru.[5] Ništa se ne zna i o Herakleji čiji su brončani novci, datirani u prvu polovinu 4. st. pr. Kr., većinom nađeni u Starom Gradu - Farosu - na otoku Hvaru.[6]

Treba navesti još i to da dosad nisu obavljena, izuzmemo li gradinu Talež na otoku Visu (o kojoj niže), iskopavanja na željeznodobnim gradinama na prostoru o kojem ovdje govorim. Sve to upućuje na tapkanje u mraku, no neko novo svjetlo dolazi zahvaljujući rezultatima ostvarenim prvenstveno kroz međunarodne projekte "Hvar - arheologija mediteranskog predjela", "Jadranski otoci" i "Špilja Nakovana" te na projekt "Liburni i primorski Delmati od 4. do 1. st. pr. Kr" kojeg vodi Slobodan Čače zajedno s potpisanim. Kroz te projekte ostvarili smo sistematski terenski pregled srednjodalmatinskih otoka i dijela priobalja te manja, ali značajna, iskopavanja.

Počet ću, dakako, s mikenskim razdobljem. Prema dosadašnjim nalazima na talijanskoj obali nisu zabilježeni rani mikenski nalazi, to jest prije kasnoheladskog III C razdoblja. [7] Na našoj pak obali tek su od skora poznati sigurni mikenski nalazi. Nedavno je ponovno analiziran mikenski bodež koji je još 1925. godine bio površno objavljen kao mikenski i za koji je navedeno da potječe iz Dalmacije.[8] Utvrđeno je da mač potječe iz Vučevice u neposrednom zaleđu Splita, odnosno čistog domorodačkog ambijenta.[9] Autentičnost minijaturnog ingota iz zbirke Artura Evansa (sada u Ashmolean Museum u Oxfordu), za koji se govori da je nađen u Makarskoj, nedavno je doveden u pitanje.[10] Nekoliko jantarnih perli tipa Tyrnis (1200.-1100. pr. Kr.) otkrivenih na teritoriju Japoda i Liburna, imaju analogije sa sličnim, ali brojnijim nalazima iz Apulije i prostora oko ušća rijeke Po. Međutim, iako je ime tipa povezano s nalazištem u Grčkoj, smatra se da ove perle nemaju izravan mikenski kontekst te da je negdje na delti rijeke Po postojala radionica koja ih je proizvodila i distribuirala po Italiji, Grčkoj, Kreti, Rodosu i po Bliskom istoku, što ukazuje na trgovačke putove od Baltika do Sredozemlja.[11]

---

[5] Nikolanci 1989a, 50-55; Kirigin B. 1999, 153.

[6] Bonačić Mandinić 1988; Kirigin B. 1990, 294-295; 1999, 148-150.

[7] Harding 1984, 256.

[8] Franz 1925.

[9] Hänsel i Teržan 2000, 178-180.

[10] Vagnetti 1971, 203-216; Harding 1984, 62 i bilj. 22; Forenbaher 1995, 272-274.

[11] Negronti Catacchio 1978, 84-85; Palavestra 1993, 251; Forenbaher 1995. Nalazi jantarnih perli spljoštenog i bikoničnog tipa u Križevcima i Trceli kod Vranjica blizu Splita, također pripadaju ovom vremenu i radionici: Palavestra 1993, 251.

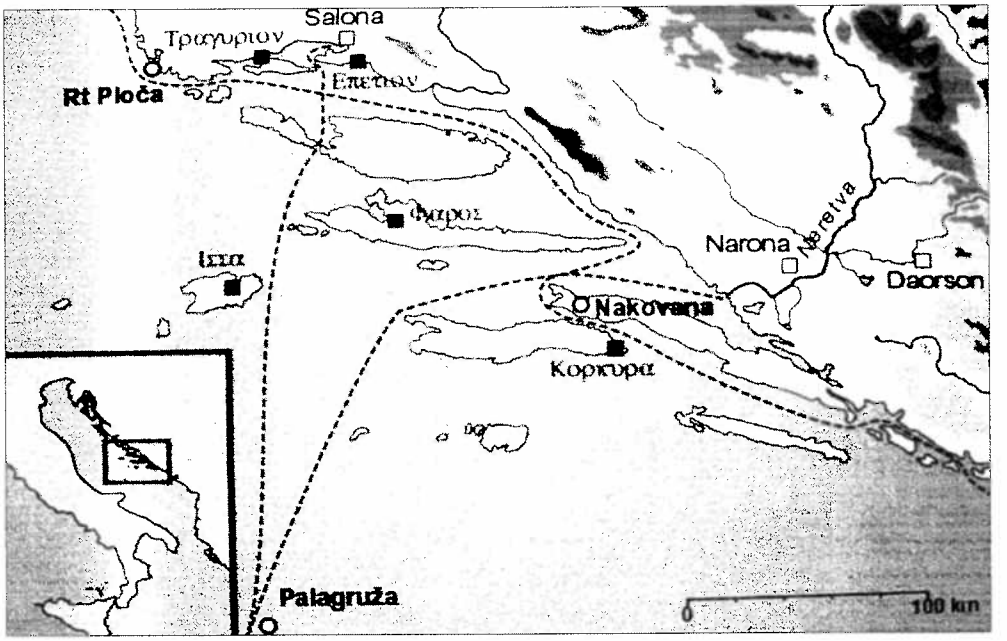

Sl. 1. *Karta srednje Dalmacije s važnijim grčkim nalazima* (izradio: S. Forenbaher)

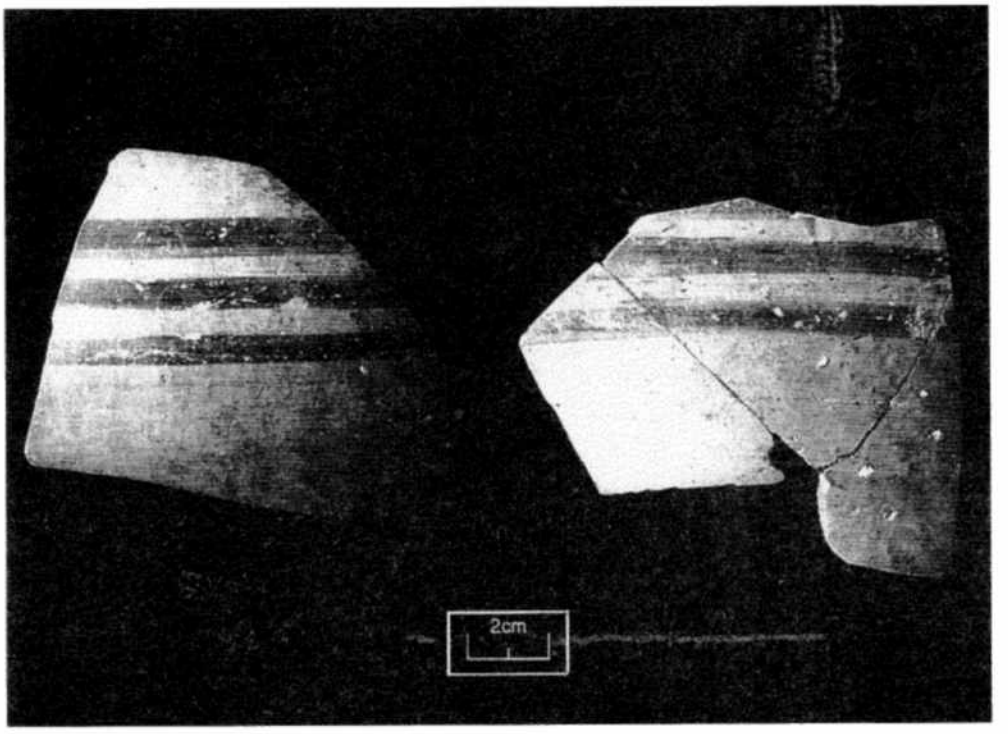

Sl.2. *Ulomci mikenske keramike iz Škripa*

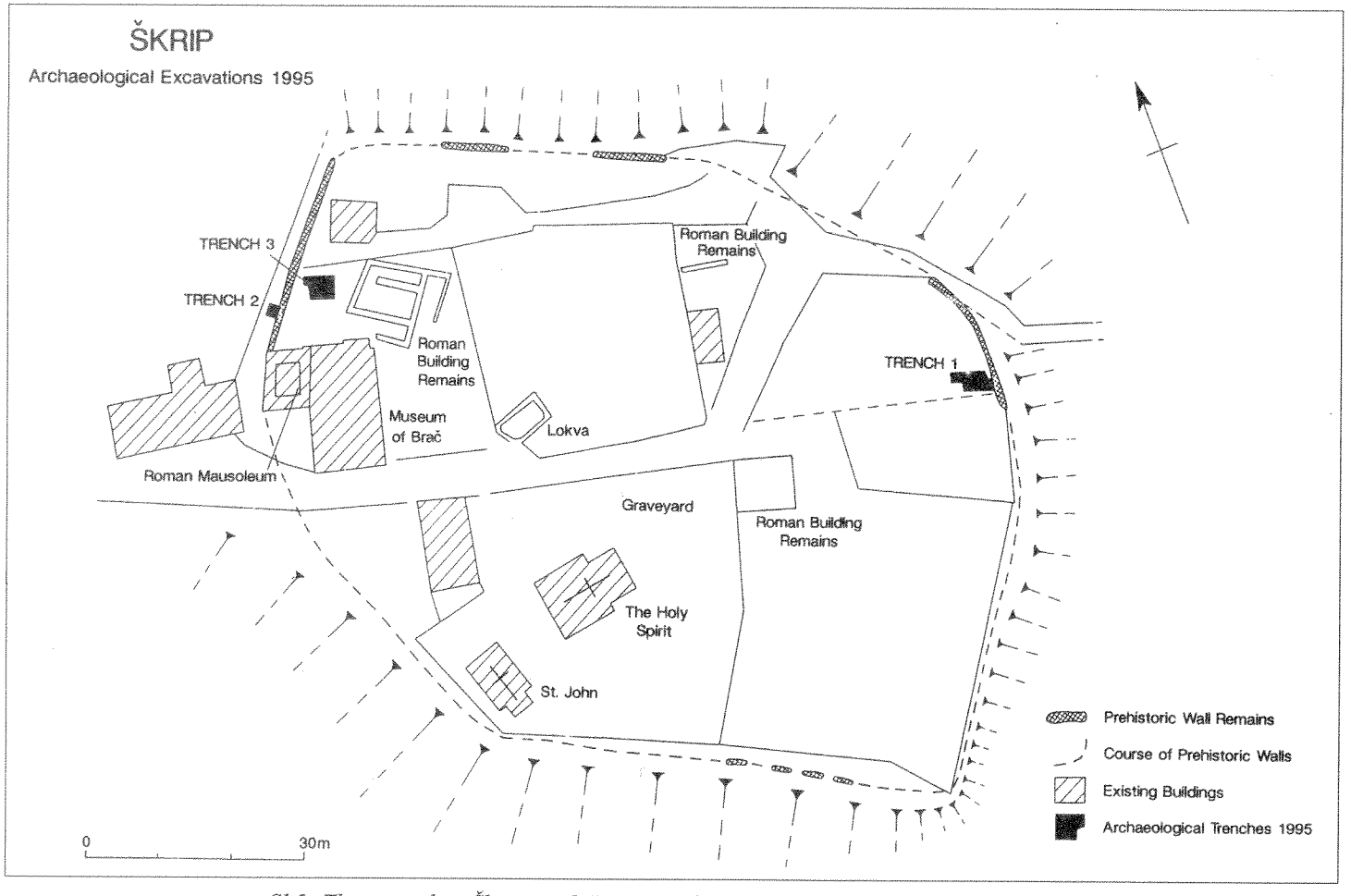

Sl.3. *Tlocrt gradine Škrip s položajem sondi istraženih 1995. godine* (Trench 1-3)

Brojnim mikenskim nalazima u južnoj Italiji, na poluotoku Garganu i na sjevernom Jadranu,[12] možemo sada pripisati novije nalaze u Istri i u srednjoj Dalmaciji. Radi se o tholos grobnici u Istri,[13] o spomenutom maču iz Vučevice i o keramičkim ulomcima datiranim u kasno heladski period III C (sl. 2), otkrivenim na gradini Škrip na otoku Braču (sl. 3).[14] Iskopavanja u Škripu pokazala su da se megalitski bedemi gradine (koja obuhvaća prostor od samo 0.8 ha) općenito datirani u kasno željezno doba, sada mogu datirati u kasno brončano doba, to jest tisuću godina ranije (sl. 4 i 5). Bedemi imaju samo vanjsko lice, poput onih u staroj Smyrni, što također upućuje na njihovu veću starost.[15] Ovim nalazima (keramika i bedem) nema analogija na istočnoj obali Jadrana te se doista radi o iznimnom i osobito značajnom regionalnom nalazištu iz kasnog brončanog doba koje je možda nastalo pod mikenskim utjecajem.[16]

Pad mikenske civilizacije nije uzrokovao poremećaje ili promjene među zajednicama na Jadranu koje su nastavile komunicirati među sobom.[17] Ono što se promijenilo je uniformiranost metalnih proizvoda srednje Europe, Italije i Egeja čiji je uspon vezan uz mikenski trgovački *koiné*.[18] Nakon pada mikenske civilizacije, nastaju specijalizirane regionalne radionice koje proizvode vlastite tipove oružja i nakita.[19]

U Dalmaciji još uvijek manjkaju nalazi iz takozvanog grčkog mračnog doba, to jest geometrijske keramike poznate pod imenom "shevron cups and skyphoi", što se datiraju od 800. do 750. godine pr. Kr.,[20] ili pak skifosa sa polukružnicama koji se datiraju od 900. do 700. god. pr. Kr. Nema ni keramike tipa "Argive Monocrome" koja se javlja u južnoj Italiji i u Albaniji.[21] Možda je ovo rezultat nedovoljnih iskopavanja, jer, s druge strane, uvozi južnoitalske geometrijske keramike u Dalmaciji, Liburniji i Istri jasno upućuju na veze među jadranskim zajednicama u ranom željeznom dobu.[22]

Arheološki nalazi kao i antički pisani izvori ne pokazuju da su Grci utemeljili neku naseobinu, emporij ili polis, sjeverozapadno od Epidamna prije 6. st. pr. Kr. Sada je sve jasnije da su se Grci počeli zanimati za Jadran onog

---

12 Peroni 1983; Kilian 1990, 449; Nava 1990; Ancona Dorica (katalog izložbe) 1996, 34-35

13 Hänsel i Teržan 2000.

14 Ove ulomke analizirali su Diana i Ken Wardle eminentni stručnjaci za mikensku keramiku: cfr. Gaffney et al 2001, 148. Istraživanja u Škripu obavljena 1995. Vidi: Čače et al. 1995, 31- 41; Gaffney et al. 2001. Navod kojeg donosi G. Gorini da su na Hvaru nađeni ulomci mikenske keramike nema nikakvog propratnog obrazloženja, a potpisanom ti ulomci nisu poznati. Vidi: G. GORINI, I Greci in Adriatico settentrionale tra storia e archeologia, u: Griegos en occidente, Sevilla 1992, 70.

15 Winter 1971, 130-131.

16 Iskopavanja triju sondi na ovom nalazištu bit će objavljena u 4. svesku projekta Jadranski otoci koji je predviđen za izlazak iz tiska 2003. godine (BAR IS).

17 Peroni 1983.

18 Müller-Karpe 1962.

19 Peroni 1979, 7-30.

20 Goldstream 1969, 310-313, 330 i d.

21 Ridgway 1984, 76; D'Andrea 1990, 281-290.

22 De Jullis 1977; 1995; Glogović 1979; Petrić 1999; Yntema 1985.

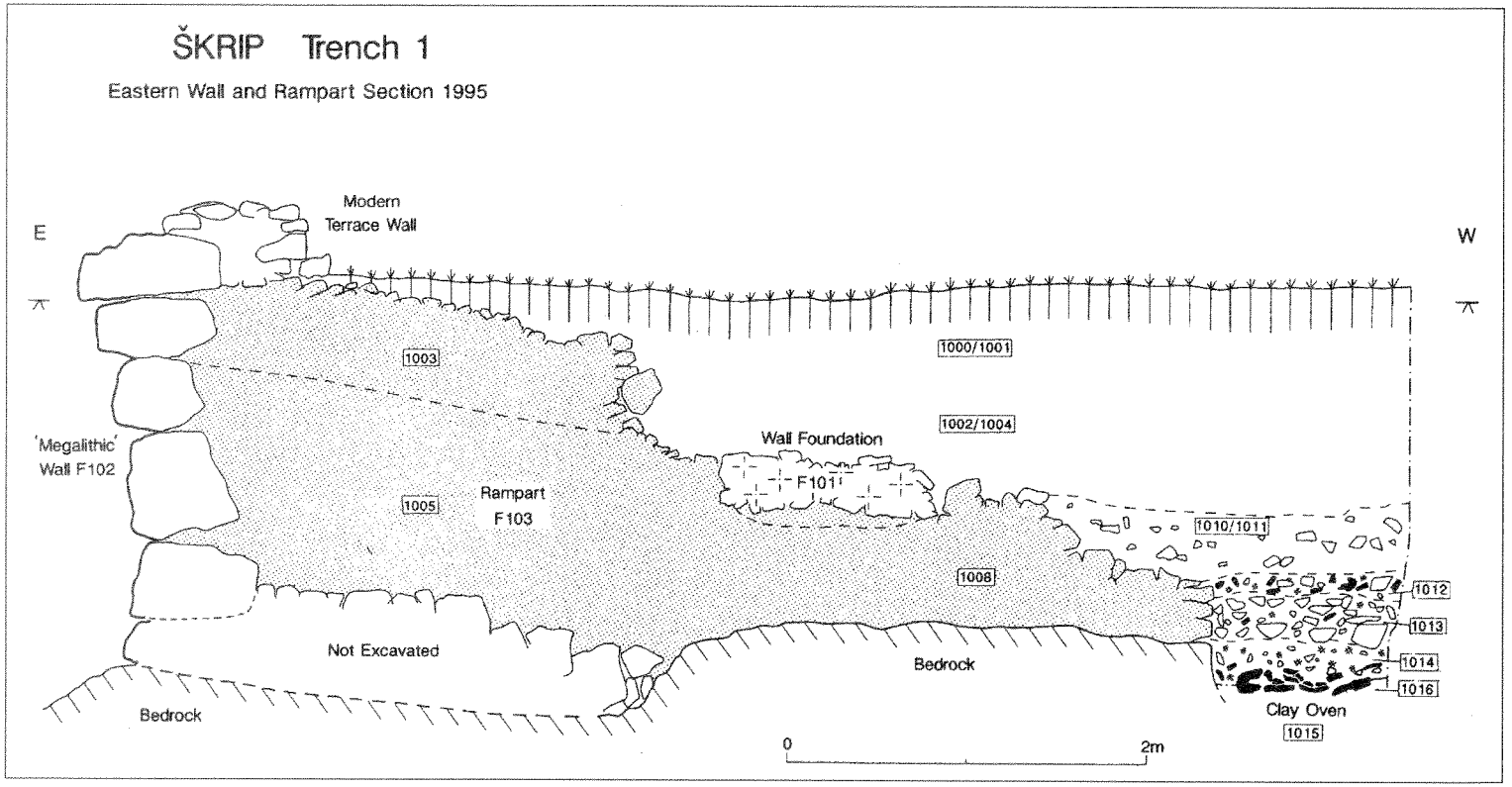

Sl. 4. *Presjek kroz sondu 1* (Trench 1). *Istočni megalitski bedem označen je kao* (Wall F 102) (Izradio: P. Leach)

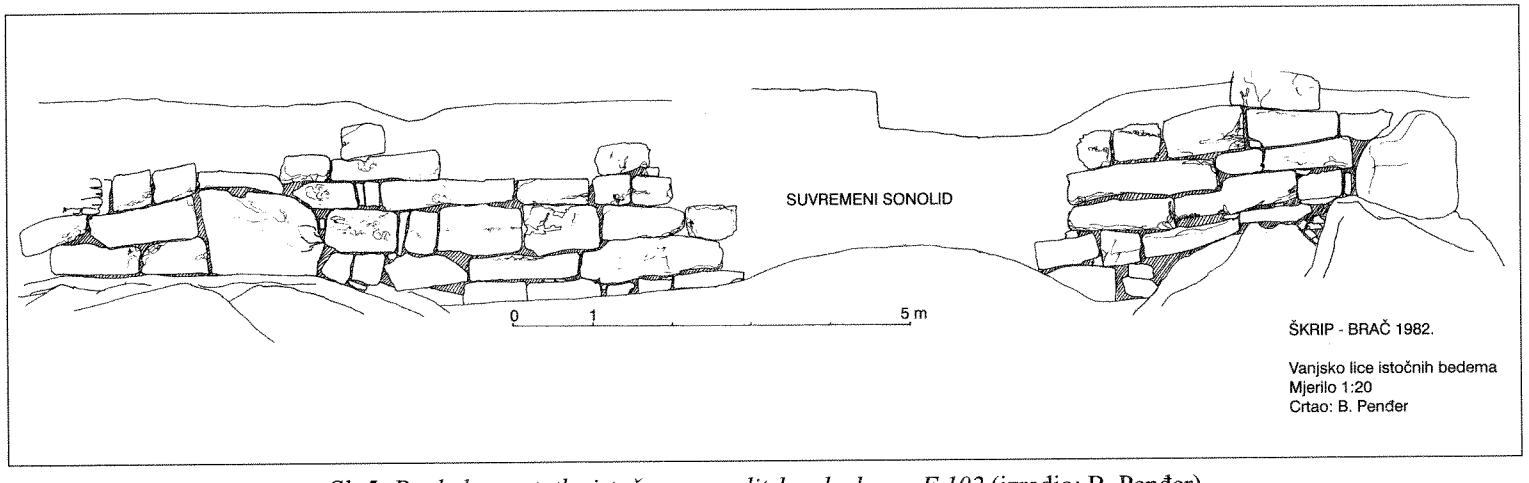

Sl. 5. *Pogled na ostatke istočnog megalitskog bedema: F 102* (izradio: B. Penđer)

trenutka kada su otkrili velike trgovačke mogućnosti koje nudi dolina rijeke Po i gornji Jadran. Na talijanskoj obali, koja ima neusporedivo više plodne zemlje nego suprotna obala, domorodačke zajednice bile su na znatno višoj političkoj i ekonomskoj razini tako da su se mogle i oduprijeti eventualnoj grčkoj kolonizaciji. Bez obzira na to, ove zajednice trgovale su s Grcima.[23] One su imale čvrste veze već s mikenskim svijetom, a imale su i urbana naselja.[24] Ovo se osobito vidi kroz iskopavanja u Otrantu - prijelomnoj točci na Jadranu između Italije i Albanije: stoma tou Adrion kolpou kako to navodi Pseudo Skilak (14. 27) - gdje je utvrđeno najranije grčko prisustvo (9. st. pr. Kr.).[25] Među narodima na istočnoj obali Jadrana Histri, a osobito Liburni, u ranom željeznom dobu pokazuju višu društvenu i ekonomsku organizaciju nego ostala ilirska plemena. Pored toga, istočna obala Jadrana, izuzimajući zapadnu Istru, Ravne kotare u Liburniji i salonitanski bazen oko Splita, nema većih plodnih površina niti drugih prirodnih resursa koji bi privukli Grke. Prema onome što sada znamo srednju i južnu Dalmaciju u ranom željeznom dobu karakteriziraju mala gradinska naselja i male teritorijalne jedinice kojima su upravljali sitni aristokrati.

Grčki nalazi iz arhajskog i klasičnog doba, za razliku od talijanske jadranske obale, pojavljuju se u Dalmaciji u veoma malom broju i to u gotovo jednakom broju na nalazištima koja imaju značajan strateški i zemljopisni položaj, i gdje su postojala važnija domorodačka naselja.[26] Izvan obalnog područja grčki nalazi iz ovog razdoblja nisu poznati.

Kao najznačajnije nalazište iz ovog perioda pojavljuje se mali otok Palagruža, smješten u samom središtu Jadranskog mora između poluotoka Gargana na talijanskoj obali i otoka Visa, Sušca i Lastova na dalmatinskom dijelu Jadrana. Sistematski terenski pregled središnjeg dijela Velo Palagruže, koji je obuhvatilo prostor od oko 600 m^2, te iskopavanja na oko 20 m^2, donijela su na vidjelo preko 2000 nalaza fine grčke keramike iz kasnog arhajskog, klasičnog i helenističkog razdoblja. Arhajska i klasična keramika je atičke provenijencije i dobro se uklapa u slične nalaze iz Spine - čuvenog nalazišta na ušću rijeke Po.[27] Prije nego li su započeta iskopavanja 1993. godine, pomna proučavanja antičkih pisanih izvora navela su nas na mogućnost da Palagružu poistovjetimo sa Diomedovim otokom (ili otocima) koji u tim izvorima nisu precizno locirani. Izvori, naime, spominju samo da je Diomedov otok (ili otoci) negdje na Jadranu. Analizirajući opise koje donosi Starbon, bilo je moguće dovesti Palagružu u vezu s Diomedovim otokom.[28] Dodatnu potporu toj tezi dala su

[23] Za grčke nalaze u južnoj Apuliji - Mesapiji -, vidi: Messapi 1990. Semeraro 1997; Za Albaniju vidi: D'Andrea 1986. Za sjevernu Italiju vidi: Spina.1993, a za Gargano vidi: Nava 1990

[24] Whitehouse 1973.

[25] D'Aandrea 1990, 281-290; Messapi 1990, 19-48.

[26] Nikolanci 1973; 1976.

[27] Spina 1993.

[28] Kirigin i Čače 1998, 76-77.

arheološka iskopavanja na Palagruži. Među keramičkim nalazima otkriveno je preko četrdeset ulomaka koji nose grafite na grčkom alfabetu, a među njima je i jedan s imenom Diomeda (sl. 6): ostali ukazuju na posvetni karakter natpisa. To pokazuje da je za Grke Palagruža bila važna postaja u transjadranskom povezivanju i da se glavna trgovina između Atene i gornjeg Jadrana obavljala otvorenim morem, a puno manje priobaljem. Ovdje neću ulaziti u detalje oko Diomedova kulta na Jadranu, budući da smo tu temu detaljnije obradili na drugom mjestu.[29] Navest ću samo da su Talijani još od renesanse tvrdili da su Diomedovi otoci ustvari Tremiti (skupina od tri otočića zapadno od rta Gargana) i da su nakon naših istraživanja prihvatili argumente da je Palagruža Diomedov otok.[30]

Sada možemo biti skoro sigurni da je Palagruža bila početno mjesto s kojega su Grci doznali za mogućnosti koje pruža Dalmacija. No, intenzivnije zanimanje uslijedilo je tek od početka 4. st. pr. Kr. kada su utemeljene kolonije na Hvaru i Visu. Prema arheološkoj evidenciji i antičkim pisanim izvorima, prvu Grčku naseobinu - Faros - utemeljili su stanovnici egejskog otoka Parosa na otoku Hvaru, odnosno na njegovoj sjevernoj strani gdje se nalazi i najveća plodna ravnica na jadranskim otocima. Na južnoj strani otoka na mjestu današnjeg grada Hvara, najvažnijoj točci na istočnom jadranskom plovnom putu,[31] dominira domorodačko naselje iz kasnog brončanog i željeznog doba. Detalji o Farosu dobro su poznati, no za ovu prigodu navest ću samo da su istraživanja pokazala da je plodna zemlja unutar Starogradskog polja bila podijeljena u parcele od oko 900 × 180m i da je s Parosa došlo oko tisuću kolonista. Sagrađene su bile i kule koje su štitile polje, a nastale su najvjerojatnije nakon sukoba s domorocima o kojem nas izvještava Diodor. Iako je Faros postojao kao neovisni polis sve do rimskog razdoblja, Farani nisu utemeljili neku novu naseobinu (kao što je to slučaj s Issom), već su trgovali sa susjedima, što je posebno potvrđeno s Daorsima. S druge strane, sistematski terenski obilazak otoka Hvara, pokazao je da Farani izvan Starogradskog polja nisu ostvarili neke opipljive kontakte s ostalim dijelom otoka Hvara, a ni sami nalazi unutar teritorija Farosa ne pokazuju neko veće prožimanje s lokalnom zajednicom.[32]

Za razliku od Farosa, koji je imao težih problema kroz svoju gotovo četristoljetnu povijest, sirakuška naseobina Issa na otoku Visu pokazuje jasne veze s lokalnom zajednicom, što se najbolje ogleda u pogrebnom ritualu i preko epigrafskih natpisa. Nakon osnutka naseobine - a sve upućuje na to da se to zbilo negdje sredinom 4. st. pr. Kr. - cijeli je otok, uključujući i obližnje Biševo, a možda i Svetac, bio heleniziran. Potvrđuju to nalazi grčke keramike

---

29 Kirigin i Čače 1998.

30 Collona 1998.

31 Kirigin (ur.) 1998, 32-34.

32 Kirigin 2000. i tamo navedena literatura.

koje smo otkrili po ruralnim gospodarskim nalazištima, čak i u zabitim brdovitim predjelima otoka. Ovi podaci pokazuju da je Issa mogla imati višak stanovništva što je, pored ostalog, uzrokovalo kolonizaciju Lumbarde na otoku Korčuli, Trogira, Stobreča, a možda i Solina, o čemu nam svjedoče arheološki nalazi i pisani izvori.[33]

Terenski pregled otoka Visa pokazao je, usporedimo li to s ostalim srednjodalmatinskim otocima, da je otok bio manje naseljen u brončanom i željeznom dobu. Među pet gradinskih naselja na Visu, Talež, smješten na južnoj obali, je najveće i obuhvaća oko 5 hektara površine. S ove gradine pruža se pogled na istočni dio otoka Hvara, zapadni dio Korčule i Lastova te na otvorenom moru, na Sušac i Palagružu. Na Taležu, pored lokalne keramike koja se može datirati u rano/srednje željezno doba, postoji iznenađujući broj uvezene keramike. Otkrivena je crno glazirana, svjetla i južnoitalska geometrijska keramika zajedno s ulomcima korintskih A i B amfora. Uvezena keramika ukazuje da mnogi ulomci pripadaju kasnom 5. i ranom 4. st. pr. Kr., dok jedan ulomak kyliksa ukazuje da bi mogao biti iz ranog 5. st. pr. Kr.

Ono što je bilo iznenađujuće prigodom istraživanja na Taležu je opća prisutnost željezne zgure i drugih dokaza o proizvodnji metala (naslage željeza prirodne su na ovom nalazištu). To upućuje da je Talež vezan uz dosad nepoznatu proizvodnju tog prirodnog resursa, koja također do sada nije bila poznata na obalnom dijelu Dalmacije.

Prema nalazima keramike, Talež prestaje postojati kada je utemeljena grčka urbana jezgra Isse u sjevernom zaljevu Visa negdje u 4. st. pr. Kr. Čini se da je Talež kontrolirao cijeli otok tijekom 5. st. pr. Kr. i da je, pored naselja na mjestu grada Hvara, ključno nalazište za naše razumijevanje vremena prije grčke kolonizacije ovih prostora.

Gradina Talež je u neposrednoj blizini najvećeg kamenog tumula na otoku - Velo gomile - koja ima podupirući suhozid na sjevernoj i istočnoj strani. Nalazište podsjeća na slične spomenike na otoku Hvaru koji se vezuju uz kontrolu poljoprivrednog zemljišta u kasnobrončano/ranoželjezno doba.[34] Čini se da je ova gomila bila osobito mjesto štovanja na otoku kroz kasnu prapovijest, grčko i rano rimsko razdoblje.[35] Bila je u funkciji i onda kada je naselje na Taležu napušteno.[36]

Ako se sada okrenemo prema otocima koji su bliži dalmatinskom kopnu, možemo vidjeti da je istočni dio Hvara, za razliku od brojnih rimskih na-

---

[33] Kirigin B. 1990, 303-321; 1996, passim; 1999, 156-161.

[34] Gaffney 1992, 167-176.

[35] Gaffney et al. 1994, 11-24; 2001, 150-153; Forernbaher et al 1994, 28-36; Kirigin B. 1999, 157-158; Collona 1998, 370.

[36] Daljnja istraživanja će pokazati imaju li Talež i Velo gomila kakve veze s Jonijem, domorodcem iz Isse koji je vladao ovim krajevima, bio rodom iz Isse i po kome je, prema nekim antičkim izvorima, Jonsko more dobilo ime: Katičić 1973; Kirigin B. 1999,158; Nikolanci 1989b; Rendić-Miočević 1979.

lazišta, skoro posve bez grčkih nalaza. Gotovo identična situacija je i s otocima Bračem[37] i Šoltom,[38] koji su bliži kopnu.

Pogledamo li priobalje ispred Šolte i Brača, stanje se ponovno mijenja. Na prostoru između Trogira i Stobreča, mjestâ na kojima su nastale issejske naseobine Tragurion i Epetion, najvjerojatnije u 2. st. pr. Kr., otkriveni su nalazi iz arhajskog, klasičnog i, u većini slučajeva, helenističkog razdoblja.[39] No, već iza planina Kozjaka i Mosora, grčkih nalaza gotovo da i nema.[40] Što je posrijedi? Šolta i Brač obrađeni su istom metodom terenskog pregleda kao i Vis i Hvar, pa zato možemo govoriti o tome da na Šolti i Braču nema većeg broja grčkih nalaza, da ta dva otoka nisu bila helenizirana i da su na njima lokalne zajednice zadržale svoj tradicionalni način života (kao što je slučaj s istočnim dijelom Hvara). Čini se da Grci tu nisu imali što posebno tražiti jer ekonomika i ponuda tih dvaju otoka nije bila razvijena da bi se uspostavila jača trgovačka aktivnost, ili je moguće da trgovina nije uključivala keramiku. To se isto može reći za unutrašnjost iza Kozjaka i Mosora. S druge strane pak izuzetno plodna zona od Trogira do Stobreča, nudila je upravo takve mogućnosti.

Novija arheološka istraživanja dvaju svetišta iz helenističkog razdoblja smještenih na zapadnom i istočnom kraju srednje Dalmacije: rt Ploča kod Rogoznice i Spila kod sela Nakovana na Pelješcu, pokazuju da su se na važnim zemljopisnim točkama, odvijali do sada nepoznati događaji.

Rt Ploča - promunturium Diomedis

Plinijev promunturium Diomedis (His. Nat. 3, 141) identificirao je s rtom Ploča već Ivan Lucić u 17. stoljeću. To je jedino mjesto gdje dalmatinska obala gleda na otvoreno more. Ovaj najistureniji dio dalmatinskog kopna, začudo, sve do naših iskopavanja 1996.-1998. godine, nije pobudio zanimanje arheologa.

Položaj ne pruža nikakvo sklonište i izravno je izložen vjetrovima i morskim valovima. U blizini nema ni pitke vode ni obradivih površina, goli krš. Ipak položaj je poznat odavna: presudan je orijentir za pomorce koji plove uzduž dalmatinske obale. Iznenadne promjene vjetra na ovom mjestu primoravale su spore teretne jedrenjake na sidrenje u obližnjim dobro zaštićenim uvalama Rogoznice i Starog Trogira gdje su na miru mogli čekati povoljan vjetar, uglavnom dan ili dva. Sigurnost ovih luka nije uvjetovana samo prirodnim obilježjima već i, kako je to Čače uvjerljivo sugerirao, suglasju domorodaca.[41]

---

[37] Kirigin B. 1999, 161; Stančič et al. 1999.

[38] Kirigin B. 1999, 162; Vujnović et al. 1995.

[39] Kirigin B. 1990, 311-321.

[40] Marović (1984, 56) navodi samo dva nalazišta s Gnathia keramikom na području Cetinske krajine. Slično donosi i Milošević (1997). Cetinska krajina najplodniji je prostor dalmatinske zagore.

[41] Čače 1997 .

Moguće je, također, da je ovo nalazište slovilo kao ničija zemlja. Iz ovih luka lako se moglo prošetati do rta i prinijeti zavjetne darove Diomedu. Pored pokretnih arheoloških nalaza otkriveni su i skromni ostaci dvaju zidova koji vrlo vjerojatno predstavljaju arhitektonske ostatke svetišta.

Prilikom arheoloških iskopavanja na rtu[42] najviše je otkriveno fine keramike: oko 130.000 sitnih i od soli izgriženih ulomaka koji u većini slučajeva pripadaju posudama za piće. Radi se o skyphosima, kantharosima, zdjelicama, uz možda nešto kylixa i tanjura. Ima nekoliko ulomaka koji bi mogli pripadati oinohoama i pelikama. Otkriveno je i ulomaka amfora i njihovih poklopaca, nekoliko ulomaka manjih pithosa te novca[43] i gema. Nađeno je i nekoliko ulomaka raznih svjetiljki, ali nisu nađene opeke, utezi za tkalačke stanove ili terakote. Zanimljivo je da nisu nađeni ulomci lokalne domorodačke keramike, što ukazuje na to da su nalazište pohodili samo moreplovci - trgovci iz heleniziranih enklava na Jadranu.

Vremenski raspon koji obuhvaćaju nalazi ukazuju kako je svetište utemeljeno negdje pri kraju 4. st. pr. Kr. te da je bilo u upotrebi do 1. st. Rana rimska keramika zastupljena je s takozvanom "keramikom tankih stijenki" (thin-walled pottery) iz sjevernoitalskih centara i s terra sigilatom. Oba tipa su prisutna u malom broju, osobito terra sigilata. Po svemu se čini da ovdje nema kasnorimske keramike, izuzev amfore i zlatnog novca cara Honorija otkrivenih prigodom restauratorskih poslova na obližnjoj crkvi sv. Ivana Trogirskog.[44]

Najraniji keramički nalaz s ovog nalazišta je rub skyphosa iz srednje Gnathia produkcije (340-315/310. pr.Kr.) koji je produkt južne Italije. Ostala Gnathia keramika su ulomci s rebrima i slikanim ukrasom. Neki imaju grafite (otkriveno je preko stotinu ulomaka keramike s grafitima na grčkom alfabetu), a među njima posebno je zanimljiv onaj s natpisom "TRITOS DIOM(edi)" koji se može datirati u kraj 4. ili početak 3. st. pr. Kr. (sl. 7, lijevo). Moguće je da se ovdje radi o nekom Iliru pomorcu.

Drugi zanimljiv grafit "DIOMEDI DORON" nalazi se na ulomku zdjele od fino pročišćene sive gline (sl. 7, desno). Zdjela po obliku sliči Morelovoj seriji 2150 koja se datira u kasno 3. ili u rano 2. st. pr. Kr., a pripada takozvanoj kampanskoj keramici. Takvih zdjela nađeno je i na drugim dalmatinskim nalazištima (Issa, Pharos, Lastovo, Nakovana).[45]

Ovaj kratak letimični pogled na nalaze s rta Ploča ukazuje na lokalnu jadransku keramičku proizvodnju, uglavnom dalmatinskog porijekla. Može se

---

[42] Bilić-Dujmušić, u tisku.

[43] Bonačić Mandinić, u tisku.

[44] Zorić 1995. Crkva sv. Ivana Trogirskog sagrađena je 1333 godine i memorira čudo kojeg je ovaj svetac učinio 1066 godine na ovom položaju spasivši posadu i dobra s jednog broda. Crkva se hodočasti iz okolnih sela jednom godišnje (14. 11.). Moguće je da se ovdje radi o diskontinuitetu svetog mjesta, jer od kasne antike pa do 14. sr. na rtu nema materijalnih ostataka, a izgleda ni na širem području.

[45] Opširnije o keramičkim nalazima sa rta Ploča vidi: Kirigin, u tisku. Cjelovitu obradu keramičkih nalaza poduzela je Lucijana Šešelj, znanstveni novak Filozofskog fakulteta u Zadru.

reći da nema dokaza da je ovdje bilo neko antičko trgovište, već da se isključivo radi o kultnom mjestu. Fina keramika kao i amfore s ovog nalazišta otkrivene su nedavno na mnogim nalazištima u Dalmaciji, Liburniji i Hercegovini, što pokazuje da je cijeli ovaj prostor bio uključen u intenzivniju trgovinu koja je najvjerojatnije potaknuta iz Isse.[46] Keramika pokazuje da je Diomedovo svetište na rtu Ploča utemeljeno u kasnom 4. st. pr. Kr., odnosno da je utemeljeno nakon osnutka grčkih naseobina Faros i Issa i nakon pada imperija što ga je stvorio Dionizije I. Sirakuški.

Kao što sam napomenuo na početku članka, na Palagruži, udaljenoj oko 66 nautičkih milja od rta Ploče, svetište Diomeda utemeljeno je negdje krajem 5. st. pr. Kr. i ono je bilo u vezi s međunarodnom trgovinom koja nije uključivala u većoj mjeri lokalne istočnojadranske zajednice. Trebala su proći skoro dva stoljeća prije nego li je uspostavljena intenzivnija trgovina između Grka i dalmatinskih domorodaca. Širi prostor oko rta Ploče zauzimali su plemena Hila i Bulina koji se nalaze između Liburna na zapadu i Nesta i Manijaca na istoku. Ovaj prostor postao je značajan kada je pokrenuta trgovačka djelatnost koja potiče utjecaje helenističke civilizacije osvjedočene ne samo na fortifikacijama i urbanizmu lokalnih zajednica već i u, kao što smo vidjeli, pismenosti.

Spila kod sela Nakovana na Pelješcu

Ušće Neretve i Korčula već dugo plijene pažnju arheologa i o tim prostorima napisano je dosta toga, a održani su i znanstveni skupovi.[47] No prostor između ta dva predjela - Pelješac -, a osobito njegov zapadni dio, posve je slabo poznat i istražen. Zemljopisni položaj zapadnog Pelješca od iznimne je važnosti budući da on omogućava i kontrolira izlaz na otvoreno more prostoru koji je vezan uz Neretvu i onima koji žele stići do Neretve. Prema nedavnoj analizi S. Čače, Neretvanski kanal identificiran je kao Manijski kanal koji spominje Pseudo Skilak (poglavlje 23), a za koji se ranije tvrdilo da obuhvaća cijeli srednjodalmatinski prostor ili pak sam Salonitanski zaljev, to jest današnji Kaštelanski zaljev.[48] Poznato je također da nije sačuvano antičko ime Pelješca (kao što je to slučaj sa njemu susjednim predjelima: Korčula, Hvar, Neretva). Bilo je pokušaja da se Pelješac identificira sa Sherijom, no to je ostalo nedovoljno argumentirano.[49]

---

46 Ova konstatacija poduprta je i povijesnim argumentima koje donosi Čače (1999, 72-81).

47 Neretva 1980; 2001; Korčula 2001.

48 Čače 1999.

49 Nikolanci 1989c, 88 i d.

5cm

Sl. 6. *Ulomak dna kylixa s imenom Diomeda na grčkom alfabetu otkriven na Palagruži*

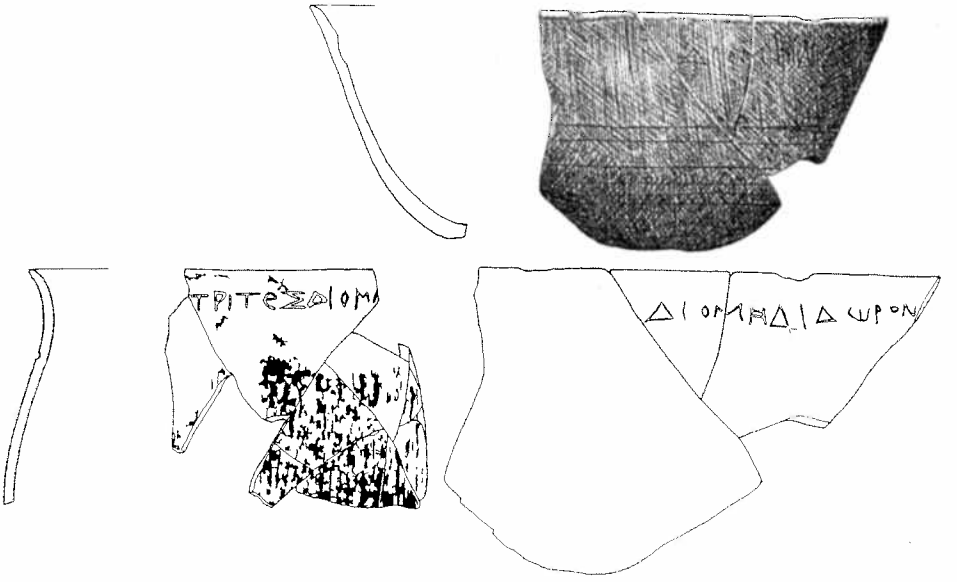

Sl. 7. *Ulomci helenističke keramike s grafitima otkriveni na rtu Ploča*

Sl. 8. *Spila kod Nakovane na Pelješcu. Središnji dio dvorane s stalagmitom faličkog izgleda*

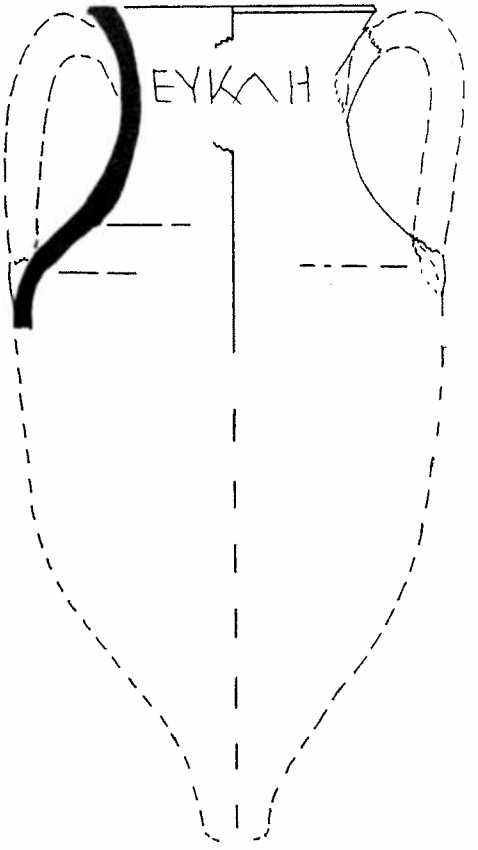

Sl. 9. *Minijaturna amfora s grafitom otkrivena u Spili kod Nakovane na Pelješcu* (crtež: J. Hayes)

Nedavno neočekivano otkriće nepoznate dvorane u Spili poviše sela Nakovana na zapadnom dijelu Pelješca, doista je izuzetno.[50] Taj dio špilje sadržavao je netaknuti arheološki sloj iz helenističkog razdoblja koji je ostao nedirnut nakon što je taj dio špilje napušten u prvom stoljeću pr. Kr. Nalazi nedvojbeno ukazuju na ritualnu aktivnost koja se odvijala kroz tri stoljeća, ugrubo između 4. st. i sredine 1. st. pr. Kr. Najveći broj nalaza potječe pak iz 3/2 st. pr. Kr.

Otkriveni nalazi gotovo u većini slučajeva čine keramiku (oko 8000 ulomaka) koja je u manjem broju uvezena iz Grčke, južne Italije, sjevernog Jadrana i, gotovo sigurno, u najvećem broju iz Isse. Dominiraju posude za piće (skyphosi i kantharosi) te razne zdjele sa i bez ornamenta, te amfore. Lokalne domorodačke keramike ima u znatno manjem broju (cca 25% od ukupnog broja keramičkih nalaza), no ona dosad još nije analizirana, te se ne može reći da li je istovremena uvezenoj keramici.

Svi ti ulomci (osim dobrog dijela amfora) koncentrirani su oko prominentnog, 60cm visokog, stalagmita koji dominira dvoranom (sl. 8). Gotovo se ne može posumnjati da se ovdje nisu obavljale nekakve ritualne radnje prigodom kojih su se posude postavljale pred stalagmitom faličkog izgleda. Sudeći po tome da se ova špilja nalazi u neposrednoj blizini gradine Grad kod Nakovane, koja je u to vrijeme pripadala autohtonoj populaciji, pretpostavlja se da je svetište u Spili pripadalo tom ilirskom "plemenu".[51] To, možda, donekle potvrđuje i nedostatak nalaza novca u ovom svetištu (za razliku od onog na rtu Ploča, vidi gore). I na ovom nalazištu otkriveni su grafiti, ali u daleko manjem broju nego na Palagruži ili rtu Ploča - svega 6-7. No ipak, jedan nosi ime Eukle(ides, ili sl.) na grčkom (sl. 9), a na drugom se spominju Ammato i neki Heraklides na latinskom, što upućuje na to da svetište izgleda nije bilo namijenjeno samo domorocima. Položaj prirodno utvrđene gradine Grad na zapadnom kraju Pelješca, odakle se kontrolira kako Korčulanski tako i Neretvanski kanal, mora da je bio od iznimne važnosti lokalnoj zajednici koja je stekla visok stupanj utjecaja na ovim prostorima. Možda će daljnja istraživanja nakovanskog područja baciti više svjetla na razloge zbog kojih su Issejci utemeljili naseobinu u obližnjoj Lumbardi na Korčuli, a i zbog čega je ona bila kratkog vijeka.

Pored iskopavanja u Spili, dvotjedna rekognosciranja pokazala su da se na širem prostoru gradine Grad nalazi oko 80 gomila.[52] Nekoliko njih, smještenih u blizini gradine, imaju osobit oblik, poput neke vrste zigurata[53] - tip kakav nije poznat na dalmatinskih otocima, ali je, čini se, blizak nekim gomilama u Hercegovini. Gomile u Nakovani (nažalost u većini slučajeva opljačkane), dale

---

[50] Povod istraživanjima u Spili bilo je uvjerenje kako je neophodno izvršiti reviziona stratigrafskai istraživanja sonde koji je sedamdestih godina otvorio N. Petrić i pokušati razjasniti problem nakovanske kulture: Fornebaher, Kaiser i Kirigin 2000; Forenbaher i Kaiser 2001.

[51] Forenbaher, Kaiser and Kirigin 2000.

[52] Forenbaher, Kirigin i Vujnović 2001.

[53] Op. cit. Sl. na str. 47.

su površinske nalaze helenističke keramike kakvu nalazimo u svetištu Spile. Sličnu keramiku nalazimo i na prostoru donje Neretve, te na ilirskom nalazištima u Hercegovini, osobito na Ošanićima.[54]

Posebna zanimljivost kod keramike otkrivene u svetištu Spile je ta da ima dosta ulomaka fine keramike koji imaju dobro izrađene rupe za krpljenje nastale nakon što je posuda bila ispečena. Neke od ovih rupa su očito bile za krpljenje, no neke ukazuju da su posude bile vješane ili su se služile u procesijama kao kadionice. U nekim slučajevima čak su i ručke bile probušene. Ovo je svakako iznimna pojava kada uspoređujemo nalaze s drugim istodobnim kultnim nalazištima. Te rupice možda ukazuju da su uvezenu keramiku domoroci nisu koristili u svakodnevnom životu i da je ona za njih predstavljala vrijednost. U jednom određenom trenutku odnijeli bi je i ostavili u svetištu Spile. Stoga one mogu imati i drugačiji kronološki položaj u samom svetištu.

Istraživanja na Palagruži, rtu Ploča i u Spili kod Nakovane nisu dovršena. Ona svakako daju jednu novu sliku željeznog doba na otočnom i priobalnom dijelu Dalmacije, osobito u pogledu uloge domorodaca. Istraživanja se, dakako, nastavljaju, i mogu sa zadovoljstvom navijestiti kako će uskoro uslijediti i temeljitije studije.

Summary

This is the Croatian version of a paper presented at the Roman Archaeological Conference 2001 held in Glasgow under the title "The Greek Background". One of the sections of this conference was dedicated to the Roman province of Dalmatia and the papers were read in honour of Professor John Wilkes. This section was organised by V. Gaffney and D. Davison. The papers will be published as a separate volume in 2003 by BAR IS at Oxford.

[54] Marić 1995; 2000.

Kratice

GCNP = Greek Colonists and Native Populations, Proceedings of the First Australian Congress of Classical Archaeology Held in Honour of Emeritus Professor A. D. Trendall, (ur. J.-P. Descoeudres), Canberrra-Oxford 1990.

OHAD = Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva

VAHD = Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku

Bibliografija

1. **Bilić-Dujmušić S.**, u tisku, *Urbino 1999.* (zbornik I Greci in Adriatico, ur. M. Luni).

2. **Bonačić-Mandinić M.** 1988, *Novac Herakleje u Arheološkom muzeju u Splitu*, VAHD 81, Split 1988, 65-80.

3. **Bonačić-Mandinić M.**, u tisku, *Urbino 1999.* (zbornik I Greci in Adriatico, ur. M. Luni).

4. **Collona G.** 1998, *Pelagosa, Diomede e la rotta dell' Adriatico,* Archeologia Classica 50, Roma 21998, 363-378.

5. **Čače S.** 1997, *Promunturium Diomedis* (Plin. Nat. Hist. 3, 141), Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru 35 (22), Zadar 1997, 21-44

6. **Čače S.** 1999, *Manijski zaljev, Jadastini i Salona,* VAHD 90-91, Split 1999, 57- 87.

7. **Čače S., Forenbaher S., Gaffney V., Hayes J., Kaiser T., Kirigin B., Leach P., Stančič Z. i Vujnović N.** 1995, Survey and Excavations on the Island of Brač, Interim Report, University of Birmingham 1995, 31-41.

8. **D'Andrea F.** 1986, *Novi dati sulle relazione tra gli Iliri e la popolazioni dell'Italia meridionele,* Iliria 1, Tirana 1986, 43-55.

9. **D'Andrea F.** 1990, *Greek Influance in the Adriatic: Fifty Yeas after Beamount,* GCNP, 281- 290.

10. **Deacoudres J.P. i Kearsley R.A.** 1983, *Greek Pottery at Veii: Another Look,* BSA 78, 1983, 11-34.

11. **De Juliis E.M.** 1977, *La ceramica geometrica della Daunia,* Firenze 1977.

12. **De Juliis E.M.** 1995, *La ceramica geometrica della Peucezia,* Roma 1995

13. **Hänsel B. und Teržan B.** 2000, *Ein bronzezeitlishes Kuppelgrab ausserhalb der mykenischen Welt im Norden der Adria,* Praehistorische Zeitschrift 75/2, 2000, 161-183.

14. **Harding A.F.** 1984, *The Myceneans and Europe*, Bath 1984.

15. **Franz L.** 1925, *Ein Mykenisces Schwert aus Dalmatien*, VAHD 47-48, Split 1924-1925, 74.

16. **Forenbaher S.** 1995, *Trade and Exchange in the Late Bronze and Early Iron Age Croatia*, u: Handel, tausch und verkehr im bronze- und fruheisenzeitlichen sudosteuropa (ur. B. Hänsel), Sudosteuropa-schriften, band 17, Prähistorische Archäologie in Sudosteuropa, Band 11, Munchen-Berlin 1995, 269-282.

17. **Forenbaher S. and Kaiser T.** 2001, *Nakovana cave: an Illyrian ritual site*, Antiquity 75, 2001, 677-678.

18. **Forenbaher S., Kaiser T. i Kirigin B.** 2000, *Spila kod Nakovane* (Pelješac): istraživanje prostora svetišta, OHAD 32/3, Zagreb 2000, 93-99.

19. **Forenbaher S., Gaffney V., Hayes J., Kaiser T., Kirigin B., Leach P. and Vujnović N.** 1994, *Hvar-Vis-Palagruža 1992-1993*,A Preliminary Report of the Adriatic Island Project (Contact, Commerce and colonization 6000 BC - 600 AD, VAHD 86, Split 1994, 13-52.

20. **Gaffney V.** 1992, *Aspects of the Archaeology of Hvar*, Reading 1992. (rukopis doktorske disertacije).

21. **Gaffney V., Hayes J.W., Kaiser T., Kirigin B., Leach P., Stančič Z. and Vujnović N.** 1994, *The Adriatic Island Project - 1994 field season, Interim report*, Birmingham University Field Archaeology, Birmingham 1994.

22. **Gaffney V., Hayes J.W., Kaiser T., Kirigin B., Leach P., Stančič Z. and Vujnović N.** 1997, *The Adriatic Island Project*, Volume 1, The Archaeological Heritage of Hvar, Croatia, BAR IS 660, Oxford 1997.

23. **Gaffney S., Čače S., Kirigin B., Leach P. and Vujnović N.** 2001, *Enclosure and Defence: the Context of Mycenaean Contact witin Central Dalmatia*, u: V. Karageorgis i Chr. E. Morris (ur.), Defensive settlements of the Aegean and the Eastern Mediterranean after c. 1200 B.C., Nicosia 2001, 137-156.

24. **Glogović D.** 1979, *Nalazi geometrijske keramike iz Daunije na području Istre*, Histra Archaeologica 10/1, Pula 1979, 57-84.

25. **Goldstream J.N.** 1968, *Greek Geometric Pottery*, London 1968.

26. **Katičić R.** 1973, *Ionios der Illyrier*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 9, Sarajevo 1973, 39-78.

27. **Kirigin B.** 1990, *The Greeks in Central Dalmatia: Some New Evidence*, GCNP, 291-321.

28. **Kirigin B.** 1996, *Issa*, Zagreb 1996.

29. **Kirigin B.** 1999, *The Greeks in Central Dalmatia, u: La Dalmazia e l'altra sponda, Problemi di archaiologhia Adriatica* (ur. L.Bracessi i S. Graciotti), Firenze 1999, 147-164.

30. **Kirigin B.** 2000, Faros, *Parska naseobina, prilog proučavanju grčke civilizacije u Dalmaciji*, Split-Hvar 2000. (rukopis doktorske disertacije).

31. **Kirigin B.**, u tisku, *The Beginning of Promunturium Diomedis*, Urbino 1999. (zbornik I Greci in Adriatico, ur. M. Luni).

32. **Kirigin B. and Čače S.** 1998, *Archaeological Evidence for the Cult of Diomedes in the Adriatic*, Hesperìa 9, Roma 1998, 63-110.

33. **Kirigin B.** 1998 (ur.), *2001 arheološko nalazište na srednjodalmatinskim otocima: što s njima?*, Hvar/Split 1998. Isto i na englskom: 2001 Archaeological sites on the central Dalmatian islands. Do they have any future?, Hvar/Split 1998.

34. **Kilian K.** 1990, *Mycenaean Colonization: Norm and Variety,* GCNP, 445-467.

35. **Korčula 2001.** *Arheološka istraživanja na području otoka Korčule i Lastova,* Izdanje Hrvatskog arheološkog društva 20, Zagreb 2001.

36. **Marić Z.** 1995, *Die helenistische Stadt oberhalb Ošanići bei Stolac* (Osthercegowina), Bericht der Römisch-Germanischen Kommision 76, Mainz 1995, 31-72.

37. **Marić Z.** 2000, *Helenistički utjecaj na ilirsko pleme Daorse,* Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 31 (29), Sarajevo 2000, 37-52.

38. **Marović I.** 1984, *Sinjska regija u praistoriji, u: Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka,* (ur. Ž. Rapanić), izdanje Hrvatskog arheološkog društva 8, Split 1984, 27-63.

39. **Messapi** 1990. *Acheologia dei Messapi,* Bari 1990, (katalog izložbe, ur. F. D'Andrea).

40. **Milošević A.** 1998, *Arheološka topografija Cetine,* Split 1998.

41. **Müller-Karpe H.** 1962, *Zur spätbronzezeitlichen Bewaffnung in Mitteleuropa und Griechenland,* Germania 40, 1962, 255-287.

42. **Nava M.L.** 1990, *Greek and Adriatic Influances in Daunia in the Early Iron Age,* GCNP, 559- 578.

43. **Negroni Cataccio N.** 1978, *L'ambra nella protoistoria italiana,* Venezia 1978.

44. **Neretva** 1980, *Dolina rijeke od prethistorije do ranog srednjeg vijeka,* (ur. Ž. Rapanić) izdanje Hrvatskog arheološkog društva 5, Split 1980.

45. **Neretva** 2001. OHAD 33, Zagreb 2001, 10-21.

46. **Nikolanci M.** 1973, *Arhajski import u Dalmaciji,* VAHD 68, Split 1973, 89-118.

47. **Nikolanci M.** 1976, *Maloazijski import u istočnom Jadranu,* u: Jadranska obala u protohistoriji (ur. M. Suić), Zagreb 1976, 273-286.

48. **Nikolanci M.** 1989a, *Paros, Pityeia i Anchiale u jadranskoj Iliridi,* VAHD 82, Split 1989, 35- 62.

49. **Nikolanci M.** 1989b, *O Liburnu Joniju,* VAHD 82, Split 1989, 13-34.

50. **Nikolanci M.** 1989c, *Crna Korkira i poluotok Pelješac,* VAHD 82, Split 1989, 81-98.

51. **Palavestra A.** 1993, *Praistorijski ćilibar na centralnom i zapadnom Balkanu,* Beograd 1993.

52. **Peroni R.** 1979, *From the Bronze Age to the Iron Age: Economic, Historical and Social Considerations,* u: Italy Before the Romans: the Iron Age, Orientalizing and Etruscan Periods, London/New York/San Francisco 1979.

53. **Peroni R.** 1983, *Presenza micenee e forme socio-economiche nell'Italia protostorica,* u: Magna Gecia e mondo miceneo, Atti del ventesimno convegno di studi sulla Magna Grecia, Taranto 1983, 211-281.

54. **Petrić N.** 1999, *Nalazi apulske geometrijske keramike u srednjoj Dalmaciji,* VAHD 90-91, Split 1999, 43-55.

55. **Radić D. and Bass B.** 1999, *Current Archaeological Research on the Island of Korčula,* Croatia, VAHD 90-91, Split 1999, 361-403.

56. **Rendić-Miočević D.** 1979, *"Ionios to genos Illurios" i novci grčko-ilirskih kovnica na Jadranu,* Adriatica praehistorica et antiqua, Zagreb 1970, 347-384.

57. **Ridgway D.** 1984, *L'alba della Magna Grecia,* Milano 1984.

58. **Semeraro G.** 1997, *εν νηυσι, Ceramica greca e società nel Salento archaico,* Lecce-Bari 1997.

59. **Spina** 1993. Spina. *Storia di una città tra Greci ed Etrusci, Ferrara 1993* (katalog izložbe, ur. F. Berti i P. G. Guzzo).

60. **Stančič Z., Vujnović N., Kirigin B., Čače S., Podobnikar T. and Burmaz J.** 1999, The Adriatic Island Project, Volume 2, The *Archaeological Heritage of the Island of Brač,* Croatia, BAR IS 803, Oxford 1999.

61. **Vagnetti L.** 1971, *Osservazioni sul cosidetto ripostiglio di Makarska, Studi Ciprioti e raporti di scavo 1,* 1971, 203-216.

62. **Vujnović N., Burmaz J., Kirigin B., Gaffney V. and Stančič Z.** 1995, *The Adriatic Island Project - A Study of the Island of Šolta, Part I, The Island of Šolta and its Archaeology, 1994/1995 field season,* Interim report, Birmingham University Field Archaeology, Birmingham 1995.

63. **Whitehouse R.D.** 1973, *The earliest towns in peninsular Italy, u: The explanation of cultural change* (ur. C. Renfrew), London 1973, 617-624.

64. **Winter F.E.** 1971, *Greek fortification,* Toronto 1971.

65. **Yntema D.** 1990, *The Matt-Painted Pottery od Southern Italy,* Utrecht 1985 (2. izdanje: Galatina 1990)

66. **Zorić M.** 1995, *Zaštitni radovi na crkvi Sv. Ivana Trogirskog,* OHAD 27/2, Zagreb 1995, 37-39.

Antičke staklarske radionice u Liburniji

Ivo Fadić
Zadar

Sustavnim bavljenjem određenim oblikom obrtništva, određenim oblikom proizvodnje i umjetničkog stvaralaštva, odnosno specifičnim segmentom trgovine i gospodarstva, nužno se dolazi i do pitanja: Što se događa s tom granom gospodarstva na izučavanoj zemljovidnoj odrednici u zadanom vremenskom razdoblju? Osim utvrđivanja brojnih trgovačkih odnosa, koji idu u smjeru - od različitih krajeva Rimskog Carsta do izučavanog prostora, veoma je važno ustanoviti je li na tom području prisutna ikakva proizvodna aktivnost. Dakle, nameće se pitanje lokalnih radionica koje su, ako su postojale, mogle imati svoje distributivne centre i eksportne pravce distribucije. Pitanje izvoza svakako je povezano za obimniju proizvodnju koja bi proizvedenom robom prije svega snabdijela lokalno tržište. Snabdijevanje drugih područja može biti uvjetovano "viškom" proizvoda ili boljom potražnjom, odnosno većom zaradom.

Arheološka znanost se već duže vrijeme bavi utvrđivanjem staklarskih proizvodnih centara kroz sva arheološka razdoblja. Za različita civilizacijska okruženja i u različitim povijesnim trenucima, ističe se značaj Egipta sa staklarskim središtima u Aleksandriji, Karanisu .., Sirije s proizvodnim centrima u Sidonu ...., Cipra, Apeninskog poluotoka, gdje se, osim Rima, posebno ističe prostor današnje sjeverne Italije sa veoma značajnim staklarskim radionicama u Aquileji ..., spominju se i čuvene galsko-rajnske radionice stakla (Lion, Keln, Vindonisa, Trijer ...), a posebno se ističu "kasniji" panonski stakleni proizvodi, pa staklene izrađevine koje su nastale na području Crnog mora.

Prostor istočne Jadranske obale, a samim time i teritorij nekadašnje Liburnije, uz pravo obilje nalaza antičke staklene građe, zbog cijelog niza razloga, uglavnom je ostao "terra intacta". Međutim, za bolje sagledavanje liburnskih nalaza i mogućnosti postojanja proizvodnje stakla u samoj Liburniji, potrebna je i analiza nekih lokaliteta u njenom okruženju, jer je na direktan ili indirektan način proizvodnja staklenog posuđa u Hrvatskoj potvrđena na više lokacija i s nekoliko argumenata.[1] Izvan prostora Liburnije na prvom mjestu je to antička

[1] Osim potvrđenih antičkih staklarskih radionica u Hrvatskoj nužno je napomenuti da su staklarske radionice do sada arheološki potvrđene i u Sirmijumu - Panonija Inferior, današnja Vojvodina (vidi: Milošević 1976, 102- 108).

Salona, a zatim i *Siscia*. Dakle, dvije moćne rimske kolonije, jedna u Gornjoj Panoniji (Panonia Superior), a druga u Dalmaciji.

Prilikom sustavnih istraživanja antičke Salone, koja su provodili The Department of Classics - The State University of New Jersy i Arheološki muzej u Splitu, pokraj Foruma (sjeverno od kurije) i na lokalitetu Ilinac pokraj Porta Caesarea, ustanovljena je proizvodnja antičkoga stakla.[2] Na zapadnoj granici šireg područja Foruma pronađena je staklarska peć s velikim brojem polufabrikata, dok se na lokalitetu Ilinac nije pronašla peć već velike količine ostataka proizvodnje stakla. Proučavajući nalaze i ulomke stakla na šire istraženom prostoru C.W. Clairmont i S.H.Auth zaključuju da je u Saloni staklarska radionica nedvojbeno postojala, ali da joj nije sa sigurnošću moguće ustanoviti početak i vrijeme trajanja. Prema kontekstu i karakteru nalazišta i nalaza, pronađena staklarska peć je svakako pripadala rimskom periodu, odnosno, ona je mogla biti u funkciji u vremenskom razdoblju od 1. do 4. stoljeća poslije Krista. Izvršene tipološko komparativne i kemijske analize različitih skupina nisu bile dostatne da bi se izolirali oblici lokalne proizvodnje, a samim tim i ustvrdilo vrijeme početka salonitanske staklarske produkcije. U objavi koja je uslijedila nakon spomenutih istraživanja, navodi se da je antičko staklo na ovim prostorima veoma malo izučavano, a stupanj spoznaja je nedostatan da bi se distancirali pojedini primjerci, oblici i tehnike koje bi mogli biti produkt lokalnih staklarskih radionica.

Danas, više od dva desetljeća nakon spomenutih istraživanja i knjige - *Excavations at Salona*, koja uz ostale rezultate, u 9. poglavlju obrađuje antičko staklo i kemijsku analizu pojedinih staklenih primjeraka, stanje je znatno drugačije. "Sramežljive" pretpostavke o postojanju lokalne, ili štoviše lokalnih antičkih staklarskih radionica na prostoru Hrvatske, odnosno na prostoru provincije Dalmacije i Liburnije, sve češće se zamjenjuju potkrijepljenijim i argumentiranijim tvrdnjama. Uz činjenicu da je u Saloni pronađena fragmentarna staklarska peć i lonci za pečenje staklače, N.Cambi, pišući o nekim kasnoantičkim predmetima od stakla s figuralnim prikazima u Arheološkom muzeju u Splitu (gdje spadaju i pozlaćena stakla), ponovno potvrđuje postojanje salonitanskih staklara.[3] Naravno, to nije učinio na temelju spomenutih figuralnih prikaza koji su uveženi u Salonu iz Egipta ili Sirije, ali se ponovno osvrnuo na istraživanja Foruma i Ilinca, vrativši u sjećanje i jedan davno poznati natpis na kamenu. Riječ je naime o epigrafičkom ulomku, koji je pronađen na bazilici u Manastirinama u Solinu, s imenom staklara. On se nalazi i u Korpusu latinskih natpisa (CIL III, 9542) i glasi: *a/rca Pasc/hasi/o vitrario.*

Materijalni dokazi za funkcioniranje staklarskog obrta na ovim prostorima hrvatskog priobalja, odnosno na istočnoj Jadranskoj obali, mogu se tražiti i

---

[2] Istraživanje foruma je vodio C.W.Clairmont, dok su rukovoditelji istraživanja na Ilincu (Porta Caesarea) bili Ž.Rapanić i N.Cambi; Auth 1975,; Clairmont 1975, 145-180.

[3] Cambi 1976, 148.

u nalazu potopljenog antičkog broda nedaleko otoka Mljeta.[4] Velike količine staklene sirovine, koja je bila dio tereta potopljenog broda, nedvojbeno idu u prilog tvrdnji o postojanju staklarskih radionica u vrijeme antike na prostoru Hrvatske, odnosno istočne Jadranske obale i Liburnije. Dilemu o tome da li je brodski teret bio namijenjen uvozu ili izvozu donekle rješavaju ostale pronađene mineralne sirovine: mineral cerusita ($PbCO_3$), mineral galenita (PbS), smjesa cerusita i galenita zajedno i gotovi proizvod - olovni oksid (Pb_3O_4) ili minij. Analiza ovih tvari pokazala je da najvjerojatnije potječu iz rudnika u kontinentalnom dijelu provincije Dalmacije (današnja Bosna i Hercegovina).[5] Naime, nedvojbeno najbogatija nalazišta olovne rude u vrijeme antike nalazila su se upravo u Ljubiji, u široj okolici Srebrenice i u Kreševu u Bosni i Hercegovini. Analize olovne rude koja je nađena kao brodski teret kod Mljeta pokazale su da ona potječe s područja Ljubije ili Srebrenice s velikom izvjesnošću da ne potječe s nekog trećeg lokaliteta. U tom slučaju, vjerojatna ishodišna luka mogla je biti Salona, možda Jader, ili eventualno Narona. Destinacija broda je pod većim upitnikom. Ako su spomenuti rudnici današnje Bosne i Hercegovine izvorište rude, veoma je izvjesno da je brod upućen prema Otrantu i dalje prema Sredozemlju, gdje nikad nije stigao. No, neovisno o svemu, činjenica je da je staklača kao polu fabrikat mogla nastati samo ondje gdje je tehnologija za dobijanje gotovog staklenog proizvoda dobro poznata. U koliko je ona importirana, nju uvoze već formirani staklarski radionički centri. Mada kemijska analiza spomenute staklače, koja je sačinjavala veliki dio tereta broda, nije do sada napravljena, sam kolorit grumenja ukazuje na sitne razlike u kemijskom sastavu. Vjerojatno se radi o manjim izmjenama osnovne recepture, jer su neki grumeni izrazitije zelenoplavkaste boje, a pojedini su plavozelenkasti.

Premda je antička *Siscia* (današnji Sisak) do sada pružila samo nalaze od dva grumena sirovine stakla,[6] postoji niz elemenata za postojanje staklarskih radionica i u ovom panonskom gradu. Uz obilje pronađenog rimskog staklenog posuđa koje se danas čuva u Muzeju u Sisku i u Arheološkom muzeju u Zagrebu, što potkrepljuje pomisao o mogućem postojanju staklarske radionice i u ovoj panonskoj "metropoli",[7] tome se pridružuju i nedavna iskapanja. Tu pretpostavku i dilemu riješila su zaštitna arheološka istraživanja koja su vršena

[4] Kisić 2000, 3-15.

[5] Na traženje nekadašnjeg Republičkog Zavoda za zaštitu spomenika kulture (Odjel za hidroarheologiju), Restauratorski zavod Hrvatske - Laboratorij za konzervatorska istraživanja izvršio je kemijsku obradu svih predanih uzoraka. Uzorci su pregledani makroskopski i pod mikroskopom, a izvršene su i kemijske kvalitativne analize sistematskim odjeljivanjem aniona i kationa, te mikrokemijske analize aniona i kationa. Kemijske analize izvršila je Marija Kirigin dipl. ing.. Kopiju izvještaja, kojeg su sastavili M.Kirigin i H.Malinar (oboje dipl. ing.), svojevremeno mi je ustupila kolegica Irena Radić, na čemu joj se i na ovom mjestu zahvaljujem.

[6] Za razliku od primarne materije za proizvodnju stakla zelenkastoplavkaste i plavkastozelenkaste boje, koja je pronađena kao brodski teret kod Mljeta, grumeni stakla iz Siska su blijedo žućkastozelenkaste boje.

[7] Na uvidu u sisačku staklenu građu zahvaljujem se kolegama Zoranu Greglu i Zdenku Burkowskom (Arheološki muzej u Zagrebu i Muzej Siska).

1998. godine u ulici Ante Starčevića.[8] Tada je ustanovljena antička staklarska peć, ali s obzirom da lokalitet još nije obrađen i publiciran, za sada se ne može govoriti o vremenu uporabe te peći. S druge strane, ne ulazeći u ovom trenutku u tipološko-kronološku analizu sisačkih nalaza, jer građa u cijelosti još nije ni objavljena, može se pretpostaviti da će biti moguće izdvajanje pojedinih skupina iz određenog vremenskog okvira, kao specifikuma sisačkih radionica.

*

Na teritoriju stare predrimske Liburnije, osobito na njenom južnom prostoru, na području Zadra - antički *Iader*, Nina - antička *Aenona*, Podgrađa kod Benkovca - antička *Asseria*, Skradin - antička *Scardona*, već su do sada otkrivene izuzetno velike količine staklenog posuđa. Argumentirano se može kazati da nalazi antičkoga stakla na ovom dijelu istočne Jadranske obale kvantitativno znatno premašuju i one na sustavno istraživanim lokalitetima kao što je Salona. Ova činjenica je još snažnija ako se uzme u obzir da je Salona, taj najveći grad i najstarija kolonija u provinciji, bila snažan ekonomski i trgovački centar, te da je uz mnoge obrte imala razvijen i staklarski obrt. Za ilustraciju stanja na "liburnskom" dijelu provincije Dalmacije, dovoljno je samo kazati da se u Arheološkom muzeju u Zadru čuva gotovo 3000 cjelovitih antičkih staklenih predmeta koji većinom potječu iz nekropola Zadra, Nina i Asserije. Arheološkoj i široj javnosti je također dobro poznata i vrijedna manja kolekcija (145 primjeraka) rimskoga stakla iz nekropole Starigrada nedaleko Zadra (Argyruntum).[9] Nadalje, sa spomenutih lokaliteta (Iader, Aenona, Asseria) 412 staklenih posuda krasi i izložbene vitrine Muzeja stakla u Muranu,[10] a dio antičke staklene građe iz Asserije, od koje pojedini primjerci spadaju u vrhunske proizvode toga vremena, čuvaju se i u Arheološkom muzeju u Splitu (162 komada).[11]

Jasno je da otkriće velikih količina antičke staklene građe samo po sebi ne može biti čvrsti i jedini dokaz o funkcioniranju staklarskog obrta na ovim prostorima. Ono svakako ukazuje na tu činjenicu, međutim, u novijim radovima koji se bave ovom problematikom, tipološko-komparativnom medotom se uspjelo izolirati nekoliko kategorija staklenog materijala koji upućuje na lokalnu produkciju.[12] Stoga, na pitanje - da li osim Salone i Siska postoji još neko središte lokalne produkcije stakla, moglo bi se odgovoriti potvrđno - da, u jednoj ili više staklarskih radionica u Liburniji, odnosno u Jaderu, Enoni ili Asseriji. O tome ne bi trebalo biti nikakve dvojbe.

---

[8] Burkowsky 1999, 67.

[9] Fadić 1986, 1-56; Fadić 1987 a, 1-20; Fadić 1989 a, 1-44; Fadić 1994, 1- 11.

[10] Ravagnan 1994.

[11] Fadić 1988, 29-70; Staklena i ostala građa iz Asserije je dospjela u Arheološki muzej u Split uglavnom otkupom od P.Novakovića iz Benkovca (prije II Svjetskog rata), a rijeđe donacijama. Sustavna istraživanja asserijatske nekropole nisu nikada vršena.

[12] Fadić 1982, 111-135; Fadić 1982 a, 61-66; Fadić 1984, 127- 148; Fadić 1986, 1-56; Fadić 1987, 99-118; Fadić 1988, 27-70; Fadić 1989 a, 1- 44; Fadić 1993, 71-79.

nalazište	ukupno	balsamariji	ostali oblici	% balsamarija
Volcera	158	67	91	42.4 %
Ortopla	29	8	21	27.6 %
Fulfinium	44	31	13	70.5 %
Apsorus	58	32	26	55.2 %
Argyruntum	145	52	93	35.9 %
Asseria	162	87	75	53.7 %
Scardona	95	42	53	44.20 %
UKUPNO	691	319	372	47.10 %

tabelarni prikaz 1.

zbirka	ukupno	balsamarija	razlika	% balsamarija
Murano	412	56	356	13,6

zbirka	ukupno	balsamarija	razlika	% balsamarija
Arheološki muzej Zadar	1295	708	587	54,8

zbirka	ukupno	balsamarija	razlika	% balsamarija
Arheološki muzej Zadar Muzej stakla u Muranu	1707	764	943	44,8

tabelarni prikaz 2.

zbirka	ukupno	balsamarija	razlika	% balsamarija
Arheološki muzej Zadar	1295	708	587	54,8
Murano	412	56	356	13,6
Asseria	162	87	75	53.7
zajedno	1869	851	1018	45.5

tabelarni prikaz 3.

Uvažavajući spoznaju da su mnogi stakleni oblici iz svojih ishodišta (najčešće istočno mediteranska) prenešeni i kopirani u druge staklarske centre, te da su opće prihvaćeni širom Rimskog Carstva, kod obrade građe moguće je primijeniti tipološko-kronološku i tipološko-komparativnu metodu. Na taj način je u novijim obradama i objavama antičkog staklenog materijala s prostora Liburnije uočeno da su lokalne staklarske radionice najvjerojatnije, uz uobičajene balsamarije i trbušaste boce za svakodnevnu upotrebu (Ilustracija 1: 1, 2, 7), proizvodile i bočice i boce zvonolikog tijela, bočice poligonalnoga tijela - tzv. pseudo "Merkur" bočice (Ilustracija 1: 3, 4-6, 8), zatim vrčeve kvadratičnog tijela i najvjerojatnije staklene poklopce i urne (Ilustracija 1: 9; Ilustracija 2: 12-17). Uz to, novija istraživanja su pokazala da bi u lokalne proizvode mogle spadati i četvrtaste bočice s uleknućima na tijelu, kao i male staklene posudice tipa urne (Ilustracija 1: 10, 11).

Što se pak uobičajenih balsamarija tiče, teško je vjerovati da bi se mali i neugledni stakleni recipijenti (nekad nazivani lakrimariji), uvozili u tako velikim količinama koliko ih nalazimo na antičkim lokalitetima Liburnije. Za numeričku potvrđu se može navesti nekoliko obrađenih zbirki stakla na ovom području (tab. prikaz: 1, 2, 3; grafikon 1). U Arheološkoj zbirci u Osoru od ukupno 58 različitih staklenih recipijenata koji su pohranjeni u toj zbirci čak su 34 balsamarija. Oni najvjerojatnije potječu s nekropole antičkog Osora (Apsorus), koja se je nalazila kod kanala Kavanela.[13] U "maloj" zbirci stakla iz Argyruntuma od ukupno 145 staklenih primjeraka sačuvano je 28 balsamarija,[14] a od ukupno 412 staklenih izrađevina koje se danas nalaze u Muzeju stakla u Muranu, a potječu s nekropola Zadra, Nina i Asserije, sačuvano je 60 različitih oblika balsamarija. Od staklenih primjeraka iz same Asserije, koji se čuvaju u Arheološkom muzeju u Splitu, od ukupno 162 staklena predmeta sačuvano je 83 primjerka balsamarija.[15] Međutim, izrazito su prisutni balsamariji cjevastog i zvonolikog tijela, pa se zaista može tvrditi da su upravo oni proizvod lokalnih staklarskih radionica.

Statističke analize nadalje pokazuju da je nešto slabiji odnos nalaza običnih poluloptastih (trbušastih) staklenih boca naspram ostale staklene građe (Ilustracija 1: 7). Njihova kvantitativna prisutnost nije zanemariva, pa se može pomišljati da su one dijelom importirane, a dijelom i lokalni proizvod.[16] Iako je

---

[13] Balsamariji se istina, međusobno razlikuju po obliku. No to ne mijenja statističke pokazatelje, jer svi oni spadaju u istu tipološku skupinu.

[14] Ovom broju nisu pridodani neki manji ulomci balsamarija koji su pohranjeni u papirnatim vrećicama upitnih grobnih cjelina.

[15] Ovaj nesrazmjer posebno je uočljiv u Zbirci Franjevačkog samostana u Sinju, gdje je od ukupno 50 staklenki sačuvano čak 37 balsamarija. Uzgred rečeno, zapaženo je da su balsamariji posebno prisutni na nekropolama, uz ostatke spaljenog pokojnika, gdje su najvjerojatnije, kako je to već davno pretpostavio jedan francuski znanstvenik, služili za pohranu posebne pomasti koja se zajedno s balsamarijem bacala na lomaču da bi ublažila neugodne mirise paleži.

[16] U Osoru je odnos 5:58, u Starigradu 25:145, u Asseriji 17:162, u Muranu (Jader, Aenona, Asseria) 23:412; Međutim, ako bi se u ovoj statistici odbili mnogobrojni balsamariji, odnos trbušastih boca naspram ostalih staklenih oblika bi bio znatno drugačiji: Osor= 5:24, Argyruntum= 25:117,

na ovom stupnju istraženosti teško sa potpunom sigurnošću ustvrditi lokalnu provenijenciju "običnih" trbušastih boca, jer su one prisutne u manjem ili većem broju na cijelom prostoru Rimskog Carstva, četiri statistički analizirane zbirke (Apsorus, Argyruntum, Asseria i Muzej stakla u Muranu), koje su pokazale visok stupanj njihove zastupljenosti sa čak 18.4%, daju dodatnu opravdanost takvoj tvrdnji.

Poseban je slučaj sa specifičnim bocama zvonolikog tijela i dužeg cilindričnog vrata (Ilustracija 1: 8). To su boce kojima je dno blago udubljeno, a tijelo izrazito zvonoliko s naglašenim prijelazom u duži cilindrični vrat (odnos tijela i vrata je oko 1:1). Obod kod ovog tipa boca je u pravilu razvraćen pa uvijen, blago gljivast. Za razliku od spomenutih balsamarija i uobičajenih trbušastih boca, tipova staklenog posuđa koje je izuzetno raširenо po cijelom Rimskom Carstvu, zvonolike boce su nalažene u prilično ograničenim količinama. Međutim, izrazito su brojne upravo na zadarskom području, odnosno na području Ravnih Kotara, u srcu nekadašnje Liburnije (tab. prikaz: 4; grafikon 2). Na tom širem prostoru ih je pronađeno preko 30, a svi su primjerci, iako slobodno puhani, izrazito ujednačeni i po dimenzijama (v= oko 16cm, R dna= oko 9,5cm) i po kvaliteti i boji stakla (zelenkastožućkasta). Njihova brojnost i homogenost u obliku i kvaliteti stakla dopuštaju tvrdnju da su one produkt lokalne staklarske radionice, možda u samom Zadru ili negdje u njegovoj okolici (Aenona, Asseria ... ?).

Jedan primjerak zvonolike boce pronađen je na području Ravnih Kotara - Biljane donje (Trljuge) u grobnoj cjelini s nalazom novca, pa je proizvodnju ovih boca moguće smjestiti u drugu polovinu 3. st. poslije Krista.[17] Tada naime, kako je već do sada u više navrata bilo istaknuto, zasigurno funkcioniraju i lokalne staklarske radionice na prostoru Liburnije.[18]

Uz navedeno, postoje ozbiljne indicije da su se na spomenutom prostoru proizvodile i bočice zvonolikog tijela i dugog cilindričnog vrata (Ilustracija 1: 3), te svakako i pojedini vrčevi i vrčići kvadratičnoga tijela (Ilustracija 1: 9). Bočice zvonolikog tijela se pojavljuju i na nekim drugim lokalitetima izvan Liburnije, ali izrazita homogenost u izradi i kvaliteti stakla, odnosno u osnovnom obliku i mnogim detaljima, kod primjeraka u Liburniji zaista nije posve slučajna. Uz to, ni njihova brojnost nije zanemariva u odnosu na sve ostale oblike bočica (tab. prikaz 4; grafikon 2). Na području Liburnije pronađene su čak 22 bočice zvonolikog tijela, što je jako puno u odnosu na druge prostore Carstva, pa čak i Cipra, gdje je vjerojatno i započela njihova proizvodnja.

Asseria= 17:79, Murano= 23:352; Iz toga proizlazi da u odnosu na cjelokupnu građu (izuzev brojnih balsamarija) u Osoru ima 20.83% uobičajenih trbušastih boca, u Argyruntumu 21.36%, u Asseriji 21,51%, te u Muranu 9.94%. Ukupno, u sve četiri analizirane zbirke, uobičajene staklene trbušaste boce zastupljene su sa čak 18.4%.

[17] U Biljanima kod Zadra staklena boca je pronađena s novcem Klaudija II (268-270) - vidi: Fadić 1989, grob 15, 238. Dataciju na drugu polovinu 3. i početak 4. stoljeća potvrđuju i neki drugi nalazi izvan Liburnije.

[18] Fadić 1982, 61-66; Fadić 1984, 127-128; Fadić 1988, br. 116- 117, 38, 49; Fadić 1993, 74-75; Fadić 1997, kat. br. 96, 97.

ZBIRKE I NALAZIŠTA	Bočice zvonolikog tijela	Pseudo "Merkur" bočice	Boce zvonolikog tijela
Arheološki muzej Zadar	8	5	9
Muzej stakla – Murano	4	1	1
Arheološki muzej Split (*Asseria*)	0	9 (7 ?)	2
Volcera	1	2	0
Ortopla	0	0	0
Fulfinijum	1	0	0
Apsorus	0	0	0
Argyruntum	8	9	6
Scardona	0	0	0
UKUPNO:	22	26	18

tabelarni prikaz 4.

ZBIRKE I NALAZIŠTA	UKUPNO VRČEVA	VRČEVA □ TIJELA	□ VRČEVI %
Arheološki muzej Zadar	99	61	61.6 %
Muzej stakla – Murano	37	21	56.8 %
Arheološki muzej Split (*Asseria*)	8	5	62..5 %
Volcera	21	10	47.6 %
Ortopla	1	1	100 %
Fulfinijum	6	2	33.3 %
Apsorus	4	3	75.0 %
Argyruntum	13	10	77.0 %
Scardona	13	10	77.0 %
UKUPNO:	202	123	61.0 %

tabelarni prikaz 5.

grafikon 1

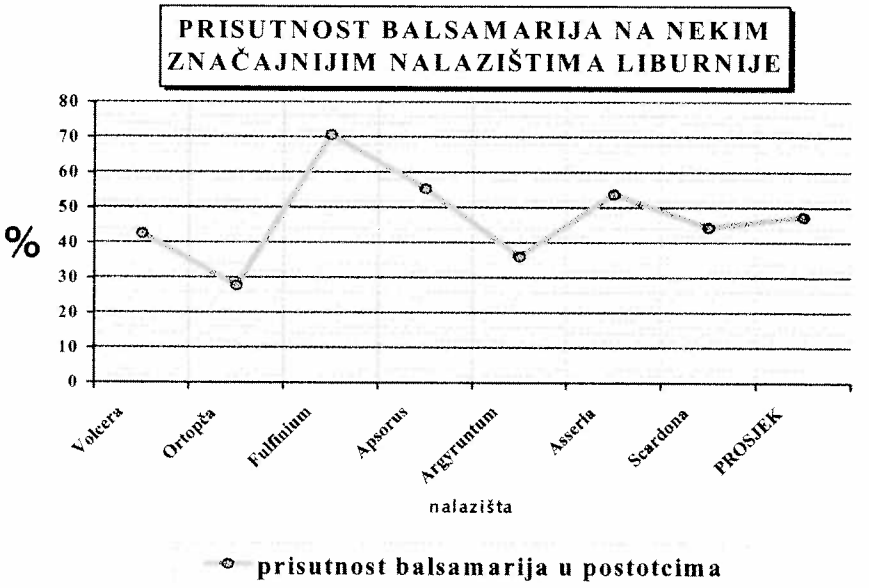

grafikon 2

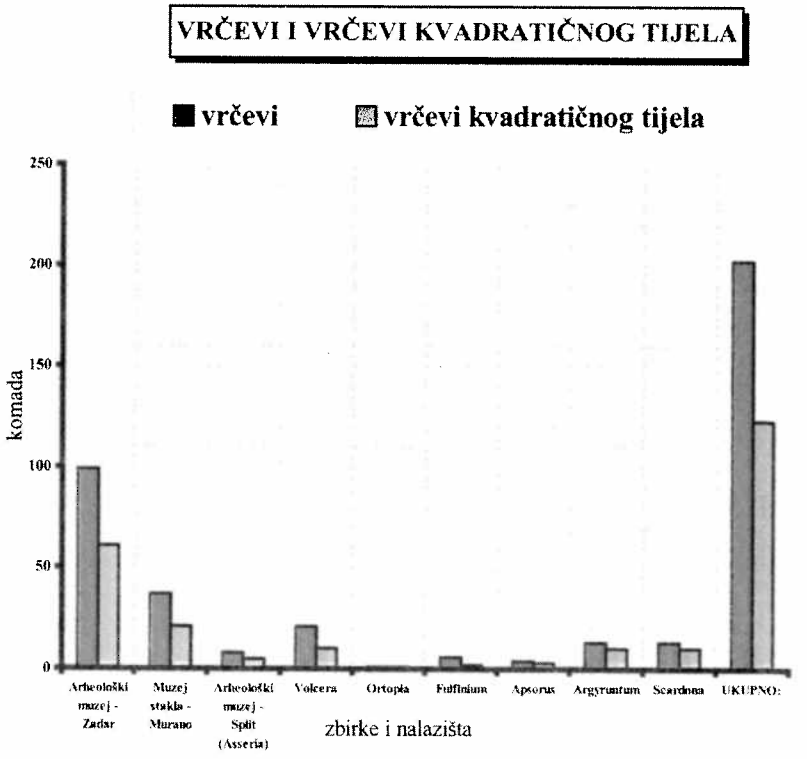

grafikon 3

NEKE TIPOLOŠKE INAČICE BOČICA I BOCA U LIBURNIJI

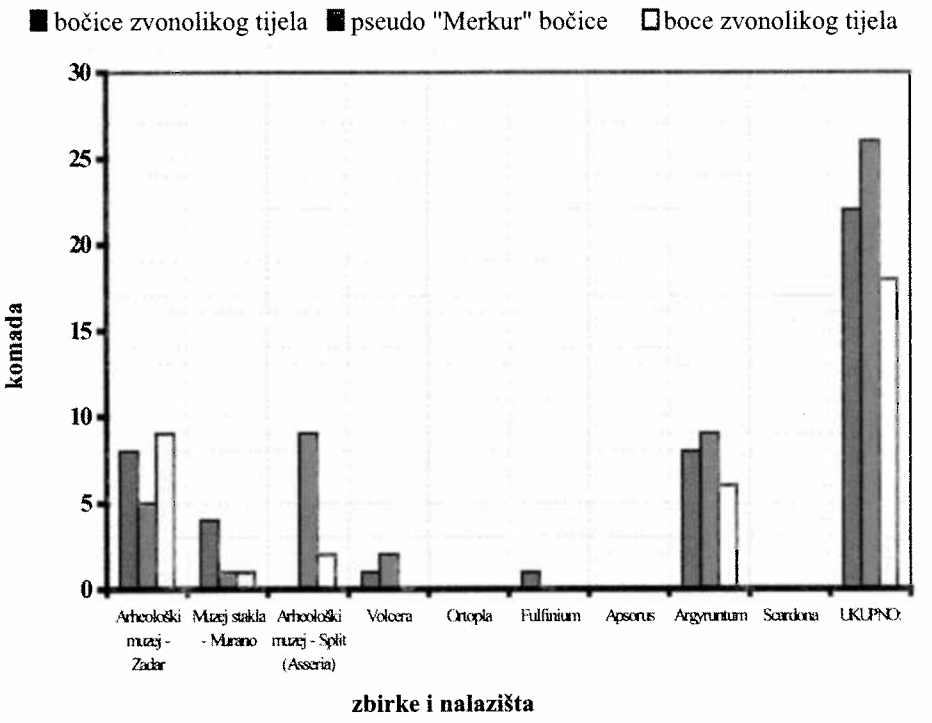

Za vrčeve i vrčiće kvadratičnog tijela, do sada nisu napravljene specijalističke obrade, koje bi uz ostalo, pružile i detaljnu analizu reljefnih žigova na četvrtastom dnu recipijenta (Ilustracija 1: 9). Ali, obimna pojava ove forme u spaljenim grobovima Zadra i zadarske okolice zaista iznuđuje pomisao da su se ovdje i proizvodile. Naime, čest je slučaj da se u jednom spaljenom grobu, kao grobni prilozi, ustanove po 3 do 4 staklena kvadratična recipijenta s ručkom. Na cijelom području Liburnije do sada je registrirano 202 vrča veoma različitog oblika. Od tog broja čak 123 primjerka, odnosno 61,0% od svih vrčeva ima kvadratično tijelo (tab. prikaz 5; grafikon 3), što je iznimno velika prisutnost ove inačice vrčeva. Ovo tim više što je primijećena homogenost u obliku i kvaliteti stakla kod većine primjeraka. Iako su vrčevi kvadratičnog tijela bili omiljen oblik u radionicama središnje i sjeverne Italije i Galije, odakle je dio liburnskih vrčeva mogao biti i importiran, njihova proizvodnja u radionicama Liburnije zaista nije upitna.

Možda bi bilo presmjelo tvrditi da su i pojedine staklene urne (olla cineraria) i poklopci lokalni proizvodi (Ilustracija 2: 12-17). No, ako to nije tako, onda brojnost pronađenih primjeraka i uobičajena pojava stavljanja posmrtnih ostataka spaljenog pokojnika u staklenu urnu (pa tek onda u kamenu) zasigurno potvrđuje ekonomsku snagu i visoki standard življenja antičkog pučanstva na području antičke Liburnije. Međutim, budući da su antički Zadar, Nin, Asserija, Skradin i Bakar dali 81. cjelovitu staklenu urnu (među kojima prednjače one trbušastog tijela bez ručki, pa odmah potom one tipa amfore) mislim da je tvrdnja o njihovoj lokalnoj proizvodnji zaista realna. Kako su one u uskoj vezi sa staklenim poklopcima, odnosno poklopci su sastavni dio staklenih urni, isto se odnosi i na veoma maštovito izrađene poklopce (Ilustracija 2).

Posebnoj kategoriji staklenog pribora koja nedvojbeno pripada lokalnim staklarskim radionicama Liburnije mogu se pripisati i bočice poligonalnog tijela (četverokutne, šesterokutne i osmerokutne) - tzv. pseudo "Merkur" bočice (Ilustracija 1: 4-6; tab. prikaz 4, grafikon 2). Naime, već sam u nekim svojim prijašnjim tekstovima upozoravao na golemu morfološku razliku između "Merkur" boca i liburnskih poligonalnih bočica, kao i na to da su one svakako produkt lokalnih majstora staklara.[19] Čak ni nakon održanog seminara u okviru specijalizacijske arheološke škole Univerziteta iz Milana, na tom planu se do danas nije ništa promijenilo.[20] Pseudo "Merkur" bočice su nesumnjivo lokalni liburnski proizvod kojeg je moguće datirati u 3. i rano 4. stoljeće. To je moguće argumentirati brojnošću primjeraka, njihovom homogenošću u obliku i dimenzijama, kao i u uporabi ujednačene kvalitete stakla. Tome se svakako mogu pridodati i specifični reljefni žigovi na njihovim poligonalnim dnima.

Male bočice sa četiri uleknuća na tijelu, kratkim cilindričnim vratom i prstenasto formiranim obodom, kao i male trbušaste posudice za pomasti oblika

---

[19] Npr.: Fadić 1987, 13 i dalje.

[20] Facchini 1998, 139-146.

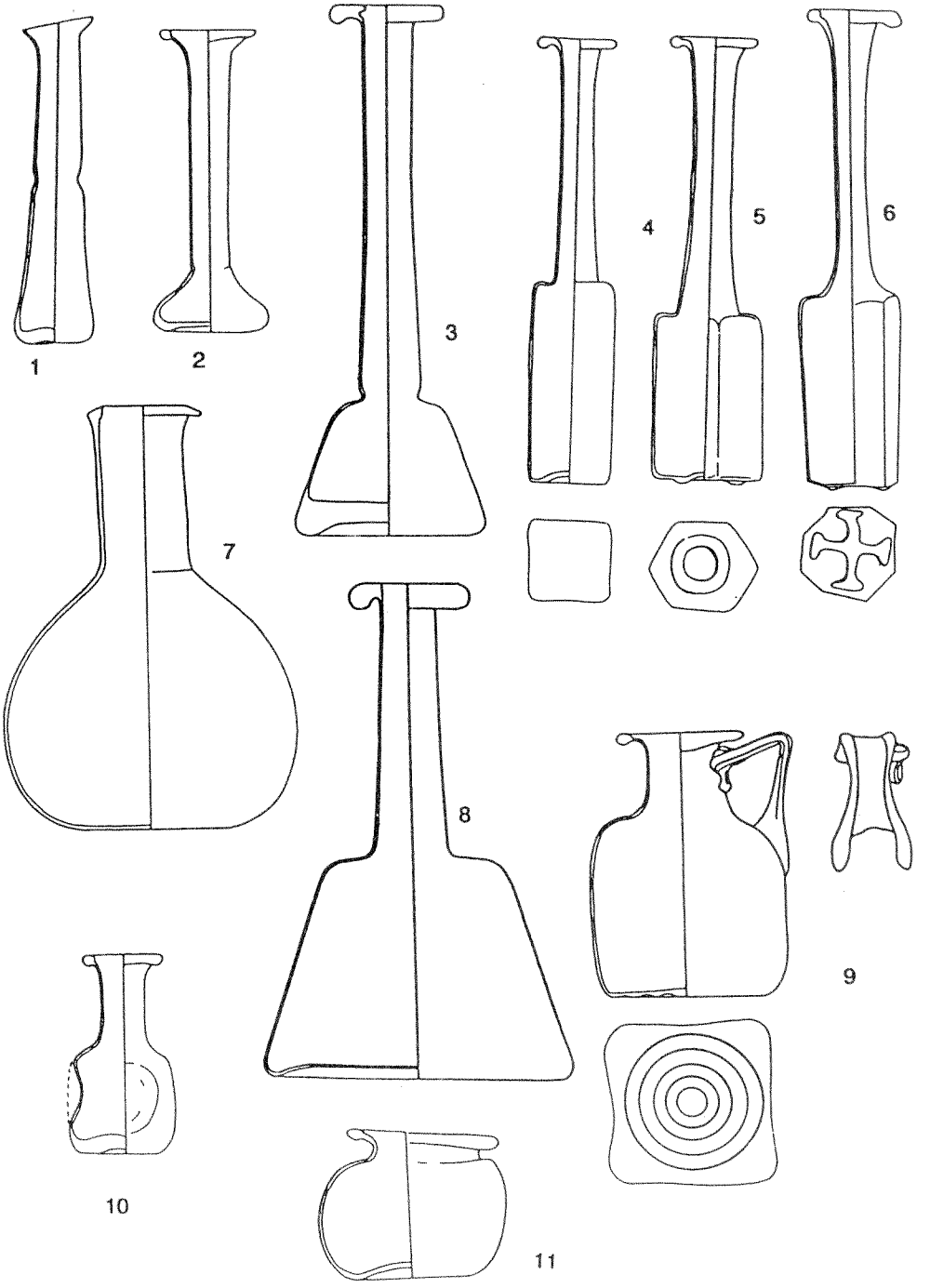

Ilustracija 1: *Tipovi staklenog posuđa lokalne liburnske produkcije*

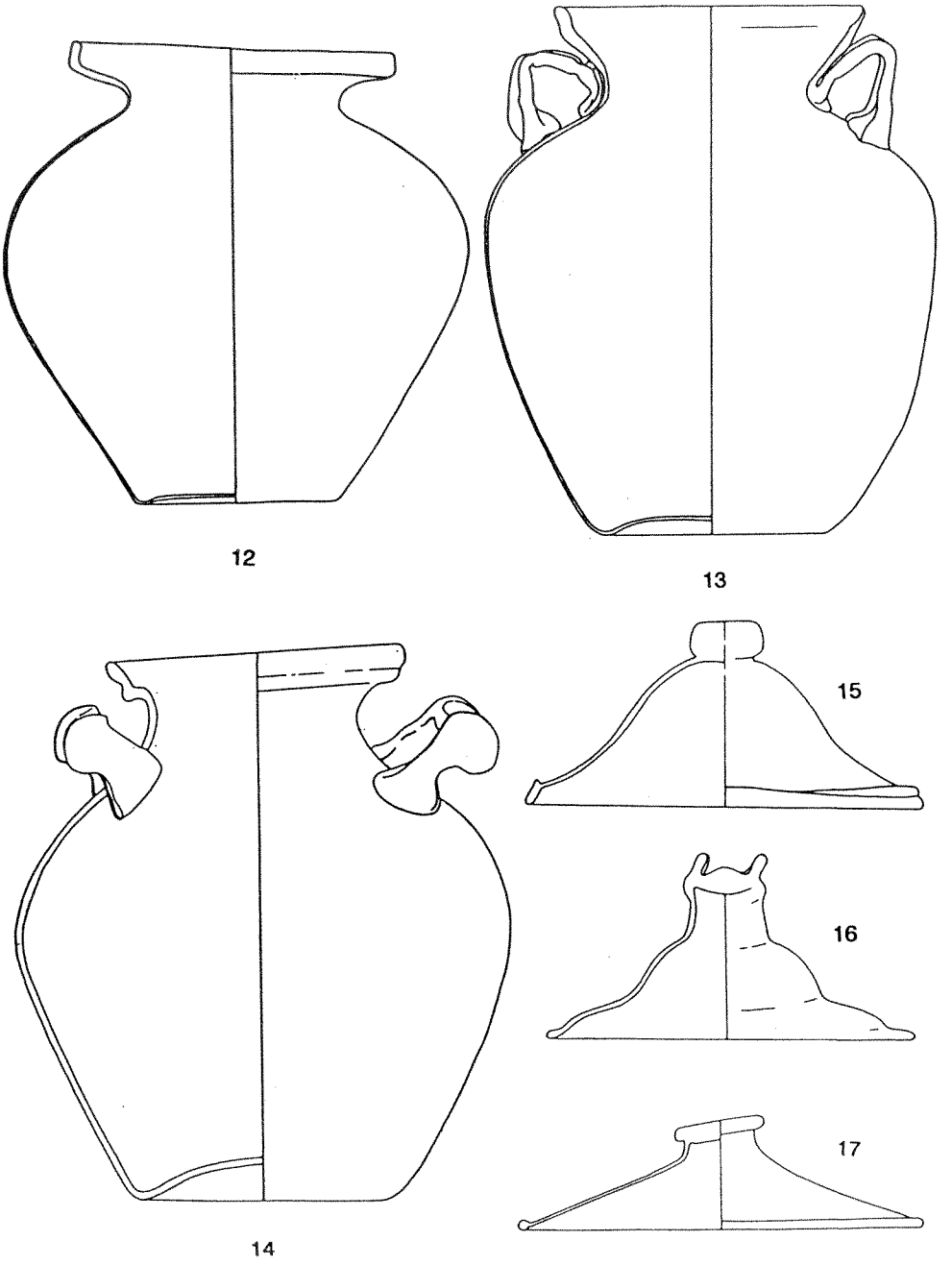

Ilustracija 2: *Tipovi staklenog posuđa lokalne liburnske produkcije*

urne također, vjerojatno pripadaju lokalnim proizvodima, posebno stoga što su, uz zapaženu brojnost, pojedini primjerci dosta "nemarno" napravljeni (Ilustracija 1: 10- 11).

Uz tipove staklenog posuđa kojima se s velikom sigurnošću može pripisati lokalna proizvodnja, i raritetni primjerci na neki način iskazuju posebitost prostora na kojima su nađeni (Ilustracija 3). Tu prije svega spadaju konične čaše koje se sužavaju prema horizontalno zarvraćenom pa prstenasto uvijenom otvoru, zatim bikonična čaša s horizontalno ugraviranim linijama, neki tipovi boca i vrčeva, zdjela na nozi i jedan osobiti oblik kapalice i ampule. Uvažavajući mogućnost da se ovdje zaista radi i o importiranim predmetima, nepostojanje komparativne građe u drugim staklarskim središtima Rimskog Carstva jednako tako daje mogućnost pretpostavci da je neki vješti domaći staklar proizveo i po koji, na sadašnjem stupnju spoznaje, unikatni primjerak.

Analiza reljefnih žigova na dnu pojedinih staklenih recipijenata nije u potpunosti zadovoljila iščekivanja, ili barem ne u svim slučajevima. Naime, potpuno samosvojni žigovi ustanovljeni su na pseudo "Merkur" bočicama, te na nekim vrčevima kvadratičnog tijela. Inače, koncentrični krugovi su na staklu u Liburniji, kao i na drugim prostorima Carstva, najčešći način označavanja proizvodnih serija ili staklarskih radionica. Oni su posebno zapaženi na spomenutim vrčevima, ali i na dnu teglica i urni kvadratičnog tijela. Prepoznati karakterističan lokalni žig u takvim krugovima ili stiliziranim rozetama, na sadašnjem stupnju istraženosti, zaista nije moguće. Međutim, lokalnoj proizvodnji najvjerojatnije pripadaju dna četverokutnih vrčeva s jedinstvenim reljefnim otiscima kristograma i križa iz Zadra, Bribira i Bošane (Biograd).[21]

Dna s reljefnim tekstualnim žigovima, osim što su izuzetno zanimljiva zbog brojnosti pronađenih primjeraka i poruke koju ti reljefni otisci nose, također pokazuju neke osobitosti. Bez komparativne građe su ostali žigovi DCPA i RVFINI na dnima bočica konično zaobljenog tijela, a kvadratična dna s imenima L. AEMILI BLASTI, te ?CN. P?OMPEI ?CASSIANI? pokazuju također lokalne specifičnosti, mada se radi o sjevernoitalskim proizvodima. Ne manje zanimljivi i indikativni su i žigovi s tekstom PATRIMONI, te ostisci novca, koji govore o direktnoj umiješanosti careva u trgovinu s ovakvim recipijentima i njihovim sadržajem. S obzirom da su u Liburniji nađena čak četiri dna s tekstom PATRIMONIVM, te tri dna s reljefnim otiskom novca, nema nikakve dvojbe da je ovaj prostor u ukupnom gospodarstvu antičkog svijeta u trgovini staklom i aromatičnim i ljekovitim tvarima imao veoma značajno mjesto.[22]

Osim navedenoga, postoji još jedan indirektan dokaz o lokalnoj staklarskoj radionici, ponovno na središnjem prostoru predrimske Liburnije. Radi se naime o već poznatom i gotovo jedinstvenom nalazu keramičke lucerne s reljefnim prikazom staklarske radionice - staklarska peć i dva puhača stakla (Ilustracija 4). Uljanica potječe iz antičke Asserije i, uz još jedan lošije sačuvani

[21] Fadić 1999/2000, 185-194.

[22] Fadić 1997, 80-81, 126, kat. br. 65-69.

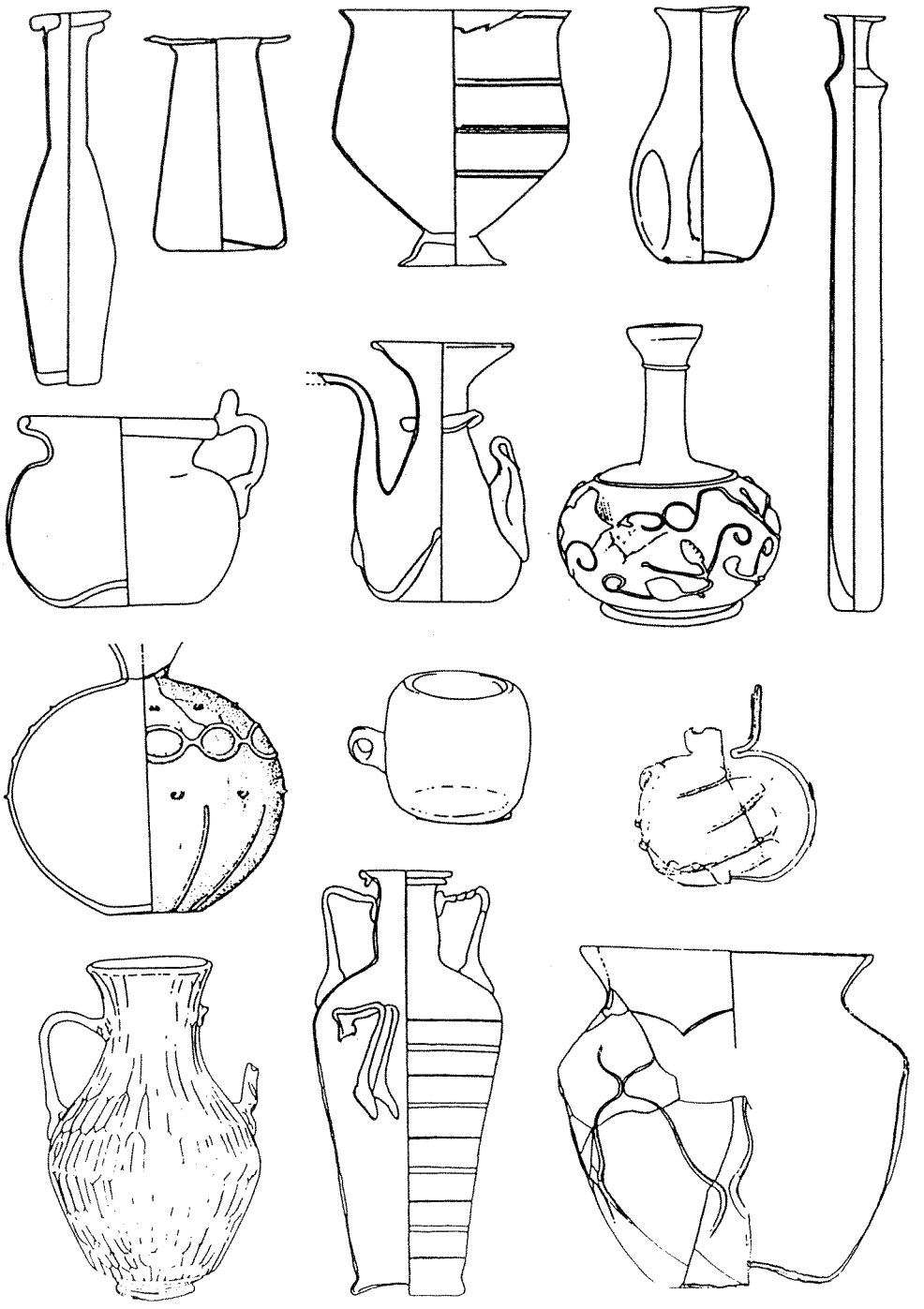

Ilustracija 3: *Neki primjerci staklenog posuđa u Liburniji bez direktnih komparacija*

primjerak iz Ferare, predstavlja izuzetno vrijedan i raritetan nalaz.[23] Za razliku od spomenutog komparativnog primjerka, uljanica iz Asserije je gotovo cjelovita i na rubu diska ima ime staklara. Između glave puhača i staklarske peći iz koje suklja plamen lako je čitljivo - *Athenio*. Drugi dio teksta neki autori tumače kao ime drugog staklara, dok meni izgleda uvjerljivije tumačenje da se radi o istoj osobi kojoj je ime izraženo u dvočlanoj imenskoj formuli. Orijentalno porijeklo staklara može se otkriti u imenu Athenio, a na Orijentalca oslobođenika upućuje jednostavna dvočlana imenska formula.

Zašto spomenuta uljanica može biti indirektan dokaz o lokalnoj staklarskoj radionici, možda čak u Asseriji? Prije svega zato što se radi o zaista jedinstvenom, raritetnom i neuobičajenom, te nadasve realističnom reljefnom prikazu puhača stakla i staklarske peći. Svakako nije slučajnost da je ona pronađena upravo u Asseriji koja obiluje nalazima antičke staklene građe. Možemo se također zapitati zašto i analogna keramička uljanica iz Ferare nema na svom disku urezano ime Athenio? To je očito zbog toga što Athenio nije bio staklarski obrtnik ili vlasnik staklarske radionice u Ferari. Drugim riječima, on je najvjerojatnije to bio u Asseriji ili negdje u njenom okruženju.[24] Dakle u gradu koji je smješten u središtu južnoliburnskog prostora, u gradu u kojem je zapaženo prisutstvo autohtonog stanovništva i stanovništva koje svoje porijeklo vuče iz Orijenta i sjeverne Italije. U njemu je dakle potvrđen osebujan i visok nivo življenja, osobito u 1. i 2. stoljeću poslije Krista, na neki način potvrđena je bogata "asserijatska aristokracija". No, uz bogati građanski sloj, izgleda da su Asseriju nastanjivali i umješni obrtnici.

**

Rezimirajući iznešeno može se kazati da su lokalne staklarske radionice na prostoru Hrvatske sigurno arheološki dokumentirane u rimskoj provinciji Dalmaciji i Panoniji, odnosno u antičkoj Saloni (polufabrikati, staklarska peć, lonci za pečenje i natpis s imenom staklara) i Sisciji (staklarska peć i mnoštvo staklenih izrađevina). No, sigurnije indicije za još neke staklarske centre u provinciji Dalmaciji dali su južnoliburnski lokaliteti *Iader*, *Aenona* i *Asseria*. Na njima je pronađeno obilje antičkih staklenih izrađevina s veoma bogatim i raznovrsnim repertoarom tipova, oblika i inačica. Osim što unutar tog repertoara pojedini tipovi i forme ukazuju na lokalnu provenijenciju i postojanje lokalne staklarske radionice, gotovo jedinstveni nalaz keramičke uljanice iz Asserije, s prikazom staklarske peći i dva puhača stakla, kao i ime vlasnika radionice (?) - Athenio, potkrepljuje takve tvrdnje o lokalnoj produkciji staklene robe. Staklarsku produkciju u nekom od spomenutih centara južne Liburnije na neki

[23] Uljanica se čuva u Arheološkom muzeju u Splitu pod brojem 1094; Ona iz Ferare, kao i uljanica iz Asserije objavljene su kod: Baldoni 29; Stern, Schlick- Nolte 1994, 25, 82.

[24] Asserija je inače predrimski i antički grad koji je smješten u središtu južnoliburnskog prostora. Najveći procvat doživljava u 1. i 2. stoljeću poslije Krista, što ga svrstava među najistaknutije centre antičke Liburnije.

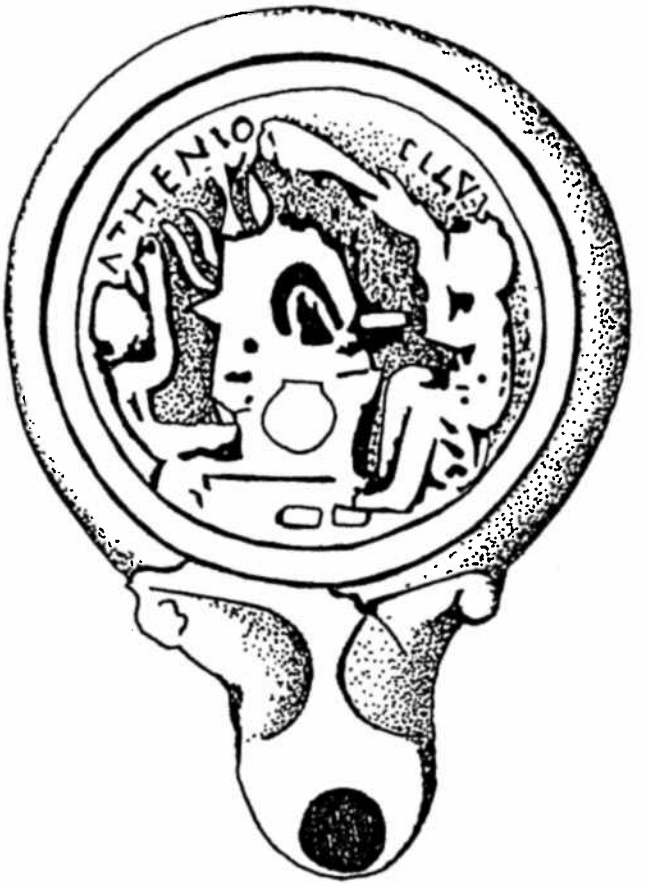

Ilustracija 4: *Prikaz staklarske peći i dva puhača stakla na keramičkoj uljanici iz Asserije.*

način potvrđuje i nalaz staklene sirovine, koji je bio teret na potonulom brodu kod Mljeta.

No, u ovom razmišljanju o staklarskim radionicama na području Liburnije, odnosno u nekom od njenih južnih središta, potrebno je sagledati i današnje područje Hrvatske, odnosno hrvatski dio nekadašnje X regije i Panonije. U dijelu X regije koja danas potpada pod teritorij Hrvatske, nema ni arheoloških a ni drugih materijalnih pretpostavki za postojanje i razvoj staklarskog obrta. To dovoljno ilustrira nedavno istražen kompleks rimskog groblja u Puli - Campus Martius, gdje najreprezentativniji grobovi imaju skromne staklene priloge.

U dijelu provincije Panonije koji danas potpada pod Republiku Hrvatsku rani nalazi staklenih izrađevina prava su rijetkost. Na tom prostoru spaljeni ostaci pokojnika najčešće su polagani u keramičke urne - ponekad u sasvim osebujnom obliku kuće, a najčešći grobni prilozi su keramičko posuđe. Iznimku svakako čini područje Siska (Siscia), grada koji je u vrijeme Vespazijana dobio rang kolonije (colonia Flavia Siscia), grada koji je u doba Dioklecijana bio sjedište Savske Panonije (Pannonia Savia, odnosno Pannonia Ripariensis ili Pannonia Interamnia). Osim dva grumena staklene sirovine - staklače, koji su pronađeni u Sisku, obilje staklenih nalaza iz antičkog razdoblja ukazuje na mogućnost postojanja staklarske industrije, a najnovija arheološka istraživanja dokumentirano potvrđuju staklarsku peć, odnosno radionicu stakla. To zaista nije čudno i zbog toga što je Siscia bila poznato središte prerade rudače koja je dovožena iz obližnjih bosanskih rudnika. Siscia je u to doba imala različite radionice za proizvodnju metalnih predmeta, ali i carsku kovnicu novca. Možda nije slučajno da je upravo *Sirmium* (Sremska Mitrovica), druga panonska kolonija sedamdesetih godina poslije Krista (Colonia Flavia Sirmium), glavno središte Sirmijske Panonije (Pannonia Secunda, odnosno Pannonia Inferior, ili Pannonia Sirmiensis), također dao obilje staklene građe (oko 2000 primjeraka). Kao i u Sisku, staklarske peći su i u Sremskoj Mitrovici arheološki već potvrđene.

Svi ovi lokaliteti na kojima je arheološki dokumentirana staklarska produkcija, odnosno staklarske peći, dali su znatno manje nalaza antičke staklene građe od područja južne Liburnije. Čak i nešto udaljeniji Sirmium, na kojem je pronađeno oko 2000 ulomaka i cjelovitih staklenih predmeta, u kvantitativnom i kvalitativnom pogledu ne "konkurira" prostoru južne Liburnije. Zbog toga, a i zbog svega navedenog, nema nikakve dvojbe da je u južnoj Liburniji postojao antički staklarski centar koji je staklenim artefaktima, uz importiranu staklenu robu, snabdijevao liburnsko tržište. Moguće je da su neki tipovi staklenog posuđa bili predmetom trgovine i izvan lokalnih prostora. Međutim, na sadašnjem stupnju istraženosti nije moguće izdvojiti takve tipološke skupine.

Na pitanje kada su ti lokalni staklarski centri funkcionirali, po kategorijama staklene građe kojoj se može pripisati lokalna produkcija, može se kazati da je to vrijeme od druge polovine 1. do kraja 3. ili početka 4. stoljeća. Po

svemu sudeći, najintezivnija proizvodnja je bila od kraja 1. do početka 3. stoljeća poslije Krista. Tada se može datirati najveći dio pronađenog importiranog staklenog materijala, ali i onog koji se tipološko-komparativnom i statističkom metodom može pripisati lokalnim radionicama stakla (ili lokalnoj radionici) u Liburniji.

Zusammenfassung

Aufgrund bisheriger Erkenntnisse kann man behaupten, dass lokale Glasereien in folgenden Gebieten des Kroatiens bestatigt sind: in der römischen Provinz Dalmatien bzw. im antiken Salona (Halbfabrikate, Glasofen, Schmelztiegel und Aufschrift mit dem Namen des Glasers) sowie in der Provinz Panonien, im antiken Siscia (Colonia Flavia Siscia). Aber noch sichere Indizien für das Vorhandensein von Glaszentren in der Provinz Dalmatien wurden in südliburnischen Lokalitäten wie Zadar, Nin, Podgradje bei Benkovac, Starigrad-Paklenica, Skradin (Iader, Aenona, Asseria, Agyruntum, Scardona) gefunden. Dort wurde eine große Anzahl von antiken Glasprodukten mit einem sehr reichhaltigen Repertoire von Typen, Formen und Varianten gefunden. Einzelne Typen können aufgrund der Qauantität und Homogenität der Formen, sowie anhand Glasqualität heute mit gewicscit als lokale Produkte hervorgehoben werden. Dazu gehören vor allem glokkenförmige Flaschen (Verhältnis von Körper und Hals 1:1), gewöhnliche bäuchige Flaschen und röhrenförmige Balsamarien, glockenförmige Flaschen (Verhältnis von Körper und Hals 1:3 und 1:4), Pseudo-Merkur-Flaschen und quadratförmige Krüge. Selbst wenn sie teilweise improtiert waren, können dieser Gruppe der Lokalprodukte wahrscheinlich auch Glasurnen und Deckel sowie quadratförmige Flaschen mit vier Vertiefungen und kleine Gefäße vom Typ der Urne zugerechnet werden (Bild 1,2).

Neben den Typen der Glasgefäße, die mit großer Gewissheit der Lokalproduktion zugeschrieben werden können, zeugen einige Raritäten von der Besonderheit des Gebiets, in dem sie gefunden worden. Dazu gehören konische Gläser, die sich in Richtung der aufgestülpten und dann ringförmig hingebogenen Öffnung immer mehr verengen, einige Typen der Flaschen und Krüge, ein Füßgefäß und eine besondere Art des Tropfröhrchen und Ampullen. Man kann die Möglichkeit zulassen, dass es sich hier um importierte Gegenstände handelte, aber das Fehlen des Vergleichsmaterials in anderen Glaszentren des Römichen Imperiums lässt die Vermutung, dass ein geschickter einheimischer Glaser einige Unikate selbst hergestellt haben konnte.

Abgesehen davon, das innerhalb des besagten Repertoires Typen und Formen auf ihren lokalen Charakter hinweisen, wird die These von der lokalen Herstellung der Glaswaren durch das Vorhandensein der lokalen Glaserei, sowie auhand der Keramiköllaterne aus Asseria, einen beinahe einzigartigen Fund, mit der Darstellung des Glasofens und zwei Glasbläsern und dem Namen des Glasereibesitzers Athenio (?) unterstützt.

Einen zusätzlichen materiellen Beweis und eine neue Bekräftigung der These vom Vorhandensein der Glaserei im Gebiet Liburniens (außer in Salona und in Siscia) stellt ein Unterwaserfund, bei der Insel Mljet dar, im dem eine Menge des transportierten Glas-Rohstoffes festgestellt worden ist.

Literatura

1. **Auth S.H.** 1975, *Roman Glass - from Excavations at Salona - 1969-1972*, New Jersey 1975, 145-175.

2. **Baldoni D.** 1987, *Una lucerna Romana con raffigurazione di officina vetraria: Alcune considerazioni sulla lavorazione del vetro soffiato nell'antichità,* Journal of Glass Studies, 29, Corning/New York 1987, 22-29.

3. **Burkowsky Z.** 1999, *Sisak u prapovijesti, antici i starohrvatskom dobu*, Sisak 1999, 65- 67.

4. **Cambi N.** 1976, *Neki kasnoantički predmeti od stakla s figuralnim prikazima u Arheološkom muzeju u Splitu,* Arheološki vestnik, 25, Ljubljana 1974, 139-157.

5. **Clairmont C.W.** 1975, *Excavations at Salona - 1969-1972*, New Jersey 1975.

6. **Facchini G.M.** 1998, *La bottiglietta mercuriale, u Vetro e vetri - prezioze iridescenze* (Forma e forme nei vetri romani di Lombardia), Milano 1998, 139-146.

7. **Fadić I.** 1982, *Tipologija i kronologija rimskog stakla iz Arheološke zbirke u Osoru,* Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju, Izdanja HAD-a, 7, Zagreb 1982, 111-135.

8. **Fadić I.** 1982a, *Antičko staklo u provinciji Dalmaciji,* Dometi, 12, Rijeka 1982, 61- 66.

9. **Fadić I.** 1984, *Antičko staklo u Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Sinju,* Cetinska krajina od prapovijesti do dolaska Turaka, Izdanja HAD-a, 8, Split 1984, 127-148.

10. **Fadić I.** 1986, *Antičko staklo Argyruntuma,* Zadar 1986, 1-56.

11. **Fadić I.** 1987, *Kvadratični i poligonalni stakleni recipijenti u Arheološkom muzeju Istre,* Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom primorju, Izdanja HAD-a, 11/2, Pula 1987, 99-118.

12. **Fadić I.** 1987a, *Antičko staklo Argyruntuma* (I Vetri Romani di Argyruntum), Katalog, 29, Pula 1987.

13. **Fadić I.** 1988, *Antičko staklo Asserije iz Arheološkog muzeja u Splitu,* Benkovački kraj kroz vjekove, Zbornik, 2, Benkovac 1988, 27-70.

14. **Fadić I.** 1989, *Antička nekropola u Biljanima Donjim kod Zadra,* Diadora, 11, Zadar 1989, 223-254.

15. **Fadić I.** 1989a, *Antičko staklo Argyruntuma,* Zadar 1989, 1-44.

16. **Fadić I.** 1993, *Antičko staklo istočne Jadranske obale u kontekstu rimske civilizacije, Umjetnost na istočnoj obali Jadrana u kontekstu europske tradicije,* Zbornik Pedagoškog fakulteta, Rijeka 1993, 71-79.

17. **Fadić I.** 1994, *I Vetri Romani di Argyruntum,* Udine 1994, 1-11.

18. **Fadić I.** 1997, *Il vetro, u Transparenze imperiali - Vetri romani dalla Croazia,* Milano 1997, 73-246.

19. **Fadić I.** 1999/2000, *Žigovi kriptograma i križa na dnu kvadratičnih staklenih vrčeva,* Opuscula Archaeologica, 23-24, Zagreb 1999/2000, 185-194.

20. **Kisić A.** 2000, *Antički brod u podmorju Mljeta*(Katalog izložbe), Dubrovnik 2000.

21. **Milošević P.** 1976, *Radionice stakla u Sirmijumu,* Arheološki vestnik, 25, Ljubljana 1976, 102-109.

22. **Ravagnan G.L.** 1994, *Vetri antichi del Museo Vetrario di Murano,*Corpus delle Collezioni Archeologiche del Vetro nel Veneto, 1, 1994.

23. **Stern E.M. / Schlick-Nolte B.** 1994, *Early Glass of the Ancient World,* 1994. 1414

Procurator Ecclesiae Salonitanae

Ante Škegro
Zagreb

Introduction

On the eve of the Antiquity the *Salonitan Archbishopric* had a special official who supervised land property, and whose title mostly was procurator (*procurator Ecclesiae Salonitanae*). In the Ancient times procurators were highly ranked officials no matter whether they originated from knight or libertine class. They administered private imperial business (*procuratores: patrimonii, rationis privatae, castrensis, fisci castrensis, thesaurorum, voluptatum*), and supervised certain imperial offices (*procuratores: ab epistulis, a studiis, a cognitionibus, a memoria, a rationibus*). Moreover, procurators were in charge of some important functions (*procuratores: Miniciae, aquarum, operum publicorum, viarum, ad silices, ludi magni, ludi matutini, monetae, bibliothecarum*), and they supervised incomes in some imperial (*Lugdunensis et Aquitania, Belgica et utraque Germania, Dacia, Britannia, Lusitania, Hispania Tarraconensis, Pannonia, Dalmatia, Moesia, Syria, Cappadocia, Cilicia, Armenia, Arabia, Numidia, Bithinai et Pontus, Pamphylia*) and some senators' provinces (*Asia, Africa, Gallia Narbonensis, Sardinia, Sicilia, Achaia, Baetica, Macedonia, Cyprus*). Furthermore, they were governors of certain provinces (*Alpes Cottiae et Maritimae, Corsica, Epirus, Iudaea, Liburnia, Mauretania Caesariensis et Tingitana, Mesopotamia, Maesia et Treballia, Noricum, Osrhoene, Raetia, Sardinia*) and sometimes also in provinces of *Bitinnia* and *Pamphilia*). By the same token, they administered some offices in Rome (*procuratores: hereditatium, portorii, Annonae, portus, alimentorum, metallorum, marmorum, vectigalium, ad diocesin Alexandriae, iuridicus Aegypti, Neaspoleos et Mausolei, regionis, tractus*).[1] Existence of *procuratores* on the eve of the Antiquity and at the beginning of the Middle Ages is a kind of curiosity. Procurators

[1] PFLAUM, 1959, 1240-1279.

usually governed other people's property according to some general (or in some cases special) permissions of the property's owner (*procurator est qui suscipit alienum negotium ministrandum mandato generali vel speciali*). Similarly, procurators of the Church property (*procuratores ecclesiae*) could supervise Church possessions according to the will of diocesan bishops.[2] However, the major Church possessions (including the papal property) were usually supervised by governors who had the title of rector (*rectores*).[3] Thus, for example, the papal properties in Dalmatia - under the name of *Patrimony of St. Peter* - during the sixth century was administered by an official who had the title of rector (*rector patrimonii in Dalmatia*).[4]

Discovery

During the archeological excavations of the west wall of the Diocletian Palace (1979) in the baroque pavements of the St. Michael church "on the shore" in Split, among other late antiquity and early medieval findings, four fragments of a sarcophagus with the inscription of the rector of the property of the *Salonitan Church (Bishopric) - procurator Ecclessiae Salonitanae* - were found.[5] This church of St. Michael "on the shore", unlike the church of St. Michael from Bambina glavica on Meje (Kašjuni),[6] in the Middle Ages was placed next to the sea, which at that time stretched to the walls of the palace.[7] The Church of St. Michael "on the shore" was constructed on the ruins of a previous early-Christian sacral object,[8] which had been rebuilt several times: during the Early Middle Ages (the 7th- 9th cc.),[9] in the pre-Romanesque and Romanesque periods (the 10th-14th cc.),[10] and in the periods of Renaissance and Baroque (the 16th-18th cc.).[11] Some scholars maintain that one should associate this church with the existence of the so-called *Hrvojev misal (Hrvoje's missal)*,[12] which was written by the scriber Butko and decorated by an anonymous painter from Toscana by order of Hrvoje Vukčić Hrvatinić, Bosnian duke and herceg of Split (1376-1416).[13]

---

2 *Lexicon latinitatis Medii aevi*, 737.

3 Bertolini, 1952; Noble, 1993.

4 Škegro, 2000, pass.

5 Marasović - Zekan, 1982, 118, Tab. III, 1.

6 Marasović - Zekan, 1982, 112.

7 Marasović - Zekan, 1982, 112, 121.

8 Marasović - Zekan, 1982, 117, 121, Pl. II

9 Marasović - Zekan, 1982, 121-122, Pl. II

10 Marasović - Zekan, 1982, 122.

11 Marasović - Zekan, 1982, 123.

12 Mikulić, 2000, 171.

13 Marasović - Zekan, 1982, 122-123.

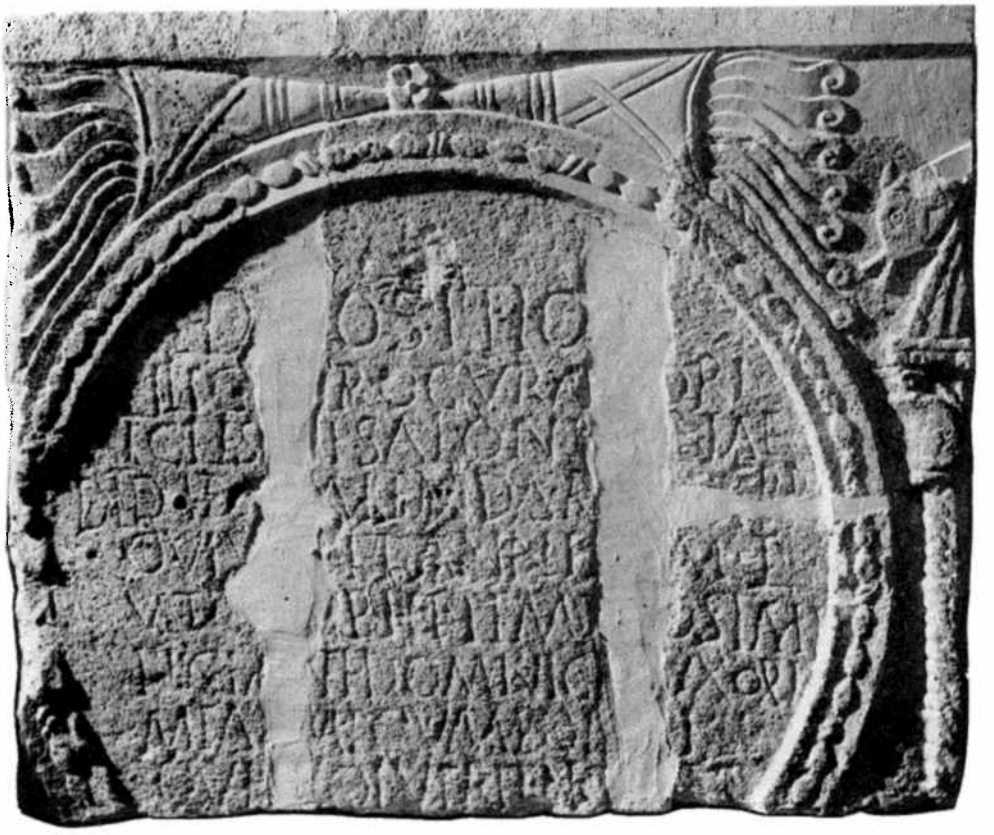

Photo 1: *Procurator ecclesiae Salonitanae* (according to Z. Buljević)

It seems that these four fragments were part of the central front part of a late antique sarcophagus, whose dimensions were 80×94×12cm.[14] From the photo of these fragments (Photo 1) it is clear that in this central part - the so-called medallion - there is an inscription with one or two lower lines of the text missing. If one may assume that the medallion was symmetrically designed, then it is visible that on the right side there are missing: a motif of a pillar with an opening arch and a figure of dolphin facing the lower right angle. However, this is probably not reflecting the content of the inscribed text, which is significantly damaged and thus hardly readable. The part of the text that is readable, together with the ornaments around it, reveal a typical late Antiquity sarcophagus. However, the original location of the sarcophagus is still unclear because it was, together with other early medieval findings, built into the baroque pavement of the St. Michael church. It is possible that the sarcophagus was brought to this location from *Salona*, since there is evidence that such things happened with some other findings. On the other hand, since the church was constructed on the foundations of some other late antique building, it is also possible that the sarcophagus originates from the Diocletian Palace.

Text Analysis

On the four fragments of the extant inscribed plate one can identify nine lines of the text written in the capital letters of rustic majuscule (letters are not of the same proportions). Besides the scratches caused by the weather and time, the inscription suffered major damages during its transportation to the church of St. Michael "on the shore". The greatest damages can be seen in the fourth line where the plate is broken in such a manner that the right side of the text is damaged in both upper and lower parts. The biggest letters are, of course, in the first line of the text. According to the given photo, the condition of the text could be described as follows:

The first line contains only one word: D[EP]OSITIO, in which the letters E and P suffered some damage during the breaking of the plate. Speaking generally, under the term depositio the early Christians understood the burial place of their deceased. This term is characteristic of the time after the emperor Diocletian (284-305),[15] and one can find it in almost all tomb inscriptions of the (arch)bishops of *Salona*. [16]

The second line begins with the name of the first deceased person who was buried in the sarcophagus. Everything indicates that in this line one should

[14] Marasović - Zekan, 1982, 118, Tab. III, 1.

[15] Alföldy, 1969, 30.

[16] Bulić - Bervaldi, 1913, pass.

read the cognomen *Felix* in dative without the last letter I, which probably disappeared during the transportation of the sarcophagus since the whole object was decomposed in order to be moved more easily. In *Salona*, this name was quite frequent, especially during the late Principate. However, it occurred in this city also in the time of the Dominate.[17] The second word in this line is the title of the aforementioned person, also in dative. Unfortunately, because of the breaking of the inscribed plate, the first and the eighth letters are rather damaged. Still, it is possible to read the word [P]ROCURA[T]ORI.

In the third line, which is also in dative, there is the name of the institution in which the deceased person worked. Because of the mechanical damages the letters I and A are missing, while in the second word the letters T and A are scratched. However, it is quite possible to read the text: EC(C)LES[IA]E SALONI[TA]NAE. The fact that the letter C is missing in the first word only shows that the scriber who inscribed the text on the sarcophagus was not a well-educated one.

The fourth line begins in the third person of singular perfect of the verb to give. So, it is written: *dedit*. It continues with the broken line of the plate, in which only the left beginning of the letter M suffered damage, and continues with the letters E and M. Therefore, I assume that the word should be in accusative and that it should be read as the usual Roman abbreviation: MEM(ORIAM).[18] The following letter is D, after which there are two letters but harshly damaged by the weather and time. It is quite possible that these letters should be read as N and A, although there are some other possibilities. Then there follows a mechanical damage of the inscription that divides the central and right parts of the plate, together with the horizontal broken line on the right part that comes right through this line. At the end of this line, on the lower side of the upper right part of the plate, one can notice at least four letters. The last two could be read as P and R or R and B. But there might be also other possibilities.

The fifth line of the inscription is more readable than the previous one. It begins in nominative of the relative adjective *qui*, after which one can read the beginning of the letter V. Then there follows a broken line between the left and central parts of the plate; due to this damage two letters - I and T - are scratched. The next letters are A, N, N, I, which indicates that in this line the scriber wrote the age of the deceased person. Unfortunately, the broken line between the central and left parts of the plate damaged the numbers that showed the age of this deceased church official. This line ends with the letter M inscribed on the top of the lower fragment of the right plate. After this one can notice a mark of punctuation in the shape of a little triangle, followed by another symbol. This could be: L, I or E, but also a number L=50. In this line

[17] Alföldy, 1969, 202.

[18] Meyer, 1973, 119.

it is clear that three words are written: QVI V[IX]IT ANNI[S --], and after the broken line there is the letter M and perhaps the symbol L.

The sixth line begins with the letters V and T, followed by the mechanical damage that damaged two or three letters. After this scratch comes the letter P, followed by five vertical lines that could be interpreted as five separate letters. At first glance, it seems that here we should read the genitive form of the adjective PIVS. On the other hand, this supposition can hardly be supported if we look into the sense of the entire text on the plate. Then there comes, quite clearly visible, the letter M, followed by a left orientated vertical line, after which there is a mechanical scratch. After this damage there comes the right half of the letter O, and then S, I, M and I.

The seventh line begins with three vertical lines, and some of them could be letters. Then there comes the letter C, followed most probably by the letter I, and then a semi-diagonal line - possibly of the letters M, A or N etc. Further there follows a mechanical scratch, followed by two horizontal lines - the second one could be either the letter E or the letter F. Then cognomen DOMNIC[AE] comes in dative without the last two letters because they are damaged. On the lower right part of the plate the word VXORI is clean. Therefore, from the seventh line one can read that also someone's wife was buried in this sarcophagus - maybe even procurator's wife - whose name was *Domnica*. Generally speaking, the cognomen *Domnica* was present in *Salona* at the time of the late Principate and in the period of Dominate.[19] The persons called so could also be of the oriental origin.[20]

The eighth line begins with the letters M, E and A, followed by the broken line between the left and central parts of the plate. Probably, this should be considered as a possessive adjective in dative that relates to the wife *Domnica*. Thus, it should be read as MEA[E] but the last letter (E) is damaged due to the breaking of the plate. After the broken line one can see the right side of the letter M, followed by the letters E, C, V and M. Therefore all together should be read as: MEA[E] MECVM. Three letters that follow are not clear and could be interpreted as: P, O, L (or I) or B, O, L (or I). Then there comes a mechanical scratch, followed by a vertical line of a letter. It is possible that this letter is I. After it one can notice marks of some more rather badly damaged letters.

The last - ninth - line of the text begins with the letters Q, V, I. Then there comes a broken line that ruined one or two letters. After this gap the letters O (or Q) and I follow, and then the letters: V, E, R, I, T and after that the letters N and O. The broken line, between the central and right parts of the inscribed plate that follows might have ruined one or two letters. Then in

[19] Alföldy, 1969, 190.

[20] Kajanto, 1965, 362.

the lower part of the lower fragment of the right part of the inscribed plate, one can notice traces of two more letters.

According to the above analysis, the text from the late Antiquity sarcophagus should be read as follows:

1: D[ep]ositio
2: Felic[i p]rocura[t]ọri
3: Ec(c)les[ia]e Saloni[ta]nae
4: Dedit mem(orimam) d(omini) n(ostri)?A?[------]
5: qvi ỵ[ix]it anni[s --]M L?
6: ut [---] pii? --- M- [--]ọsimi
7: ---CIA?[--?]-E Domnic[ae] ụxori
8: mea[e] mecum --[--?]I--
9: qvi[--?]OI verit(a--?) NO[--?]--

As it is clear, the text mentions at least two persons. The first one is the rector of the property of the *Salonitan Church (Archbishopric)* whose name was probably *Felix* and who was buried in this sarcophagus with the aforementioned text. The second person was someone's wife and her name was *Domnica*. It is possible that this second person was a wife of the aforementioned rector. The name of this lady suggests her probable oriental origin.[21]

Date of the text

The formula *Depositio*, as it was earlier mentioned, suggests that the inscription and the person of the mentioned rector must be placed in the time after the emperor Diocletian. The fact that the *Salonitan Church (Ecclesia Salonitana)* is mentioned witnesses that at the time of this text the Christian community in *Salona* was already institutionalized and that the property of the Church was huge enough that it needed a special official (*rector*) to take care of it. The assumption that the *Salonitan Church* at that time had significant possessions, including land property (*ecclesiastica praedia*), can be supported by the fact that at the time of *Honorius* II (527-547), the Salonitan archbishop, there was a discussion about this at the first provincial Church council in *Salona* (530).[22] Between 552 and 564 there were also some disputes about the property of the *Salonitan Church* in which the notary *Laurentius*

[21] Kajanto, 1965, 362.

[22] Šišić 1914, 158; Клаић, 1967, 78; Gunjača, 1973, 51; Ivanišević 1994, 160: "Statuimus quoque secundum patrum curam ecclesiastica predia donandum atque venendum nullatenus esse licentiam; comutandum quoque similiter damnantes arbitrium nisi pro ecclesie compendiis fieri apud eas personas et eo ordine, quod in mutuanda pecunia memoravimus fuerit conprobatum, ut, omni utilitatis ratione perpensa, episcopi presbiteris suis tribuant facultatem. Ipsis vero utilitate cognita, ab archiepiscopo concedendum, ne aliter factum obtinet firmitatem et presumptum, personas abdicare cogatur ecclesia".

(Laurentius, notarius sanctae ecclesiae Salonitanae) was involved.[23] During the sixth century some church and imperial officials, even highly positioned ones, sometimes misused this property. Thus, even *Natalis*, the archbishop of *Salona* (circa 580- 592), was involved in some land theft and there was even an investigation conducted against him.[24] Even the *rector* of the St. Peter's patrimony in Dalmatia, the controversial bishop *Malchus* (+594), was involved in some manipulation with this church property.[25] The same can be said of *Marcelinus*, Byzantine proconsul of Dalmatia (*proconsul Dalmatiae*) who manipulated with this property in 598.[26] By the same token, some of the Salonitan archbishops did not act responsibly even towards other people's property. Thus, the bishop of *Salona* - *Januarius* (circa 507-511) did not want to pay for the olive oil that he ordered from John, and this case also engaged an intervention of Ostrogothic king *Theodoric* (471-526).[27] On the basis of the facts mentioned above, I do not think that there should be any dispute that the sarcophagus together with the inscription on the plate should to dated to the sixth century, i.e. its second half.

---

[23] Ivanišević 1994, 170: "[----------][----------]p[--][----------]rum [--]strorum su[---][---]ntur p[--] ecclesiae Salonitanae in[---][---] oportet n[os a]lteras adhuc largiri in[---][---] quam[--]etis nostris pro parte ecc[l---] aestima[--] in eorum repperiuntur s[---] Laurentius, notar(ius) s(an)c(t)e eccl(esiae) S[al---] [---]ri si qua pro partibus vestri[s ---] [---]pisse ob repetitione r[---][---]m promissis chartulis g[---][---]enter quidem et ut arbi[---][---]lo potestati ut fides eor[---]".

[24] CCSL, CXL, II, 19 pag. 106: "Quem Honoratum archidiaconem arbitramur antistiti suo aliunde displicere non potuisse, nisi quod eum vasa sacra suis dare parentibus prohibebat. Quam causam subtili voluimus et tunc sanctae memoriae decessor meus et nunc ego indagatione discutere. Sed is ipse suorum sibi actuum conscius personam ad iudicium postposuit destinare".

[25] Farlati, 1753, 230-231; Mansi, 1960, vol. IX, 1126; Migne, 1849, lib. III, epist. XXII (640); Bulić 1904, 26-27; CCSL, CXL, III, 22, pag. 168: "Talem ergo, te imminente debent, personam eligere, quae nullius incongruae voluntati deserviat, sed vita et moribus decorata tanto ordini digna valeat inveniri. De rebus vero vel ornamento eiusdem ecclesiae fideliter rerum inventarium facito te praesente conscribi. Et ne de rebus ipsis possit aliquid deperire, Respectum diaconem atque Stephanum primicerium notariorum ut ipsarum rerum omnino gerant custodiam admoneto, interminans eis de propria eos satisfacturos esse substantia, si quicquam exinde eorum neglegentia fuerit imminutum. Malchum autem fratrem et coepiscopum nostrum contestari te volumus ut se penitus in hac causa non misceat. Nam si per eum aliquid contra voluntatem nostram factum vel temptatum potuerimus addiscere, non modicam ad se culpam et periculum pertinere cognoscat. Sed et hoc eum admonere curato ut ad ponendas explendasque rationes patrimonii nostri quod gessit debeat esse sollicitus, pro quibus etiam faciendis ex Siciliae partibus ad nos, postpoposita excusatione, venire festinet. In rebus igitur Salonitanae ecclesiae nullomodo se miscere praesumat, ne amplius ei aut obnoxius aut possit esse culpabilis. Nam multa habere de rebus praedictae fertur ecclesiae, eumque opinio pene auctorem exstitisse in venditione rerum eius vel aliis illicitis asseverat. Quod si ita esse sicut dicitur manifesta veritate patuerit, certus sit inultum hoc nullatenus remanere".

[26] CCSL, CXL A, IX,159, pag. 718: "Vos enim tanti mali de causa Maximi omnes astruunt auctores existere, per quos spoliatio illius ecclesiae vel tantarum animarum perditio atque inauditae praesumptionis audacia sumpsit initium".

[27] CCSL, XCVI, Variarum lib. VII, pag. 103; Ivanišević 1994, 157-158: "Omnes quidem iustitiam colere et observare praecipimus, sed eos maxime qui divinis honoribus eriguntur, ut supernae gratiae fiant proximi, dum a terrena fuerint cupiditate longinqui. Iohannes itaque flebili nos allegatione pulsavit sanctitatem vestram a se sexaginta orcas olei ad implenda luminaria suscepisse, quarum pretium sibi postulat oportere restitui. Bonum quidem votum, si tamen non ibi aliquid misceatur adversum. Nam licet ubique deceat iustitiam custodiri, in illis rebus maxime necessaria est, quae divinis obtutibus offeruntur, ne putemus ignorare deum, unde accipiat, si fraudatis oblationibus acquiescat. Et ideo, si veram querimoniam cognoscitis supplicantis, consideratione iustitiae, quam sancta lege praedicatis, facite quae iure debentur sine tarditate restitui: quatinus nullus ingemiscat illata sibi per vos fuisse dispendia, quos decet potius praestare iuuamina. Quatpropter studete, ut, qui non soletis, pro rebus magnis excedere, nunc non videamini, quod absit, in parvitate peccare".

Conclusion

Procurators in the late Antiquity in the regions of Pannonia and Dalmatia were the officials who conducted exploitation of silver from led and iron ores.[28] In the region of *Histria* they administered imperial and other major land property.[29] During the fourth and fifth centuries procurators could be found also in *Salona* as supervisors of wool and textile production. Some of these workshops came to *Salona* after a barbarian invasion of *Pannonia*, and some of them were placed right in the Diocletian Palace in the present-day Split.[30] If one can judge by the evidences and traces of vine and olive oil production workshops found near the early Christian basilicas, e.g. on Kapljučor in Manastirine or near the Episcopal basilica in *Salona* etc., I think that it is possible to conclude that the Archbishopric of *Salona* in the late Antiquity possessed a great and huge land property that included vineyards and olive tree fields. Some researchers estimate that the income of these fields was much higher more than it was needed for the liturgical and existential needs of the Archbishopric.[31] The correspondence of the Pope Gregory I the Great (590-604) and some other sources witness the richness of the *Salonitan Archbishopric*. If we bare in mind these facts, it is not surprising that the *Salonitan Archbishopric* at that time had a need to engage a special official to supervise those vast land properties, and who had the same title as an imperial administrator of the most important economic recourses in the regions of *Pannonia* and *Dalmatia*.

---

[28] Compare: Škegro, 1999, 39-138; Idem, 2000, 69- 176.

[29] Starac, 1994, 133-145; Matijašić 1998, 15-22; Idem, 1996, 171-188.

[30] Notitiae dignitatum, Occidentalis: XI 46: procurator gynaecii Bassianensis, Pannoniae Secundae translati Salonis; Notitiae dignitatum, Occidentalis: XI 48: procurator gynaecii Savensis, Dalmatiae Aspalato; Notitiae dignitatum, Occidentalis: XI 66: procurator bafii Salonitani, Dalmatiae; Novak, 1957, 36-37; Škegro, 1999, 202.

[31] Dyggve, 1951, 30; Idem, 1996, 37-38; Nikolajević 1979, 167- 168.

Literature

1. **Alföldy Géza** 1969, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia. Beiträge zur Namenforschung.* Neue Folge. Beiheft 4. In Verbindung mit Ernst Dickenmann und Jürgen Untermann herausgegeben von Rudolf Schützeichel. "Carl Winter. Universitätsverlag", Heidelberg 1969.

2. **Bertolini Ottorino** 1952, *Patrimonio di san Pietro.* Enciclopedia cattolica IX Città del Vaticano 1952, 957-960.

3. **Bulić Frane, Gregorio S.** 1904, *Magno papa nelle sue relazioni colla Dalmazia*(a. 590.-604.). Supplemento al: Bulletino di archeologia e storia dalm. 27 (1904.) 17-47.

4. **Bulić Don Fr(ane) - Bervaldi dr. J(osip)** 1912-1913, *Kronotaksa solinskih biskupa.* [Chronotaxis of the Salonitan Bishops]. Zagreb 1912.-1913.

5. Corpus Christianorum Series Latina, Volume CXL-A. S. *Gregorii Magni Rergistrum epistularum,* Libri VIII- XIV, Apendix. (ed. Dag Norberg), Turnholti (Belgien), MCMLXXXII

6. Corpus Christianorum Series Latina, Volume XCVI *Magni Aurelii Cassiodori Variarum libri XII* (cura et sudio Å.J. Fridh.) De anima (cura et studio J. W. Halporn). Turnholti, MCMLXXIII

7. **Dyggve Ejnar** 1951, *History of Salonitian Christianity.* Instituttet for Sammenlignende Kulturforskning, Oslo 1951.

8. **Dyggve Ejnar** 1996, *Povijest salonitanskog kršćanstva.* [History of Salonitian Christianity]. "Književni krug", Split 1996.

9. **Farlati** 1753, *Illyrici sacri tomus secundus. Ecclesia Salonitana. A quarto saeculo aere christianae usque ad exidium Salonae. Accessere Vita Diocletiani Imperatoris, Acta Sanctorum ex ejus genere, Marmora Salonitana. Auctore Daniele Farlato presbytero Societatis Jesu. Venetiis MDCCLIII*

10. **Gunjača Stjepan** 1973, *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji. Knjiga I. Izvori (analiza i kritika).* [Corrections and the Supplements to the Croatian Older History] "Školska knjiga" - "Centar za kulturnu djelatnost omladine", Zagreb 1973.

11. **Ivanišević Milan** 1994, *Povijesni izvori.* (Zusammenfassung: Die Geschichtsquellen, 189-195). Salona christiana, "Arheološki muzej", Split, 1994, 105-195.

12. **Kajanto Iiro** 1965, *The Latin Cognomina,* Helsinki 1965.

13. **Клаић Нада** [Klaić Nada] 1967, *Historia Salonitana maior.* Посебна издања Српске академије наука и умјетности, књ. CCCXCIX, Одјељење друштвених наука, књ. 55, Београд 1967.

14. **Lexicon latinitatis medii aevi**, *Corpus Christianorum. Continuatio Mediaeualis. Lexicon latinitatis Medii aevi praesertim ad res ecclesiasticas investigandas pertinens.* Albert BLAISE, Dictionnaire latin-français des auteurs du moyen-age. Turnholti, "Typographi Brepols editores pontificii", MCMLXXV.

15. **Mansi** 1960, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio cujus Joannes Dominicus Mansi et post ipsius mortem Florentinus et Venetianus editores ab anno 1758 ad annum 1798, priores triginta unum tomos eddiderunt nunc autem continuata, et Deo favente absoluta.* Vol. 9, 10, (ed. secunda), Graz 1960.

16. **Marasović Tomislav / Zekan Mate** 1982, *Istraživanje srednjovjekovne crkve Sv.Mihovila "Na obali" u Splitu.* (Summary: Excavations of early mediaeval church of Sv. Mihovil (Michael) "in ripa maris" in Split, 125- 126). Starohrvatska prosvjeta. Ser. III - Sv. 12 (1982.) 111-126.

17. **Marević Jozo** 2000, *Latinsko-hrvatski enciklopedijski rječnik,* II svezak M-Z. [Lexicon Latino-Chroaticum encyclopaedicum, II Tomus M-Z]. "Marka" Velika Gorica - "Matica hrvatska" Zagreb 2000.

18. **Matijašić Robert** 1996, *Nomenclatura oeconimica antičke istre. Nazivi poljodjelskih zanimanja i dužnosti u antičkoj Istri.* (Summary: Economic nomenclature of Roman Istria. The terms for the agricultural professions and duties in Roman Istria, 188). Arheološki radovi i rasprave / Acta et dissertationes archaeologicae 12 (1996.) 171-188.

19. **Matijašić Robert** 1998, *La presenza imperiale nell'economia dell'Istria romana e nel contesto Adriatico.* Histria antiqua 4 (1998.) 15-22.

20. **Meyer Ernst** 1973, *Einführung in die lateinische Epigraphik.* "Wissenschaftliche Buchgesellschaft", Darmstadt 1973.

21. **Migne** 1849, *Patrologiae cursus completus sive bibliotheca universalis, integra, uniformis, commoda, oeconomica, omnium ss. Patrum, doctorum scriptorumque ecclestiasticorum qui ab aevo apostolico ad Inocentii III tempora floruerunt.* Tomus 77: Sancti Gregorii Papae I cognomenta Magni, Opera omnia. Accurante Jacques Paul MIGNE. Tomus tertius. Parisii 1849.

22. **Mikulić Planinka** 2000, *Bosanski i humski iluminirani rukopisi.* (Summary: Bosnian-Hum illuminated manuscripts, 176). BF VIII/13 (2000.) 134-176.

23. **Nikolajević Ivanka** 1979, *"Salona christiana" u VI i VII veku.* Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 72-73 (1979.) 151-169.

24. **Noble T.F.X** 1993, *Patrimonium Sancti Petri.* Lexikon des Mittelalters VI Artemis&Winkler Verlag, München und Zürich 1993, 1792-1793.

25. **Notitiae dignitatum, Occidentalis**, *Notitia dignitatum et administrationum omnium tam civilium quam militarium in partibus occidentis,* (ed. E. Böcking) Bonnae 1853.

26. **Novak Grga** 1957, *Povijest Splita, I. Od prethistorijskih vremena do definitivnog gubitka pune autonomije 1420. god.* [History of Split, I. From prehistory to the definitive loss of its full authonomy]. Split 1957.

27. **H.-G. Pflaum**, 1959, *Procurator. Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung begonnen von Georg Wissowa fortgeführt von Wilchelm Kroll und Karl Mittelhaus. Unter Mitwirkung zahlreicher Fachgenossen. Herausgegeben von Konrat Ziegler. Dreiundzwanzigster Band, Priscilla bis Pyramiden.* "Alfred Druckenmüller Verlag", Stuttgart 1959.

28. **Starac Alka** 1994, *Carski posjedi u Histriji.* (Summary: Imperial lands in Histria, 145). Opuscula archaeologica 18 (1994.) 133-145.

29. **Šišić Ferdo** 1914, *Priručnik izvora hrvatske historije, dio I. čest 1* (do god. 1107.). [Textbook of the Sources of the Croatian History, Part I. Book 1 (Until 1107)]. Zagreb 1914.

30. **Škegro Ante** 1999, *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije.* (Zusammenfassung: Die Wirtschaft der römischen Provinz Dalmatien, 329-346). "Sveučilište u Zagrebu - Hrvatski studiji", Zagreb 1999.

31. **Škegro Ante** 2000, *Bergbau der römischen Provinz Dalmatien.* Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine XXXI/29 (2000.) 53-176.

O istočnoj i sjevernoj granici Dardanaca i Dardanije u antici

Zef Mirdita
Zagreb

Na osnovu podataka antičkih autora, te analize etnografskog faktora, epigrafskog materijala i suvremene znanstvene literature, autor u ovom radu raspravlja o liniji istočne i sjeverne granice Dardanaca i Dardanije u antici. Autor dolazi do zaključka da su one tijekom povijesti bile određene političkim čimbenicima, ali i međuplemenskim ratovima, pa se treba razlikovati područje nametnute vlasti i područje pravog mjesnog življenja. No unatoč svim teritorijalnim promjenama, kao posljedica političke vlasti u određenim povijesnim razdobljima, sjeverna je granica išla dolinom Zapadne Morave, obuhvatajući tu i teritorij Timoka, odnosno Knjaževca, gdje se spuštala na Staru planinu, zatim obroncima planine Osogova prema jugu kod Zletova koji je bio južna točka na kojoj su se sretale granice Makedonije, Moesiae Superior i Trakije.

Kad god se raspravlja o Dardancima i njihovoj geografskoj rasprostranjenosti, uglavnom se uvijek susrećemo s konstatacijom da su oni obitavali na zapadu uz dolinu rijeke Ibar, na jugu sve do Bylazore, na istoku uz dolinu rijeke Južne Morave, a sjevernu je etnografsku granicu činila dolina rijeke Zapadne Morave. Naravno, ovo je samo projekcija administrativne slike rimskoga doba. No, kao što će se vidjeti, to ne daje pravu sliku etnogeografskog rasprostiranja Dardanaca. Jer stvaranjem novih administrativnih jedinica političke će se granice prestati poklapati s etnogeografskim. U utvrđivanju tih granica svaki je istraživač upućen ponajprije na podatke antičkih autora.

Međutim, poznata je činjenica da kada god pišu o geografskoj rasprostranjenosti pojedinih plemena na Balkanskom poluotoku, antički autori uglavnom se referiraju na ona koje se nalaze pod vlašću Grka ili Rimljana i to samo onda kada se ona sukobljavaju sa vladajućim silama toga vremena - Makedonijom i Rimom. U tom slučaju povijesni razvoj tih plemena može se upoznati samo analizom pojedinih epizoda, ali svakako u kronološkom kontekstu povijesnih događaja. Ali i onda se suočavamo s opasnošću da se ne može razlikovati područje političke vlasti od područja mjesnog življenja i iz toga proizlazi da je dotično pleme za čitavo jedno stoljeće ostalo u nepromijenjenim granicama. S

druge pak strane ne treba smetnuti s uma činjenicu da je bilo međuplemenskih ratova i političkih nadmetanja, o kojima nemamo poznatih podataka, a ukoliko su nam poznati, teško se mogu uskladiti sa stvarnim događajima, a o kojima antički autori ne samo da ne pišu, nego ih nisu niti zanimali. Kad god se u takvim slučajevima susrećemo sa plemenima udaljenim od svojih prvobitnih područja, treba imati u vidu da se radi o njihovom iseljavanju. Svakako da su takvi događaji značajno utjecali na političke odnose "barbara." A oni će nam biti jasni ukoliko se naša istraživanja odnose na određeno područje, a ne na pleme, dakako vodeći računa da se to "barbarsko" područje shvata u kategorijama antičkog svijeta koje su svakako drugačije od našeg poimanja. I tek onda će nam biti dostupna povijest područja "barbara", mada ne i pojedinog plemena.[1]

Uostalom i podaci koje arheološki materijal pruža u utvrđivanju pravaca graničnih trasa nisu uvijek plauzibilni. Naime, postavlja se pitanje kolika je mogućnost etničke identifikacije matrijalne kulture određenog teritorija, konkretno centralnog balkanskog područja na kojem su živjeli i politički se razvijali Dardanci u odnosu na druga različita plemena. Ta je mogućnost veća ukoliko se radi o određenim razdobljima ili zajednicama koje su manje više bile stabilne ili pak koje su živjele samostalno i izdvojeno jedna od druge sa sporadičnim kontaktima. Pri tome još treba imati u vidu i trgovačke odnose sa susjedima ili pak drugim populacijama, zatim duboke socijalne razlike i odnose između različitih plemena, a što sve utječe na nedostatnu homogenost arheološke dokumentacije određenoj zajednici.[2]

Treba biti vrlo pažljiv i pri korištenju jezičkog materijala, a to je uglavnom onaj na raznovrsnim natpisima, kao i u utvrđivanju određenih etničkih granica o kojima je ovdje riječ. Jer kako s pravom konstatira R. Katičić,[3] antroponimija, odnosno jezički materijal, pokazat će da se staro mjesno stanovništvo ovih područja, - a to su Dalmacija, Panonija, Mezija i Dardanija- ne može smatrati u svakom pogledu jedinstvenim, nego se dijeli na grupe od kojih svaka na svome teritoriju pokazuje neke svoje specifičnosti.

Iz svega što je naprijed rečeno jasno se da zaključiti pred kakvim se poteškoćama nalazi svatko tko se bavi problemom utvrđivanja graničnih linija plemena centralnog balkanskog područja u predpovijesno i u antičko doba.

---

[1] A. Mócsy, Die Vorgeschichte Obermösiens im hellenistisch-römischen Zeitalter, u: Acta antiqua academiae scientiarum hungaricae XIV (Budapest 1966), str. 87. (Dalje: AAASH).

[2] Siegfried J.DE Laet, Archéologie et histoire. Rapports I. Grands thémes, méthodologie, sections chronologiques (I). Comité international des sciences historiques XVIe. Stuttgart du 25 août au 1er septembre 1985. Stuttgart 1985, str. 161. ss.

[3] R. Katičić, Suvremena istraživanja o jeziku starosjedilaca ilirskih provincija, u: Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba, održan 1964. u Sarajevu. Posebna izdanja CBI, knj. 1, Sarajevo 1964, str.15. (Dalje: Simpozijum I)

Za razliku od linija zapadne i južne granice Dardanaca i Dardanije u antici,[4] crta istočne granice je mnogo jasnija. Ona se zapravo poklapa sa tokom slivova rijeka Vardara i Južne Morave. U područje prostiranja ove linije, može se slobodno reći, nikada se nije ni sumnjalo.[5]

No ni u ovom slučaju nemamo podataka antičkih autora koji bi se točno odnosili na liniju istočne granice Dardanaca i Dardanije. Tako, primjerice, Herodot, govoreći o rijekama koje dolaze ispod vrhova planine Haemusa (sc. Balkana, Z.M.), između ostaloga kaže: *Iz Ilirije teče prema sjeveru rijeka Angro*[6] *i uliva se u Brong,*[7] *u tribalskoj ravnici.*[8] Iz navedenoga se može zaključiti da je tok Južne Morave sve do njezinog ušća u Zapadnu Moravu bila linija istočne granice Dardanaca, ukoliko se uzme u obzir činjenica da se rijeka Brong nalazila u "tribalskoj ravnici." Međutim, gdje se ta "tribalska ravnica" nalazila još i danas je veoma upitno.[9]

---

[4] Z. Mirdita, O zapadnoj granici Dardanaca i Dardanije u antici. Godišnjak knj. XXIX Centar za balkanološka ispitivanja knj. 27, ANUBiH., Sarajevo 1991, str. 163 - 184. (Dalje: Godišnjak CBI); Isti: O južnoj granici Dardanaca i Dardanije u antici, u: Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu, 3.s., XXXII - XXXIII (1999 - 2000), str. 63 - 92. (Dalje: VAMZ)

[5] M. Garašanin, Istočna granica Ilira prema arheološkim spomenicima, u: Simpozijum I., str. 150; M. Garašanin - I. Nestor, Les peuples de l'Europe du Sud-est européen á l'époque préromaine, u: Actes du I Congrés internationale des études balkaniques et Sud-Est européens II, Sofia 26. VIII - 1. IX 1966. Ed. de l'Academie Bulgare des sciences, Sofia 1969, str. 29.

[6] Rijeka Angro se identificira ili sa Zapadnom Moravom odnosno Ibrom sa Zapadnom Moravom (W. Tomaschek, Angros, u: RE I, col. 2194; a N. Vulić smatra da se ona može identificirati s Južnom Moravom koja teče prema sjeveru (N. Vulić, Alexanders Zug gegen die Triballer, u: Klio, 9 (1909) str. 490, bilj. 6.). G. Niebuhr identificira je sa rijekom Drinom (G. Niebuhr, Kleine Schriften I (1828), str. 374.). Ovo mišljenje G. Niebuhra preuzima i Milan Arsenić, u komentaru svoga prijevoda "Herodotove istorije", Matica srpska, Novi Sad 1966, str. 726. G. Zippel je smatrao da je Angros jedan od izvornih rukavaca Morave ili Ibra. (v. G. Zippel, Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus. Leipzig 1877, str.31). F.Papazoglu je pak neodređena, pa kaže: "Angro možemo identifikovati s Južnom Moravom ili sa Zapadnom, ili s Ibrom i Zapadnom Moravom uzetim zajedno." (F. Papazoglu, Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba. ANUBiH. Djela knj. XXX Centar za balkanološka ispitivanja. Sarajevo 1969, str. 48.). Međutim, A. Mócsy smatra da je upitno da li su pritoke Brongosa Angros, Ibar, Toplica ili Zapadna Morava (A. Mócsy, AAASH XIV/1966, str.89, 104).

[7] O identifikaciji ove rijeke postoje različita mišljenja. Tako N. Vulić smatra da bi se ona trebala identificirati sa Zapadnom i velikom Moravom (N. Vulić, l.c.). G. Zippel smatra da je to Morava koja će se kasnije zvati *Βάργος*, obično *Μάργος* (G. Zippel, nav. dj., str. 31), a G. Niebuhr sa Savom (G. Niebuhr, l.c.). Ovo se mišljenje nalazi i u komentaru Milana Arsenića (l. c.).

[8] Herodot IV 49: "*ἐξ Ἰλλυριῶν δὲ ῥέων πρὸς βορέην ἄνεμὸν Ἄγγρος ποταμὸς ἐσβάλλει ἐς πεδίον τὸ Τριβαλλικὸν καὶ ἐς ποταμὸν Βρόγγον*, ..."

[9] Mišljenja znanstvenika oko lociranja ove "*πεδίον τὸ Τριβαλλικὸν*", odnosno "tribalska ravnica" se veoma razilaze. W. Tomaschek smatra da bi se ona trebala locirati na području Niške ravnice i Dobrič polja (W. Tomaschek, Die alten Thraker. Eine ethnologische Untersuchung. Wien 1980, str.87. (Reprint); dotle E. Polaschek smatra da se ona morala pružati od ušća dvije Morave na istok prema Sofiji (E. Polaschek, Tribali, RE VI A (1936), col. 2393). N. Vulić pak smatra da bi se ona trebala nalaziti na području gdje se sastaju Zapadna i Južna Morava (N. Vulić, Klio 9 (1909), 490, billj. 6). A. Mócsy, iako kaže da ne znamo, gdje se nalazila ova "tribalska ravnica" u vrijeme političke vlasti Tribala nad ovim područjem, ipak predpostavlja da bi to bila dolina između Niša i Nišave (A. Mócsy, AAASH XIV/1966, str.88, Abb. 1, str. 89, 104). Aleksandar Fol - Tošo Spiridonov, smatraju slično kao i E. Polaschek, A. Mócsy, pa kažu, da se "tribalskoto pole" na sjeveru prostiralo sve od ušća Zapadne Morave i dolinom rijeke Nišave. (A. Fol - T. Spiridonov, - Istoričeskaja geografija na trakijskite plemena do III v. pr. n.e. I 1. B'lgarska Akademija na naukite. Institut po Trakologija. Sofija, 1983, str. 59, 61; Atlas I 2, str. 79, 100.) Međutim F. Papzoglu, polazeći od činjenice da "kod Stalaća, gde se Južna i Zapadna Morava spajaju, nema neke veće ravnice dostojne pomena, " s pravom zaključuje" da bi tribalsku ravnicu trebalo identifikovati s dolinom Velike Morave." (F. Papazoglu, Srednjobalkanska plemena..., str. 48). Njezino mišljenje prihvatca i M. Mirković, Rimski

No, neovisno o nedostatnosti podataka antičkih autora, ipak, htjeli - ne htjeli, pri utvrđivanju ove granične trase, prisiljeni smo pozivati se i na takve škrte podatke, dakako, primjenjujući pri tome metodu analize etnografskog faktora. Osobito kada se zna da je u IV razdoblju željeznog doba koje, prema kronološkom razgraničenju, teče u IV st. prije Kr.[10] pa do početka kršćanske ere, proces etničkog diferenciranja bio definitivno dovršen.

Tukidid, govoreći o vojnim ekspedicijama tračkoga kralja Sitalka 429. godine prije Kr. kaže da je njegova vojska prošla *kroz pustu goru Kerkinu,*[11] *koja je na međi između Sinćana i Peonjana (...) Dok su prolazili kroz goru iz Odrizije, s desna su mu bili Peonjani, a s lijeva Sinćani i Medi.*[12] Tako nam se kao etnografski faktor pojavljuju između ostalih Medi i Sinti koji su se nalazili zapadno od jezera *Prasias* (danas Butkovo[13]). Tu etnografsku sliku obogaćuju nam podaci i drugih antičkih autora. Marko Terencije Varon u svome djelu *De re rustica* spominje *divlje bivole koji su mnogobrojni u Dardaniji, Mediji i Trakiji,*[14] a Plinije Stari koji nije imao jasnu predodžbu o geografskom položaju Dardanaca, kao njihove susjede spominje *Tribale i Mezijce koji se nalaze s njihove lijeve strane, a sa prednje Medi i Denteleti na koje se nadovezuju Tračani, koji dopiru do Ponta.*[15] Sa sigurnošću se može reći da se oba navedena autora pri prikazivanju etničkog sastava toga područja oslanjaju na još starije izvore.[16] Medijci su prema Strabonu bili neposredni istočni susjedi dardan-

---

gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji. Dissertationes. Arheološko društvo Jugoslavije. Beograd 1968, str. 17.

[10] M. Garašanin, Ka kronološkom sistemu gvozdenog doba, u: Zbornik filozofskog fakulteta u Beogradu VIII - 1, Beograd 1964, str. 44. (Dalje: ZFF); Isti: Praistorija na tlu SR Srbije II, Beograd 1973, str. 520 ss; Isti: Praistorijske kulture Pomoravlja i istočne Srbije. Narodni Muzej - Niš. Katalog izložbe septembra 1971, Niš 1971, str. 17 s, 25 s.

[11] Oko identifikacije puste planine Kerkina postoje različita mišljenja. Neki smatraju da bi to bila Pirin planina (M. Döll, Studien zur Geographie des alten Macedoniens. Stadtamhof 1891, str. 68), H. Kiepert smatra da se ona može identificirati s Maleškom planinom (H. Kiepert, FOA XVII). Ovo Kiepertovo mišljenje prihvatca i F. Papazoglu: "Čini mi se da je Kipert u pravu u pogledu planine Kerkine. Ta je planina morala biti s ove strane Strimona, jer se nalazila izvan Sitalkove države" (F. Papazoglu, Makedonski gradovi u rimsko doba. Živa antika. Posebna izdanja. Knj. 1. Skopje 1957, str.250), iako na drugom mjestu tvrdi da "se ne može sa sigurnošću identifikovati" (F. Papazoglu, idem, str.273, bilj.2). Drugi pak smatraju, što je po meni i prihvatljivije, da se pod imenom Kerkine treba podrazumijevati planinski kompleks, koji se sastoji od Vlahine planine, Maleševske, Ograždena i po svoj prilici Golaka i Plačkovice. (v. A. Fol - T. Spiridonov, nav. dj., I, 1.str.118 - 119, I, 2, str. 105.

[12] Thucyd. II 98: "*ἔπειτα διὰ Κερκίνης ἐρήμου ὄρους, ὅ ἐστι μεθόριον Σιντῶν καὶ Παιόνων· (...) τὸ δὸ ὄρος ἐξ Ὀδρυσῶν διιόντες ἐν δεξι μὲν εἶχον Παίονας Ἐν αριστερᾷ δέ Σιντοὺς καὶ Μαιδούς·*"; Strab. VII frg. 36; Diod. XXXI, 8, 7; Liv. XLV, 29.

[13] F. Papazoglu, Makedonski gradovi ...., str. 250; A. Fol - T. Spiridonov, nav. dj. str. I, 1, str. 165.

[14] Varro, rer. rust. II, 1, 5: "Boves etiam nunc sunt multi in Dardanica et Maedica et Thracia..." (=. F. Papazoglu, Srednjobalkanska plemena...(D 100), str. 441.

[15] Plin. IV, 3: "Dardanis laevo Triballi praetenduntur latere et Moesicae gentes, a fronte iunguntur Maedi ac Denseletae, quibus Threces ad Pontum usque pertinentes" = F. Papazoglu, Srednjobalkanska plemena..., (D 87), str. 440. M. Mirković, smatra da "laevo" u ovom slučaju trebalo bi značiti sjever "jer je cela orijentacija u Plinija pomerena za 90° zbog pogrešne orijentacije Jadranskog mora u pravcu istok-zapad na karti kojom se on služio." (M. Mirković, Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji. Dissertationes. Arheološko društvo Jugoslavije. Beograd 1968, str. 17, bilj. 29).

[16] B. Gerov, Der thrakische Stamm der Mäden. Ethnographische-historische Untersuchung, u: Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul împlinicii a 60 ani, Bucureşti 1960, str. 241 - 249.

skih plemena Galabra, koji su držali neki stari grad kojega nam se ime nije sačuvalo, i Thunata.[17] Ustvari Medija se pružala između Peonije i Trakije.[18] Osim Medijaca kao istočni susjedi Dardanaca spominju se Agriani, tračko pleme koje se nalazilo na području Rodopa i izvora Strymona,[19] i Denteleti koji su živjeli na gornjem toku rijeke Strymona i to od Osogovskih planina i Rujena sve do Vitoša i Znepolja kod Sofije u oblasti Pautalije (Custendila).[20] Prema Ptolemeju sjeverno od Medike bila je Denteletika, najzapadniji dijelovi provincije Trakije koji su se graničili sa provincijom Moesia Superior.[21] Bilo kako bilo, Strabon nam izričitio kaže da su Dardanci na Rodopima graničili sa Besima, Denteletima i Agrijejcima.[22] Na istom mjestu on govori o dardanskim plemenima Galabrima kod kojih je bio jedan stari grad[23] i Thunatima koji su na istoku graničili s Medima, tračkim plemenom.[24]

Kao što u pogledu ostalih granica arheološki podaci uglavnom šute, o istočnoj granici govore određenije. No i u tome ima izdvojenih mišljenja. M. Garašanin smatra, da se prema dosad poznatom arheološkom matrijalu, istočna granica nikako ne bi mogla pomaknuti od doline Vardara i Južne Morave jer se tračka etnička pripadnost Medijaca, koji se nalaze na Strumici, ne može nikako nijekati.[25] Međutim, ima i mišljenja da prema dosad pronađenom arheološkom

---

[17] Strab. VII, 5, 7 (c. 316): "*Τῶν δὲ Δαρδανιατῶν εἰσι οἱ Γαλαάβριοι, πάρ᾽οἷς ··· πόλις αρχαία, καὶ οἱ Θουνᾶται, [οἱ] Μαίδοις ἔθνει Θρᾳκίῳ συναπτουσιν.*"; Strab. VII 5, 12.

[18] Liv. XL 21, 2; 22, 1; Plin. IV, 3; Diod. XXX fragm. 19; Plut. Aem. 12; Plut. Sull. 23; Ptol III 11, 9. Oko točnog geografskog smnještaja Meda mišljenja se razilaze. Tako prema G. Zippelu, nav. dj., str. 160, nalazili su se na Rodopskim planinama, istočnije od srednjeg toka Strumice; dotle N. Vuluić smatra da su bili na Bregalnici (N. Vulić, Severna granica antičke Makedonije, u: Strena Buliciana. Zagreb - Split 1924, str. 243), tako i F. Papazoglu koja kaže, da su Medi "živeli na gornjem toku Bregalnice i u kočansko-kratovskom kraju." (F. Papazoglu, Srednjobalkanska plemena..., str. 163. Ista: The Central Balkan Tribes in Pre-Roman Times, Amstrdam, 1978, str.209.; Ista: Makedonski gradovi..., str. 84, i bilj. 86; A. Mócsy, AAASH XIV/1966, str. 105); J. G. Droysen, Das dardanische Fürstentum, u: Kleine Schriften zur alten Geschichte I/1893 (Leipzig), 87ss; B. Gerov, A propos de la population et des localités de la valée du cours moyen de la Struma dans l'antiquité. Recheches de géographie historique. Académie Bulgare des sciences. Institut d'Études balkaniques. Studia balcanica I/197o., str. 8 ss.

[19] Strab. VII, frag. 36; RE I-1 (1893), col. 62.

[20] Polyb. XXIII, 8; Liv. XXXIX 53; XL 22; Plin IV 3, 11; Cicero In Pisonem 34; J.G. Droysen, Kleine Schriften I., str. 63; G. Zippel, nav.dj., str. 161; W. Tomaschek, Die alten Thraker, str.63; C. Patsch, Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa. V. Aus 500 Jahren vorrömischer und römischer Geschichte Südosteuropas. 1. Teil: Bis zur Festsetzung der Römer in Transdanuvien. Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Klasse Sitzungsbrichte, 24. Band, 1. Abhandlung. Wien und Leipzig 1932, str.20s; A. Mócsy, AAASH XIV/1966, str. 105; B. Gerov, Studia balcanica 1/1970, str. 9; RE IV-2 (1901), col. 2101; F. Papazoglu, Srednjobalkanska plemena..., str. 145.ss; Ista: The Central Balkan Tribes..., str. 209.

[21] Ptol. III 11, 6 (8); RE IV-2 (1901), col. 2101.

[22] Strab. VII, 5, 7; VII, 5, 12.

[23] Strab. VII, 5, 7: "*πόλις ἄρχαια*" (stari grad) čije nam je ime nepoznato. Ali po mojem mišljenju on se treba tražiti kod Krševice (v. Z. Mirdita, Intorno al problema dell'ubicazione e della identificazione di alcuni agglomerati Dardani nel tempo preromano, u: Utvrđena ilirska naselja. Međunarodni kolokvij Mostar, 24 - 26 oktobra 1974.. ANUBiH. Posebna izdanja Knj. XXIV Centar za balkanološka ispitivanja knj. 6, Sarajevo 1975, str., str. 206 s.)

[24] Strab. VII, 5, 7; F. Papazoglu, Srednjobalkanska plemena..., str. 160; Ista: The Central Balkan Tribes..., str. 209; RE VI A-1 (1936), col. 633; RE VII-1 (1910), col. 512.

[25] M. Garašanin, Simpozijum I., str. 283-284; B. Gerov, Der thrakische Stamm der Mäden..., str.241 ss; Isti: Studia balcanica 1/1970, str. 7 ss.

materijalu, istočnu granicu između Ilira i Tračana treba tražiti na rijeci Mesta. Ovo je usamljeno mišljenje V.B. Trbuhovića.[26] Pored spomenutih koncepcija o istočnoj granici Dardanije, odnosno Ilira, postoje i takva mišljenja koja kao rezom noža sijeku teritorij ravnom linijom od Singidunuma preko Vindenisa, Veclanuma, Ulpiane, Scupia, Bilazore. Ono što je bilo istočno od ove granice naseljavali su Tračani, a zapadno od nje bili su Iliri.[27]

Osnovna podloga za ovakav način razgraničenja jest epigrafski materijal, odnosno onomastički materijal,[28] koji je, istina, u istočnom dijelu Dardanije tračkog karaktera, a na zapadnom dijelu spada u dalmatinsko-panonsko-japodsku grupu.[29]

Međutim, ovaj je onomastički materijal, premda nije obilan, obrađen[30] i pokazuje određene specifičnosti. Naime, treba istaći činjenicu da se jedno te isto ime pojavljuje u različitim jezičnim grupama, što samo potvrđuje mišljenje da je ime društveno-politički i kulturno - religiozni odraz,[31] odnosno odraz stranog religiozno- kulturnog utjecaja, ekonomskih kontakata, a ne i stvarnog postojanja stranog etničkog elementa.[32] To nam najbolje potvrđuje ime Bato, čija se rasprostranjenost potvrđila u prostoru od ilirskih Enhelejaca i argivskih Tebanaca, do Ptolomejevih najamnika i ilirskih Desidijata i Breuka.[33] Nadalje,

---

[26] V.B. Trbuhović, Agatirsi - Tribali - Dardanci - Peonci, u: Starinar n.s. XV - XVI (1964- 1965), Beograd 1966, str. 166.

[27] I.I. Russu, Graniţa etnică intre Traci şi Illiri. Cercetări epigrafice şi onomastice, u: Anuarul Institutului de Studii Classice. Vol. IV (1941-1943), Sibiu 1943, str. 73-145 + Karta. Isti: Ilirii. Istoria - limba şi onomastica-romanizarea, Bucureşti 1969, str. 130 + Karta.

[28] G. Mateescu, I Traci nelle epigraphi di Roma, u: Ephemeris Dacoromana I/1923, str. 79, 144, 203 ss. (Dalje: ED); R. Vulpe, Gli Illiri dell'Italia Imperiale Romana, u: ED III/1925, str. 137-138, 142, 145, 155, 170-171, 209, 213.

[29] R. Katičić, Die Balkanprovinzen, u: Die Sprachen im römischen Reich der Kaiserzeit. Kolloquium vom 8. Bis 10. April 1974. Beihefte der Bonner Jahrbücher. Bd. 40, Köln-Bonn 1980, str. 114.

[30] A. Móscy, Vorbereiten zu einem Onomasticon von Moesia Superior, u: Godišnjak knj. VIII CBI knj. 6, 1970, str.139 - 180; Isti: Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Moesia Superior, u: AAASH XI/1959, str. 283 - 307; Isti: Gesellschaft und Romanisation der römischen Provinz Moesia Superior, Budapest 1970; Isti: Einige Probleme der Namenforschung im Lichte der Namengebung der Provinz Moesia Superior, u: L'Onomastique latine. Colloques internationaux du centre national de la recherche scientifique. Nr. 564. Paris 13 - 15 octobre 1975, Paris 1977, str. 385 - 392; J. Šašel, L'anthroponymie dans la Province romaine de Dalmatie. Appendices.II Anthroponymie dardanienns, ibidem, str. 374; Zef Mirdita, Antroponimia e Dardanisë në kohën romake (Die Anthroponymie Dardaniens zur Römerzeit), Prishtinë 1981, str. 145 - 199; Isti: Neke specifičnosti onomastike Dardanije u rimsko doba, u: Zbornik šeste jugoslovenske onomastičke konferencije. SANU. Naučni skupovi knj. XXXVII Odeljenje jezika i književnosti knj. 7. Beograd 1987, str. 221 - 225; Isti: Teoforična imena u onomstici Dardanije u rimsko doba, u: VAMZ, 3.s., XXX-XXXI (1997-1998), str. 33-45; F. Papazoglu, Dardanska onomastika, u: ZFF VIII-1, 1964, str.49 - 75; Ista: Srednjobaklkanska plemena..., str. 100 ss; P. Petrović, Inscriptions de la Mésie Superieure. Vol. IV Naissus - Remesiana - Horeum Margi. Sous la diréction de Fanoula Papazoglou. Beograd, 1979 (Dalje: IMS); B. Dragojević - Josifovska, IMS VI. Scupi et la région de Kumanovo, Beograd, 1982.

[31] I. Kajanto, Onomastic studies in the Early Christian Inscriptions of Rom and Carthage, Helsinki 1963.

[32] Géza Alföldy, Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia. Beiträge zur Namenforschung. N.F. Beiheft 4. Heidelberg 1969, str.16 - 21.

[33] Jaro Šašel, Akten des IV Internationalen Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik. Wien 17. bis 22. September 1964, str. 359 - 361.

poznata je činjenica da su votivne natpise postavljali ljudi koji nisu vladali niti govorno, a niti pisano latinskim ili pak grčkim jezikom.[34]

Pri korištenju onomastičkog materijala s ciljem utvrđivanja bilo granične linije, ili pak etničke pripadnosti nositelja dotičnog imena, treba uzeti u obzir i njegovu vremensku determiniranost, i to od I. do III i od III do IV st. kada u ovim krajevima kršćanstvo postaje značajan vjerski faktor sa dalekosežnim posljedicama u političkom, društvenom, ekonomskom i kulturnom životu.[35]

No, i ukoliko se koristi za analizu jezički karakter natpisnog materijala, latinski odnosno grčki, to prvenstveno navodi na zaključak ne da su osobe koje se spominju na tom materijalu govorile latinski ili grčki, što osobito vrijedi za središnje balkansko područje, nego prije potvrđuje granicu riječi koja se nipošto ne podudara s etničkom granicama. S druge strane, poznato je da su natpise dale klesati uglavnom osobe iz viših slojeva društva koje su bile pod snažnim utjecajem latinske odnosno grčke kulture, bez obzira da li je riječ o domaćim ljudima ili pak strancima.[36] Osim toga ne treba gubiti iz vida i činjenicu da je prednost državnog jezika imao latinski dok je grčki bio jezik na području religije.[37]

Za problem o kojem se ovdje raspravlja značajan je jedan latinski natpis na kamenu međašu, otkriven u selu Staro Nagoričano. Iako je sam natpis oštećen po svome je sadržaju veoma značajan. Postojeći tekst se čita: - *NKS [-----] | Gemelin[us] | Dardanos |< f >ines derex (it) | Q.*[38] Iz navedenog teksta jasno se vidi da se radi o kamenu međašu dardanskog teritorija. Po svoj prilici tekst se sastoji od dva dijela i formula bi trebala u potpunosti glasiti *[--- inter]| Dardanos [et---]|* fines derexit.[39] Kasnija arheološka istraživanja na području sela Staro Nagoričano potvrđuju da se u ovom slučaju radi o graničnom kamenu postavljen na dardanskoj granici. Iz ovoga se može zaključiti da se granica Dardanije nalazila na planini Sredorek koja sa istočne strane zajedno sa Krivom Rekom zaokružuje dolinu rijeke Pčinje uzduž cijelog njezinog toka.

Iz svega gore navedenoga može se sa sigurnošću povući istočna granična linija između Dardanaca i Tračana, odnosno između Dardanije i Trakije. Naime, dodirna točka provincije *Moesiae Superior*, odnosno Dardanije, Makedonije i Trakije je područje gradića Zletovo. Odatle je granična linija išla prema

---

34 B. Gerov, Die lateinische-griechische Sprachgrenze auf der Balkanhalbinsel, u: Die Sprachen in römischen Reich der Kaiserzeit..., str. 158.

35 Z. Mirdita, Das Christentum und seine Verbreitung in Dardanien, u: Balcanica IV/1973 (Beograd), str. 83 - 93.

36 Boris Gerov, Die lateinisch-griechische Sprachgrenze l, c.

37 B. Gerov, idem, str. 164.

38 IMS VI/1982, str. 170, nr. 220; Anné Épigraphique 1984, str. 226, nr. 777. Granični natpisi između Tračana i Meza postoje još iz godine 136 pr. Kr. (v. CIL III 7497, p. 992, 12407; 144221; B. Filov, Klio XII/1912, str. 236, nr.1.

39 J.J. Wilkes, Boundary Stones in Roman Dalmatia I. The Inscriptions, u: Arheološki Vestnik XXIV/1974 (Ljubljana), str. 258 ss; A. et J. Šašel, Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia ... repertae er editae sunt. Situla, 25/1986, str. 399, nr. 2871, 2872 (Dalje: ILJug.).

sjeveru uzduž planinskog kompleksa. Kod Krive Reke je činila jedan luk odakle je tekla sve do Nišave. Ova je linija presjekla put *Naissus - Serdica* kod *mutatio Latina* koja se nalazila na području Dardanije. Otuda se granična crta nastavljala prema sjeveroistoku, prolazeći kroz greben Haemusa južnije od prijevoja Svetog Nikole ili od vrha Midžur prema području gdje izvire rijeka *Ciabrus* (danas Cibrika), gdje je prema Ptolomeju bila dodirna točka triju provincija: *Moesiae Superior, Moesiae Inferior i Trakije.*[40] Osim *mutatio Latina* u selu Osmakovo, sjeverozapadno od Pirota, na području koje se nalazi u okviru Dardanije, nađena su dva votivna natpisa i to jedan na latinskom, a drugi na grčkom jeziku,[41] premda je kulturni jezik na tom području bio latinski.[42]

Za utvrđivanje sjeverne granice Dardanaca u predrimsko doba prisiljeni smo se osloniti na etnografski faktor, iako su sumarni podaci antičkih autora i veoma općeniti. Naime, antički autori nisu imali jasnu predodžbu o teritorijalnom rasprostiranju tih balkanskih naroda. Karakterističan primjer je i sam Strabon koji, opisujući rasprostranjenost plemena, polazi sa Jadrana i u tom redoslijedu Dardance spominje na posljednjem mjestu.[43] Osim toga treba imati na umu i činjenicu da je bilo nasilnog napuštanja određenog teritorija kako zbog unutrašnjih faktora, tako i zbog ratnih događanja.[44] To je vidljivo i kod Dardanaca. Naime, oni se u djelima antičkih autora pojavljuju kao značajan politički faktor tek za vrijeme keltske provale, točnije 279. godine, kada su se suočili s keltskom invazijom,[45] iako o njihovoj starosti na centralnom balkanskom području ne može biti sumnje. Kako inače shvatiti *Calabre* u Kalabriji i *Daune* u Apuliji, koji su analogni dardanskim Galabrijima i Thunatima kod

---

[40] Ptol. III 9, 1; 10, 1; 11, 1.

[41] A.v. Domaszewski, Die Grenze von Moesia Superior und die illyrische Grenzzoll, u: AEM XIII/1890 (Wien), str. 129 s; B. Gerov, Die Grenzen der römischen Provinz Thracia, u: Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II 7, 1979, str. 236 s (Dalje: ANRW); Isti: Die lateinisch-griechische Sprachgrenze..., str.154-155; F. Papazoglu, Srednjobalkanska plemena..., str. 160 s; Ista: The Central Balkan Tribes..., str. 209 s; Ista: Quelques aspects de l'histoire de la province de Macédoine, u: ANRW II 7, 1 /1979, str. 333 s; B. Dragojević-Josifovska, IMS VI/1982, str. 41 + Karta; P. Petrović, IMS IV/1979, str. 19 + Karta; M. Mirković, Einheimische Bevölkerung und römische Städte in der Provinz Obermösien, u: ANRW II 6, 1977, str. 828 - 843 + Karta; Ista: IMS II/1986 + Karta; A. et J. Šašel, ILJug., 5/1963. Karta; 19/1978, Karta; 25/1986 Karta; S. Dušanić, Aspects of Roman Mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior, , u: ANRW II 6/1977, str. 55s; Isti: Organizacija rimskog rudarstva u Noriku, Panoniji, Dalmaciji i Gornjoj Meziji 622 (37), u: Istorijski glasnik 1-2/1980 (Beograd), str.26 ss., 30, bilj. 167; A. Mócsy, Gesellschaft und Romanisation ..., str. 11 - 14, Abb. 2 i 3. Isti: Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire. London and Boston Routledge & Kegan Paul 1974, str.273 ss.Fig. 45; Tabula Imperii Romani. Naissus-Dyrrachion-Scupi- Serdica-Thessalonike. Union académique internationale. Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Ljubljana 1976. K. 34. (Dalje: TIR)

[42] R. Katičić, Die Balkanprovinzen...str.114.

[43] Strab. VII 5, 7; VII 5, 12; A. Mócsy, AAASH XIV/1966, str. 88, bilj. 1; F. Papazoglu, Srednjobalkanska plemena..., str. 145.

[44] N. Vulić, Klio 9 (1909), str. 409; E. Polaschek, RE VI A (1936), col. 2393 ss; G. Zippel, nav. dj. str. 31 ss; F. Papazoglu, Srednjobalkanska plemena..., str. 11 ss; A. Fol - T. Spiridonov, nav. dj. I. 1, str. 59 ss.

[45] G. Zippel, nav. dj., str. 42 ss; A. Mócsy, AAASH XIV/1966, str. 94; F. Papazoglu, Srednjobalkanska plemena..., str. 106 ss.

Strabona.[46] To nije slučajna podudarnost, jer je poznato, *da su se neka ilirska plemena sa Balkana preselila na Apeninsko poluostrvo.*[47]

Iz navedenoga se jasno da zaključiti zašto se "linija" sjeverne granice Dardanaca u helenističko i rimsko doba kod antičkih autora može identificirati tek kada se o njima govori kao o značajnom političkom faktoru u kontekstu odnosa sa susjedima, ili pak u kontekstu politike sa Makedonijom, odnosno Rimom. Naime, 200. godine pr. Kr. Dardanci se javljaju kao saveznici Rima u borbi protiv Makedonije,[48] a 197. godine pr. Kr. za vrijeme bitke kod Kinoskefala u kojoj su Rimljani pobijedili Makedonce, Dardanci, saznavši za poraz koji je doživio Filip, upadaju u Makedoniju, pustošeći njezine sjeverne dijelove.[49] Nakon 197. godine se o Dardancima ništa ne čuje. Razlog tomu je što su njihovi sjeverni susjedi, Skordisci, ilirsko-keltsko pleme,[50] prodrli na jug. Oni su zapravo činili sjevernu granicu Dardanaca.[51] Dardanci se ponovo spominju za vrijeme Filipa V. koji je nastojao pokrenuti Bastarne sa Dunava prema Italiji i tako ugroziti Rim. Međutim, odustavši od toga, Filip nastoji pozvane Bastarne nastaniti u Dardaniji, što je bio i plan njegova oca.[52] Na području Dardanije ostalo ih je oko 30000 pod vodstvom Klondika.[53] Da bi se oslobodili Bastarna, Dardanci se obratiše za pomoć Rimu.[54] Neovisno o pomoći, Dardanci su zaratili protiv Bastarna i 174. godine pošlo im je za rukom uz velike žrtve pobijediti Bastarne i protjerati ih.[55] Nakon što je Perzej 170. godine zadao težak udarac Dardancima[56] koji su bili na strani Rima,[57] o njima se sve do godine 97. pr. Kr. ništa ne čuje. Te su godine na sjevernoj granici rimske provincije zabilježene borbe s Keltiberima, Medima i Dardancima.[58] Dardanci se spominju prigodom pljačkaškog upada u Makedoniju zajedno s Tračanima, Skordiscima, Medima i drugim plemenima protiv kojih je Sula 85.

---

46 Strab. VII 5, 7.

47 F. Papazoglu, Srednjobalkanska plemena..., str. 103.

48 Liv. XXXI 28, 1-3.

49 Liv. XXXI III 19, 1-5; Vidi o tome opširnije: F. Papazoglu, Srednjobalkanska plemena..., str. 121-123.

50 CIL III 10199, 15183; A. Dobó, Inscriptiones ad res Pannonicas pertinrntes. Dissertationes Pannonicae. I, 1. Budapest 1940, 32, 93, 156 ss; A. Mócsy, Die Bevölkerung von Pannonien bis zur den Markomannenkriegen. Budapest 1959, . str.78.

51 H. Kipert FOA XVII 6; C. Patsch, nav. dj. str.19; M. Fluss, RE II A, col.832.A. Mócsy, AAASH XIV/1966, str. 95.

52 Liv. XL 57, 5-9; C. Patsch, nav. dj. str. 12; A. Mócsy, AAASH XIV/1966, str.96; F. Papazoglu, Srednjobalkanska plemena..., str. 124 ss; 216-217.

53 Liv. XL 58, 7 - 8: "aliis penetrandum in Dardaniam censentibus: triginta fere milia hominum Clondico duce, quo profecti erant, pervenerunt..."

54 Polyb. XXV 6.

55 Oros. IV 20, 34

56 Prema Plut. Aem. 9, 5: poginulo je 10000 Dardanaca.

57 Liv. XLIII 18, 2 - 3; Liv. per. 43. P. Meloni, Perseo e fine della monarchia macedone, Roma 1953, str. 273; A. Mócsy, AAASH XIV/1966, str 96; F. Papazoglu, Srednjobalkanska plemena..., str. 129 s.

58 Iul. Obs. C. 48; G. Zippel, nav. dj., str.158; A. Mócsy, AAASH XIV/1066, str. 98; F. Papazoglu, Srednjobalkanska plemena..., str. 239.

godine poveo rat.[59] Sa istim se plemenima između 88. i 81. godine bori Lucije Kornelije Scipion Azijagena,[60] iako je upitna točnost tih navednih godina.[61]

Da je sjeverna granica Dardanaca bila podložna promjenama političke situacije jasno govori i činjenica da je Gaj Skribonije Kurion za vrijeme svog trogodišnjeg namjesništva u Makedoniji i to od 75-73. godine u ratu nazvan *Bellum Dardanicum* pokorio Dardance, što mu je i bio glavni cilj,[62] te Meze, postavši prvi rimski vojskovođa koji je izbio na Dunav.[63] Budući da su Bastarni koji su živjeli na desnoj strani Dunava pokorili Meze, zatim Tribale i Dardance te tako zaprijetili Denteletima, Marko Licinije Kras, prokonzul Ahaje i Makedonije zaratio je s njima 29.godine i pokorio ih je sve do rijeke Timoka.[64] Tako je sjeverna politička granica Makedonije postavljena na Dunavu.[65]

Iz svega navedenoga jasno se vidi s kakvim se sve poteškoćama susrećemo pri utvrđivanju linije sjeverne granice Dardanaca u predrimsko doba. No, ipak sa sigurnošću se može reći da su Dardanci sredinom IV stoljeća pr. Kr. bili samostalni na centralnom području Balkana i da su na sjeveru dugo vremena sa Tribalima, a i sa Skordiscima bili susjedi.[66]

Plinije Stariji iz Augustovog doba, koji se sigurno pri pisanju svoga djela koristio izvorima različite vremenske provenijencije, nema jasnu sliku geografske rasprostranjenosti Dardanaca. Pišući o Meziji između ostaloga kaže da su u njoj živjeli *Dardanci, Celegeri, Triballi, Timahi, Mezi, Tračani i, uz Crno more, Skiti.*[67] A na istom mjestu kaže da su poznate rijeke koje dolaze iz *Dardanije Margus, Pingus, Timachus.*[68] Prema Strabonu Tribali, Tračani i Mezi bili su izmiješani.[69] Iz ovoga, makar dosta teško, može se zaključiti da su Dardanci

---

59 Eutrop. 5, 7; G. Zippel, nav. dj., str. 161; C. Patsc, nav. dj., str. 31; A. Mócsy, AAASH XIV/1966, str. 98; F. Papazoglu, Srednjobalkanska plemena..., str. 239.

60 Appian. Illyr. 5; A. Mócsy, AAASH XIV/1966, str. 98; F. Papazoglu, Srednjobalkanska plemena..., str.241 ss.

61 F. Papazoglu, Srednjobalkanska plemena..., str. 245 ss.

62 Liv. epit. 92: "res ab Curione proconsule in Thracia gestas adversus Dardanos et Q. Sertorii multa crudelia in suos facta continet."; C. Patsch, nav. dj., str. 37.

63 Eutrop. 6, 2: " is Dardanos vicit et usque Danubium penetravit triumphumque meruit et intra triennium finem bello dedit." Rufus 7: "Dardanos et Moesiacos Curio pro consule subegit, et primus Romanorum ducum ad Danuvium usque pervenit." Iord. Rom. 216: " Dardanos Mysosque Curion primum proconsul edomuit primusque omnium Romanorum Danubium amnem usque profectus cuncta eius loca vastavit"; Isto i Orosius 5, 23; G. Zippel, nav. dj., str. 164 s; Münzer, RE II A 1 (1921), 864 ss; C. Patsch, nav. dj. str. 35 s, 37; A. Mócsy, AAASH XIV/1966, str, 99; F. Papazoglu, Srednjobalkanska plemena..., str. 137s, 312 s;; Ista: The Central Balkan Tribes..., str. 179.

64 Cass. Dio. LI, 23, 2 - 27 (F. Papazoglu Sredbnjobalkanska plemena ..., 142 - 143, 316 ss, str. 459 : M 32; Ista: The Central Balkan Tribes..., str. 414 - 428.); G. Zippel, nav. dj. str. 239 ss.

65 G. Zippel, nav. dj., str. 239; E. Groag, RE XIII (1926), col. 270 - 286; C. Patsch, nav. dj., str. 70 ss, 92.; A. Mócsy, AAASH XIV/1966, str. 100; Isti: Pannonia and Upper Moesia..., str.21, 23 s.

66 Appian. Illyr. 3; Strab. VII 5, 12.

67 Plin. III, 26 (29) : " (...) provincia quae Moesia appellatur (...) In eo Dardani, Celegeri, Triballi, Timachi, Moesi, Thraces Pontoque contermini Scythae." F. Papazoglu s pravom zaključuje, da je "teško reći šta ova imena upravo predstavljaju - plemena ili samoupravne jedinice (civitates) " (F. Papazoglu, Srednjobalkanska plemena..., str. 332)

68 Plin III, 26 (29) : "Flumina Clara e dardanis Margus, Pingus, Timachus..."

69 Strab. VII 3, 13; F. Papzoglu, Srednjobalkanska plemena..., str. 45.

na sjeveru graničili sa Mezima.[70] Uostalom i Plinije kaže da su Mezi živjeli sjeverno od Dardanaca.[71] Istina, Mezi se kasno javljaju južno od Dunava i na sjeveru od Dardanaca. No to se može shvatiti samo ako se ima u vidu da su oni bili pod vladavinom Tribala. To je povezano i sa "tribalskom ravnicom" kroz koju je tekla rijeka Angros. Međutim, na tom je području živio i jedan dio Dardanaca. Neovisno o tome gdje se nalazila ova "tribalska ravnica", da li između Niša i doline Nišave, ili pak na području Stalača, gdje se spajaju Zapadna i Južna Morava,[72] moguće je pretpostaviti da je ovo područje bilo nekad pod Tribalima i pod Dardancima.[73]

Ptolemejevo opisivanje plemena slika je ne samo novog administrativnog uređenja, nego i pomicanja tih plemena, a vremenski je slojevito. Zanimljivo je da se u Ptolemeja ne spominju Tribali i Skordisci koji su, iako možda u manjem broju, činili glavninu stanovništva u Gornjoj Meziji. Ipak, kada daje geografske podatke o Dardaniji, Ptolemej osim *Scupia, Ulpiane, Arribantiona*, spominje i *Naissus*.[74] U tome se koliko - toliko podudaraju Ptolemej i Plinije, koji izričito kaže: *poznate rijeke Margus, Timachus i Pingus teku iz Dardanije*.[75] Da se teritorij *Naissusa i Timacum maius i minus* nalazi na području Dardanije potvrđuje ne samo epigrafski materijal,[76] nego i arheološki,[77] premda je malobrojan, ali u rimsko doba sa znatnim dačkim utjecajem.[78]

No, dokle su na sjever dopirali Dardanci veoma je teško sa sigurnošću tvrditi na osnovu naprijed navedenoga. Ipak, moglo bi se zaključiti da je ta sjeverna granica išla uzduž toka rijeke Zapadne i dijela Velike Morave te Timoka sve do Knjaževca, spuštajući se tako na Staru planinu.[79]

---

70 F. Papazoglu, Srednjobalkanska plemena..., str. 332.

71 Plin IV 3: "Dardanis laevo Triballi praetenduntur latere et Moesicae gentes..."

72 Vidi bilj. 9.

73 Cass. Dio LI 23, 3; G. Zippel, nav. dj., str. 204; A. Mócsy, AAASH XIV/1966, str. 105.

74 Ptol. III 9, 4.

75 Plin III 26, (29).

76 A. Mócsy, AAASH XIV/1966, str. 105; F. Papazoglu, ZFF VIII-1, Beograd 1964, str. 54; Ista: Srenjobalkanska plemena..., str. 156 ss; Ista: The Central Balkan Tribes..., str. 203 s; P. Petrović, IMS IV/1979; Isti: Paleografija rimskih natpisa u Gornjoj Meziji, Beograd 1976.

77 N. Vulić, Nekoliko pitanja iz rimske prošlosti III, u: Glas SKA CXIV/1925, str. 90; Isti: Antički spomenici, u: Spomenica Dvadesetpete Godišnjice Oslobođenja Južne Srbije 1912 - 1937, Skopje 1937, str. 328; Isti: Glas SKA LXXXII/1909, str. 99.

78 M. i D. Garašanin, Arheološka nalazišta u Srbiji, Beograd 1951, str. 139, 140, 150, 201, 203, 208; M. Garašanin, Ka problematici kasnog Latena u Donjem Podunavlju, u: Naučni Zbornik Matice Srpske 18/1957, str. 85; Isti: Contribution á la connaissance de la civilisation Dardaniens á l'époque de la Téne, u: Živa antika VIII (Skopje 1958), str. 128 ss.Isti: Praistorijske kulture Pomoravlja i istočne Srbije. Narodni muzej Niš. (Niš 1971), str.17, 25; Isti: Praistorija na tlu SR Srbije I., str. 293, II, str. 443 s, 490; D. Krstić, Gornja Stražava kod Prokuplja, u: Arheološki pregled IV, Beograd 1962, str. 73 ss; J. Todorović - A. Simović, Praistorijska nekropola u selu Rutevcu kod Aleksinca, u: Starinar n.s. IX - X/1958 - 1959), Beograd 1960, str. 267 - 271; M. Vasić, Gradac praistorisko nalazište latenskog doba, u: Glas SKA LXXXVI/1911, str. 121.

79 M. Garašanin, Simpozijum I, str. 138; M. Budimir, O etničkom odnosu Dardanaca prema Ilirima, u: JIČ 1-4/1937, str. 15.

Ali ono što je za predrimsko doba tek hipoteza, sigurno je za rimsko i kasno antičko doba, jer su sve do stvaranja provincije *Daciae Meterraneae* navedena područja pripadala Provinciji Dardaniji[80] Osim podataka Plinija Starijega i Ptolemeja u prilog tome govori i epigrafski materijal. U ovom slučaju značajni element nije toliko antroponimija koliko stilizacija spomenika sa područja Timoka i *Naissusa*.

Naime, analiza pokazuje da su ti spomenici identični stilskim elementima sa spomenicima sa klasičnog teritorija Dardanije, a to je jugozapadno i sjeverozapadno područje, pa bi se zapravo moglo govoriti i o dardanskom stilu.[81] Tu stilsku sličnost objašnjava činjenica da su na području Timoka bile stacionirane *Coh. I. i II Aurelia Dardanorum* koje su se u doba Marka Aurelija regrutirale sa područja Dardanije za borbu protiv Markomana.[82] Spomenici toga tipa osim na Kosovu i na području Timoka potvrđeni su, iako rijetki, i u Ježevici kod Čačka,[83] u Lopati kod Kumanova[84] i drugdje.

Na osnovu naprijed rečenoga sjeverna granica Dardanaca može se povući linijom koja je tekla iz Ivanjice na zapadu prema istoku uzduž doline Zapadne Morave do njezinog ušća u Južnu Moravu kod Ćuprije, zatim obuhvatajući i teritorij Timoka sve do srednjeg toka rijeke Bijelog Timoka, gdje se sjedinjavala sa istočnom granicom. Premda je za predrimsko doba riječ o hipotetičkoj liniji, u doba formiranja provincije *Moesiae Superior* i Dardanija se nalazi unutar njezinih političkih granica[85] sve do formiranja nove provincije *Dacia Mediterranaea*. Stvaranjem ove provincije sjeveroistočni i istočni dio dardanskog teritorija, konkretno cijeli teritorij municipija *Naissusa, Remesianae* sa jednim dijelom teritorija *Timacum minus*, a drugi dio sa centrom Ravne ulazi u okvir *Daciae Ripensis*.

Naime, potkraj III st. Rimsko je carstvo u krizi i stalno mu prijete barbarski narodi. Bez obzira na izvjesne uspjehe cara Klaudija[86] koji je godine 269. poslije Kr. pobijedio Gote kod Niša zbog čega je i bio nazvan Gothicus, odnosno uspjehe Aurelijana (270. god. poslije Kr.) u borbama protiv istih Gota, osjećala se prijeka potreba korjenite reorganizacije Rimskoga carstva, koju je 297. godine proveo Dioklecijan. Tako se Dardanija spomenute godine pojavljuje kao samostalna jedinica u okviru *Moesiae Superior*. Ova posljednja

---

80 F. Papazoglu, Srednjoballkanska plemena..., str. 151.

81 F. Papazoglu, Srednjobalkanska plemena..., str. 156, bilj. 229; Ista: The Central Balkan Tribes..., str. 204, bilj. 229; A. Mócsy, Gesellschaft..., str. 79, 89, 97.

82 W. Wagner, Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provincen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus, Berlin 1938; K. Kraft, Zur Rekrutierung der Alen und Cohorten an Rhein und Donau. Diss. Bernenses I, 3, Bern 1951; A. Mócsy, Gesellschaft..., str. 166 ss.

83 Spomenik SANU 98 (1941-1948), nr. 491.

84 IMS VI/1982, str. 173, nr. 227, str.176, nr. 233.

85 F. Papazoglu, Srednjobalkanska plemena..., str. 151; A.Mócsy, Gesellschaft..., str. 25 - 29, 44 ss, Abb.14, 15; Isti: Pannonia..., str. 9 ss, Fig.4, 12, str. 273 ss, Fig. 45.

86 Hist. Aug. Claud. 11, 9 ss.

podijelit će se ponovo na *Moesia Prima* i *Dacia Mediterranea*. Ovom će se admninistrativno-političkom reorganizacijom teritorija *Moesiae Superior* odnosno Dardanije promijeniti i administrativno- politička istočna granica. Zbog stvaranja *Daciae Mediterraneae* jasno se vidi da je neosnovano mišljenje o podudarnosti jezičke granice natpisa sa provincijskom granicom. Stvaranjem, dakle provincije *Daciae Mediterraneae* istočna će se granica Dardanije pomaknuti duboko na zapad. U njenom će se okviru nalaziti gradovi sa svojim teritorijima: Naissus (dan. Niš), *Remesiana* (dan. Bela Palanka), *Justinopolis* (dan. Caričin Grad)[87] i *Serdika* (dan. Sofija) koji će i biti i glavni administrativni centar.Unutar ove nove provincije nalazit će se i *Pautalia* (dan.Čustendil) sa svojim teritorijem.[88]

O datiranju nastanka ove provincije postoje različita mišljenja.[89] Prema nekim autorima to se dogodilo za vladavine rimskoga cara Aurelijana (271)[90], dok drugi smatraju da to pada negdje oko polovice IV stoljeća.[91] Iako se o ovome problemu mnogo raspravljalo, smatram da se ovdje treba ukratko zadržati i to uglavnom slijedeći podatake antičkih autora.

U Vita Aureliani stoji: *Kada se uvjerio da su opustošeni Ilirik i Mezija izgubljeni, napustio je prekodunavsku provinciju Daciju koju je bio osnovao Trajan i s vojskom i narodom prešao na drugu stranu Dunava. Nije imao nikakve nađe da će je moći zadržati; on je narod premjestio u Meziji i nazvao ju je Dacija. Ona se sada podijelila u dvije Mezije.*[92] Eutropije se doslovce podudara sa autorom *Vitae Aureliani,*[93] kao i L. Cecilije Flamijan Laktancije[94] i Malala.[95]

Za razliku od navedenih mišljenja Festus kaže: *ali u doba cara Galiena je napuštena* (sc. Dacija, Z.M.) *i nakon što je Aurelijan odatle prebacio Rimljane,*

---

87 Mnogi znanstvenici koji su se bavili problemom ubikacije Justinianae Primae smatraju da se ona nalazi upravo kod Caričinog grada nedaleko Lebana kod Leskovca (v. TIR, str. 34, 65. K. 34). Međutim, po mome mišljenju, u pravu su oni koji Justinijanu Primu lociraju kod antičkog Scupia, između Bederiane, odnosno Bardovca i Tavora, odnosno Taurisiuma, a Caričin grad bio bi Justinopolis. (v. RE XX/1919, col. 1309; Zef Mirdita, Problem ubikacije i identifikacije nekih naselja u Dardaniji i Daciji Mediterranea u ranobizantinsko doba, u: Jugoslovenski istorijski časopis 3- 4/1973 (Beograd), str.52 -64) (Dalje: JIČ)

88 TIR K.34.

89 F. Papazoglu, Srednjobalkanska plemena..., str. 151, bilj. 210.

90 N. Vulić, Aurelijanova podela Gornje Mezije, u: Glas SKA LXXXII Drugi razred knj. 49. Beograd 1910, str. 1-20; Isti: Les deux Dacie, u: Musé Belge XXVII/1923, str. 253.- 259.

91 A.H.M. Jones, The Later Roman Empire 284.-602, III, Oxford 1964, str. 386.

92 SHA Vita Aurel. 39, 7: "Cum vastatum Illyricum ac Moesiam deperditam videret, provinciam Transdanuvianam Daciam ab Traiano constitutam sublata exercitu et provincialibus reliquit, desperans eam posse retineri, abductosque ex ea populos in Moesia conlocavit appellavitque eam Daciam quae nunc duas Moesias dividit."

93 Eutropius Breviarium IX 15, 1: "provinciam Daciam quam Traianus ultra Danubium fecerat intermisit, vastato omni Illyrico et Moesia, desperans eam posse retineri, abductosque Romanos ex urbibus et agris Daciae in media Moesia collocavit appellavitque eam Daciam, quae nunc duas Moesias dividit..."

94 Lactant. De mortibus persecutorum IX, 2: "non mirum cum mater eius Transdanuviana infestantibus carpis in Daciam nonam transiecto amne confugerat."

95 Malalas XII 721.

na području Mezije i Dardanije nastale su dvije Dacije.[96] Jordan pak kaže: *Ali dok je Galien vladao nad njima (Dačanima), car Aurelijan ih je napustio nakon što je otamo povukao legije i smjestio ih u Meziji. Tamo je osnovao jedan dio kao Dacia Mediteranea, a drugi kao Dacia Ripensis i pripojio im Dardaniju.*[97]

Iz navedenih izvora očito je da se u IV stoljeću poslije Kr. na nekadašnjem teritoriju *Moesiae Superior* nalaze tri samostalne provincije: *Dacia Mediterranea, Moesia Prima i Dardania.* Međutim, kada je došlo do ove razdiobe navedeni izvori nam ne daju više jasne podatke.

Naprijed je već rečeno kako je Nikola Vulić smatra da je do ove razdiobe teritorija došlo u doba Aurelijana. Iako je na osnovu jednog dokumenta Serdičkog sabora koji kaže: u *Mizijama, Daciji, Noriku, Tusciji, Dardaniji, Drugoj Daciji, Macedoniji*[98] smatrao da su ove postojale još godine 343/4.[99] Premda se 19. lipnja 364. godine *Dacia Ripensis* spominje u jednom reskriptu careva Valentinijana i Valensa upućenom prefektu Dacije *Ripensis*,[100] a u drugom reskriptu od 29. srpnja 386. godine i *Dacia Mediterranaea*,[101] on je i dalje ostao pri svojem prvobitnom mišljenju prema kojem se podijela dogodila za vrijeme Aurelijana. Dapače, N. Vulić je smatrao da je i provincija *Dardania* nastala u doba Aurelijana,[102] iako je poznato da je ona nastala za vrijeme Dioklecijanovih administrativnih reformi 297. godine poslije Kr.[103]

Međutim, B. Filov, na osnovu jednog natpisa na brončanoj ploči, nađenoj 1910. godine u selu Bov kod Sofije koji datira u 283. godinu poslije Kr., a koji glasi: *Caro et Carino Aug(ustis) Caianus pr(a)eses finem posuit [i]nter du [as D] acias dila [psum]*[104], (iako se ne zna točno u kojoj je provinciji ovaj Caianus bio praeses), smatra da su provincije *Dacia Medioterranea* i *Dacia Ripensis* postojale kao samostalne pokrajine još u doba Aurelijana, dapače još i prije,[105] odnosno godine 271. poslije Kr.[106]

---

96 Festus Brev. XVIII: "sed sub Gallieno imperatore ammissa est (sc. Dacia, Z.M.) et per Aurelianum translatis ex inde Romanis duae Daciae in regionibus Moesiae ac Dardaniae factae sunt."

97 Jordan, Roman 217: "Sed Gallienus eos (Dacos) dum regnaret amisit Aurelianusque imperator evocatis ex inde legionibus in Mysia conlocavit ibique aliquam, partem Daciam mediterraneam Daciamque ripensem constituit et Dardaniam iunxit."

98 Mansi III, 42: " (...) Misiis, Dacia, Norico, Tuscia, Dardania, altera Dacia, Macedonia"; A. H. M. Jones, nav.dj. III, str. 387; A. Mócsy, Gesellschaft und Romanisation..., str. 41.

99 N. Vulić, Glas SKA LXXXII/1910, str. 11 ss.

100 Cod. Theod. XVI.

101 Cod. Theod. I 32, 5.

102 N. Vulić, Glas SKA LXXXII/ 1910, str. 6.

103 Th. Mommsen, Verzeichniss der römischen Provinzen aufgesetzt um 297, Gesammelte Schriften V/2, str. 578; Isti: Chronica minora saec. IV, V, VI, VII, u: MGH AA IX, 1891 (1961), str.str. 539; J. Marquardt, Römische Staatsverwaltung I, Leipzig 1881, str. 312.

104 An.Ép. 1912, 200; B. Filov, Die Teilung des Aurelianischen Dakiens, u: Klio XII/1912, str. 235 s; A. Mócsy, Gesellschaft und Romanisation..., str. 41, bilj. 3.

105 B. Filov, Klio XII/1912, str. 237 ss.

106 E. Groag, RE V-1 (1903), col. 1379; A. Stein, Die Legaten von Moesien. Dissertationes Pannonicae ser. I. Fasc. 11, Budapest 1940. str. 109; H. Bengtson, Grundriss der römischen Geschichte mit Quellen. I. Band. Zweite, durchgesehene Auflage. München 1970, str. 382, bilj. 7.

No, općenito je mišljenje da je Aurelijan osnovao samo jednu provinciju od dijelova Gornje i Donje Mezije i Tracije, koja je poznata pod imenom *Dacia Aureliana* i to južno od Dunava. Do druge diobe provincije došlo je kasnije. Dardanija, naime, postoji kao samostalna provincija u okviru administrativnih reformi cara Dioklecijana što se vidi iz jednog natpisa otkrivenog u Rimu: *Aur. DIZONE [Nai]sso Darda(niae)*[107]

Tako npr. *Laterculus Veronensis*, koji je iz god. 312. odnosno 320. poslije Kr.,[108] spominje samo jednu Daciju.[109] 6. II 321. godine Klaudije upućuje praesesu Dacije naredbu[110] iz koje se vidi da postoji samo jedna Dacija. Početkom 340. godine poslije Kr. Konstantin je bio u objema Dacijama[111] Ovom istom godinom datirana su dva carska reskripta poslana iz *Naissusa*, a u kojima se spominju obje Dacije.[112]

Naime, početkom te godine Konstantin je bio u dvjema Dacijama,[113] a tek će se 343. godine spominjati dvije Dacije zajedno s Dardanijom,[114] dok od sredine IV stoljeća poslije Kr. uvijek će se zajedno spominjati *Dacia Ripensis, Dacia Mediterranea i Dardania.*[115] Obje Dacije spominju se i kod Festa.[116] I napokon, u *Notitia Dignitatum* spominju se *Dacia Ripensis, Dacia Mediterranea i Dardania.*[117]

Iz svega što je naprijed rečeno može se zaključiti da je Aurelijan osnovao samo jednu Daciju i to od dijelova *Moesiae Superior, Moesiae Inferior i Thraciae.*[118] Od ostalog dijela *Moesiae Superior* u doba cara Dioklecijana formirana je Dardanija kojoj je ovaj priključio teritorij *Naissusa, Timacum minusa* i *maiusa* i teritorij *Remesiane.* Prema A. Mócsyu,[119] Dardanija je bila podijeljena u doba Konstantina Velikog (306-337). Njen će sjeverni dio, odsada i sa teritorijem *Naissusa* postati sastavni dio *Daciae Mediterraneae*, čiji će teritorij postati njena sjeveroistočna granica. Iz ovoga se jasno vidi da je Naissus bio grad u Dardaniji. A što se tiče brončane ploče iz 283. godine poslije Kr. koja

---

107 CIL VI 32937; G. G. Mateescu, ED/1923 (Roma), str. 289; Z. Mirdita, Antroponimia e Dardanisë..., str. 282, nr. 431 (78).

108 A.H.M. Jones, JRS XLIV/1954, str. 21 ss.

109 Th. Mommsen, Verzeichniss..., str. 579.

110 Cod. Theod. II 19, 2: ad praesidem Daciae.

111 Zonar. XIII 5, p. 11; A. Mócsy, Gesellschaft und Romanisation..., str. 41.

112 Cod. Theod. X 10, 5; XII 1, 29; RE XVI/1935, col. 1589.

113 Zonar. XIII 5, 9; M. Fluss, RE XVI-2 (1935), col. 1594.

114 A.H.M. Jones, nav.dj. III, str.386; A. Mócsy, l.c.

115 Cod. Theod. XVI, 1, 13 (19 lipnja 364?); Cod. Theod. I 32, 5 (=: Just. XI 7, 4) : "cum procuratores metallorum intra Macedoniam Daciam Mediterraneam Moesiam seu Dardaniam soliti ex curialibus ordinari, per quos solemnis profligatur exactio..."

116 Fest. VIII

117 Not. Dignit. Or. III 14, 15-18.

118 H. Vetters, Dacia Ripensis.Österr.Akad. Schriften der Balkankommissiom. Ant. Abt. XI, Wien 1950.

119 A. Mócsy, Gesellschaft..., str. 42.

bi trebala biti dokaz o postojanju dvaju Dacija, ona se ipak, prema tvrdnji A. Mócsya ne može uzeti kao argumenat o njihovom postojanju. Naime, ona je samo jedan umjetnički rad bez podataka koji bi se odnosili na navedeni problem, a to je u prvome redu mjesto nalaza,[120] s kojim pak manipulira B. Filov.[121]

No, premda pitanje vremena kada je dio sjeveroistočnog dardanskog teritorija postao sastavni dio teritorija *Daciae Mediterraneae* ostaje još uvijek otvoreno, na osnovu malobrojnih podataka može se ipak reći da ova administrativna reforma potječe iz doba Konstantina Velikog, tj. iz prve polovice IV stoljeća.[122]

Razlog za takvu administrativnu reformu treba se tražiti u njegovom političkom pragmatizmu. Jer, onaj koji je vladao *Naissusom* kontrolirao je, s jedne strane, pravce prema Maloj Aziji, Makedoniji i Grčkoj, a s druge strane pravce prema Panoniji, Dalmaciji i Germaniji. Tu je bilo raskrižje transbalkanske i transpanonske magistrale.[123] Kako bi se ostvarivala navedena politika, mali administrativni teritorij kao što je *Dacia Mediterranea* bio je više nego potreban. Neovisno o dilemama datacije *Daciae Mediterraneae*, njezinom pojavom promijenit će se tijek istočne granice Dardanije, ali ne i dardanskog etničkog teritorija.

Polazeći od Hijeraklovog djela koje je značajan izvor za poznavanje geografije i administrativne organizacije Ilirika u VI. stoljeću, a u kojem autor kaže da su provincijom Dardanije upravljala tri hegemona i da ima tri grada: *Skupometropolis, Merion i Ulpianu,*[124] može se zaključiti da se istočna granica Dardanije u kasnoj antici podudarala sa sjevernom granicom municipija *Ulpiane*, istočnom granicom municipija DD i zapadnom granicom municipija *Naissusa*. Drugim riječima Dardanija će se od ovog vremena svoditi na teritorij kolonije Scupi, municipija Ulpiane i municipija DD.[125] Navedene granične trase ostat će i u doba Justiniana I. (527 - 565).

Iako se tijekom rasprave oko utvrđivanja navedenih graničnih linija susrećemo s različitim poteškoćama, smatram da bi navedene granične crte Dardanaca i Dardanije o kojima je bilo riječi, i to od prapovijesnog doba do kasne antike, unatoč promjenama tijekom vremena kao posljedicama ratnih događanja i administrativno-političkih reformi, počevši od cara Dioklecijana nadalje, mogle odgovarati etnografskoj prirodi i geomorfološkim karakteristikama terena. Na ovakav zaključak naveo me materijal kojim sam raspolagao.

---

120 A. Mócsy, l.c.

121 B. Filov, Klio XII/1912, str. 235.

122 A. Mócsy, Gesellschaft und Romanisation..., str. 42; Isti: Pannonia and Upper Moesia..., str. 274.

123 Ludwig Voelkes, Kaiser Konstantin. Annalen und Zeitwende (306-337), München 1957, str. 67; K. Miller, Itineraria Romana, Stuttgart 1916.

124 Hieroclis Synecdemus 655, 7 - 656, 1, 2.

125 A. Mócsy, Municipale Gemeinde und ihre Territorien in Moesia Superior, u: Godišnjak knj. V, CBI knj. 3, Sarajevo 1967, str. 159, Abb. 1; Isti: Gesellschaft..., str. 45, Abb. 15; Isti: Pannonia and Upper Moesia, str. 275, Figures 45, str. 276.

Očito je da su antički autori, osobito kada je riječ o pitanju etničkih granica, fragmentarni, šturi i, u pitanjima datacije neodređeni i slojeviti. Osim toga, kod njih je sam pojam Dardani više političkog, nego etnografskog karaktera. Siromašan je i arheološki materijal osobito na nekim područjima Dardanaca, odnosno Dardanije pa ne bi smio biti odlučujući čimbenik pri donošenju zaključaka koji se tiču utvrđivanja bilo koje granične linije. Jer, etnos i kultura, kako s pravom zaključuje Mate Suić, nisu uvijek kompatibilni pojmovi, osobito ne na perifernim i pograničnim područjima kao što je Dardanija.[126] Na takvo definiranje granične linije dardanskog teritorija upućuje i sam njegov geomorfološki položaj koji zauzima prostor u središnjem dijelu Balkanskog poluotoka, obuhvaćajući jedinstveno područje Južne Morave i Vardara.[127]

Dardanski je teritorij gotovo sigurno doživio promijene i u vrijeme Dioklecijanovih reformi, iako se nalazio u okvirima *Moesiae Superior*. Stvaranjem provincije *Daciae Meiterraneae* otprilike sredinom IV st. poslije Kr., istočna i sjeveroistočna granica Dardanije doživljavaju svoje promijene nauštrb cjelovitosti etničkog teritorija.

Antički autori, kao Plinije Stariji, Kasije Dion i Ptolemej spominju razna plemena, a među njima i Dardance, ne pridržavajući se nekog etnogeografskog reda. S druge strane, poznato je da su u I. st. poslije Kr. na ovome području postojala brojna imigracijska i emigracijska kretanja stanovništva, i to osobito sa područja Dunava u Meziju.[128] Stoga je netočnost antičkih autora u prikazivanju etnografske slike ovoga područja potpuno razumljiva. Pri tome još treba imati u vidu da su oni koristili i izvore sa različite vremenske provenijencije koju nisu utvrđivali. Stoga je u pravu N. Vulić kada u vezi pripovijedanja Kasija Diona o plemenima kaže da se sa sigurnošću može reći da on ne misli na cijelo pleme nego samo na jedan dio toga plemena, konkretno na one Dardance koji su živjeli pored Meza, jer se ne može reći da su svi Dardanci živjeli na području Tribala i osim toga je nevjerojatno da su se Bastarni spustili na jug sve do Skoplja.[129] To vrijedi i za podatke drugih autora.

Unatoč svim tim promjenama i nepreciznosti podataka antičkih autora moglo bi se sa priličnom sigurnošću zaključiti da su se granice Dardanije, barem u rimsko doba podudarale sa teritorijalnim granicama municipija Naissus, municipija DD, municipija kod Drsnika i kolonije *Scupi*.

Stoga navedene granične linije unatoč formiranja *Daciae Mediterraneae* uokviruju etnogeografsko područje Dardanaca na kojem se razvijao njihov politički, društveni, kulturni i ekonomski život od prapovijesti do kasne antike. Unatoč svim kasnijim administrativno-političkim promijenama, dardanski teritorij je obuhvaćao sav današnji teritorij Kosova, gornji tok Axiusa (Vardara)

---

126 M. Suić, Zapadna granica..., u: Simpozijum I., str. 38.

127 J. Cvijić, Balkansko poluostrvo i Južnoslovenske zemlje. Osnovi antropologije. Beograd 1966, str. 46 ss.

128 M. Fluss, RE XV-2 (1932), col. 2361; A. Mócsy, A Arch.A S H, XI/1959, str. 305 s.

129 N. Vulić, Glas SKA LXXXII/1910, str. 99.

do Vodna, južno od *Bylazore*, [130] uz tok Ibra sve do Ivanjice kod Zapadne Morave,[131] te uzduž Zapadne Morave prema istoku, uključujući tu i područje Timoka sve do Knjaževca, te spuštajući se prema jugu obroncima planina Osogova do područja gradića Zletova, gdje je bila i dodirna točka provincije *Moesia Superior*, odnosno Dardanije, Makedonije i Trakije.

Zusammenfassung

Immer wenn über die Dardaner und ihrer geographischen Ausbreitung gesprochen wird, begegnet man der Feststellung, dass sich ihr Siedlungsgebiet vom Ibartal im Westen bis Bylazora im Süden und von dem Tal des Flusses Süd- Morava im Osten bis zum Tal der West- Morava im Westen erstreckte. Der Verfasser glaubt allerdings, dass diese ethnographischen Grenzen nur eine Projektion der administrativen Einteilung aus der römischen Zeit sind, denn durch die Bildung neuer administrativer Einheiten deckten sich die politischen und ethnogeographischen Grenzen nicht vollständig.

Bei der Festlegung der östlichen und nördlichen Grenze der Dardaner und Dardaniens stützte sich der Autor auf die Resultate der Analyse des ethnographischen Faktors, des epigraphischen Materials sowie auf die äußerst seltenen und zeitlich unpräzisen Angaben der antiken Autoren. Dabei hebt der Verfasser die Tatsache hervor, dass die betreffenden Grenzen in der Geschichte von verschiedenen politischen Faktoren, aber auch von Stammeskriegen beeinflußt wurden, so dass zwischen dem Herrschaftsgebiet und dem Siedlungsgebiet zu unterscheiden ist.

Die Angaben aus dem archäologischen Material sind allerdings nicht immer plausibel. Es stellt sich nämlich die Frage nach der Möglichkeit der ethnischen Identifizierung der materiellen Kultur auf einem bestimmten Territorium in Bezug auf andere Stämme. Dabei muss man noch Handelsbeziehungen zu Nachbarn oder zu anderen Populationen, wie auch tiefe soziale Unterschiede sowie Beziehungen zwischen verschiedenen Stämmen berücksichtigen, was alles die ohnehin mangelhafte Homogenität der archäologischen Dokumentation über bestimmte Gemeinschaft beeinflusste.

Bei der Festlegung bestimmter ethnischer Grenzen muss auch das sprachliche Material der verschiedenen Inschriften sehr sorgfältig benutyt werden. Bei der Benutzung des onomastischen Materials mit dem Ziel, eine Grenzlinie oder Zugehörigkeit des Trägers eines bestimmten Namens festzulegen, sollte man auch seine zeitliche Determination in Betracht ziehen, und zwar vom I bis zum III oder vom III bis zum IV Jahrhundert, als auf diesen Gebieten das Christentum zum bedeutenden religiösen Faktor mit weitreichenden Folgen im politischen, gesellschaflichen, wirtschaftlichen und kulturellen Leben wurde. Analysiert man aber den sprachlichen Charakter der Inschriften - der lateinischen bzw. griechischen -, darf man daraus keinesfalls die Schlussfolgerung ziehen, dass die an diesen Inschriften genannten Personen Lateinisch bzw. Griechisch sprachen, sondern vielmehr dass der lateinische bzw. griechische Charakter

[130] Z. Mirdita, VAMZ, 3. S., XXXII-XXXIII (1999-2000), str. 63-92.

[131] Isti: Godišnjak CBI XXIX/27, Sarajevo 1991, str. 163-183.

der Inschriften die Sprachgrenze bestimmt, die keinesfalls mit der ethnischen Grenze identisch war, was besonders für das Zentralbalkangebiet galt. Als offizielle Sprache im Staat genoss Lateinisch einen gewissen Vorzug gegenüber dem Griechischen, das Religionssprache war.

Für das hier untersuchte Problem war, dem Autor zufolge, eine lateinische Inschrift sehr wichtig, die auf dem Grenzstein im Dorf Staro Nagoričane entdeckt wurde. Der bestehende Text lautet: - *NKS [---]* | *Gemelin[us]* | *Dardanos* | *< f>nes derex (it)* | *Q*. Es handelt sich um den Grenzstein des dardanischen Territoriums. Allem Anschein nach besteht der Text aus zwei Teilen und die Formel sollte vollständig lauten: [---inter] | Dardanos [et---] | fines derexit.

Nur über die östliche Grenze sind archäologische Angaben etwas präziser. Milutin Garašanin glaubt, dass die östliche Grenze des dardanischen Territoriums sich nicht bis zu den Tälern der Flüsse Vardar und Süd Morava ertreckt haben konnte, wenigstens laut dem bisher bekannten archäologischen Material, weil die ethnische Zugehörigkeit der Mäden zu den Thrakern, die in der Gegend um Strumica ansässig waren, nicht in Abrede gestellt werden kann.

Auf Grund des bisher Gesagten stellt der Autor fest, dass die östliche Grenzlinie zwischen Dardanern und Thrakern bzw. zwischen Dardanien und Thrakien mit Gewissheit gezogen werden kann. Von dem Städtchen Zletovo, wo die Grenzen der Provinzen *Moesia Superior, Dardanien, Mazedonien und Thrakien* in Berührung kamen, verlief die Grenzlinie nach Norden dem Gebirgskomplex entlang. Bei Kriva Reka machte die Grenzlinie einen Bogen und verlief weiter bis Nišava. Diese Linie verlief quer über den Weg *Naissus - Serdica* bei *mutatio Latina*, die sich auf dem Territorium Dardaniens befand. Von da aus verlief die Grenze weiter nach Nordosten über den Bergrücken Haemus etwas südlicher vom Gebirgspass des Sveti Nikola und südlicher vom Gipfel Midžur und erstreckte sich weiter in Richtung der Gegend um die Quelle des Flusses Ciabrus (heute: Cibrika), wo nach Ptolemeus der Berührungspunkt dreier Provinzen - *Moesia Superior, Moesia Inferior* und *Thrakien* - war.

Um die nördliche Grenze der Dardaner in vorrömischer Zeit festlegen zu können, muss man sich, dem Verfasser zufolge, auf den ethnographischen Faktor stützen, obwohl die Angaben der antiken Autoren summarisch und sehr verallgemeinert sind. Man muss aber auch die Tatsache berücksichtigen, dass es erzwungene Auswanderungen auf bestimmten Territorien gab, sowohl wegen verschiedener Innenfaktoren als auch wegen der Kriege. Das galt auch für die Dardaner, die in Werken antiker Autoren als bedeutender politischer Faktor erst zur Zeit des keltischen Durchbruchs, also im Jahre 279 V.Chr. vorkommen, obwohl die lange Dauer ihres Deseins auf dem Zentralbalkangebiet nicht in Abrede gestellt werden kann.

Auf Grund des Angeführten konmt der Autor zu der Schlussfolgerung, dass man die "Linie" der nördlichen Grenze der Dardaner in der hellenistischen und römischen Zeit in den Werken antiker Autoren erst dann identifizieren kann, wenn man ihnen als einem bedeutenden politischen Faktor im Kontext ihrer Beziehungen zu den Nachbarn oder im Kontext ihrer Politik gegenüber Mazedonien bzw. gegen Rom die Rede war. Anders gesagt war die nördliche Grenze der Dardaner von Veränderungen der politischen Umständen stark abhängig. Es lässt sich trotzdem feststellen, behauptet der Autor, dass die nördliche Grenze der Dardaner den Fluss West Morava entlang und

teilweise die Flüsse Gross- Morava und Timok entlang bis zu Knjaževac verlief und endete also auf dem Gebirge Stara planina. Ende des III Jahrhunderts war das Römische Reich in der Krise und ständig von barbarischen Völkern bedroht. Eine gründliche Reorganisation des Römischen Reiches schien notwendig und sie wurde von Kaiser Diokletian im Jahre 297 durchgeführt. In diesem Jahr erscheint Dardanien auf der politischen Szene als selbstständige Einheit im Rahmen der Provinz *Moesia Superior*. Diese Provinz wird wieder in *Moesia Prima* und *Dacia Mediterranea* aufgeteilt. Durch die Bildung der Provinz *Dacia Mediterranea* wurde die östliche Grenze Dardaniens weit nach Westen verschoben. In Dardanien befanden sich damals folgende Städte mit ihren Gebieten: *Naissus, Remesiana, Justinopolis* (heute: Caričin grad); *Serdika und Pautalia* (heute: Čustendil).

Dardanien wurde auch zur Zeit des Kaisers Konstantin des Grossen (306 -337) geteilt, so dass sein nördlicher Teil mit dem Gebiet um Naissus zum Bestandteil der Provinz *Dacia Mediterranea* wurde, womit die nordöstliche Grenze Dardaniens verändert wurde.

Auf Grund des Werkes von Hierocles, das eine bedeutende Quelle für die Kentnisse über die Geographie und administrative Organisation der Provinz Illyricum im VI Jahrhundert ist, und in dem geschrieben steht, dass die Provinz Dardanien von drei Hegemonen verwaltet wurde und dass sich auf ihrem Territorium drei Städte - *Skupometropolis, Merion* und *Ulpiana* - befanden, lässt sich feststellen, dass die östliche Grenze Dardaniens in der späten Antike mit der nördlichen Grenze des *Municipiums Ulpiana*, dann mit der östlichen Grenze des *Municipiums DD* sowie mit der westlichen Grenze des *Munizipiums Naissus* identisch war.

Trotz aller dieser Veränderungen und unpräziser Angaben bei den antiken Autoren sowie im anderen Material stellt der Autor fest, dass es sich mit ziemlich hohem Grad der Sicherheit die Schlussfolgerung ziehen ließe, dass die Grenzen Dardaniens, wenigstens in der römischen Zeit, mit territoriellen Grenzen des *Municipiums Naissus, Municipiums DD* sowie *Municipiums* bei Drsnik und der *Kolonie Scupi* identisch waren.

Trotz aller späteren administrativ-politischen Veränderungen umfasste das dardadanische Territorium das heutige Kosovo, den Oberlauf des Flusses Axius bis zum Dorf Vodno südlich von Bylasora; die Grenze verlief weiter den Ibar entlang bis Ivanjica bei der West-Morava, umfasst dann den Lauf der West-Morava entlang nach Osten hin, einschließlich das Gebiet um Timok bis Knjaževac, dann weiter die Gebiete im Süden durch die Abhänge der Gebirge Osogovo bis zum Städtchen Zletovo, wo der Berührungspunkt der Provinzien *Moesia Superior, Dardanien, Mazedonien* und *Thrakien* war.

Übersetzt ins Deutsche von Mag. Vlasta Švoger.

Bilješka o reversu mitričkog reljefa iz Konjica*

Nenad Cambi
Split

Čuveni mitrički reljef iz Konjica nađen je u maloj građevini, očito mitreju, krajem 19. stoljeća i danas se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. On spada među tzv. dvostrane reljefe i ubraja se u najvažnije antičke spomenike, ne samo mitričkog sadržaja, otkrivene na tlu Bosne i Hercegovine. Zbog svojih iznimno važnih prikaza bio je predmetom brojnih rasprava i bez njega je teško zamisliti iole značajniju raspravu o mitričkoj religiji.[1] Kako se osobno nisam bavio problemima mitraizma, ne bih ulazio u specifična religijska pitanja za koje konjički reljefi pružaju iznimne mogućnosti, nego ću se pozabaviti samo problemima koje nude figure na kline (ležaljci) na reversu konjičke kultne slike, jer sam proučavao rimsko kiparstvo osobito na provincijskoj razini. Prikazi, ikonografija i stil mogu, naime, dati nove poticaje za daljnja proučavanja, a činjenica je da se o tome u znanosti malo raspravljalo.

Dva ležeća lika na reversu, koja su pružena na kline pokrivene životinjskom kožom (dilema je da li bikovska ili ovnujska, ali o tome malo poslije), sudjeluju u gozbi a poslužuju ih ljudi maskirani u mitričke inicijacijske stupnjeve. Spomenuti likovi tumačili su se najprije kao Heliodromus i Pater,[2] ili kasnije i znatno češće kao Sol i Mitra.[3] Bilo jedno ili drugo nedvojbeno je da su oni imali religijsko značenje. Da bih pokazao kako se ti likovi mogu tumačiti,

---

* Ovaj rad s osobitim zadovoljstvom posvećujem uspomeni Alojza Benca, ne samo učenjaka iznimne učenosti i velikog znanstvenog djela, nego i čovjeka čije su organizacijske sposobnosti omogućile duboke spoznaje o prošlosti na prostorima jugoistočne Europe. Čast mi je što me upravo on daleke godine 1982. predložio za člana Centra za balkanološka ispitivanja u Sarajevu.

[1] Da se ne pozivam na bezbrojnu literaturu zainteresiranog upućujem na cjeloviti popis u neobjavljenoj doktorskoj disertaciji Ž. Miletić, Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji, Zadar 1996, str. 175-176. Usp. također nedavno objavljeni rad Ž. Miletić, The Nymphus Grade and the Reverse of the Mithraic Cult Icon from Konjic, Archaeologia Poetovionensis 2. Akten des internationalen Symposium, Ptuj 2001. Ptuj in rmischen Reich. Mithraskult und seine Zeit, Ptuj 11-15. X. 1999, str. 283 i d.

[2] K. Patsch, Archologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der rmischen Provinz Dalmatien III, WMBH 6, 1899, str. 186 i d.

[3] O tome usp. Ž. Miletić, o.c. str. 175.

načinio sam uporedbu s reljefom iz Ladenburga u Njemačkoj[4] te stilsku analizu glava konjičkog primjerka. Takva bi analiza, čini se, morala ponuditi putokaz u tumačenju ležećih likova na reversu konjičkog reljefa.

Usporedba konjičkog i ladnburškog reljefa jasno pokazuje da među ta dva spomenika postoje značajne sličnosti. Na oba se u središtu nalaze kline s dva ležeća lika te okrugli stolić s hranom. Obje su kline pokrivene životinjskom kožom. Ladenburška kline sadrži realistički prikazanu bikovsku glavu u profilu koja organski pripada oderanoj koži i po svoj prilici upozorava da je i na primjeru iz Konjica po srijedi bila ista životinja. Konjička životinjska glava visi prema dole i ima rogove također prema dolje, ali je njezin oblik ipak više bikovski nego ovnujski pa tu netočnost treba radije pripisati nevještom klesaru. Način prikazivanja površine kože je sličan na oba spomenika. Na reljefu iz Ladeburga su kao nosači okrugle površine stola bile upotrijebljene bikovske noge od koljena naniže. I na konjičkom su prikazu noge stola životinjskog oblika (vidi se rascijepljeni papak), ali su znatno stiliziranije. Na ladenburškom reljefu lijevo je ležao Sol a desno Mitra. Sol je posve nag, glava mu je idealizirana nema fizionomijskih specifičnosti, ima dugu kovrčavu kosu i obruč preko tjemena. Mitrina je glava također idealizirana, a na bogatom i kovrčavom vlasištu sjedi frigijska kapa. Preko ramena ima paludamentum uhvaćen na desnom ramenu okruglom fibulom, dok mu je preostali dio tijela nag. Na reljefu iz Njemačke nema mitričkih inicijacijskih likova.

Figure na kline konjičkog reljefa su naprotiv odjevene. Desni lik ima preko ramena paludamentum koji je, što je zaista neobično, imao okruglu fibulu na lijevom ramenu.[5] Ispod paludamentuma vidljiva je odjeća dugih rukava (tunica manicata) koja dolazi do zapešća i pokazuje dosta bogato drapiranje. Ova je figura gologlava. I figura na lijevo ima paludamentum, istog oblika kao i kod kolege na istoj ležaljci. I u ovom slučaju fibula je na lijevom ramenu, samo je, izgleda, različitog oblika. Kopča je naime, imala okruglu glavu, ali i nešto izduženije trokutno tijelo. Prikaz fibule nije dovoljno precizan da bi se mogao odrediti njezin tip. Ispod ogrtača također se zapaža tunika dugih rukava. Obje su figure, dakle bile posve odjevene i nema govora o nagosti. Budući da nisu prikazani dijelovi tijela ispod pojasa, nije jasno kako su izgledale noge. Za

---

[4] E. Schwertheim, Die Denkmler orientalischer Gottheiten im rmischen Deutschland, EPRO 40, Leiden 1974, str. 188-189, br. 144, tab. 42. Usp. također R. Gordon, Authority, Salvation and Mystery in the Mysteries of Mithras, u "Image and Myth in the Roman World." Papers Given in Memory of Joscelyn Toynbee, Gloucester 1988, str. 68, tab. 11.

[5] Fibula se gotovo redovno nalazi na desnom ramenu. Samo griješkom majstora može se nalaziti na lijevom ramenu. U vezi s tim zanimljivo je upozoriti na diskusiju o autentičnosti kamea što se čuva u Dumbarton Oaks Collection (Washington) na kojem su prikazana dva vladara (inv. br. 47.14). G.M.A. Richter, Catalogue of Greek and Roman Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection, Washington 1956, br. 11 nije dvojila o autentičnosti, a kasnije ju je i branila. Sumnju je prvi iskazao H.G. Niemeyer, Studien zur statuarischen Darstellung der rmischen Kaiser, Berlin 1968, str. 88. upravo na temelju položaja fibule. Poslije se upozorilo i na krivo napisani oblik carskog nazivlja (aug. n. umjesto augg. n.). Ostalu literaturu usp. u H.P. L' Orange, Das sptantike Herrscherbild von Diokletian bis zu den Konstantin-Shnen, 284-361 n. Chr. Berlin 1984, str. 103. Budući da je konjički reljef nedvojbene autentičnosti, može poslužiti kao potvrda da se ponekad (razlog nepoznat) fibula ipak nalazi na lijevom ramenu.

Slika 1. *Prednja strana bogoštovne slike iz mitreja u Konjicu*

Slika 2. *Stražnja strana bogoštovne slike iz mitreja u Konjicu*

prikazivanje donjeg dijela tijela bilo bi potrebito znatno više prostora nego što je bilo na raspolaganju a valjalo je još smjestiti i figure na lijevoj strani kline. Tako su kraj ležaljke i noge ležača pokrivali mistesi. Desni konjički sudionik gozbe je gologlav, dok je lijevom oštećen gornji dio glave, ali o tome će još biti riječi.

Važno je upozoriti da sudionici gozbe oba reljefa imaju podignute desne, slobodne ruke (lijevom se nalakćuju na kline) i ispruženim kažiprstom pokazuju prema gore, prema nebu. Sol na reljefu iz Ladenburga nema ništa u lijevoj ruci, dok Mitra drži riton u obliku roga kao i lijeva osoba na reljefu iz Konjica. Čini se da se među prstima lijeve ruke desnog sudionika gozbe iz Konjica nalazio neki predmet (možda čaša).

Sve prije navedeno upućuje da među ova dva prikaza postoje znatne sličnosti.

Sada valja analizirati karakteristike glava sudionika gozbe na konjičkom prikazu i usporediti ih s glavama na ladenburškom reljefu. Nema dvojbe da u tome segmentu scene usporedba pokazuje znatne, koncepcijske razlike. Dok su glave mitričkog reljefa iz Ladenburga idealne (ne idealizirane), konjičke su realističke i fizionomijske. Šteta je što je lijeva glava oštećena. Desna bolje sačuvana glava ima kubični oblik s neznatno zaobljenim kutovima i strogu frontalnost. Nos je stiliziran i posve ravan, a sa strana se zapažaju labio-nazalne bore. Lice je mesnato, usta malena, gotovo bez usana. Brada je jedva naznačena, kutovi donjih čeljusti su široki. Oči su gotovo okrugle s posve okruglom i široko usvrdlom zjenicom. Čelo je razmjerno visoko i malo namršteno. Na čelo su nalegle kratke i jasno raspoređene kukice kratkih resa niske kose. Na tjemenu se zapaža val (gradus) prije nego kosa završi resama na čelu. Dojam je da je glava u odnosu na ostale dijelove tijela naglašena i nesrazmjerno krupna prema figuri. Sve gore opisane karakteristike glave konjičkog reljefa nesumnjivo ukazuje da je po srijedi portret i da on posjeduje individualno-fizionomijski izraz i tetrarhijska skulpturalna svojstva. Bez obzira što se radi o provincijalno rimskoj plastici, mogu se naći brojni portreti iz službene umjetnosti koji posjeduju slične karakteristike. Među necarskim (tzv. privatnim) glavama mogu se spomenuti portreti iz Sperlonge[6] i Chietija,[7] a među carskim glave Galerija na velikom[8] i malom slavoluku iz Soluna,[9] te glava iz Paul Getty Museuma u

---

[6] Usp. M. Bergmann, Studien zum rmischen Portrt des 3. Jahrhundert n. Chr. Bonn 1977, str. 151 i d, tab. 43, 5; H.P. L' Orange, o.c. str. 36, 102, tab. 8 a,b (ovdje krivo interpretiran kao Dioklecijan).

[7] M. Bergmann, o.c. str. 149 i d, tab. 43, 1; H.P. L' Orange, o.c. str. 36, 104, tab. 8 c,d (autorova interpretacija da se radi o Maksimijanu ili Galeriju je problematična).

[8] Usp. H.P. Laubscher, Der Relief des Galeriusbogens in Thessaloniki, Berlin 1975, tab. 51, 58, 60; H.P. L' Orange, o.c. str. 5, 27, tab. 20 a, b.

[9] H.P. L' Orange, o.c. str. 8, 27, 109, tab. 21 a, b. Tu usp. i drugu stariju literaturu. Nedavno je malom slavoluku u Solunu cijelu knjigu posvetila Th. Stefanidou Tiveriou, To mikro tokso tou Galeriou ste Thessalonike, Athinai 1995, str. 48 i d, tab. 1-5.

Malibuu (SAD).[10] Moglo bi se ovima priključiti još i bezbroj drugih. Kasnija transcendentna portretna skulptura iz Konstantinova ili poslije Konstantinova doba odstupa od kubičnih glava i jake šije te grubog izraza s namrštenim čelom.[11]

Oblik frizure, odnosno kratke i jasno razdvojene, pomalo nemirne resice koje se pokazuju na čelu konjičke glave možemo također naći među istaknutim portretima iz tetrarhijskog i poslijetetrarhijskog vremena. Takve se na primjer zapažaju na glavama Konstancija Klora u Kopenhagenu,[12] navodnog Maksencija u Museo Torlonia u Rimu[13] pa i na glavama Konstantina iz ranijega razdoblja njegove vlasti kao što su one iz Palazzo Mattei u Rimu[14] ili iz Prado muzeja u Madridu.[15] Portreti iz kasnijeg Konstantinova doba se razlikuju i po obliku uredno složenih resica na čelu.[16]

Što se tiče glave osobe na lijevo iz Konjica valja upozoriti da je njezino proučavanje znatno otežano zbog činjenice što je gornji dio glave oštećen dok je donji niže od čela u boljem stanju. Ta glava nije prikazana frontalno. Ona je okrenuta lagano na desno i kao da promatra svoga partnera na ležaljci. Unatoč oštećenju smije se kazati da je i ova glava imala kubični oblik sa snažnom čeljusti i malim ustima, lunulasto prikazanim očima u kojima je bila duboko usvrdlana rupica zjenice. Lijeva strana lica je više oštećena nego desna. Nos je otučen. Na desnom se obrazu, čini se, zapažaju tragovi nisko ošišanih dlačica brade. Na tjemenu se zapaža zaobljena lagano uparana crta. Straga se pak zapaža nešto što se pruža iz kose i spušta do vrata. Kad me je Ž. Miletić pitao za mišljenje o figurama na ležaljci rekao sam da se po svoj prilici radi o mužu i ženi poput mnogih drugih primjera na nadgrobnim spomenicima. Pri tome mi je izgledalo kao da zaobljena uparana crta poviše čela i ostaci iza glave lijeve figure podsjećaju na Scheitelzopf frizuru kasnijeg III. ili ranog IV. st.[17] Pri tome nisam vodio računa da u mitričkim ritualima ne sudjeluju žene na što je upozorio upravo Ž. Miletić.[18] Oštećenje je ipak toliko da je teško govoriti o tome što je bilo na glavi. Ipak, ako uistinu nije riječ o ženskoj glavi, tada bi to

---

[10] J. Frel, Roman Portraits in Getty Museum, Malibu 1981, str. 112, 132, br. 93 sa sl; H.P. L' Orange, o.c. str. 27, 108, tab. 21 c, d.

[11] Usp. R. Calza, Iconografia Romana Imperiale da Carausio a Giuliano, Roma 1972, str. 219, br. 132, tab. 73, 256, 57; H.P. L' Orange, o.c. str. 55, 58 i d, tab. 43, 44 a, b.

[12] H.P. L' Orange, o.c. str. 30, 110, tab. 25 a, b; F. Johansen, Catalogue of Roman Portraits III. Ny Carlsberg Glyptotek, Kopenhagen 1995, str. 168, br. 73 sa slikama.

[13] R. Calza, o.c. str. 257, br. 174, tab. 90, 318; H.P. L' Orange, str. 35, 115, tab. 26 a, b. Za ovu bi se glavu smjelo kazati da je po obliku, izrazu i frizuri najsličnija onoj na konjičkom reljefu.

[14] R. Calza, o.c. str. 227, br. 140, tab. 78, 273, 274; H.P. L' Orange, o.c. str. 55, 126, tab. 39 a, b.

[15] R. Calza o.c. str. 245, br. 158; H.P. L' Orange, o.c. 55, 57, 122, tab. 38 c, d.

[16] Usp. glave spomenute u bilj. 11, a osobito kasnije Konstantinove kao što su one iz Beograda usp. R. Calza, o.c. str. 227, br. 141, tab. 78, 275, 276; H.P. L' Orange, o.c. str. 67, 120, tab. 48 a, b. i mnoge druge.

[17] Ž. Miletić, The Nymphus Grade, str. 283.

[18] Ž. Miletić, The Nymphus Grade, o.c. str. 287.

mogao biti ostatak krilaca frigijske kape, slične kakvu nose Kaut i Kautopat na prednjoj strani reljefa u prizoru tauroktonije.

Na temelju analize reljefa iz Ladenburga i Konjica proistječe da se, unatoč sličnosti položaja i geste ležećih figura, one međusobno ipak razlikuju. Razlike se sastoje u tome što su ladenburški likovi nagi, a konjički odjeveni. Nagost karakterizira idealizaciju i heroizaciju likova, a to znači da se oni s pravom svrstavaju u nadnaravnu sferu i da sukladno tome prikazuju Sola i Mitru. Konjički reljef gozbe je daleko od heroizacije, što potvrđuje individualno-fizionomijska koncepcija glava. Takva koncepcija smješta gozbu u realne okvire. Likovi nemaju nikakvih atributa, osim što po svoj prilici lijevi nosi frigijsku kapu. Sve to govori o ovdašnjem, a ne onostranom svijetu.

Koga onda prikazuju likovi na reljefu iz Konjica? To je teško kazati. Ipak, držim da je teško održiva teza da su to likovi Sola i Mitre. Ako je uistinu ispravno zapažanje da je riječ o portretima, tada bio se bio sklon vratiti Patschovoj pretpostavci da revers uprizoruje mitričku gozbu u kojoj sudjeluju svi stupnjevi mitričke inicijacije kojoj "predsjedaju" najviši Heliodromus i Pater.[19] Iako su oni zastupnici Sola i Mitre na zemlji, oni ipak pripadaju ovom svijetu pa se zbog toga pojavljuju u svoj svojoj fizionomijskoj realnosti ili je barem takva bila nakana majstora. Da je majstor, unatoč talentu, ipak bio malo vičniji zanatu, tada bi to uistinu bili pravi portreti u duhu vremena i u njih ne bismo sumnjali. No, usprkos tomu, ipak je posve jasno da je to bio vrlo nedvojben pokušaj portretiranja koji je urodio razmjernim uspjehom. Heliodromus i Pater kao vrhovni svćenici na konjičkom prikazu gestom samo imitiraju "svoja" božanstva. Otuda i sličnosti s reljefom iz Ladenburga. To, dakle, nije simbolička nego realna mitrička religijska gozba. Dakako da i ova hipoteza nije bez teškoća jer nema sličnih realnih prikaza gozbe među očuvanim mitričkim spomenicima, a već je navedeno da je ladenburški primjer iz božanske sfere. Međutim, da njega nema, bilo bi teško doći do ovakvog rezultata.

Prigodom istraživanja konjičkog mitreja nađeno je osamdesetak komada novca u vremenu od Galijena do Teodozija.[20] U tom razdoblju morao je nastati i reljef. On nije nužno izrađen zajedno s arhitekturom mitreja. Tumačeći glave ležećih figura kao portrete došli smo vrlo blizu datacije konjičkog reljefa. Očito je da reljef iz Ladenburga nije iz istog doba kad i konjički reljef. On je znatno raniji, što pokazuje oblik glava i izduženi ekstremiteti. U datacijskom pogledu to nije, kao u ikonografskom, paralela konjičkom prikazu. Portreti su nedvojbeno jedno od najpouzdanijih sredstava datiranja. Na njih se uvijek smije osloniti kad se određuje vrijeme nastanka raznih vrsta spomenika. Zbog toga držim da je i u ovom slučaju ispravno osloniti se na portrete. Polazna točka za određivanje kronologije su carski portreti. Oni su se širili iz središta države i iz nekih velikih radionica. Osim carskih kipova utjecaj na provincijske

[19] K. Patsch, o.c. str. 194.

[20] K. Patsch, o.c. str. 208.

portrete vršili su i neki drugi prikazi u prvom redu novci koji su i u provincije stizali odmah poslije kovanja, a donosili su najsvježije stilske i modne karakteristike. Osim toga vrlo su djelotvorne na provincijsku umjetnost bile geme, utezi, plombe i sl. Zbog toga su retardacije u odnosu na velike centre neznatne. Iz prije navedenih usporedbi jasno proizilazi da su glavama na ležaljci reversa konjičkog reljefa najbliži carski ili privatni portreti iz tetrarhijskog ili poslijetetrarhijskog vremena. Zbog toga bi ovaj reljef valjalo datirati u prvo ili još vjerojatnije drugo desetljeće IV. st. u vrijeme, dakle, kad kršćanstvo još nije nadvladalo, ali je bilo na početku svoga pobjedničkog puta. U razdoblju kasnije prevlasti kršćanstva stradao je i konjički mitrej i razbijena dvostrana kultna slika.

Summary

The subject of this paper is the reverse of the Mithraic relief found in Konjic at the end of the 19th century. It is kept in Zemaljski museum in Sarajevo now. The main scene on the obverse shows a standard bull-killing Mithras and several byscenes. The banquette is represented on the reverse. Two banquetteers are reclining on a kline while masked figures represent stages of Mithras' religion initiation grades.

In order to explain the character of the Konjic obverse, the author compared it with the relief from Ladenburg (Germany) showing Sol and Mithras reclinig on a couch. These figures are naked and their heads are idealized. The banquetteers from Konjic are dressed quite differently they wear paludamentum and tunica with long sleevs. Their heads show clear portrait features, so they obviously belonged to real persons. In spite of the common opinion that the scene on Konjic obverse also depicts Sol and Mithras, the author believes that they show Heliodromus and Pater, the top Mithraic grades of initiation, in company with other initiation grades who serve them food and drink.

The author compared the better preserved head of the left figure on the couch of the Konjic obverse and found some portraits in the repertory of Roman official sculpture which show similar characteristics. They all belonged to the tetrarchic or post-tetrarchic periods. It must be emphasized that the Konjic relief belong to the modest provincial sculpture but, however, the comparison is acceptable. That is why the author dated the relief from Konjic to the second decade of the 4th century A.D. The relief was destroyed by Christians at the Theodosian times.

Mogorjelo od vile do kastruma

Marin Zaninović
Zagreb

Među brojnim arheološkim spomenicima na području antičke provincije Dalmacije tj. današnje Hrvatske i Bosne i Hercegovine, izdvaja se poznati arheološki lokalitet Mogorjelo. Konzervirani ostaci ove antičke građevine nalaze se na cesti između Metkovića i Čapljine, na desnoj strani Neretve, oko 10 km sjeverno od Metkovića i 4 km južno od Čapljine. Njome su se tijekom 20-og stoljeća bavila neka od najpoznatijih imena naše arheološke znanosti. Zasluga za njeno istraživanje pripada velikom arheologu i istraživaču antičke Dalmacije Karlu Patschu (1865 - 1945). Prilikom gradnje ceste Čapljina - Metković bili su otkriveni ovi arheološki ostaci, te je Patsch, kao voditelj Instituta za balkanska istraživanja i kustos Zemaljskog muzeja u Sarajevu, bio poslan vršiti arheološka istraživanja što ih je obavio od 1899-1903. Otvorio je prostrani antički objekt te ga i konzervirao. Nažalost, Patsch nikada nije objavio rezultate svojih istraživanja već ih je takoreći usputno spomenuo u svom tekstu o antici Bosne i Hercegovine u poznatom svesku Glasnika Zemaljskog muzeja, koji je bio tiskan 1914. nakon ubojstva Franje Ferdinanda i početka I svjetskoga rata. Vjerojatno je to i razlog što to nije ni kasnije učinio,[1] jer su ratna previranja izmijenila i njegovu sudbinu kao i sudbinu tisuća drugih ljudi.

Radi se o građevini od 102m dužine i 86m širine s četverokutnim kulama na uglovima. Kula na istočnoj strani bila je okrugla vjerojatno zbog blizine Neretve. Građevina je imala troja vrata, koja su, isturena sa strane, također imala po dvije četverokutne kule. Na jugozapadnom zidu su bila mala vrata, nešo poput tajnoga izlaza, gdje se također nalazio četverokutni toranj. Patsch je ovu građevinu protumačio kao posljednju utvrdu, kako ga je on nazvao "unutar delmatskoga llimesa". Ovaj sustav utvrda bio je po njemu uspostavljen radi vojničkoga nadzora osvojenog područja buntovnog ilirskog plemena Delmata i njima srodnih plemena i zajednica Mezeja, Doiciona, dijela Liburna, ostataka Ardijejaca nakon 135. pr. Kr., Plereja i drugih. Ovaj je "limes" po Patschu započeo sa velikim legijskim logorom u Burnumu (Ivoševci kraj Kistanja) na

[1] Patsch, 1914, 157. Još ranije Fiala donosi kratku bilješku o Mogorjelu.

rijeci Krki (antički *Titius*), što ga je nakon gušenja velikoga ilirskoga ustanka od 6-9. posl. Kr. sagradila i zaposjela legija *XI Claudia pia fidelis*. Sljedeći je logor bio oko 80 km istočnije u Tiluriju (Trilj južno od Sinja) na rijeci Cetini (antički *Hippus*) u kojem se nalazila *VII legija Cl. p.f.* Sustav je završavao na položaju Gračine, na rijeci Trebižatu tj. Humcu kod Ljubuškoga, gdje se nalazio rimski vojnički logor, koji se poistovjećuje s antičkim mjestom Boigeste. U njemu je čitavo I. stoljeće posl. Kr. boravila *cohors III Alpinoru*, da bi ju u II stoljeću zamijenila *cohors i Belgarum*. Krajem I i početkom II stoljeća logori u Burnumu i Bigeste su svoju vojničku važnost i funkciju izgubili dočim ju je Tilurij zadržao.Patsch je zabilježio: "posljednja karika toga lanca na jugu je utvrda (das *Kastell*) Mogorjelo na desnoj obali Neretve blizu Čapljine. Nalazi se na završeku (ušću) Trebižata u dolini Neretve, otkuda su počinjali pohodi rimske vojske protiv Delmata u 156. i 45. pr. Kr. i odakle se nadzirao promet na onda nešto udaljenijoj plovnoj Neretvi". Patsch je pretpostavljao da je izostanak ovakvih utvrda istočnije, u zemlji Daorsa, vjerojatno posljedica njihova ranijeg pokoravanja od strane Rimljana i već prihvaćene djelomične romanizacije. Tako se Patsch izjasnio po posljednji put u svojoj znanstvenoj publicistici i svojevrsnom testamentu svoga znanstvenoga rada kod nas, i danas potrebnom djelu pod naslovom; *Historische Wanderungen im Karst und and der Adria, l. Teil. Die Herzegowina einst und jetzt*, Wien 1922. Verlag des Forschungsinstitutes fur Osten un Orient.

Arheološki materijal s ovih iskopavanja ostao je neobjavljen. Osim toga čini se da je on malo i odveć temeljito iskapao ovaj lokalitet i time oštetio neke faze njegove arhitekture i slojeva, koji bi se možda pažljivijim iskapanjem bili sačuvali. Vjerojatno je gradnja ceste uvjetovala brzinu istraživanja, a građa i dokumentacija su se dijelom odvojile između Beča i Sarajeva. Poznato je da je Patscha zanimala u prvome redu antika, posebno natpisi, a sve ono što je bilo prije ili poslije toga bilježio je ukoliko je išlo u okvir njegovih tumačenja. Pošto su natpisi više manje izostali na ovome lokalitetu, vjerojatno razvučeni tijekom kasnijih stoljeća, bilo kao građevinski materijal ili slično, arhitektonski ulomci i drugi nalazi nisu mu bili toliko zanimljivi za neku posebnu obradu. Možemo se danas pitati za razloge zašto to nije cjelovitije obavio, ali eto nije. Vjerojatno je glavni uzrok bila propast Austro-Ugarske s kojom se srušio i njegov svijet. On je, međutim, stvorio svoju sliku o Mogorjelu i pri tome i ostao. Njegov arhitekt Ernst Germ načinio je plan lokaliteta, što ga je Patsch i objavio. Iako u osnovu korektan ovaj je plan ispustio važne građevinske ostatke, koje je Patsch smatrao kasnijim ostvarenjima. Tako je npr. praktički bila likvidirana arhitektura dviju crkava za koje je Patsch pretpostavio da su srednjovjekovne građevine.

Tridesetih godina dvadesetoga stoljeća stigao je u našu zemlju danski arhitekt Eynar Dyggve na poziv don Frane Buližća da bi ugovorno vršio istraživanja i reviziju salonitanskih bazilika. Dyggvea je u prvom redu zanimala

ranokršćanska arhitektura. Zanimalo ga je i Mogorjelo te je posjetio lokalitet skupa s R.Eggerom, M.Abranićem i mladim asistentom iz Beča H.Vettersom. Djelomična revizija istraživanja otkrila je postojanje uređaja za preradu vina i ulja, te pokazala ostatke dviju spomenutih crkava, ranokršćanskih tzv. *basilica geminata* s nevelikim ostacima zidova, sarkofagom i piscinom za krštavanje. Dyggve također nije u potpunosti raščlanio i objavio ova svoja ispitivanja, već ih je usputno spomenuo u nekim svojim tekstovima. To je učinio Herman Veters u studiji pod skupnim imenom: *E.Dyggve und H.Vetters, Mogorjelo ein spatantike Herrensitzim romischen Dalmatien, Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung, XIII,* Wien-Graz-Koln 1966. Djelo ima 64 stranice dvostupačnog teksta*29 ilustracija u tekstu*18 tabla fotografija*7 arhitektonskih planova. Rad je objavljen nakon Dyggveove smrti (1887-1961), a Vetters (1915-1993) je ovu zakašnjelu objavu tumačio drugim svjetskim ratom i poslijeratnim prilikama. Rekao bih da je glavni povod ovoj objavi u Beču bilo istraživanje našeg zaslužnog konzervatora i arheologa dr Djure Baslera (1917-1990), koji je nakon ratnih razaranja i nebrige dobio zadatak obnove konzervacije Mogorjela. On je to uspješno obavio te današnji izgled i dobru očuvanost lokaliteta zahvaljujemo njegovom predanom radu na tome poslu. O tome je on izvjestio u svojoj raspravi o bazilikama na Mogorjelu.[2] Vetters je zaključio da se na Mogorjelu radi o kasnoantičkoj utvrdi iz 4. stoljeća, vjerojatno Dioklecijanova vremena, a crkve datira po arhitektonskim ostacima i ulomcima kamene opreme od 5-6 stoljeća. Vettersova je rasprava opremljena dobrim ilustracijama što pomaže u zauzimanju stajališta. Smjestio je Mogorjelo u povijesni kontekst sličnih građevina u raznim predjelima rimske države onoga vremena. Posebno u Africi, gdje su središta velikih imanja bila utvrđena zbog prijetnji pustinjskih nomada. Navodi i neke primjere u Egiptu, Siriji, Maloj Aziji, Noriku i Germaniji. U našem se području nalazio vrhunski primjer utvrđene palače u obliku rimskoga vojničkoga logora, što ju je Dioklecijan podigao za sebe u blizini Salone. Primjere ovakve građevine mogao je vidjeti u Egiptu i Maloj Aziji, gdje je duže boravio i ratovao. Po tome i graditelji Mogorjela nisu trebali ići daleko jer su za svoju građevinu imali uzor u monumentalnom spoju vile i casruma u Aspalathosu, pedesetak rimskih milja zapadnije na istoj obali.

Basler je učinio korak dalje od Vettersa, jer je raščistio pitanje dvojnih crkava, izvršio njihovu rekonstrukciju i datirao ih krajem 5. stoljeća. On je objavio i pojedine arhitektonske ulomke, te izvršio rekonstrukciju spomenika i njihovih dijelova. U više je navrta pisao o Mogorjelu i njegovim spomenicima. Treba izdvojiti njegove sintetske tekstove, nakon gore navedene rasprave, u zajedničkom djelu: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, izdanje "V.Masleša", Sarajevo, 1966, 2. izdanje Sarajevo, 1984. Basler je napisao 4. poglavlje: *Kasnoantičko doba*, str. 303-375. O Mogorjelu str.309. 315-320, 322, 359, 365.

---

[2] Basler, 1958, 45-62.

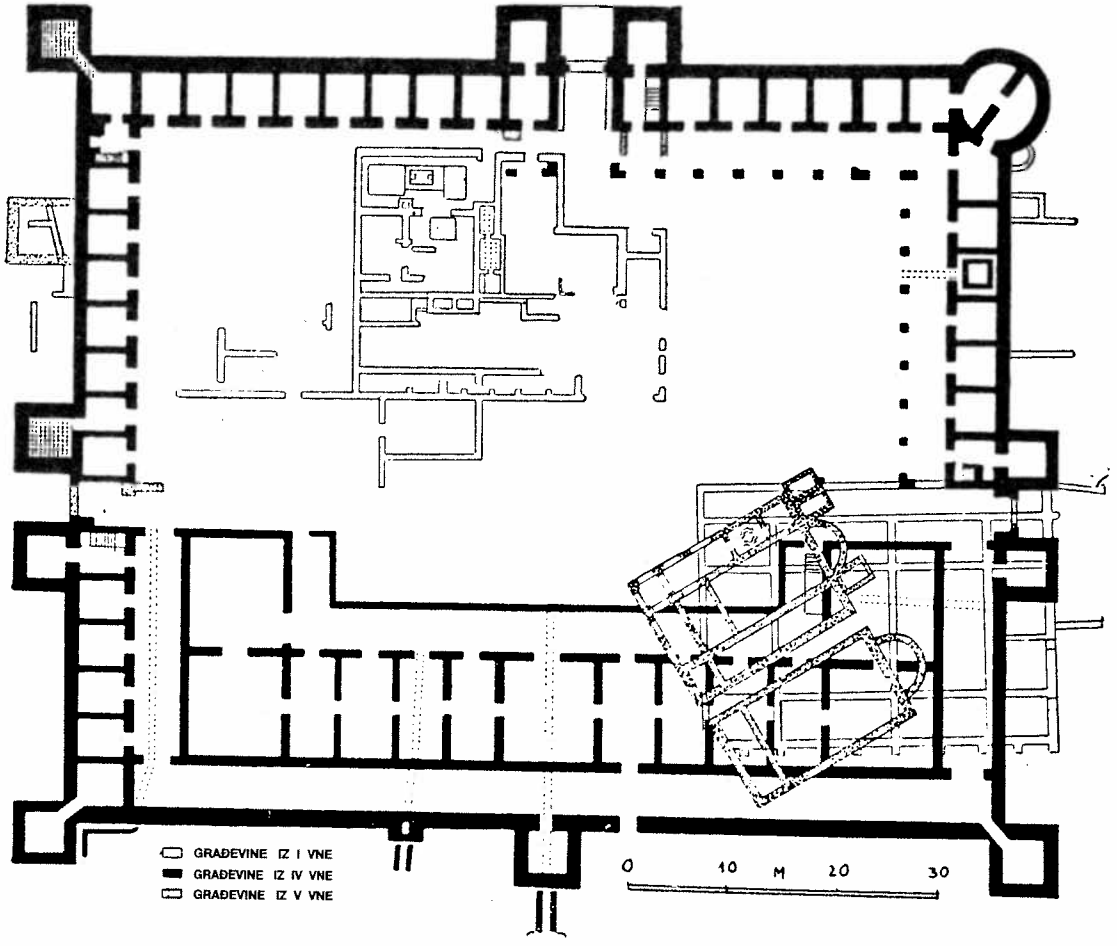

Mogorjelo, plan, prema Basleru

On je prvi ustvrdio da bi se ime Mogorjela moglo izvesti iz imena akvilejskog biskupa i mučenika za Dioklecijana u Sirmiju, Hermagore (Mohora). Daljnju razradu i potvrđu svojih teza i istraživanja objavio je u svome vrijednom djelu: *Arhitektura kasnoantičkoga doba u Bosni i Hercegovini.* "V.Masleša", Sarajevo 1972, 171 str. + 168 slika i crteža. Mogorjelo na stranama: 38-42, 97-100. Crkve u Mogorjelu kratko spominje i u svome posljednjem djelu: *Ranokršćanska arheologija, Crkva na kamenu*, Mostar 1986, str.66. Basler je smatrao da se na Mogorjelu radi o građevini koja je u početku bila središte velikog poljoprivrednoga imanja (*fundus*), a tu je funkciju više manje imalo i do kraja.

Još jedan zaslužni istraživač i vrsni znalac antičke Bosne i Hercegovine i rimske provincije Dalmacije Ivo Bojanovski (1914-1993.) u svojoj se profesionalnoj karijeri bavio Mogorjelom. Njegova je zasluga što je na ovome lokalitetu istražio i konzervirao dva antička tijeska (*torcular*) i o tome objavio zapaženu studiju.[3] Bile su to naprave za triještenje vina i ulja. Te su se konstukcije nalazile izvan užeg perimetra same građevine. Nalazi velikih keramičkih posuda spremnika za ulje i vino (pithos) u posebnoj prostoriji (*cella vinaria ili clearia*), svjedoče o velikim količinama ulja i vina koje su se ovdje proizvodile, po mišljenju Bojanovskog oko godine 400. i do 4 tisuće litara ulja. U svome posljednjem kapitalnom sintetskom djelu: *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, izdanje Akademija nauka i umjetnosti BiH, knj. 66, Sarajevo, 1988, 432 str., sažeto je prikazao i problem Mogorjela. On je sklon mišljenju da se radi o središtu velikog posjeda, pa je to u osnovi bila jedna prostrana *villa rustica ili palatium* i to u kasnoj antici. Međutim, u svojoj ranijoj fazi ova građevina je bila vojnički logor o čemu svjedoče njene kule i zidovi.[4] "Lociran na dobro zaštićenom položaju u klinu što ga zatvara ušće Trebižata u Neretvu, branio je prodor potencijalnoga neprijatelja u Naronu dolinom Nereve, kao što ju je logor na Humcu štitio od prodora dolinom Trebižata. Mogorjelo će postati *villa ili praetorium* negdje u 5. stoljeću, nakon što je bio obnovljen od razaranja zapadnih Gota u njihovom naletu u ovim krajevima početkom 5. stoljeća. Postojanje dviju crkava ukazuje na mogućnost da je imanje bilo u vlasništvu naronitanske biskupije (*Naronitana ecclesia*, Farlatik Illyricum sacrum, II, 10). Patsch je u svome istraživanju zabilježio nalaz krovnoga crijepa (*tegula*) sa žigom Pansiana, što bi pripadalo najstarijoj fazi gradnje Mogorjela". Svojim je istraživanjima Bojanovski ukazao na važno gospodarsko značenje ovoga objekta u proizvodnji vina i ulja, te je izvršio uspješnu rekonstrukciju antičkih tijeskova ili torkulara u odgovarajućoj opsežnoj raspravi

U svome poznatome djelu: *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb 1976, Mate Suić pored niza pitanja o kojima je raspravio, bavi se i pojavom tzv. kastrizacije na našoj obali. Taj termin Suić koristi za pojavu jačanja obrambenih sustava u nizu antičkih mjesta i lokaliteta kako na obali tako i

---

[3] Bojanovski 1969, 27-54.

[4] Bojanovski 1988, 125.

u unutrašnjosti. Posebno je to bila posljedica gotskoga prodora već 395. godine u glavni grad pokrajine Salonu. Bilo je to teško vrijeme i za Panoniju i Dalmaciju, kada se rušio čitav svijet antike, a ljudi su bježali prema jugu i Italiji tražeći spas od barbara. Ali gotski val ih je ponovno tamo stigao 401. godine sa pljačkanjem i uništavanjem cvatućih naselja i imanja. Sveti Jeronim Dalmatinac u svom čuvenom pismu prijatelju Heliodoru piše 396.: "Dvadeset i više godina od Konstantinopola do Julijskih Alpa proljeva se svakoga dana rimska krv. Got. Sarmat, Kvad, Alan, Huni, Vandali, Markomani pustoše, osvajaju i pljačkaju Skitiju, Traciju, Macedoniju, Dardaniju, Daciju, Tesaliju, Ahaju, Epir, Dalmaciju i svu Panoniju. Posvuda žalost i uzdisanje i mnogi načini umiranja. Mnoštvo je ljudi pretvoreno u robove". U tome općem kaosu i raspadanju bez sumnje je stradalo i Mogorjelo, jer su još uvijek prometne rimske ceste dovele osvajače Zapadne Gote i do ovoga mjesta i uništile ga. Po Suiću ovdje se izvorno radilo o antičkoj vili iz rane faze naronitanske antike, koja je u procesu kastrizacije postala vila i *castellum* kasne antike.[5] Kada, naime, gledamo čitavo ovo područje šire i u cjelini onda znamo po arheološkim nalazima i istraživanjima, da je ono od davnih vremena izloženo sredozemnim utjecajima, već u vremenu starijeg kamenog doba. Ovdje je na ušće Neretve stizao prekojadranski plovni put s Apeninskoga poluotoka preko Palagruže, Visa, Hvara i Korčule, ali i iz Grčke i egejskoga prostora. Proizvodi ranih neolitičkih kultura, kao i onih sredozemne obojene keramike u poznatom nalazištu Lisičići kraj Konjica, koje se nalazilo na blagoj terasi pored obale Neretve, bjelodano svjedoče o tome. Nažalost danas ga je kao i mnoge druge lokalitete u ovome području pokrilo Jablaničko jezero.

Jasno je da su na ušću Neretve stizale lađe i u brončano i željezno doba, jer je ovuda prolazio i dio čuvenog "jantarskog puta" kojim je ta, u ono davno vrijeme popularna tvar, kojoj su pripisivali magična i ljekovita svojstva, stizala iz Baltika dolinama rijeka na sjeverni Jadran, pa obalom prema Grčkoj i Anatoliji. Najnoviji nalazi mikenske keramike u Škripu na otoku Braču 1998.godine i na gradini Monkodonja kraj Rovinja u ljeto 2001. koji su datirani u 14. i 13. stoljeće pr. Kr. svjedoče o mikenskoj plovidbi duž naše obale. Još su od ranije poznata dva ulomka ranoželjeznodobne keramike iz Debelog Brda kraj Sarajeva, koju su pripisali mikenskoj ili apulskoj keramici 13. stoljeća pr. Kr. Plovilo se dakle uvijek, jer je more trajno privlačilo trgovce, ali i gusare i pustolove. Sve se to intenziviralo ranim grčkim plovidbama o kojima govori Herodot (i, 163). On spominje Fokejce iz poznate luke na sjevernoj strani prostranog zaljeva Smirne, u središnjem dijelu maloazijske obale. Po njemu su: "Frokejci prvi od Helena plovili velikim brodovima (tj. za duge plovidbe) i otkrili su Jadransko more, Tirseniju, Iberiju i Tartes". Ovaj se Herodotov podatak odnosi na vrijeme 8. i 7. stolj. pr.Kr.Pouzdani kasniji zemljopisac i povjesničar Strabon (64. pr.Kr. - 20. posl.Kr.) govori o plovidbama Rodjana"

[5] Suić 1976, 240. Za Dalmaciju u kasnoj antici: Saria 1956, 28-42.

- koji su bili moćni na moru ne samo od vremena kada su utemeljili svoj grad, već još i mnogo godina prije prve olimpijade (776. pr. Kr.). Plovili su morima daleko od svoje domovine, a radi sigurnosti naroda. Plovili su sve do Iberije i tamo su utemeljili Rohde, a u zemlji Dauna skupa s Košanima Elpije (u Apuliji Strab. XIV, 2. 10 Radi se o postmikenskim plovidbama između 9. i 8. stoljeća pr. Kr. Rodjani su u naše krajeve doveli kult svoga heroja Diomeda sačuvanoga u antičkom imenu rta Ploče između Trogira i Rogoznice, kojeg enciklopedist Plinije Stariji naziva *Promunturium Domedis* (*Plin*, Naturalis historia, III, 141). Naravno, da je najveći broj ovih lađa zalazio i u ušće Neretve, što je vidljivo u arheološkim ostacima različitih razdoblja u njenome području i šire, kamo je stizala roba trgovinom i razmjenom.

Slijedile su opsežne plovidbe Korinćana, vrsnih pomoraca i trgovaca od 8. do 9. stolj. pr. Kr. o čemu svjedoče brojni nalazi korintske keramike na našoj obali i otocima.[6] Područje donje Neretve bilo je dakle od najranijih vremena mjesto trgovine i razmjene dobara. Ovdje se razvio znameniti emporij, ilirsko - grčko trgovište u Naroni (vidi kraj Metkovića). Stoga je prirodno da je ovo bilo mjesto u koje su Rimljani stigli već u svojim prvim pohodima na ilirsku obalu i operacijama protiv Ilira. Upravo iz Narone kreću njihovi pohodi protiv Delmata, Ardijejaca i drugih plemena 158. i 156. pr. Kr.[7] Treba spomenuti da ranu romanizaciju potvrđuje i najraniji rimski natpis s područja Bosne i Hercegovine, nađen u Tasovčićima kod Čapljine, vezan uz važni događaj rimske republikanske povijesti: *Imp(eratori) Caesari Divi(ilio) /Sicilia recepta c(aius) PapirusCelsu(s) / M(arcus Papius Kanus fratres* - Imperatoru Cezaru sinu Božanskoga (Cezara) (u slavu) osvajanja Sicilije, Gaj Papije Kelsus i Marko Papije Kanus braća, CIL III 14652. Radi se o ključnoj bici kod Nauloha na Siciliji, sjeverno od Mesane (Mesina), 3. rujna 36. pr.Kr. u kojoj je Oktavijanov zapovjednik Marko Vipsanije Agripa pobijedio Seksta Pompeja, sina Pompeja Velikoga i oslobodio se njegove pomorske blokade. Potopio mu je brodovlje, te je Pompej pobjegao preobučen i sljedeće mu je godine krvnik Marka Antonija i Miletu u Maloj Aziji odsjekao glavu. U Oktavijanovoj borbi za vlast u rimskoj državi bila je to važna pobjeda kojom je ponovo osvojio Siciliju i prevlast u zapadnom Sredozemlju. Stoga nas ne čudi da je ova velika i važna bitka našla svoga odraza i ovdje na ušću Neretve, u Naroni, na posjedu braće Papija, čiji su stranački i trgovački interesi bili po svemu sudeći vezani uz Oktavijanovu stranku. Papiji su bili ugledna naronitanska obitelj italskog podrijetla sa trgovačkim vezama s Italijom i ilirskom unutrašnjošću, koje su im donijele bogatstvo i utjecaj. U čitavom ovom području istraživanja su otkrila niz ostataka raskošnih i prostranih rimskih gospodarskih i ladanjskih središta tzv. *villa rustica* s mozaicima, freskama i drugim nalazima. To su poznate vile

---

[6] Batović 1984. 37-62; Novak 1961, 145-204; Braccesi 1979, 19- 34.

[7] Zaninović 1980, 173-180, kao i čitavi svezak: "Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranoga srednjega vijeka" iz bibliografije.

u Višićima i Tasovčićima, pa je po svoj prilici i Mogorjelo u ranoj fazi rimskoga vladanja bilo takva *villa* o čemu bi svjedočio i nalaz crijepa sa žigom *Pansiana* koji je nađen na Mogorjelu i koji spada u to vrijeme.[8] U ovome se području nakon gušenja velikog ilirsko-panonskog ustanka naseljavaju veterani, kojima naronitanska kolonija dodjeljuje zemljište u vrijeme cara *Tiberiua* (14-37.). O tome svjedoči natpis iz područja Ljubuškoga u kojem se spominju *veterani pagi Scunastici*, kojima je Narona dodijelila zemlju. Ljepota i plodnost ovih predjela privukla je brojne doseljenike, pa je i položaj Mogorjela privukao rimske posjednike da na ovome povišenom terenu uz rijeku sagrade središte svoga posjeda.[9] Ta je vila kao i druga središta ovoga područja živjela tijekom čitave antike proizvodeći vino, ulje i druge plodine. Burna zbivanja kasne antike s učestalim prijetnjama nadošlih osvajača sa sjevera i istoka prisilila su korisnike ovoga mjesta da ga utvrde, pa je dobilo izgled rimskoga *casruma* i kao takvo je dočekalo neumitni kraj antike.

Novi momenat u povijesti Mogorjela je oživljavanje njegova strateškog značaja do čega dolazi u ranom srednjem vijeku. Od ranije je poznat nalaz karolinškog mača i koplja na ovome mjestu, a nedavno je V. Paškvalin ukazao na neke druge nalaze iz Mogorjela što ih je pronašao u neobjavljenom materijalu u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. To su željezni ulomci tkalačkoga stana s urezanim križem, koji se mogu datirati od 4-6. stoljeća, kao i dvije naušnice s košaricom iz razdoblja 9. stoljeća.[10] Autor naglašava kako još uvijek ima nalaza s ovoga lokaliteta koji nisu objavljeni. Nadati se da će do toga doći, što će pomoći boljem razumijevanju kronologije i povijesti Mogorjela. Ovi procesi mogu se na neki način uočiti i u samoj Naroni, gdje također postoje neki elementi kontinuiteta i oživljavanja života u ranom srednjem vijeku o čemu je također nedavno pisao E.Marin.[11] Prema tome pitanja koja smo ovdje prezentirali dio su šire slike naše antike i rane povijesti. Odgovore mogu pružiti uvijek nova ispitivanja, a posebno objava postojećih još neobjavljenih nalaza, čak iz prvih iskopavanja. Problemi su, uostalom, trajni pratitelji znanstvenih, a pogotovo arheoloških istraživanja, gdje nam neki natpisi ili predmeti mogu osvijetliti mnoge tamne faze naše prošlosti.

---

[8] Zaninović 1977, 785.795; Bojanovski 1988, 98. 124; Škegro 1999, 185-195.

[9] Bojanovski 1988, 121, 124, 383.

[10] Paškvalin 2001, 19.

[11] Marin 1999, 217-254.

Summary

Mogorjelo is a well known ancient site on the lower Narenta (Neretva) river, north of the ancient Illyro-Greek emporium and later Roman colony of Narona. In this area the Romans arrived in their first incursions onto the eastern Adriatic coast. Narona was their military stronghold during the conquest of this part of Illyricum. The colonists from Italy founded their large estates already in the lst century B.C. with villae rusticae as their centres. One of those villas was Mogorjelo, whose ancient name is not preserved. It was excavated by Carl Patsch 1899-1903. Regrettably Patsch never published the results of his explorations nor interpreted the site as a Roman castrum from the period of the pacification of the Illyrians, especially the Delmatae in this region in their great rebellion 6-9. A.D. The fertile land around the estuary of the Narenta river was divided between the veterans and colonists. Several luxurious villas are known in the surrounding countryside. The new conservation of the monument together with some revised excavations by Đuro Basler and Ivo Bojanovski has shown the existence of the century villa. The building tile with the stamp of Pansiana confirms this conculusion. In the late antiquity after the invasions of the Goths at the beginning of the 4th cenury A.D. Mogorjelo was rebuilt as the castrum from the defense of the city of Narona to the south. Probably the early Christian double basilica vas built then. Some new finds (the Carolingian sword and the early Croatian ear-rings) indicate the continuity of this defensive function in the early Middle Ages.

Literatura

1. **Basler Đ.** 1958, *Bazilike na Mogorjelu,* u: Naše starine 5 (Sarajevo, 1958) 45-62.

2. **Basler Đ.** 1966, *Kasnoantičko doba i kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, (Sarajevo, 1966. Drugo izdanje Sarajevo, 1984) 303-375. O Mogorjelu: 309, 315-320, 322, 359, 365.

3. **Basler Đ.** 1972, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, "V. Masleša", (Sarajevo, 1972), Mogorjelo: 38-42, 97-100.

4. **Basler Đ.** 1986, *Ranokršćanska arheologija,* "Crkva na kamenu", (Mostar, 1986) 66.

5. **Batović Š.** 1984, *Contribution aux études de la céramique corinthienne sur la côte orientale de l Adriatique,* u: Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku 77 (Split, 1984) 37-62.

6. **Bojanovski I.** 1969, *Antička uljara na Mogorjelu i rekonstrukcija njena torkulara*, u: Naše starine 12 (Sarajevo, 1969) 27-54.

7. **Bojanovski I.** 1988, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, (Sarajevo, 1988) 125- 126.

8. **Braccesi L.** 1979, *La Grecita adriatica* (Bologna, 1979) 19-34.

9. **Dyggve E. / Vetters H.** 1966, *Mogorjelo ein spatantiker Herrensitz im romischen Dalmatien, Schriften der Balkankommission,* Antiquarische Abteilung XIII (Wien - Graz Köln, 1966) 9-62.

10. **Fiala F.** 1893, *Prilozi rimskoj arheologiji Hercegovine*, u: Glasnik Zemaljskog muzeja 5 (Sarajevo, 1893) 527.

11. **Marin E.** et all 1999, *Narona*, (Zagreb, Opuzen, 1999) 217-254.

12. **Novak G.** 1961, *Stari grci na Jadranskom moru*, u: Rad JAZU 322 (Zagreb, 1961) 145- 204.

13. **Paškvalin V.** 2001, *Arheološki nalazi iz Mogorjela kod Čapljine*, u: Obavijesti Hrvatskoga arheološkoga društva 23 (Zagreb, 2001) 18-19.

14. **Patsch C.** 1914, *Zbirke rimskih i grčkih starina u bos. herc. Zemaljskom muzeju*, u: Glasnik Zemaljskoga muzeja 26 (Sarajevo, 1914) 157-161.

15. **Saria B.** 1956, *Dalmatia*, (als spatantike Provinz) u Pauly Wissowa Relenzyklopaedie der Klassischen Altertumswissenschaft, Suppl. VIII (Stuttgart, 1956) 22-48.

16. **Suić M.** 1976, *Antički grad na istočnom Jadranu*, (Zagreb, 1976) 235-240).

17. **Škegro A.** 1999, *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, (Zagreb, 1999) 185- 195.

18. **Zaninović M.** 1977, *The Economy of Roman Dalmatia u Aufsieg und Niedergang der romischen Welt*, II, 6, principat, (Berlin - New York, Walter de Gruyter, 1977) 785-795.

19. **Zaninović M.** 1980, *Područje Neretve kao vojni mostobran rimske antike* u: Dolini rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka, Izdanje Hrvatskog arheološkog društva 5 (Split, 1980) 173-180.

Problem Argentarije

Enver Imamović
Sarajevo

Među brojnim topografskim problemima koji se odnose na rimsku Bosnu i Hercegovinu, važno mjesto zauzima pitanje Argentarije. Mada su se na taj problem osvrnuli mnogi dosadašnji istraživači još se nije došlo do odgovora šta je ustvari Argentarija i gdje se ona nalazila. Izvori koji je spominju ne pružaju mogućnost da se odredi da li je riječ o naselju, odnosno putnoj stanici, ili se pod tim pojmom podrazumijeva oblast, odnosno rudarski distrikt na kojem je bila primarna eksploatacija srebra, pa otud naziv *Argentaria*.

Kako se radi o toponimu koji svojim sadržajem upućuje da je u pitanju rudarsko mjesto ili rudarska oblast, rješenje ovog problema ima veliki značaj za privrednu povijest rimske Bosne i Hercegovine. Podsjetimo se da su se na bosanskohercegovačkom području u rimsko doba nalazili i eksploatirali bogati rudnici zlata, srebra, olova, bakra, željeza, te drugih metala i minerala. O njihovom bogatstvu i intenzitetu eksploatacije svjedoče tragovi na terenu kao i literarne vijesti antičkih pisaca.

Argentariju spominje samo jedan literarni izvor - Tabula Peutingeriana, koja bilježi cestovnu mrežu u Rimskom Carstvu, pa tako i u provinciji Dalmaciji, odnosno na području današnje Bosne i Hercegovine. Na cesti koja je iz Salone vodila u unutrašnjost Dalmacije, označene su brojne putne stanice, među kojima i Argentaria, s oznakom rastojanja između njih (milijacija). Tako: *Salona - XVI - Tilurio - XXII - Ad Libros - IX - In monte Bulsino - VI - Bistue vetus - XXV - Ad Matricem - XX - Bistue nova - XXIV - Stanecli - Argentaria.*

Po Domaševskom, ova cesta se spaja sa komunikacijom: *Sirmium - XXX - Gensis - XV - Ad Drinum*, koju također navodi Tabula, a koja je identična s cestom koju su izgradile legije VII i XI, s ciljem da se povežu garnizoni u Dalmaciji sa logorom u Sirmiumu (CIL III, 3200=10156, str. 1651).[1] Domaševski smatra da je ova cesta od stanice *Ad Drinum* također vodila do Argentarije kao i ona iz Salone.

[1] A. Domaszewski 1904, 12-16.

Ovdje su važna dva momenta. Prvo, da je *Argentaria* posljednje odredište na cesti *Salona-Argentaria*, a drugo, da između pretposljednje stanice Stanecli i Argentarije nije navedena milijacija.

Oslanjajući se na ove konstatacije preliminarno se mogu izvući slijedeći predzaključci: Prvo, s obzirom da se magistrala završavala u Argentariji, za pretpostaviti je da je to odredište imalo važan značaj. Drugo, izostavljenje milijacije je, bez sumnje, imalo svoje opravdanje, ukoliko se ne radi o lakuni.

Već su ranije neki istraživači iznijeli mišljenje da pod Argentarijom ne treba podrazumijevati putnu stanicu, kakve su ostale na dotičnoj cesti, nego jedno šire područje, pa zbog toga nije ni navedena distanca između njega i posljednje miljirane stanice (*Stanecli*).

O kojoj i kakvoj oblasti je riječ, na to upućuje naziv odredišta - *Argentaria*, iz čega se jasno vidi da se radi o području bogatom srebrom, odnosno o rudnicima srebra, kojih je bilo više, pa su kao takvi sačinjavali jedinstveni rudarski distrikt. Iz tog razloga nije se ni mogla navesti precizna distanca između posljednje stanice i ovog odredišta. Drugim riječima, dotična cesta je građena s ciljem da glavni grad provincije poveže s brojnim rudnicima koji su se nalazili u zaleđu provincije, pa je kao takva imala rudarski karakter.[2]

Uz moguću konstataciju da je ovdje riječ o regionu a ne o putnoj stanici, odnosno naselju, postavlja se logično pitanje gdje se *Argentaria* nalazila. Da je problem dosta složen, s time su se već davno složili brojni dosadašnji istraživači koji su se bavili ovim pitanjem, i s time u vezi izrečena su razna mišljenja.

Problem otežava činjenica da su se rudnici srebra, koje su Rimljani eksploatirali, nalazili na širem geografskom prostoru Bosne, prvenstveno u njenom srednjem i istočnom dijelu. Iz tog razloga jedni su istraživači bili mišljenja da pod pojmom *Argentaria* treba podrazumijevati srednjobosansku rudarsku oblast, dok su drugi dokazivali da se to odnosi na istočnobosanske rudnike srebra.[3] Opredjeljenje za ovo ili ono mišljenje ovisilo je od toga kako i kuda je koji istraživač zamišljao trasu ove ceste (*Salona-Argentaria*), kao i to da li su Argentariju shvatili kao krajnju putnu stanicu na tom pravcu ili rudarsku oblast.

Da bi se pokušalo odgovoriti na pitanje šta je ustvari, i gdje je ležala *Argentaria*, potrebno je prvo utvrditi da li je riječ o naselju (putnoj stanici), ili široj rudarskoj oblasti. Već je rečeno da je za rješavanje ovog problema vežna konstatacija da nije navedena milijacija između Staneclia i Argentarije, dok je između svih drugih stanica to učinjeno, a ima ih ukupno osam.

Na bosanskohercegovačkom području bogate naslage srebrenih ruda nalaze se na prostoru srednje i istočne Bosne. I jedni i drugi su bili eksploatirani

---

[2] To se jasno vidi iz smjera njihove trase koja, po rimskim građevnim normama, nije slijedila ravan pravac nego je funkcionalno pravila lukove, onako kako je nalagala situacija na terenu.

[3] Izuzev Tomašeka koji je čvrsto vjerovao da se to odnosi na srednjobosansku rudonosnu oblast, većina učenjaka je držala da se Argentaria odnosi na rudnike u istočnoj Bosni.

u rimsko doba.[4] S time u vezi postavlja se pitanje koju su od te dvije oblasti Rimljani nazivali navedenim toponimom, odnosno da li su to rudnici srebra u srednjobosanskoj ili istočnobosanskoj rudnoj oblasti. U prvom slučaju u obzir bi došao rudarski rejon Kreševo - Fojnica - Kiseljak - Gornji Vakuf s bogatim rudnicima u Ostružnici, na planini Zec i Zahor iznad Fojnice, na planini Vranica itd. U drugom slučaju, to su poznata rudišta oko današnje Srebrenice, prvenstveno rudnici na planini Kvarc.[5]

Kako nam je toponim *Argentaria* isključivo poznat iz Tabule Peutingeriane, dakle iz pisanog izvora, i to tek kao oznaka na spomenutoj magistrali kojoj pouzdano ne znamo ni tačan pravac, jasno je s kakvim je poteškoćama vezano njezino ubiciranje. Kao prvo, treba sagledati problem koji se veže za određivanje pravca magistrale te sagledati stupanj intenziteta eksploatacije jednih i drugih rudnika za koje bi se vezao taj toponim, koji su iz opravdanih razloga dobili odgovarajući toponomastički naziv.

O pravcu magistralne ceste *Salona - Argentaria* do sada su izrečena brojna mišljenja, počev od Tomašeka, [6] Hoernesa,[7] Evansa,[8] Ballifa,[9] Radimskog,[10] Pača,[11] Domaschewskog,[12] Pašalića,[13] Bojanovskog,[14] i dr. S obzirom na brojne kombinacije koje su iznosili ti istraživači, od kojih mnoge od njih s današnjeg pogleda na taj problem nemaju nikakvu validnost, osvrnut ćemo se samo na dvojicu novijih istraživača čiji zaključci zavrjeđuju pažnju.

Esad Pašalić u svojoj studiji trasu ove ceste vodi ovim putem: *Trilj - Aržano-Duvanjsko polje - Ravanjsko polje - Vukovsko polje - Raduša planina - Gornji Vakuf -dolina Bistrice - dolina Lašve - Gromiljak - Kiseljak - Sarajevsko polje - istočna Bosna.* Kao sigurne stanice na njoj označio je *Bistue vetus* u Varvaru, *Ad Matricem* u blizinu GornjegVakufa, *Bistue nova* u Mošunj (Vitez), a *Stanecli* u Višnjicu (Gromiljak) kod Kiseljaka. Za njega, a i za nas, bitno je to da trasa ove rudarske ceste prolazi kroz rudarski distrikt (Kreševo - Fojnica - Kiseljak), kao i to da se posljednja miljirana stanica (*Stanecli*) nalazila na području tog distrikta, čime po njemu otpada mogućnost da je taj distrikt identičan rimskoj Argentariji.[15]

---

4 O tome: E. Pašalić 1954, 47-75; E. Imamović 1976, 7-26.

5 E. Pašalić 1954, 47-75.

6 W. Tomaschek 1880, 497-528, 545-567, odl. 8: Die große Strasse von Salona in die Mitte der Bosna.

7 M. Hoernes 1882, 130-150.

8 A. Evans 1893-1885.

9 Ph. Ballif 1893, 25-27.

10 W. Radimsky 1894, 312-317.

11 C. Patsch 1909,112-115; 1906, 158.

12 A. Domaszewski 1902, 158 i d.

13 E. Pašalić 1960, 35-51.

14 I. Bojanovski 1974, 146 i d; 1981, 189-191.

15 E. Pašalić 1960, 47 i d.

Po Bojanovskom stanje je nešto drugačije. Kod njega je trasa vodila ovim pravcem: *Trilj (Tilurium) - Bukova gora (Ad Libros) - Privala (In monte Bulsino) - Duvno (Bistue vestus) - Vrila - Otinovci (Ad Matricem) - Bugojno (Bistue nova) - Mali Mošunj (Stanecli) - Argentaria (područje Srebrenice).*[16] Kako kod njega trasa ima nešto drugačiji pravac u odnosu na Pašalića, tim mu je i raspored stanica drugačiji. Tako mu se posljednja miljirana stanica Stanecli nalazi u Malom Mošunju, gdje većina drugih istraživača stavlja stanicu Bistue nova. Na ovaj način po Bojanovskom se ne bi mogla odnositi nijedna od stanica sa Tabule na rudarski rejon Kreševo-Fojnica-Kiseljak.

Ova dva suprodstavljena mišljenja koja se tiču Staneclia, za naše pitanje su od bitnog značaja, jer, ako bi se prihvatio Pašalićev prijedlog po kome se ta putna stanica nalazila u regionu Kiseljaka, onda iz tog proizilazi logičan zaključak da se *Argentaria* ne može tražiti u tamošnjem rudarskom regionu nego na drugoj strani, a to je istočna Bosna.

Uzimajući u obzir samo ova dva iznijeta stava, zanemarujući brojna druga mišljenja koji su *Stanecli* pokušavali ubicirati u razne krajeve Bosne i Hercegovine a koja su s današnjeg poznavanja tog problema neprihvatljiva,[17] po našem mišljenju Pašalićev prijedlog je realniji, o čemu smo već na jednom mjestu šire raspravljali.[18] Iz tog proizilazi da se *Arganetaria* mora tražiti izvan fojničko-kiseljačkog srebrenosnog rudišta.

Iako uz navedena rudišta u Bosni ima još rudnika srebra (u Olovu, Varešu, Borovici kod Kaknja, na području Sane i Japre itd), ni za jedne od njih ne može se reći da su korišćeni u doba Rimljana. I da jesu, kakav je bio slučaj s rudištima oko Gornjeg Vakufa, to je bilo u neznatnoj mjeri, za razliku od bogatih rudnika u istočnoj Bosni oko današnje Srebrenice.

O intenzitetu i opsegu njihove eksploatacije u doba Rimljana dosta se pisalo, prije svega na osnovi nalaza na terenu (epigrafska građa, tragovi rudokopa, nalazi rudarskih alatki, lampi i sl.). Da se u regionu istočne Bosne, oko današnje Srebrenice, nalazio značajan centar eksploatacije srebra za šire geografsko područje, svjedoči podatak da se tu, u rimskoj Domaviji nalazilo sjedište prokuratora (upravnika) za sve rudnike srebra u provinciji Dalmaciji.[19] Čak što više, tu se nalazilo i sjedište glavnog upravitelja svih rudnika koji su se nalazili na području rimskih provincija Dalmacije i Panonije. [20] To je svakako uvjetovala enormna eksploatacija tog plemenitog metala na tom prostoru.

To sve ide u prilog pretpostavci da se rimska Argentaria nalazila upravo na području istočne Bosne, sa središtem oko današnje Srebrenice. Pod tim

---

[16] I. Bojanovski 1974, 187.

[17] Po Paču, Stanecli se nalazio kod Osijeka nedaleko Blažuja (1890, 95-96); po Tomašeku i Milleru nalazio se u Ilidži (1880, 521; Miller 1916, 473), ili u blizini današnje Breze kako je mislio Skarić (1923, 81-84). Sredi: Imamović 1976, 223-231.

[18] E. Imamović 1974, 223-231.

[19] CIL III, 12736; E. Imamović 1999, 47-56.

[20] CIL III, 12721; E. Imamović 1999, 47-56.

toponimom treba, naime, podrazumijevati istočnobosansku rudonosnu oblast, sa bogatim rudnicima srebra. Intenzitet njihove eksploatacije, kao i obilje rude, bili su razlog da čitav taj kraj dobije odgovarajući tomonomastički naziv, tj. *Argentaria*.

Bez obzira da li je na dotičnom prostoru bio samo jedan rudnik ili više njih, od početka njihove eksploatacije moralo je postojati središte, odnosno naselje gdje je bilo sjedište rudarske administracije. S obzirom da je magistrala *Salona-Argentaria* imala osnovnu ulogu da poveže glavna rudarska središta srednje i istočne Bosne s provincijalnim središtem u Saloni, nameće se logičan zaključak da je ta cesta u svom završetku doticala administrativno sjedište tamošnjih rudnika. Dakako, nije se mogla završavati na nekoj neodređenoj tački, odnosno bespuću, što ne bi imalo nikakvog praktičnog smisla.

Bez sumnje je u rudarskom distriktu istočne Bosne bilo više naselja, i u jednom od njih, svakako najvećem, morala se završavati dotična magistrala. Najvjerojatnije je to bila Domavia. Međutim, nijedno od tih naselja, pa ni sama Domavia, po svoj prilici nije moglo potisnuti opći značaj toponima koji je označavao čitavu oblast. Moguće da je toponim *Argentaria* Rimljanima bio poznat odranije, i zato kad su gradili dotičnu magistralu kojoj je bio glavni zadatak da poveže Salonu s dotičnim rudnicima, označena je kao pravac: *Salona-Argentaria*. Kako se iz praktičnih razloga nije mogla navesti oznaka distance između određene tačke, u ovom slučaju *Stanecli*, do odredišta šireg geografskog prostora, logično je da je ona izostala. Takav bi slučaj bio i sa distancom *Ad Drinum - Argentaria*. Onaj ko je iz Salone ili nekog drugog mjesta putovao u region tamošnjih rudnika, pa ako mu je cilj putovanja bila i Domavia, bez sumnje da je bio dobro obaviješten o udaljenosti između Staneclia i Domavije, ili nekog drugog naselja u tom rudarskom regionu.

Za rješavanje ovog problema važnu ulogu ima i spomenuta magistrala *Sirmium-Ad Drinum* (Tab. Peut.). Već je Domaševski svojevremeno s time u vezi iznio mišljenje da je ustvari ona nastavak magistrale *Salona-Argentaria*, odnosno da je riječ o cesti *Salona- Sirmium*.[21] Za naše pitanje bitno je da se u ovom slučaju javlja toponim *Argentaria* uz koji ni u ovom slučaju nema oznake distance. Ne bi se mogli složiti s tumačenjem koje je iznio Domaševski o odnosu te dvije ceste, to jest da su one predstavljale jednu cjelinu. Bez sumnje se radi o dvije ceste koje su zasebno građene, možda i u različito vrijeme, mada s istim ciljem. Da se ne može govoriti o pravcu *Salona-Sirmium* ukazuje činjenica što bi se u popisu putnih stanica u tom slučaju u dva navrata navodila *Argentaria*, i to redoslijedom i s jedne i druge strane. Polazeći iz Salone ona se navodi nakon stanice *Stanecli*, a iz Sirmija nakon stanice *Ad Drinum*. U tom slučaju dobili bismo distancu *Argentaria-Argentaria*, što bi dakako bilo apsurdno. Vjerojatno je iz ovog razloga Domaševski obrnuo redoslijed stanica za dionicu *Sirmium-Argentaria* kako bi ih uklopio u magistralni niz koji po

[21] A. Domaszewski 1904.

Tabuli počinje iz Salone. Iz ovog se vidi da se ovdje radi o dvije različite ceste, ali kako su se obje završavale u istom odredištu (*Argentaria*), logično je da su se spajale, i na taj način je bila uspostavljena izravna veza *Salona-Sirmium*.

Na problem Argentarije do sada su se osvrnuli mnogi istraživači, kako oni stariji, tako i iz novijeg doba. Kod svih je bilo osnovno pitanje što je igdje se ona nalazila. Može se reći da ih je većina bila uvjerena da je riječ o rudarskom distriktu, ali su bili neujednačeni u mišljenjima gdje se, pak, on nalazio. Hoernes je, na primjer, tvrdio da se taj toponim odnosi na područje današnjeg Kopaonika u Srbiji,[22] što je rezultat njegovog shvaćanja o smjeru magistralnog pravca *Salona-Argentaria* koji se po njemu usmjeravao prema istočnoj Bosni pravcem koji je zamislio kabinetskom kombinatorikom. To mišljenje nije niko od istraživača prihvatio i uzeo u obzir. Po njemu se, na primjer, stanica *Bistue Nova* nalazila u Rogatici i sl., što nema nikakvog uporišta na terenu.

Tomašek je u odnosu na Hoernesa otišao još dalje. On je bio uvjeren da se *Argentaria* nije mogla nalaziti daleko od stanice Staneclia, to jest od poznatih srednjobosanskih rudišta. S time u vezi iznio je uvjerenje da se nalazila nedaleko današnjeg Sarajeva.[23] I on je spomenutu cestu vodio zamišljenim pravcem koji je također malo vjerojatan jer mu, na primjer, od Gornjeg Vakufa ona usmjerava preko neprohodnog planinskog masiva Vranice, od kud silazi u Fojnici, gdje se po njemu nalazila stanica *Bistue vetus*.

I Artur Evans se bavio pitanjem Argentarije. Kako je i on trasu ove ceste vodio pravcem koji nije imao terenskih potvrđa, njegovi prijedlozi u vezi ubiciranja pojedinih stanica lišeni su svake realnosti, kakav je slučaj i s Hoernesom. Naime, i po Evansu stanica *Bistue nova* nalazi se u blizini današnje Rogatice, Stanecli negdje oko Ustiprače, a *Argentaria* u području gornje Drine, ili kako on doslovno kaže "prema granici Mezije i Dalmacije".[24]

Od starijih istraživača za ovo pitanje najveći značaj ima Domaševski, po kojem se sporna *Argentaria* nalazila u srebrenosnom regionu istočne Bosne sa centrom u Domaviji. [25] U isto područje smjestio ju je i Miller (u Konjević polje na ušću Kravice u Jadar). [26]

Ovom pitanju je veliku pažnju posvetio i Esad Pašalić. On je zaključio da rješavanje ovog problema zavisi od pravilnog ubiciranja posljednje miljirane stanice *Stanecli*. Dalje kaže da distrikt Fojnica - Kreševo - Kiseljak ne bi mogao doći u obzir kao Argentaria zato što njegov položaj ne odgovara uvjetima koje treba imati završna tačka jedne velike komunikacije kakva je *Salona - Argentaria*. Dalje konstatira da fojničko - kreševski distrikt ne bi mogao doći u obzir i zbog toga što bi bilo nevjerojatno da se posljednja miljirana stanica

[22] M. Hoernes 1880, 1882, 993.

[23] W. Tomaschek 1880, 522.

[24] A. Evans 1883-1885, 5, 12, 14.

[25] A. Domaszewski 1904, 12.

[26] K. Miller 1916, 472.

nalazi u istom distriktu gdje i Argentaria. U tom slučaju bi po Tabuli u tom distriktu bila navedena i stanica i distrikt o kojem je riječ, za što nema razloga. Oslanjajući se na konstataciju da su u srebreničkom kraju bili bogati rudnici srebra koje su Rimljani intenzivno eksploatirali, Pašalić na koncu zaključuje da se *Argentaria* morala nalaziti u području istočne Bosne, odnosno u srebreničkom kraju, i to ne kao mjesto nego kao rudarska oblast.[27]

U novije vrijeme ovom pitanju je znatnu pažnju posvetio i Ivo Bojanovski. Međutim, i on je bio u nedoumici da li *Argentaria* predstavlja naselje ili oblast. Kako se po njemu stanica *Stanecli* nalazila u blizini današnjeg Mošunja kod Viteza, i kako je dalji pravac ove ceste najvjerojatnije usmjeravao u pravcu Kiseljaka (zlatonosno i srebrenosno područje), zaključio je da to predstavlja uporište za pretpostavku da se upravo tu mogla nalaziti sporna *Argentaria*, bilo kao naselje ili distrikt. U slučaju da je bilo naselje, koje se po njemu najvjerojatnije nalazilo u današnjem Gromiljaku, onda bi se lakuna u Tabuli mogla popuniti sa XXV m. p., koliko iznosi stvarna razdaljina između Mošunja (*Stanecli*) i Gromiljaka (*Argentaria*). Ipak se, na koncu, odlučuje za zaključak da se *Argentaria* najvjerojatnije nalazila u regionu istočje Bosne, ili tačnije u srebreničkom Podrinju sa centrom u Domaviji. Kao glavni argument za takvo opredjeljenje nalazi u tome "što je Domavia bila sjedište prokuratora srebrenih rudnika, kao i prokuratora svih rudnika na području Panonije i Dalmacije".[28]

Spomenimo i mišljenje koje je iznio Dušanić. Po njemu su, ustvari, u pitanju dva naselja koja su se nalazila u srebreničkom regionu. Prvo je bila *Domavia*, koja je bila sjedište rudarske uprave tamošnjih rudnika, a drugo je bila *Argentaria*, koja se nalazila na samom rudištu, i bila je naseljena radnom snagom.[29] Ovo mišljenje je, međutim, slabo održivo jer je nelogično da se kao završnica jedne velike magistrale označava obično selo (vicus), a drugo, i da je bilo tako, navela bi se milijacija, koja u ovom slučaju nedostaje.

Iz ovih navoda se vidi kako je koji istraživač prilazio rješavanju ovog problema u kojem su tražili odgovor na pitanje što je i gdje se nalazila sporna *Argentaria*. Primjetna je znatna razlika između iznijetih mišljenja, što stoji u uskoj vezi s vremenom kada je koji istraživač o tome pisao. Oni stariji, kad se o magistrali *Salona-Argentaria* terenski malo znalo, svoje zaključke su temeljili na osnovi kabinetskog rasuđivanja, bez poznavanja stanja na terenu. Zato se neki od takvih prijedloga bez ikakve rezerve mogu odbaciti. Mlađi istraživači koji su podatke iz Tabule provjeravali na terenu, dotični problem su takoreći doveli do konačnog rješenja.

Iz do sada izloženog jasno se vidi da je riječ o toponimu koji, bez sumnje, označava rudišta plemenitog metala (srebra), po čemu su mu Rimljani dali odgovarajući naziv (*Argentaria*). Indikativan je i srednjovjekovni naziv

---

[27] E. Pašalić 1960, 49.

[28] I. Bojanovski 1974, 186 i d.

[29] S. Dušanić 1971, 250, nap. 57.

Bosnae Argentinae,[30] koji bi se možda mogao dovesti u vezu s rimskim toponimom. I suvremeni slavenski naziv tamošnje stare rudarske varošice (Srebrenica) također je u vezi sa starom tradicijom eksploatacije srebra u tom regionu, kao i o nasljeđu odgovarajućeg toponomastičkog sadržaja. Na području Bosne i Hercegovine ima više toponomastičkih primjera koji vuku korijen iz rimskog doba, pa bi i slučaj sa Srebrenicom mogao uputiti da se radi o jednoj varijanti slavenskog prijevoda rimskog toponima istog značenja.

U svakom slučaju ovaj rimski toponim upotpunjuje sadržaj antičkih pisaca koji s divljenjem opisuju bogatstvo i eksploataciju plemenitih metala u ovom dijelu rimske provincije Dalmacije. Budući da se središte eksploatacije srebra nalazilo na području današnje istočne Bosne, sa centrom u Domaviji, kako je to i epigrafski dokazano, dotična *Argentaria* sa Tabule, bez sumnje, se nalazila u tom kraju, kojom je označen rudarski distrikt.

Zusammenfassung

Das Problem des *Argentaria* stellt in der Geschichte des römischen Bosnien-Herzegowina eine wichtige Fragestellung dar. Es handelt sich um einen topographischen Namen auf der bekannten Magistrale, die aus Salona ins Hinterland der Provinz Dalmatien (*Salona Argentaria*) führte, welche in der Tabula Peutingeriana erwähnt wird. In ihr sind viele Stationen mit der Angabe der Entfernung (*militiatius*) zwischen ihnen vermerkt. Diese Angabe fehlt zwischen der vorletzten Station (*Stanecli*) und *Argentaria*, das als Endpunkt dieser Magistrale erscheint. Bis heute ist unbekannt geblieben, worum es sich handelt, entweder um den Namen der Endstation oder eines Gebiets, das durch die Magistrale mit dem Provinzmittelpunkt Salona verbunden wurde.

Diese Frage hat zahlreiche Forscher beschäftigt (Domaszewski, Tomaschek, Hoemes, Evans, Ballif, Pašalic, Dušanić, Bojanovski u.a.). Einige von ihnen waren der Meinung, dass es sich nur um eine Station handele, und deuteten das Fehlen des *miliiatius* als eine Lakune, die während der Abschrift entstanden sein könnte, andere wiederum vertraten den Standpunkt, dass Argentarium ein größeres Bergbaugebiet bezeichnet, was ebenfalls ein Grund sein könnte, dass die militiatia nicht angegeben wurde.

Der Name Argentaria weist deutlich darauf hin, dass es sich um einen Ort (oder Gebiet) handelt, der in einem Zusammenhang mit Silberförderung steht. Auf dem Territorium des römischen Bosnien-Herzegowinas gab es zwei Bergbaugebiete wo Silber gefördert wurde. Das erste ist das Gebiet Mittelbosniens (Fojnica, Kreševo, Donji Vakuf), das zweite Gebiet bildeten die Bergwerke Ostbosniens mit Mittelpunkt um

[30] L. Waddingus 1731, XII, 71 (br. 39).

das heutige Srebrenica. Je nachdem verbanden die Forscher die Bezeichnung mit der ersten oder der zweiten Region. Das hing auch davon ab, wolang sie die Magistrale verlaufen sahen. Einige meinten, dass sie sich in Mittelbosnien (in Kiseljak, bei Sarajevo) befand, während andere die Ansicht vertraten, die Magistrale führte durch Ostbosnien (durch Ustipraca, Konjevic polje oder Domavija).

Von den jüngeren Wissenschaftlern befassten sich mit dieser Frage am meisten Esad Pašalic und Ivo Bojanovski. Pašalic neigte zu der Ansicht, dass es sich hier um ein Bergbaugebiet handele, und zwar jenes in Ostbosnien mit Mittelpunkt um das heutige Srebrenica. Einige Kilometer weiter habe sich Domavia - eine Bergbaustadt befunden, wo in der römischen Zeit Silber in sehr großen Mengen gefördert und verarbeitet wurde. Bojanovski war eher auf dem Standpunkt, dass sich Argentaria in der Umgebung des heutigen Kiseljak befunden habe, um sich am Ende der Ansicht anzuschließen, dass es sich um ein Bergbaugebiet in Ostbosnien handele.

Zusammenfassend kann zum folgenden Schluss kommen: Ergebnisse der Untersuchung, die sich mit der Frage der Richtung der besagten Magistrale (Salona- Argentaria) beschäftigten, weisen unmissverständlich darauf hin, dass sich die vorletzte Station *Stanecli* unweit des heutigen Kiseljak (Gromiljak) befunden hat, woraus folgt, dass sich das umstrittene Argentaria nicht in dieser Region befunden haben konnte. Archäologische Untersuchungen zeigen, dass die Straße von Kiseljak aus weiter führte in Richtung Romanija und Ostbosnien, in die Region, in welcher es in der römischen Zeit die größten Silbergruben in der Provinz Dalmatien gab. Dort befand sich auch die große Bergbaustadt Domavia, in der durch epigraphische Untersuchungen das Vorhandensein von zahlreichen begleitenden fachlichen und administrativen Behörden bestätigt wurde, so dass man mit ziemlicher Gewissheit sagen kann, dass sich in dieser Region auch das umstrittene Argentaria, sei es als Station sei es als Gebiet, befunden haben muss. Nach unserem Dafürhalten geht es hier um ein Gebiet, denn hätte sich um eine Station gehandelt, wäre Domavia als die größte Stadt in der Region angegeben worden. Das ist der Grund, warum der *militiatius* fehlt, der in der Tabula andernfalls immer angegeben wird, um die Entfernung zu bestimmen.

Literatura

1. **Ballif PH.** 1893, *Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina,* I, nebst einen Anhang über die Inschriften von C. Patsch, Wien 1893.

2. **Bojanovski I.** 1974, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji,* Djela, knj. XLVII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 2, Akademija nauka i umjetnosti Sarajevo 1974.

3. **Bojanovski I.** 1981, *XIX,* Centar za balkanološka ispitivanja, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knj. 17, Sarajevo 1981.

4. **Domaszewski A.** 1904, *Le stazioni dei beneficiarii e le reti stradali romane nell' Illyricum,* Bulletino di Archeologia e Storia Dalmata, XXVII, Split 1904.

5. **Dušanić S.** 1971, *Novi Antinoev natpis i metalla Dardanici,* Živa antika, god. XXI, sv. 1, Skoplje 1971.

6. **Evans A.** 1893-1885, *Antiquarien Researches in Illyricum,* III, Westminster 1883 - 1885.

7. **Hoernes M.** 1882, *Römische Strassen und Orte im heutigen Bosnien, Alterthümer Hercegovina (II),* Wien 1882. (Die große Strassen von Salona nach Argentaria).

8. **Imamović E.** 1974 *Oko ubikacije rimskog naselja Stanecli,* Godišnjak, knj. XII, Centar balkanološka ispitivanja, knj. 10, ANUBiH, Sarajevo 1974.

9. **Imamović E.** 1976, *Eksploatacija zlata i srebra u rimskoj provinciji Dalmaciji,* Godišnjak, Istorijski institut, god. XXI-XXVI, Sarajevo 1976.

10. **Imamović E.** 1999, *Neki pogledi na problem rimske eksploatacije srebra u istočnoj Bosni,* Prilozi, Institut za istoriju, 28, Sarajevo 1999.

11. **Pašalić E.** 1954, *O antičkom rudarstvu u Bosni i Hercegovini, Glasnik Zemaljskog muzeja,* n.s. IX, Sarajevo 1954.

12. **Pašalić E.** 1960, *Anatička naselja u Bosni i Hercegovini,* Sarajevo 1960.

13. **Tomaschek W.**1880, *Die vor-slawische Topographie der Bosna, Herzegowina, Crna-gora und der angrenzenden Gebiete,* Mitteilungender kais. und kön. Geographische Geselschaft in Wien, XXIII Band,Wien1880. (Die große Strassen von Salona in die Mitte der Bosna).

14. **Waddingus L.** 1731, *Annales minorum,* I-XXXII, Roma 1731, 3. izd. (Roma 1933 sl.).

Ein frühmittelalterliches Massengrab vor der Befestigungsmauer von Monkodonja in Istrien

Bernhard Hänsel, Berlin, *Kristina Mihovilič,* Pula
Biba Teržan, Berlin und *Barbara Teßmann,* Berlin

Die seit einigen Jahren in einer Gemeinschaftsarbeit zwischen den Museen von Pula und Rovinj sowie der Freien Universität zu Berlin durchgeführten Forschungen in der früh- bis mittelbronzezeitlichen protourbanen Siedlung Monkodonja im Stadtgebiet von Rovinj, an der Westküste Istriens (Abb. 1), haben so manche ungewöhnliche Entdeckung erbracht. Dazu gehören auch zwei Knochenlager unmittelbar außerhalb der Befestigung am Fuß der Mauer, die hier vorgestellt werden sollen, weil sie das Ergebnis eines frühmittelalterlichen Massakers sind.

Die bronzezeitliche Anlage ist anderenorts bereits mehrfach bekannt gemacht worden,[1] so daß sie hier nicht mehr eigens beschrieben wird. Nur so viel sei gesagt, daß neben den eigentlichen Ausgrabungsarbeiten stets auch Restaurierungen an der Befestigungsmauer durchgeführt worden sind, wo dies ohne vorherige Ausgrabungen möglich war. So wurde im Jahr 1999 damit begonnen, den Bereich zwischen dem Nordtor und dem Hauptzugang im Westen von der Außenseite her wieder aufzubauen. Die Außenschale der Mauer ragte hier bis zu einer Höhe von 1,50m aus ihrem Schutt in originaler Position heraus. Es wurde also der sie umgebende Schutt, der aus den mehr oder weniger stark verwitterten Kalksteinblöcken der Mauer selbst bestand, dazu benutzt, sie wieder höher erscheinen zu lassen und sie gleichsam aus der Masse der abgestürzten Blöcke bis zum Fußpunkt zu befreien. Ziel war es, ein wenig von der ursprünglichen Monumentalität der Quadermauer wiedererstehen zu lassen (Abb. 2).

Ungefähr 11m südwestlich des von B. Baćić bereits in den fünfziger Jahren ausgeleerten Nordtors[2] stießen die Arbeiter am Ende der Kampagne von 1999 nach der Entfernung der obersten Lage großer Steinblöcke, die zum Teil dem Grabungsschnitt von Baćić entstammten, und der modernen Dornenvegetation auf vereinzelte Knochen in einem sehr mürben Erhaltungszustand.

---

[1] Hänsel u.a. 1997; Teržan u.a. 1999; Mihovilič u.a. 2002.

[2] Bačić 1970.

Die Arbeiten wurden an dieser Stelle daraufhin sofort gestoppt, um später eine sorgfältigere Freilegung folgen zu lassen. Zunächst wurden die eingesammelten Reste von H. Ullrich (Berlin) in dankenswerter Weise anthropologisch bestimmt und allesamt sechs bis sieben menschlichen Individuen zugewiesen.

Im Jahr 2000 wurde daraufhin der Bereich südwestlich des Nordtors gründlich untersucht und eine Sonda VII genannte Fläche von 12m Länge entlang der Mauer und einer Breite von 5 m hangabwärts geöffnet und sorgfältig Stein für Stein in mehreren Plana abgetragen, weil die Knochen zunächst als erste Spuren bronzezeitlicher Gräber außerhalb der stadtartigen Siedlung angesehen worden waren. Es fanden sich aber keinerlei Grabbauten in der Art, wie sie in Vrčin oder Brioni jeweils in der Nähe der Tore außerhalb der Mauern freigelegt worden sind,[3] sondern lediglich bislang in dieser Art noch nicht bekannt gewordene Knochenansammlungen, auf die im folgenden näher eingegangen werden soll.

An zwei Stellen wurden Knochenpackungen (Knochennester I [Inv.-Nr. 7008] und II [Inv.-Nr. 7021]) unmittelbar an der Befestigungsmauer freigelegt (Abb. 1). In einer Position von 11-12m und 5-7m vom Tor nach Südwesten entfernt lagen dicht gepackt, wenige Zentimeter unter den obersten, zumeist großen Steinblöcken des Mauerversturzes zwischen kleineren Steinresten in einer stark durchwurzelten, lockeren Erdschicht sehr viele menschliche Knochen (Abb. 3). Entsprechend dieser oberflächennahen Lage waren die Knochen stark zersetzt, mürbe und nicht mehr vollständig erhalten (Abb. 4a). Dennoch waren sie nicht so zersetzt, daß sie allesamt noch anthropologisch bestimmbar waren und betrachtenswert sind.

In dichter Packung lagen die Knochen beieinander und übereinander. Zunächst hatte es den Anschein, als seien sie sekundär, das heißt ohne Verbindung durch Fleisch und Sehnen im skelettierten Zustand direkt dort an der Mauer abgelagert worden. Beim allmählichen Bergen der Knochen wurde aber beobachtet, daß die großen Röhrenknochen recht regelhaft in der Richtung der Mauerführung und auch zu einem gewissen Teil in anatomisch vernünftiger Gruppierung, vor allem was die Extremitätenenden anbelangt, niedergelegt worden waren. Ein bronzener Ohrring fand sich zusammen mit Handknochen dicht bei den Resten eines Schädels (Abb. 4b). Die stratigraphische Position war auch recht eindeutig zu beurteilen. Die Knochen waren in den Boden gelangt, als der Verfall der Mauer bereits eingesetzt hatte. Sie lagen im und auf dem Schutt der herabgestürzten und zum Teil verwitterten und zerfallenen Kalksteinblöcke. Man hatte den Eindruck, als seien notdürftig etwa mannslange Vertiefungen in dem aus Steinen bestehenden Mauerschutt freigeräumt worden, in die man die Toten dann hineingelegt und notdürftig mit Mauerschutt abgedeckt hatte. Danach waren sie mit Steinen des Mauerschutts ein wenig überdeckt worden. In der östlichen Knochenlage II waren es mindestens 21, in der westlichen Packung I mindestens 15 Individuen, die dicht beieinander

[3] Čović 1983, 236 f. mit Taf. 35.

und übereinander längs der Mauer abgelegt worden waren. Die Ausgräber gewannen den Eindruck, daß hier menschliche Körper hastig und notdürftig mehr beseitigt als bestattet worden waren. Wahrscheinlich haben die gemeinsam in den Steinen liegenden Personen auch gemeinsam zum selben Zeitpunkt ihr Leben verloren. Wie lang der Abstand zwischen Tod und Bestattung gewesen ist, läßt sich begreiflicherweise dem Befund nicht klar ablesen. Die Dekomposition vieler Körperteile war aber so weit fortgeschritten, daß dies nicht nur in posttombaler Zeit geschehen sein wird. Es könnte durchaus eine gewisse, Zersetzungsprozesse der Körper begünstigende Zeit zwischen Tod und notdürftiger Bestattung angenommen werden. Daß die Körper der Verstorbenen nicht sehr gut verborgen worden sind, geht auch aus den beobachteten Hundebißspuren hervor. Das erklärt auch die ungleiche Erhaltung der einzelnen Skeletteile, unter denen Schädel- und Beckenknochen deutlich unterrepräsentiert sind. Dominant sind Extremitätenknochen, für die die Erhaltungsbedingungen so dicht unter der Oberfläche besser als für andere Körperpartien sind. Die Beobachtungen zum anthropologischen Befund weiter unten müssen sich deshalb auf die Extremitätenknochen konzentrieren.

Die Toten waren also nach der Auflassung der bronzezeitlichen Siedlung an der alten Mauer verscharrt worden. Ob nur hier oder auch an anderen Stellen, muß natürlich offen bleiben. Es ist aber durchaus wahrscheinlich, daß es mehr Menschen gewesen sind, wie ein alter Bewohner aus der Gegend der Grabungsstelle berichtete. Nach seiner Erinnerung hatten auch er und seine Freunde als Kinder beim Spielen in einem geringen Abstand von unserer Ausgrabungsstelle dicht unter den Steinen liegend mehrere Menschenknochen gefunden.

Der Grabungsbefund hat ergeben, daß die Knochenpackungen zum Teil auf dem Mauerschutt lagen und zum Teil in diesen eingetieft worden waren. Sie sollten stratigraphisch gesehen also nichts mit der bronzezeitlichen Siedlung zu tun gehabt haben, auch nicht mit etwaigen Kämpfen zur Zeit ihres Untergangs, wie es die Ausgräber zunächst auch vermutet hatten. Sie stammen auch nicht aus irgendwo in der Nähe gelegenen, von Raubgräbern entleerten Bestattungen. Ihre Datierung ergab sich recht glücklich durch drei zwischen den Knochen geborgene Fundstücke (Abb. 5), eine spinnwirtelartige Tonscheibe mit scharfkantig eingeritzter Strichverzierung aus der Knochenlage I im Westen (Abb. 5, 1) und zwei bronzener Ohrringe aus dem Knochennest II im Osten (Abb. 5, 2-3). Der eine Ohrring ist nur bruchstückhaft überliefert, er wurde aus einem etwa 1 mm starken Bronzedraht gewickelt (Abb. 5, 2). Drei Schleifen von etwa 4 mm Durchmesser liegen dicht beeinander. Wahrscheinlich diente die randliche Windung als Öse für den hier einzuhängenden Verschlußhaken.[4]

Der größere bronzene Ohrring ist gegossen (Abb. 5, 3). Er hat eine ovale Form mit einem Durchmesser von 3,5 bis 4cm. Der Ring ist nicht geschlossen, sondern das eine sich stark verjüngende Ende des im Querschnitt runden

[4] Vgl. Abb. 10, rechts; und Il Civico Museo Archeologico di Muggia, Prov. di Trieste, Ausstellungskat. Taf. 16, 9-10.

Bronzedrahts stößt fugenlos auf das breitere Schmuckteil. Der Ring war an dieser Stelle nicht aufgebogen, eine der Bestatteten dürfte ihn also getragen haben, wie es auch die Fundposition dicht bei den Schädelresten (Abb. 4b) nahelegt.

Der eigentliche Zierteil besteht aus drei sich tangential berührenden Ringen quadratischen Querschnitts mit etwa 5 mm Durchmesser. Solche Ohrringe gehören zum typischen Schmuck der Frauentracht im frühmittelalterlichen byzantinischen Istrien. Sie sind eine gewöhnliche Beigabe in den Frauengräbern der barbarischen oder barbarisierten Nekropolen, die in einem Zeitraum vom Ende des 6. Jahrhunderts bis zum Ende des 7. Jahrhunderts zu datieren sind.[5]

Nach dem Rückzug der Ostgoten im 6. Jahrhundert (539-540) stand Istrien bis zum späten 8. Jahrhundert unter byzantinischer Herrschaft.[6] Zu dieser Zeit war es militärisch organisiert und vom magistrum militum, dem Oberhaupt, verwaltet. Nach Justinian wurde auf dem Gebiet des ravennischen Exarchats der allgemeine Militärdienst eingeführt und somit auch Istrien mit einem Netz von Kastellen überzogen (Abb. 6). Monkodonja befand sich zu der Zeit an der südlichsten Verteidigungslinie der Diözese von Pula, zwischen Castrum Vallis (Bale-Vale) im Landesinneren und Ruvingium (Rovinj-Rovigno) an der Küste bzw. im Rücken der Siedlung Vistrum (Veštar), dem Geburtsort des Bischofs von Ravenna Maximian, der auch die Basilika St. Maria Formosa in Pula bauen ließ.

Nach dem Waffenstillstand zwischen den Langobarden und dem Oströmischen Reich (603) kam es im Jahr 611 zu einem gewaltigen awarisch-slawischen Einfall, der ethnische Veränderungen verursachte. Dabei rückten die Awaren und Slawen wahrscheinlich bis Vrsar vor und zerstörten Nesactium sowie die byzantinischen Basiliken St. Foška bei Žminj und bei Muntajana. Die einheimische Bevölkerung suchte Schutz in den Höhlen (z.B. Cingarela bei Momjan).

Die Folge des Awaren- und Slaweneinfalls waren eine Bevölkerungabnahme und die allmähliche Ansiedlung fremder Bevölkerungen auf den Kirchenbesitzungen und den Latifundien der romanischen und griechischen Grundbesitzer.

Wie es die Berichte zu der Versammlung von Rižana-Rižanski placit (804) glaubhaft machen, waren die neuen Ansiedler in erster Linie Slawen, die schon vor diesen Ereignissen die Gebiete östlich und nordöstlich von Istrien besiedelt hatten. Die früher erforschten istrischen Nekropolen des 7. und 8. Jahrhunderts, besonders in der Umgebung des Kastells Piquentum und im Tal des Flusses Mirna, gehören zur Bevölkerung der Grenztruppen, den limitanei, die überwiegend barbarischen Ursprungs sind. In den etwas friedlicheren Zeiten nach 611 kam es zur allmählichen Annäherung der Alteingesessenen und der neuen Bevölkerung.[7]

---

[5] Marušić 1967; 1986.

[6] Vinski 1971.

[7] Marušić 1960.

Es treten zwei Typen der Nekropolen auf. Der erste gehört zu den romanischen Alteingesessenen, die die antike frühchristliche Tradition der ummauerten verputzten Gräber fortsetzten. Solche Grabstätten können als eine Nachahmung traditioneller Sarkophage betrachtet werden, sie enthalten zumeist die Mitglieder einer Familie und wurden um die Friedhofskirchen herum angelegt (z.B. Dvigrad-St. Petrus, Brioni- Kastrum). Unter den Beigaben herrschen Gegenstände mediterran-byzantinischer Prägung vor.[8]

Daneben gibt es in dieser Zeit aber bereits Bestattungen, deren Grabsitten barbarischer anmuten. Sie dürften angelegt worden sein, als die Alteingesessenen mit den barbarischen oder barbarisierten Neuankömmlingen in Kontakt traten. Die frühesten Nekropolen mit solchen Gräbern befinden sich in Pula, Francini, Klistići und Predloka. Unter ihren Beigaben tauchen Feuersteine und Spinnwirtel auf, Familiengräber kommen nicht mehr so oft vor, die ganzen Grabanlagen sind etwas einfacher konstruiert und mit Steinen bedeckt.[9]

Solche Nekropolen des 7. und 8. Jahrhunderts sind auf Hügeln und an verlassenen Orten ohne Friedhofskirche, zum Teil sogar innerhalb antiker Ruinen angelegt worden. In ihren Gräbern, die meistens eine Steinabdeckung haben, wurde in der Regel jeweils nur eine Person in gestreckter Rückenlage und angelegten Armen beigesetzt (Abb. 7). Die regelhafte Orientierung der Toten mit dem Blick nach Osten zeigt christliches Gepräge (Abb. 10). Heidnische Sitten spiegeln sich aber in manchen Grabbeigaben, wie der Topfbeigabe oder den Eberzähnen, sowie in den Riten am Grab während der Beisetzung, die aus Feuerspuren um und über dem offenen Grab erschließbar sind, wider.

In den Frauengräbern kommen oft gegossene bronzene Ohrringe mit drei Ringen vor. Sie gehören dem sogenannten "Buzet"-Typ an, wie auch das Exemplar aus Monkodonja (Abb. 5, 3), und stellen ein regionales Spezifikum dar. In größerer Anzahl sind sie in der Nekropole von Mejica bei Buzet, der größten Nekropole mit 232 Bestattungen, anzutreffen, aber auch in der von Vrh bei Brkac (Abb. 7).[10] Der Ohrring mit den drei gewickelten Ringschlaufen (Abb. 5, 2) stellt eine vereinfachte Form des genannten byzantinischen Typs dar. Die frühesten istrischen Funde stammen aus Brioni, dann aus Modrušani, wo dieser Ohrringtyp zusammen mit der Münze des Vitiges, die gegen Ende des 6. Jahrhunderts zu datieren ist, gefunden wurde. Die in der Filigrantechnik gefertigten Exemplare kommen bis ins 8. bzw. 9. Jahrhundert vor (Veli Dol bei Križišće, St. Urh bei Tolmin).[11]

Die Vielfalt der einfachen gegossenen Formen und die Konzentration der Funde in Istrien (Abb. 8) führten zu der Annahme, daß die Ohrringe auch in diesem Gebiet hergestellt worden sind, und zwar wahrscheinlich in den

---

8 Marušić 1986, 83 ff.

9 Marušić 1986, 91.

10 Marušić 1979-1981; Torcellan 1986; Marušić 1979.

11 Bierbrauer 1987, 152 ff; Torcellan 1986, 43; Marušić 1979, 131.

Städten an der Westküste. Aus diesen Herstellungszentren sind die Ohrringe dann auf dem Exportweg auch in die benachbarten und weiter entfernten Gebiete gelangt. Nach Meinung von M. Torcellan ist dieser gegossene Ohrringtyp Bestandteil der Tracht der adulten Frauen, während der andere, etwas kleinere, aus dünnem Draht gefertigte Ohrring mit den drei Schlaufenringen, der ebenfalls in Monkodonja gefunden wurde, zur Tracht der juvenilen Frauen gehören dürfte.[12] Gelegentlich kommen in Gräbern juveniler Frauen aber auch beide Ohrringtypen zusammen vor (Abb. 9). In der Nekropole von Mejica wurden die Ohrringe aus Draht vorwiegend in Kindergräbern gefunden. Dieser Ohrringtyp ist dann später für die karantanische Köttlacher Kultur vom späten 8. bis ins 11. Jahrhundert charakteristisch.[13]

Ähnlich wie die Ohrringe gehören auch die scheibenförmigen und strichverzierten Spinnwirtel zur normalen Grabausstattung von Frauen, so in Monte S. Michele[14] oder Mejica.[15] Ihr Vorkommen in Monkodonja verwundert deshalb in keiner Weise. Was dagegen auffällt ist, daß die sonst in den Gräbern häufig vorkommenden Gegenstände wie eiserne Messer, Feuerstähle, Gürtelschnallen, Kämme, Pfeilspitzen und Nadeln völlig fehlen. Es ist also davon auszugehen, daß sich die in Monkodonja ausgegrabenen Toten nicht nur in der Art der Totenbehandlung ganz grundlegend von den nicht selten bekannt gewordenen Gräberfeldern ihrer Zeit und ihres Raumes unterscheiden. Den Verstorbenen fehlte also das sonst übliche Inventar, das zur Kleidung und Tascheninhalt gehört. Der Eindruck einer lieblosen Behandlung der toten Körper und ihrer Beseitigung in zwei Massengräbern wird noch durch die Beobachtung, daß die Normalausstattung fehlt, verstärkt. Man könnte vermuten, sie waren vor ihrem Tode nicht mehr in Besitz der sonst zum täglichen Bedarf und zur besonderen Kleidung gehörigen Gegenstände. Es scheint, als wären die Bestatteten, nach dem Befund und den Funden zu schließen, Opfer eines Massakers. Durch die anthropologische Untersuchung von B. Teßmann wird diese Annahme entscheidend gestützt und sogar zur hohen Wahrscheinlichkeit verdichtet.

Obwohl die umfängliche Untersuchung und auch Vorlage des Knochenmaterials einer späteren ausführlichen Bearbeitung vorbehalten sind, können hier schon erste Ergebnisse vorgelegt werden.

Ein Hauptziel der ersten Analyse war es, die Mindestindividuenanzahl zu ermitteln. Weiterhin sollte untersucht werden, ob das Skelettmaterial einen normalen Bevölkerungsquerschnitt repräsentiert. Darüber hinaus sollten anthropogen bedingte Manipulationen am Skelettmaterial festgestellt werden. Auf pathologische Besonderheiten wird dagegen nur ganz am Rande eingegangen.

Erhaltungszustand: Die menschlichen Skelettreste sind überwiegend stark fragmentiert und liegen im allgemeinen nicht im anatomischen Verband vor.

---

12 Torcellan 1986, 44.

13 Šribar/Stare 1974, Taf. 4, 12-13.

14 Catalogo Muggia 1997, Taf. 16, t 31.

15 Torcellan 1986, Taf. 9, 12; 10, 10; 11, 7; 12, 4; 15, 1.14; 22, 8; 24, 9; 31, 5.12-13; 32, 9; 35, 1.

Eine Ausnahme bilden Hand- und Fußknochen, die im Gegensatz zu den übrigen Knochen oft komplett erhalten sind. Der starke Fragmentierungsgrad der Knochen läßt sich einerseits sicherlich mit dem Auffindungsort erklären. Die Knochenpackungen lagen praktisch direkt unter der heutigen Oberfläche. Durch den Zerfall der Umfassungsmauer im Laufe der Jahrhunderte wurden die Knochen durch herunterfallende Steine zertrümmert. Manche Dekomposition der Skelette dürfte sich postmortal auch im oberflächennahen Bereich im Zuge des Verwesungsprozesses ereignet haben. Andererseits läßt sich der Erhaltungszustand der Knochen nur durch anthropogen bedingte Manipulationen erklären. Interessant ist in diesem Zusammenhang, daß kein einziges größeres Schädel- oder Beckenfragment gefunden wurde. Beide Skeletteile wurden ausschließlich stark zertrümmert angetroffen. Auch an den Langknochen konnten gewaltsame Verletzungen beobachtet werden. Mehrfache Brände in der Macchia auf der Grabungsfläche führten außerdem dazu, daß die oben liegenden Knochen sekundär verbrannten und teilweise wie sehr grober Leichenbrand wirkten.

Vorgehensweise und Methodik: Die menschlichen Überreste aus den Knochennestern wurden getrennt analysiert. Nach der Bergung und Reinigung wurde jedes Fragment, soweit es sich bestimmen ließ, einem Knochen bzw. einer Skelettregion zugewiesen. Bei dieser Materialaufnahme konnte festgestellt werden, daß alle Skelettregionen vertreten sind. Die anschließende anthropologische Untersuchung umfaßte neben der Bestimmung des Alters und des Geschlechts auch die Vermessung einzelner Knochenbruchstücke sowie die Aufnahme pathologischer Knochenveränderungen. Auf die Ergebnisse der Vermessung einzelner Knochen, die z.B. für die Rekonstruktion der Körperhöhen, aber auch für geschlechtsspezifische Unterscheidungen relevant sind, soll an dieser Stelle genauso wenig eingegangen werden, wie auf die Dokumentation des Zahnzustandes bzw. pathologische Zahnveränderungen.

Die Alters- und Geschlechstbestimmung wurde auf der Grundlage der Empfehlungen europäischer Anthropologen für die Alters- und Geschlechtsbestimmung durchgeführt.[16] Wegen der starken Fragmentierung einzelner Knochen ließ sich das genaue Sterbealter bei den Erwachsenen nur unzureichend bestimmen, so konnte häufig nur festgestellt werden, daß das Erwachsenenalter überhaupt erreicht worden war.[17] Eine Ausnahme bilden hier die Schultergelenkspfannen und ein teilweise zusammengeklebtes Schädeldach. Die Altersdiagnose an den Scapulae wurde nach W. Graves durchgeführt.[18]

Für die Altersdiagnose am Schädeldach wurden die Vorschläge zur Nahtobliteration von K. Hajnis und J. Novak bzw. F. Rösing verwendet.[19] Des weiteren befinden sich im Untersuchungsmaterial 13 aussagekräftige Unterkiefer bzw. Fragmente von solchen, bei denen neben dem Abrasionsgrad bzw.

---

16 Ferembach u.a. 1979.

17 Schech 1969; Breul 1974, 76-119; Hunger/Rother 1978; White 1990, 310-320; Kemkes-Grottenthaler 1993.

18 Graves 1922.

19 Hajnis/Novák 1976; Rösing 1977, 60.

dem Entwicklungsstand der Zähne auch das Geschlecht begutachtet werden konnte.[20] Die Altersdiagnose bei Kindern und Jugendlichen wurde anhand des Entwicklungszustandes der Zähne sowie dem Verknöcherungsgrad der Epiphysen und der Länge der Langknochen beurteilt.[21] Für die Geschlechtsanalyse wurden allgemeine Knochenmerkmale, wie z.B. Größe, Robustizität bzw. Grazilität oder Muskelansatzstellen herangezogen.[22] Da das Material teilweise sehr stark fragmentiert war und darüber hinaus auch Brandspuren aufwies, entsprach die Diagnose oft der von Leichenbranduntersuchungen.[23]

Mindestindividuenanzahl: Die vorläufige Mindestindividuenanzahl wurde anhand des Femurs bestimmt, wobei die Seitenzugehörigkeit und die Robustizität des Knochens, aber auch das Alter des Individuums miteinbezogen wurden. Berücksichtigt wurden proximale Knochenabschnitte und lange Schaftfragmente. Nicht mit in die Analyse einbezogen wurden Bruchstücke aus dem distalen und mittleren Knochenabschnitt. In Knochenpackung I konnten aufgrund des Femurs 13 Individuen festgestellt werden. Knochenpackung II barg nach Auszählung der Femurfragmente die Überreste von wenigstens 20 Individuen. Des weiteren befinden sich im Fundmaterial aus Knochenpackung I auch ein nicht verwachsenes Beckenfragment (Os ilium), das zu einem Neugeborenen gehört hat, sowie nicht vollständig verknöcherte Wirbel von einem Säugling oder Kleinstkind. Auch in Knochenpackung II wurden Überreste von Kleinstkindern gefunden (Tibia). Somit ergibt sich nach dem vorläufigen Kenntnisstand eine Mindestindividuenanzahl von wenigstens 36 Personen.

Alter und Geschlecht: Aufgrund des teilweise schlechten Erhaltungszustandes der Knochen konnte das Sterbealter bei den Erwachsenen bislang nur unzureichend ermittelt werden. Eine Altersdiagnose anhand des Zahnstatus steht ebenfalls noch aus. Bei den Oberschenkelbeinen konnte bislang lediglich festgestellt werden, daß die Individuen das Erwachsenenalter erreicht hatten. Unter den 13 Individuen aus Knochenpackung I befinden sich ein Jugendlicher und drei Kinder (eines davon Infans I). Wegen der Robustizität der Knochen konnten zwei Individuen als wahrscheinlich männlich eingestuft werden. Von den 20 Individuen aus Knochenpackung II konnten zwei als Kinder bzw. eines als Jugendlicher eingeordnet werden. Nach Beurteilung der Knochengröße und Robustizität ließen sich hier fünf Individuen als vermutlich männlich ansprechen.

Das Fundspektrum zeigt einen normalen Bevölkerungsquerschnitt. Neben Säuglingen und Kleinstkindern wurden Kinder der Altersklassen Infans I und II sowie Jugendliche gefunden. Im Fundmaterial sind sowohl Männer als auch Frauen vertreten. Ein völlig zahnloser Unterkiefer, bei dem sich der Knochen bereits zurückzubilden begann, repräsentiert vermutlich einen senilen Menschen. Es kann jedoch nicht völlig ausgeschlossen werden, daß diese Person in

[20] Moorrees u.a. 1963.

[21] Sundick 1978; Kósa 1989; Szilvássy 1988.

[22] Breul 1974, 13-75; Leopold 1978; Wienker 1984; White 1990, 320-328.

[23] Rösing 1977; Wahl 1982; 1983; van Vark u.a. 1996.

jungen Jahren durch eine Krankheit alle Zähne verloren hat und deshalb älter erscheint, als sie in Wirklichkeit war.

Pathologische Veränderungen: Pathologische Veränderungen am Skelett können einerseits Informationen über den Gesundheitszustand eines Individuums geben, andererseits aber auch Hinweise auf Verletzungen, die z.B. durch Fremdeinwirkungen entstanden sind, liefern. Hierzu zählen u.a. auch Manipulationen am bereits Verstorbenen.

Am Skelettmaterial aus Monkodonja konnten verschiedene krankhafte Veränderungen beobachtet werden, auf die an dieser Stelle aber nicht detailliert eingegangen werden kann. Ein Femurkopf aus der Knochenpackung II wies beispielsweise ein total zerstörtes Gelenk auf (Schweregrad VI). An einigen Wirbeln konnten horizontale Randzacken (Osteophyten) festgestellt werden, an einem rechten Oberarmknochen eine Exostose. An dem distalen Ende einer rechten Tibia aus der Knochenpackung I befand sich eine Hockfacette. Es konnten auch Hundebißspuren an den Knochen registriert werden.

Etwas ausführlicher soll hier auf den zweiten Punkt eingegangen werden. Als Beispiele für anthropogen bedingte Manipulationen wurden die Unterarme aus den beiden Knochenpackungen sowie einige Femora gewählt. Das Verhältnis von rechten und linken Unterarmen ist in beiden Knochenpackungen in etwa gleich unausgewogen:

	rechte Ulna	linke Ulna	rechter Radius	linker Radius
Knochenpackung I insgesamt 20 Ulnafragmente und 22 Radiusfragmente	12	5	10	3
Knochenpackung II insgesamt 44 Ulnafragmente und 37 Radiusfragmente	26	9	18	6

In beiden Knochenpackungen überwiegt die rechte Seite ganz erheblich, was kaum auf einem Zufall bzw. einer spezifischen Selektion des Knochenmaterials nach der Anlage der Bestattung zurückgehen dürfte. Man muß wohl davon ausgehen, daß teilweise Individuen aus der gemeinsam verscharrten Gruppe ohne ihren linken Unterarm in die Massengräber gelangt sind. Die Arme sollte man wohl am ehesten in der Siedlung der Bestatteten suchen.

Auch über die erhalten gebliebenen Armfragmente, besonders die rechten, lassen sich Beobachtungen anfügen, die auf gewaltsame Verstümmelungen Hinweise geben. In dem von Ullrich bereits 1999 bearbeiteten Material befand sich ebenfalls ein rechtes proximales Ulnafragment, das zu einem erwachsenen Mann gehört hat. Von demselben Individuum stammt ein rechtes distales Humerusende mit ventraler Hiebverletzung. Die 26 rechten Ulnafragmente aus Knochenpackung II ließen sich 14 Individuen zuordnen, die neun linken

gehörten zu fünf Personen. Von den anhand der rechten Ulnafragmente bestimmten 14 Individuen war eines ein Jugendlicher. Neun Individuen konnten aufgrund der Robustizität und der markanten Muskelmarken als wahrscheinlich männlich angesprochen werden. Als ein männliches Geschlechtskriterium an der Ulna wird eine geteilte Gelenkfläche angesehen, die durch die Incisura trochlearis hervorgerufen wird.[24] An drei der als männlich definierten rechten Ellen sowie an einer linken konnte eine solche zweigeteilte Gelenkfläche festgestellt werden. Die Knochen sind allerdings durch Witterungseinflüsse stark angegriffen, so daß sich feine Linien relativ schwer erkennen lassen. Breul betonte auch, daß die Incisura trochlearis besonders am frischen Präparat gut erkennbar ist, am trockenen Knochen jedoch kaum wahrgenommen werden kann.[25] Die Radiusfragmente aus der Knochenpackung II verteilen sich auf 16 Individuen, wobei neben zwei Kindern, fünf als eher männlich und zwei als eher weiblich aufgrund der Größe und Robustizität der Knochen bestimmt wurden.

Die Angaben für die Knochenpackung I stützen sich größtenteils auf die Untersuchungsergebnisse, die während der Ausgrabung im Jahr 2000 gemacht worden sind. Die 12 rechten Ulnafragmente gehörten zu einem Jugendlichen und acht Erwachsenen, wobei einer vermutlich männlich war. Die rechten Radiusfragmente ließen sich neun Individuen zuordnen, von denen zwei als eher männlich angesprochen werden konnten.

Interessant ist nun die Tatsache, daß von den 13 rechten proximalen Ulnafragmenten aus der Knochenpackung II nur bei drei Exemplaren der Schaft noch etwa bis zur Hälfte erhalten war (Abb. 11). Bei sieben Stücken ließ sich im oberen Drittel des Knochens eine mehr oder weniger gerade, glatte Bruchfläche beobachten. Bei den linken proximalen Ulnafragmenten konnte bei zwei Stükken ebenfalls solch eine gerade Bruchfläche festgestellt werden. Die proximalen Radiusfragmente aus der Knochenpackung II wiesen bei den rechten Stücken in sieben Fällen und bei den linken in zwei Fällen vergleichbare Bruchflächen auf. Aus der Knochenpackung I konnte nur ein rechtes proximales Ulnafragment begutachtet werden. Auch hier ließ sich eine solche Bruchfläche feststellen.

Eine mögliche Deutung des Befundes wäre die, daß an dem Kampfarm der Unterarm etwa in der Mitte mit der Hand gewaltsam abgetrennt worden ist. Hierfür spräche neben den geraden Bruchflächen auch die Tatsache, daß es sich teilweise um sehr kräftig ausgebildete Ulna- bzw. Radiusfragmente handelt, also wahrscheinlich die Unterarme von Männern. Die in der Regel sehr gut erhaltenen proximalen Ulnaabschnitte bezeugen, daß die Abtrennung nicht im Ellenbogengelenk stattfand. Einen weiteren Hinweis auf Gewalteinwirkung von außen zeigt auch ein zu zwei Dritteln erhaltener Radius aus der Knochenpackung I. Hier ist in dem Bereich des Margo interosseus eine dellenartige Vertiefung vorhanden, die von einer glatten Knochenabsplitterung herrührt. Diese Verletzung wurde vermutlich ebenfalls durch einen scharfen

[24] Breul 1974, 39.

[25] Ebd.

Gegenstand herbeigeführt. Auch an den Oberschenkelbeinen ließen sich gewaltsame Beschädigungen nachweisen (Abb. 12). So fehlt beispielsweise an allen proximalen Enden der Trochanter major. Auf die Ursache dieses Befundes sollte man an dieser Stelle noch nicht näher eingehen, da weitere Untersuchungen noch ausstehen. Eine mögliche Deutung ist jedoch bei G. Lange zu finden.[26] Bislang konnten in einigen Fällen auch gerade und glatte Bruchflächen festgestellt werden. Aus der Knochenpackung I liegen zwei sauber abgetrennte Femurköpfe vor. In der Knochenpackung II wurde ein proximales Femurstück gefunden, bei dem sowohl der Caput femoris als auch der Trochanter major fehlen. Die gerade, glatte Bruchkante verläuft schräg von oben nach unten und kann durch einen kräftigen Schlag mit einem scharfen Gegenstand hervorgerufen worden sein. Des weiteren wurden immer wieder an den Langknochen querverlaufende Schnittspuren bemerkt, die ebenfalls auf eine Zerstückelung hinweisen.

Vergleichbare fragmentierte Knochenansammlungen liegen beispielsweise aus Ralswiek auf der Insel Rügen und vielleicht auch, bzw. etwas ferner liegend, aus dem Oppidum von Manching vor. In Ralswiek wurden in zwei Fundstellen stark fragmentierte Menschenknochen gefunden. B. Lux geht davon aus, daß die Bewohner dieser Siedlung bei einem Überfall getötet worden sind und anschließend nicht begraben wurden, was unserem Befund in Monkodonja entsprechen würde.[27] H. Ullrich und J. Herrmann hingegen sehen in der Fundstelle einen Kultplatz.[28] G. Lange vermutet in den Manchinger Gruben mit Teilskeletten in erster Linie "rituelle" Beisetzungen.[29] Er nimmt an, daß die Toten zuerst an anderer Stelle so lange niedergelegt worden waren, bis die Verwesung praktisch abgeschlossen war. Anschließend wurden nur spezielle Körperteile abgetrennt und dann bestattet. Solch ein Erklärungsmodell dürfte allerdings auf den Befund von Monkodonja kaum zu übertragen sein.

In Monkodonja hat sich vielleicht ein ähnliches Szenario wie in Ralswiek abgespielt, wie es in der erstgenannten Deutungsmöglichkeit beschrieben worden ist. Eine bislang nicht bekannte Siedlung wurde überfallen, die Bewohner deportiert und getötet, den kampffähigen Männern wurde der Kampfarm abgetrennt. Auch der linke Arm wurde vielen Bestatteten abgeschlagen, manchen noch das Beckengelenk verletzt. Ob all dies vor oder nach dem Tod geschah, muß noch näher untersucht werden. Wahrscheinlich sollte dies jedoch vor dem Tode geschehen sein, weil die Position der Bestattungsstelle an der Mauer einer längst aufgelassenen Siedlung weitab vom Wohnort der Toten bedacht werden muß. Hier im Verborgenen hat sich wahrscheinlich der finale Akt der Vernichtung abgespielt. Die weiteren Untersuchungen des Materials werden sicherlich noch interessante Ergebnisse liefern.

---

[26] Lange 1983, 22.

[27] Lux 1994.

[28] Ullrich 1985, 64; Herrmann 1998, 10 ff.

[29] Lange 1983, 112.

Zusammenfassend können wir feststellen, daß wir auf der Suche nach bronzezeitlichen Gräbern sehr wahrscheinlich die Opfer eines großen Massakers gefunden haben, das in die Zeit der awarisch-slawischen Landnahme gehört. Der Befund der notdürftigen Bestattung und die erste Analyse der menschlichen Knochen weisen auf ein qualvolles Ende der mindestens 30 Individuen beiderlei Geschlechts und aller Altersgruppen hin. Ihnen wurde keinerlei Habe, bis auf wenige Ausnahmen, gelassen, die Arme abgeschlagen und wohl vor der Tötung das Laufen durch gewaltsame Beschädigung der Oberschenkel im Beckenbereich erschwert oder unmöglich gemacht. Die Personen sind wahrscheinlich vor der seinerzeit noch höher als heute erhaltenen bronzezeitlichen Mauer, an einem verborgenen Ort im Winkel zwischen Befestigungsmauer und Torwange, umgebracht worden, abseits ihrer Siedlung, die noch nicht lokalisiert ist. Die flüchtige Art der Überdeckung der Körper und die Lage der Fundstelle am Hang direkt an der Mauer sprechen für ein Verscharren der Toten am Hinrichtungsort. Platz für die Anlage von Gräbern wäre gewesen, doch niemand war an der Bestattung der Körper nach christlichem Ritus, wie er durch zahlreiche Gräberfelder autochthoner und zugewanderter Bevölkerungen aus dem 6. bis 7. Jahrhundert belegt ist, interessiert oder dazu in der Lage. Es liegt hier ein Befund vor, der mit jenen ungefähr zeitgleichen Massenbestattungen von wahrscheinlich nur jungen Männern in Bulgarien bei Kjulevča und Devnja-3 nicht unmittelbar vergleichen werden sollte, obwohl auch diese Zeugnis für die Unruhe der Zeit und die Auseinandersetzungen zwischen Byzantinern und Protobulgaren bzw. Slawen ablegen.[30] Das grauenvolle Geschehen legt Zeugnis von den Unruhen dieser Zeit ab, der Befund verbietet es aber selbstverständlich, irgendeine der historisch überlieferten Gruppen für die Taten verantwortlich zu machen. Die wenigen Fundstücke gestatten auch keinerlei konkrete ethnische Zuweisung der Toten. Täter und Opfer sind in ihrer Ethnizität nicht ermittelbar. Eine gewaltsame Auseinandersetzung, die mit der Beseitigung einer ganzen zusammengehörigen Bevölkerung endete, ist jedoch mit der hinlänglichen Sicherheit, wie sie von einem archäologischen Befund nur erwartet werden kann, nachgewiesen.

[30] Fiedler 1992, 316 ff. Abb. 112

Literaturverzeichnis

1. **Baćić B.** 1970, *Prilozi poznavanju prahistorijske gradinske fortifikacije u Istri.* In: Adriatica praehistorica et antiqua (Festschr. G. Novak) (Zagreb 1970) 215-226.

2. **Bierbrauer V.** 1987, *Invillino-Ibligo in Friaul I* (München 1987).

3. **Breul D.** 1974, *Methoden der Geschlechts-, Körperlängen- und Lebensalterbestimmung von Skelettfunden.* Arbeitsmethoden der medizinischen und naturwissenschaftlichen Kriminalistik 12 (Lübeck 1974).

4. **Catalogo Muggia** 1997,

5. **Il civico museo archeologico di Muggia - Catalogo** (Triest 1997).

6. **Čović B.** 1983, *Srednje bronzano doba u Istri. Praistorija jugoslavenskih zemalja IV* (Sarajevo 1983) 233-241.

7. **Ferembach D. / Schwidetzky I. / Stloukal M.** 1979, *Empfehlungen für die Alters- und Geschlechtsdiagnose am Skelett.* Homo 30, 1979, (1)-(32).

8. **Fiedler U.** 1992, *Studien zu Gräberfeldern des 6.bis 9. Jarhunderts an der unteren Donau*, Univ.-forsch. zur Prähist. Arch. 11 (Bonn 1992).

9. **Graves W.W.** 1922, *Observations on Age Change in the Scapula.* Am. Journal Phys. Anthr. 3, 1922, 21-33.

10. **Hänsel B. / Mihovilič K. / Teržan B.** 1997, *Monkodonja, utvrđeno protourbano naselje starjeg brončanog doba kod Rovinja u Istri.* Histria Arch. 28, 1997, 37-107.

11. **Hajnis K. / Novak J.T.** 1976, *Die Verwachsung der Nähte am Schädeldach.* Anthropologie (Brno) 14, 1976, 89-92.

12. **Herrmann J.** 1998, *Ralswiek auf Rügen. Die slawisch-wikingischen Siedlungen und deren Hinterland.* Teil II - Kultplatz, Boot 4, Hof, Propstei, Mühlenberg, Schloßberg und Rugard (Lübstorf 1998).

13. **Hunger H. / Rother P.** 1978, *Altersbestimmung am Skelett.* In: H. Hunger/D. Leopold (Hrsg.), Identifikation (Berlin, Heidelberg, New York 1978) 162-182.

14. **Kemkes-Grottenthaler A.** 1993, *Kritischer Vergleich osteomorphognostischer Verfahren zur Lebensalterbestimmung Erwachsener* (Mainz 1993).

15. **Kósa F.** 1989, *Age estimation from the fetal skeleton.* In: M.Y. Iscan (Hrsg.), Age markers in the human skeleton (Springfield/Ill. 1989) 21-54.

16. **Lange G.** 1983, *Die menschlichen Skelettreste aus dem Oppidum von Manching.* In: W. Krämer (Hrgs.), Die Ausgrabungen in Manching Bd. 7 (Wiesbaden 1983).

17. **Leopold D.** 1978, *Geschlechtsbestimmung durch Untersuchung der einzelnen Knochen des Skeletts.* In: H. Hunger/D. Leopold (Hrsg.), Identifikation (Berlin, Heidelberg, New York 1978) 113-161.

18. **Lux B.** 1994, Cult or Conflikt? *The human bones from the area of the sea trade town Ralswiek on the isle of Rügen (8th to 10th c.).* Homo 45, 1994, 31-50.

19. **Marušić B.** 1960, *Istra u ranom srednjem vijeku* (Pula 1960).

20. **Marušić B.** 1967, *Nekropole 7. i. 8. st. u Istri.* Arh. Vestnik 18, 1967, 333-347.

21. **Marušić B.** 1979, *Ranosrednjovjekovna nekropola na Vrhu kod Brkača.* Histria Arch. 10/2, 1979, 111-149.

22. **Marušić B.** 1979-1981, *Prilog poznavanju ranosrednjovjekovne nekropole na Mejici kod Buzeta.* Jadranski Zbornik 11, 1979-1981, 173-196.

23. **Marušić B.** 1986, *Materijalna kultura Istre od 5. do 9. st.* Izdanja HAD-a 11/1, 1986, 81-105.

24. **Mihovilič K. / Teržan B. / Hänsel B. / Matošević D. / Becker C.** 2002, *Rovinj prije Rima, Rovigno prima dei Romani, Rovinj vor den Römern* (Kiel o. J. [2002]).

25. **Moorrees C.F.A. Moorrees/ Fanning E.A. / Hunt E.F.jr.** 1963, *Age Variation of Formation Stages for the Permanent Teeth.* Journal Dental Resaerch 42, 963, 1490-1502.

26. **Rösing F.W.** 1977, *Methoden und Aussagemöglichkeiten der anthropologischen Leichenbrandbearbeitung.* Arch. Naturwiss. 1, 1977, 53-84.

27. **Schech P.** 1969, *Zum Problem der Altersbestimmung am Femur* (Nürnberg 1969).

28. **Šribar V. / Stare V.** 1974, *Karantansko-ketlaški kulturni krog.* Katalog izložbe (Ljubljana 1974).

29. **Sundick R.I.** 1978, *Human skeletal growth and age determination.* Homo 29, 1978, 228- 249.

30. **Szilvássy J.** 1988, *Altersdiagnose am Skelett.* In: R. Knußmann (Hrsg.), Anthropologie. Handbuch der vergleichenden Biologie des Menschen (Stuttgart, New York 1988) 421-443.

31. **Teržan B. / Mihovilič K. / Hänsel B.** 1999, *Eine protourbane Siedlung der älteren Bronzezeit im istrischen Karst.* Prähist. Zeitschr. 74, 1999, 154-193.

32. **Torcellan M.** 1986, *Le tre necropoli altomedievali die Pinguente.* Ricerche di archeologia altomedievale e medievale 11 (Firenze 1986).

33. **Ullrich H.** 1985, Der Mensch. In: J. Herrmann (Hrsg.), *Die Slawen in Deutschland. Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neiße vom 6. bis 12.* Jahrhundert (Berlin 1985).

34. **van Vark G.N. / Amesz-Voorhoeve W.H.M. / Cuijpers A.G.F.M.** 1996, *Sex-diagnosis of human cremated skeletal material by means of mathematical-statitical and data-analytical methods.* Homo 47, 1996, 304-338.

35. **Vinski Z.** 1971, *Rani srednji vijek u Jugoslaviji od 400. do 800 godine.* Vjesnik Arh. Muz. Zagreb 3 ser., 5, 1971, 47-74.

36. **Wahl J.** 1982, *Leichenbranduntersuchungen. Ein Überblick über die Bearbeitungs- und Aussagemöglichkeiten von Brandgräbern.* Prähist. Zeitschr. 57, 1982, 1-125.

37. **Wahl J.** 1983, *Zur metrischen Altersbestimmung von kindlichen und jugendlichen Leichenbränden.* Homo 24, 1983, 48-54.

38. **White T.D.** 1990, *Human Osteology* (1990).

39. **Wienker C.W.** 1984, *Sex Determination from Human Skeletal Remains: A Case of Mistaken Assumption.* In: T.A. Rathbun/J.E. Buikstra (Hrsg.), Human Identification. Case Studies in Forensic Anthropology (Springfiel/Ill. 1984) 229-243.

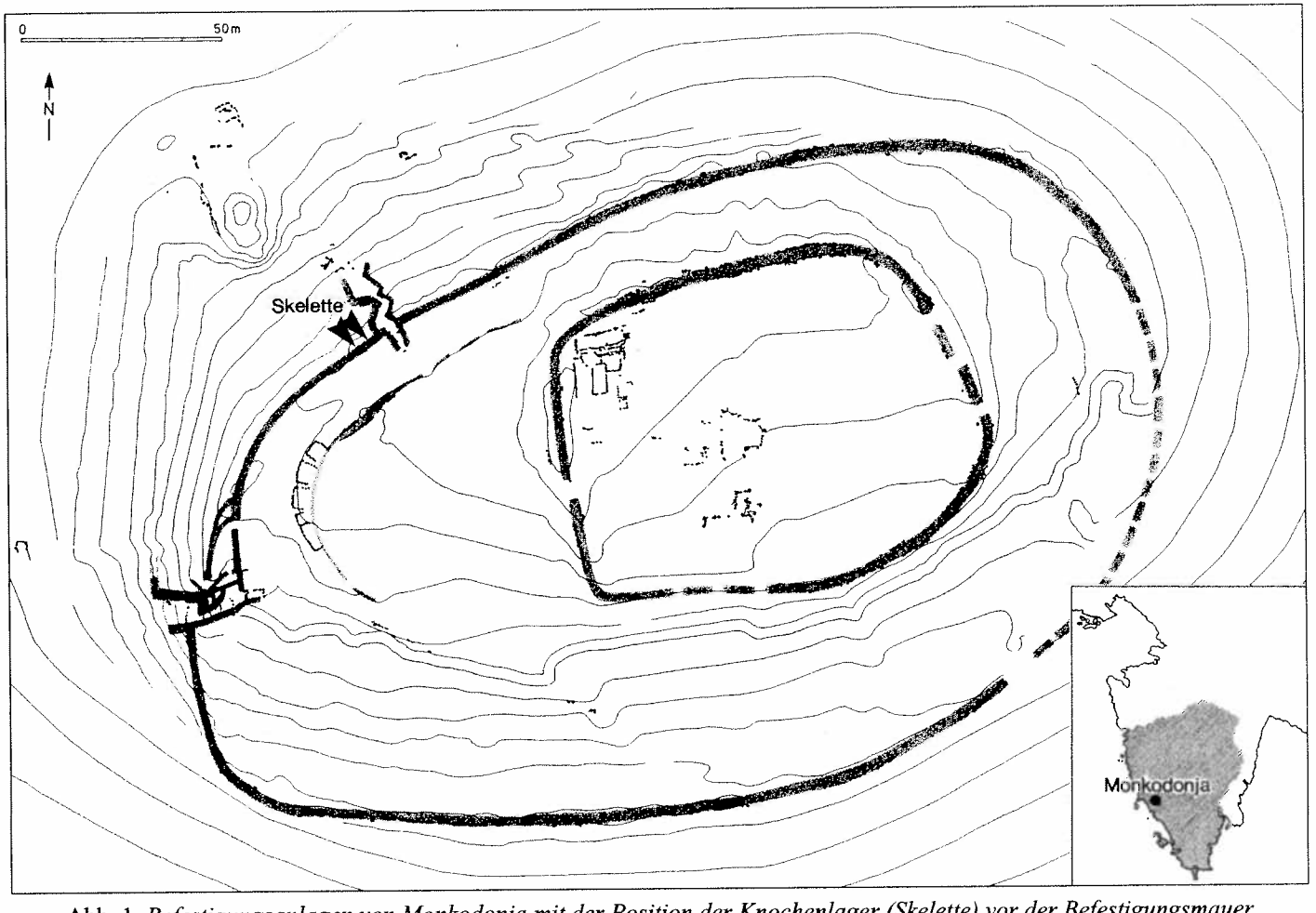

Abb. 1. *Befestigungsanlagen von Monkodonja mit der Position der Knochenlager (Skelette) vor der Befestigungsmauer*

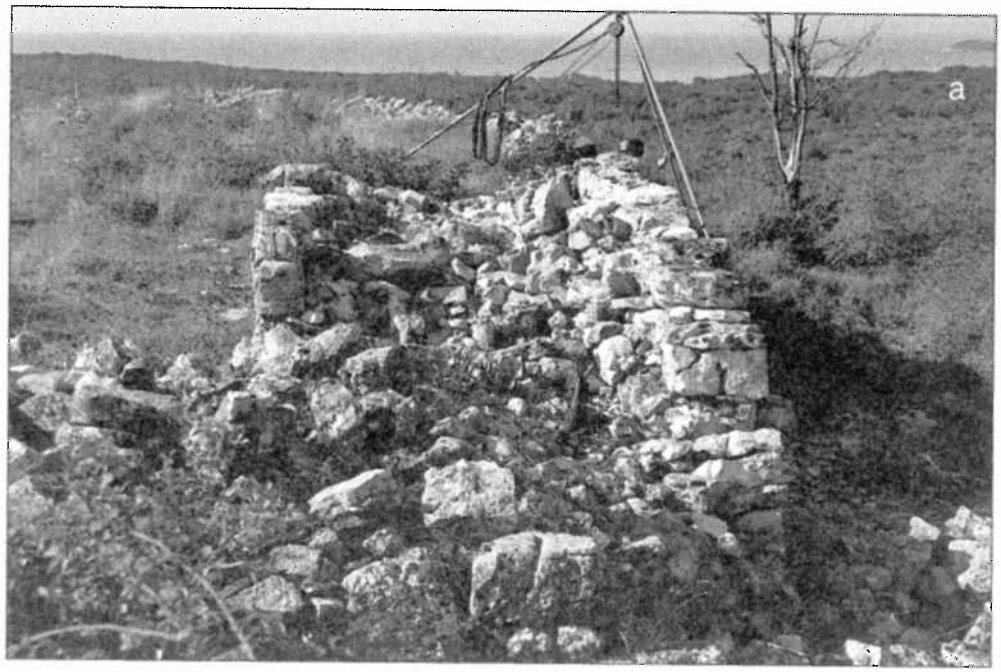

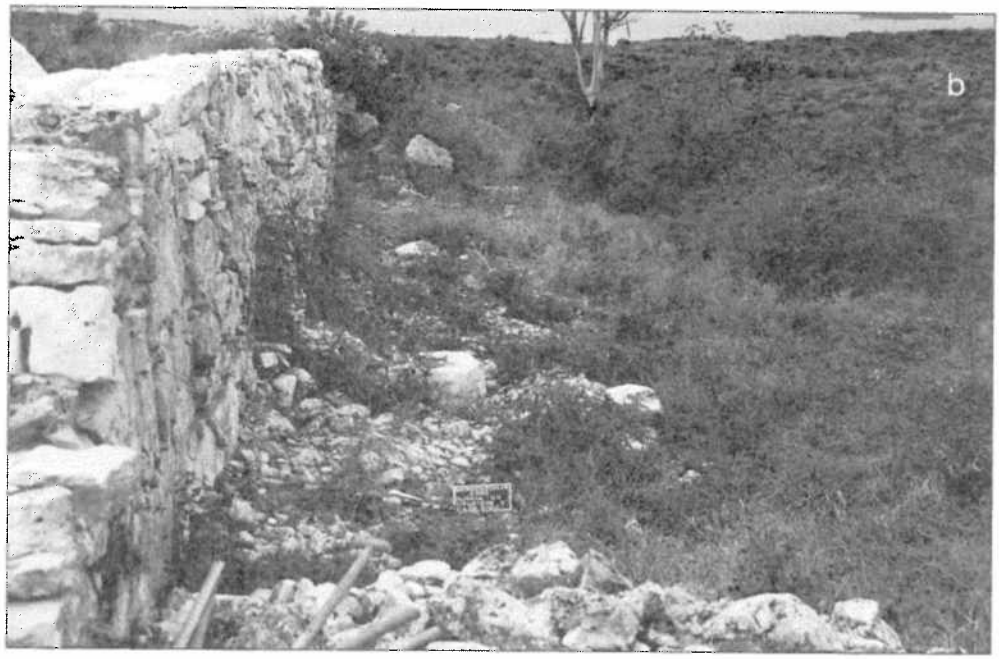

Abb. 2. *Befestigungsmauer am Nordtor nach der Entfernung der obersten verstürzten Blöcke und vor Beginn der Ausgrabungen*

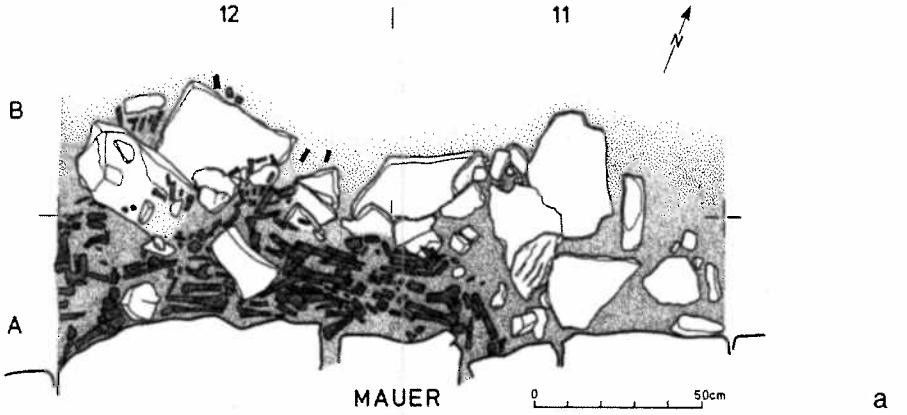

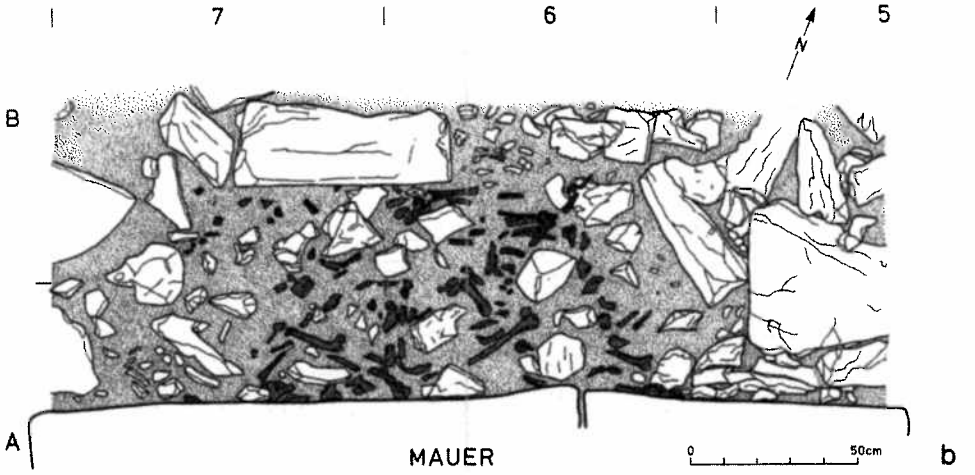

Abb. 3. *Die beiden Knochenlager in der Situation ihrer obersten Lage, „Knochennest I" 1112 m* (a) *und „Knochennest II" 57 m* (b), *südwestlich des Nordtors, unmittelbar vor der Befestigungsmauer*

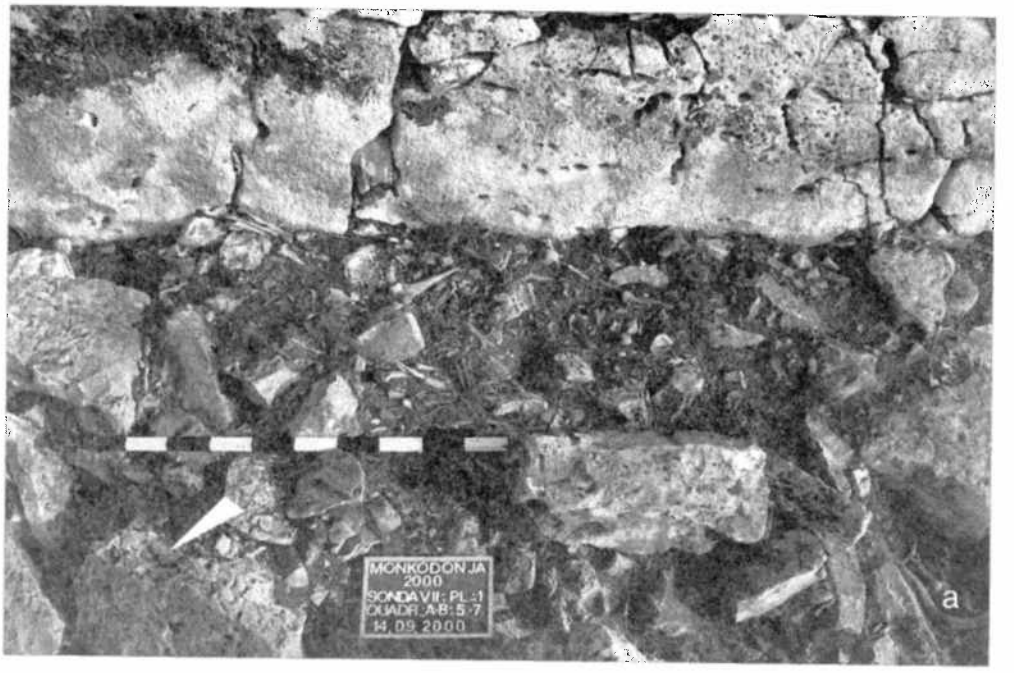

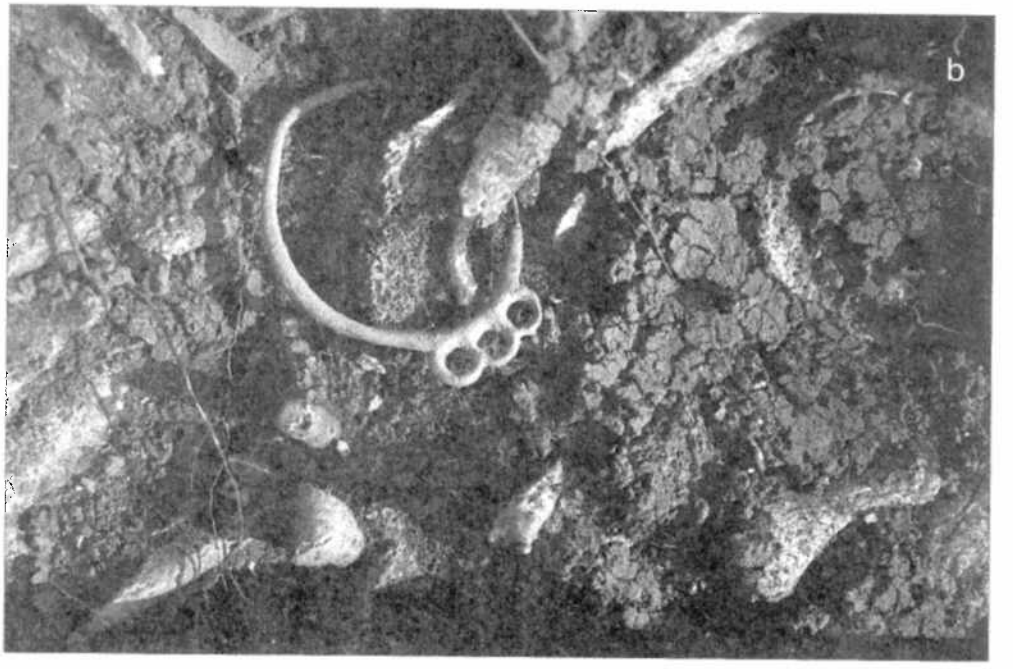

Abb. 4. *Detailfotos der östlichen Knochenlage:* a) *im oberen Teil kurz nach der Entdeckung;* b) *bronzener Ohrring, dicht bei Schädelresten aufgefunden*

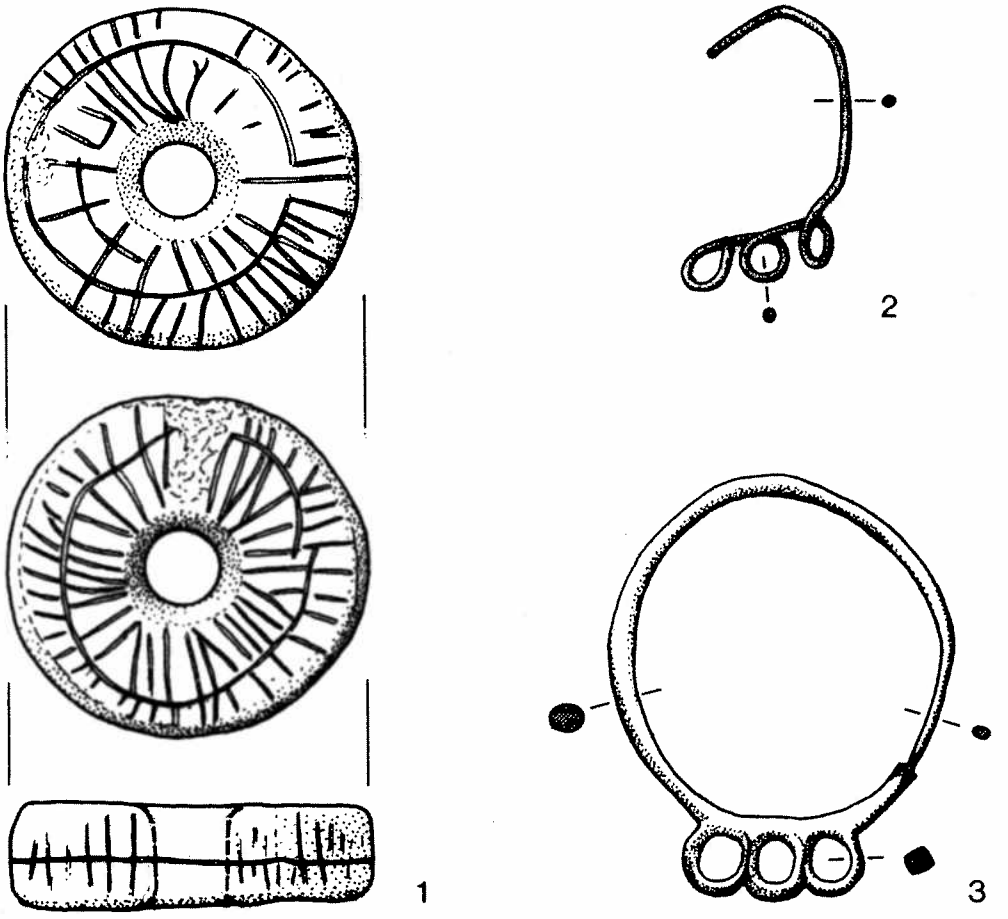

Abb. 5. *Fundgegenstände aus den Knochenpackungen.* 1. *verzierte Tonscheibe aus der westlichen Packung I;* 2. *aus Bronzedraht geformter Ohrring aus Packung II;* 3. *gegossener Bronzeohrring aus Packung II. Alle Stücke Maßstab* 1:1

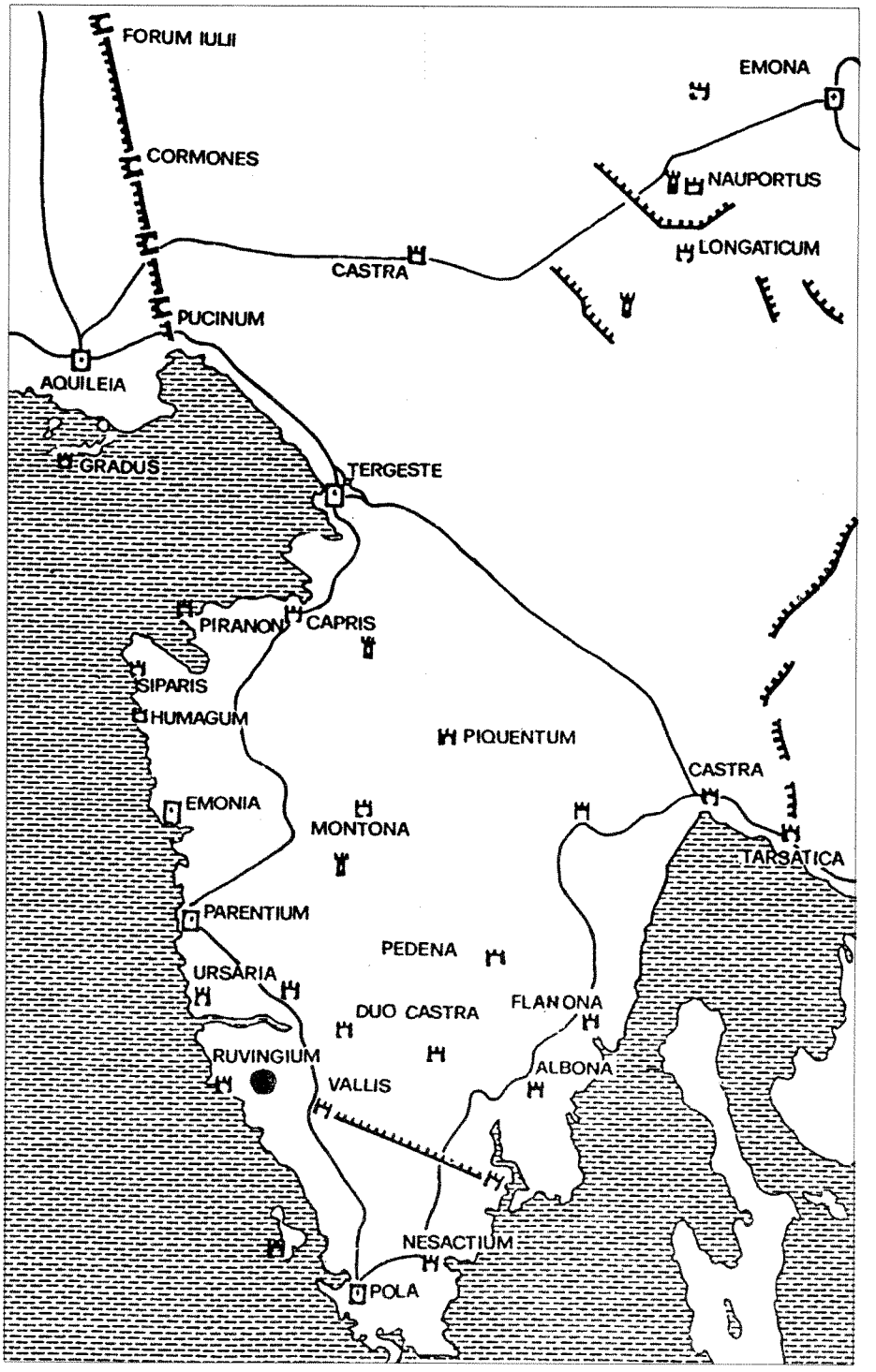

Abb. 6. *Spätantike Befestigungen in Istrien* (nach Marušić 1978 und Torcellan 1986)

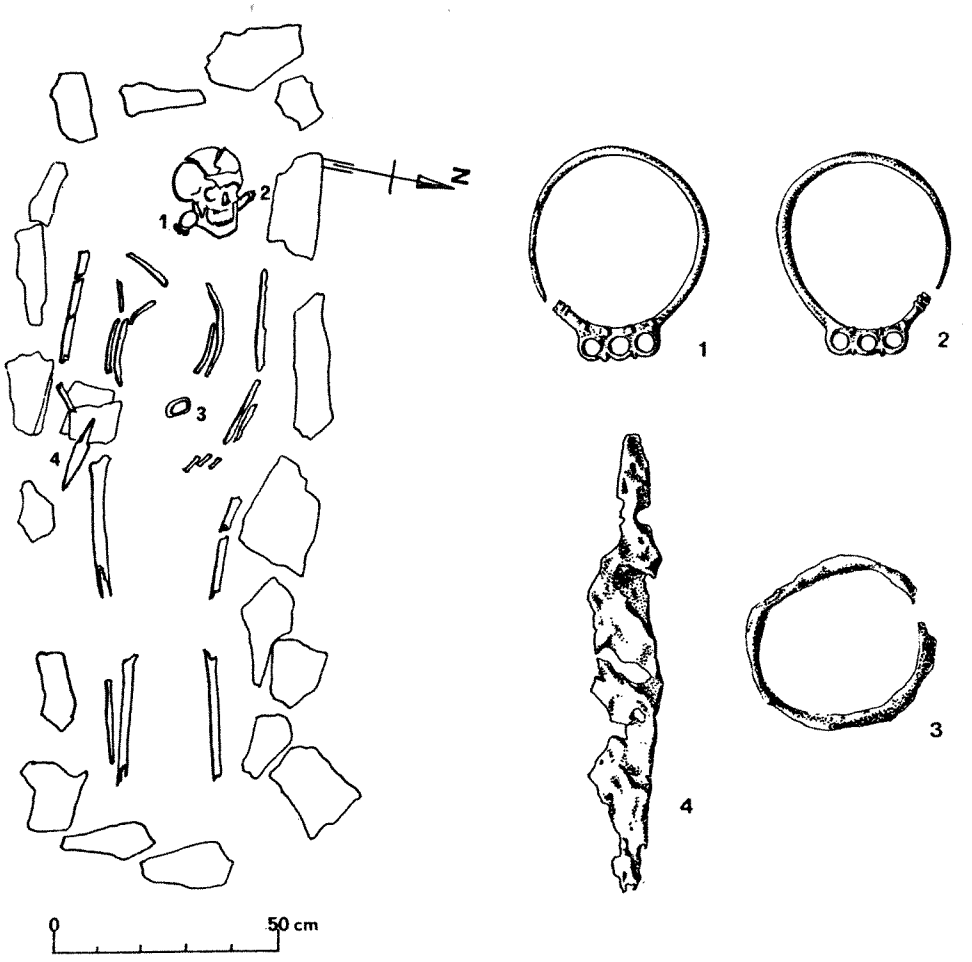

Abb. 7. *Grab 6 von Vrh bei Brkač aus der Gegend von Motovun, Istrien*

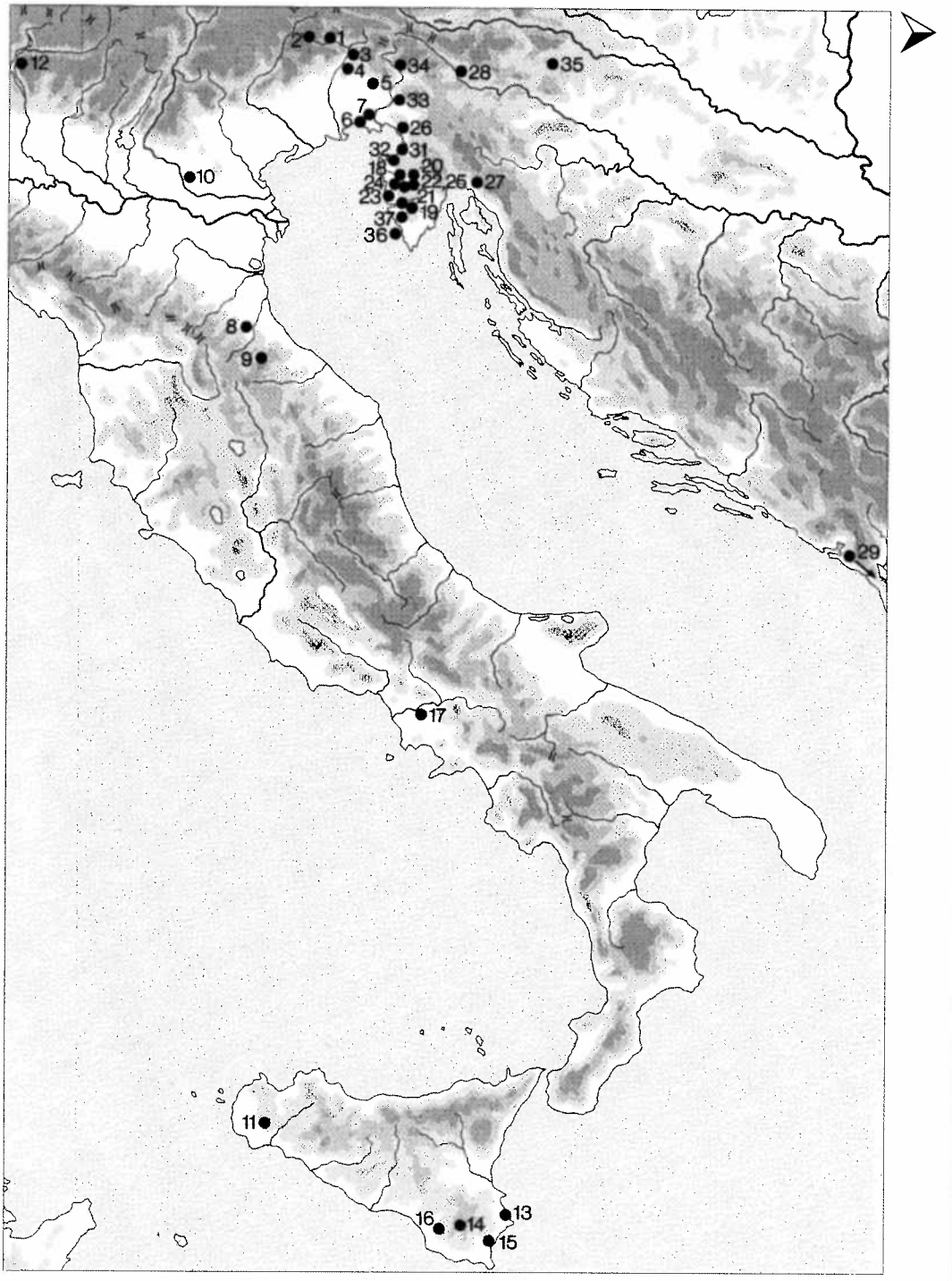
12
2
1
3
4
34
28
35
5
33
7
6
26
32
31
10
18
20
24
22
25
27
23
21
19
37
36
8
9
29
17
11
16
14
13
15

Abb. 8. *Verbreitung der Ohrringe mit drei oder fünf Ringen im nördlichen Adriaraum (nach Bierbrauer* 1987, 155 *Abb.* 24, 430 *f. Liste* 10*; für Istrien korrigiert und ergänzt:* **1.** *Invillino;* **2.** *Socchieve bei Ampezzo;* **3.** *Portis bei Venzone;* **4.** *Godo bei Gemona;* **5.** *Cividale;* **6.** *Aquileia;* **7.** *Farra d'Isonzo;* **8.** *Forli;* **9.** *Verucchio;* **10.** *Minerbe;* **11.** *Salemi;* **12.** *Esino Lario;* **13.** *Tremila di Siracusa;* **14.** *S. Lio bei Palazzoli;* **15.** *Avola;* **16.** *zwischen Ragusa und Chiaramonte;* **17.** *Capua?;* **18.** *Motovun;* **19.** *Modrušani;* **20.** *Mejica bei Buzet;* **21.** *Dvigrad;* **22.** *Brkač;* **23.** *Vrsar;* **24.** *Polačine bei Ferenci;* **25.** *Mali vrh;* **26.** *Tomaj;* **27.** *Veli Dol bei Križišče;* **28.** *Kranj;* **29.** *Lezha;* **30.** *Italien, ohne Fundortangabe;* **31.** *Monte S. Michele bei Muggia (F. Maselli Scotti, La necropoli altomedievale di San Michele di Muggia Scavi* 1991, 1993. *AMSI N.S. XCIII,* 1993, 421 *f. Fig.* 5, *t.* 30*; dies., Il Civico Museo Archeologico di Muggia, Trieste* 1997, *Tav.* 16, 2. 8*);* **32.** *Koper-Kapucinski vrh (R. Cunja, Poznorimski in zgodnjesrednjeveški Koper, Koper* 1996, 55 *f. Abb.* 11, *Taf.* 1, 9*);* **33.** *Solkan (P. Bitenc/T. Knific, Od Rimljanov do Slovanov, Ljubljana* 2001, 92 *Kat.-Nr.* 292*);* **34.** *Tolmin-Sv. Urh (ebenda* 105 *f. Kat.-Nr.* 352*);* **35.** *Ljubična bei Zbelovska gora (ebenda* 92 *Kat.-Nr.* 294*);* **36.** *Brioni (B. Marušič, Nekropole* VII. *i* VIII. *stoljeća u Istri. Arh. Vestnik* 18, 1967, 337*);* **37.** *Monkodonja*

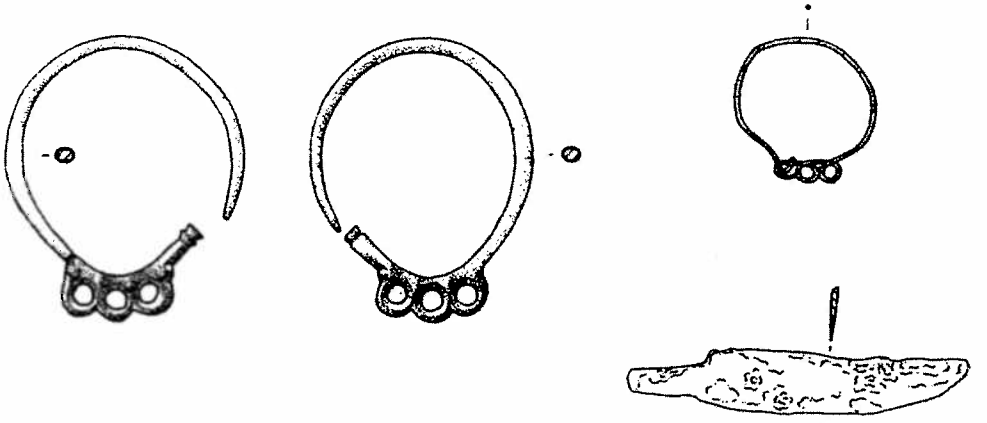

Abb. 9. *Grabfund* 36 *von Mejica bei Buzet, Istrien* (nach Torcellan 1986.)

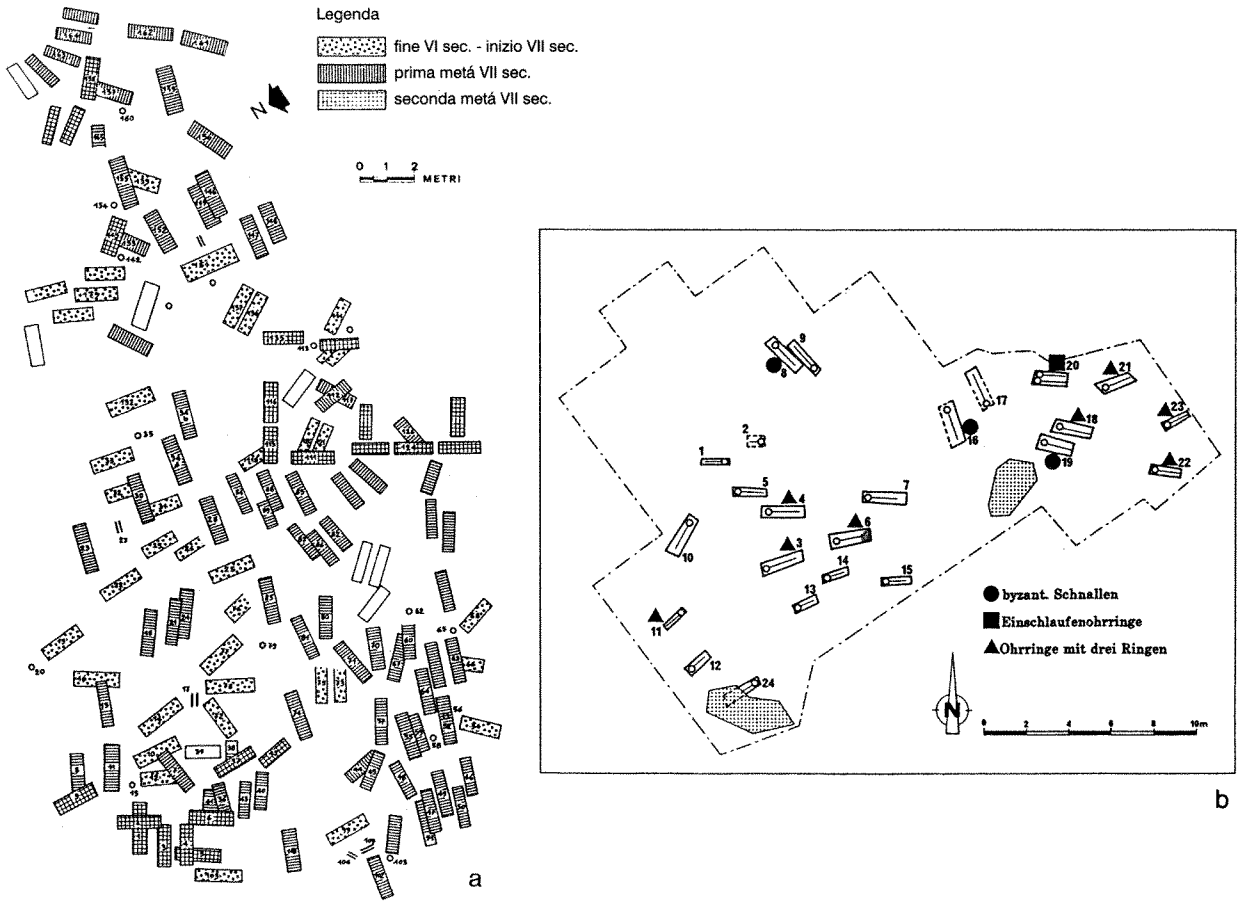

Abb. 10. a) *Plan des Gräberfeldes von Mejica bei Buzet, Istrien* (nach Torcellan 1986.);
b) *Plan des Gräberfeldes von Vrh bei Brkač aus der Gegend von Motovun, Istrien* (nach Bierbrauer 1987.)

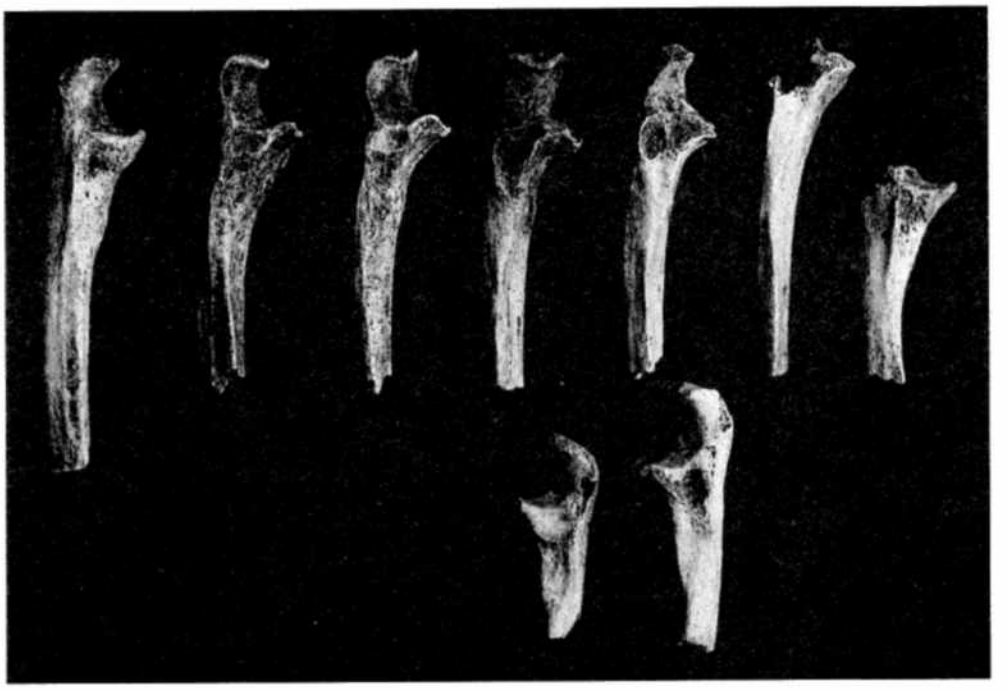

Abb. 11. *Rechte proximale Ulnafragmente*

Abb. 12. *Gewaltsam beschädigte Femurteile*

Reljefna ploča iz Carevog polja kod Jajca

Nada Miletić
Sarajevo

Početkom aprila 1960 godine, nakon obaveštenja koje je primio od sada pokojnog Petra Peršića, penzionera iz Jajca, o nalazu jedne ukrašene kamene ploče u Carevom Polju, Republički zavod za zaštitu kulturnog i prirodnog nasljeđa iz Sarajeva uputio me je u obilazak lokaliteta i eventualno preuzimanje ploče.[1]

U Carevom Polju (opština Jajce), koje leži nekoliko kilometara severno od Jajca, na uzvisini u podnožju stena Beba pruža se veći kompleks zv. Metaljka, čiji su vlasnici članovi porodice Leovac. Uži deo ovog prostora, lokalitet Gromila, vlasništvo Ante Leovca bio je malo uzvišenje na kome je nekada nađeno veoma mngo obrađenog kamena, a potom nabačenog na veliku gomilu. Ukrašena ploča nađena je u zemlji na dubini nešto manjoj od 1,00 m. Uz nju je bila nađena još jedna, nešto manja neukrašena ploča, probušena sa strana, a onda zatrpana u gomilu kamenja. Na njivi ima jako mnogo troske, fragmenata rimske cigle i neveliki broj fragmenata grube keramike. Ukrašena ploča dopremljena je u Zemaljski muzej u Sarajevu i smeštena u srednjovjekovnu zbirku Odjeljenja za arheologiju (Inv. br. 6925).

Ploča, bogato ukrašena, izrađena je od krečnjaka i oklesana nazubljenim predmetom duž okvira, prednje strane i gornjeg ruba, dok su poleđina i bočne strane samo priklesane. Ploča je veoma dobro očuvana, sem lakog oštećenja duž ivice desne strane okvira (dimenzija 92-94cm; visina 50cm; debljina 50cm; širina gornjeg okvirnog ruba 5cm, a donjeg 4cm, širina levog ruba 6-4cm, a desnog 5,5cm).

U lako udubljenom ukrasnom polju (dužina 83cm) smeštena je scena sa devetolisnom biljkom u sredini i afrontiranim pticama - ibisima koji drže zmiju u svojim čvrstim, dugim, povijenim kjunovima u bočnim prostorima. Između gornjih listova biljke, sa strana, smeštena je po jedna riba. Biljka, koja zauzima više od polovine celokupnog prostora, predstavlja raskošno razgranatu palmetu, čiji povijeni listovi izlaze iz zaobljenog listolikog venca, dok su najdonji

[1] Ovom prilikom posthumno odajem zahvalnost g. Petru Peršiću za pravovremenu informaciju i susretljivost prilikom obilaska terena i otpreme ploče.

listovi u korenu povijeni u volutu. Stav ibisa se jedva primetno razlikuje, kao što se i zmije izvijaju u različitoj konturi. Telo ptica i zmija obrađeno je na zubljenim predmetom, a biljka i ribe su glatko klesane. (Sl.1.).

Ikonografski, reklo bi se, bar na prvi pogled, ova scena predstavlja Drvo života-*Hom*, prastari motiv mesopotamske, asirske, kasnije sasanidske i ostalih orijentalnih religija, prihvaćen i u hrišćanskoj i islamskoj umetnosti. U izuzetno obimnoj stručnoj literaturi koju ovde nije moguće navesti, veoma često motiv Svetog drveta poistovećen je sa Drvetom života, obadva kao *Hom (Haom)*. Samo je A. Michel napravio razliku između Svetog drveta obožavanog u svim orijentalnim religijama i od ljudi i od životinja (scena je skoro identična: drvo ili kandelabr vegetabilno završen flankiran ličnostima ili životinjama najrazličitijih vrsta) i Drveta života - hom, simbola besmrtnosti.[2] Kao simbol večitog obnavljanja Drvo života bilo je u početku predstavljeno u obliku palminog drveta, kasnije prikazanog u najrazličitijoj vegetabilnoj formi.[3] Kao element ovog svetog drveća ili i mnogo kasnije kao deo dekorativnog repertoara klasične grčke, helenističke i rimske umetnosti, srednjovekovne takođe, upotrebljena u svim granama umetničkog stvaralaštva i raširena na ogromnom prostoru i širom mediteranskih oblasti, palma-palmeta nije uvek u sebi nosila i svoju prvobitnu simboliku. Ona je kasnije postala drugi simbol, npr. Hrista, vaskrenja i raja, duše ili crkve (*Arbor Palmarum* iz enciklopedije *Liber Floridus* iz 1120 godine)[4], ili ostala kao čisti ukras.

Ptice koje na ovoj ploči flankiraju palmetu su ibisi, svete ptice stare egipatske mitologije. Ibis je u egipatskom panteonu predstavnik boga Thota, boga smrti i meseca, simbola srca, govora, poznavaoca računanja vremena i svih drugih nauka. Grci su Thota poredili sa Hermesom Trismegistusom, koji je poznavao sve tajne nauke, između ostalog i medicinu. Egipatska reč "*jb*" (*hib*)-srce piše se hijeroglifom ibisa. Živi stalno u Egiptu, ali posećuje i evropske obale Mediterana. Gnezda svija u palmama. Hrani se ribama i insektima, ali je najpoznatiji, i zato slavljen kao spasilac, kao istrebljivač zmija, naročito u vreme poplava Nila. Ubijanje ibisa povlačilo je smrtnu kaznu i on je nakon uginuća mumificiran, i u nekoj vrsti sarkofaga ostavljen u posebnim galerijama. Čak se spominje i jedan hram ibisa-Ibeum-nedaleko od Hermopolisa.[5]

U staroj egipatskoj umetnosti ibis se nekoliko puta pojavljuje kao hijeroglif u natpisima[6], a zatim u vinjeti papirusa Hu-Nefera, gde kao beležnik uz boga Anubisa, kao bog Thot sa glavom ibisa učestvuje u posmrtnom ritualu.[7] Na paleti od škriljca prikazan je kao amblem na zastavi[8], a na reljefu

---

[2] Forrer 1907, 449; Michel 1926. 401-402; Pritchard 1954. 260; 329 sl. 88; 667-668.

[3] Beaulieu 1953, 11 sl. 33-35; Pritchard 1954. 328 sl. 656 (scena sva ispunjena palmetama).

[4] Mayo 1977, 29, 31, 34; Debidour 1961, 48; Chevalier/Gheerbrant 1983, 474.

[5] Keller 1913, 198-202, sl. 65; Pauly/Wissowa 1914, 808 - 815.

[6] Pritchard 1954, 250, 251, 271, 286, sl. 6, 16, 190, 318.

[7] Pritchard 1954, 326, sl. 639.

[8] Pritchard 1954, 282-283, sl. 291.

od krečnjaka, verovatno iz Abydosa, Thot sa glavom ibisa sedi pred kraljem Setijem I (1318-1301).[9] U ovim prikazima ne pojavljuje se u sceni Drvo života, ali u oslikanom ukrasu jednog kovčega iz Fayuma, rađenog u rimsko doba pod helenističkim uticajem verovatno u drugoj polovini II veka, Drvo života flankirano je Horusom i Thotom s glavom ibisa.[10]

Iz rimskog perioda je i mozaik iz Pompeja, na kome dva ibisa gazaju kroz vodeni pejzaž,[11] a može se pretpostaviti da su se pojavili i na nekom drugom mozaiku ovog vremena. Ovom vremenu pripada i piksida od ćilibara iz Akvileje, na kojoj su prikazani ibisi uz biljke, motiv nilskog pejzaža, koji je prema C. Calviu, osamljen u aleksandrijskoj toreutici.[12] Ranovizantijskom vremenu, prvoj polovini VI veka, pripadaju mozaici Justinijanove crkve San Vitale u Raveni, u čijem se ukrasu prezbiterija ibis pojavljuje nekoliko puta: na ulazu, na stupovima pod predstavama jevanđelista Luke na desnoj i Mateja na levoj strani, dok se ispod prdstave Marka nalazi svakako barska ptica, ali nejasno koja. Ptice se laganim i dostojanstvenim hodom karakterističnim za njih kreću kroz vodeni pejzaž pod stenjem.[13] U samom svodu prezbiterija, u najsvetijem delu hrama, ispod predstave božanskog jagnjeta, u vreži medaljona formiranih od biljke, uz ostale manje ptice prikazan je i ibis, ovoga puta sa zmijom u kljunu.[14] Da li na ovom mestu samo kao deo pejzaža ili, kako bi se moglo pretpostavljati, kao simbol borbe dobra i zla, ostaje neizvesno. G. Galassi u nabrajanju ptica nije prepoznao ovako naglašeno predstavljenog ibisa, kao ni G. Bovini, koji je nad samim početkom svoje kapitalne knjige o mozaicima Ravene reproducirao baš ibisa sa ulaza u prezbiterij.[15] Da li su ove predstave ovako povezane za prezbiterij na osnovu osobina koje se pripisuju ibisu kao izumitelju govora i pozanvaocu svih mudrosti, može se samo naslućivati. Na istom mestu, u svodu đakonikona katedrale u Torčelu, na mozaiku iz prve polovine VII veka, u istovetnoj vegetabilnoj vreži, prikazana je barska ptica, ali na reprodukciji nije jasno da li se zaista radi o ibisu, iako je podvučeno da rad pripada ravenskoj školi i postoji analogija sa predstavom u prezbiteriju San Vitala.[16]

U svekolikom kretanju orijentalnih uticaja, motiva, a često i samih majstora, uz palmetu i brojne ptice i ibis je dospeo u ukras rukopisnih knjiga, pa ga tako vidimo na lisu poglavlja Exodusa u Pentateuchu Ashburnahama, po jedan sa svake strane luka okrenuti jedan prema drugom. Rukopis je, prema

---

9 Pritchard 1954, 318, sl. 572, 573.

10 Oliphant 1998, 117.

11 Keller 1913, 198, sl. 64.

12 Calvi 1977, 102, sl. 8 (literatura navedena za paralele nije mi dostupna).

13 Galassi 1953, Tab. LXXV, LXXVII, LXXX, LXXXII

14 Galassi 1953, Tab. LXXIII

15 Galassi 1953, 81, 82-84; Bovini 1956, 5 (slika), 39, 41-42.

16 Galasi 1953, 188 Tab. CXIV

autoru, svakako nastao u krugu postjustinijanske umetnosti, najverovatnije pre kraja VI veka, dok je poreklo ostalo neizvesno (Italija, Ilirija, Afrika, Španija).[17] Takođe u ukrasu sirijskog rukopisa iz 768 godine ibis se javlja jednom uz granu, drugi put kako hvata zmiju, dok u koptskom rukopisu iz IX-X veka ibis lovi ribu.[18]

Već približno ovom vremenu, kasnom X ili ranom XI veku, pripada šahovska figura od slonovače u vidu prestola iz privatne zbirke u Frankfurtu/M, u čijem je donjem polju čeone strane prikazan ibis u mirovanju i koju K. Weitzmann na osnovu identične šahovske figure iz kolekcije Dumbarton Oaks u Vašingtonu (samo je mesto ibisa prikazan zec) koja potiče iz Kordobe, smatra takođe proizvodom nadaleko čuvenih ataljea rezbara u slonovači ovog španskog grada.[19] Ovde samo napominjem da se u ukrasu brojnih kovčežića od slonovače iz ovog grada, datiranih uglavnom u X-XI vek, koji čine beskrajne i složene vreže i varijante motiva Drvo života s najrazličitijim vrstama životinja, nisu našli i ibisi, mada su ovim čuvenim majstorima, sudeći po pomenutoj šahovskoj figurici, oni svakao bili poznati.[20]

U prebogatom ukrasu zapadne fasade crkve San Michele in Foro u Luki (1143-poč. XIII veka), u frizu životinja prvog sprata smeštena je i ptica veoma slična ibisu.[21]

U opsežnoj studiji o srednjovekovnom skulptiranom *bestijaru* u Francuskoj, rađenoj na osnovu starijih bestijara koji su imali uzor u starom grčkom *Physiologusu*, V.-H. Debidour podvukao je, kao i mnogi drugi autori pre njega, orijentalni uticaj na umetnost mnogih prostora, naročito preko slonovače i tekstila, spominjući na jednom od njih i ibisa sa zmijom u kljunu. Među nekoliko stotina ilustriranih primera realističnih ili fantastičnih životinja naveo je samo tri prikaza ibisa, od kojih za jednog sa zmijom u kljunu nije siguran da li je ibis ili roda (po povijenom kljunu verovatnije je da je ibis), drugi, sa ribom u kljunu, jedva je prepoznatljiv, oba iz XII veka, dok je treći, sasvim različitog izgleda, prikazan pri obavljanju svoje higijene, datiran u XIV vek.[22]

Kao što se može zaključiti, u beskrajnom nizu prikaza motiva Drvo života, sa kombinacijom svih vrsta životinjskog sveta, realističnih (lavovi, orlovi, pauni, golubovi, zmije), egzotičnih (slonovi, gepardi, kamile), fantastičnih i monstruoznih (krilati lavovi, zmajevi, sfinge, grifoni, semurvi i sl.), u paru ili kombinaciji različitih vrsta, prikaze sa ibisima nije mi bilo moguće otkriti.

---

[17] Wright 1979, 147, 153-154, sl. 27.

[18] Kondakov 1896, 41-42, crt. 18, 19, 21.

[19] Weitzmann 1972, 87-88. Tab. LX; LXI, 35, 36, 37.

[20] Beckwith 1960, Npr. Sl. 19-21, 27, Tab. 14, 18, 22a, 26, 29, 30.

[21] Fillitz 1969, 217, sl. 229.

[22] Debidour 1961, 199, 200, 212, sl. 275 (oko 1130), 276, (oko 1160), 299, (XIV vek); Haussig 1966, 183.

U nešto širem okruženju područja u kome se nalazi Carevo Polje, motiv Drvo života krasi jednu od strana krstionice crkve sv. Tripuna u Kotoru, sa lavom i orlom afrontiranim uz kupasto formiranu palmu. Scenu je J. Maksimović označila kao davni orijentalni motiv prihvaćen i u hrišćastvu i datirala u XI vek, navodeći i jedno ranije datiranje u VIII vek, a kasnije je ova krstionica, s motivom euharistije s paunima na njenoj drugoj strani, datirana u IX vek.[23] U crkvi u selu Beljini, južno od Beograda, kao spolia uzidana je u zapadnu fasadu crkve Sv. Arhanđela Mihaila ploča sa scenom Drvo života sa stiliziranim drvetom sićušnih razmera flankranim lavovima. Ne određujući motiv, Z. Simić je po stilskim osobinama pretpostavio da bi mogla pripadati srednjem veku. Navodeći ovu istu ploču među ostalom hrišćanskom kamenom plastikom sa područja Beograda, M. Bajalović-Hadži-Pešić odredila je scenu kao Drvo života s kiparisom i datirala je u X-XI vek.[24] Timpan istočne trifore manastira Studenice, iz kraja XII veka, krasi ovaj motiv sa razgranatim drvetom flankiranim monstrumima.[25] Trougaoni nadvratnik ranoromaničke crkve sv. Lovre u Zadru, iako ukrašen ovim motivom, predstavlja njegovu sasvim specifičnu varijantu: središnji prostor zauzima scena Hrista na prestolu među anđelima, dok su grifoni, svaki uz svoje drvo, potisnuti prema zasečenim uglovima. I. Petricioli, bez šireg komentara, datirao je ovaj reljef oko XI veka.[26]

Iako je reljef iz Carevog Polja bio, možda, zamišljen kao prikaz ove poznate mitološke scene, uz drvo-palmetu predstavljenu skoro kao snažni arhitektonski konstruktivni element, ribe među listovima, a pogotovo ibisi koji tako požudno zadovoljavaju svoju fiziološku potrebu, oduzimaju ovde svetost ovoj božanskoj ptici i sceni nastaloj u sinkretizmu dve pradavne mitologije. Tokom primene u najrazličitijim varijantama kroz dugi vremenski period ovaj motiv se postepeno pretvarao u čistu dekoraciju, u scenu sasvim drukčijeg, realističnog karaktera.

Poznate *genre* - scene nilskog ambijenta, posebno aleksandrijskog, sreću se već na rimskim mozaicima iz I veka, kao na onom iz Pompeja koji smo već naveli,[27] ili na antičkim i kasnoantičkim podnim mozaicima iz II-III veka iz severne Afrike i Sirije, sa prikazom različitih barskih ptica.[28] Na poznatom mozaiku Dobrog pastira iz bazilike Teodoriane u Akvileji, datirane u IV vek, jedna od čaplji u akvatičnom pejzažu drži zmiju u kljunu.[29] U sličnoj sceni podnog mozaika u Madabi, među ostalim pticama močvaricama, uz drveće, prikazana je i ptica vrlo slična ibisu, a u podnom mozaiku sanktuarija crkve

---

23 Maksimović 1971, 23, tab. 5; Kovačević 1967, sl. 63, 63 a.

24 Simić 1983, 334-335, sl. 2; Bajalović-HadžiPešić 2001, 243-244, sl. 3.

25 Maksimović 1971, Tab. 94.

26 Petricioli 1988, XXIX sl. 18.

27 Keller 1913, 198, sl. 64.

28 Diehl 1910, 77; Dalton 1911, 195, 597, 606, sl. 108, 376; Michel 1926, 254; Lavin 1963, 224, 225, sl. 62, 63, 64.

29 Galassi 1953, 113, sl. 47.

svetih Lota i Prokopija u Citta del Nebo, uz cvetove lotosa, ribe, patke i guske javljaju se i dva ibisa ili možda, pelikana (barske ptice s dugim kljunom). Mozaici su natpisima datirani u prvu polovinu VI veka.[30] Ovakve scene ukrasile su i najraniji datirani jermenski iluminirani rukopis iz 902 godine s tipičnim "tzv. nilskim pejzažem" antičkih *genre* - predstava, koji su bili poznati preko brojnih severoafričkih mozaika i koji su se iz Afrike raširili preko čitavog antičkog sveta do Rima (Santa Constanza i dr.) s jedne, i kao što ovaj rukopis dokazuje, preko Sirije do Jermenije, s druge strane. Iako je prikazana brojna menažerija Nila (krokodili, pelikani, patke i ribe), figura ibisa je izostala.[31] Možda je i barska ptica koja među biljkama lovi ribu na jednom od kasnoromaničkih kapitela na južnom portalu crkve S. Maria di Paganica u Aquila degli Abruzzi-ibis, ali se to na osnovu ove reprodukcije ne može sa sigurnošću tvrditi.[32]

Iako po temi, bilo da se posmatra kao Drvo života ili kao genre - scena, reljef iz Carevog Polja, kako sam već napomenula, nema direktnih analogija, prema načinu obrade moguće ga je približiti nekim od brojnih spomenika sa sličnom predstavom. Pre svega prikaz je izveden u plitkom reljefu koji je osobina orijentalnih skulptura i koji je, uz teme, prešao u vizantijsku skulpturu, čemu je doprineo i vek ikonoklazma, gde je doživeo i dalje poravnanje reljefa, a zatim u romaničku, u kojoj čini jedno od njenih glavnih obeležja. Veliki broj ovako plošno skulptiranih dekorativnih ploča sreće se od azijskih visoravni, preko Balkana do španije od V-XII/XIII veka.[33] Palmeta, ovde u tako reprezetativnom obliku, počiva na vencu u kome se prepoznaje klasični grčki kimation jonskog stila, ali lezboskog tipa, s lako reljefno naznačenom nervaturom listova. Iz klasične grčke umetnosti prenet je na mnoge spomenike različitih prostora tog vremena i kasnije, npr. kao ukras na sarkofazima iz Ravene V - VI veka, naročito karakterističan za klesarsku radionicu Rinaldo.[34] Nešto zašiljeni završetak listova razlikuje se od listova na ploči iz Carevog Polja koji su zaobljeni, po čemu im je, među ravenskim sarkofazima, identičan samo venac na vazi iz scene sa paunima na sarkofagu sa šest arkada iz San Apollinare in Classe,[35] ili npr. grane drveta formirane isključivo od ove vrste ukrasa u rukopisu - komentaru Apokalipse Beatusa iz riznice katedrale u Geroni iz 975 godine.[36] U beskonačnom nizu palmeta na brojnim spomenicima skulpture različito hronološki determiranim, na frizovima, stubovima i naročito kapitelima, retko su date sa ovako oštro izdvojenim listovima i dubokim zarezima između njih, stvarajući jednu svečanu ukočenost i skoro monumentalni odraz.

---

30 Galassi 1953, 363, 366, sl. 218, 224; Lavin 1963, 223 sl. 61.

31 Weitzmann 1933, 4-6, Tab. I.1.2.

32 Decker 1958, 81, sl. 214.

33 Dalton 1911, 165; Benoist 1949, 6-8, 9-13.

34 Lawrence 1945, 5. sl. 1-27.

35 Lawrence 1945, sl. 65.

36 Beckwith 1960, sl. 26.

Reljefna ploča iz Carevog polja kod Jajca

Ovako duboke ureze pokazuju npr. kapiteli iz ranohrišćanske bazilike urbane u Saloni ili iz Nea Anchialos (oko 500 godine),[37] dok po opštem izgledu, posebno po donjim listovima povijenim u istovetnu volutu blisku paralelu predstavljaju dve palme koje flankiraju krst na pluteju iz katedrale u Zadru, datiranom u VIII - IX vek.[38]

Obrada tela ptica i zmija izvedena je sistemom krljušti, koje se primećuju već na vizantijskoj skulpturi IX - X veka,[39] stilska odlika koja je preneta i na skulpturu ovoga vremena na balkanskim prostorima,[40] na područje Venecije i južne Italije i ostalih predela ove zemlje, a onda do Francuske i Engleske ili preko Alpa do Ausrije, Poljske i Ugarske.[41] Ploča ugrađena kao *spolia* u prozor na zapadnoj fasadi crkve San Marco u Veneciji, s motivom Drvo života flankirano sa dva para pauna u vertikalnom stavu, s krljuštima kao perjem, vizantijski je reljef, ovde zapravo trofej iz rata protiv Vizantije u toku četvrtog krstaškog rata,[42] kao i bezbroj ostalih ploča u ovoj crkvi, ali različito ukrašenih i obrađenih. Oltarne ploče iz katedrale u Torčelu s temom Drvo života sa paunima ovako obrađenim direktni su import iz Vizantije.[43] Episkopski presto u Canosi di Puglia (Bari) u katedrali San Sabino, najstarijoj episkopskoj katedrali Apulije, posvećenoj 1101 godine, krase reprezentativni orlovi hijeratičkog stava, čije je perje obrađeno na isti način. Ovo izuzetno delo, svo u vizantijskoj tradiciji, rad je majstora Romualda iz 1078 - 1089 godine.[44] U skulptiranom ukrasu Studenice iz kraja XII veka zapaža se takođe ovaj način ukrašavanja.[45]

Telo najvećeg broja životinja predstavljenih u već spomenutom *bestijaru* Francuske iz srednjeg veka obrađeno je na ovaj karakterističan način, bilo u vidu glatkih ili često šrafiranih krljušti, a spomenici koje one ukrašavaju datirani su u raspon od XI do kraja XII veka, dakle u vreme romanike.[46] Minuciozno šrafiranje perja ibisa na ploči iz Carevog Polja potpuno je slično negovanom i rafiniranom šrafiranju tela većeg broja životinja različitih vrsta, i to na spomenicima datiranim u različite faze XII veka, po V. - H. - Debidouru zlatnog veka skulptirane faune i njene ekspanzije.[47] Ovde navodim samo najizrazitije primere: lav iz Neuilly - en - Donjon (Allier), iz početka XII veka; orao iz katedrale u Autunu (Saone et Loire) iz prve polovine XII veka, čija su i pera repa obrađena slično kao kod desnog ibisa; sova između ptica iz Arsa

[37] Kautzsch 1936, 13, 79-80, Tab. 2, 14, 16, 17, 240.

[38] Petricioli 1988, XXVIII sl. 9.

[39] Grabar 1963, 131, 137, Tab. XXIV, 1. 6, lxiv, 2. 3; Wulf 1914, 505-506 sl. 432.

[40] Maksimović 1971, T. 1 (Kuti, Herceg Nov, XI vek).

[41] Fillitz 1969, 71, 72, 99; Zarnecki 1969, 230-241.

[42] Demus 1969, 113-115, Tab. 24.

[43] Fillitz 1969, 97; Decker 1958, 86 sl. 247 (oko 1008).

[44] Decker 1958, 79, sl. 202.

[45] Maksimović 1971, Tab. 96, 97.

[46] Debidour 1961, 369, 375, 377, 378, 381, sl. 1-474, s izvesnim brojem izuzetaka.

[47] Debidour 1961, 19, 25, sl. 80, 239, 281, 294, 300, 301, 316, 324, 326, 348, 406, 412.

(Charente) iz druge polovine XII veka; par afrontiranih jaraca iz Corneilla-de-Conflent (istočni Pirineji) iz XII veka.[48]

Svi motivi ovog bestijara, a i mnogi drugi, doveli su V. - H. Debidoura kao i brojne druge autore do zaključka o svekolikom prisustvu uticaja Orijenta.[49] Dekorativna skulptura, veoma omiljena u srednjem veku, doživljava snažni polet od vremena ponovnog intenzivnog prodora orijentalne umetnosti, naročito posle arapskih osvajanja u zapadnim maditeranskim područjima, krstaških ratova, hodočašća, diplomatskih kontakata i trgovačkih veza.Najači uticaji prenosili su se pokretnim predmetima, među kojima su, da ponovo podvučem, prednost imali rukopisi, slonovača i tekstil, posebno luksuzne svilene tkanine,[50] a često i prisutvo samih majstora u grčkim ili saracenskim ateljeima Sicilije, južne Italije, španije. Ali kulturna strujanja i umetnički uticaji sa Zapada, u opštem kruženju mediteranskim prostorima u pomenutom vremenu, imali su za posledicu da stvaralaštvo i romaničke umetnosti dopre do istočnomediteranskog područja i do Palestine, u kojoj je Nazaret bio centar njenog širenja.[51]

Gde je onda mogla nastati ploča iz Carevog Polja? Predstava ibisa, uz orla ptice *par exellence* egipatskog ornitološkog sveta, ukazuje na njeno primarno poreklo u ovoj istočnomediteranskoj zemlji, potvrđujući već davno iznetu misao. U svom kapitalnom delu O. M. Dalton je zaključio da svi motivi orijentalnog porekla ne moraju uvek poticati iz azijskih područja, nego i iz egipatsko- grčkog kruga (npr. nilske scene sa mozaika) i podvukao važnost ovih spomenika.[52] Mada je uzor predstavi na našoj ploči mogao biti prenet sa mozaika, tekstila,[53] keramike, radova u metalu ili drvetu, meni se najverovatnijim čini da je to bio ukrasni predmet u slonovači, možda nastao u nekom od čuvenih ateljea Aleksandrije, grada po čijim su se trgovinama i ulicama ibisi neometano kretali. Ovo ne samo zato što su se i V.-H. Debidouru svi ti bezbrojni prikazi životinja i scena sa njima činili uvek kao uvećane slonovače.[54] Ovakvi pejzažni motivi bili su često prikazani na malim ukrasnim uokvirenim pločicama - *emblemama* - u mozaiku ili slonovači i u antičko doba, ali su bili u modi i u XII veku u Konstantinopolju rađeni za posebne namene. Konstantin Porphyrogenit (X vek) spominje ih među najdragocenijim predmetima u carskoj prestonoj odaji.[55] Kao poklon ili na drugi način ove pločice mogle su

---

48 Debidour 1961, 369, 377, 375, sl. 80, 295, 301, 239.

49 Debidour 1961, 48.

50 Dalton 1911, 165, 214-224, 588, 592; Wulf 1914, 603-604; Michel 1926, 258, 261, 264, 286; Debidour 1961, 20, 37, 38, 40, 44, 48; Miles 1964, 29, 30.

51 Bazen 1976, 58, 282, sl. 578.

52 Dalton 1911, 597.

53 U nabrajanju motiva sa sasanidskih tkanina i zveri bogatih orijentalnih prinčeva, uz geparda i dresiranog lava navedena je i zmija u kljunu ibisa, ali ja na takvu reprodukciju nisam naišla; Debidour 1961, 44.

54 Debidour 1961, 40.

55 Dalton 1911, 430.

dospeti preko Vizantije i do južne Italije i dalje kao zanimljiv motiv stići i do nakog od poznatih ateljea romaničkih majstora južne Italije, venetskog područja ili Francuske, imajući u vidu analogije u obradi koje su navedene. A mogla je, u vremenu prisustva romaničkog uticaja u orijentalnim prostorima nastati opet u nekoj radionici Aleksandrije, koja je bila najotvorenija za obostrana kulturna strujanja. Prazni rub koji uokviruje prikaz na ploči iz Carevog Polja identičan je, npr. sa ukrašenim pločama iz Konstantinopolja i Konje, iz nešto starijeg perioda, ili sa pomenutom krstionicom iz Kotora,[56] što samo otkriva mešanje stilova i na romaničkim spomenicima, na šta je već upozoreno,[57] i svu složenost pri tačnijem determiniranju ove ploče, uzimajući u obzir motiv i njegovu obradu.[58]

Ista dilema dočekuje nas i pri rešavanju problema pojave ploče u Carevom Polju. Ma gde da je nastala, u istočnomediteranskom vizantijskom krugu, u vizantijsko-italskom stvaralaštvu ili čak negde u Francuskoj, do Carevog Polja nad Jajcem mogla je stići kopnenim putem preko Grčke i balkanskog područja s jedne, ili preko Venecije i Istre, a možda i Ugarske s druge strane.[59] Isto tako mogla je dospeti ovde i morskim putem do istočne jadranske obale, iz Grčke ili južne Italije, a onda dublje u zaleđe. S pravom nedoumicom susrećemo se kad je objekat i funkcija ove ploče u njemu u pitanju, uz dodatnu neizvesnost da li je ovde bila njena primarna upotreba ili je prvobitno krasila neki spomenik na istočnoj obali Jadrana, gde je vizantijska tradicija bila tako izražena i u romaničkoj skulpturi,[60] kao, uostalom, i na čitavom evropskom prostoru.[61] A možda je bila deo dekoracije prvobitne romaničke crkve sv. Marje u Jajcu, srušene već u XIII veku.[62]

Zbog neobrađene poleđine i bočnih strana ploča je bez sumnje morala biti uzidana. Bezbroj je primera ukrašavanja fasada crkava X - XII veka ovakvim dekorativnim pločama, često u sekundarnoj upotrebi i bez ikakvih sakralnih motiva, koje se pod uticajem sirijskih ususa širilo i u Jermeniji i Grčkoj, a isto tako u Italiji, Francuskoj, Španiji ili Nemačkoj.[63] Na samom lokalitetu, prema

---

[56] Grabar 1963, 137, 137, Tab. XI, 2, LXIV, 1; J. Kovačević 1967, sl. 63 a.

[57] Fillitz 1969, 97.

[58] Kujundžić (Basler) 1980, 241, 243, sl. 6; Đ. Basler je bez mog znanja reproducirao u crtežu (nepotpunom) ploču iz Carevog Polja samo je ubrajajući među retke romaničke spomenike iz Bosne i Hercegovine, uz navod "sa periferije Jajca" i "dvije barske ptice".

[59] Zarnecki 1969, 233.

[60] Maksimović 1968, 93-98.

[61] Bazen 1976, 222, sl. 398.

[62] Mazalić 1952, 90-91; Basler 1962, 97, 99.

[63] Grabar 1950, Tab. CLXXIII, Aghtamar 915-921 g; Baltrušaitis 1929, sl. 84, 90, 117-Zypni, Martvili, Hiza-Bavra; Fillitz 1969, sl. 220, Pavia, San Michele, 12 vek; sl. 229, Lucca, San Michele in Foro, druga polovina 12 veka; Willemsen 1944, sl. 155, Bari katedrala; Decker 1958, sl. 260, Verona, San Zeno Maggiore, oko 1140 g.; Bazen 1976, sl. 35. Atina, Mala Metropola, crkva iz XI-XII veka, ploče iz IX-X veka, sl. 556, Spoleto, San Pietro, XII vek; sl. 565, Ripol, XII vek; sl. 575, Regensburg, Jakobskirche, kraj XII veka i dr.

tvrdnji vlasnika, tragovi zida pružali su se u prostoru cca 80 x 30-40 metara, tada već (1960) izvađeni i razneti.

Prilaz selu Carevo Polje ide kroz selo i područje Klimenti. Objavljujući fragment rimskog natpisa D. Sergejevski je naveo samo lokalitet Metaljaka i Gomile ne spominjući Carevo Polje,[64] a za dva ranovizantijska kapitela sa Metaljke, kasnije smeštena u lapidar Franjevačkog samostana u Jajcu, mesto Klimeniju. Tom prilikom D. Sergejevski je zabeležio predanje o postojanju crkve sv. Klimenta na ovom mestu.[65] Istu ovu mogućnost uz razneto kamenje zabeležio je i Mazalić, kao i napomenu o postojanju nekropole stećaka, kasnije uništenih na lokalitetu Mašeta.[66] Na pitanje da li se na osnovu ovoga može pretpostaviti postojanje crkve sv. Klimenta, bez eventualnih arheoloških istraživanja odgovor nije moguće dati. Ako bi rezultati i bili pozitivni ostala bi i ovde nedoumica o kojem se sv. Klimentu radi. Da li o sv. Klimentu rimskom papi, svecu čiji je kult poštovan i u balkanskim prostorima, naročito u dalmatinskom primorju, čije su mošti Ćirilo i Metodije poneli kad su išli papi u Rim,[67] ili o sv. Klimentu ohridskom, njihovom učeniku, s takođe raširenim kultom.

Ovi balkanski prostori, kao i mnogi drugi, uključujući i dalmatinsku obalu, bili su u vremenu koje nas zanima pod vlašću moćnog vizantijskog cara Manojla II Komnena od oko 1170 godine do njegove smrti 1180 godine, a zatim pod ugarskom.[68] šta je u tom vremenu mogla predstavljati oblast hrvatske župe Plive i da li je Carevo Polje u njoj moglo imati takav status da bi bilo opravdano pretpostaviti i podizanje jedne crkve ukrašene ovim, a možda i drugim romaničkim reljefom, ostaje, za sada, sasvim neizvesno. Naziv lokaliteta Metaljka i prostor Kovači nešto severnije, s mnoštvom troske i fragmenata rimske cigle, ime obližnjeg sela Vrbica (Urbica ?), kao i pomenuti rimski natpis i kasnoantički - ranovizantijski kapiteli upućuju na jedno naselje antičkog doba, a onda nastaje vakum.

Pored svih ovih pitanja bez odgovora i pretpostavki, među kojima je i poslednja da li pomenuta neznatna razlika u prikazu ovih ptica znači i njihov različiti pol, (što spada u domen ornitologije), ostaje pojava ovog neobičnog reljefa baš ovde na uzvisini nad ušćem Pive u Vrbas, na čiju moguću važnost u davnim vremenima upućuju danas samo ovi značajni toponimi. Ma šta da je bila izvorna namena ove skulptirane ploče i ma ko da je bio njen majstor, ritmom smenjivanja šrafiranih i glatkih delova, statičnošću palmete i živom napetošću ptica i sinuoznim grčem uhvaćenih zmija, riba koje mirno plove kroz vodu, upečatljivo je dočaran jedan trenutak iz delte Nila i prozračnog najverovatnije, aleksandrijskog podneblja.

---

64 Sergejevski 1938, 104, br. 8.

65 Sergejevski 1938, 55, 56, 61, sl. 6, 16.

66 Mazalić 1952, 99.

67 Miletić 1954, 2, 4.

68 Šišić 1944, 82-91; Maksimović 1968, 93.

Namena ovog izlaganja, koje je posvećeno uspomeni uvaženog akademika Alojza Benca, i jeste da se posle dugih decenija ova ploča prezentira širokoj stručnoj i naučnoj javnosti, da bi se makar neke od ovde iznetih pretpostavki i mišljenja potvrđile, dopunile, svakako korigirale, a možda i potpuno izmenile. Bio bi to dug i prema ovom izuzetnom reljefu i prema njegovom majstoru.

Summary

This article is an attempt to analyze and determine a carved slab found in 1960 in Carevo Polje, north of Jajce, on the site of Metaljka. The slab, which lay in the earth, is very well preserved and is now in Zemaljski muzej in Sarajevo. The front and upper side of the slab were treated with some indented tools, while the lateral and the back sides were only roughly carved. The decorative space of the front side shows a composition with ramified palmette in the middle, flanked with affronted ibises with wriggling snakes in their beaks. The palmette leaves sprout out of leaflike wreath, in fact the Lesbian kymation, while the fish float between their tops.

At first sight the scene reminds of the theme of the Tree of Life (Sacred Tree), the leading motif in all ancient oriental religions, later adopted in Christendom, too. This motif, used in all branches of artistic creation and dispersed in the wide spaces and over a very long chronological span, appears in innumerable variants, with animals of most various kinds and types in these hieratic scenes, but I have never come cross the combination with ibises. The palm - palmette, the primordial tree of this motif, full of symbolic meaning, the decorative detail of numberless art works in all times, here is shown almost as an architectural element.

Ibis, the sacred bird of the old Egyptian mythology, in the pantheon of which it represents That, the god of death, the moon and heart, the connoisseur of speech, of counting of time and of many other kinds of knowledge, was especially glorified as the exterminator of snakes, particularly at the time of the Nile floods. Ibis appears very often as a hieroglyph or in the papyrus vignettes as a participant in funeral rites, and later on in mosaics, Roman (Pompei), or the early Byzantine (Ravenna, Torcello and others), in manuscript decorations and, most likely, in ivories, known especially from Alexandrinian ateliers, alone or in the so-called Nilotic scenes, which is, it seems to me, represented in the composition of the Carevo Polje slab.

Decorated slabs of this type, carved in the characteristic bas-relief, were popular in large spaces of the Byzantine Empire, from its eastern provinces to Spain, from IX to XII/XIII centuries, either as partition screens, or as decorations immured in the frontsides of churches or palaces. The influence of these themes, transmitted mostly by ivories, manuscripts and textiles, reached the Romanesque sclupture as well. The bodies of birds and snakes were treated in the pattern of scales, applied already in the earlier Byzantine sculptures, and scales with such small incisions, carefully done

on them, can be seen in numerous examples of sculptured fauna of the Romanesque monuments in France, dated in XI - XII century. The nearest analogies from this medieval bestiary are the monuments dated to the XII century. Undecorated frame could be seen on some slabs from the Byzantine workshops of Asia Minor and Greece of the IX - XI centuries.

The slab from Metaljka originated, very likely, in the conceptions of the Graeco - Egyptian circle in some of the Romanesque workshops in the course of XII century, but its genuine origin remains uncertain, as well as the way how it came to Carevo Polje. Its function in the object, of which there has been no trace for a long time, remains also in the sphere of presumptions, though it is evident that it must have been immured in some facades, which was a usual phenomenon at the time. The access to Carevo Polje leads through the village of Klimenti, where the legend goes of an old church of San Clementius, but it is quite uncertain whether it was dedicated to San Clemente, the Roman pope or to sv. Kliment of Ohrid, whose cults were also venerated in these regions.

The very aim of this article, dedicated to the academician Alojz Benac, is to draw the attantion of the professional circles who could offer a more certain determination of this extraordinarily and so impressively carved slab.

Literatura

1. **Bajalović M. Hadži-Pešić**, *Nalazi hrišćanske kamene plastike iz vremena IV i XVII veka na području Beograda.* Zbornik Narodnog muzeja XVII - 1- arheologija (Beograd 2001).

2. **Baltrušaitis J.**, *Études sur l'art médiéval En Géorgie et en Arménie.* Librairie Ernest Leroux (Paris 1929)

3. **Basler Đ.**, *Klesarski majstori i radionice u srednjovjekovnom Jajcu.* Zbornik krajiških muzeja 1 (Banja Luka 1962).

4. **Bazen Ž.**, *Istorija svetske skulpture.* "Vuk Karadžić" (Beograd 1976).

5. **Beaulieu M.**, *Les tissus d'art Collection "Que sais- e" no 566*, P.U.F. (Paris 1953).

6. **Beckwith J.**, *Caskets from Cordoba.* Victoria and Albert Museum (London 1960).

7. **Benoist L.**, *La sculpture en Europe.* Collection "Que sais - je" no 358, P.U.F. (Paris 1949)

8. **Bovini G.**, *Ravenna Mosaics.* New York Graphic Society (Greenwich, Connecticut, U.S.A. 1956).

9. **Calvi M.C.**, *Le ambre romane di Aquileia.* Aquileia Nostra XLVIII (Aquileia 1977).

10. **Chevalier J. / Gheerbrant A.**, *Riječnik simbola - mitovi, sni, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi.* Nakladni zavod Matice Hrvatske (Zagreb 1983).

11. **Dalton O.M.**, *Byzantine Art and Archaeology.* At the Clarendon Press (Oxford 1911).

12. **Debidour V.- H.**, *Le bestiaire sculpté Du Moyen Age en France.* Collection "Grandes études d'Art et d'Archéologie" No 2 Arthaud (1961).

13. **Decker H.**, *L' art roman en Italie.* Les éditions Braun and Cie (Mulhouse - Paris - Lyon 1958).

14. **Demus O.**, *The Church of San Marco in Venice.* The Dumbarton Oaks Research Library and Collection 6 (Washington, D. C. 1960).

15. **Diehl Ch.**, *Manuel d'art byzantin.* Libraire Alphonse Picards et Fils (Paris 1910).

16. **Fillitz H.**, *Das Mittelalter I.* Propyläen Kunstgeschichte, Band 5. Propyläen Verlag (Berlin 1969).

17. **Forrer R.**, *Reallexicon der prähistorischen, klassischen und frühmittelalterlichen Altertümer.* Verlag von W. Spemann (Berlin - Stuttgart 1907).

18. **Galassi G.**, *Roma o Bizanzio.* I - I muzaici di Ravenna e le origini dell'arte italiana; II - Congedo classico e l' arte nell'alto medio evo (Roma 1953).

19. **Grabar A.**, *Éléments Sassanides et islamiques dans les enluminures des manuscripts éspagnoles Du Haut Moyen - age.* U: Viglongo (ed.), Arte del Primo Millenio. Atti del II° Convegno per lo studio dell' Arte dell'Alto Medio evo tenuto presso l'Universitá di Pavia nel settembre 1950. (Pavia 1950 ?) 312 - 319.

20. **Grabar A.**, *Sculptures byzantines de Constantinople (IVe - Xe siècle).* Bibliothèque Archéologique et historique de l'Institut français d'Archéologie d'Istambul XVII (Paris 1963).

21. **Haussig H.W.**, *Histoire de la Civilisation Byzantine.* Tellandrier (Paris 1971).

22. **Kautzsch R.**, *Kapitellstudien-Beiträge zu einer Geschichte des spätantiken Kapitells im Osten vom vierten bis ins siebente Jahrundert.* Hans Lietzmann und Gerhart Rodenwaldt (Berlin - Leipzig 1936).

23. **Kellner O.**, *Die antike Tierwelt II,* Verlag W. Engelmann (Leipzig 1913).

24. **Kondakov N.**, *Ruskije kladi - Isledovanije drevnostei velkoknaževskogo perioda.* Tom I Imperatoskoi Arheologičeskoi Komisii (St. Petersburg 1896).

25. **Kovačević J.**, *Od dolaska Slavena do kraja XII veka.* U: Redakcija za istoriju Crne Gore (ed.), Istorija Crne Gore (Titograd 1967) 275 - 311.

26. **Kujundžić J.**, *Problematika stećaka i romanike u Bosni i Hercegovini.* Nova et Vetera - revija za filozofsko - teološke i srodne discipline XXX, I (Sarajevo 1980).

27. **Lavin I.**, *The Hunting Mosaics of Antioch and their sources.* Dumbarton Oaks Papers 17 - The Dumbarton Oaks Center for Byzantine studies (Washington, D. C. 1963).

28. **Lawrence M.**, *The Sarcophagi of Ravenna.* Monographs on archaeology and fine arts II; College Art association of America - Study Number 2 (1945).

29. **Maksimović J.**, *Tradition byzantine et sculpture romane sur le littoral adriatique.* Zbornik radova Vizantološkog instituta XI (Beograd 1968).

30. **Maksimović J.**, *Srpska srednjovekovna skulptura.* Matica Srpska - Studije za istoriju srpske umetnosti 6 (Novi Sad 1971).

31. **Mayo P.C.**, *The Crusaders under the Palm - alegorical Plants and Cosmic kingship in the Liber Floridus.* The Dumbarton Oaks Papers 27 - The Dumbarton Oaks Center for Byzantine studies (Washington, D. C. 1973).

32. **Mazalić Đ.**, *Stari grad Jace - (Novija arheološka istraživanja).* Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu VII (Sarajevo 1952).

33. **Michel A.**, *Histoire de l'Art,* Tom I - Des débtus de l'art Chrétien à la fin de la période romane. Armand Colin (Paris 1926).

34. **Miles G.C.**, *Byzantium and the Arabs : relations in Crete and the Aegean Area.* Dumbarton Oaks Papers 18 - The Dumbarton Oaks Center for Byzantine studies (Washington, D.C. 1964).

35. **Miletić N.**, *Crkva sv. Klimenta u Mostaćima.* Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu IX (Sarajevo 1954).

36. **Olimphant M.**, *Stari svijet - velike civilizacije prošlosti.* Svjetlost (Sarajevo 1998).

37. **Pauly's Real** - *Encyclopedie der classischen Altertumswissenschaft (begonnen von Georg Wissowa) 17.* Herausgegeben von Wilchelm Kroll (Stuttgart 1914).

38. **Perticioli I.**, *1000 godina umjetnosti u Zadru.* Grafički zavod Hrvatske (Zadar 1988).

39. **Pritchard J.B.**, *The Ancient Near east in Pictures - Relating to the Old Testament.* Princeton University Press (Princeton - New Jersey 1954).

40. **Sergejevski D.**, *Kasnoantički spomenici iz okoline Jajca.* Glasnik Zemaljskog muzeja L (Sarajevo 1938).

41. **Sergejevski D.**, *I Rimski spomenici iz Bosne II Rimski natpisi iz Bosne.* Spomenik Srpske kraljevske Akademije LXXXVIII (Beograd 1938).

42. **Simić Z.**, Crkva sv. *Arhanđela Mihaila u selu Beljini - rezultati sondažnih istraživanja.* Saopštenje Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture SR. Srbije XV (Beograd 1983).

43. **Šišić F.**, *Povijest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića (1102 - 1301), I dio Od Kolomana do Ladislava III* Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti (Zagreb 1944).

44. **Weitzmann K.**, *Die armenische Buchmalerei des 10. und beginnenden 11. Jahrhunderts.* Istanbuler Forschungen, Band 4 (Bamberg 1933).

45. **Weitzmann K.**, *Catalogue of the Byzantine and Early Medieval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection,* vol. 3. The Dumbarton Oaks Center for Byzantine studies (Washington, D.C. 1972).

46. **Willemsen C.**, *Apulien.* (Leipzig 1944).

47. **Wright D.H.**, *The Canon Tables of the Codex beneventanus and related decoration.* Dumbarton Oaks Papers 33 - The Dumbarton Oaks Center for Byzantine studies (Washington D.C. 1979).

48. **Wulf O.**, *Altchristliche und Byzantinische Kunst II - Die byzantinische Kunst - von der ersten Blüte bis zu ihrem Ausgang.* Akademische Verlagsgesellschaft Athenaion M.B.H. (Beriln - Neubabelsberg 1914).

49. **Zarnecki G.**, *Plastik im 12 Jahrhundert.* In: Propyläen Verlag (ed.), Das Mittelalter I. Propyläen Kunstgeschichte, Band 5 (Berlin 1969) 230 - 249.

Slučajni srednjovjekovni nalazi iz Binježeva kod Sarajeva

Lidija Fekeža
Sarajevo

Uvod

U lipnju 2001. godine u Binježevu, nedaleko Sarajeva, slučajno je pronađena ostava koja je sadržavala 3 srebrna kasnosrednjovjekovna prstena, jedan groš bosanskog kralja Tvrtka II (druga vladavina 1420-1443) i 89 srebrenih akči kovanih 1481. godine, po stupanju na prijesto Bajazida II Sve se nalazilo u malom keramičkom ćupu sa poklopcem, koji je pri iskopu ispao neoštećen. Naknadno su na istom mjestu nađena tri fragmenta keramičkih posuda sa zelenom glazurom, a pedesetak metara dalje još dva slična fragmenta. Svi su istih osobina kao i posudica. Na srebrnom prstenju nalazili su se tragovi zelene patine što upućuje na sumnju da je u ćupu možda bilo nekih brončanih predmeta. Ostavu je otkrio vlasnik zemljišta Mirsad Isić na svojoj okućnici uz krajnje obronke Igmana, u zaseoku Potkraj kod Binježeva, kućni broj 88. Pri ukopavanju zidova vlasnik je srezao dio brdašca ispod brda Kosa, obronka Igmana. Brdašce je bilo visoko oko 2m, a pomenuti nalaz je nađen 0.7m ispod površine. Ljubaznosću vlasnika nalaza gospodina Mirsada Colića omogućeno je da ovaj materijal bude obrađen i objavljen.

Zaselak Potkraj (ϕ 15° 52′ 6", λ 43° 50′ 2") je stisnut između rijeke Zujevine i brda Kosa u selu Binježevu. Kuće starog naselja u Potkraju su bile na osojnoj strani uz samo brdo, a u ravnici širokoj jedva 200 do 400m su bile oranice, što je naravno u posljednjih pedesetak godina poremećeno. Binježevo, kojem ovaj zaselak pripada, leži na prirodnom razgraničenju između Sarajevskog polja i brdovitog područja koje ga omeđuje sa zapadne strane, te obronaka Igmana. Smješteno je ispod Vučina, ogranka Igmana, na osojnoj strani pored ravnice široke od 200 do 700m, koja leži uz desnu obalu Zujevine. Ovakav smještaj je bio idealan za način privređivanja u doba feudalizma

kada je bavljenje poljoprivredom (zemljoradnjom u ravnici i stočarstvom na obližnjim padinama), bio glavni izvor prihoda u ovom kraju. U Binježevu je zemlja srednje kvalitete, ne plavi, a vode je uvijek bilo dovoljno.[1]

Povijesni podaci

U srednjovjekovnim povijesnim vrelima nema spomena Binježeva, ali se spominje direktno ili indirektno u ranim osmanskim dokumentima. Prvi spomen imena Binježevo je u Zbirnom katastarskom popisu Krajišta Isa-bega Ishakovića iz 1455. godine. Nenaseljena mezra Pinježe upisana je u has Isa-bega Ishakovića u vilajetu Hodidjed.[2] Znači da je to područje u srednjem vijeku bilo u graničnom području župe Vrhbosne i vjerojatno je pripadalo kraljevskoj domeni. O tome kada je ovaj kraj opustio i radi čega, nema podataka. Dvije pretpostavke bi mogle doći u obzir: da je cijeli ovaj kraj opustio prilikom uspostave osmanske vlasti (1448.-1451. godine) tj. da su nekadašnji kraljevi kmetovi pobjegli ili otjerani, tako da se ovdje 1455. godine nalazila mezra.[3] Drugi autor smatra da su mezre davno napuštena sela.[4] Kada, kako i zašto o tome nema podataka. Drugi podatak se nalazi u Vakufnami Isa-bega Ishakovića iz veljače 1462. godine. Između ostalog, navedena je kupovina dvije mezre koje su se protezale od Kasatića do Jaza, "a to je jedno mjesto blizu sela Blažuj". Na zapadu im je granica gorska kosa. Dakle, od 1455. do 1462. godine ovo je pusto zemljište. Dok je bliža ubikacija mezre Pinježe iz popisa 1455. godine nepoznata, točan opis granica zemljišta u vakufnami iz 1462. godine odnosi se i na područje zaseoka Potkraja u kojem je nađena ostava. Poslije 1462. godine o toj uvakufljenoj zemlji nema povijesnih podataka, tako da se ne zna što se dogadalo od tada, kada i koliko je to zemljište naseljavano ili obradivano.[5]

Pri ispitivanjima 1908. godine navedena je i porodica Isić "medu starinačkim" "bošnjačkim porodicama" u Binježevu. Prema njihovom kazivanju, zemlja im je "pripadala od starevina", "još od Fetha".[6] Položaj kuće porodice Isić uz obronke Igmana, povijesni podaci kao i predanje porodice s početka XX stoljeća, govorili bi u prilog njihove starine na ovoj zemlji.

---

[1] Pop Stjepo/Trifković 1908, 11, 14, 192.

[2] Šabanović 1964, 14.

[3] Anđelić 1973, 243.

[4] V. Mušeta-Aščerić, Sarajevo i njegova okolina. Doktorska disertacija, Sarajevo, 1996, 175 (u rukopisu).

[5] Šabanović 1951, 21- 22; 1957, 196; 1964, 63.

[6] Pop Stjepo/Trifković 1908, 15, 194; U vrijeme ispitivanja početkom XX stoljeća, prema tumačenju autora, izraz "starevina" su Bošnjaci upotrebljavali da istaknu razliku između svoje "starevine" i čiflučkih i beglučkih posjeda koji su pripadali nasljednicima uglednih porodica iz osmanskih vremena.

Nalazi

Sadržaj ostave bio je pohranjen u poklopljenoj keramičkoj posudici (T. I, 1). Dimnezije posudice su relativno male, primjerene sadržaju: visina (bez poklopca) 8cm; promjer otvora sa malo izvijenim obodom 3.5cm; najveći promjer u donjoj trećini posuđe 8.5cm; promjer dna 5cm. Izrađena je od prečišćene zemlje, sa dodatkom sitnih kvarcitnih zrnaca. U osnovi je svijetlo smede, pješčane boje. Vanjska površina je prelivena rijetkom zelenom caklinom loše kvalitete, tokom vremena, istrvenom na pojedinim dijelovima. Oblikovana je na brzom kolu. Vjerojatno predstavlja primjerak neke lokalne radionice ili lončara. To se jasno vidi, osim loše cakline, po izradi donjeg dijela poklopca koji je rađen rukom i nalijepljen. Ovako izrađeno posuđe nalaženo je dosada na srednjovjekovnim gradovima širom Bosne i Hercegovine, i to onim na kojim se nastavio život i poslije osvajanja Osmanlija. Kako se takva keramika skoro uvijek nalazi u gornjim slojevima, u kojima su srednjovjekovni i kasniji nalazi izmiješani, vrlo je teško odrediti kojem periodu pripada. Osmanlije su definitno zauzeli ove teritorije između 1448. i 1451. godine, jer se već u popisu iz 1455. godine spominje mezra "Pinježe". No, obzirom da su akče pohranjene u njoj, kovane 1481. godine, i obzirom na trajnost ovakve vrste materijala, posudica je rađena vjerojatno krajem XV stoljeća ili nešto kasnije.

Srebrni groš Tvrtka II iz doba njegove druge vladavine 1420 .-1443. godine. Težina 2,48 gr; promjer 2,3cm. (T. I, 2.)

Avers: Kraljev naslov uokviruje heraldičku figuru tj. kraljev grb koji se satoji od štita sa monogramom kraljevog imena, slovom T, u dnu polja. Nad štitom je kaciga, iza koje se vije nabrana koprena samo sa jedne, heraldičke lijeve strane. Nad kacigom je kraljevska kruna od tri ljiljanova lista. Iz krune se diže čelenka. Sa obje strane grba je novčani znak (sigla) R-T. Natpis: DNS TUARTCO.REXBOSNE.

Revers: Lik svetog Grgura iz Nazianza, prikazan kao istočnjački biskup bez mitre. On stoji u dugom odijelu s aureolom oko glave. U lijevoj ruci na prsima drži knjigu a u desnoj biskupski štap. Bez sigle. Natpis oko lika sv. Grgura: S. GREGORI NAZAZENZUS.

Nadeni primjerak se uklapa u prosječnu težinu ove nominale koja iznosi 2.40 g., i predstavlja jedan od težih komada. Truhelka je objavio samo jedan primjerak iz Ribića, težak 2.43 gr. i to je bio najteži objavljeni groš iz I vrste.Većina groševa u oba nazala iz Ribića težili su oko 1.80 g.[7]

Truhelka je podijelio groše Tvrtka II na dvije vrste: I vrsta, bez sigle na reversu, i II vrsta sa siglom ljiljana na reversu. Obje vrste imaju tri podvrste prema znakovima na aversu: A - više krune nema znaka; B - više krune dvije piknjice; C - više krune dvije zvijezde. T.Glavaš je usvojio klasifikaciju Ć.

[7] Truhelka 1905, 30; Rengjeo 1943, 258; Glavaš 1989, 242-243.

Truhelke sa nekim manjim izmjenama.[8] Tako je podvrsta jednaka Truhelkinoj vrsti (bez ili sa siglom ljiljana na reversu), a varijante od 1-3 odgovaraju podvrstama od A-C kod Truhelke.

Ovaj primjerak pripada, prema podjeli Ć. Truhelke u I vrstu (bez sigle ljiljana na reversu), podvrstu A (bez oznaka oko čelenke na aversu), dok prema klasifikaciji T. Glavaša spada u vrstu A (nominala groš), I podvrstu (bez sigle na reversu), varijantu 1 (bez oznaka više čelenke na aversu).

Natpis je ispisan lijepim slovima gotičkog sloga. Ime sveca na reversu je ispisano u skraćenom obliku i glasi GREGORI. Pravilno bi bilo Gregorius. Atribut NAZEZENUS je pravilno napisan. U drugoj ostavi iz Ribića od ukupne količine I podvrste, 1 varijante bio je jedan groš Tvrtka II sa tako napisanim imenom sveca dok se u prvoj ostavi ta varijanta nalazila na groševima II vrste (sa siglom na reversu).[9] Od svih autora koji su se bavili groševima Tvrtka II, samo je Truhelka iznio mišljenje da primjerci bez sigle na reversu pripadaju starijoj ediciji. Autori koji su se bavili tipologijom bosanskog srednjovjekovnog novca počinju tipološki opis novca Tvrtka II sa groševima bez sigle na reversu.[10] Možda bi još jedan brojčani podatak mogao doprinijeti rasvjetljavanju datacije edicija groševa Tvrtka II U selu Ribiću, na istoj njivi, nađene su dvije ostave novca kraljeva Tvrtka II i Tomaša.[11] Iz prvog nalaza objavljeno je 655, a iz drugog 854 groša Tvrtka II, tj. ukupno je objavljeno 1509 komada. Primjerak nađen u Potkraju spada u ediciju bez sigle na reversu, od koje je nađeno u prvom depou iz 1904. godine svega 31 komad ili 4.7%, a u drugom depou iz 1983.godine 46 primjeraka tj. 5.4%. U oba nalaza oko polovine te edicije (bez sigle na reversu) otpada na primjerke bez oznake na aversu (iz prve ostave 17, a iz druge svega 25 komada), kojima pripada i groš iz Potkraja. Izgleda da je ta edicija najmanje brojna, za razliku od edicija sa siglom na reversu koja u obje ostave broji oko 95%. Međutim, pitanje bližeg datiranja edicija groša Tvrtka II ostaje do daljnjeg otvoreno, jer je za njegove vladavine kovano mnogo novca u tri nominale, od kojih je nominala *denarius grossus* (široki groš) imala dvije vrste (podvrste), 3 podvrste (varijante) svaka sa mnogo podvarijanti. Stoga još ostaje okvirna datacija između 1428. (1436.) i 1443. godine, tj. nekih petnaestak godina.[12] Osim problema bliže datacije edicija, još je ostalo pitanje mjesta bosanske kovnice kao i točne godine početka kovanja novaca ovog kralja.[13]

Lijevani srebrni prsten (T. I, 3, 4) . Dimenzije: promjer glave 1,6cm, debljina 0,1cm; promjer obruča 2,1cm; presjek obruča polukružan, debljine 0, 1.5cm, širine 0,4cm. Težina 6,3 gr. Prsten sa okruglom glavom, nastalom proširenjem, zatvorene karike. Pločica je uokvirena izlizanim točkicama. U sredini

---

8 Truhelka 1905, 29-30; Glavaš 1989, 242.

9 Glavaš 1989, 242, redni broj 3; Truhelka 1905, 46-47.

10 Truhelka 1905, 24; Rengjeo 1943, 281- 282; Glavaš 1989, 242-243.

11 Truhelka 1905, 1-52; Glavaš 1989, 233-266.

12 Glavaš 1989, 239.

13 Glavaš 1989, 233-266, sa navedenom literaturom; Živković 1979, 271-278.

je plitko ugraviran ljiljan. Na tankoj karici, sa obje strane glave nazire se jako istrven ornament (listići?).

Monogramni pečatnjak, srebrni, masivni, lijevani prsten (T II, 1, 3). Dimenzije: glava: 1,7 x 1,2 (0,4) x 0, 2.5cm; obruč: promjer 1,7cm, debljina obruča: vanjska strana: 0,5cm, untarnja strana: 0,7cm, kose strane: 0,3cm. Težina 21,5 gr. Na izduženoj osmougaonoj glavi je plitki rez kojim je urezan negativ pečatnjaka. Okvir na rubovima pločice od utisnutih točkica (imitacijom granulacije u pozitivu). Unutar njega je urezano naopako veliko, gotičko slovo R. Vertikalna linija slova R je pri vrhu produžena sa urezanim latinskim križem čiji se krajevi račvaju. Na slobodnoj površini cijele pločice je sedam peterokrakih zvjezdica. Vrat je spojen sa ramenom u kosoj liniji, a rame je naglašeno sa dvije reljefne paralelne linije koje presjecaju gust snop vertikalnih ureza. Na vratu su tri polja, od kojih je srednje najšire i ukrašeno dijagonalnom trakom koja ga dijeli na dva polja ispunjena urezanim listićima. Presjek obruča je u obliku trapeza.

Pečatnjak sa liljanom (T.II, 2, 4), iste izrade i tipa kao prethodni, nešto manjih dimenzija karike. Dimenzije: glava: 1,7 x 1,2 (0,4)cm x 0, 2.5cm; obruč: promjer 1,5cm, debljina obruča: vanjska strana: 0,4cm, untarnja strana: 0,6cm, kose strane: 0,2.5cm. Težina 19,4 gr. U okviru od utisnutih točkica ima plitko urezan shematizirani prikaz ljiljana.

U periodu gotike kroz XIV i XV stoljeće novi stil se odrazio i na nakitu. Jedna od pojava je i preferiranje pojedinih vrsta nakita. U modu ulazi prstenje, a posebno pečatno, različitih oblika, ali sa novim, uglavnom heraldičkim motivima i monogramima, Kako se stari oblici održavaju i dalje, pored nekih novih tipova prstenja, to su heraldički i dekorativni motivi na njima kronološka odrednica.[14]

Jednostavan srebrni prsten sa ugraviranim ljiljanom (T. I, 3-4) ima oblik koji dugo živi. Ni ukras na glavi prstena, urezani ljiljan ne može poslužiti za precizno datiranje jer je jedan od najrasprostranjenijih heraldičkih ili dekorativnih motiva u kasnom srednjem vijeku i renesansi od Bizantije do sjevera Francuske. Pojavljuje se na pečatnom prstenju različitog tipa, što se vidi i na nalazu iz Binježeva. Na Balkanu se sporadično javlja u XIII stoljeću,[15] da bi dolaskom na vlast Anžuvinaca u narednom stoljeću, na ovim prostorima postao jedan od omiljenih heraldičkih i dekorativnih motiva sve do kraja XV stoljeća. U srednjovjekovnoj bosanskoj državi ljiljan se javlja na grbovima, pečatima,

---

[14] Do procvata gotičke umjetnosti i odraza suvremenih evropskih kretanja u umjetnosti i svakodnevnom životu, prvo najviših slojeva feudalnog društva a zatim i srednjih slojeva, vitezova, bogatih trgovaca u srednjovjekovnoj bosanskoj državi dolazi uslijed slijeda raznih čimbenika kao što su političko, teritorijalno i ekonomsko jačanje države, širenje političkih, porodičnih i trgovačkih veza sa Zapadom. Jedan od nezaobilaznih političkih čimbenika su i veze sa Mađarskom, dinastijom Anžuvinaca.

[15] Ivanov 1911, 6-8; Bajalović-Hadžipešić 1984, 97, kat. br. 360, T.IX, 1; Radojković 1969, 124.

novcima i kamenoj plastici.[16] Prikaz ljiljana, vjerojatno kao heraldičkog znaka, na ovom prstenu je stliziran. Jedini izraženiji ukras su mu latice koje se pri vrhu izvijaju na van. U sredini se iz cvijeta naziru prašnici metličasto prikazani, kao i završni dio stabljike. "Traka" koja veže latice, koja je skoro na svakom prikazu ljiljana nezaobilazan elemenat prikaza ovog cvijeta, ovdje je tek naznačena u obliku dva antitetski postavljena "listića" i to ispod spoja latica. Srebrni prsten istog oblika sa stiliziranim prikazom ljiljanovog cvijeta, nađen je u ženskom grobu ispod stećka ispred bazilike u Biskupiji.[17] Slični primjerci srebrnog prstenja sa stilizirano prikazanim, ugraviranim ljiljanima nađeni su u većem broju u grobovima iz doba vlasti Anžuvinaca, tj. iz XIV stoljeća u Mađarskoj.[18] Po istrvenom ornamentu na karici prstena i istrvenim točkicama koje uokviruju glavu prstena, izgleda da je bio dulje vrijeme u upotrebi. Obzirom na heraldički znak i oblik teško ga je preciznije kronološki determinirati u okviru XIV i XV stoljeća.

Dva masivna srebrna prstena iz depoa u Binježevu (T. II, 1 i 2) pripadaju tipu viteškog prstenja. Pojava ovog tipa prstenja je karakteristična za kraj XIV stoljeća, a u skladu sa novim riterskim duhom vremena koje na ovom području prima zapadna strujanja. Prvo su visoki feudalni slojevi poneseni novim duhom vremena koje se, između ostalog, odražava u načinu života, odijevanju i ukršavanju. Njih nešto kasnije slijede pripadnici srednjeg viteškog i građanskog staleža, to jest, dio sloja slobodnog stanovništva. Viteško prstenje određuje oblik prstena, a ne toliko motivi koji je javljaju istovremeno i na drugim tipovima. Ovaj tip prsetenja je javlja u dvije osnovne varijatne. Objema je zajednička osmougaona glava. Kod prve varijante glava izvire iz izduženog vrata (T. II, 1-7). Druga, nešto mlađa varijanta, pod snažnim uticajima ugarske mode ima modificiran oblik glave i karike. Kod nje osmougaona glava u formi štita izvire neposredno iz ramena, koja su u većini slučajeva istaknuta raznim ukrasima (T. II, 8 i 9).[19] Jedna od osnovnih karakteristika ovog prstenja je prikaz kompletnog grba ili nekog heraldičkog znaka. Pored njih, javljaju se monogrami, inicijali, ali i razni drugi motivi (najčešće ptice, čudesne krilate životinje, ljiljani), dakle, svi elementi koji su povezani sa vlasnikom, nosiocem prstena, od visoke feudalne gospode do sitne vlastele, činovnika i trgovaca.

---

[16] Pojava ljiljana na grbu kralja Tvrtka I; prva pojava na "tapiseriji" kao pozadini na velikom konjaničkom pečatu bana Stjepana II Kotromanića u prvoj polovini XIV stoljeća (Anđelić 1970, 15-16, br. 5). Ljiljan se javlja na reversu jedne od varijanti denariusa grossusa Mladena II Šubića, početkom XIV stoljeća, ali tek od Tvrtka II ljiljan se učestalo pojavljuje, pored krune, kao sigla, kao jedan od elemenata na završecima plašta ili kao ukras (Rengjeo 1943, 280-288). Također ga ima na kamenoj plastici donje palače i kraljevske grobne kapele na Bobovcu, adaptiranim u vrijeme Tvrtka II (Anđelić 1973, 52-53, 70, 98), kao i na stećcima od polovine XIV stoljeća do kraja XV stoljeća, pa čak i na ponekom nišanu (Wenzel 1965,163; T. XL-XLIII; Mazalić 1957, 105, 107, sl. 18).

[17] B. Peričić 1896, 101, br. 3.

[18] Szabo 1938, 55, sl. 277-282, 284.

[19] Prstenje mlade varijante nađeno u Bosni i Hercegovini: Prsten sa potpunim grbom i natpisom (nečitljivim)T.II,8 sa nepoznatog lokaliteta; T.II, 9 bronzani i pozlaćeni prsten sa prikazom lovca, nađen ispod stećka u Gornjoj Bijeloj (Anđelić 1975, 230).

Istovremeno se, tj. krajem XIV stoljeća, javlja tip viteškog prstenja sa kompletnim grbovima, monogramima i drugim predstavama i na teritoriji srednjovjekovne bosanske države, a terminus post quem non ovog tipa prstenja kod nas je vjerojatno posljednja četvrtina ili kraj XV stoljeća. Pored navedenih, opće karakteristike viteškog prstenja su: izrada od plemenitog metala, često, karika presjeka u obliku trapeza, potpuno ili djelomično ukrašena.

Na teritoriji Bosne i Hercegovine nađeno je nekoliko primjeraka pečatnog prstenja sa oktogonalnom glavom starije i mlade varijante.[20] Starijoj varijanti pripadaju prsten iz Hercegovine (T. II, 7).[21] i dva prstena iz Arnautovića (T. II, 5, 6).[22] Izrađeni su od plemenitog metala, osim prstena sa monogramom iz Arnautovića.[23] Ni jedan nema u potpunosti ukrašenu kariku.[24] Prema tome oba prstena iz Arnautovića se pojavljuju na našoj teritoriji u isto vrijeme kada ta moda cvijeta u zapadnoj i srednjoj Evropi, tj. s kraja XIV stoljeća, prsten iz Hercegovine koji ima ukrašenu kariku istim poprečnim plastičnim prugama kao i prstenje iz Binježeva. Okvirno su datirani u period od prve polovine do kraja XV vijeka. Plastične pruge su karakteristične za masivnije viteške prstenove starije varijante, ali se pojavljuju i na drugim tipovima masivnog, gotičkog pečatnog prstenja.[25]

Prstenje iz Binježeva potječe očito iz iste radionice. Za razliku od ostalih prstenova viteškog tipa nađenog na teritoriji Bosne i Hercegovine, izrađeno je od masivnog srebra. Ima identičnu veličinu glave, obradu prikaza na pločici, kao i ukrasa na ramenu. Na oba je plitak rez za pečat. Po materijalu, obliku glave i vrata, te po obradi karike, sličan im je navedeni prsten sa nepoznatog lokaliteta u Hercegovini. Međutim, prstenje iz Binježeva je masivnije, dva puta teže od prstena iz Hercegovine, a način izrade prikaza na glavi, bez obzira na zastupljene motive je solidniji, što znači da je to prstenje iz bolje radionice i da je svakako bilo vrjednije.[26]

---

[20] Prstenje mlade varijante nađeno u Bosni i Hercegovini: Prsten sa potpunim grbom i natpisom (nečitljivim)T.II,8 sa nepoznatog lokaliteta; T.II, 9 bronzani i pozlaćeni prsten sa prikazom lovca, nađen ispod stećka u Gornjoj Bijeloj (Anđelić 1975, 230).

[21] Beljkašić 1957,T. I, 3 i T. II, 2; Radojković 1969, 200, T. 138.

[22] P. Anđelić 1980, 222, 225.

[23] Jednostavnija varijanta tipa viteškog prstena. Bronca sa tragovima pozlate. Malih dimenzija glave (0.9x0.8(0.4)cm) i uske karike, promjera 2.1 cm.Presjek karike u obliku trapeza, bez dodatnih ukrasa. Na pločici točkasti okvir (imitacija granulacije) i dublje u negativu, urezano gotičko slovo z. Inv.br Zemaljskog muzeja 620.

[24] Oba prstena iz Arnautovića su nađena u grobnici za koju se pretpostavlja da je u njoj sahranjen kralj Tvrtko I sa nekim članovima svite 1391.godine. Prsten (inv. Br. 621) na kojem je heraldički simbol grb sa svim elementima, štitom, kacigom, plaštom i perjanicom u liku poprsja vuka, a koji se pripisuje županu Brajku iz velikaškog roda Pribinića (P. Anđelić 1980, 222-223, 227-23). Pored tog prstena M. Ćorović. Ljubinković navodi i masivni prsten viteškog tipa starije varijante, nađen negdje u Bosni krajem XIX stoljeća, potpuno drugačije koncipiranog pečata, ali na kojem se pojavljuje isto poprsje vuka.Šime Ljubić (Starobosanski pečat, Hrvatski arheološki vjesnik, Zagreb 1887, 99-100) ga je datirao u period vladavine kralja Dabiše i Jelene Grube (Ćorović-Ljubinković 1975, 176, np. 20, sl. 16, Narodni muzej Beograd inv. Br. 2170).

[25] Radojković 1969, 200; T. 94, 95, 117, 120, 149

[26] Beljkašić 1957, 88, T.I, 3; T.II, 2;. Radojković 1969, 200, T. 138.

Do sada su u Bosni, i to na teritoriji centralne Bosne, nađena tri prstena na kojima su inicijali ili monogrami ispisani gotičkom frakturom.[27] Prvi je mali prsten iz groba Tvrtka I u Arnautovićima, na kojem se pojavljuje samo gotičko slovo z, datiran prema uslovima nalaza u kraj XIV stoljeća. Drugi prsten sa inicijalima L. P. ispisanim gotičkom frakturom nađen je ispod stećka u Gornjem Turbetu (T. II, 10). Šteta što nije poznato na kojoj nekropoli i pod kojim stećkom je prsten nađen, što bi možda pomoglo pri točnijem kronološkom determiniranju ovog primjerka. Grupa prstenja kojoj pripada datirana je u vremenski raspon od kraja XIV i u prvu polovinu XV stoljeća.[28] U drugoj polovini XV stoljeća se više nije masovno izrađivalo. Primjerak iz Turbeta je datiran u prvu polovinu XV stoljeća. Glava prstena iz Binježeva sa inicijalom R ukrašena je urezanim peterokrakim zvjezdicama po slobodnoj površini. Motiv zvjezdice ovdje je u funkciji samostalnog ukrasa, pojavljuje se kao takav i na pozadini pečatne slike na nekim pečatima sa tla srednjovjekovne bosanske države.[29] Da li je sedam peterolisnih zvjezdica raspoređenih sa dvije strane heraldičkog znaka na prstenu župana Brajka Pribinića, onako kako se na Zapadu označavala titula vlastelina, u fukciji ukrasa ili navedene oznake, nije još razjašnjeno. (T. II, 6).[30]

Prsten sa ugraviranim dvostrukim ljiljanom ima izrazito shematiziranu predstavu ljiljana kao heraldičkog znaka, i njegov prikaz je neobičan. (T. II, 2). Ima sve prepoznatljive elemente ljiljanovog cvijeta koji su prikazani, kao na primjer, na prstenu iz Laktaša, ali u krajnje reduciranoj formi.[31]

Iz analize tri srebrna prstena pohranjenih u ostavi u Binježevu, kao i osvrtom na ostalo prstenje viteškog tipa nađenog na teritoriji Bosne i Hercegovine, jasno proizilazi da se od prve četvrtine XIV do osamdesetih godina XV stoljeća u srednjovjekovnoj bosanskoj državi prate tokovi suvremene umjetnosti i načina života. Primjerci analiziranog viteškog prstenja nađenih u Bosni i Hercegovini imaju i neke karakteristike u odnosu na suvremeno prstenje na širem prostoru. Prstenje oba tipa i svih zastupljenih varijanti pripada skromnijim primjercima. Nema na ovoj teritoriji najluksuznijeg masivnog, raskošnog, bogato ukrašenog, nieliranog prstenja. Osim prstenja iz Arnautovića i Bijele,

---

27 Jedini pečat na kojem je natpis ispisan gotičkom majuskulnom frakturom, tj. goticom, je tajni mali pečat kralja Tvrtka I na dokumentu iz 1382. godine. (Anđelić 1970, br.7, 90). Zanimljivo je da na istovremenom srpskom prstenju nema monograma ispisanih gotičkom frakturom.

28 Glava prstena od ahata je uokvirena rubom od polumjeseca i šestokrakih zvjezdica. U sredini su inicijali L.P. a ispod je "natpis" vjerojatno imitacija arapskog pisma, koji je nastao naknadno. Pripada tipu prstenja sa jače istaknutom ovalnom glavom na blago profiliranom ramenu. Na ovom tipu prstenja prisutni su već utjecaji sa Orijenta kao što su oblik glave, reljefna i plastično obrađena rozeta na kraju karike, te neki dekortaivni motivi. (Bekljašić 1957, 92, 90, sl 6;.Radojković 1969, 177-178, T. 108; M. Wenzel 1999, 56).

29 Anđelić 1970, 112.

30 Sedam zvjezdica oznaka za titulu grofa.

31 Prsten iz Laktaša, koji pripada tipu prstenja sa okruglom pločastom glavom na izduženim tanjim vratom i dva do tri plastična romba na karici, datiran u početak XV stoljeća. Beljkašić 1957, 90, T. I, 6; Radojković, 182, T. 114.

te prstena sa inicijalima iz Turbeta, za ostale primjerke nemamo konkretne uslove nalaza. Za prstenje iz Arnautovića se zna da je pripadalo nekom od članova svite kralja Tvrtka I. Može se pretpostaviti da su i ostali primjerci sa monogramima ili inicijalima ispisani goticom također pripadali plemstvu, kao i prsten iz Bijele nađen u grobu ispod stećka. Dva masivna srebrna prstena viteškog tipa iz Binježeva, se u odnosu na ostalo prstenje, ističu svojom masivnošću i vrlo solidnom izradom, iako se ne ističu bogatstvom dekora. Vrijeme njihove izrade je vrlo teško sa sigurnosću preciznije odrediti kao i društveni status njihovih prvobitnih vlasnika, to jest da li su to bili pripadnici sitnijeg plemstva ili neki bogatiji trgovci. Ipak, obzirom na sve iznesene okolnosti i paralele, mogli bi se datirati u prvu polovinu XV stoljeća, čak preciznije, paralelno sa grošem Tvrtka II, uz koji su nađeni, tj. u vrijeme vladavine ovog kralja. Pitanje radionica u kojima su izrađeni za sada ostaje otvoreno.

U Zemaljskom muzeju inventarizirano je preko 2000 komada kovanog novca iz osmanskog perioda. Od toga otpada na nalaz akči iz Makedonije 1034 komada iz kojeg su svi čitljivi novci, 582 komada, objavljeni.[32] Najveći broj primjeraka upisanih u Numizmatički inventar ZM su iz XVIII i XIX stoljeća, i uglavnom su slučajni nalazi sa područja cijele Bosne i Hercegovine. Među njima se nalaze i dva depoa čiji sadržaj nije dešifriran ni objavljen : iz Ustikoline 550 komada (inv.br. 4233) i Tarčina 132 akče (inv.br. 4236). U novije vrijeme se u susjednim zemljama povećao interes za osmanski kovani novac, naročito iz nekoliko velikih nalaza depoa koji su sadržavali akče od kraja XIV do kraja XVI stoljeća.[33] To su, prema riječima autora prve sistematske obrade, "srednjovekovnog novca Osmanlijskog carstva" nakon rada Ć. Truhelke iz 1919. godine. Dakle čekalo se više od sedamdesetak godina na sustavno objavljivanje većih nalaza ove vrste. Stoga, iako za sada nema mogućnosti da se novac iz binježevskog depoa kompletno obradi, za što u prvom redu nedostaje autoru ovog rada znanje jezika i pisma koji je na kovanicama, ipak je korisno, makar i u ovakvom sažetom vidu iznijeti pred znanstvenu javnost ovaj nalaz.[34]

U nalazu iz ostave bilo je 89 komada akči (T. III-VII). Sve su kovane, kao što je to radio svaki sultan, za prve godine vladavine, tj. stupanja na prijesto Bajazida II (1481.-1512.), 886.godine po Hidžri (1481.g), i to u slijedećim kovnicama: u Vanu, 41 kom; Konstantiniji (Istambulu), 12 kom; Galipolju, 1 kom; Edirne (Jedrene, Drinopolje), 9 kom; Serezu, 13 kom; Skoplju, 9 kom. Na 4 komada kovnica se nije mogla pročitati, bilo uslijed nepreciznog odsijecanja, bilo zbog izlizanosti novčića na mjestu gdje se nalazilo ime kovnice. Težina akči kretala se od 0.7 do 0.8 grama. Akča kovana vjerojatno u Serezu (br.5/13)

---

32 Truhelka 1919, 99-118.

33 Ostava iz Šetonja sadrži 4032 akče okovane u periodu od 1389-1595. Druga ostava sa nepoznatog nalazišta sadrži 2051 akči. Obje su u Narodnom muzeju u Beogradu sa (V. Radić 1996, 123).

34 Osnovne podatke, tj. determinaciju vladara, godine i kovnice dao je prof. dr Ahmed Aličić, na čemu mu se najtoplije zahvaljujem. Također se zahvaljujem orijentalisti mr Ramizi Smajić na pomoći pri obradi snimljenog materijala.

nepravilno obrezana, ima težinu 1.1 gram, a promjer 1.3cm. To je ujedno i najveći i najteži komad, ali i najtanji, debljine svega 0.5 mm. Najlakša je oštećena akča, kovana u Vanu (br. 1/1), 0.6 gr, jer je odlomljena. Kada se izuzmu ova dva ekstremna primjerka, konstatovano je da je oko 30% akči iz ovog nalaza težine oko 0.7 gr., a svi ostali primjerci su teški oko 0.8 gr.[35]

Akče su svrstane po kovnicama u 7 grupa (vidi Tabelu 1 sa ostalim podacima)

Na aversu je ispisano ime sultana Bajazida, sina Mehmeda Hana, a na reversu ime kovnice i godina kovanja.

Izgleda da su akče Bajazida II nalažene, barem prema dosada objavljenim nalazima sa područja Makedonije, Srbije, Bosne i Hercegovine i Hrvatske i dostupnoj literaturi, u manjem broju u odnosu na isti novac sultana Selima I, Sulejmana II Veličanstvenog i Selima II Iz Truhelkinog nalaza od 1034 akče, dešifrirano i objavljeno je 582 komada. Cijeli nalaz obuhvaća period od 886.-982. po Hidžri (1451.-1595. godine), tj. od posljednje godine vladavine Mehmeda II El Fatiha do početne godine vladavine Murata III Od navedenog broja dešifriranih akči, svega 17 komada je kovano za vladavine Bajazida II Svi primjerci su kovani 886. godine, u različitim kovnicama, i to u Jedrenu 1, Konstantiniji 1, Kratovi 2 i Novom Brdu 13 komada. U Zemaljskom muzeju (Inv. br. 1440) se nalazi svega jedna akča Bajazida II isto kovana 886.godine u Novom Brdu. Prema podacima u inventaru nije sigurno mjesto nalaza, ali izgleda da je nađena u Kreševu. Za sve navedene novce nema podataka o težini i veličini.[36] Dakle, pored akče iz Kreševa (?) nalaz iz Binježeva je prvi veći nalaz akči ovog sultana sa teritorije Bosne i Hercegovine. Rešetar je iz svoje zbirke objavio također samo jednu akču Bajazida II kovanu u Konstantiniji.[37]

Zanimljiv je pregled kretanja vrijednosti akče od druge polovice XIV do kraja XVI stoljeća. Za Murata I (1359.-1389.) težina akče kreće se od 1.21 gr do 1.32 gr., a promjer od 17-19 mm.[38] Za vladavine sultana Mehmeda I Ćelebije (1403.-1421.) kuju se akče težine 1.32 gr. i promjera 22 mm. Za jedan mletački dukat plaćalo se 40 akči. Kada je Sandalj dao svoje blago na čuvanje u Dubrovnik 1413. godine vrijednost je bila 40 akči za dukat.[39] Vjerojatno je u to vrijeme bilo je svejedno da li su to bile akče kovane za Mehmeda I ili njegovih prethodnika Bajazida I (1389.-1403.) ili čak Murata I (1359.-1389.). Za vladavine sultana Murata II (1421.-1451.) Akče zadržavaju istu vrijednost

---

[35] Zemaljski muzej ne posjeduje preciznu vagu za mjerenje jedinica manje težine od miligrama, pa je navedena težina 0.7 i 0.8 gr ustvari najmanja moguća težina. U svakom slučaju ona okvirno odgovara težini onodobnih akči.

[36] Nažalost nije mi poznato da li su akče iz ostave u Šetonjama u Srbiji, objavljene u periodu od 1996. do danas.

[37] Rešetar II, 357. Br.3666. Težina 0.755 gr; promjer 11 mm.

[38] Elezović 1951, 118.

[39] Više puta citiran akt iz druge knjige Div.Canc., potvrđa od 29. X 1413. god. (K. Jireček, Spomenici srpski, SKA, knj. XI, 65, br.60 v. 5).

i imaju težinu od 1.15 i 1.73 gr., a promjer im je od 12-13 mm.[40] Prema izvoru koji je koristio Šabanović, 1431. godine 1 mletački dukat vrijedi 35 akči, što ne odgovara podacima o vrijednosti akče za sultana Mehmeda I iz prva dva desetljeća XIV stoljeća, kada se uzme u obzir da su akče potonjeg sultana približne težine.[41] Kurs od 40 akči za 1 mletački dukat drži se i za vrijeme vladavine Mehmeda II el Fatiha (1451.-1481.), i tada akča nije bila sitan novac.[42] Međutim, već za Bajazida II (1481.-1512.) vrijednost akči opada. Mletački dukat vrijedi 1488. godine 49 akči, a 1510. godine 54 akče.[43] Akče iz depoa u Binježevu i primjerak iz Rešetarove zbirke teže od 0.7 i 0.8 gr, što odgovara težini akči koju propisuje kasniji zakon Sulejmana Veličanstvenog. U odnosu na težinu akči kovanih u prvoj polovini XV stoljeća, akče Bajazida II su lakše, što znači da je za njegove vladavine nastupilo opadanje vrijednosti akče. O tome svjedoči i podatak da su se akče primale kao vrijedan novac u Dubrovniku najkasnije u samom početku XVI stoljeća.[44]

Za vrijeme Selima I (1512.-1520.) za 1 mletački dukat plaćalo se 60 akči, vjerojatno privremeno jer već za Sulejmana Veličanstvenog vrijednost mletačkog dukata je 55 akči.[45] Prema rudarskim zakonima Sulejmana I (1520-1566), akča je sadržavala 0.707 gr. čistog srebra, a E. Čelebija piše da je za Sulejmana I novac bio od "čistog srebra prave mjere". Od 1 drama srebra (dram kod Osmanlija 2.97 gr) kovane su 4 akče, što odgovara Truhelkinim navodima.[46] Selim II (1566.-1575.) se bori sa opsecanim i "crvenim" akčama, ali bez većeg uspjeha. Pred kraj XVI stoljeća za vladavine Murada III (1575.-1595.) 1 mletački dukat vrijedio je 1590. godine 120 akči. Ta vrijednost se zadržala do prvih godina XVII stoljeća.[47] Po svemu sudeći, vrijeme Bajazida II je bilo prelomno za kretanje vrijednosti akče. Njegovi nasljednici se, kroz XVI stoljeće, sa više ili manje uspjeha bore za održavanje njene vrijednosti. Može se pretpostaviti da je to shvatio i vlasnik ostave, sakupivši srebrno prstenje i jedan vrijedan srebrni groš, stare pedesetak i više godina u trenutku pohranjivanja ostave.

---

40 Elezović 1951, 118.

41 Šabanović 1964, 607.

42 Elezović 1940, 997, 1037.

43 Šabanović 1964, 607.

44 Rešetar I, 1924, 486.

45 Elezović 1940,1037; Šabanović 1964, 607.

46 Truhelka 1919, 100, 102, 105; Elezović 1940,1037; 1951, 124.

47 Elezović 1940, 1017, 1043-1048.

Tabela 1.

Broj	Deb./mm	Promjer/mm	Kovnica	Težina/mg	Godina
1/1	1	10	Van?	6	886. po H.
1/2	0.9	10	Van?	7	886. po H.
1/3	1	9.5-9	Van?	7	886. po H.
1/4	0.9	10.5	Van?	7	886. po H.
1/5	1	9	Van?	7	886. po H.
1/6	1	9.5-9	Van?	7	886. po H.
1/7	1	10	Van?	7	886. po H.
1/8	0.9	10	Van?	7	886. po H.
1/9	0.9	10.5	Van?	7	886. po H.
1/10	0.9	10	Van?	7	886. po H.
1/11	0.9	11-10	Van?	7	886. po H.
1/12	0.9	11	Van?	7	886. po H.
1/13	0.9	11	Van?	8	886. po H.
1/14	1	10-9.5	Van?	8	886. po H.
1/15	1	9	Van?	8	886. po H.
1/16	0.9	10	Van?	8	886. po H.
1/17	1	10.5	Van?	8	886. po H.
1/18	1	11	Van?	8	886. po H.
1/19	1	10.5	Van?	8	886. po H.
1/20	1	10.5	Van?	8	886. po H.
1/21	1.3	10-8.5	Van?	8	886. po H.
1/22	1.1	10-8.5	Van?	8	886. po H.
1/23	1.3	8.8-8.5	Van?	8	886. po H.
1/24	1.1	10.5-9	Van?	8	886. po H.
1/25	1	10	Van?	8	886. po H.
1/26	0.8	10	Van?	8	886. po H.
1/27	0.8	10	Van?	8	886. po H.
1/28	1	10	Van?	8	886. po H.
1/29	1	10.5	Van?	8	886. po H.
1/30	1	10	Van?	8	886. po H.

Tabela 1. (nastavak)

Broj	Deb./mm	Promjer/mm	Kovnica	Težina/mg	Godina
1/31	0.8	11.2	Van?	8	886. po H.
1/32	1	10	Van?	8	886. po H.
1/33	1	9.5	Van?	8	886. po H.
1/34	0.9	10.5	Van?	8	886. po H.
1/35	1	9.5	Van?	8	886. po H.
1/36	1	10.3-8.5	Van?	8	886. po H.
1/37	1	9.5	Van?	8	886. po H.
1/38	1	10	Van?	8	886. po H.
1/39	1	10-9.5	Van?	8	886. po H.
1/40	1.1	11	Van?	8	886. po H.
1/41	1.1	11	Van	8	886. po H.
2/1	0.8	11-10	Konstantinija	7	886. po H.
2/2	0.9	11	Konstantinija	7	886. po H.
2/3	0.9	10.5	Konstantinija	8	886. po H.
2/4	1	9.5	Konstantinija	8	886. po H.
2/5	0.8	11-10	Konstantinija	8	886. po H.
2/6	0.9	12-11	Konstantinija	8	886. po H.
2/7	0.9	11	Konstantinija	8	886. po H.
2/8	1	10.5	Konstantinija	8	886. po H.
2/9	1.1	11-10.5	Konstantinija	8	886. po H.
2/10	0.8	12	Konstantinija	8	886. po H.
2/11	1	11.5-10.5	Konstantinija	8	886. po H.
2/12	1	11-8.5	Konstantinija	8	886. po H.
3/1	0.8	10.8	Galipolje	8	886. po H.
4/1	0.9	12	Jedrene	7	886. po H.
4/2	1	10.5	Jedrene	7	886. po H.
4/3	1.1	10.5	Jedrene	8	886. po H.
4/4	0.9	11.5-10.5	Jedrene	8	886. po H.
4/5	1	11.8-11	Jedrene	8	886. po H.
4/6	1	11.3-10	Jedrene	8	886. po H.

Tabela 1. (nastavak)

Broj	Deb./mm	Promjer/mm	Kovnica	Težina/mg	Godina
4/7	1	9.2	Jedrene	8	886. po H.
4/8	1	10	Jedrene	8	886. po H.
4/9	1	10	Jedrene	8	886. po H.
5/1	0.9	9.5	Serez	7	886. po H.
5/2	0.9	11	Serez	7	886. po H.
5/3	1	11	Serez	7	886. po H.
5/4	0.9	10	Serez	7	886. po H.
5/5	1.1	11	Serez	7	886. po H.
5/6	0.9	10	Serez	7	886. po H.
5/7	1	10	Serez	8	886. po H.
5/8	1	11-10	Serez	8	886. po H.
5/9	1	10-9.5	Serez	8	886. po H.
5/10	0.9	10	Serez	8	886. po H.
5/11	1	9	Serez	8	886. po H.
5/12	1	10	Serez	8	886. po H.
5/13	0.5	13	Serez?	11	nečitka
6/1	0.9	19	Skoplje	7	886. po H.
6/2	0.8	11-10	Skoplje	7	886. po H.
6/3	0.9	10	Skoplje	7	886. po H.
6/4	1	10	Skoplje	7	886. po H.
6/5	0.9	11	Skoplje	8	886. po H.
6/6	0.9	10	Skoplje	8	886. po H.
6/6	1	11-9	Skoplje	8	886. po H.
6/8	1	11	Skoplje	8	886. po H.
69/	1	11	Skoplje	8	886. po H.
7/1	1.1	9.5	nepoznata	8	nečitka
7/2	0.9	10.5	nepoznata	8	nečitka
7/3	0.9	10	nepoznata	8	nečitka
7/4	0.9	11.5-10	nepoznata	8	nečitka

Zusammenfassung

Unweit von Sarajevo im Weiler Potkraj in Binježevo wurde zufällig ein Keramikgefäßchen (T. I,1) gefunden in dem sich ein silberner Groschen des Königs Tvrtko II (1428-1442), drei silberne Ringe aus der ersten Hälfte des XV Jahrhunderts und 89 silberne türkische Münzen (akce) aus dem ersten Jahr der Herrschaft des Sultans Bajazid II, d.h. aus dem Jahr 886 (islamische Zeitrechnung) bzw. dem Jahre 1481 befanden. Der Groschen des Königs Tvrtko gehört dem Typus der sigellosen Lilienform auf der Rückseite und der Untergruppe A ohne Zeichen um die Helmfeder herum auf der Vorderseite. In Vorratskammern in Ribic wurden etwa 1500 Groschen des Königs Tvrtko gefunden. Davon entfällt nur 5% auf die Edition, der auch der Groschen aus Binjezevo gehört.

Von drei silbernen Ringen gehören zwei der älteren Variante der Ritterringe (T. II, 1,2), Das sind massive silberne Ringe mit einem oktogonalen Kopf und dem verlängerten Hals. Sie gehören aber nicht der Gruppe der reich geschmückten Ringe dieses Typus. An einem ist im flachen Schnitt der gotische Buchstabe R eingezeichnet, und am anderen die schematisierte Darstellung der Doppelllie. Sie wurden in derselben Werkstatt hergestellt. Ob diese Werkstatt einheimisch war, oder ob Ringe aus einer Küstenstadt importiert wurden, bleibt offen. Im Gebiet Mittelbosniens, zwischen Travnik und Sarajevo, wurden drei Ringe mit Initialen oder in Gotisch geschriebenen Monogrammen gefunden, die in die Zeit zwischen Ende des XIV und der ersten Hälfte des XV Jahrhunderts eingeordnet werden. Von zweien dieser Ringe kann man annehmen, dass sie dem Adel gehört haben. Für den Ring aus Binjezevo, in Anbetracht dessen, dass man nicht weiß wer ihn und warum in der Vorratskammer versteckt hat, ist das nicht sicher. Das dritte Exemplar ist ein einfacher silberner vom längeren Tragen abgenutzter Ring. An ihm gibt es eine Gravur mit der schematisierten Darstellung der Lilie. An beiden Ringen hat die Lilie eine heraldische Funktion. Nach der Analyse der Ritterringe, die auf dem Territorium des mittelalterlichen bosnischen Staates gefunden wurden und dem Vergleich mit ähnlichen Erscheinungen auf Münzen und Siegeln oder anderen zeitgenössischen Typen der Ringe aus dem XIV und XV Jahrhundert konnte eine vertiefte Einsicht in die damalige Entwicklung Bosniens gewonnen werden, die im Einklang war mit zeitgenössischen Tendenzen in Mittel- und Westeuropa.

In der Vorratskammer wurden 89 silberne türkische Münzen (akce), die für den Sultan Bajazid II (T. III-VII) hergestellt wurden. Das ist der erste zahlreichere Fund der Münzen dieses Sultans im bosnisch-herzegowinischen Gebiet, und dem Anschein nach, auch in der weiteren Region, soweit der Verfasser das nach den ihm zugänglichen Informationen beurteilen kann. Im Aufsatz sind auch Angaben über ihr Gewicht und ihre Größe gemacht worden, ohne dass die dazugehörigen Texte eingehend analysiert worden wären. Dies bleibt den Numismatikern, Spezialisten für die osmanische Zeitperiode vorbehalten. Dafür sind Fotografien aller Exemplare abgedruckt worden.

Kratice

ANUBIH	Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine
GID	Godišnjak Istorijskog društva BiH, Sarajevo
GDIBIH	Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo
GZM	Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo
NS	Naše starine, Sarajevo
Radovi ND	Radovi Naučnog društva Bosne i Hercegovine, Sarajevo
SAN	Srpska akademija nauka, Beograd
SKA	Srpska kraljevska akademija, Beograd
ZRNM	Zbornik radova Narodnog muzeja, Beograd

Literatura

1. **Anđelić P.** 1970, *Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine.* ANUBIH. Djela, knjiga XXXVII,Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 33, Sarajevo 1970.

2. **Anđelić P.** 1973, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska, stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću,* Sarajevo, 1973.

3. **Anđelić P.** 1975, *Historijski spomenici Konjica i okoline.* Konjic, 1975.

4. **Anđelić P.** 1980, *Krunidbena i grobna crkva bosanskih vladara u Milima (Arnautovićima) kod Visokog.* GZM (A), n.s. sv. XXXIV, 1979. (1980.), 183-247.

5. **Anđelić P.** 1984, *Doba srednjovjekovne Bosanske države. U: Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarije istorije do pada ovih krajeva pod osmansku vlast,* Sarajevo, 1984, 435- 579.

6. **Bajalović-Hadži Pešić M.** 1984, *Nakit VIII-XVIII veka u Muzeju grada Beograda.* Katalog XV, Beograd, 1984.

7. **Beljkašić Lj.** 1957, *Prstenje iz zbirke Etnografskog odeljenja Zemaljskog muzeja.* GZM (sv.za istoriju i etnografiju) n.s. sv. XII, 1957, 87-95.

8. **Ćorović-Ljubinković M.** 1957, *Prokupački nalaz srpskog srednjevekovnog nakita,* ZRNM I, 1956/57, 145-160.

9. **Ćorović-Ljubinković M.** 1975, *Predstave grbova na prstenju i drugim predmetima materijalne kulture u srednjovekovnoj Srbiji.* U: O knezu Lazaru. Naučni skup u Kruševcu 1971, Beograd, 1975, 171-181.

10. **Elezović G.** 1940, *Zlatan novac u Turaka i kod nas.* U: Turski spomenici (1348-1520). SKA, Zbornik za istočnjačku istorijsku i književnu gradu. Serija prva, knjiga I, Beograd, 1940, 983-1071.

11. **Elezović G.** 1951, *Tarapana (Darb-hane) u Novom Brdu. - Turske akče (aspre) kovane u kovnici Novoga Brda.* SKA Istorijski časopis, Organ Istorijskog instituta SAN, knjiga II (1949.- 1950.), Beograd, 1951, 115-126.

12. **Glavaš T.** 1989, *Druga ostava bosanskog novca iz Ribića kod Konjica.* GZM (A) N.S. sv.44, 233- 266.

13. **Ivanić B.** 1998, *Prstenje srpske srednjovekovne vlastele.* Zbirka Narodnog muzeja u Beogradu. Beograd, 1998.

14. **Ивановь Й.** 1911, *Старобьлгарски и византийски прьстени.* Известия на Бьлгарското археологическо дружество II, София, 1911, 1-14. (T.II, 4).

15. **Ivić A. 1910,** *Stari srpski pečati i grbovi. Prilog srpskoj sfragistici i heraldici,* Novi Sad, 1910.

16. **Kovačević J.** 1953, *Srednjovekovna nošnja balkanskih Slovena,* Beograd, 1953.

17. **Lovrenović D.** 1997, *Bosansko srednjovjekovlje u svjetlu kristijanizacije vladarske ideologije* (na trećem putu tzv. "Monarhijske pobožnosti"). Bosna Franciscana 8, Sarajevo, 1997, 157-193.

18. **Mazalić Đ.** 1957, *Hrišćanski nišani u okolici Travnika,* N.S. IV, 1957, 97-118.

19. **Milošević D.** 1961, *Srednjovekovna nekropola u selu Lešju kod Paraćina.* ZRNM III, 1960-/61, 141-164

20. **Peričić B.** 1896, *Podaci za kraniologiju grobova pod stećcima.* Starohrvatska prosvjeta, godina II, Knin, 1896, 100-102.

21. **Radić V. / Nikolae E. / Srećković S.** 1996, *Retke turske akče iz ostave nađene u selu Šetonje.* Numizmatičar br 18/19, Beograd, 1996, 123-129.

22. **Radojković B.** 1969, *Nakit kod Srba.* Muzej primenjene umetnosti. Beograd, 1968.

23. **Renjeo I.** 1943, *Novci bosanskih banova i kraljeva.* GZM LV 1943 (1944), 237-292

24. **Rešetar M.** 1924, *Dubrovačka numizmatika.* Tom I i II Sremski Karlovci, 1924.

25. **Szabó K.** 1938, *Kulturgeschichtliche Denkmäler der Ungarischen Tiefebene.* Budapest, 1938.

26. **Srećković S.** 1987, *Osmanlijski novac kovan na tlu Jugoslavije,* Beograd, 1987.

27. **Šabanović H.** 1951, *Dvije najstarije vakufname u Bosni.* Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslavenskih naroda pod turskom vladavinom II, 1951, Orijentalni institut, Sarajevo,1952, 5-38.

28. **Šabanović H.** 1955, *Početak turske vladavine u Bosni.* GID VII, 1955, 7-51.

29. **Šabanović H.** 1957, *Bosansko krajište.* GID IX, 1957. (1958.) 177-220.

30. **Šabanović H.** 1960, *Postanak i razvoj Sarajeva.* Radovi ND, knj. XIII Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka. Knj. 5, 1960.

31. **Šabanović H.** 1964, *Krajište Isa-bega Ishakovića.* Zbirni karastarski popis iz 1455. godine. Orijentalni isntitut. Sarajevo, 1964.

32. **Šabanović H.** 1964a, *Karastarski popis Beograda i okoline 1476-1566.* Turski izvori za istoriju Beograda, knj. I, sv.1. Beograd, 1964.

33. **Truhelka Ć.** 1905, *Nalaz bosanskih novaca, obreten kod Ribića.* GZM XVII, 1905, 1-52.

34. **Wenzel M.** 1965, *Ukrasni motivi na stećcima.* Sarajevo, 1965.

35. **Wenzel M.** 1999, *Dva srednjovjekovna prstena u Zavičajnom muzeju Trebinje.* U: Bosanski stil na stećcima i metalu, Sarajevo, 1999, 55-78.

36. **Živković P.** 1979, *Prve vijesti o bosanskoj kovnici novca poslije smrti Tvrtka I Kotromanića.* GDIBIH XXVIII-XIII (1977.-1979.), 271-278.

37. **Živković P.** 1981, *Tvrtko II Tvrtković.* Bosna u prvoj polovini XV stoljeća, Sarajevo, 1981.

Tabla 1.

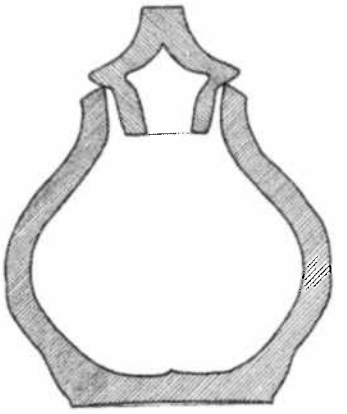

1.

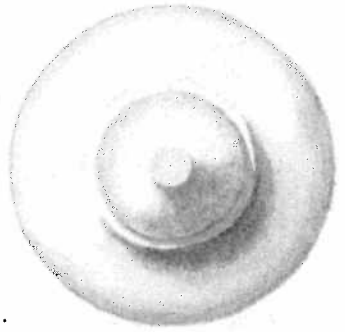

1.

3 Av · ORS · TARTCO - - REX · BOSNE
Rv · S · GREGORI · NAZANENUS ·

2.

3.

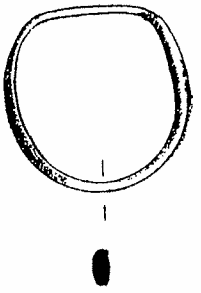

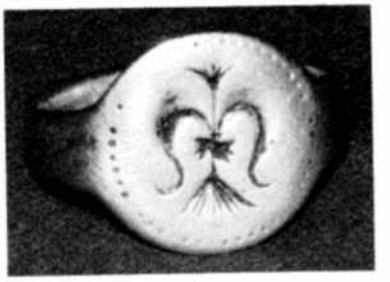

4.

Tabla 2.

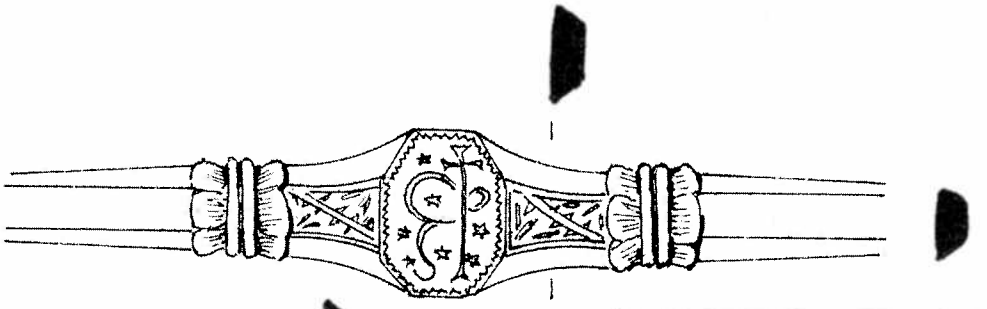

1.

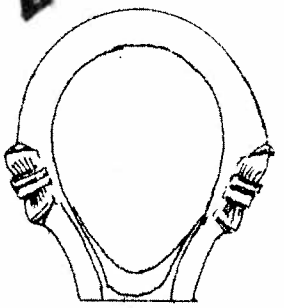

2.

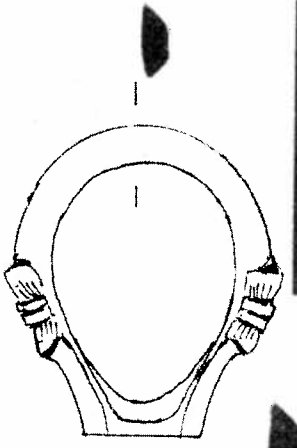

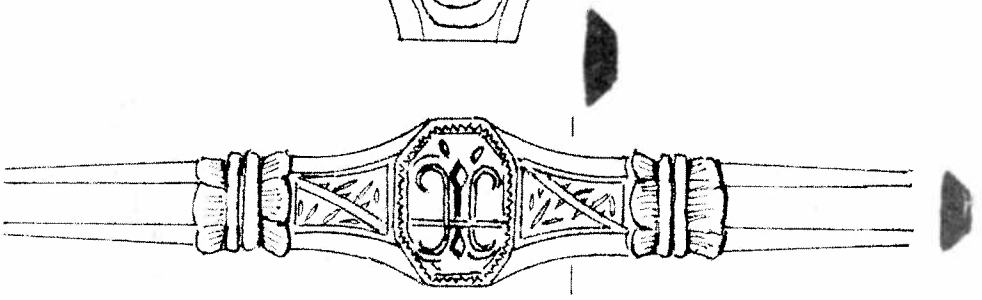

O fizičkoj antropologiji u Bosni i Hercegovini

Živko Mikić
Beograd

Fizička antropologija, nauka čiji je izvorni materijal ljudski skelet iz različitih perioda čovekove prošlosti, kao i ljudsko telo, od svih društveno-istorijskih nauka najtešnje je povezana sa arheologijom. Taj kontakt se ne ostvaruje samo na arheološkim lokalitetima prilikom iskopavanja, nego se do tančina produbljuje u arheološkoj i antropološkoj interpretaciji određene nekropole, rekonstrukciji raznih vidova života, telesnim merama i slično. Otuda je i razumljivo što se sve više pažnje poklanja nalazu skeleta, njegovom podizanju i antropološkoj obradi, uključujući sve više i najsavremenije laboratorijske metode.

Danas, na početku XXI veka, možemo konstatovati da bi antropološka istraživanja u Bosni i Hercegovini mogla da se podele u tri perioda. Prvi period je najstariji i u balkanskim okvirima (najstarija antropološka publikacija, na primer, u Bugarskoj je iz 1873. godine i tretira lobanje iz turskog perioda). Počinje krajem XIX stoleća i traje do početka I svetskog rata. Drugi period traje praktično između dva svetska rata i bazira se samo na nekoliko publikovanih radova. Treći, najmlađi period, počinje posle II svetskog rata i traje do kraja XX veka, odnosno do naših dana.

Najranija antropološka istraživanja u Bosni i Hercegovini krajem XIX veka započinju vojni lekari Austrougarske monarhije. Pored Himmela, Glücka i Weisbacha, za koje je karakterističan sistematski prilaz i rad na antropološkim istraživanjima, Luschan, Capus i Haberlandt ostavili su o svom učešću u ovim istraživanjima samo po jedan publikovan rad. Szombathy spada u istu grupu autora: ostavio nam je podatke o važnom skupu arheologa i antropologa u Sarajevu od 15. do 21. avgusta 1894. godine, na kome su glavna pitanja bila o Butmiru, Glasincu i Jezerinama kako sa arheološkog tako i sa antropološkog aspekta posmatranja i tumačenja.

Weisbach je seriju svojih publikovanih radova iz oblasti antropologije započeo još davne 1887. godine, i to komentarom Himmelovog rada o merenju 180 vojnika Hercegovaca, starih između 20 i 30 godina. Iznosi da je uzeto 40 antropoloških parametara po metodskim pravilima Broce i Virchowa. Zapaža da je Himmel, osim pregleda pojedinačnih antropoloških mera, dao i njihove

srednje vrednosti, tako da visina ovih vojnika u proseku iznosi 1752 mm, težina tela 70,7 kg, dok je dužina glave 180 mm, a širina u proseku 157 mm. Dobijena srednja vrednost ovog dužinsko-širinskog indeksa iznosi 87,2, što govori da je premerena grupa Hercegovaca bila izrazito brahikrana, odnosno hiperbrahikrana.

Najverovatnije po ugledu na Himmela, Weisbach je 1895. godine objavio rad pod naslovom Die Bosnier, u kome je uzeo u razmatranje šest antropoloških kategorija. To su visina tela, boja kose, boja očiju, boja kože, lobanjski tip i primarne lobanjske mere za 3803 vojnika starih između 20 i 24 godine. U antropostatističkoj obradi vojnici su podeljeni prema onovremenim administrativnim regionima (Bihać, Banja Luka, Tuzla, Sarajevo, Travnik, Mostar) i po veroispovestima (pravoslavni, katolici, muslimani). Značaj ovog širokoobuhvatnog merenja ne bi mogao ni danas metodološki da se ospori, ali se mora konstatovati da reprezentativni uzorak prema broju stanovnika po popisu od 22. aprila 1895. godine ipak nije dovoljan ni za muški pol, s obzirom da je u svih šest regiona bilo ukupno 1.565.457 stanovnika.

Posle ovih tzv. somatskih merenja, Weisbach je prešao na osteometrijska istraživanja. Tako nailazimo na njegov rad o Praistorijskim lubanjama sa Glasinca, koji je publikovan 1895. godine u Sarajevu, a, potom, 1897. u Beču pod naslovom Prähistorische Schädel aus Glasinac. Obradio je ukupno 38 lobanja: 11 iz Čitluka, pet iz Mlađa, dve iz Potparića, šest iz Borovskog, sedam iz Vrlazja, dve iz Rudina i pet lobanja iz Rusanovića. Dolazi do konstatacije "da iz Čitluka nemamo nikakvih brahikefala, i, s druge strane, da nema nikakvih dolihoida iz Potparića i Rudina; iz Mlađa i Rusanovića pretežu brahikefali, a iz Vrlazja nasuprot dolihoidi". U ovom radu, na oba jezika, Weisbach je priložio tabelu sa osnovnim lobanjskim merama i indeksima, što predstavlja značajan metodološki detalj, jer je rad publikovan znatno pre poznate Frankfurtske konferencije na kojoj su definisane i standardizovane sve antropološke mere na način kako se i danas uzimaju na skeletu ili recentnoj populaciji.

U Beču ju 1897. godine publikovan i Weisbachov rad pod naslovom Altbosnische Schädel, u kome je obradio četiri lobanje sa starog muslimanskog groblja kod Višegrada, zatim šest lobanja sa lokaliteta između sela Hatinića i Brežana severno od Visokog, ne starijih od 200 godina, kao i četiri tzv. bogumilske lobanje sa groblja kod Stoca, na putu u Domanić. Pošto je, uz najosnovnije lobanjske mere i indekse, opisao i odredio tip svih ovih lobanja, Weisbach zaključuje da se one u osnovi razlikuju od praistorijskih lobanja sa Glasinca, što svakako ukazuje na određen stepen objektivizacije u načinu njegovog antropološkog rada.

Godine 1901. Weisbach i Glück su u Sarajevu objavili svoju studiju Crania Bosniaca, u kojoj su publikovali 98 lobanja iz Bosne i Hercegovine. Sa glasinačkih nalazišta su 63 lobanje, 15 sa lokaliteta iz severne Bosne, a 20 iz Hercegovine. Pošto su konstatovali pol, individualnu starost i lobanjski tip,

uz primarne lobanjske mere i obime, prikazuju i pojedine indekse (dužinsko-širinski, dužinsko-visinski, indeks lica, indeks očne duplje, nosne duplje, itd). Njihovo opažanje se odnosi i na suturu frontalis (vertikalni šav na sredini čeone kosti) kao na "neobičnu pojavu", što samo pokazuje da na nasledne faktore tada još nije bila obraćena nikakva pažnja.

Rad sa istom građom objavio je Weisbach 1907. godine u Beču pod naslovom Prähistorische Schädel aus Bosnien und Herzegovina, kao i rad Prähistorische Schädel aus Glasinac, tako da su se ova dva značajna antropološka sadržaja pojavila i na nemačkom jeziku.

Glück je svoj prvi rad objavio 1891. godine u Sarajevu pod naslovom "Rezultati telesnog mjerenja 140 bosansko-hercegovačkih vojnika". Da bi prišao svestranoj obradi Lambrosovog dela L'uomo deliquente, posle merenja na kažnjenicima u zatvoru u Zenici morao je raspolagati i antropološkim merama lokalnih stanovnika koji nisu bili prestupnici. U tu svrhu je i premerio pomenuti broj vojnika starih između 20 i 24 godine, podelivši ih po veroispovesti. Sa stanovišta današnje antropologije, kontekst nastanka ovog Glückovog rada nije potrebno diskutovati.

Godine 1896. Glück je publikovao još dva rada u Sarajevu, i to: "Prilog fizičkoj antropologiji Cigana u Bosni i Hercegovini" i "Ljudske kosti iz sojenice u Ripču". Sledeće godine ovi radovi su publikovani i u Beču, razumljivo na nemačkom jeziku - "Zur physischen Anthropologie der Zigeuner in Bosnien und Herzegovina i Menschliche Knochenresste aus dem Pfahbau in Ripač". Prvim radom je obuhvatio više od 60 Roma tamne i svetle pigmentacije, uz pet lobanja sa romskog groblja u Rogatici. U drugom radu je publikovana samo jedna lobanjska kalota, od ukupnog materijala iz Ripča, i to zbog loše i nekompletne očuvanosti.

Glück je publikovao i "Prilog fizičkoj antropologiji Arbanasa", rad koji je objavljen 1897. godine u Beču. Antropološki je prikazao 30 Arbanasa i devet arbanaških lobanja (šest iz Delbiništa i 3 iz Kavaje), da bi došao samo do izvesnih morfoloških pokazatelja.

Ako bi se ukratko analizirao ovaj prvi period antropoloških istraživanja, kako na skeletnom materijalu tako i na onovremenom recentnom stanovništvu, pošto somatska antropologija tada još nije bila izdvojena u posebnu istraživačku oblast, vidimo da spada u najstarije i u balkanskim okvirima. Uz to, smelo bi se reći, da je bio na solidnim naučnim osnovama, mada ne i sistematski, jer su uglavnom obuhvaćeni vojnici i pojedine manje populacione grupe, a ne lokalno stanovništvo. S druge strane, postoji i jedan propust prilikom obrade osteološkog materijala, a to je obrada i analiza samo lobanja, a ne kompletnih skeleta.

Drugi period antropoloških istraživanja u Bosni i Hercegovini, koji traje između dva svetska rata, zastupljen je malim brojem radova. Mogu se izdvojiti dva: na osnovu vrlo slabo očuvanog osteološkog materijala, J. Petrović ocenjuje da je bosanski velmoža Batal bio srednjeg rasta, da je imao brahikefalnu

lobanju, široka ukočena leđa, jake obrve, male oči itd., kao i da je umro u najboljim godinama života. I. Schwidetzky, je u sklopu teorijskog pristupa u jugoistočnoj Evropi, uzela u obzir i glasinačke Ilire, što se ne može bezrezervno primiti, kako zbog političke obojenosti tridesetih godina, tako i zbog sistema numeracije samih lobanja prilikom arheoloških iskopavanja na Glasincu, a što je ustanovljeno nedavnom arheološkom i antropološkom revizionom obradom ovog izuzetno važnog materijala za praistorijsku arheologiju i antropologiju (autori B. Čović i Ž. Mikić).

U trećem periodu antropoloških istraživanja u Bosni i Hercegovini nalazimo određene promene u odnosu na prvi i drugi period. U prvom periodu je bila zastupljena podjednaka srazmera između osteometrijskih i somatometrijskih radova, a u trećem periodu je došlo do njihovog sadržajnog razdvajanja. Kao posledica opšteg razvoja antropologije, somatološkim istraživanjima se prvenstveno bave medicinari i biolozi, tako da ona neće biti predmet ovog priloga. Srazmerno razvoju antropološke nauke, osteološka merenja se izvode u većem obimu, uz odgovarajuće komparacije i dokumentovana zaključivanja. Do posebnog izraza dolazi antropostatistika sa svojim mogućnostima, a izučavanje nekropola u kompletnijem opsegu nije moglo ostati bez rezultata.

Evo sasvim kratkog pregleda tih aktivnosti.

V. Brodar je dala antropološku obradu neolitske lobanje iz Semizovca kod Sarajeva. Obrada je obuhvatila fragmentovanu lobanju jer postkranijalni skelet prilikom iskopavanja nije sačuvan usled građevinskih radova. Utvrđeno je da odgovara muškarcu koji je u trenutku smrti imao između 30 i 40 godina, kao i da je po svojim karakteristikama dolihokrana.

I. Schwidetzky je i u ovom periodu dala jedan prilog o antropološkom materijalu iz Bosne i Hercegovine. Godine 1969. objavila je rad u Glasniku Zemaljskog muzeja o osteološkim nalazima iz Donje Doline. U Donjoj Dolini su nađena 174 groba, od kojih su 124 skeletna. Za antropološku obradu sačuvano je ukupno 12, koji su dugo, zajedno sa autentičnim grobnim sadržajima, bili izloženi u Praistorijskoj zbirci Zemaljskog muzeja u Sarajevu. I Schwidetzky je konstatovala robusne dugoglave atlantomediterance i nordijce, gracilne dugoglave mediterance, kao i robusne i gracilne brahikefale, a unutar njih i tipične predstavnike dinarskog antropološkog tipa. Potom, u istom prilogu, sledi osvrt na nalaze sa Glasinca, Jezerina, Lipa, Hodbina i Stoca. Izvršena su i poređenja sa raspoloživim osteološkim materijalom iz Italije, Austrije i Grčke, ali bez velikih mogućnosti za sinhronizaciju antropoloških tipova, morfologiju i slično.

G. Pilarić je prikazala rezultate analize antropoloških nalaza slovenske populacione grupe sa Baltinih bara kod Gomjenice. Radi se o nekropoli X i XI veka na kojoj su iskopana 243 groba, a od tog broja je antropološki obrađeno 108 skeleta. Analizom lobanjskih mera i indeksa i njihovim upoređivanjima, dolazi do konstatacije o postojanju tri različita tipa lobanja koji su činili antropološki profil ove nekropole. Zaključuje da u antropomorfološkom smislu

populacija sa Baltinih bara odgovara slovenskim populacijama srednjovekovnih nekropola Zapadnih Slovena, a od južnoslovenskih - populacijama u nekropolama Bošnjaci i Dobrača.

Antropološka istraživanja artificijalno deformisanih lobanja iz ranosrednjovekovne nekropole u Rakovčanima kod Prijedora je naslov zapaženog priloga G. Pilarić. Na ovoj nekropoli, od ukupno 66 istraženih grobova, nađene su četiri artificijalno deformisane lobanje: tri muškog i jedna ženskog pola. Pošto su interpretirane odgovarajuće lobanjske mere, sledi konstatacija da je ova deformacija vršena pod uticajem ljudske ruke *intra vitam*, i to zbog onovremenog shvatanja ideala lepote.

Na sastanku Antropološkog društva Jugoslavije, koji je 1963. godine održan u Sarajevu, S. Živanović je dao osvrt na dalje proučavanje skeleta velmože Batala. Pored podataka o Batalu koji su nam poznati iz rada J. Petrovića iz 1923. godine i koje smo već pomenuli, iz ovog novijeg prikaza se vidi da je visina njegovog tela iznosila 165cm, kao i da je u pitanju obolenje *Spondylosis deformans*. Živanović daje i raspoložive mere lobanje i postkranijalnog skeleta i zaključuje da "kostur pokazuje karakteristike mediteranskog tipa".

Pomenuti antropolozi su živeli i radili izvan teritorije Bosne i Hercegovine. Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti iz Sarajeva (direktor A. Benac), međutim, je od početka sedamdesetih do kraja osamdesetih godina XX veka, pored ostalih zastupljenih naučnih disciplina u okviru balkanistike (arheologija, lingvistika, etnologija) delovao i na polju fizičke antropologije. Što se tiče praistorijskih perioda, najveća pažnja je posvećena antropogenezi Ilira, a iz srednjeg veka posebno je proučavana populacija koja se sahranjivala ispod stećaka.

Sumirano, pokazalo se da su Iliri, odnosno ilirska plemena autohtonog porekla i da je za njih na centralnobalkanskom prostoru vezan postanak i razvoj dinarskog antropološkog tipa. Tako, na primer, antropološki je konstatovano da u starijem gvozdenom dobu postoji jedno jezgro dinarizacije, odnosno brahikranizacije na ovim prostorima, tako da dalju etnogenezu možemo pouzdano da pratimo sve do današnjih dana.

Kad se radi o populaciji sahranjivanoj ispod stećaka, pokazalo se da je kod nje u antropološkom pogledu samo nastavljen ranije započeti proces dinarizacije i da je u biološkom smislu otuda autohtonog porekla. Ustanovljeno je da je antropološki sadržaj te populacije svakako karakteristična veza između poznog praistorijskog i recentnog stanovništva koje je brahikranog dinarskog tipa i da je ona asimilirala tokom srednjeg veka u svoje biološko jezgro sve migrante, uključujući i Slovene.

Aktivnost na polju fizičke antropologije u Bosni i Hercegovini počev od kraja XIX veka najbolje ilustruje priložena bibliografija. Zbog preglednosti ona je data abecednim redom autora. Ono što se iz bibliografije, uz prethodne komentare u tekstu može zapaziti, a ovom prilikom treba i naglasiti, jeste da

je fizička antropologija u Bosni i Hercegovini bila najviše zastupljena samo u dva perioda: na prelasku iz XIX u XX vek pri Zemaljskom muzeju u Sarajevu, i krajem XX veka u Centru za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti BiH, bez obzira na veliko bogatstvo i brojnost antropoloških nalaza iz različitih perioda prošlosti.

Zusammenfassung

Die Forschungsaktivitäten der physischen Anthropologie in Bosnien und Herzegowina können am besten anhand der beigelegten Bibliographie illustriert werden. Auffällig und an dieser Stelle besonders hervorzuheben, ist die Tatsache, dass die physische Anthropologie in diesem Gebiet trotz einem immensen Umfang an Funden aus verschiedenen Epochen nur innerhalb zwei getrennten Perioden und jeweils in zwei unterschiedlichen Institutionen vertretet wurde. Die erste Forschungsperiode ist der Wende vom XIX und XX Jh. zuzuschreiben und war mit der Tätigkeit der Mittarbeiter des neu begründeten Landesmuseums in Sarajevo verbunden. Die zweite Periode erfolgte erst am Ende des XX Jhs. innerhalb des Zentrums für Balkanforschungen der Akademie der Wissenschaften und Künste Bosnien und Herzegowina. In beiden diesen Forschungsperioden war die physische Anthropologie eng mit den archäologischen Untersuchungen verbunden, wobei sie zahlreiche neue Ausgangspunkte besonders in bezug auf die Ethnogenese der Illyrer und über die Entwicklung der mittelalterliche Population Bosniens lieferte.

Bibliografija (1877 - 1991)

1. **Brodar V.** 1957, *Antropološka obrada neolitske lobanje iz Semizovca.* Glasnik Zemaljskog muzeja XII (Sarajevo 1957) 257-259.

2. **Capus G.** 1895, *Sur la taille en Bosnie.* Bull. Soc. d'Anthrop. de Paris 6/4 (Paris 1895).

3. **Čović B. / Mikić Ž.** 1973 B. Čović/Ž. *Mikić, Praistorijske lobanje iz grobova glasinačkog područja.* Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja XI/9 (Sarajevo 1973) 29-92.

4. **Davidović-Milovanović D. / Gavrilović Ž. /Mihaljčić M.** 1960, *Neki antropološki podaci radnika Željezare Zenica.* Zbornik radova Instituta med. istraživanja 71 (Beograd 1960) 145-150.

5. **Glück L.** 1891, *Rezultati tjelesnog mjerenja 140 bosansko-hercegovačkih vojnika.* Glasnik Zemaljskog muzeja 3 (Sarajevo 1891) 263-274.

6. **Glück L.** 1896, *Ljudske kosti iz sojenice u Ripču.* Glasnik Zemaljskog muzeja 8 (Sarajevo 1896) 1-2.

7. **Glück L.** 1896, *Prilog fizičkoj antropologiji Cigana u Bosni i Hercegovini.* Glasnik Zemaljskog muzeja 8 (Sarajevo 1896) 169-192.

8. **Glück L.** 1897, *Menschliche Knochenresste aus dem Pfahbau in Ripač.* Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegovina 5 (Wien 1897) 77-79.

9. **Glück L.** 1897, *Zur physischen Anthropologie der Zigeuner in Bosnien und Herzegovina.* Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegovina 5 (Wien 1897) 403-433.

10. **Glück L.** 1897, *Zur physischen Anthropologie der Albanesen.* Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegovina 5 (Wien 1897) 365-402.

11. **Haberlandt M.** 1895, *Bericht über die Excursion nach Bosnien und der Herzegovina.* Mitteilungen der Anthropologischen Geselschaft in Wien 25 (Wien 1895) 83-89. Hadžiselimović 1959

12. **Hadžiselimović H.** 1959, *Morfološki oblik dugih kostiju donjih ekstremiteta kod naših naroda.* Naučno društvo NR BiH, Radovi XII, Od. Med. Nauka 6 (Sarajevo 1959) 55-76.

13. **Luschan F.** 1881, *Über altbosnische Gräber.* Mitteilungen der Anthropologischen Geselschaft in Wien 10 (Wien 1881) 104-114.

14. **Klug St.** 1988/1989, *Čipuljić - Bugojno: Ein Beitrag zur Anthropologie mittelalterlichen Südslawen.* Homo 38/1987 (Mainz - Göttingen 1988/1989).

15. **Mikić Ž.** 1976, *État present des recherches sur la population Illyrienne.* Anales de Institut Français de Zagreb 3e serie, No 2 (Zagreb 1976) 119-133.

16. **Mikić Ž.** 1978, *Antropološki nalazi iz ranohrišćanske bazilike u selu Jabuka kod Ustikoline/Foča.* Posebno izdanje Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture (Sarajevo 1978) 37-43.

17. **Mikić Ž.** 1978, *Novi antropološki prilozi izučavanju tumula na glasinačkom području.* Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja XVII/15 (Sarajevo 1978) 37-49.

18. **Mikić Ž.** 1979, *O antropološkoj istraženosti ilirskog etnosa. Simpozijum o sahranjivanju kod Ilira.* Posebno izdanje Istorijskog odeljenja SANU VIII/2 (Beograd 1979) 187-204.

19. **Mikić Ž.** 1981, *Stanje i problemi fizičke antropologije u Jugoslaviji - praistorijski periodi.* Posebno izdanje Centra za balkanološka ispitivanja LIII/9 (Sarajevo 1981) 5-199.

20. **Mikić Ž.** 1982, *Dinaridi nekropole Pavlovac kod Sarajeva.* Glasnik Zemaljskog muzeja XXXVII (Sarajevo 1982) 207-216.

21. **Mikić Ž.** 1984, *Beitrag zur Anthropologie spätrömischer bis zum spätmittelalterlicher Bevölkerungen Jugoslawiens.* Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja XXII/20 (Sarajevo 1984) 5-110.

22. **Mikić Ž.** 1984, *Prilog antropološkoj strukturi skeleta iz nekropole sa stećcima Jugoslavije.* Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja XXIII/21 (Sarajevo 1984) 55-69.

23. **Mikić Ž.** 1986, *Antropološka zapažanja o skeletu Vignja Miloševića.* Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja XXIV/22 (Sarajevo 1986) 85-87.

24. **Mikić Ž.** 1986, *Die Ethnogenese der Illyrer aus der Sicht der Anthropologie.* In: Ethnogenese Europäischer Völker (Stuttgart - New York 1986) 75-89.

25. **Mikić Ž.** 1990, *Prilog antropološkoj problematici stećaka.* Glasnik Srpskog arheološkog društva 6 (Beograd 1990) 16-26.

26. **Mikić Ž.** 1991, *Prvi pokušaj socijalne stratifikacije srednjovekovnih stećaka.* Zbornik Filozofskog fakulteta XVII/a (Beograd 1991) 217-226.

27. **Petrović J.** 1923, *Lubanja i delovi kostura bosanskog velmože Batala.* Glasnik Zemaljskog muzeja 35 (Sarajevo 1923) 177-182.

28. **Pilarić G.** 1969, *Antropološka istraživanja slavenske populacije sa Baltinih bara kod Gomjenice.* Glasnik Zemaljskog muzeja XXIV (Sarajevo 1969) 185-211.

29. **Pilarić G.** 1970, *Antropološka istraživanja artificijalno deformisanih lobanja iz ranosrednjovekovne nekropole u Rakovčanima kod Prijedora.* Glasnik Zemaljskog muzeja XXV (Sarajevo 1970) 179-192.

30. **Schwidetzky I.** 1940, *Beitrag zur Rassengeschichte Südosteuropas I, Die Illyrer des Glasinac.* Zeitschrift für Rassenkunde 11 (Stuttgart 1940) 117-119.

31. **Schwidetzky I.** 1969, *Beitrag zur Anthropologie der vorrömischen Bevölkerung Bosniens: Donja Dolina.* Glasnik Zemaljskog muzeja XXIV (Sarajevo 1969) 181-184.

32. **Szombathy J.** 1894, *Die Archäologen und Anthropologen - Versammlung in Sarajevo.* Mitteilungen der Anthropologischen Geselschaft in Wien 24 (Wien 1894) 202-214.

33. **Weisbach A. / Himmel H.** 1887, *Das Soldatenmaterial der Herzegovina in anthropologischer Beziehung.* Mitteilungen der Anthropologischen Geselschaft in Wien 17 (Wien 1887) 84-85.

34. **Weisbach A.** 1895, *Die Bosnier.* Mitteilungen der Anthropologischen Geselschaft in Wien 25 (Wien 1895) 206-240.

35. **Weisbach A.** 1895, *Prehistorijske lubanje sa Glasinca.* Glasnik Zemaljskog muzeja 7 (Sarajevo 1895) 105-138.

36. **Weisbach A.** 1897, *Prähistorische Schädel aus Glasinac.* Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegovina 5 (Wien 1897) 562-576.

37. **Weisbach A.** 1897, *Altbosnische Schädel.* Mitteilungen der Anthropologischen Geselschaft in Wien 27 (Wien 1897) 80-85.

38. **Weisbach A. / Glück L.** 1901, *Crania Bosniaca.* Glasnik Zemaljskog muzeja 13 (Sarajevo 1901) 351-404.

39. **Weisbach A.** 1907, *Prähistorische Schädel aus Bosnien und Herzegovina.* Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegovina 10 (Wien 1907) 549-595.

40. **Živanović S.** 1964, *Prilog daljem antropološkom proučavanju skeleta bosanskog velmože Batala.* Glasnik Antropološkog društva Jugoslavije 1 (Beograd 1964) 151-153.

Periodska naselja stočara u Bosni i Hercegovini

Astrida Bugarski
Sarajevo

Stanovanje u ruralnim sredinama Bosne i Hercegovine u vrijeme XIX i XX stoljeća bilo je različito organizirano, a sama naselja bila su podijeljena na stalna i periodska (povremena, privremena, sezonska). Dio seoske populacije nastanjen u sjevernom ravničarskom i blago valovitom dijelu Bosne, uglavnom orijentiran na ratarsku proizvodnju i uzgoj krupne stoke, stanovao je i stambene objekte imao gotovo isključivo u stalnim naseljima - *selima*.[1]

Seosko stanovništvo centralne bosanskohercegovačke planinske regije, te donje i srednje Hercegovine orijentirano na stočarsko- ratarsku ili pretežito stočarsku proizvodnju, koje je stoku jedno vrijme u godini prehranjivalo podalje od sela na više ili manje udaljenim pašnjačkim i livadskim površinama, nerijetko je objekte namijenjene stanovanju, osim u selima, imalo i u periodski nastanjivanim naseljima. Nekim grupama stočara ove regije koje su prehrane radi sa stokom obilazile međusobno udaljene lokalitete čak nije bilo dovoljno po jedno ovakvo naselje sekundarnog značaja već su ih osnivali po dva, pa i više. Za razliku od spomenutih stočara, koji su periodično stoku prehrajivali najčešće na pašnjacima centralnodinarskih planna i u toj zoni imali brojna sezonska naselja, stočari planinskih sela s nužnog oboda Panonskog bazena, tj. bosanske Vrhovine, su u centralno planinskm pojasu imali samo manji broj povremenih naselja pošto su njihova kretanja sa stokom bila uglavno usmjerena k nizinama na sjeveru Bosne. Većina stočara iz okolice Kotor Varoši, Skender Vakufa, Ključa, Mrkonjić Grada, Jajca i Travnika spuštajući se sa stadima ovaca u proljeće, jesen i zimu u kotline i nizije sjeverne Bosne nije u župama zasnivala povremena naselja jer su te sredine bile gusto naseljene a zemljište u njima maksimalno iskorišteno za oranice. Neravnomjerna rasprostranjenost periodskih stočarskih naselja na planu cjelokupne Bosne i Hercegovine bila je odraz neujednačenih prirodnih uvjeta za stočarenje u jadranskom, centralnodinarskom i panonskom privrednom pojasu.

---

[1] Prema pisanju M. Filipovića (polovicom XX stoljeća) pojam *selo* u značenju ruralnog naselja proširio se u Bosni u novije vrijeme pod utjecajem administracije. Naziv starijeg podrijetla bio je *jafta*, a u narodu je prihvaćen iz turskog administrativnog riječnika (Filipović 1951, 44).

Periodska stočarska naselja najčešće su nastajala pored kolektivnih pašnjaka u slabo naseljenim planinskim područjima teže pristupačnim i udaljenim od saobraćajnica, a nastanjivana su svake godine po ustaljenom režimu ili su osnivana, također, sezonski, ad hoc za privremeno jednokratno stanovanje. Ova naselja pripadaju posebnom tipu naseljenih mjesta u nas i to ne samo stoga što su bivala sezonski nastanjivana, već i po nekim drugim karakteristikama. U XX stoljeću ova naselja, koja su po načinu privređivanja stanovnika bila isključivo stočarska ili mješovita stočarsko-ratarska, činile su nevelike skupine različito rasporedenih objekata u kojima su kraće vrijeme u godini boravili poglavito samo pojedini članovi kućanstva iz jednog ili više sela zaduženi da se staraju o stoci koja se prehranjivala izvan sela,[2] te pokatkad i pojedini članovi istih kućanstava zaduženi za ratarsku proizvodnju na nevelikim planinskim oranicama ili za prikupljanje sijena na planinskim livadama. U Hercegovini stanovnici sezonskih stočarskih naselja nazivani su *stanarima*, *planinarima*, *planištarima* i *kolibarima*. Jednim dijelom periodska naselja su činile skupine koliba za smještaj stočara (koje su ujedno bile i radionice za preradu mlijeka i ostave za čuvanje mliječnih proizvoda) uz koje se eventualno nalazio i ograden prostor za stoku - *tor*.[3] Drugim dijelom to su bila naselja u kojima su se uz stambeni objekat nalazila jedna ili više zgrada za stoku i stočnu hranu. Razlike između ove dvije varijante sezonskih naselja bile su najtješnje povezane s pitanjem vlasništva zemljišta na kojem su nastajale. Za veća ulaganja u objekte u sezonskim naseljima stočari bi se odlučivali tek kada su u njima imali zemljišni posjed. Izbor zgrada u njima bio je uvjetovan i vremenom (godišnjim dobom) boravka stočara i stoke, kao i time da li je naselje ostalo isključivo stočarsko ili je vremenom postalo mješovito, stočarsko-ratarsko.

Stambene zgrade u većini sezonskih stočarskih naselja imale su oblik kolibe.[4] Mada je ovakav nevelik objekat najčešće bio u vlasništvu jednog kućanstva, u njemu su znali obitavati i neki članovi drugih kućanstava, pri čemu se većinom radilo o unajmljenom pastiru ili o vlasniku stoke koji nije imao vlastitu kolibu. U naseljima čiji su se stanovnici započeli baviti i agrarnom proizvodnjom elementarni oblik stambene zgrade zamijenjen je obično zgradom nešto višeg razvojnog stadija - kućom. Stambenu zgradu u takvim je slučajevima pratila jedna ili više gospodarskih zgrada.[5] U stočarsko-ratarskim povremenim naseljima, kada bi se ona našla neposredno pred prerastanje u

---

[2] U ljetnom stočarskom naselju, uz pastire, obavezno je bila žena (*planinka*, *stopanica*, *maja*) koja se starala o mlijeku i mliječnim proizvodima, te eventualno i stariji muškarac u ulozi starješine kolibe.

[3] Na kolibe bez ogradenih prostora za sitnu stoku (*torova*) nailazilo se tu i tamo u sezonskim naseljima sve do kraja XX stoljeća.

[4] Više podataka o samim nastambama sezonskih stočarskih naselja u Bosni i Hercegovini iznijeto je u radu "Nastambe stočara u sezonskim naseljima Bosne i Hercegovine" (Bugarski 1989).

[5] Tako su, primjerice, imućni stočari Kupreškog, Vukovskog, Ravnog i Glamočkog polja na planinama u sezonskim naseljima, uz kuću, imali *košaru* i *ambar* (Milojević 1923, 42), stočari iz višegradskog kraja u *stanovim* a na obližnjim planinama imali su, uz kuću, *košaru*, *naslon*, *telečar*, *janječak* i *tor* (Trifković 1903, 620), a imućni stočari Popova su na stajama po uzvišenjima oko polja, uz kuću i zgrade za stoku, imali *gumno* i *čatrnju* (Filipović/Mićević 1959, 125).

stalno naselje, pojedina imućna kućanstva na svom su posjedu imala gotovo sve objekte kao i oko kuće u stalnom naselju.

Periodska stočarska naselja imala su u Bosni i Hercegovini više narodnih naziva užeg ili šireg rasprostranjenja. Najuobičajeniji među njima bili su: *stan*, *stanovi*, *mahala* i *katun*.[6] U bosanskoj planinskoj oblasti po rasprostranjenosti prednjačili su nazivi san i stanovi kojima se pripisuje praslavensko podrijetlo.[7] Za naziv katun, koji je u srednjem vijeku bio široko rasprostranjen na Balkanu i koji je najvjerojatnije bio arbanaskog podrijetla,[8] može se reći da je još u prvim desetljećima XX. stoljeća bio vrlo zastupljen kod hercegovačkih stočara pošto su tada njime svoja sezonska naselja nazivali svi Humnjaci i Rudinjani.[9] O uporabi termina katun u Hercegovini svjedoči i jedan dokument iz Dubrovačkog arhiva iz sedamdesetih godina XV. stoljeća.[10] Ovaj dokument u kojem se spominju katuni vlaha (stočara) iz okolice Stoca, Ljubinja i Bileće za nas je tim interesantniji što se zna da su upravo stočari iz navedenih sredina i u novije vrijeme nazivali katunima svoja ljetna sezonska naselja na Zelengori.[11]

Za periodska stočarska naselja što su se nalazila u blizini sela češće od prethodno navedenih naziva stočari su koristili nazive: *torine*, *janjila*, *košare*, *staje* te i neke druge koji će biti navedeni u daljem tekstu.[12] Ove nazive povremena stočarska naselja dobila su prema nazivima objekata za stoku izgradenim u njima. Naime, u tim povremenim boravištima nekoliko sati hoda udaljenim od sela u prvo vrijeme uglavnom se nailazilo na gospodarske zgrade dok su stambene zgrade u njima izgradene naknadno.

Pojava periodskih stočarskih naselja na bosanskohercegovačkim prostorima datira iz daleke prošlosti. Tu, kao i na širem dinarskom prostoru, ukorijenila su se ovakva naselja uporedo s polunomadskim stočarenjem. O postojanju periodskih stočarskih naselja u XV. stoljeću, između ostalog, svjedoči popis sandžaka Hercegovine za period 1475. do 1477. u kome su za stočare (vlahe) Hercegovine evidentirana, kako mjesta zimskih staništa, tako i mjesta ljetnih staništa.[13] Kada se usporede podaci iz "Poimeničnog popisa sandžaka vilajeta

---

[6] Pojam *stan* prema tumačenju Skoka ima više značenja, a između ostalog znači: kuća, boravište, katun, potom mjesto stanovanja, boravka, življenja (Skok 1973). Prema novijim terenskim istraživanjima autorice ovog priloga neki od bosanskohercegovačkih stočara stanom su, osim sezonskog stočarskog naselja, nazivali samu stočarsku kolibu odnosno stambeni objekat u sezonskom naselju, a pokatkad i mjesto na kome su se nalazili svi objekti jednog kućanstva u sezonskom naselju. Pojam *mahala* (ar.) prema tumačenju Škaljića ima sljedeća značenja: dio grada ili sela, gradska četvrt, zaselak, te ulica i sokak (Škaljić 1965). Pojam *katun* prema tumačenju Skoka ima više značenja, a uz ostala značenje: pastirsko selo nomadskog karaktera u planini, kao i značenje selo uopšte (Skok 1972).

[7] Skok 1973.

[8] Skok 1972.

[9] J. Popović 1928, 175.

[10] Hrabak 1956.

[11] J.Popović 1928, 180-181.

[12] Uz ova, *stajama* su nazivana i ljetna stočarska naselja na Zec planini i Prenju (J. Popović 1931, 67; 1934, 91).

[13] Aličić 1985, 89-158.

Hercegovina" sačinjenog u XV. stoljeću i detaljno prikupljeni podaci o ljetnim stočarskim naseljima na planinama Bosne i Hercegovine iz dvadesetih i tridesetih godina XX stoljeća zapaža se da su stočari nekih hercegovačkih sela zadržali ljetišta na istim planinama i pošto su minula više od četiri stoljeća. Tako su, primjerice, na Zelengori nastavili da ljetuju sa stokom stočari Vodena i Kruševice iz okolice Ljubinja,[14] te Ljubomira iz okolice Bileće,[15] na Kladovu polju nastavili su provoditi ljeta sa stokom stočari Hrasna iz okolice Stoca,[16] na Visočicu su nastavili dolaziti stočari Hrasna i Trijebnja iz okolice Stoca,[17] a na Treskavicu stočari Bitunje iz okolice Stoca.[18] Inače, poznato je da su se tijekom XX stoljeća, kao i u stoljeću koje mu je prethodilo, dešavala preseljenja stočara iz jednog periodskog naselja u drugo, nerijetko znatno udaljeno i na drugom planinskom masivu.

Rudimentalni ostaci periodskih stočarskih naselja dalje prošlosti

Još na prijelazu iz XIX u XX stoljeće, iznimno i poslije tog vremena, bilo je slučajeva da su se na našim prostorima, a posebice u Hercegovini, održali neki rudimentalni ostaci davnašnjeg polunomadskog stočarenja, te vezano s tim i stanovanje grupa stočara tijekom godine u više periodskih naselja.

Stanovnici sela Jasenice (kod Čapljine), primjerice, tada su u Jasenici godišnje prebivali samo šest mjeseci. Drugih šest mjeseci kretali su se sa stokom za pašom, s tim da su u ljetnom periodu stanovali u povremenom naselju na planini Visočici.[19] U XX stoljeću kako je obitelj po obitelj Jaseničana odustajala od odlaska na planinu, tako su nestajale i njihove kolibe na Visočici.[20]

Neki od pokretnih hercegovačkih stočara, koji su u XIX stoljeću sezonski mijenjali mjesto boravka, svoja su naselja prema vremenu boravka u njima nazivali *zimskim* i *ljetnim selima*. U literaturi se kao oblast s dugo očuvanim zimskim i ljetnim selima spominju Zijemlja i Bijelo polje kod Mostara.[21] Na tragove zimskih i ljetnih sela naišla je autorica ovog priloga prilikom terenskih istraživanja obavljenih potkraj XX stoljeća. Prema tada zapisanoj predaji seljana Lukomira (na Bjelašnici) njihovo naselje početkom XX stoljeća

[14] Aličić 1985, 117; J. Popović 1928, 181.

[15] Aličić 1985, 121; J. Popović 1928, 180.

[16] Aličić 1985, 139; J. Popović 1928, 180.

[17] Aličić 1985, 131; J. Popović 1933, 146, 151, 155.

[18] Aličić 1985, 134; J. Popović 1933, 186, 188, 191.

[19] Dedijer 1909, 50.

[20] U Čolakovića Dolu na Visočici u ljeto 1988. godine Jaseničanima je bila nastanjena samo jedna koliba, dok su u istom sezonskom naselju dvadesetak godina ranije tijekom ljeta Jaseničanima bile nastanjene 22 kolibe (Bugarski 1989, 71; Kanaet 1961, 73-74).

[21] Dedijer 1914, 48.

bilo je samo ljetno selo, a nazivano je Gornji Lukomir.[22] Zimsko selo bilo je Donji Lukomir. Ono je bilo neznatno udaljeno od ljetnog sela, ali smješteno na nižoj nadmorskoj visini. Posljednji stalni stanovnici napustili su Donji Lukomir 1965. godine. Mještani Vranjevića (kod Blagaja) još i potkraj XX stoljeća zimskim su selom nazivali zaselak Gnjilo Brdo u kome su stanovnici godišnje obitavali samo u periodu siječanj - svibanj. Svo ostalo vrijeme u godini stanovnici Gnjilog Brda kretali su se sa stokom, etapno, na relaciji *proljetište - ljetište - jesenište* stanujući u negrupisanim ili grupisanim objektima nadomak kolektivnih ispaša. Nastambe u proljetištu (Čobanovom Polju) i jeseništu (Pahljevom Dolu i dr.) bile su im neznatno udaljene od nastambi u zimskom selu (Gnjilom Brdu), dok im je ljetna naseobina - *mahala* Police (na planini Visočici) bila znatno udaljena od njega.[23] Starac Bešir Mrndžić, koji je zimsku kuću također imao u Vranjevićima, krajem osamdesetih godina XX stoljeća imao je stambene zgrade oblika kolibe još na tri lokaliteta. Jedan lokalitet bio je mahala Police na Visočici gdje bi on sa stokom na ljetište dolazio između 3 i 8. VI. i zadržavao se sve do 9 ili 10. IX Druga dva lokaliteta na kojima je imao po kolibu bili su Dužani i Bišina. Nalazili su se nedaleko od Vranjevića, a bili su jeseništa. U jeseništu Dužani starac je sa stokom boravio od 10. IX do 5. X., a u jeseništu Bišina od 5. X do 11. XI Za neke stočare Vranjevića i Kamene (kod Blagaja) Bišina je svojevremeno bila proljetište, a tek u novije vrijeme postala je I jesenište.

Da je naizmjenično stanovanje u zimskim i ljetnim naseljma bilo u prošlosti uobičajeno kod stočara na širem prostoru potvrđuju, između ostalog, i primjeri iz Gornje Rame (tj. okolice Prozora), te Vukovskog i Ravnog polja. Kako u literaturi nalazimo, neka sela s područja Gornje Rame tijekom ljeta u prvoj polovici XIX stoljeća ostajala su gotovo u potpunosti bez stanovnika pošto bi oni sa stokom prešli na tzv. *katune* (*stanove*, *kolibe*) što su se nalazili na padinama nedaleke planine Raduše.[24] U *katune* duž jugozapadnog okvira Vukovskog i Ravnog polja prije austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine "odlazila je sva čeljad, sem ponekog starijeg čovjeka i žene koji su ostajali u selu da čuvaju zgrade od vatre".[25]

Po stanovanju u više povremenih naselja u prošlosti su se izdvajali Podvelešci koji su svoju stoku ovisno o paši premiještali po položajima s različitom nadmorskom visinom krećući se etapno tijekom cijele godine.[26] U XIX stoljeću sve do uspostave austrougarske uprave, svi su Podvelešci, budući da u

---

22 Gornji Lukomir, koji se nalazi na nadmorskoj visini od 1453 m., spominje kao ljetno selo i Dedijer 1914, 52.

23 Prema riječima Ibre Mrndžić, kazivača iz Gnjilog Brda, u 1988. godini njegovo kućanstvo, krećući se po starom običaju sa stokom tijekom godine, stanovalo je naizmjenično u tri općine: mostarskoj, nevesinjskoj i konjičkoj.

24 Filipović 1951, 22-24.

25 Milojević 1923, 18- 19.

26 Kanaet 1955, 87.

ljetnim mjesecima u okolici njihovih sela nije bilo ni paše ni vode, ljeto sa stokom provodili u *ljetištima* na planinama Bjelašnici i Visočici ili na planinskim pašnjacima Veleži stanujući u kolibama okupljenim u *mahale*.[27] Tijekom proljetnih i jesenjih mjeseci, pa i nekih zimskih, kada su rjede sa stokom kretale cijele obitelji, Podveleści su svoju stoku napasali na odsjecima nad mostarskom kotlinom kao i na samoj Veleži etapno se pomjerajući od tzv. *najdonjih trava*, *srednjih trava* i *gornjih trava* do *najgornjih trava* i obrnuto koristeći ih kao *proljetišta*, *jeseništa* i *zimovišta*.[28] Pri tomu su stanovali u više povremenih naselja.

U sezonskim naseljima na području Podveležja i na Veleži oni su najčešće stanovali u stacioniranim kolibama, rijetko solidno gradenim objektima, a sve su ih bez razlike nazivali *kućama*. Prema tim stambenim objektima oni su i povremena naselja nazivali *kućama*, tj. ona u zoni srednjih trava - *gornjim kućama*, ona u zoni najdojih trava - *najdonjim kućama*, dok su sela nazivali *pravim kućama*. Jedino u najvišoj pašnjačkoj zoni na Veleži, gdje Podveleści nisu imali stacionirane kolibe, pojedini pastiri su se sklanjali u pokretne *torarice* ili improvizirane *salaše* (nastrešnice od granja i lišća).[29]

Privremene jednokratne naseobine u nas najčešće su u prošlosti zasnivali stočari koji su sa stokom dolazili izvan granica Bosne i Hercegovine. Sve do austrougarske okupacije u šatorima (čergama) bi stanovali "Arnauti" (stočari iz Gusinja) na Majevici.[30] U drugoj polovici XVII stoljeća na planinama Ljubuši i Vitorogu pod šatorima su ljeti stanovali i stočari koji su na pašu dovodili stoku iz primorskih krajeva.[31] Za jednokratne privremene stočarske naseobine s pokretnim ili prenosnim kolibama zna se da su u XIX stoljeću postojale na više mjesta u dinarskom planinskom pojasu. Na ljetna privremena naselja s kolibama, *povožnjačama*, koje su seljani zapregama volova dovlačili u polje i po njemu premiještali za torom, nailazilo se, na primjer, u Gatačkom polju.[32] Na *katune* sa pokretnim kolibama u vrijeme osmanske uprave nailazilo se i duž jugozapadnih ivica Vukovskog i Ravnog polja. Njih bi u ljetnom periodu oko pokošenih livada formirali stočari Vukovskog i Ravnog polja dovozeći sobom iz sela kolibe, mlječare, kao i neophodno pokućstvo.[33] Sve negdje do 1850 - 1870. i stočari Gornje Rame premiještali su (uz pomoć 12 - 15 "jarmova" volova) kolibe na svojoj *planini* (Raduši) svake godine, s tim da bi se svake pete godine vraćali na već prije korištene parcele[34] Na planinskim pašnjacima, livadama i

---

[27] Dedijer 1909, 52-53.

[28] Kanaet 1955, 87- 88.

[29] Dedijer 1909, 53-54.

[30] Dedijer 1914, 56.

[31] Jurišić 1972, 58.

[32] Dedijer 1909, 94; Slijepčević 1969, 148.

[33] Milojević 1923, 17- 18.

[34] Filipović 1951, 22.

oranicama oko planine Vrana stočari zapadne Hercegovine imali su početkom XX stoljeća, osim povremenih naselja sa stacioniranim *stanovima* (kolibama namijenjenim ljetnom boravku stočara) i *pojatama* (zimovnicima za krupnu stoku i njezine čuvare), i privremene ljetne naseobine s rasklopivim prenosnim kolibama zvanim *litni stanovi*.[35] Prema predaji lokalnog stanovništva ljetni prenosivi stanovi oko Vrana prethodili su pojavi stacioniranih koliba odnosno pojavi trajno lociranih povremenih naselja.[36]

Periodska naselja stočara XX stoljeća

Kako se zalazilo u XX stoljeće, uporedo s reduciranjem broja stoke, zamiranjem stočarskih kretanja, te primjenom administrativnih ograničenja na korištenje planinskih pašnjaka i nekim drugim pojavama, u Bosni i Hercegovini je umanjivan broj periodskih naselja, kao što je i u većini opstalih naselja umajivan broj objekata.[37] Međutim, do nestanka periodskih stočarskih naselja u Bosni i Hercegovini nije došlo ni u kasnim godinama XX stoljeća pošto su se, uz opstalu individualnu ekstenzivnu stočarsku proizvodnju, u brojnim sredinama održala sezonska kretanja stočara sa stokom na planinske pašnjake i sjenokose.

Na smanjenje broja povremenih naselja u sjevernoj i srednjoj Hercegovini na prijelazu iz XIX u XX stoljeće donekle je utjecao i proces prerastanja ovih naselja u stalna. Taj proces odvijao se poglavito u planinskoj zoni miješanja stalnih i povremenih naselja kao, na primjer, u Gronjim Zijemljima (kod Mostara), Dugom polju (između Vrana i Čvrsnice), potom na gatačkoj i nevesinjskoj površi, te na Bjelašnici.[38] Na isti proces mjestimice se nailazilo i u nižim oblastima Hercegovine, primjerice, okolici Bileće,[39] te i u zapadnoj Bosni, primjerice, oblasti oko riječice Unac.[40]

Stočarska naselja privremenog karaktera, koja su u prošlosti nastajala ad hoc postavljanjem pokretnih koliba ili nastambi koje su sklapane i rasklapane pored torova, u XX stoljeću uglavnom su nastajala rijetko. Ona nastaju rjede već od vremena kada je Bosna i Hercegovina izdvojena iz Otomanskog imperija i pripojena Austrougarskoj monarhiji (1878.), jer se od tada smanjuje broj stočara koji iz drugih krajeva Balkana sezonski dovode stoku na prehranu u Bo-

---

35 Prenosni ljetni stan, premještan s torom po parcelama koje je trebalo nadubriti, stočari ovog kraja sklapali su od dasaka na početku ljetne sezone i rasklapali pred odlazak s planine svake godine. Tako je, npr., u mahali Korita (Sl.2) iza Drugog svjetskog rata bilo 16 koliba, a 1987. godine 6 koliba.

36 Bugarski 1989, 67.

37 Iz nekih sredina sezonska stočarska naselja posve su nestala. Tako su u osvit XX stoljeća posve nestali *stanovi* i *struge* stočara Kralja kod Bihaća (Klarić 1901, 72).

38 Dedijer 1909, 49, 113; Bugarski 1989, 65.

39 Dedijer 1903, 754-756.

40 Radenović 1948, 470.

snu i Hercegovinu.[41] Domicilno stočarsko stanovništvo gubi interes za naselja privremenog odnosno jednokratnog karaktera naročito od vremena ukidanja kmetskih odnosa. Kmetovi, postupajući vlasnici planinskih imanja na domaku planinskih pašnjaka, na parcelama u vlasništvu, grade stacionirane stambene i gospodarske objekte, te tako osnivaju trajno locirana povremena naselja od kojih su neka vremenom, kao što je već navodeno, prerasla u stalna naselja.

Većina bosanskohercegovačkih periodskih stočarskih naselja XX stoljeća što su se nalazila u centralnodinarskom pojasu zemlje, kao što je naprijed navedeno, pripadala je stočarima Hercegovine i stočarima potplaninskih sela unutar bosanskog centralno-dinarskog pojasa. Tek malim dijelom pripadala su stočarima planinskih sela Vrhovine. Prema godišnjem dobu, kada su nastanjivana, dijelila su se na ljetna, proljetna, jesenja i zimska. Dakako bilo je i takvih u kojima stočari sa stokom nisu boravili striktno jedno godišnje doba već bi se u njima zadržavali duže ili kraće vrijeme. Stočari zapadne Bosne najčešće su stada prebacivali u sezonsko naselje u ljeto pošto bi bile pokošene planinske livade i u sezonskom naselju bi se zadržavali sve do duboko u zimu, odnosno dok ne bi utrošili svo sakupljeno sijeno.

Ljetni boravak na planinskim pašnjacima centralnodinarskog planinskog masiva daleko najveći značaj imao je za stoku Hercegovine, pa su, razumljivo, hercegovački stočari tu imali najviše ljetnih naselja.[42] I nakon što im je u XX stoljeću stoka desetkovana stočari južnih i centralnih predijela Hercegovine u uvjetima ekstenzivnog uzgoja i ljetnog nedostatka hrane i vode u selima bili su primorani da ljeto provedu na planinskim pašnjacima. Od sekundarnog značaja za hercegovačke stočare u centralnodinarskom bloku bila su sezonska naselja nastanjivana u proljeće i jesen. Njih su zasnivali uglavnom isti oni stočari koji su dolazili u ljetna naselja. Neki stočari podizali su ih u podnožju istih onih planina na kojima su ljeti napasali stoku, dok su neki zadržali proljeti šta i jeseništa nedaleko od matičnih sela po brdima donje i srednje Hercegovine.[43] Oni hercegovački stočari koji su raspolagali sjenokosima u centralnoplaninskom pojasu mjestimice su zadržali i zimovnike. Značaj zimovnika za hercegovačke stočare opadao je brže nego značaj proljetišta i jeseništa.

---

[41] C. Popović 1963, 105-106.
Među one rijetke koji su i dalje dolazili na bosanske planine spadaju stočari dalmatinske Zagore (tj. okolice Šibenika, Drniša i Skradina) koji su nastavili dolaziti na planinu Šator (Dedijer 1914, 46; Nimac 1940, 105).

[42] Pred Drugi svjetski rat hercegovački stočari prebacivali su na planine oko 680.000 grla sitne stoke, a bosanski 75000 grla (Krstić 1954, 147). Broj ljetnih sezonskih naselja hercegovačkih i bosanskih stočara bio je srazmjeran broju stoke koju su jedni i drugi izgonili na planinske pašnjake.

[43] U okolici Bileće gdje su proljetna i jesenja sezonska naselja od sela bila udaljena svega 1 do 2 sata hoda, ova naselja su se razvila iz tzv. *torina, jagnjila* u kojima su prvobitno povremeno boravila goveda, te i sitna stoka. Pastiri su u njima za svoje stambene potrebe prvo podizali samo suhozide kolibe s pokrovom od slame. Tek kada bi na tim mjestima započela ratarska proizvodnja, zbog dužih i češćih boravaka pojedinih članova kućanstava, na tim mjestima su nicale stambene zgrade slične onim seoskim. Nakon ove faze razvitka neka na ovaj način nastala sezonska naselja prerasla su u stalna naselja. Za razliku od stočara okolice Bileće, stočari Popova začetke proljetnih i jesenjih sezonskih naselja na brdima oko Popova polja nazivali su *stajama* (Filipović/Mićević 1959, 125).

Stočari bosanskih potplaninskih sela, kao i manji broj stočara Vrhovine, imali su u centralnodinarskom pojasu ljetne i zimske naseobine. U prvo vrijeme značaj ovih sezonskih naselja bio je izjednačen, jer je znatan broj ovih stočara stoku zimi prehranjivao izvan sela u objektima pored planinskih sjenokosa da bi izbjegao transportovanje sijena u selo. Kako su vremenom stvoreni povoljniji uvjeti za transportovanje sijena do sela, to su zimovnici gubili više na značaju nego ljetna naselja. Učestaliji zimski boravci Vrhovaca i njihove stoke u nizinama oko Save i u Slavoniji doveli su do toga da je od njihovih planinskih zimovnika ostao očuvan samo pokoji objekat.[44]

Posmatrano u globalu od bosanskohercegovačkih povremenih naselja u centralnodinarskom pojasu u XX stoljeću od najvećeg značaja su bila ljetna sezonska naselja koja je u tridesetim godinama detaljno istražio Jovo Popović.[45] U nekim od ovih naselja pojedini pastiri su s dijelom stoke ostajali i do duboko u jesen, a kada su imali dovoljno prikupljenog sijena i odgovarajuće zgrade u njima bi ostajali i neki od zimskih mjeseci. Slučajeva zadržavanja hercegova čkih stočara sa krupnom stokom u povremenim naseljima i nakon isteka ljetne sezone bilo je, primjerice, u visokim poljima pored Vrana i Ljubiše, te i na južnim padinama Bjelašnice. Bosanski stočari na platou Hrbljine znali su sa sitnom stokom ostati od ljeta pa sve do pod kraj decembra, dok bi krupnu stoku na Hrbljini zadržavali i duže, naime sve dok ne bi utrošili zalihe stočne hrane.[46]

Bosanskohercegovačka ljetna sezonska naselja XX stoljeća uglavnom su se nalazila na položajima s višom nadmorskom visinom od stalnih naselja, što znači da su pretežito bila na visini iznad 1200 metara.[47] Glavnina, pak, bila je na položajima između 1500 i 1600 metara nad morem i pratila je gornju granicu šume. Smatra se da su naša najviša ljetna stočarska naselja bila ona pod Maglićem na visini od 1700 do 1800 metara. Među znanstvenicima vlada mišljenje da je gornja granica rasprostranjenja ljetnih stočarskih naselja početkom XX stoljeća spuštena za nekih stotinjak metara u odnosu na starije položaje i da je to uslijedilo zbog spuštanja gornje granice šume.[48]

Najudaljenije ljetne naseobine od svojih sela u prvoj polovici XX stoljeća su imali stočari okolice Čapljine, Ljubuškog, Čitluka, Širokog Brijega, Mostara,

---

[44] Na Zmijanjskoj površi, primjerice, prema istraživanjima autorice ovog teksta obavljenim sedamdesetih godina XX stoljeća, osamljeni zimovnik nazivan je *stojbinom*. On se sastojao od *kolibe* za pastira, *naslona* za ovce, te *tor* a, koji je bio ograđen dijelom visokom ogradom, a dijelom spomenutim zgradama.

[45] Rezultati istraživanja J. Popovića objavljeni su u Glasniku Zemaljskog muzeja u periodu 1928 -1939, a njegovi radovi posvećeni toj problematici navedeni su u ovom prilogu hronološkim redoslijedom u literaturi.

[46] J. Popović 1939, 69.

[47] U vrijeme poodmaklog procesa pretvaranja povremenih naselja u stalna na planinskim površima unutar centralnodinarskog pojasa povremena i stalna naselja sučeljavala su se u visinskoj zoni između 1200 i 1400 metara. Tek na visini iznad 1400 metara započinjala je zona isključivo sezonskih naselja (Dedijer 1914, 52).

[48] Dedijer 1914, 53- 54.

Blagaja, Žitomislića, Ljubinja, Stoca, Trebinja i Bileće, koji su, da bi stigli do svojih sezonskih naselja, pješačili po više dana. U nekim slučajevima ljetne naseobine ovih stočara nalazile su se na udaljenosti od 50 do 80 kilometara zračne linije od njihovih sela. Stočari donje i srednje Hercegovine, koji su generacijama, u vrijeme žarkih i sušnih ljeta, stoku najčešće napasali na planinskim pašnjacima sjevernohercegovačkog i južnobosanskog gorja koristeći se "pravom" na odredene pašnjake prenošenim s generacije na generaciju, imali su ljetna naselja na obroncima Ljubuše, Vrana, Čvrsnice, Čabulje, Prenja, Bjelašnice, Visočice, Crvnja, Treskavice, Zelengore, Volujka, Maglića, te na visokim poljima i zaravnima između tih planina. Tijekom druge polovice XX stoljeća ojačao je proces odustajanja od odlaska na ove planine u prvom redu od strane onih stočara koji su dolazili iz najudaljenijih sela donje Hercegovine. Kako je na pašnjake tih planina tad u većoj mjeri počela izlaziti stoka iz najbližih potplaninskih sela to su stočari potplaninskih sela počeli postajati češći stanari sezonskih naselja na njima.

Uz svoju stoku oni su na planinskim pašnjacima često napasali i ovce *pobravičara* iz donje Hercegovine. Primjerice, u mahali Polje na Gruščanskoj planini (koja je sastavni dio Visočice, a nalzi se iznad sela Grušća), koja je s kraja XX stoljeća sa svojih 39 stanova spadala među naša najveća sezonska naselja, osamdesetih godina tog stoljeća dominantan elemenat su postali stanovnici nedaleke Grušče. Oni su se proširili na račun Podveležaca i Jaseničana, a ljeti su uz svoju stoku na Gruščansku planinu dovodili *igale*, ovce iz okolice Čitluka i nekih drugih krajeva donje Hercegovine.

Uz hercegovačke stočare sezonski stanari graničnih planina između Bosne i Hercgovine bili su i stočari nedalekih bosanskih sela. Po broju ljetnih sezonskih naselja među graničnim bosanskohercegovačkim planinama u prvim desetljećima XX stoljeća izdvajale su se Bjelašnica, Visočica, Treskavica i Zelengora. Na području Bjelašnice 1931. i 1932. godine bilo je 15 ljetnih sezonskih naselja (*mahala*)sa 164 kolibe u kojima bi stanovalo po 650 do 700 stočara iz okolice Ljubuškog, Mostara i Pazarića (kod Sarajeva).[49] Na Visočici (bez njenog dijela zvanog Grušča planina) u isto vrijeme bilo je nastanjeno 9 ljetnih sezonskih naselja (*mahala*) s 86 koliba i oko 400 stočara iz okolice Čapljine, Mostara i Stoca.[50] Samo na južnim padinama Treskavice, gdje su se dovodeći stoku ljeti nastanjivali stočari iz okolice Stoca i Ljubinja, istodobno je bilo 8 sezonskih naselja (*mahala*) čije je 83 kolibe nastanjivalo preko 400 stočara.[51] Na području Zelengore, gdje su sa stokom ljeti boravili stočari iz okolice Stoca,

[49] Bile su sljedeće mahale: Kekuše, Hrupe, Razošlje, Karamustafini Čairi, Mrtvanje, Stanine, Hranisava, Krošnje, Hajvazi, Raški Do, Jasen, Lovnica, Zelene Njive, Gola Kosa i Opančak (J. Popović 1932, 69).

[50] Bile su to sljedeće mahale: Papratni Do, Kaoci, Mandin Do, Meki Do, Police, Srida, Dolovi (Čolakovića Do i Šaren Do), Korita i Sirovi Gvozd (J. Popović 1933, 146).

[51] U tzv. Humskoj Treskavici bile su sljedeće mahale: Klanac, Dolovi, Ječmeni Do, Bubanj, Ninkovci, Lukavac, Gornje Bare i Donje Bare (J. Popović 1933, 185).

Ljubinja i Bileće, uoči 1930. godine bilo je više od 20 ljetnih sezonskih naselja (*katun* a) sa 187 koliba.[52]

Što se tiče ljetnih sezonskih naselja XX stoljeća bosanskih stočara, može se reći da je njih unutar centralnodinarskog pojasa još uvijek bilo, kako na istočnobosanskom području tako i na srednjebosanskom i na zapadnobosanskom području. Stočarima bosanskih potplaninskih sela za dolazak do ljetnih naselja na Magliću, Zelengori, Leliji, Treskavici, Bjelašnici, Bitovnji, Vranici, Raduši, Vitorogu, Hrbljini, Slovinju, Cincaru, Krugu i nekim drugim planinama obično je bilo dovoljno nekoliko sati pješačenja. Među srednjebosanskim planimama po broju ljetnih stočarskih naselja izdvajala se Vranica. Na njoj su stočari iz okolice Gornjeg Vakufa, Fojnice, Busovače, Visokog, te i nekih sela iz okolice Zenice, imali početkom tridesetih godina XX stoljeća 14 što većih što manjih ljetnih sezonskih naselja (*stan* o v a) s preko 100 koliba.[53] Tad su se po broju koliba na ovoj najvišoj srednjebosanskoj planini izdvajali *stan* Radovina s 34 kolibe i *stan* Prokoško jezero s 22 kolibe.[54] U stanu Prokoško jezero iznimno je tijekom druge polovice XX stoljeća došlo do porasta broja koliba. Godine 1971. narastao je njihov broj na četrdesetak.[55]

Summary

Occurrence of periodical (occasional, temporary, seasonal) shepherds' settlements in the Bosnian-Herzegovinian area dates back to the ancient past. Here, as well as in the wider Dinaric region, they have taken roots along with the semi-nomadic way of livestock breeding.

With the beginning of the 20th century, along with reduction in the number of livestock and disappearance of transhumance, the number of periodical settlements was diminished in Bosnia and Herzegovina, and in the majority of the remaining ones the number of buildings was reduced. Periodical shepherds' settlements did not disappear even in the late 20th century since, besides the existing individual extensive livestock production, seasonal migrations to mountain pastures and hayfields existed in numerous environments.

---

52 Bili su to sljedeći katuni: Bukov Do, Junakov Do, Korita, Kazinica, Boljun, Podorlovac, Rukav, Lisičine, Kladovo Polje, Javorak, Donje Bare, Gornje Bare, Stari Katun, Kapidžin Do, Nabojine, Borilović, Prutača, Štirine, Vita Bara, Kotlanice, Videš, Zavideš (J. Popović 1928, 181).

53 Bili su to sljedeći stanovi: Prokoško jezero, Strižica, Vrtača, Vranica, Kotlov Do, Luka, Sikira, Korita, Radovina, Vrila, Uložnica, te Fratarski, Fojnički i Ždrimački stanovi.

54 J. Popović 1930, 153-155; 1931, 55-62.

55 Bugarski, 1989, 77.

Most of the Bosnian-Herzegovinian periodical shepherds' settlements in the 20th century were placed in the Central Dinaric area of the country, and mostly belonged to the livestock breeders from Herzegovina and foothill villages of the Bosnian Central Dinaric region. Summer, spring, autumn and winter settlements could be distinguished according to the season of inhabitation.

Those settlements, which according to the ways of production belonged exclusively to shepherds, or were mixed ones, belonging both to those who bred animals and cultivated land, consisted of small groups of irregularly arranged buildings, where some of the household members from one or more villages dwelled and took care of the livestock that was fed out of the village, and sometimes members of the same household who were in charge of agricultural production on small mountain ploughfields, or of hay gathering from the mountain meadows.

One kind of periodical settlements consisted of a group of sheds for shepherds, and sometimes there was a fenced ground for their animals next to them. In the other kind of settlements, next to the dwelling buildings there were one or more buildings for livestock and food. The differences between those two variants of seasonal settlements were in close connection with the issue of the ownership of land where buildings were erected. Shepherds decided on bigger investments in seasonal settlements' buildings only when they were built on their own land. The choice of the buildings was also conditioned by the season of their stay there, as well as by the character of the settlement, i. e. whether it was exclusively a shepherds' or mixed one, inhabited through time by both shepherds and those who cultivated land.

References

1. **Aličić A.** 1985, *Poimenični popis sandžaka vilajeta - Hercegovina,* Monumenta Turcica, Serija II, Defteri, knj. 3, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo.

2. **Bugarski A.** 1989, *Nastambe stočara u sezonskim naseljima Bosne i Hercegovine,* Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Etnologija, nova serija, sv. 43/44, Sarajevo, 61-94.

3. **Dedijer J.** 1903, *Bilećke Rudine,* Srpski etnografski zbornik, V, Naselja srpskih zemalja, knj. II, Srpska Kraljevska Akademija, Beograd.

4. **Dedijer J.** 1909, *Hercegovina,* Beograd. 5.

5. **Dedijer J.** 1914, *Stočarske zone u planinama dinarske sisteme,* Glasnik srpskog geografskog društva III, sv. 3 i 4, Beograd, 39-57.

6. **Filipović M.** 1951, *Rama,* Posebna izdanja srpskog geografskog društva, sv. 29, Beograd.

7. **Filipović M., Mićević Lj.** 1959, *Popovo u Hercegovini,* Djela, knj. XV, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 11, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Sarajevo.

8. **Hrabak B.** 1956, *O hercegovačkim vlaškim katunima prema poslovnoj knjizi Dubrovčanina Dživana Priprinovića,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Istorija i etnografija, Nova serija, sv. XI, Sarajevo 29-39.

9. **Jurišić K.** 1972, *Katolička crkva na biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine,* Zagreb.

10. **Kanaet T.** 1955, *Podveležje i Podvelešci,* Djela, knj. VI, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 5, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Sarajevo.

11. **Klarić I.**1901, *Kralje,* Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, sv.VI, Jugoslavenska Akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 53-114 i 240-291.

12. **Krstić D.** 1954, *Kupreško, Vukovsko, Ravno i Glamočko polje,* Srpski etnografski zbornik, knj. XXV, *Naselja i poreklo stanovništva,* knj. 13, Srpska Kraljevska Akademija, Beograd, 1-153.

13. **Nimac F.** 1940, *Čovanovanje,* Etnografska istraživanja i grada, II, Zagreb, 102-130.

14. **Popović C.** 1963, *Stočarska kretanja u Bosni i Hercegovini,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Etnologija, Nova serija, sv. XVIII, Sarajevo, 105- 119.

15. **Popović J.** 1928, *Ljetni stanovi (katuni) na Zelengori,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, sv.XL, Sarajevo, 167-186.

16. **Popović J.** 1930, *Ljetni stanovi (staje) na planinama Vranici, Matorcu i Šćitu,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, sv. XLII, Sarajevo, 145- 178.

17. **Popović J.** 1931, *Ljetni stanovi na planini Vranici, Zec-planini i planini Bitovnji,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, sv.XLIII, Sarajevo, 55-82.

18. **Popović J.** 1932, *Ljetni stanovi (mahale) na planini Bjelašnici,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, sv.XLIV, Sarajevo, 55-90.

19. **Popović J.** 1933, *Mahale (Ljetni stanovi) na planini Visočici,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, sv.XLV, Sarajevo, 143-164.

20. **Popović J.** 1933, *Ljetni stanovi (mahale) na planini Treskavici,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, sv. XLV, Sarajevo, 181-206.

21. **Popović J.** 1934, *Ljetni stanovi (staje) na Prenj-planini,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, sv. XLVI, Sarajevo, 81-111.

22. **Popović J.** 1935, *Ljetni stanovi na planinama Plasi,* Muharnici i Čvrsnici, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, sv. XLVII, Sarajevo, 117- 146.

23. **Popović J.** 1936, *Ljetni stanovi na planinama Vranu,* Čabulji i Čvrsnici, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, sv. XLVIII, Sarajevo, 63-98.

24. **Popović J.** 1937, *Ljetni stanovi na planinama Raduši i Ljubuši,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, sv. XLIX, Sarajevo, 65-112.

25. **Popović J.** 1939, *Ljetni stanovi (naselja) na planinama Hrbljini i Krugu,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, sv. LI, Sarajevo, 61-92.

26. **Radjenović P.** 1948, *Unac,* Srpski etnografski zbornik, LVI, naselja i poreklo stanovništva, knj. 30, Srpska akademija nauka, Beograd, 443-638.

27. **Skok P.** 1971, 1972, 1973, *Etimologijski rječnik hrvatskog ili srpskog jezika,* Jugoslavenska Akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.

28. **Slijepčević M.** 1969, *Samobor,* Grada, XV, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 11, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo

29. **Škaljić A.** 1965, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku,* Biblioteka kulturno nasljede, Svjetlost, Sarajevo.

30. **Trifković S.** 1903, *Višegradski Stari Vlah,* Srpski etnografski zbornik, V, Naselja srpskih zemalja, knj. II, Srpska Kraljevska Akademija, Beograd, 611-667.

Sl. 1. *Koliba, mahala Police, Visočica, 1987.g.* (foto: A. Bugarski)

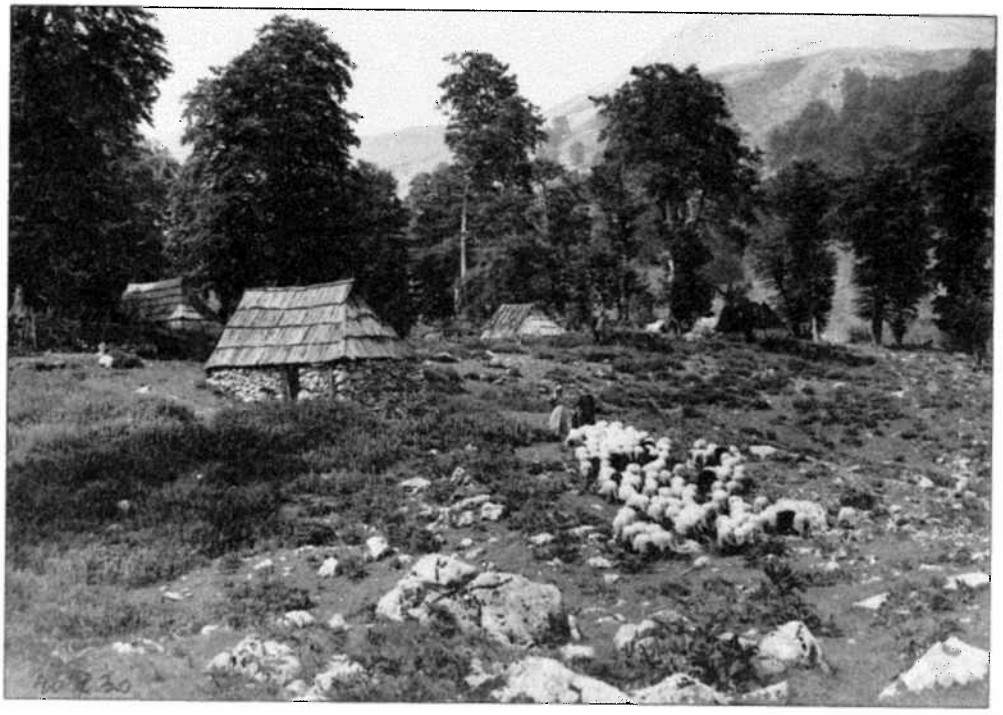

Sl. 2. *Kolibe u mahali Korita, Visočica, 1987. g.* (foto: A. Bugarski)

Sl. 3. *Kuća, staje i nužnik, mahala Polje na Gruščanskoj planini, Visočica, 1987. g.* (foto: A. Bugarski)

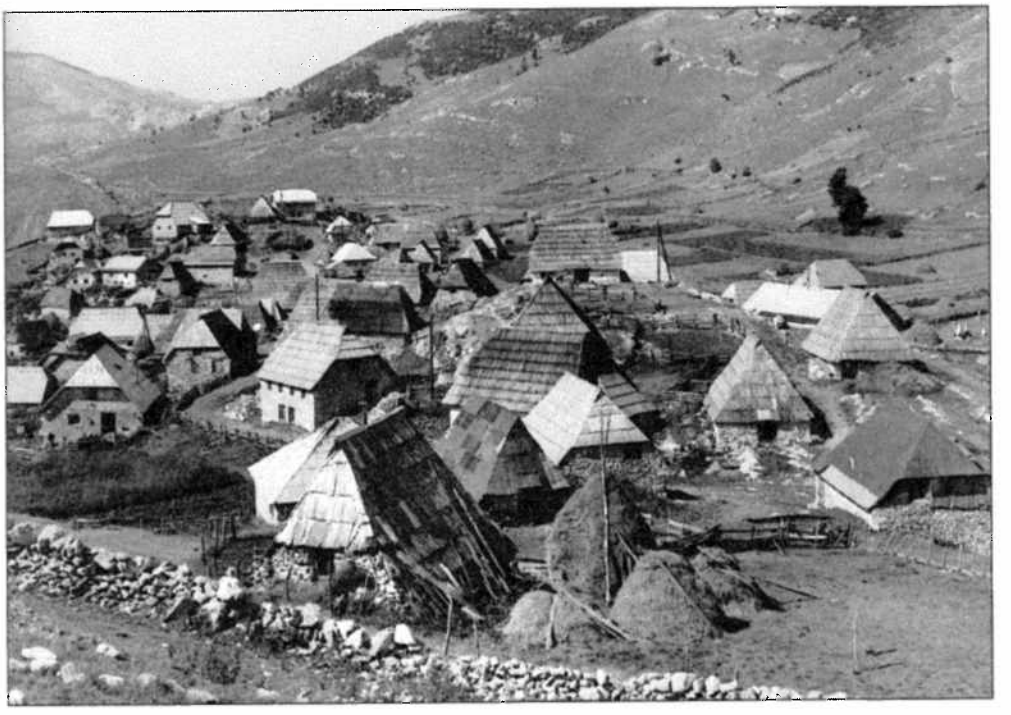

Sl. 4. *Selo Gornji Lukomir, Bjelašnica, 1985. g.* (foto: A. Bugarski)

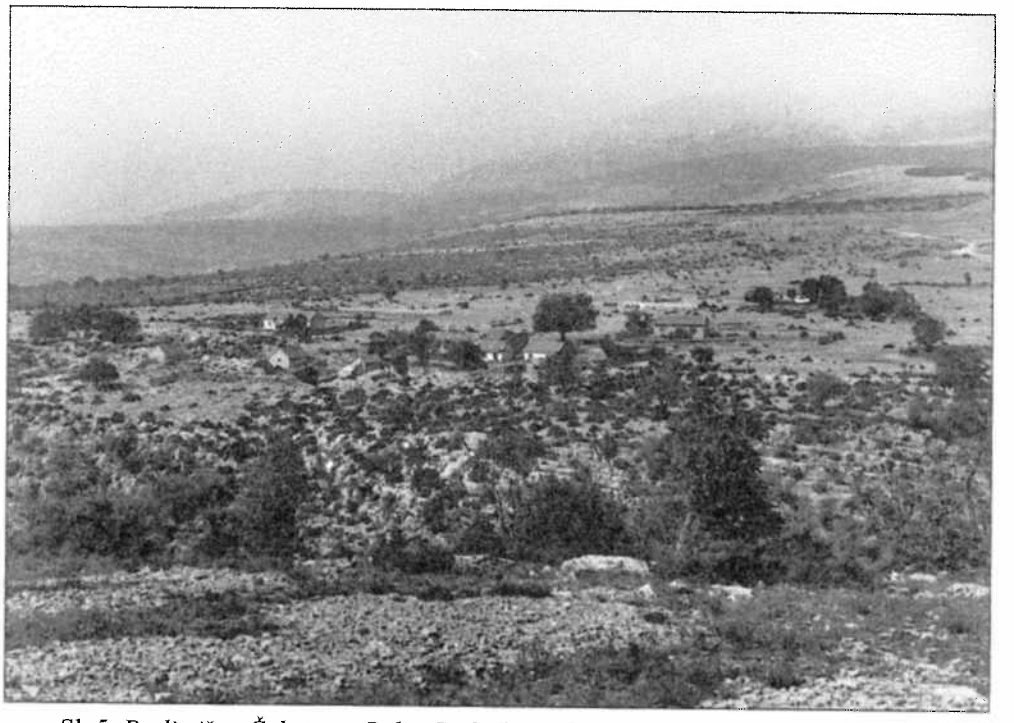

Sl. 5. *Proljetište, Čobanovo Polje, Podveležje ok. Blagaja, 1987.* (foto: A. Bugarski)

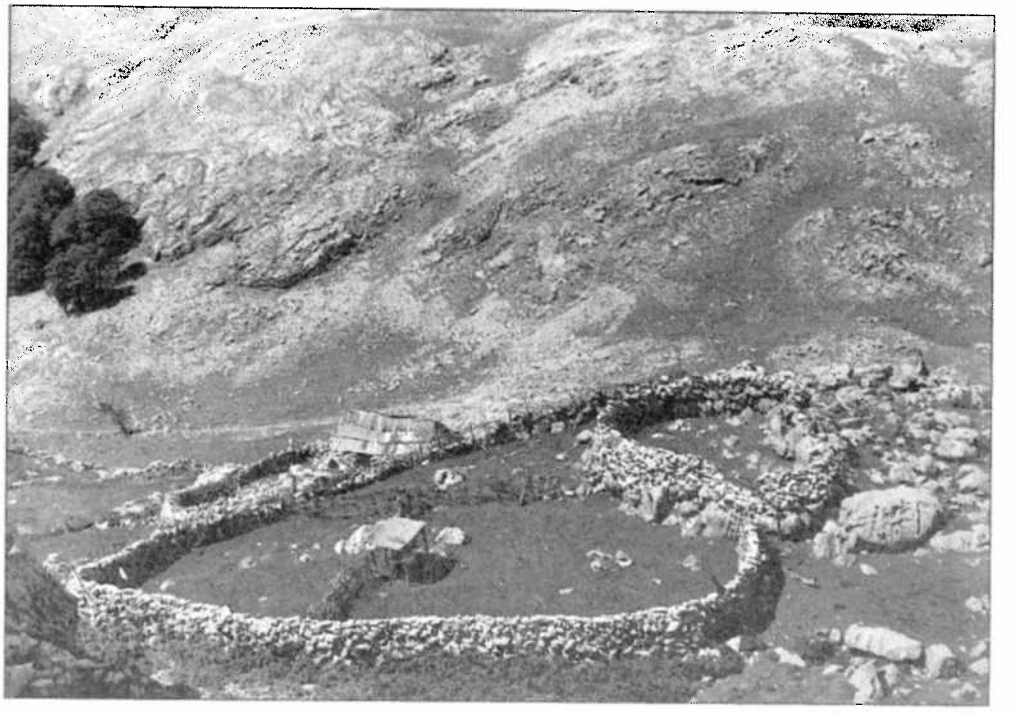

Sl. 6. *Koliba s torom, strugom i janjičakom u mahali Police, Visočica, 1987. g.* (foto: A. Bugarski)

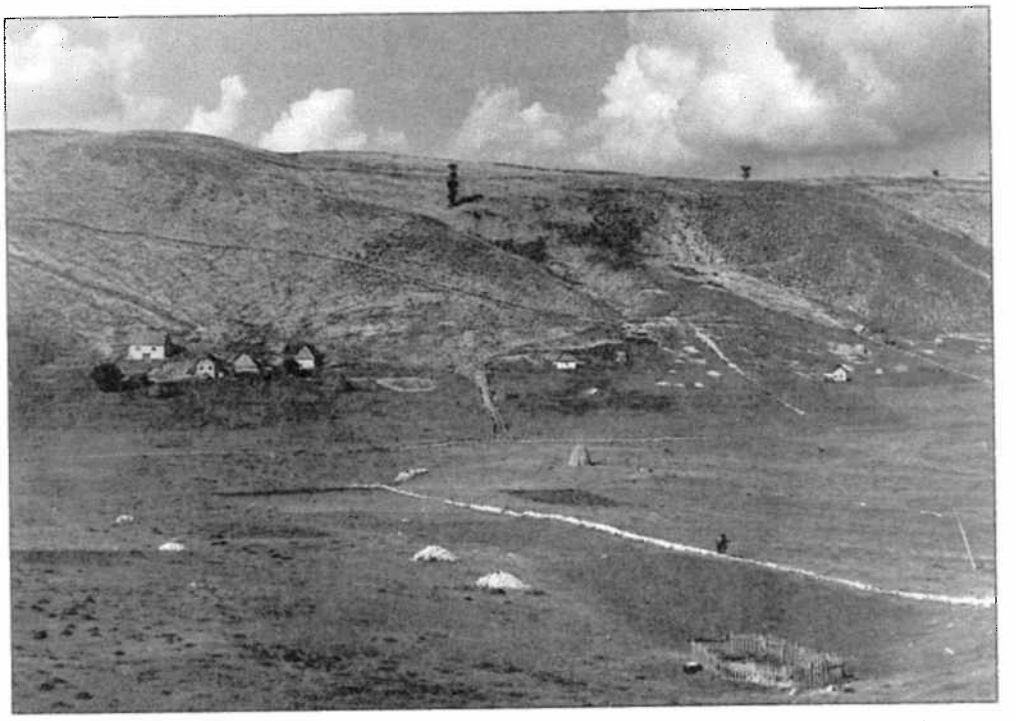

Sl. 7. *Mahala Polje na Gruščanskoj planini, Visočica, 1987. g.* (foto: A. Bugarski)

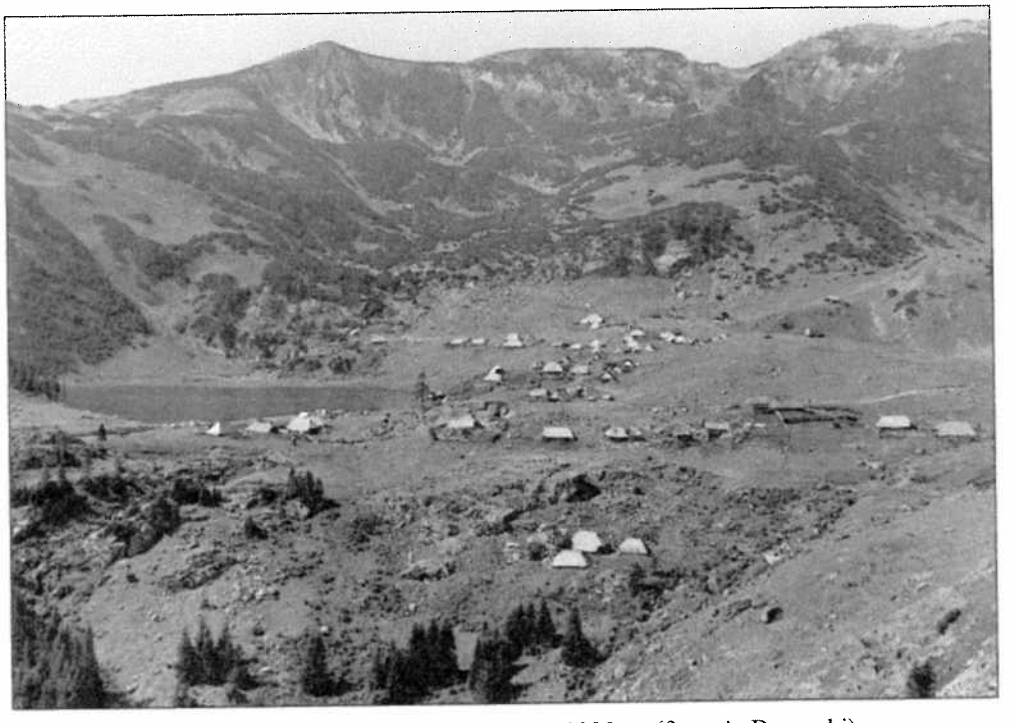

Sl. 8. *Stan, Prokoško jezero, Vranica, 1988. g.* (foto: A. Bugarski)

Sl. 9. *Kolibe stočara u stanu Prokoško jezero, Vranica, 1988. g.* (foto: A. Bugarski)

Perceval i Meho kroz prostor i vrijeme*

Lada Buturović
Mostar

Poredbene mogućnosti francuskog srednjovjekovnog romana ili priče Chrétiena de Troyesa - Priča o Graalu[1] i usmenog epa Ženidba Smailagina Sina Avde Međedovića[2] pružaju značajne odgovore o specifičnostima poređenih djela (skrećemo pažnju na *uvod* i *prolog*), pružaju posebno važne odgovore o književno-teoretskoj kategoriji prostor-vrijeme, a omogućuju i čvrstu analizu kategorije *usmenosti*. Tako je razlog odabira ove teme nastao iz potrebe da se pokažu forme usmenosti u njenim izrazitim pojavljivanjima u dva različita, vremenski udaljena perioda - jedna forma koju ćemo ovdje posmatrati kroz literarni oblik u nastanku koji se formira u srednjovjekovnoj zapadnoj Evropi i vremenski blizu srednjovjekovnoj zapadnoj usmenosti iz koje je pisana književnost u nastanku crpila svoje oblike i građu gradeći pisani žanr forme priče ili romana, iz usmenih oblika u stihu *chanson de geste* i iz usmene priče i njene poetike . Oba ova oblika, načina usmenosti su bila razvijena u 12. vijeku kada je Chrétien de Troyesa sastavljao svoje romane - priče (roman po etimologiji dolazi od *le roman*, što znači: *na pisanom romanskom jeziku*, za razliku od forme pisane *na latinskom* jeziku), a što ukazuje na usmeni, narodni karakter, stavljen među prvim u usmeni oblik na "govornom" jeziku puka.[3]

---

* Ova rasprava proistekla je iz referata koji sam pripremila za 7th SIEF (Société Internationale d'Ethnologie et de Folklore) - Conference, Budapest, april 23-28, 2001. /Okvirni naziv Kongresa je: Times Places Passages/. - Referat sam u skraćenoj verziji izložila pod naslovom "Le temps et l'espace dans l'épopée et le conte: Le Mariage de Smailagić Meho de Avdo Međedović et le Conte du Graal de Chrétien de Troyes".

[1] Chrétien de Troyes, *Le Conte du Graal* ou Le roman de Perceval. Collection dirigée par Michel Zink. Lettres gothiques. Le livre de poche. Paris 1990. - O Percevalu i "Graalu" detaljnije nakon napomene 25.

[2] Ženidba Smailagina Sina. Kazivao je Avdo Međedović s popratnim Razgovorima s Međedovićem i drugim. Serbo-Croatian Heroic Songs. Collected by Milman Parry. Volume four. Edited by David E. Bynum with Albert B. Lord. Center for the Study of Oral Literature. Cambridge. Massachusetts 1974.

[3] Postojao je narativni srednjovjekovni žanr u l2. stoljeću koga je po prvi put koristila Marie de France, a koji je koristio formu bajke sa keltskim elementima. I Marie de France je pisala na romanskom jeziku u kurtoaznom duhu, u drugoj polovini l2. vijeka (oko ll50 . godine). Dakle Chretien de Troyes nije bio usamljeni slučaj u posezanju u usmeno i tradicionalno. - Joelle Gardes-Tamine, Marie-Claude Hubert, Dictionnaire de critique littéraire; Armand Colin, 1993; Anne Berthelot, Le Roman courtois: Une Introduction Nathan, Paris 1998.

Druga forma usmenosti koju smo željeli prikazati je usmeni ep *Ženidba Smailagina Sina* zabilježen 30-tih godina 20-tog vijeka. Ep je diktiran i snimljen na magnetofonsku vrpcu godine 1935. Milman Parry, američki znanstvenik je Avdu Međedovića susreo u Sandžaku i tu čuo i snimio najduže pjesme Južnih Slavena. Iako je Parry snimio i na magnetofon pjesmu o Smailagića Mehi Lord publikuje diktirani, duži tekst (diktirano u pero jula 1935. u Bijelom Polju). Ova verzija broji 12.311 stihova. Treću verziju Lord će zabilježiti po diktatu u pero pedesetih godina od već starog Avde Međedovića. Tridesetih godina 20. vijeka u Sandžaku je živjela bogata epska tradicija za koju je Milman Parry čuo od Matije Murka prilikom odbrane svoje disertacije u Parizu.

Baveći se ovom tematikom odranije i šire, u radu koji je još uvijek u rukopisu,[4] detaljno sam istakla koji su moji razlozi odabira teme *mladi junak* u pisanom djelu Chrétiena de Troyesa i u epu Avde Međedovića. U jednom od publikovanih radova iz tematike ove rasprave u rukopisu, u *Prolegomeni* u raspravu o mladom junaku u *Priči o Graalu* ili *Romanu o Percevalu* i u bošnjačkoj epopeji *Ženidba Smailagić Mehe*[5] istakla sam da djela koja se porede fasciniraju imaginativnom različitošću i bogatstvom i moj je stav da je to upravo iz razloga što se u njima obrađuju dva različita mitska vremenska prostora. Ova poređenja pokazuju koliko su bliski i koliko udaljeni vrijeme i prostor ovih djela. U *Prolegomeni* sam istakla da je značajno utvrditi kako reaguju i djeluju dva junaka, obadva mlada, ali koja pripadaju različitim književnim vrstama, jedan junak dolazi iz epopeje koja se hranila direktno mitom, dok je drugi junak iz umjetničke kreacije, čiji je autor, nesumnjivo, crpio za svoje djelo građu iz keltskih priča o kralju Arturu (6. vijek). Stavila sam u odnos usmene postupke imanentne epopeji, njene ciljeve i njenu riječ - sa umjetničkom pričom koja je crpljena, najvjerojatnije, također, u usmenoj tradiciji, ali sa pričom drukčijih postupaka i ciljeva. Tako usmeno pričanje Avde Međedovića, duboko ukorijenjeno u vlastitoj tradiciji, čiju slavu on i njegovi slušaoci još uvijek osjećaju - pomaže da se spozna određenost u neodređenosti pričanja kod Chrétiena de Troyesa. To je jedan od načina da se spozna i tajna identiteta bića i naroda izgubljenih u vlatitoj predaji.

Razlog odabira ove teme nastao je i iz potrebe da se objasne neke pojave dugog kontinuiranja izvjesnih tema u bosanskoj usmenoj tradiciji, a koje su dugo poznate i u pisanoj literaturi, odnosno u starim epovima koji su stoljećima smatrani autorskim djelima (*Ilijada, Odiseja,* i dr.). Za mene je bio poseban izazov da kompariram vrhunsko usmeno saopćenje iz bošnjačke Tradicije i jedno od prvih razvijenih književnih djela prvog francuskog romansijera koji piše u vrijeme žive usmene tradicije - osnovne žive riječi (eposa) koja tvori ep ili epopeju.

---

[4] Odbranjeni pismeni dio MAÎTRISEa (diplomskog rada) na Sorbonne (Paris IV), 1998.

[5] Odjek, proljeće, 1998.

U izlaganju poći ću od *uvoda* u ep o Smailaginom sinu jer je u njemu snažno istaknuta *riječ* i njen značaj u *tradiciji*, najčešće u izgrađenim oblicima ili formama, posredstvom religije, kao što je to ovdje. Osim toga, kasniji prelaz na *Prolog u priči o Graalu* pruža šansu za uočavanje mjere tradicije, usmene riječi - u pisanom djelu, što se posebno, gotovo uvijek, ogleda kod uvođenja u djelo (Prolog, Uvod).

Uvod u ep ili, razvijenu epsku pjesmu, *Ženidba Smailagina Sina*, ukazuje na opći značaj onoga o čemu se želi govoriti i time se odmah, na početku poništava individualno na račun kolektivnog. *Pri tome je naglasak na isticanju riječi upućene Bogu.*

Prva riječ:"Bože nam pomozi!"

Svaka individualnost ovdje je izbrisana, skupa sa pjevačem, samim momentom izricanja. Ovo je opći akt izricanja koji se može u svakom trenutku, kada to zatreba, primijeniti kao molba, ritualni čin pred putovanje, pred inicijaciju, prolaz ili pjesmu. Riječ zajednice je kao takva poslana u trenutku izricanja, ona ga prevazilazi, iskrena i tačna, onakva kakva se upućuje već hiljadama godina. A kao odgovor dolazi i druga riječ:

Evo druga:" Hoće, ako Bog da!"
Samo da ga pominjemo često,
Pa će nama dobro pomagati,
I od svake muke zaklanjati.

Druga mudra riječ je ista ona koja se prenosi s koljena na koljeno i koja donosi olakšanje da će tako biti ako Bog hoće. Postoji ovdje prividna tautologija (Hoće Bog, ako Bog da) čime se zatvara krug ljudske volje i ulazi se u magijski krug. Zajednica tako ustupa mjesto Bogu i njegovoj riječi. U trećem, četvrtom i petom stihu evocira se briga zajednice za Božiju riječ, ako se ona ne zaboravi Bog ih neće napustiti, on će im se vratiti.

Cijeli uvod od 24 stiha je općeg izričaja sa poslovicama koje prelaze vremensku granicu prošlosti i sadašnjosti. Završava se alegorijski asocijacijom na kuću kao dobro uređenu državu, sa dobrim domaćinima kao dobrim državnim prvacima. Izričaj se, dakle, bazira, na zajedništvu, što potvrđuju gramatičke vanjske forme (imperfektivni prezent, imperativ), i riječ ima moć da uputi, da pruži objašnjenje da tako treba biti. Opće istine tu služe religiji kao mudrosti Tradicije koja podstiče religiju.

Ženu udri, pa neće lajati.

Teško tome ko se ženom tuče,
Kad se sama na pamet ne vuče.

Pjevač Avdo Međedović koji pjeva i pripovijeda ove stihove manje je bitan kao individua, bitno je da on prenosi Tradiciju koja prenosi Božiju riječ na širi prostor.[6]

[6] Udio Međedovića stvaraoca - prenosioca u rekreiranju iz Tradicije nije predmet ovog izlaganja.

Uvod Priče o Graalu počinje poslovicama iz Jevanđelja:

Qui sème peu, récolte peu -

(Ko sije malo, malo žanje -)

sa objašnjenjima:

Et qui veut avoir une belle récolte,
qu' il répande sa semence en un lieu
qui lui rende le fruit au centuple!

(I ko želi lijepo požnjeti
neka širi sjeme na onom mjestu
koje će mu stostruko vratiti!)

Car la terre qui ne vaut rien
la bonne semence se dessèche et meurt.

(Jer u zemlji koja ništa ne vrijedi
dobro se sjeme suši i umire.)

Citirani stihovi su opće istine izražene u paralelizmima koji ističu zamjenicu *ko*. Ta zamjenica se, naravno odnosi na čovjeka, bilo kojeg čovjeka koji, metaforički rečeno, *sije* dobra djela. Isticanjem zamjenice *qui* u ovim poslovicama može se naslutiti da će u daljem izlaganju biti govora o čovjeku koji čini dobra djela i čije se dobro djelo širi, vraćajući mu više. I ovdje se čitalac - slušalac nalazi pred virtualnom Božijom riječi koja briše vremenske granice sadašnjeg trenutka izričaja i cilja na svevremensko. Aliveć sljedećim stihom:

Chrétien sème et fait semence

(Chrétien sije i prosijava)

Pomenom svoga imena Chrétien postavlja, uz opću primjenjivost poslovica koje odgovaraju upitno-odnosnoj zamjenici *ko*, sebe, čovjeka autora koji će biti taj čija djela će se čuti daleko: zamjenicom *il, on, pisac Chrétien, se još uvijek distancira* od vršioca da bi postigao virtualnost i nepristrasnost govornog čina, dok se prezent *sije* odnosi na sadašnji trenutak govorenja, tj. Chrétien *sije* u trenutku dok govori / što ne isključuje pripovjedački, vanvremenski prezent koji je, možda, poslužio i Chrétienu de Troyesu u literarnoj pripovjedačkoj igri/.

Chrétien valorizira svoje ime koje dolazi odmah nakon istine iz Jevanđelja, ali ne u prvom licu jednine, nego u trećem - to bi bio pokušaj stavljanja sebe u poziciju stvaraoca-junaka koji se dovodi u vezu sa dobrim djelom iz Jevanđelja.. Odmah se pokazuje ta jevanđeljska veza Chrétiena koji piše na romanskom jeziku o čovjeku "na kome se njegove /Chrétienove/ riječi neće

osušiti". Chrétien de Troyes stavlja u kontrast Philippea de Flandrea i Alexandrea, na štetu drugog. Hrišćanski biblijski mit srednjega vijeka u spoju sa tradicijom viteštva na plodnom je tlu u djelu Chrétiena de Troyesa u trenutku kada on pominje svoga mecenu Philippea de Flandrea. To nije slučaj kada pominje Alexandrea. Sve to ima svoje odjeke u daljem razvoju događaja ovog romana kod i izvan praćenja Percevala. Ističe se metaforika riječi među koje spada *sjeme*, koje ima funkciju, i u primarnom i u sekundarnom značenju: da se urođava i širi dalje - (i *sjeme* i *riječ*) ako je podloga dobra. Dva uvoda, onaj u ep koji razmatramo, a u kome se ističe širenje riječi - djela u vremenu i prostoru i ovaj u Chrétienovom djelu (u *Priči o Graalu*) pokazuju različitost u tretiranju zajednice i individue i njihovog odnosa prema religiji. Kod Chrétiena nasuprot zajednici stoji individua (Chrétien, Philippe de Flandre, u drugom vremenu i prostoru Alexandre /Veliki/). Chrétien čak stavlja svoje *ja* u stih podvlačeći tako individualni karakter uvoda:

Mais je prouverai que le comte
vaut bien mieux qu il ne le fit
car il avait réuni en lui
tous les vices et tous les maux
dont le comte est pur et intact.

(Ali dokazaću da grof
više vrijedi od njega /Alexandra/
jer je on sakupio u sebi
sve poroke i sva zla
a grof je bio čist i od njih slobodan.)

Kategorički futur pokazuje autorovu namjeru u toku izričaja - hvaliti svoga mecenu i njegove kvalitete, da ja on bolji od Alexandrea. Književni kritičari se ne slažu u mišljenjima kada odgovaraju na pitanje da li je namjera Chrétiena de Troyesa bila hvalospjev svome meceni ili prikazati kroz model Philippea de Flandrea - vitešvo jednog novog tipa.

"Mais ne peut-on déceler dans l'éloge du mécène des propositions pour une chevalerie d' un nouveau type, qui fonderait son action au monde sur des vertus et valeurs encore mondaines, refus da la médisance, loyauté, amour de la justice, générosité efficace (mais dénuée d'ostentation) tout en s' efforçant de les orienter vers les vertus proprement chrétiennes, de la charité, au sens banal du terme, a la "caritas" à l'amour de Dieu".[7]

("A zar se ne mogu otkriti u hvalospjevu Meceni prijedlozi za viteštvo novog tipa, viteštvo kojim bi se zasnivalo djelovanje u svijetu, na vrlinama i vrijednostima još uvijek svjetovnim, kao npr. neprihvatanje olajavanja, vjernost, ljubav prema pravdi, efikasna velikodušnost /ali lišena

[7] Emmanuèle Baumgartner, Chrétien de Troyes, Le conte du Graal, Etudes littéraies PUF, 1999, str. 17/ 18

razmetljivosti/, pa ipak ih pokušavati orijentisati prema, u pravom smislu hrišćanskim vrlinama, milosrđa, u banalnom smislu termina na "caritas" ili božiju ljubav.")

Uvod u epopeju pokazuje na put kretanja zajednice, vrijeme i prostor su izbrisani, a stvari su date na višem, religijskom nivou. Zna se šta se može očekivati, svrha i bit su zajednički život u prostoru koji je nostalgičan, romantičan, može se očekivati promjena kojom se brišu granice hronološkog vremena da bi se utro put u više kosmičko vrijeme, vrijeme *prolaza* i *prepoznavanja*. Mnogi koji proučavaju usmenu tradiciju u *prepoznavanju* vide temelj funkcionisanja društva.[8]

Iz poređenja kojim se bavim u ovom radu, *prostor - vrijeme* se potvrđuju kao neodvojiva kategorija žanra epa i umjetničke priče. Za polazni pristup razumijevanja ovog aspekta može da posluži teza M. Bahtina da jedinu zbiljsku vrijednost sadašnjost ima zahvaliti svojoj povezanosti sa vrijednostima autentičnosti i bliskosti izvoru. Vizija sadašnjosti nije ni u kakvoj vezi sa suvremenošću - ona je okrenuta isključivo prošlosti shvaćenoj 'uzvišenije' od bilo čega što sada imamo: prošlost kojoj se sadašnjost tako uklanja je također prostor hijerarhije u kojoj prošlost znači ono na višem položaju. U književnosti u kojoj se precjenjuje i slavi nacionalno porijeklo, a to je ep, oblik kojemu je cilj da nas odvoji od sadašnjosti i spriječi poređenje. Suprotno ovome, po Bahtinu je sadašnjost, kao suvremenost, područje otvorenosti. Ona /sadašnjost/ umeće neodređenost u čovjekovu grandioznu svijest. Primjer je književni oblik: roman. On preusmjeruje stare hijerarhije vremena, on ponovo i ponovo vrednuje prošlost, i time ponovo i ponovo vrednuje sadašnjost, jer u sadašnjosti naglasak više nije na punoj neposrednoj zbilji, već na dezintegraciji - raščinjavanju epske cjeline. Pseudo-vrijeme, nasuprot hronotopa posmatranog kroz ep, jeste: cjelovitost epske prošlosti, fragmentarnost sadašnjosti. Ponovo vrednovanje sadašnjosti dolazi u umjetničkom djelu u granicama rečenog i neizrečenog. Riječ je prikazana sa nejednakim vrijednostima koje izviru iz različitih ideologija junaka tj. sagovornika.[9]

Baveći se ovom tematikom i sama sam zapazila u usmenom epu prošlost u sadašnjosti, što omogućuje da govorimo o produženoj sadašnjosti kao poetici epopeje, koja stoji gotovo nasuprot poetici priče - romana , čiji pisac,

---

[8] "Elle/la reconnaissance/ incline à se donner des justifications coutumières; elle se brode sur une trame de croyances, d'habitudes mentales intériorisées constituant la mythologie du groupe quel qu'il soit. ...la communication est mémoire, souple malléable, nomade et (grâce à la présence des corps) globalisante." *(To /prepoznavanje/ nastoji da se snabdije uobičajenim opravdanjima; ono se utkiva unutar vjerovanja, prihvaćenih mentalnih navika koje konstituišu mitologiju bilo koje grupe...komunikacija je memorija, gipka, rastegljiva, pokretna i /zahvaljujući prisustvu tijela sveobuhvatna/.)* - Paul Zumthor, Introduction à La poésie orale, Paris, Seuil, 1981, str. 34.

[9] Juliet Flower, MacCannell, Temporalnost tekstualnosti. Bahtin i Derrida. /Vidi:/ Pseudo-vrijeme nasuprot kronotopa: cjelovitost epske "prošlosti", "fragmentarnost" sadašnjosti. /U:/ Bahtin i drugi., Zbornik priredio Vladimir Biti, Naklada MD, Zagreb 1992,str. 39-60 /Posebno vidi strane: 43-48 i 56/.

Chrétien de Troyes, vrši pomjerenja koja se odražavaju na dezintegraciji prostora i vremena. Ta povezanost prostora i vremena u jednu neodvojivu cjelinu, u prostor-vrijeme, cjelinu u kojoj se odvija radnja epa i romana - priče, i ta cjelina je poznata po Bahtinu kao hronotop. Hronotop je, dakle, književni termin i nastaje odvijanjem radnje književnog djela, njegovim nastajanjem. To nastajanje odražava književni žanr hronotopa u granicama u kojima se gradi neko književno djelo. Djelo koje gradi svoj hronotop u granicama usmene književnosti, gdje je riječ i to ona usmena u središtu pažnje i gdje je zajednici ona dobro poznata, nastoji je prenijeti u istim značenjskim granicama iz jedne generacije u drugu, iz jednog vremena u drugo vrijeme, i neizbježno iz jednog prostora u drugi. Radnja i likovi prostora-vremena epopeje su povezeni u prostoru-vremenu na historijsko- mitskom nivou sa porijeklom jedne zajednice koja se poklapa sa njenom historijom, historijom njenih najznačajnijih predstavnika. Rođenje, inicijacijski prolaz individue, ženidba i smrt - sve se uklapa u kontekst stvaranja, rađanja, smrti i ponovnog rađanja individue i društva u kontekstu prirodnih i prvobitnih odnosa (mit o vječitom povratku) ili kako još to drugačije predstavlja Jeanine Kolhn - Etiemble, po kojoj su rađanje i smrt stalno prisutni.[10] Slijedom citata u napomeni: dakle, ideja smrti i života tj. rađanja i vječitog obnavljanja je prisutna u civilizacijama, kako u onima koje imaju pismo i njime se aktivno služe, tako i u onima koje se služe gotovo u najvećoj mjeri živom riječi. Svrha je pokazati na temelju usmene i pisane književnosti to traganje i *prolaz* kroz prostor-vrijeme i *vezivanje* za Tradiciju.

Dajemo kratku interpretaciju sadržaja oba djela o kojima se govori u ovom izlaganju što će kao prilog pomoći osvjetljavanju teme rada.

Ženidba Smailagina Sina je priča o inicijaciji, o stupanju mladog junaka na junačku scenu Bosne, u granicama Osmanskog carstva. Granice vremena i prostora su pomjerene. To je vrijeme "sjajnog" sultana Sulejmana, ali neko produženo vrijeme, a Avdo Međedović ovu pjesmu saopćava u 20. vijeku, kao što je kazano naprijed, tri puta. Pjesma pjeva o tome kako Meho preuzima svoju tradicijsku, ličnu i porodičnu obavezu, kao i o istovremenom stapanju njegove lične i tradicijske sreće na inicijacijskom putovanju. Tako se društvena i lična inicijacija stapaju na istom putu. Dio epa gdje se lično potpuno pretapa u društveno i kolektivno je borba za odbranu Carstva i Bosne kao njegovog dijela. Do ove borbe dolazi povodom Mehine ženidbe prilikom njegovog povratka u Kanižu, koja je mitsko virtuelno mjesto i ne odgovara ni tadašnjem ni sadašnjem vremenskom prostoru. To je vrijeme i mjesto osvajanja i prekrajanja granica. Skupili su se svi junaci na molbu Mehinog oca i pošli da proslave

---

10 "Mais ne jamais finir de naître, c'est aussi ne jamais pouvoir se débarrasser de l'idée de la mort". *("Ali nikada ne završavati sa rođenjem, to znači također nikada se ne moći riješiti ideje smrti").* J. Kolhn - Etiemble, "Les rapports problématiques entre le thème de l' errance formatrice" u "Trois figures de l' imaginaire littéraire : les odysssées, l' héroïsation de personnages historiques, la science et le savant" *(Problemski odnosi između teme odgojnog lutanja u "tri figure imaginarnog u književnosti: Odiseje heroizacije historijske ličnosti, nauka i naučnik"...).* Actes du XVII congrès Nice, 1981. Les belles lettres.

Mehinu ženidbu kod vezira. Ali kod rijeke Klime, drugo mitsko virtuelno mjesto, odigrala se borba za carstvo i na drugom nivou borba za djevojku, za ličnu sreću. Tu su se istakli mnogi, u pjesmi pobrojani, a najviše Tale i Meho, dva rivala i junaka. Meho je u borbi zadobio Petra generala, a Tale vezira. Avdina bitka kod Klime, kada se junaci za koje je Tale mislio da su mrtvi, pojavljuju, i saopćavaju vijesti o pobjedi, ima paralelu s mitskom slikom silaska u pakao i vraćanja iz pakla. Prvo je potrebno da se pojavi sveti čovjek, Talin Hodža, da činima raščisti maglu da bi se vidjeli mrtvi i živi. Citirani fragmenti iz sadržaja pjesme ilustruju tri funkcije indoevropskog sloja priče, odnosno epopeje: carsku, ratničku, svećeničku (Georges Dumézil). Sultan uvjeren u izdaju svoga vezira vraća iz Stambola zarobljenog Fatinog oca, koga je vezir oklevetao. I nakon tog nezbježnog vraćanja u mitsku prošlost, sve se sretno završava vjenčanjem i novim životom.

Priča o Graalu od Chrétiena de Troyesa je priča u osmercu od 9.067 stihova. Radnja počinje u vrijeme bujanja i listanja šume u kojoj ptice pjevaju na latinskom, čime se stavlja religijska nota u prirodu i povezuju prolog i početak priče. Priroda i šuma i ptičije pjevanje na latinskom povlače spontani magijsko-ritualni tok onoga što slijedi.[11] Pojavljivanje mladića koji raspoloženo izlazi iz zamka svoje majke, dame udovice iz Puste šume, vodi ka antitezi tradicionalnog početka priče sa karakterizacijom šume i mladićeve majke. Odmah je jasno da svijet koji slijedi nije kristalno tradicionalan nego se prilagođava trenutnoj situaciji. Dječak se uputio šumi i gori od nestrpljenja da uđe što dublje u šumu, susreće vitezove u oklopu i dok ih još nije ni vidio, po buci koju su stvarali, pomislio je da su đavoli. A kada ih je vidio zamijenio ih je sa anđelima i Bogom. Želi sve da sazna i pokazuje da ne poznaje osnovna pravila ponašanja mladog

[11] Ovaj motiv - ptice koje pjevaju na latinskom - poznat je i prije pojave Chrétienovih djela. Susrećemo ga u romanu o Tebi, nepoznatog autora, u opisu sličnom kakav nalazimo kod Chrétiena, a to je idilični opis proljeća. Ovdje je citiranje indirektno. Naime, spominje se nadbiskup koji razumije tajne neba, koji oživljava mrtve, i koji razumije jezik ptica, a taj jezik je latinski (stihovi 2120-2125.). /Le roman de Thèbes. Édition du manuscrit S (Londres, Brit, Libr, Add. 34 114), traduction, présentation et notes par Francine Mora-Lebrun.Ouvrage publié avec le concours du Centre National du Livre. Lettres gothiques. Collection dirigée par Michel Zink, Le livre de poche. (1995.)/. To pokazuje da je ovo jedno od zajedničkih mjesta u srednjovjekovnoj francuskoj književnost.
Da ovaj motiv ima svoj izvor u usmenoj književnosti pokazuje njegovo postojanje u Aarne - Thompsonovom indeksu motiva /Stith Thompson, Motif-Index of Folk-Literature, A Classification of Narrative Elements in Folktales, Ballads, Myths, Fables, Mediaeval Romances, Exempla, Fabliaux, Jest-Books, and Local Legends. I-VI Copenhagen 1955-1958 /U daljem tekstu: Thopson.../. Konsultovan je i indeks: The Types of the Folktale, A Classification and Bibliography. Antti Aarne's, Verzeichnis der Märchentypen (FF Communicatons No. 3). Translated and Enlarged by Stith Thompson, Indian University, Second Revision (FF Communications N:o 184), Helsinki, 1961./ Motiv nalazimo i u I i u VI knjizi. U I knjizi nalazimo ga pod br. B 251. 3. a obične ptice i životinje: ptice u podzemnom svijetu pjevaju religijske pjesme; U VI knjizi ovaj se motiv nalazi pod ptice: B 251. 3. i pod mitske ptice: B 30 ff.
Ovi motivi pokazuju nerazdvojivost prirodnog i društvenog i to da je samo pravilnim čitanjem i prepoznavanjem društvenog u prirodi moguće doći do pravilnog prolaza. Tako je početak u Chrétienovom djelu koliko svjetovni toliko i prirodni. Slika koju daje Chrétien na početku je, dakle, i alegorijska kao i prikaz pravilne antiteze prirodnog i društvenog u svijetu. Drugim riječima sve je to glorifikacija, slavljenje prirodnog i društvenog, u religijskom smislu značenja glagola glorier (savremeno "se glorifier") Vidi: M. Nezirović, Le vocabulaire dans deux versions du Roman le Thèbes. Faculté des Lettres et Sciences humaines de l' Université de Clermont - Ferrand II Nouvelle série, fascicule 8. (1980) str. 91, 92.

čovjeka iz ugledne kuće. Vitez ga je svojim drugovima okarakterisao kao Gala što u tradicionalnom smislu znači: neplemić, običan čovjek, van društvenih normi. Dječakova putanja nakon toga je munjevita. Vraća se kod majke, želi brzo da ode i postane vitez; slušao ju je "na pola uha" što nije odgovaralo tradicionalnom junaku odgojenom da poštuje starije, a naročito majku. Majka ga oblači kao jednostavnog Gala, ne kao viteza čija smrt je, činilo se, uvijek, bliža vitezu nego običnom čovjeku. Kad odlazi on brzo odlazi, bez slušanja, ne opraštajući se od majke koja pada na pod. On se okreće unazad ali se ne vraća. Slijedi vrtoglava putanja mladog čovjeka koji ne poznaje norme ponašanja i koga smatraju naivnim i divljim, što on i jeste, ali je spretan i biva primjećen na dvoru kralja Arthura, posebno zbog svog ponašanja - spretan je u borbi, a nespretan u ponašanju na dvoru koji je također nekonvencionalan kao i junak sam. Kralj Arthur je okarakterisan i kao veseo i kao tužan u isto vrijeme (antiteza je tu prisutna od samog početka). Nestabilnost postoji u tom napola tradicionalnom individualnom svijetu. Perceval je tu dječak, on ne zna još svoje ime, ali će ga saznati nakon svog trećeg neuspjeha u poznavanju normi ponašanja: a koje se sastoje u deplasiranom ćutanju kada dolazi do blagog prekora od strane rođake i kada saznaje svoje ime, intuicijom. *Priča o Graalu* prati i drugog junaka, Gauvaina, Arthurovog nećaka i savršenog viteza, koji kreće, nakon izazova, u avanture da bi povratio svoj poljuljani ugled. I on je kao zatečen u svijetu koji treba da spasi, ali uvijek savršen, težeći dobru, ali ne uvijek primjećen , i ne uvijek prepoznat od drugih. Ipak uspješno prelazi rijeku i ulazi u drugi svijet, svijet žena, majke, bake, sestre; uspijeva da se nametne da oslobodi dvorac i da ih možda sve spoji sa kraljem Arthurom.

Glasnik Gauvainov dolazi da javi o Gauvainovom uspjehu. Guenièvre je sa sluškinjama i dvorkinjama. Chrétien tu prekida pričanje u pola rečenice. Tu ga je možda zadesila smrt, a možda i nije, jer to nije prvo djelo koje prekida na taj način.

U Percevalovom slučaju postoji problem u njemu samom koji se tiče njega i drugih ljudi iz njegovog okruženja - odrediti se u odnosu na druge, to je unutrašnji problem, a koji nema Smailagić Meho, kao ni junak usmene priče.

Perceval, u vremenu i prostoru kroz koje prolazi, suočava se sa problemima da shvati druge i da bude shvaćen. Meho, kao mladi junak, samo je prije inicijacije imao taj problem, na samom početku Međedovićevog kazivanja. Nakon odlaska da osvaja prostor-vrijeme, Meho je shvaćen, i sam shvata druge, onako kako treba kao što su i junaci priča neshvaćeni, i nepriznati prije inicijacije, ali i nakon odlaska u svijet oni nemaju problema da se nametnu drugima jer im je poznata tajna, u momentu odlaska na inicijacijski put, kako se nametnuti širem krugu ljudi i kako znati vezati svoju sudbinu za njihovu. Percevalova greška je u tome što nije uspio da veže riječju svoju sudbinu za sudbinu drugih, tačnije za sudbinu Kralja-ribara - čovjeka koji pati i kome je

potrebna samilost. Upotreba pravilne riječi i, nasuprot, znati ućutati, ako je to potrebno, vezano je za ukupnu sposobnost junaka da osvaja prostore.[12]

Postavivši pitanje, Perceval bi se pokazao kao plahoviti junak koji smjelo veže svoju sudbinu i svoju individuu za sve one koji dolaze sa njim u kontakt i prema tome potčinjava ih sebi i time omogućava veze između sebe i velikog Kralja-ribara.

Zabrana postavljanja pitanja koju mu je Gornemant odredio kada ga je promovisao u viteza bila je klopka - granica dva vremena i prostora, onog običnih ljudi sa postavljenim pitanjem dosezanja većeg prostora-vremena preko kojeg ne mogu obični ljudi - nego samo odabrani, oni koji su spremni i koji mogu da prodru u tajnu i da je sačuvaju, da vladaju nad drugima kao bolji od njih. Zabrana postavljanja pitanja je bilo Percevalovo iskušenje gdje bi se pokazala njegova sposobnost da poveže svoju individualnost sa sudbinom iniciranog Kralja-ribara i da se pokaže kao njegov legitimni nasljednik baš kao što i prekoračenje zabrane otvaranja soba vodi junaka u veći prostor-vrijeme koji objašnjava tajnu onoga gdje je do tada živio i povezuje ga sa kraljem toga svijeta i njegovom kćerkom koju potčinjava sebi.

Junak priča i Meho Smailagić su mladi ljudi koji stoje u antitezi sa ostalim i taj oštri kontrast ukazuje na njihovu superiornost. Meho je u kontrastu sa Petrom generalom, a junak priče u kontrastu sa ostalim pretendentima na osvajanje prostora-vremena čije osvajanje im dodjeljuje uvažavanje drugih. Meho Smailagić i mladi junak iz priče, oboje na početku pokazuju želju da odu i pređu uski prostor-vrijeme njihove svakodnevnice. To pokazuju svojim ponašanjem. Meho je na početku nezadovoljan i izražava svoje nezadovoljstvo pobunom i svetogrđem. Tim pokazuje da je neustrašiv, da se ničega ne boji i da pravilnim podučavanjem može preći granicu uskog vremena i prostora i dospjeti do kolektivnog na historijsko - mitskoj osnovi vremena i prostora gdje su granice prošlosti, sadašnjosti i budućnosti poništene, gdje bi bilo opjevano herojsko vrijeme dosezanja i isticanja i gdje nema mjesta za individualno nego samo za kolektivno. Junak priča svojom pojavom, ili je izuzetno lijep (ljepota koja je van ovoga svijeta) tako da je postala sudbinskom karakteristikom junaka, njegovom odrednicom, i da ga ona prati na inicijacijskom putu i kod samog ulaska u drugi svijet, u koji niko osim njega ne može ući (lijepi Janoš[13]), ili ružan, ali ružnoća koja isto tako izlazi iz običnih okvira ružnoće, ili ima mahanu (ćelavost), ili ga smatraju glupim jer se ne ponaša u skladu

---

[12] "...C'est l'acte créateur celui qui est préféré car il envoie à l'objet créé. Entendre 'franchir','enjamber' doivent en effet s' entendre comme faisant naître ce qui a été franchi, 'enjamber' ou entendu. ...C'est l'objet qui aurait déterminé la nature du prédicat verbal par une sorte de métonymie de l'effet. "- *(Sam kreativni čin je onaj koji se bira jer on ukazuje na ono suštinsko što se rekreira. Da bi se razumio "prelazak", "prekoračenje" treba ih shvatiti kao stvaranje onoga što je prekoračeno, pređeno ili što se čulo...Objekat /ono rekreirano/ je taj koji bi odredio prirodu glagolskog predikata jednom vrstom metonimije efekta.")* (Espaces mythiques, Urania, N°3 1993.).

[13] Claudio Mutti, Le symbolisme dans la fable. Les racines métahistoriques des contes de fées. I Neuf fables hongroises. II Dix fables transylvaniennes. Traduit de l' italien par Philippe Baillet 1979. /Paris/, str. 67-78.

sa normama običnog svijeta. On tako uspijeva da se svojim ponašanjem koje se sastoji u prihvatanju prirodnih zakona pokaže sposobnim da pređe granicu (koja je njegova inicijacija - prolaz) običnog prostora-vremena i da uđe u onaj prostorno-vremenski okvir koji objašnjava i potvrđuje mitsko-virtuelni hronotop dobijajući odgovor koji ne traži kao uslov individualne promjene nego zadržavanje stanja koje se pamti oduvijek, od prije nesreće koja ih je zadesila. Putovanje Smailagića Mehe, odnosno Smailagina Sina put je sticanja praktičnog iskustva koje se zadobiva dužinom i samim činom pređenog puta, kako za srednji vijek sličnog putovanja, piše Paul Zumthor.[14]

Po Jean-Pierru Martinu konstrukcija prostora /riječ je o prostoru iz srednjovjekovne Španije/ nije kartografskog nego kataloškog tipa. Mjesta se povezuju značajnim ljudima koji su u njima. Tako nisu bitna sela gdje su dva vazala Mehinog oca - bitni su ta dvojica vazala koji Mehi mogu pomoći. U kataloškom navođenju begova iz Bosne i odakle su, nisu značajna mjesta kartografski nego to što ta mjesta pokazuju gdje se mogu naći oslonci Carstva - bitno je znati se orjentisati na historijsko-epskom kontekstu važnosti.

Percevalovo orjentisanje u prostoru-vremenu je lično, usko i fragmentarno. On se zna orjentisati samo u odnosu na sebe kao sina Gospođe udovice, na početku kada ukazuje na brdo gdje sijači njegove majke rade i gdje bi im oni dali najbolji odgovor gdje su zamakli pet vitezova i tri dame. On ne zna za vitezove, mješa ih sa Bogom i anđelima jer je majčin opis shvatio subjektivno - dječije kao utapanje u Tradiciju viteštva s jedne strane, hrišćansku tradiciju, s druge strane: njegovo viđenje svijeta, tj. prostora je unutrašnje - ide kroz njegovu vlastitu svijest - postoji kroz unutrašnju fokalizaciju[15] djeteta podvrgnutog specifičnim uslovima. Shodno tome, njegov prolazak u prostoru je haotičan i fragmentaran: odgovara njegovoj vlastitoj predstavi. Prolazak kroz prostor do dvora kralja Arthura otkriva Percevalovo nepoznavanje stvari - niko ga nije imao naučiti, a ni on pravilno usvojiti i to pokazuje, u isto vrijeme, njegovu nemoć da se odredi u prostoru-vremenu kroz koji prolazi. Njegovi propusti su na samom početku i brojni su, i proizlaze iz njegove nesposobnosti da poveže novi prostor koji ga okružuje, sa svojim sjećanjem onoga što već poznaje. Prepoznajemo u njemu nataložena kolektivna sjećanja, ali i proces doprinošenja ličnog, individualnog u utapanju u kolektivno sjećanje. Evo primjera za navedene teze:

---

[14] Citirano prema: Jean-Pierre Martin "La construction de l'espace sarrasin dans les chansons de geste" in *Plaisir de l'épopée.* Sous la direction de Gisèle Mathieu Castellani, Saint Denis, PUV, 2000, p.77.

[15] Joëlle Gardes - Tamine, Marie-Claude Hubert, Dictionnaire de critique littéraire; Armand Colin 1996.

(kod djevojke u šatoru):

Pas avant de vous avoir pris un baiser, je le jure,
répond-il. Et tant pis pour qui s' en plaint!
...
tant et si bien qu'il s'aperçut à son doigt un anneau,
où brillait une claire émeraude.
Ma mere, fait-il, m'a dit aussi
de vous prendre l'anneau que vous avez au doigt,
à condition de ne rien vous faire de plus!
...
Non! C'est mon anneau! Tu ne l' auras pas[16] ...

(- Ne prije nego što vam uzmem poljubac, kunem se,
odgovori on. I tim gore za onog ko se žali!
...
tako da je primijetio na njenom prstu prsten,
gdje se sjajio svijetli smaragd.
Moja majka, reče on mi je isto tako rekla,
da vam uzmem prsten koji nosite na prstu
pod uslovom da vam ništa drugo ne uradim!
...
Ne! To je moj prsten! Nećeš ga imati...)

propusti na dvoru kralja Arthura, nepoznavanjem običaja, i nemogućnošću komuniciranja sa vitezom u crvenom oklopu što mu nije smetalo da izbjegne smrt i da ga sam usmrti - tu se dobro osjećao na poznatom području jer je bio dobar lovac u šumi svoje majke, u Napuštenoj šumi koja je bila dio njegovog zavičaja - prostora i gdje se on dobro snalazio jer je imao svoja vlastita sjećanja koja je primjenjivao na prostor koji prolazi, tako da *prolaz* nije ništa drugo nego pravilna upotreba prošlih iskustava, ili iskustva drugih. U svim ostalim prilikama Perceval se loše snalazio, kao u Blanchefleurinom dvorcu, u pridržavanju pravila dvorskog ponašanja i prije bitke i poslije bitke - ukazivao je na nekoga ko nije imao nikakvog iskustva, nije poznavao najelementarnija pravila toga ponašanja - djelovao je kao da sam dolazi iz nekog drugog prostora-vremena gdje ponašanje ne pokazuje višu ratničku ili svećeničku funkciju nego nižu klasu običnih ljudi spremnih da slušaju (Perceval le Gallois). Na putu do Gornemanta, Perceval posmatra prirodu poput začuđenog djetata - Chrétien de Troyes koristi priču i njezinu bajkovitost, da bi pokazao Percevalovu djetinju svijest koja se manifestovala kroz čuđenje pred čudotvornim pojavama na njegovom putu. Dakle postoji normalni bajkoviti svijet koji ne trpi nikakvo čuđenje, svijet bajke i Chrétienovo dograđivanje zaprepaštenog i zbunjenog mladog junaka.

[16] Conte du Graal, Lettres gothiques, str.71.

A l' endroit où l' eau arriverait à son embouchure,
le jeune homme prit à gauche
et ses yeux virent naître les tours du château.
il avait l' impression de les voir naître
et comme sortir du château.[17]

(Na mjestu gdje bi voda došla na svoje ušće,
mladić se okrenuo lijevo
i njegove oči vidješe kako tornjevi zamka izranjaju.
Imao je utisak da ih vidi kako se rađaju,
i kako se pomalja zamak.)

To isto poigravanje junaka u vremenu i prostoru, što ima za efekat fragmentarnost sadašnjosti prikazuje se u sceni Percevalovog susreta sa Kraljem - ribarem; na kraju te scene pojavljuje se zamak kao niotkuda:

"Pêcheur, toi qui m' a dit cela,
tu as commis une grande bassesse,
si tu l' as fait pour me nuire."
C' est alors qu' il a vu devant lui, dans un val,
apparaître le haut d' une tour.
On n' aurait su trouver d' ici jusqu' à Beyrouth
tour si belle ni si bien assise.[18]

("Ribaru, ti koji si mi to rekao,
učinio si nešto užasno podlo,
ako si to uradio da mi naudiš!"
Tada je ugledao ispred sebe u dolini,
kako se pojavljuje jedan toranj.
Nije se mogla pronaći odavde do Bejruta
kula tako lijepa i tako dobro smještena.)

Pjesnik Chrétien de Troyes se spretno igra sa impulsivnim, mladim junakom, ubacujući u njegova usta riječi koje pripadaju mnogo priličnije mladom junaku iz priče. I spominjanje prostora - putovanje do Bejruta - ističe Chrétienovu intenciju da uđe u savezništvo sa svojim čitaocima-slušaocima koji prepoznaju već poznati prostor i njegove oznake /prostor osvajanja krstaškim ratovima/ i da još više istakne Percevalovo nepoznavanje i nedoraslost naspram kolektivnog sjećanja zajednice. I na kraju scene, u zamku iz drugog svijeta, nakon Percevalovog neuspjeha da se pokaže dostojnim mladog junaka da poveže sebe i svoje traženje, sa onim što vidi, sa prošlim iskustvima svoje majke, Gornemanta, siromašnog ugljara, Yvoneta, zamak postaje kao uklet:

---

17 Conte du Graal, Lettres gothiques, str.111.

18 Conte du Graal, Lettres gothiques, str.227.

Il appelle et personne ne lui répond.
"Holà! fait-il, toi là-bas,
qui as relevé le pont, répond-moi donc?
Où es-tu quand je ne te vois?
Avance-toi, que je te voie!
J' ai une chose à te demander,
dont j' aimerais à voir des nouvelles.
Mais il se démène en vain à parler ainsi
car personne ne veut lui répondre.[19]

(On zove, a niko mu ne odgovara.
"Hej! viknu, Ti tamo,
koji si podigao most, odgovori mi?
Gdje si kada Te ne vidim?
Približi se da te vidim!
Imam da te nešto pitam,
što bih želio da saznam."
Ali on se koprca uzalud ovako zboreći
jer niko mu ne želi odgovoriti.)

Chrétien se poigrava sa mladim junakom, očigledno želeći nešto više, da čitalac pronikne u snagu i značaj riječi koja osvaja prostor, a time i u tajnu porijekla. To je značaj i scene koja zatim slijedi, sa Percevalovom rođakom, koja mu blago govori da je trebao postaviti pitanje, jer to znači njegovo priznanje od strane drugih. Ali Percevalu je bilo dato samo da pogodi svoje ime i da se predstavi nepoznatoj djevojci, (koja je njegova rođaka -) kao Perceval "koji prolazi kroz doline brzo i plahovito, bez traga". Chrétien de Troyes magijom, svojstvenoj bajci, koja se sastoji u pojavljivanju i nestajanju zamka - pokazuje svoga junaka kao junaka koji ne poznaje prostor-vrijeme koji ga okružuje i kroz koji prolazi - tako je i riječi koje su mu upućene shvatao na svoj djetinji način. Sve ove scene uče Percevala na značaj i moć riječi u prostoru i vremenu i njegovu nedovoljnost kao samog individualnog viteza-ratnika. Jer *riječ* u usmenoj tradiciji za pjevača pričaoca kao i za slušaoca ima ogromnu moć, koja je ravna junačkom djelu, i možda još veća. Junačko djelo je sreća i vještina, koja je samo karakteristika plahovitih, mladića u naponu snage. Znati odmjeriti riječ je tradicijska mudrost koja izvire iz dubine prošlosti i onome koji je posjeduje otvorena su vrata prostora-vremena za osvajanje. Književni kritičari su dobro primijetili značaj jezika, riječi i komunikacije kod Percevala.[20]

---

[19] Conte du Graal, Lettres gothiques, str. 251.

[20] Dans l' univers du Conte du Graal, ...les choses sont plus complexes. Perceval n' a pas toujours été frappé du mutisme. Plus exactement, comme l' a fort bien montré J-.J. Vincensini, le jeune homme, mais aussi sa mère ont des difficultés à communiquer de façon juste équilibrée. Avant le silence obstiné de Perceval au château du Graal, il y a celui de sa mère. Silence vraiment coupable, lui, puisqu' il prive le fils de la connaissance qu' elle se devait de lui donner de son origine de son nom, de son "roman familal". Silence brisé trop tard, à un moment où le jeune homme impatient

Riječ, prava riječ osvaja prostor-vrijeme na historijskom i mitsko - virtualnom nivou i epski svijet junaka postavlja na razinu vrijednu sjećanja, u kolektivni prostor. *Riječ* komemoriše[21] i učvršćuje junaka u Tradiciji a ona i epici daje sposobnost da bude odraz vrijednosti prostora-vremena koji zahvata širi opseg od onog drugog koji tretira roman, ali ne i tradicionalna priča. Tradicionalna priča je literarizacija tog prostora-vremena, usmena pjesma je svođenje na mitsko-historijski nivo.

Smailagić Meho, odnosno Smailagin Sin i junak priča prolaze svoj put iz jednog prostora- vremena u drugi bez teškoća jer su usvojili u svojim glavama put koji su prolazili drugi prije njih (na svakidašnjem historijskom nivou i u mitsko - virtuelnoj prošlosti, Meho jer je imao dobru tradicijsku naobrazbu, i imao je pred očima dovoljno primjera, a junak priča je družeći se sa prirodom, prodro u njene zakone i naučio njen govor). Dakle, Meho je nesvjesno ušao u veći prostor i vrijeme i prije inicijacije i nesvjesno je shvatio postojanje svijeta i njegovog porijekla.

Percevalov put od majčinog doma, preko dvoraca, Arthurovog i Blanchefleurinog, do dvora Kralja-ribara, mada ima nekih naznaka da se radi o putanji mladog junaka (proročanstvo budale i smijanje djevojke koja se nije smijala) u biti predstavlja individuu na životnom putu traženja priznanja. Tamo gdje ga i prepoznaju to je više zbog njega samog, a činjenica njegovog prihvaćanja na dvoru kralja Arthura je da je on potpuno u opreci sa dotadašnjim mladim vitezovima na dvoru kralja Arthura: Arthurov dvor je mjesto gdje se susreću vitezovi posebnih individualnosti (Kralj-ribar, Gornemant, Percevalova rođaka, njegova majka, Ružna gospođica, predstavnici tradicionalnijeg, Pustinjak), a to su ličnosti s kojima je Perceval povezan sa majčine strane rodbinski, ličnosti koje žele individualno i ratničko viteštvo čiste slave povratiti u humanije i milosrdnije viteštvo tradicionalnih okvira.[22]

Svi dvorci, crkve, šume i mjesta kroz koja prolazi Perceval, a i Gauvain su tradicionalna mjesta okupljanja, saznanja u povezivanju prirodnog i društvenog u jednu harmoničnu cjelinu.

Junak priča i Meho Smailagić su već određeni prije uvođenja u red odraslih - obred inicijacije, samim svojim ponašanjem; njihova putanja je primjena praktičnih savjeta koje su naučili ili apsorbovali prije inicijacijskog puta - dakle

---

muré dans son désir incapable d' intérioriser les révélations, encore partielles, qu'elle lui accorde. - *(U svijetu priča o Graalu...stvari su kompleksnije. Perceval nije uvijek bio pogođen ćutanjem. Tačnije, kako je dobro pokazao J-.J. Vincensini, mladić, ali i njegova majka imaju teškoća da komuniciraju uravnoteženo. Prije tvrdoglave Percevalove tišine u dvorcu Graal, postojala je tišina njegove majke. Uistinu /bila je/ okrivljujuća tišina jer lišava sina znanja koje mu je morala dati o porijeklu njegova imena, o "svom porodičnom romanu". Tišina prekinuta mnogo kasnije u trenutku kada nestrpljivi mladić učahuren u svojoj želji, u nemogućnosti da usvoji otkrića još uvijek djlemična koja mu majka nudi.)* - Emmanuéle Baumgartner, Chréten de Troyes, Le Conte du Graal. Etudes littéraires PUF,1999, p. 96/97.

21 Gisele Mathieu-Castellani , "Le monde comme un miroir" in "Plaisir de l' épopée" Sous la direction de Gisele Mathieu - Castellani . PUV, 2000. p. 13.

22 Paule Le Rider, Le Chevailier dans Le Conte du Graal de Chrétien de Troyes, SEDES, (1972).

sposobnost sjećanja i traženja u prošlosti ključa za razumijevanje sadašnjosti.[23] Kao što pokazuje odabrani citat Meho, epski junak i junak priča prestaju biti problem jer taj ključ oni vide u ispričanom u prošlosti (hyperespace - prema Bahtinu). Individualni lik je problem, epski junak i junak priče postaju kolektivni model jer inicijacija - prolaz - briše granice prostora - vremena u kome egzistira individua i njeno značenje i uvodi je u arhetipsko.

Svojim ponavljanjem /općih mjesta/, općim i imperfektivnim prezentom i perfektom, ep se smješta u opći prostor-vrijeme pomjerenih granica fragmentarne savremenosti (Bahtin) i ep, ma koliko da je dug, ili da je kao i epska pjesma (chanson de geste), svojim stilističkim karakteristikama (metaforama, poređenjima, antitezama[24] naslanja se na širu sadašnjost:

Ja ne znado' što je četovanje
Pa ne znado' što je vojevanje
Pa za mejdan ni pomena nema,
Hudut širit' - ja ga ne poznajem
Niti znadem kuda je granica,
Ni kuda je mejdanište staro
A kamo li sisti pr'o huduta.[25]

Da je prostor-vrijeme bitan faktor u Tradiciji pokazuje želja mladog junaka Mehe Smailagića za upoznavanjem prostora, virtuelno - historijski određenog, da bi ga upoznavanjem podvrgao sebi i postao njegov gospodar i zadobio identitet vezan za taj prostor gdje se prošlost i sadašnjost nostalgično dodiruju u sjećanju, i gdje je budućnost sigurna.

Junakove godine u epu su drugačije nego u običnom prostoru-vremenu:

Staro tjelo sablje ne podnosi,
Otrovane, sine, od dušmana,
On, ostar'o, a ja jako stigo'
Tvoga doba, i malo postari'.[26]

Mladost i starost u epu je drugačija jer su epski junaci prešli u vrijeme pomjerenih granica i prošlost i sadašnjost se u tom vremenu dodiruju i preklapaju tako da događaj iz prošosti još živi u njihovoj sadašnjosti. To je kozmičko vrijeme u kome su bitni, markirani, ciklični događaji i oni određuju protok

---

[23] "Par évolution du mythique au psychologique la descente chez les morts se transforme en "recherche du temps perdu ", par la mémoire et l'exercice de l'imaginaire, on franchit les bornes de l'habitude et le foisonnement du superficiel , on retrouve l'intemporel des archétypes derrière les signes de la répétition, on ressaisit, derrière les jours enfuis, l'unicité d'un passé heureux." - *(Evolucijom od mitskog do psihološkog silazak kod mrtvih se pretvara u "traganje za izgubljenim vremenom", sjećanjem i vježbom mašte prelaze se međaši navike i obilja površnog, pronalazi se svevremensko ahetipova iza znakova ponavljanja, razlučuje se kroz prošle dane i jedinstvo sretne prošlosti."* - Daniel Madeléna, L'épopée. Littératures modernes 1986, 131.

[24] Madeléna, str.. 35.

[25] Ženidba Smailagina Sina...Cambridge, Massachusetts, 1974, str. 68.

[26] Isto, str. 81.

vremena, za Tradiciju značajni su i uvijek prisutni u sjećanju; svakodnevnica se ne pamti jer je nebitna za hronološko vrijeme.

Usmeni pjevač prošlost kontrastira sadašnjosti, ali uvijek kao bitnu za tu sadašnjost - sadašnjost po Bahtinu proizlazi iz prošlosti koja je osvjetljava onoliko koliko je u sjećanju. A koliko je u sjećanju toliko je i potrebna i Tradiciji i mladić prolazeći kroz inicijaciju ima obavezu da je se sjeća, da je zna.

Ponavljanja, anafore, epifore, palelogije, stalni epiteti, kataloške liste - su stalna mjesta usmene književnosti koja usmenom pjevaču i služe da ukažu na kompaktnost prostora-vremena i s tim i na kompaktnost samog teksta epopeje.

Pjesnik-umjetnik poput Chrétiena de Troyesa, mada crpeći iz Tradicije pričanja (motiv naivnog junaka se nalazi u Indeksu motiva Aarne Thomsona, L 122) i posjedujući neki tzv. rukopis koji mu je njegov mecena dao da se njim posluži, studira i radi izolirano među četiri zida, imajući u glavi vlastitu ideju, i može, ako mu se prohtije, mijenjati i rezimirati kratke događaje premda stavljajući u prvi plan autoritet priče koju je dobro sažeo. Zgusnuo je Chrétien Percevalovo lutanje da bi pokazao, možda, ništavnost tih lutanja ako njihov cilj nije jasan, ako ga junak ne razumije. Možda pisac Chrétien pokazuje vremenski raspon i konačno rastrježnjenje koje dolazi. Možda. Taj vremenski raspon pokazuje značaj Percevalovog sadašnjeg trenutka povezanog sa prošlošću preko porodice i religije.

Perceval, nous raconte l'histoire,
a tant perdu la mémoire
qu'il en a même oublié Dieu.
Cinq fois passèrent avril et mai,
cela fait cinq années entières,
avant qu'il n'entrât dans une église.[27]

(Perceval, kako nam priča priča,
je toliko zaboravio
da je čak Boga zaboravio.
Pet puta prođoše april i maj,
upravo je pet punih godina minulo
prije nego što je ušao u crkvu.)

Pet godina koje stoje kao objašnjenje pomenutog vremenskog raspona i koje su pet puta prošle nakon Percevalovog Prvog proljeća njegove inicijacije tradicijsko je keltsko objašnjenje vremenskog proticanja - vrijeme rasta i sazrijevanja, vremenska mjera mladih ljudi za inicijaciju.[28]

To pokazuju i slijedeći stihovi:

Le conte s'arrête ici de parler
plus longuement de Perceval,

[27] Le Conte du Graal, Lettres gothiques, str. 437/439.

[28] Dictionnaire de mythes littéraires Sous la direction de Pierre Brunel, éd. Rochas, 1992.

et vous m'aurez beaucoup entendu
parler de monseigneur Gauvain,
avant que le conte revienne à lui.[29]

(Priča prestaje ovdje da govori
duže o Percevalu,
i vi ćete me još dugo slušati
kako govorim o gospodinu Gauveainu
prije nego što se priča ponovo vrati njemu.)

Možda je Chrétien de Troyes poštovao hronološku nit priče čiji je rukopis pročitao i imao pred sobom, ali to ne isključuje mogućnost i da je mijenjao hronološki red po svome nahođenju da bi bolje potcrtao teškoće junaka Gauvaina i Percevala, i konačno da bi se igrao sa svojim slušaocima - čitaocima, da bi dao nešto novo, što oni ne očekuju, iako su im neki motivi bili poznati.

---

[29] Le Conte du Graal, Lettres gothiques, str. 457. - Ličnost Percevala prvi je uveo u književnost Chrétien de Troyes oko 1187. godine. Sve do Chrétienovog preuzimanja toga imena nije bilo potvrđeno njegovo postojanje u zapisanoj tradiciji, mada sam Chrétien de Troyes aludira na izvjestan rukopis koji mu je, navodno, dao njegov mecena i koji mu je poslužio kao opći izvor. Chrétienovo djelo se temelji na elementima bretonsko-keltskih priča, odakle je vjerovatno upravo iz keltskih priča, preuzet i motiv Graala. (Pod terminom *keltska tradicija* podrazumijevamo izvjesno kolektivno ali slojevito sjećanje što ga čine relikti starih tradicija, od one nekadašnje Armorike, poznatije kao bretonska, tradicije Kornvala ili južnoengleske, te starih tradicija Velsa, Škotske i Irske. Snažnije ili u mrvicama ove tradicije su dopirale na dvorove preko različitih pjevača, a pisci njima prijemčivi, poput Chrétiena de Troyesa usvajali su fragmente koje su čuli i razumijeli.) Pretpostavlja se da je riječ *graal* iz kasnolatinskog *gradalis* - činija, posuda, ili je povezana sa grčkim *krater* - bokal. Ne zna se tačno šta je bio Graal u zamisli Chrétiena de Troyesa, ali je u toj viziji nesumnjivo i prisustvo prethrišćanskih značenja, kakva su postojala u keltskim pričanjima - funkcija hamajlije zaštitnice. - Snaga *romana o Percevalu* ili *Priče o Graalu* jeste u kreativnosti, u viziji prvog francuskog romanopisca Chrétiena de Troyesa - da proslijedi u svom završnom "arturovskom" ili "kurtoaznom" romanu najbolje iz tradicije. Chrétien de Troyes je, kako uočavaju i savremeni kritičari, samo dotakao hrišćansku dimenziju Graala, ali i stvorio likove koji potvrđuju "osnovne vrijednosti arturovske utopije", novog junaka Percevala "čija je sudbina bila možda da se vrati u izgubljenu dolinu djetinjstva da bi tu ponovo živio radost početaka." - Kasniji pjesnici i romanopisci koji su posezali u legendu o *graalu*, dali su *graalu* sasvim drugo, religijsko tumačenje koje će usmjeriti i ulogu Percevala u mističnom pravcu i preusmjeriti prve verzije arturovske književnosti. Ta mistična tumačenja utemeljio je *Robert de Borron* početkom 13. stoljeća. On je napisao poemu o Josifu Arimatejskom, jednom od najvjernijih Hristovih učenika. U ovoj poemi on donosi predistoriju "graala" /o poemi se zna po proznom prepričavanju/: Josif će u svetoj čaši, koju je sačuvao "s tajne večere", odnijeti Isusovu krv u Britaniju i tu osnovati općinu za čuvanje ove, tada već velike hrišćanske relikvije - "svetog Graala". Tu se nalaze elementi za novo povezivanje tematike o "graalu" s tematikom o Kralju-ribaru i Percevalovoj porodici. Uz ovu Boronnovu poemu, za koju se smatra da je u funkciji nastavka Chrétienovog romana postojala su još dva direktna nastavka Percevala, jedan o Gauvainu i drugi o Percevalu. - Brojne prerade legende o Graalu i sličnih sižea, kulminiraju ciklusom od pet proznih romana. Naučnici su taj ciklus nazvali "vulgata" jer su upravo u tom obliku romani o Graalu, kao autorski romani uopće, bili poznati više od tri stoljeća u Evropi. Tu pripada i priča s kraja 13. stoljeća, u prozi, o potrazi za svetim Graalom, nepoznatog autora, koji tretira mistično putovanje svih vitezova Okruglog stola, naizmjenično. Tu više nije glavni junak Perceval nego Galaad (sin Lancelota, savršenog viteza i kćerke Kralja-ribara). - Njemac Wolfram von Eschenbach je početkom 13. vijeka napisao pripovijest u stihu "Parsifal", služeći se Chrétienom i provansalskim Kyotom, koji je danas nepoznat. U svoje djelo on je unio mističnohrišćanski elemenat srednjovjekovnih templara. Graal kod njega nije posuda već kamen, čemu je porijeklo u germanskoj mitologiji. - U 19. stoljeću počinje novo živo interesovanje za Percevala i vitezove arturovskog dvora. Richard Wagner je, između ostalih, po Eshenbahu napravio romantičnu operu *Parsifal* koja tretira motiv mistične inicijacije. - I 20. stoljeće donosi svoje literarizacije Graala i Kralja-ribara te Percevalove inicijacije. Najpoznatiji među autorima tih literarizacija u francuskoj književnosti su *J. Gracq* sa "Kraljem ribarom" i "Dvorcem Argolom" i *J. Green* sa "Kraljem bez zabave". Još poznatiji od njih je *T.S. Eliot* sa "Pustom zemljom" u anglosaksonskoj književnosti, koji mit o Kralju-ribaru stavlja u novo okružje modernog čovjeka. Naravno, to sve su samo neke od literarizacija mita o Graalu i Percevalu i inicijacija vezanih za njih.

Na kraju, nameće se još jedan zaključak koji proizlazi iz činjenice da književno- umjetničko djelo slijedi zakone i uvjerenja pisca kao individue, a sva ova poređenja pokazuju da su te pojave strane Tradiciji i usmenom pjevaču jer su prostor-vrijeme u usmenoj Tradiciji i u umjetničkoj književnosti različiti strukturno i formalistički.

Žanrovi usmenosti oslanjaju se na tradicijsku riječ za koju je individua samo jedna od karika u prostoru - vremenu; ova riječ zadire u najdublju prošlost, i činom izričaja, u trenutku govorenja, podstiče ponovno, uvijek iznova osvježen trenutak (po)nov(n)og stvaranja.

Žanr usmenosti obnavlja specifičnim stilističkim sredstvima, dok pisani žanr priče - romana izlazi iz dopustivih granica i ulazi u imaginarni svijet tajne poznate samo piscu koji razlaže i usložnjava Tradiciju i zakone usmenog mišljenja. A hronotop kao kategorija određuje kompaktnost ili rascjepkanost univerzuma književnog dijela i samog pisca.

Zusammenfassung

In der vorliegenden Arbeit ist von zwei Helden die Rede. Beide Helden erwachsen aus der Tradition und den literarischen Werken. Tradition und Literatur geben diesen Helden eine besondere Prägung, auf der literaturgeschichtlichen, stilistischen und kulturanthropologischen Ebene.

Die Kategorie Raum-Zeit wird hier durch zwei Helden aus zwei verschiedenen Gattungen dargestellt, der Kunsterzählung, die unter spezifischen Bedingungen des 12. Jahrhunderts entstanden ist, und des mündlichen Epos aus der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. Die Kategorie Raum-Zeit stellt das Spezifische der gegenwärtigen Zeit und ihrer unmittelbaren Auswirkungen auf den Helden einerseits und das Spezifische des Augenbicks im mündlichen Epos andererseits dar, der immer wieder vergangene Augenblicke beleuchtet und zugleich seine Quellen aus der Vergangenheit schöpft. Das korrespondiert mit dem, was Bachtin meint, wenn er von der Vergangenheit in der Gegenwart spricht. Meho Smailagic, der Held aus dem volkstümlichen Epos Zenidba Smailagina Sina und Parzival aus der Geschichte vom Graal sind nur Produkte verschiedener Zeiten und Räume ebenso wie die Menschen Avdo Medjedović und Chrétien de Troyes, mit all dem, was sie mit sich bringen und darstellen. Bei Avdo Medjedović ist es seine Tradition, und bei Chretien des Troyes die poetische Phantasie des 12. Jahrhunderts in Verbindung mit dem Erbe der Vergangenheit.

Ženidba Smailagina Sina (die Hochzeit des Sohnes des Smail-Aga) feiert im Rahmen des Epos die Inititation im persönlichen und gesellschaftlichen Raum, während in der Geschichte vom Graal das Problem in der Spaltung zwischen dem persönlichen des Helden und dem Gesellschaftlichen liegt. Das Chronotyp besteht in der Geschichte

vom Graal in der Antithese des Natürlichen und Gesellschaftlichen, und im mündlichen Epos Zenidba Smailagina Sina in der Vollkommenheit der Raum-Zeit. Die Gattung eines Kunstwerkes, eine Erzählung, ein Roman folgt den Überzeugungen dessen Autors, der das Geheimnis der Raum-Zeit kennt. Die Gattung des mündlichen Epos folgt dem bekannten Chronotyp der Tradition, das durch eingebürgerte stilistische Mittel jahrhundertelang immer wieder erneuert wird.

Schließlich besteht der Sinn darin, auf Grundlage der mündlichen und schriftlichen Literatur die Suche nach Raum-Zeit, ihr Durchdringen und das Sich-Binden an die Tradition zu zeigen.

Adrese autora / Autorenadressen

Dr. Nikolaus Boroffka
Eurasien Abteilung des DAI
Im Dol 2-6
D-14195 Berlin

Dr. Mihael Budja
Department of Archaeology
University of Ljubljana
SI-Ljubljana

Lada Buturović
S. S. Kranjčevića 13
BA-71000 Sarajevo

Dr. Ivo Fadić
Arheološki muzej
Trg opatice Čike 1
HR-23000 Zadar

PD. Dr. habil. Blagoje Govedarica
Institut für Ur- und Frühgeschichte
der Universität Heidelberg Marstallhof 4
D-69117 Heidelberg

Prof. Dr. Harald Hauptmann
Heidelberger Akademie der Wissenschaften
Karlsplatz 4
D-69117 Heidelberg

Akademik Bogdan Brukner
Laze Kostića 9
YU-21239 Novi Sad

Astrida Bugarski
A. Ferhatovića 17
BA-71000 Sarajevo

Prof. dr Nenad Cambi
Arheološki muzej Split
Zrinsko-Frankopanska 25
HR-21000 Split

Lidija Fekeža
Đ. Mazalića 1
BA-71000 Sarajevo

Prof. Dr. Bernhard Hänsel
Institut für prähistorische Archäologie der FU
Altensteinstr. 15
D-14195 Berlin

Prof. dr Enver Imamović
A. Ferhatovića 13
BA-71000 Sarajevo

Dr. Borislav Jovanović
Arheološki institut
Knez Mihailova 35
YU-11000 Beograd

Prof. Dr. Georg Kossack
Pitzenkirchen 56a
D-83083 Riedering

Prof. Dr. Marion Lichardus-Itten
Université de Paris I
UFR Histoire de l'Art et Archéologie 3
rue Michelet
FR-75006 Paris

Dr. Zdravko Marić
Dž. Bijedića 33
BA-71000 Sarajevo

Prof. dr Brunislav Marijanović
Odsjek za arheologiju
Filozofski fakultet
Obala kralja Petra Krešimira IV/2
HR-23000 Zadar

Dr. Kristina Mihovilič
Arheološki muzej Istre
Carrarina 3
HR-52100 Pula

Nada Miletić
H. Hume 2
BA-71000 Sarajevo

Prof. dr Zef Mirdita
Hrvatski institut za povijest
Opatička 10
HR-10000 Zagreb

Dr. Branko Kirigin
Arheološki muzej
Zrinsko-Frankopanska 25
HR-21000 Split

Prof. Dr. Jan Lichardus
Institut für Vor-und Frühgeschichte
und Vorderasiatische Archäologie
der Universität Saarbrücken Postfach 151150
D-66041 Saarbrücken

Prof. dr Nives Majnarić-Pandžić
Odsjek za arheologiju
Filozofski fakultet
I. Lučića 3
HR-10000 Zagreb

Dr. Boško Marijan
Zavičajni muzej «Stjepan Gruber»
Savska 3
HR-32270 Županja

Zorko Marković
Otešićka 5
HR-10000 Zagreb

Prof. dr Živko Mikić
Grupa za arheologiju Filozofskog fakulteta
Čika Ljubina 20-22
YU-11000 Beograd

Ante Milošević
Muzej hrvatskih arheoloških spomenika
Stjepana Gunjača bb
HR-21000 Split

Prof. Dr. Johannes Müller
Otto-Friedrich-Universität
Professur für Vor- und Frühgeschichte
Am Kranen 1-3
D-96045 Bamberg

Prof. Dr. Hermann Parzinger
Eurasien Abteilung des DAI
Im Dol 2-6
D-14195 Berlin

Dr. Slaviša Perić
Arheološki institut
Knez Mihailova 35
YU-11000 Beograd

Dr. Branka Raunig
Bužimska 5/III
BA-77000 Bihać

Dr. Milorad Stojić
Arheološki institut
Knez Mihailova 35
YU-11000 Beograd

Prof. Dr. Biba Teržan
Institut für prähistorische Archäologie der FU
Altensteinstr. 15
D-14195 Berlin

Dr. Rastko Vasić
Arheološki institut
Knez Mihailova 35
YU-11000 Beograd

Dr. Veljko Paškvalin
Paromlinska 13
BA-71000 Sarajevo

Dr. Petar Popović
Arheološki institut
Knez Mihailova 35
YU-11000 Beograd

Prof. Dr. Siegmar von Schnurbein
Römisch-Germanische Kommission des DAI
Palmengartenstr. 10-12
D-60325 Frankfurt/M

Dr. Ante Škegro
Hrvatski institut za povijest
Opatička 10
HR-10000 Zagreb

Barbara Tessmann
Institut für prähistorische Archäologie der FU
Altensteinstr. 15
D-14195 Berlin

Prof. dr Marin Zaninović
Odsjek za arheologiju
Filozofski fakultet
I. Lučića 3
HR-10000 Zagreb

Naslovna strana / Titelblatt

Dževad Hozo

Lektor-korektor / Lektor

Tamara Sarajlić-Slavnić

Lektor-korektor engleskog jezika / Lektor für englische Sprache

Dževahira Arslanagić

Lektor-korektor njemačkog jezika / Lektor für deutsche Sprache

Vahidin Preljević

Tehnički urednik / Technischer Redakteur

Ružica Riorović

DTP

Rasim Kovačević

Tiraž / Auflage

500 primjeraka

Štampa / Druck

Bravo public team

Objavljivanje ovog broja Godišnjaka pomogli su:

- *Römisch-Germanische Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt am Main*
- *Institut für prähistorische Archäologie der Freien Universität zu Berlin*
- *Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Heidelberg*
- *Fondacija za izdavaštvo/nakladništvo Sarajevo*

Na osnovu mišljenja Federalnog ministarstva obrazovanja, nauke, kulture i sporta broj 02-15-7189/02 časopis je oslobođen plaćanja poreza na promet proizvoda i usluga.